

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
यांचा
पत्रसंग्रह
खंड-२

खंड

४

महाराजा स्याजीराव गायकवाड

यांचा

पत्रसंग्रह

भाग २

संपादक

डॉ. ऐकनाथ पगार

सत्यमेव जयते

उच्चशिक्षण विभाग

महाराष्ट्र शासन

२०१७

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग २
संपादक
डॉ. ऐकनाथ पगार

पहिली आवृत्ती : २०१७
प्रतींची संख्या : ५०००

प्रकाशक :
सचिव,
महाराजा सयाजीराव गायकवाड
चरित्र साधने प्रकाशन समिती,
११५, म. गांधीनगर,
औरंगाबाद - ४३१ ००५

करिता

©

प्रधान सचिव,
उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग,
महाराष्ट्र शासन,
मंत्रालय,
मुंबई - ४०० ०३२

मुख्यपृष्ठ :
चंद्रमोहन कुलकर्णी

छपाई साहाय्य:
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४

मुद्रक :
प्रिंटवेल इंटरनेशनल प्रा.लि.
जी-१२, एम.आय.डी.सी.,
चिकलठाणा, औरंगाबाद.

Maharaja Sayajirao Gaekwad
Selected Letters : Vol. 2
Edited by
Dr. Eknath Pagar,
Original English Letters Translated
into Marathi
For Maharaja Sayajirao Gaekwad
Source Material Publication
Committee, Higher Education,
Govt. of Maharashtra,
Mumbai - 32

प्रस्तुत प्रकाशनाचा हेतू महाराजा सयाजीराव गायकवाड
यांचे व यांच्याविषयीचे विविध विषयांवरचे लेखन
एकत्रित करून प्रकाशित करणे हा आहे.

Books available at :

- The Directorate of Government Printing, Stationary and Publications, Maharashtra State, Netaji Subhash Road, **Mumbai** - 400 004.
Phone - (022) 23632693, 23630695, 23631148, 23634049.
- **Pune** : Phone - (020) 26125808, 26124759, 26128920.
- **Nagpur** : Phone - (0712) 2562615, 2562815, 2564946.
- **Aurangabad** : Phone - (0240) 2331468, 2343396, 2344653.
- **Kolhapur** : Phone - (0231) 2650402, 2650395, 2658625.

C.H. Vidyasagar Rao
GOVERNOR OF MAHARASHTRA

RAJ BHAVAN
Malabar Hill
Mumbai 400 035
Tel. : 022-2363 2660
Fax.: 022-2368 0505

१८ ऑगस्ट २०१७

शुभेच्छा

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे कल्याणकारी राज्य करणारे कुशल प्रशासक होते. त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्वकाळात बडोदे राज्यात आधुनिक लोकतंत्री शासनपद्धतीचा अनोखा प्रयोग केला. राज्य चालविणे हे शास्त्र आहे आणि त्यासाठी राजा ज्ञानी असला पाहिजे, या भूमिकेतून त्यांनी जगभरातील शासनपद्धतीचा अभ्यास केला. स्वतःच्या राज्यात सुशासनाचे अनेक प्रयोग राबविले.

आज जगभर 'गुड गवर्नन्स' साठी विविध पातळ्यांवर प्रयोग आणि प्रशिक्षणाचे काम चालू आहे. आपणही देशभरात त्या दृष्टीने प्रयत्न करीत आहोत. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासन महाराजा सयाजीरावांच्या चरित्र साधने खंडांचे प्रकाशन करून त्यांच्या सुप्रशासनाच्या कार्याची ओळख करून देत आहे, ही समाधानाची बाब आहे.

काळापुढे दृष्टी असलेल्या आणि आयुष्यभर जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेल्या युगपुरुषांची ओळख त्यांच्या साहित्यातून होत जाईल, असा मला विश्वास वाटतो. हे अक्षरधन आपापल्या क्षेत्रात चांगले काम करणाऱ्यांना आणखी प्रेरणा देऊ शकेल. मी प्रकाशन समितीचे तसेच सर्व संबंधितांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो आणि खंडांच्या प्रकाशनासाठी शुभेच्छा देतो.

(चे. विद्यासागर राव)

देवेंद्र फडणवीस

मुख्य मंत्री
महाराष्ट्र

मंत्रालय
मुंबई-४०० ०३२
१० जुलै २०१७

शुभेच्छा

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या जीवनमूल्यांची आपल्या राज्यकारभारासह लोकव्यवहारात रुजवण करणाऱ्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्यावरील चरित्र साधने खंडांचे प्रकाशन राज्य शासनाच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समितीच्या वर्तीने प्रकाशित करण्यात येत आहे, ही समाधानाची बाब आहे.

महाराजा सयाजीरावांनी कल्याणकारी राज्याचा एक अनोखा आदर्श घालून देतानाच सामाजिक सुधारणा प्रत्यक्ष कृतीत उतरविष्ण्यासाठी निषेने प्रयत्न केले. मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, शेतीतील सुधारणा, जलसिंचन, शुद्ध जलपेय, दुष्काळग्रस्तांसाठी कृतिनियोजन, देशी भाषांमधून ज्ञानसंवर्धन, ग्रंथसंस्कृतीची प्रतिष्ठापना, आदिवासी बांधवांसाठी शिक्षणाच्या सोयी, आदर्श न्यायव्यवस्था, सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था, कला-संस्कृतीचे संवर्धन यासारख्या विविध कामांतून महाराजांचे लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्व दिसून येते.

महाराजांच्या प्रशासकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्याचा मार्गदर्शक ऐवज म्हणून त्यांची भाषणे, पत्रव्यवहार, दैनंदिनी, हुजूरहुकूम, इतिहासग्रंथ, ग्रंथमाला, कामकाजाचे अहवाल अशा विविध माहितीने परिपूर्ण असलेले हे खंड सामाजिकशास्त्र, इतिहास आणि राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांसाठी निश्चित उपयुक्त ठरतील.

(देवेंद्र फडणवीस)

विनोद तावडे

मंत्री

शालेय शिक्षण, क्रीडा व युवक कल्याण,
उच्च व तंत्र शिक्षण, मराठी भाषा, सांस्कृतिक कार्य,
अल्पसंख्याक विकास व वक्फ

महाराष्ट्र राज्य

मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२

www.maharashtra.gov.in

दिनांक : ०३ JUL 2017

शुभेच्छा

भारताच्या इतिहासात महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे बडोदे संस्थान हे आधुनिक भारताच्या ‘लोकशाहीची प्रयोगशाळा’ म्हणून ओळखले जात होते. शेतकरी कुटुंबातून राजपद प्राप्त झालेल्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी १८७५ ते १९३९ या चौसष्ठ वर्षांच्या कारकिर्दींत सामंतशाही राजवटीच्या परंपरेला छेद देऊन लोकतंत्री शासनपद्धतीचा अनोखा प्रयोग राबविला. भारतात सर्वप्रथम सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा, जातिनिर्मूलन, विधवापुनर्विवाह, अस्पृश्यताबंदी, यासारखे प्रगत कायदे करून त्यांनी सुधारणावादी राज्यपद्धतीचा नमुनादर्श घालून दिला. राज्याचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी १९ व्या शतकात रेल्वेचे आणि सडकांचे जाळे उभारणे, सहकारी बँका आणि कारखाने काढणे, शेतकीविकासासाठी जलसंधारण, नालाबंडिंग, आधुनिक अवजारांचा वापर आणि शेतकऱ्यांच्या मुलांना प्रगत शेतीशिक्षणाच्या सोयी, गाव तिथे ग्रंथालय उपलब्ध करून देण्यावर त्यांनी भर दिला होता. अद्यावत तंत्रशिक्षण, वैद्यकीय सेवकांचे प्रशिक्षण, स्नियांसाठी व्यायामशाळा आणि सकस आहारनिर्मितीचे शिक्षण अशा कितीतरी प्रागतिक गोष्टींचे पायाभूत नमुनादर्श महाराजांनी घालून दिले. वाढमय, कला, इतिहास, संशोधन, प्राच्यविद्या, शास्त्रीय ग्रंथांची भाषांतरे करवून घेणारे महत्वाकांक्षी प्रकल्प उभे केले. महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, प्रबोधनात्मक व सुधारणावादी चळवळीत महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे महत्वाचे योगदान राहिले आहे. महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, न्या. रानडे, लोकमान्य टिळक आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील क्रांतिकारक या सर्वांची पाठराखण करणारा द्रष्टा राजा म्हणून त्यांची आपणा सर्वांना ओळख आहे.

महाराजांच्या योगदानाचा हा वारसा राज्याच्या भविष्यकालीन वाटचालीलाही प्रेरणादायी ठरणारा आहे. म्हणून ‘महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची भाषणे, पत्रवाडमय, कायदे

व राज्यप्रशासनाचे महत्त्वाचे दस्तऐवज, महाराजांचे लेखन, त्यांच्या कारकिर्दीचे मूल्यमापन करणारे लेख व अन्य संदर्भसामग्रीचे संकलन, संपादन व प्रकाशन करण्याचा व्यापक कार्यक्रम' महाराष्ट्र राज्याने हाती घेतला आहे. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे चरित्र आणि कार्य नव्या पिढीला आणि राज्यकर्त्त्यांना प्रेरणादायी आहेच; परंतु राज्यप्रशासनातील सनदी कर्मचारीवर्गाला, व्यवस्थापनविद्येच्या प्रगत अभ्यासकांना, कायदेपंडितांना आणि अर्थतज्ज्ञांना महाराजांच्या राजकीय कारकिर्दीतील अनुभवांचा, प्रयोगांचा आणि दस्तऐवजांचा खूप उपयोग होऊ शकतो, हे लक्षात घेऊन महाराष्ट्र शासनाने हा प्रकल्प हाती घेतला आहे.

१५०८०१०

(विनोद तावडे)

रविंद्र दत्ताराम वायकर

पालकमंत्री - रत्नागिरी जिल्हा

राज्यमंत्री
गृहनिर्माण, उच्च व तंत्र शिक्षण
महाराष्ट्र शासन
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२
www.maharashtra.gov.in
ई-मेल : stateminister.housing@gmail.com

२३ ऑगस्ट २०१७

शुभसंदेश

महाराष्ट्र शासनाने महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची चरित्र साधने प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतला, ही बाब निश्चितच त्यांच्या अद्भुत कार्याचा गौरव करणारी आहे.

बडोदा संस्थानचे अधिपती म्हणून १८७५-१९३९ पर्यंत सयाजीरावांनी आपल्या अंगी असलेल्या उल्लेखनीय कर्तृत्वगुणांचा स्पर्श त्यांनी सर्वच क्षेत्रात केलेल्या अद्वितीय कामगिरीमुळे एवज्यांत आहे. प्रजेच्या कल्याणासाठी त्यांनी केलेले कार्य आज दीपसंभासारखे नवीन पिढीस नक्कीच मार्गदर्शन करणारे ठरत आहे.

राज्यकारभार कसा करावा? याचे शिक्षण दिवाण सर टी. माधवराव यांच्याकडून घेतल्यानंतर १८८१ साली सयाजीरावांनी राज्याची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी विविध उपाययोजना करून त्या प्रभावीपणे अमलातदेखील आणल्या. न्यायव्यवस्थेत सुधारणा, ग्रामपंचायतीचे पुनरुज्जीवन तसेच सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या माध्यमातून साक्षरतेवर विशेष भर दिला.

शैक्षणिक क्षेत्रातील त्यांचे कार्य त्यावेळी राज्यास एक नवीन उमेद, नवीन दिशा देणारेच ठरले. गरीब-गरजू विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती केवळ पुस्तकीज्ञानावर अवलंबून न राहता प्रत्येकाकडे कलागुण असावेत म्हणून कला शिक्षणासाठी उभारलेले कलानुभव आजही त्यांच्या पुरोगामी विचारांचे साक्ष देणारे आहे.

सामाजिक क्षेत्रात पडदापद्धती बंदी, बालविवाह बंदी, कन्या विक्रय बंदी, स्त्रियांना वारसा हक्क मिळवून देण्यात त्यांचे योगदान मोलाचे होते इतकेच नव्हे, तर त्यांनी त्यावेळी हरिजनांसाठी १८ शाळा प्रस्थापित करून जातिभेदाची भिंतच नष्टच केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देण्याचा मानदेखील सयाजीरावांकडे छात्र होता.

कलात्मक व दर्जेदार सुविधांचा नेहमीच पुरस्कार करणारे, स्वातंत्र्यासाठी झटणाच्या शूरवीरांना सन्मान देणारे, शेती व्यवसाय समृद्ध करण्यासाठी सयाजीरावांनी घेतलेले परिश्रम या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात चमत्कारिक वाटत आहे.

सर्वकलागुण संपन्न सयाजीराव अशीच त्यांच्या कार्याची ओळख त्यांच्याच चरित्र साधने साहित्य प्रकाशनातून राज्यातील तमाम साहित्यप्रेमी-रसिक-वाचकांसमोर आणत आहोत. या स्तुत्य उपक्रमास मी सुयश चिंतितो व हा संग्रह येणाऱ्या काळात युवकांना दीपस्तंभासारखा मार्गदर्शन करीत राहील, अशा शुभेच्छा व्यक्त करीत आहे.

रविंद्र दत्ताराम वायकर

महाराजा स्याजीराव गायकवाड

यांचा

पत्रसंग्रह

भाग २

अनुवाद
श्री. विलास गीते
(पत्र क्रमांक ६१३ ते १८१०)
(१९०१ ते डिसेंबर १९२०)

महाराजा सयाजीराव गायकवाड

चरित्र साधने प्रकाशन समिती

---

(१)	मा. विनोद तावडे मंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण	..	..	अध्यक्ष
(२)	मा. रवींद्र वायकर राज्यमंत्री, उच्च व शिक्षण विभाग	..	..	उपाध्यक्ष
(३)	मा. सीताराम कुंटे अपर मुख्य सचिव, उच्च व तंत्र शिक्षण	..	..	सदस्य
(४)	डॉ. धनराज माने संचालक, उच्चशिक्षण	..	..	निमंत्रक
(५)	संचालक, शासन मुद्रण, लेखन सामग्री प्रकाशने, मुंबई	..	..	सदस्य
(६)	डॉ. रमेश वरखेडे, नाशिक	..	..	अशासकीय सदस्य
(७)	सौ. मंदाताई हिंगुराव, बडोदा	..	..	अशासकीय सदस्य
(८)	डॉ. अशोक राणा, अमरावती	..	..	अशासकीय सदस्य
(९)	डॉ. अंकनाथ पगार, नाशिक	..	..	अशासकीय सदस्य
(१०)	श्री. बाबा भांड, औरंगाबाद	..	..	सदस्य सचिव

महाराजांची पत्रे मौल्यवान खजिना!

इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनी महाराष्ट्रातील शंभर वर्षातील कर्तृत्ववान व्यक्तींची मोजदाद घेणारा एक बहुमोल लेख चाळीस वर्षापूर्वी प्रसिद्ध केला. त्यात पहिले नाव महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे आहे.

शिवाजी महाराजांनी आयुष्यभर निरनिराक्ष्या शत्रू पक्षांशी गनिमीकाव्याने मुकाबला केला. तशाच प्रकारचे भिन्न मार्ग हुडकण्याचे काम सयाजीरावांनी केले. मी या मंडळींना आर्य संस्कृतीचे पुण्यश्लोक समजतो. सयाजीरावांनी शाहतर वर्षाच्या आपल्या हयातीत एवढे पराक्रम करून दाखविले की, इंग्रजी सत्तेच्या एका शतकात अशी व्यक्ती निर्माण झाली नाही.

लोकमान्य टिळक किंवा गोखले, लाला लजपतराय किंवा सुरेंद्रनाथ बँजर्जी अथवा शेवटचे महात्मा गांधी - या सर्व राष्ट्रपुरुषांना पहिली स्वातंत्र्याची स्फूर्ती सयाजीराव यांनी आपल्या उदाहरणार्थ पुरविली.

एका शतकाच्या काळात पाच-सहाशे संस्थानिकांपैकी एकटे सयाजीराव गायकवाड हिंदी राजकारणात क्रांतिकारक ठरले. एका अर्थाने ते इतर संस्थानिकांचे गुरु ठरले. एवढेच नाहीतर क्रांतिकारकांचे पाठीराखे होऊन सार्वभौम ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आयुष्यभर संघर्ष करत राहिले.

रियासतकार गोविंद सखाराम सरदेसाई या मराठीतील ज्येष्ठ इतिहासकारांची वरील चार बोलकी अवतरणे महाराजा सयाजीराव गायकवाड या युगपुरुषाच्या कर्तृत्वाची झालक दाखविण्यास पुरेशी आहेत. रियासतकार हे गेल्या शतकातील इतिहासाचे गाढे अभ्यासक, संशोधक म्हणून महाराष्ट्रास परिचित आहेतच. गोविंदराव सरदेसाई यांनी सदतीस वर्षे बडोद्यात महाराजांचे रीडर, लेखनिक, मुलांचे शिक्षक, अकाउंट विभाग आणि चरित्र शाखा विभागाचे प्रमुख अशा विविध पदांवर जबाबदारीने साठाऱ्या वर्षापर्यंत काम केले. सरदेसाई दीर्घकाळ सयाजीराव महाराजांच्या पदरी

नोकरीवर राहिल्याने महाराजांच्या प्रशासकीय आणि कौटुंबिक सुख-दुःखाचे ते एक जवळचे साक्षीदार होते. प्रत्येक गोष्टीत महाराजांची शिस्त असायची आणि सदतीस वर्षे ते महाराजांचे विश्वासू अधिकारी म्हणून राहिले, यातच त्यांची निष्ठा व महाराजांसंबंधी प्रेम दिसून येते. महाराजांच्या वेगवेगळ्या विभागात त्यांनी नोकरीची जबाबदारी पार पाडताना स्वतःचा लेखन-वाचनाचा व्यासंग वाढविला. एवढेच नाही तर त्यांनी लिहून ठेवले आहे की, मी आज जो एक रियासतकार म्हणून मिरवतो त्याचे मुख्य श्रेय महाराजा सयाजीराव यांचेच आहे. मैंकिव्हली या जगप्रसिद्ध लेखकाच्या 'द प्रिन्स' या इंग्रजी पुस्तकाचा मराठी अनुवाद करण्याचे काम महाराजांनी सरदेसाई यांच्याकडे सोपविले. महाराजांच्या आज्ञेने त्यांच्या लेखनाचीही सुरुवात झाली; आणि पुढे ते एक नामवंत लेखक, इतिहासकार, संशोधक तसेच रियासतकार म्हणून आपणास परिचित झाले.

२.

महाराजा सयाजीराव यांनी १८८७ ला पहिला विलायत-परदेशाचा प्रवास केला. मूठभर इंग्रजी सतेची अर्ध्या जगावर हुक्मत आहे, या त्यांच्या सामर्थ्याचे रहस्य काय, हे समजून घेण्याचे महाराजांना कुतूहल होते. एका जिज्ञासू विद्यार्थ्याच्या शिस्तीत त्यांनी पहिल्या युरोप प्रवासात इंग्लंडमधील संस्था, शाळा, कॉलेजेस, उद्योगधर्ंदे बघितले. समाजजीवनाचा अभ्यास केला. प्रशासनातील वेगळेपणा जाणून घेतला. कामातील शिस्त अभ्यासली. शिक्षण आणि त्याच्या माध्यमातून विज्ञान-उद्योगाची कास धरून केलेली प्रगती हेच परिवर्तनाचे एकमेव साधन आहे, हे त्यांनी ओळखले. विलायतेतील चांगल्या गोष्टी बडोद्यात आणणे सुरु केले. पुढे आयुष्यभरात त्यांनी सव्वीस वेळा परदेश प्रवास केला. या प्रवासात तेथील वस्तुसंग्रहालये, इमारती, शिल्पे, बागबगीचे, ग्रंथालये, अभिलेखागारे, दप्तरखाने बघितले. आपला इतिहास जतन करावयाचा झाल्यास वर्तमान कागदपत्रांची शिस्तशीर मांडणी करणे गरजेचे आहे, हे ओळखून पुढे बडोद्यात १९१६ साली 'चरित्रसंग्रह' नावाची स्वतंत्र शाखा काढली. स्वतःच्या लेखनाने इतिहासकार, रियासतकार, लेखक म्हणून परिचित झालेल्या गोविंद सखाराम सरदेसाई यांना चरित्रसंग्रह खात्याचे प्रमुख नेमले.

बडोदा सरकार दरबारातील सगळी खासगी व इतर सर्व पत्रे, जुन्या बारनिशा, कौटुंबिक समारंभांचे वृत्तांत, महाराजांनी वेळोवेळी केलेली भाषणे, राजपुत्रांची कागदपत्रे, हिशेब, नेमणुका यांची नीट मांडणी करण्याचे काम सरदेसाईच्या चरित्रसंग्रह शाखेकडे सोपविले. तीन-चार वर्षे सरदेसाई यांनी काही कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने या सर्व कागदपत्रांची विषयानुसार जुळवणी-संपादनाचे काम करून बडोदा चरित्रसंग्रह खात्यात साधनांची पुढीलप्रमाणे वर्गवारी केली.

१. महाराजांनी लिहिलेली समस्त खासगी पत्रे.
२. महाराजांची भाषणे
३. राजपुत्रांची कागदपत्रे, हिशेब, नेमणुका
४. कौटुंबिक व इतर छायाचित्रांची कालानुक्रमे मांडणी

५. महाराजांनी दिलेले खाजगी आणि राज्याचे हुजूर हुक्म
 ६. महाराजांची व मुलांची हस्ताक्षरे, टिपणे, वस्तुसंग्रहाची यादी.

वरील विषयवार साहित्याची निवड करून त्यांच्या वीस वीस प्रती सरकारी छापखान्यातून छापून घेतल्या. ग्रंथालय, राजवाडा दप्तरखाना, पॅलेस लायब्ररी, अभिलेखागारात ठेवल्या.

रियासतकार सरदेसाई यांनी वरील कामाबरोबर बडोदा प्रशासन आणि महाराजांच्या कारभारातील अनेक महत्त्वाच्या घडामोडींच्या नोंदी करून ठेवण्याचे शिस्तशीर कामही केले आहे. राज्यारोहणानंतर महाराजांचे राज्यप्रशासन व अक्षर-अंकज्ञानाचे शिक्षण अहवाल, यात महाराजांच्या स्वान्या, त्यांचे देशातील व परदेशातील प्रवास, त्यांनी केलेल्या मुख्य सुधारणा, त्यांचे दरबार व समारंभ, मुलांचे जन्मोत्सव व विवाहादी प्रसंग, खुद महाराजांचे दत्तविधान व शिक्षण, त्यांच्या आवडी-निवडी, त्यांची काम करण्याची पद्धत, त्यांनी बांधलेल्या इमारती अशा अनेक विषयांचे वर्णन करणारे लहान-मोठे लेख-टिपणे, पुस्तिका सरदेसाई यांनी मराठीत लिहिले. त्याच्या प्रत्येकी वीस प्रती छापून घेतल्या. या प्रती पुस्तिकेच्या स्वरूपात छापून घेण्याचा उद्देश पुढील काळात बडोद्याचा इतिहास-चरित्र लेखनास अभ्यासक, संशोधक, प्रकाशनास या संदर्भ साहित्याची मदत व्हावी.

३.

महाराजांचा पत्रव्यवहार

महाराजांच्या चौसष्ट वर्षाच्या राजकारभाराचा पत्रव्यवहार हा फार मोठा विषय होता. प्रामुख्याने त्यात खासगी पत्रे, कौटुंबिक पत्रे, प्रशासकीय पत्रे, मित्र-स्नेहांची पत्रे, अशा प्रकाराची इंग्रजी-मराठीतील हजारो पत्रे बडोदा दप्तरात विखुरलेली होती. ही सर्वच पत्रे एकदम प्रकाशित करण्याजोगी नव्हती. जुन्या बारनिशा फाटत चालल्या होत्या. त्यातून निवडक आणि महत्त्वाची पत्रे सरदेसाई यांनी निवडली. त्यांचा एकत्र संग्रह केला. या कामाबद्दल एके ठिकाणी सरदेसाई लिहितात, “महाराजांच्या पत्रव्यवहारातील काही पत्रे त्यावेळी अडचणीची वाटत होती. ती पत्रे बाजूला काढून महाराजांचे जिवलग स्नेही-अधिकारी श्री. खासेराव जाधवांकडे सुरक्षित ठेवण्यासाठी दिली.” या महत्त्वाच्या पण त्या काळात अडचणीच्या वाटणाऱ्या पत्रांचे पुढे काय झाले माहीत नाही; पण ही पत्रे नक्की ब्रिटिश सरकारविरुद्ध, क्रांतिकारकांशी असलेला महाराजांचा संबंध या स्फोटक विषयांसंबंधी असावीत आणि त्या काळात महाराजांस ती पत्रे अडचणीची ठरू शकली असती.

सरदेसाईनी खासेराव जाधव यांच्याकडे दिलेली महाराजांची अडचणीची पत्रे बडोदा-पुणे येथे शोधण्याचा मी प्रयत्न केला. खासेरावांचे नातू सुक्रत जाधव, मराठा समाज बडोदा, नानासाहेब शिंदे यांचे आताचे वंशज यांच्याकडे पत्रांचा शोध घेतला; पण बहुजन समाजाच्या मंडळींना आपला इतिहास, आपली कागदपत्रे जतन करून ठेवण्याची शिस्त नसल्याने आणि आपल्या ऐतिहासिक-सांस्कृतिक इतिहासाचे महत्त्व

नसल्याने हा मौलिक वारसा काळाच्या ओघात नष्ट होऊन गेला असावा. एकेकाळचा सयाजीराव महाराजांचा मौल्यवान स्फोटक पत्रांचा पुरावा हाती आला नाही, याची आज रुखरुख वाटते.

चौसष्ट वर्षाच्या प्रदीर्घ काळात महाराजांनी वेगवेगळ्या प्रसंगी हजारे पत्रे लिहिली आहेत. त्यातील सुरुवातीच्या अनेक पत्रांच्या स्थळप्रती ठेवल्या नसल्याने ती पत्रे सरदेसाई यांनी निवडलेल्या पत्रसंग्रहात उपलब्ध होण्याची शक्यताही नव्हती. ज्या पत्रांच्या स्थळप्रती दफ्तरात आढळल्या, त्यातील पत्रांची निवड करणे शक्य झाले. महाराजांचा सर्व जीवनप्रवास अनेक संकटे, कौटुंबिक ताणतणाव आणि राजकीय पेचप्रसंगांनी भरलेला आहे. कौटुंबिक दुःखांनी त्यांचे जीवन व्यापून टाकलेले असताना जनकल्याणाच्या ध्यासामुळे चोबीस तास एका शिस्तीत सतत कामात डुंबून जाणे हा मार्ग त्यांनी निवडला. त्यामुळे मानसिक स्तरावरचा त्यांचा कोंडमारा, आणि सगळे असूनही एकलेपणाच्या भावनेतून व्यक्त होण्यासाठी स्वतःची रोजनिशी अन् मित्र, गुरुवर्य यांना लिहिलेली पत्रे हा एक भावनिक मुक्तीचा मार्ग असल्याने, अंतःकरणातील कोंडमान्यावर आधार मिळत गेला. इलियट या आपल्या गुरुवर्याना आणि जवळच्या मित्रांना लिहिताना महाराजांच्या मनातली घुसमट, मानसिक कुचंबणा आपल्या पत्रातून व्यक्त होई.

महाराजांची पत्रे निवडताना सरदेसाई यांनी प्रामुख्याने कौटुंबिक, प्रशासकीय आणि सामाजिक विषयांवरच्या पत्रांची निवड केली आहे. महाराज रोजनिशी (DIARY) नियमित लिहीत असत. बरेचदा डायरीत काही पत्रांचा कच्चा आराखडा असे. पुढे पुढे ते सांगत आणि लेखनिक किंवा सचिवांकडून पत्रे लिहून घेत. जी पत्रे महाराजांनी सांगून इतरांनी लिहिली आणि पत्रांवर महाराजांची सही आहे, अशाच पत्रांची निवड या संग्रहात केली आहे. महाराजांच्या वतीने दिवाण, त्यांचे सचिव यांनी लिहिलेल्या पत्रांचा समावेश येथे केली नाही. महाराजांनी लिहिलेल्या एकूण पत्रांपैकी केवळ एकचतुर्थांश पत्रांचा हा संग्रह असावा, असे सरदेसाई यांनी म्हटले आहे.

महाराजांच्या निवडक पत्रव्यवहाराचे मूळचे चार खंड इंग्रजीत प्रकाशित झाले आहेत. पहिला खंड २५ ऑक्टोबर १९२३ साली प्रकाशित असून यात इ. स. १८८६ ते १९०१ पर्यंतच्या ६१२ पत्रांचा समावेश आहे. दुसरा खंड १९२४ साली प्रकाशित झाला असून त्यात इ. स. १९०१ ते १९१५ सालातील ६१३ ते १२६३ पत्रांचा समावेश आहे. तिसरा खंड १९३५ सालचा असून त्यात इ. स. १९१६ ते १९२० सालातील १२६४ ते १८१० पत्रे आहेत. चौथा खंड इ. स. १९३६ साली प्रकाशित झाला असून इ. स. १९२१ ते १९३३ सालातील १८११ ते २१९५ पत्रे आहेत. खंड पाचवा हा चौथ्याचाच पुरवणी खंड असून तो इ. स. १९३९ ला प्रकाशित झाला. यात इ. स. १८७५ ते १९१५ सालातील १८११ ते २०७३ पत्रे आहेत. अशी या पाच खंडांत एकूण २४५८ पत्रे आहेत.

पत्रसंग्रहाचे भाग १ ते ४ प्रकाशित झाले होते. यात २१९५ पत्रे आली आहेत. त्या काळात पत्रे निवडताना काही पत्रे राहून गेली होती. ती पत्रे पुरवणी खंडात आली

आहेत. चौथ्या भागात पत्र १८११ ते २१९५ पर्यंत क्रमांक आहेत. राहिलेल्या पत्रांना भाग चौथ्याचा पुरवणी खंड म्हटला आहे. तेव्हा पुरवणी खंडाचा पत्र क्रमांक २१९६ पासून सुरु करावयास हवा होता; पण तो १८११ पासून सुरु करून २०७३ क्रमांकाने संपला आहे. पुरवणी खंडात २६३ पत्रे आली आहेत; पण क्रमांक मात्र चौथ्या भागाची ही पुनरावृत्ती त्या काळात नजरचुकीने झाली असावी. एक ते चार भागांचे २१९५ व पुरवणी खंडातील २६३ पत्रे अशी एकूण २४५८ पत्रे निवडली गेली आहेत. या सर्व पत्रांचा मराठी अनुवाद करताना काही पत्रांतील विषय, आशय सारखा असल्याने अनुवादकांनी त्या पत्रांचा अनुवाद केला नाही.

ही सर्व पत्रे मराठीत अनुवाद करताना सौ. अनुराधा कुलकर्णी, विशाल तायडे, विलास गीते आणि प्रा. सुनीता बोर्डे-खडसे, श्रीनाथ तिवारी यांची मदत झाली आहे. महाराजांच्या या मराठी व इंग्रजी पत्रांच्या संपादनाची जबाबदारी डॉ. अंकनाथ पगार यांनी स्वीकारली; अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना, विषयसूची ही कामे करून दिली आहेत. या सर्वांच्या सहकार्यामुळेच हे काम होऊ शकले आहे. या मित्रांचे आभार.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी आयुष्यभर जनकल्याण आणि लोकसेवेचा ध्यास घेऊन सुप्रशासनाचा आदर्श निर्माण केला. जनसेवेतच आपला मोक्ष शोधला. याबरोबरच साहित्य, कला, संस्कृतीच्या कामी मदत करून ते सर्वांचे पोशिंदे झाले. गरीब-वंचितांचे आधारवड बनले. त्यांचे व त्यांचे संबंधीचे हे अक्षरधन आपल्या राष्ट्राची संपत्ती आहे. या ऐतिहासिक सांस्कृतिक वारसाचे संरक्षण आणि संवर्धन करणे हे राष्ट्रीय सांस्कृतिक कार्य ओळखून महाराष्ट्र शासनाने महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशनाचे काम सुरु केले आहे. या कामात मा. विनोदजी तावडे, उच्च व तंत्र शिक्षण मंत्री; मा. रवींद्र वायकर, राज्यमंत्री, उच्च व तंत्र शिक्षण; श्री. सीताराम कुंटे, अपर मुख्य सचिव; श्री. सिद्धार्थ खगत, सहसचिव; डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, विशेष कार्य अधिकारी; डॉ. धनराज माने, संचालक, उच्च शिक्षण; डॉ. सुनील मगर, संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ; श्री. विवेक गोसावी, नियंत्रक; सर्व शासकीय अधिकारी, प्रकाशन समितीचे सर्व सदस्य, या प्रकल्पात मदत करणारे सर्व संपादक-अनुवादक यांच्या मदतीमुळेच पहिल्या टप्प्यातील तीस खंडांचे एकाच वेळी प्रकाशन होऊ शकले. आपल्या साहित्य आणि संस्कृतीच्या अक्षरधनाच्या या अनमोल खजिना प्रकाशन प्रकल्पात मला खारीचा वाटा उचलण्याची संधी महाराष्ट्र शासनाने दिली. या कामात मला खूप आनंद मिळाला. या ग्रंथाच्या वाचनातून जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेले कारभारी, अंमलबजावणी करणारे प्रशासक आणि जनसामान्यांना आपापल्या कर्तव्यात प्रेरणा मिळू शकेल.

दि. २७ ऑगस्ट, २०१७.

- बाबा भांड

- दुसरी जागतिक संवर्धनपरिषद,
- शिकागो दिन, २७ ऑगस्ट, १९३३
- महाराजा सयाजीराव या परिषदचे अध्यक्ष

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद.

**महाराजा संयाजीराव गायकवाड यांनी ज्या विविध
व्यक्तींना पत्रे लिहिली त्यांची नावे आणि पत्र क्रमांक**

---

१. अच्युंगार श्रीनिवास राघव,	११०६, ११११, ११३४,
सी.आय.ई. ६२८, ६८१	११५७, १२२७
२. अमरसिंग (काशमीर महाराजांचे बंधु)	१३. इस्लामपूरकर वामन शास्त्री, ७२३
३. आनंदराव टी., म्हैसूरचे दिवाण,	१४. कर्झन, ७८७
१०६८	१५. कॅसल, ९३७
४. आर. गॉड्ने, ७७४	१६. कार्नेजी (कर्णधार), ६४०, ६५०
५. आंग्रे संभाजीराव, ६१३, ७०७	१७. क्लार्क ए.बी. ८८१
६. अँडरसन (मुख्य अभियंता, बडोदा रेल्वे), १०४५	१८. कवीन ए.च.ओ., १११६
७. अॅम्पथील (लॉर्ड)	१९. कृष्णमूर्ती (म्हैसूरचे दिवाण), ७९२
८. इलियट, ६३८, ८१३, ८२५, ८२८, ८३२, ९६४, ९७९, १०८३	२०. क्लेमेंट्स (सत्र न्यायाधीश, धारवाड) १२५६
९. इलियट, (कर्णधार), ९०७, ९५२	२१. ब्र्यू, ११९७
१०. इलियट (लेडी एलेन), ९०४, १२५०	२२. कॉब, ९७१, ९८१, ९८८, ९८९, ९९०
११. इम्पे (श्रीमती), १२५९	२३. कॉलिक्हन (श्रीमान) ७३७
१२. इम्पे (बडोदा निवासी), १०१४, १०२१, १०४७, १०५४, १०६५, ११००, ११०४,	२४. कॉवेल्स (श्रीमती) ८३१
	२५. केयर-हार्डी, ९८२
	२६. केरशापजी (दिवाण बडोदा), ८३६, ८३७, ८४१

२७. केसलर ९३६, ९५७	११२४, ११४०, ११४४,
२८. खडेंकर रत्नप्रभावाई, ११४९	११४६, ११५२, ११६६,
२९. गायकवाड आबासाहेब (श्री. संपतराव यांचे चिरंजीव) ११५८, ११९९	११६९, ११७१, ११७२, ११७४, ११८१, १२०१, १२२६
३०. गायकवाड आनंदराव, ६४४	४७. घाटगे विश्वासराव, ६५१, ६६९, ६९१
३१. गायकवाड चिमणाबाई, महाराणी (हर हायनेस), ११९२	४८. चाल्स फिट्ज़जेराल्ड, ९४६.
३२. गायकवाड धैर्यशीलराव, ६४५, ८९२, १०३५	४९. चिझम, ६५५, ६७५, ८८०, १०८७
३३. गायकवाड गणपतराव, ७२२, ८४७	५०. जॅक्सन, ८७६
३४. गायकवाड जयसिंहराव, ६६१, ६९०, १२६१	५१. जॅक्सन (कर्नल), १०१७, १०३१
३५. गायकवाड कमलादेवी, १२५५	५२. जाधव खाशेराव, ७६३
३६. गायकवाड म्हाळसाबाईसाहेब, ६५९, ६८५	५३. जेम्स (सर), ११९३
३७. गायकवाड पद्मावतीबाई, ८०५	५४. जार्डिन (बडोदा रेसिडेंट), ११८३, ११८५, १२२४
३८. गायकवाड पावतीबाईसाहेब, ६८४	५५. जेनकिन्स (सर जॉन), ९७४
३९. गायकवाड रेवूबाईसाहेब, ६४७, ७१७	५६. जतप्रमुख, १०५३, १०६७., १०७६, १२५३
४०. गायकवाड संपतराव, ६७८, ७३५, ७८०, ८१४, १२४१	५७. जॉर्ज क्लार्क (मुंबईचे राज्यपाल), ८४९, ८५०, ८५४, ८५५, ८७९, ८८९, ८९९, ९०१, ९८५, ९८७, ९९६, १००२, १०२९, १०४१, १०६३
४१. गायकवाड शंकरराव (श्री. आनंदराव यांचे चिरंजीव), १२३९	५८. टेकचंद, १०४८, ११३५, ११७३
४२. गायकवाड शिवाजीराव, ९४८, १०९८	५९. टर्नबुल, ८८५, १०८१
४३. गॅब्रिएल, ११९६	६०. टिवडेल (श्रीमती), ७४९
४४. गॉर्डन (जनरल), ८८६	६१. टिवडेल (श्रीमान), ६७४, ९५८
४५. गॉर्डन (मेजर), ६७३	६२. टेट टी. एस., ६५४
४६. गुप्ता (दिवाण, बडोदा), ९८०, ९९९, १०२६, १०४६, १०४९, १०५६, १०५७, १११८,	६३. ठाकूरसाहेब, गोंडाल, ६८९, ७९८, ८५८, ९०८, १०९३, ११५१, ११५६
	६४. ठाकूरसाहेब, वाळा, ११२०

६५. डाली (कर्नल), ८८७	८९. पोर्टस्माऊथ (श्रीमती), ९६०
६६. ढीके जे. डब्ल्यू., १२२, ९९३	९०. पोर्टस्माऊथ (स्वामी), ९८४, १००७
६७. ढवळे गिरिजाबाई, ६३३, ६३६	९१. पोटिंजर (मेजर), ८४८, ९७५
६८. दत्त सी. आर., ८५३	९२. फिलियन अल्बर्ट, ११३१
६९. दादाभाई नौरोजी, ८७३	९३. फिंड्झेराल्ड (कर्नल), ६२६, ६२७, ६९८
७०. डेन एल. (सर), १०१९	९४. फाऊलर, ९१७, ९२४
७१. दातार अनंत नारायण, १२१८	९५. फ्रेंच, ८०४, ८११, ८१२
७२. धनजीभाई, ९२६	९६. बर्डवुड (लष्करप्रमुख, बडोदा), १२२२
७३. धामणस्कर, ६५६, ६५७	९७. बटलर, ८५२, ८८२, ८९७
७४. नवाबसाहेब, जुनागढ, ८५८, ८६४, ९४४	९८. बम्पस एच.सी., ८३३, ८३४, ८३५, ८३८, ८३९, ८४०
७५. नवाबसाहेब पालनपूर, ६५८, ६८०, ८०१, ८५७, १०६६, १२०८, १२१२	९९. बर्केट, ११९०
७६. नवाबसाहेब, रामपूर, ७३१, १०३७	१००. ब्राऊन आर्चर ए. १०३४
७७. नारायणदास भागवत (रायसाहेब), ७७०	१०१. बेल्जियम राजा, ११८७
७८. नेविन्स (डॉ.), १००१, ११०१	१०२. बोसानक्वेट ओ.व्ही., ८४५, ८६१, ८८४, ९७३, ११४२, ११७८, १२०५
७९. निंबाळकर मुधोजीराव, १००४, १०१२	१०३. ब्लैंकार्ड, १०१५
८०. निंबाळकर रत्नप्रभावतीबाई, ९९७	१०४. ब्रायंट (मुख्य अभियंता, बडोदा रेल्वे), १२१५, १२३७
८१. नांदोडचे किरीटसिंहजी, ७२८, ७८९, ८१८, १०१३, १०२४	१०५. भंडारकर व्ही. जी. (दिवाण, बडोदा), ६५३, १२१०
८२. नॉटिंगहैम (सर जॉन), ६६०	१०६. भोसले लक्ष्मणराव, नागपूर, ७४७.
८३. पटेल फ्रायजी, ७९४	१०७. महाराजा बनारस, ६६४, ९१२
८४. पट्टाणी, १०७०	१०८. महाराजा भावनगर, ६१४, ७६७, ९०६, १००३, १०७१, ११६२, ११७५, ११८६
८५. पवार खासेसाहेब, ८९०	१०९. महाराजा बिकानेर, १०९०
८६. पवार यमुनाबाईसाहेब (देवास), ६३५, ६४६, ६६२, ६८६	११०. महाराजा बुंदेलखंड, ७५१
८७. पटवर्धन चिंतामणराव, ९६२	१११. महाराजा छत्रपूर, ९५३
८८. पोलेन (डॉ.), १२३६	

११२. महाराजा कुचबिहार, ७८३, ९४२	१२८. महाराजा, पाटियाला, १०६१
११३. महाराजा, धार, ७५३, ७७२, ७९०, ८०२	१२९. महाराजा, राजपिपला, १२४२
११४. महाराजा, ग्वालियर, ७९६, ८६३, ८९६, ९०२, ९८६, १०३८, १०५५, १०६०, १०९६	१३०. महाराजा, रेवा, १०७३
११५. महाराजा, इदर, ६१७, ७१८, ७३४	१३१. महाराजा, सातारा (भोसले), ६९४
११६. महाराजा, इंदूर, ६१६, ८६९, १०३९, १०७७, १०९१, ११७६, ११७९, ११९४, १२०२, १२३४, १२४४	१३२. महाराजा, सिरोही, ७१४, ७२९, ८०६
११७. महाराजा, जामनगर, ७९९, ८९४, ९४९, ९९१, ९९८, ११५५, ११५९, १२५८, १२६३	१३३. महाराजा, त्रावणकोर, १२४५, १२४६
११८. महाराजा, जयपूर, ७६४	१३४. महाराजा, ठिहरी, ६७१.
११९. महाराजा, जोधपूर, १०६४	१३५. महाराणी, ठिहरी, ११४७.
१२०. महाराजा, कपूरथाळा, ७११, ८९८, ९४३	१३६. महाराज, कच्छ, ७५६.
१२१. महाराजा, काशमीर, ६६३, ६८२, ७०३, ७२०, ७२५, ७३२, ७३६, ७५७, ८९१, ९०५, १०३०, १०४०, ११२१, ११५०, ११६३	१३७. मनुभाई एन. मेहता, ११२७, ११८०
१२२. महाराजा, कोल्हापूर, ७०१, ८४४, ८६०, ८७०, ९६३, ९६६, ११२३, ११४५	१३८. माधवराव व्ही.पी. (दिवाण), १११७, ११६८, ११७०, ११८२, ११८८, १२११, १२१३, १२२०, १२२१, १२२८, १२२९, १२३१, १२३५, १२३८
१२३. महाराजा, मयूरभंज, ९४१	१३९. मार्टेल्ली (कर्नल), ८१६, ८२१, ८३०, ८७१, ९५०, १०००, १०८६
१२४. महाराजा, मेवाड (उदयपूर), ६६७	१४०. माटेग्यू १०४४
१२५. महाराजा, मैसूर, ६४१, ६९६, ८७८, ९५४	१४१. मिडल्टन (लॉर्ड), ९३०, ९३५, ९५९
१२६. महाराजा, नाभा, ११४३	१४२. मिंटो (श्रीमती), ११६५
१२७. महाराजा, ओरछा, ६९७, ७०२, ७४३	१४३. मिंटो (लॉर्ड) ८४३, ८६५, ८८३, ८९३, ९१०
	१४४. मीड (कर्नल), ६१५, ६१८, ६२०, ६२२, ६२३, ६३०, ६६८, ६९५, ७००, ७०५, ७०९, ७१०, ७१२, ७२१, ७३३, ७३९, ७४२, ७४८,

७५४, ७५५, ७६०, ७६१, ७६२, ७६६, ७७१, ७८१, ७८४, ७८५, ७८६, ७९१, ७९७, ८००, ८५६, ८७५, ९११, १०७२, ११८४, ११९९, १२४९	१६१. राजासाहेब नांदोद, ६४३, ७२७, ७४४, ७६९, ७९५, ८०७, १०४३
१४५. मीड (क. मीड यांचे चिरंजीव), ८५१	१६२. राजासाहेब रतलाम, ६६६
१४६. स्पूर मँकेंझी, ९००	१६३. राजासाहेब सैलाना, ८५९
१४७. मायर (डॉ.), १०२७	१६४. राजासाहेब सावंतवाडी, ८७७, ९०९
१४८. मोर्ले (सर जॉन), ८४२, ९२८, ९३४, ९३९	१६५. राजासाहेब सिरमूर, ६९९, ७९३
१४९. मॅक-डोनाल्ड क्लाऊड, ९१५	१६६. राजासाहेब झालारपटन, ७४१
१५०. मॅक-डोनाल्ड (प्रोफेसर), ६३१	१६७. रेवेन्शा (कर्नल), ६४८
१५१. युवराज म्हैसूर, १११५	१६८. रिपुदमनसिंह, ७५८
१५२. रुज, ११९८, १२००	१६९. रिंग (कर्नल, बडोदा लष्कर), १२५७
१५३. राजासाहेब अजयगढ, ९४५, ९६७, १०३२	१७०. रे (लॉर्ड), ९२०, १०८८, ११६४, ११९५, १२४८
१५४. राजासाहेब वासंदा, १०७४	१७१. रॉबर्ट्सन, १२५४
१५५. राजासाहेब भाजी, ७१९, ७२६, ७४०	१७२. रोम (श्रीमती), ८२९
१५६. राजासाहेब कोचीन, ७१३, ९८३, १०२२, १०६२, १०८९, ११४८, १२४७	१७३. लॅब (चाल्स), १०३६
१५७. राजासाहेब देवगड बारिया, ६२५, ६२९, ६३४, ६६५, ७३०, ७४६, ७५२, ७५९, ७७५, ९५५, ९६१	१७४. लॅमिंग्टन (श्रीमती), ७६५
१५८. राजासाहेब एटियापुरम, १२४३	१७५. ली, ११०२, ११०७
१५९. राजासाहेब देवास, ६१९.	१७६. वणीकर, ९७२
१६०. राजासाहेब मुधोळ, ६८८, ७६८, ८७२	१७७. वेडिंग्टन, ११०८
	१७८. वाल्श, ७०४
	१७९. वॉटसन जे. (जनरल), ६७२, ९१९, ९२९, १०८०, ११८९
	१८०. विडेन (रेव), ९९२, ९९५, १००६, १००९, १०८२
	१८१. वेडरबन विल्यम् (सर), ९४७
	१८२. वेस्ट, १००५, १०८५
	१८३. व्हाईटलॉ रीड, ८२०, ८२६
	१८४. विल्यम्स, ८६२

१८५. विलिंगडन (लॉर्ड), १२०९, १२१४, १२३२, १२४०	२०१. सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर द युनायटेड स्टेट्स, ८२७
१८६. विलिस, १०१६	२०२. सेडॉन सी-एन, ६९३, ८०९, ८१५, ८९५, ९०३, ९१३, ९१४, ९६५, ९६९, ९७०, १०२८, १२०६, १२६२
१८७. वुड जे. बी. (पॉलिटिकल सेक्रेटरी), १२२३	२०३. स्पिएलमन, १०११, १०३३, १०७९, १०८४, १११३, ११२६, ११२८, १२५१
१८८. वर्मवेल, ९७८, १११९	२०४. स्ट्रॉँग, डीन ऑफ द क्राईस्ट चर्च, ९२३
१८९. विने, ११७७	२०५. हार्डिंज (खानगी कारभारी), ७७३, १००८
१९०. शिंदे सच्चाराजे, ८०३	२०६. हार्डिंज (श्रीमती), १०५२
१९१. शिरगावकर, आर.आर., ११२९, १२१६, १२१७, १२१९.	२०७. हार्डिंज (भारताचे व्हाईसरॉय), १०२०, १०५८, ११०३, ११२२, ११६१, १२०७, १२३३.
१९२. शेवाळे फुलाजीराव, ७१६	२०८. हॅरिस (लॉर्ड), ९२५, ९२७
१९३. समर्थ, (दिवाण बहादूर), ६३२, ८१०, १०१०, १०१८, १०२५, ११२५, ११३३, ११५३, ११६०, ११६७, १२०४	२०९. हॅरिसन (कर्णधार), ९३२
१९४. सरदार राजा किशनप्रसाद, ६७९	२१०. हेनी (सर), १०५९,
१९५. सँडविच (लॉर्ड) ९१८, १०९५, ११०९	२११. हिल, १०५०, १०७८, ११४१
१९६. सॉलिसबरी (लॉर्ड), ९२१	२१२. ह्यूथ (सर), १०४२
१९७. सांगलीचे प्रमुख, ९५१.	२१३. ह्यूम लोगान, १०५१
१९८. सॉमरसेटचे सरदार, ६७६	२१४. हैदराबादचे निजाम, १२२५
१९९. शितोळे मनुराजा, ७०८	
२००. सेक्रेटरी, द स्टार ऑफ इंडिया, ६७७	

महाराजा सयाजीराव गायकवाड

— यांचा —

पत्रसंग्रह

भाग २

श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न

श्री. चि. रा. रा. संभाजीराव आंगे, मुक्काम ग्वालहेर,

यांस सयाजीराव गायकवाड, वास्तव्य संस्थान बडोदे, यांचे अनेक आशीर्वाद, वि. उपरि.

आपण श्री. शितोळ्साहेब यांचे वकील रा. रा. काशीनाथराव यांचेमार्फत पाठविलेले पत्र पोहोचले. तसेच या पूर्वीचेही पत्र पोहोचले. मागील पत्राचे उत्तर पाठविणार होतो, इतक्यात हे आपले दुसरे पत्र दाखल झाले. त्यातील मजकूर वाचून चित्तास समाधान वाटले. आपल्या चिरंजीवास विषमज्वराची मांदगी झाली असून ते आता बरे आहेत, हे वाचून फारच आनंद झाला. त्याबद्दल ईश्वराचे आपण फार फार आभारी आहोत.

यानंतर इकडील मजकूर की, सुमारे आठवड्यापूर्वी हवाफेर करण्याकरिता उभयता मुंबईस गेलो होतो. तेथे पाच-सहा दिवस मुक्काम करून संस्थान मजकुरी परत आलो. तेवढ्या हवाफेर करण्याने मनाला बरीच हुशारी वाटली. आजरोजी चार वाजता डबक्याकडे तपासणीचे कामाकरिता जात आहो. तेथे शिकार करण्याचाही विचार आहे. त्यामुळे थोडी विश्रांती मिळून कामाचा बोजा सतत अंगावर पडणार नाही आणि झटून काम करण्याला पुढे हुशारी राहील.

तप्तविरा संबंधाने तपास करून पाठविण्याची तजवीज केली आहे. हल्ली इकडील हवापाणी साधारणत: बरे आहे. आम्हा उभयतांची आणि चि. जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे, धैर्यशीलराव या सर्वांच्या तब्बेती मजेत आहेत. सध्या याशिवाय विशेष लिहिण्यासारखे काही नाही. आम्ही डबक्यास जाण्याच्या गडबडीत आहोत. कछावे, हा आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

६ १४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२० डिसेंबर १९०१

प्रिय महाराज, भावनगर

गेल्या महिन्याच्या २९ तारखेपासून आपल्या पत्रास मी आधी उत्तर देऊ शकले नाही त्याबद्दल क्षमस्व. मी तेव्हा हवापालटासाठी मुंबईमध्ये मुक्कामास होतो. नंतर मी माझ्या बडोदा जिल्ह्यात दौऱ्यावर होतो. गेल्या आठवड्यात येथे परत आलो.

आपल्या प्रसिद्ध राजधानीस भेट द्यायला मला खूप आनंद होईल. तिच्याबद्दल मी खूप चांगले व सुतीपर ऐकले आहे. सध्या मी अमरेलीला जाण्याचा विचार टाळला आहे. पुढच्या आठवड्यात मी कडीच्या उत्तर भागाला भेट देण्यास जात आहे. पुढे कधी अमरेलीला जायचे ठरल्यास आपणास भावनगर येथे भेटायला मला आनंदच होईल. आपली प्रकृती उत्तम असेल, अशी खात्री आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६ १५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२१ डिसेंबर १९०१

प्रिय कर्नल मीड यांस,

नाताळनंतर मी प्रवासाला निघायचे ठरवले होते. तुम्ही तारीख कळवल्यास मी माझ्या प्रवासाची तारीख काही दिवसांनी पुढे ढकलीन. खेळांसाठीच्या पारितोषिकांसाठी मी पैसे देईन. खेळांचे सामने संपल्यावर तुम्ही मला बिल पाठवावे. गोल्फ स्टिक्ससाठी किती रक्कम द्यावी लागेल ते कळवावे. मी अधिक लिहू शकत नाही, कारण माझा हात जरा दुखत आहे. लवकरच तुमची भेट होईल अशी आशा आहे. तुम्ही केलेल्या विचारांबद्दल धन्यवाद.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६ १६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२३ डिसेंबर १९०२

प्रिय महाराजा (होळकर),

माझ्या इंग्लंडमध्ये असलेल्या मुलांबदल मला चांगली बातमी समजली आहे. तुमच्याही मुलांची प्रगती चांगली चालली असावी. तुमची अनुमती असेल तर तुमच्या कन्यांना, माझ्या पुतणीला बडोद्याला बोलवायला मला आवडेल. मी येथे त्यांचे सुमारे दहा दिवस आतिथ्य करू शकेन. या पत्राबरोबर पाठवलेले तीळगूळ स्वीकारावेत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६ १७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१३ फेब्रुवारी १९०२

प्रिय महाराज प्रतापसिंह

(संस्थान इदर),

इदरच्या राजसिंहासनावर आपल्या राज्याभिषेकाच्या निमित्ताने आपले हार्दिक अभिनंदन. मी महाराजांना समृद्ध कारकीर्द आणि आनंदमय जीवन लाभावे, अशी सदिच्छा व्यक्त करतो. आपल्या कारकीर्दीत इदरच्या जनतेला समृद्धी लाभेल याची मला खात्री आहे. आपल्या राज्याभिषेकाच्या दिवसाच्या एक दिवस आधी मला त्याचे निमंत्रण मिळाले. शुभेच्छांसहित.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६ १८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२९ फेब्रुवारी १९०२

प्रिय कर्नल मीड यांस,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. काऊंटेस जर आज संध्याकाळी ५ वाजता आले, तर मी त्यांना भेटू शकेन. मला प्रचंड सर्दी झाली आहे, त्यामुळे मला खेळात सहभागी होता येणार नाही. डॉक्टरांनी मला सूर्यास्तानंतर घराबाहेर न पडण्यास व धावपळ न करण्यास सांगितले आहे.

मी अमरेलीच्या रेल्वेलाईनबद्दल विचार करीत होतो. तुम्ही या संस्थानासाठी न्यायपालिकेची हद ठरवण्यासंदर्भात प्रयत्न केलेत तर मी उपकृत होईन.

आपल्या विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६ १९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ फेब्रुवारी १९०२

मत्हारराव (देवासचे राजे, धाकटी पाती) यांना तीळगूळ मिळाल्याबद्दलचे पत्र.

६ २०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२८ फेब्रुवारी १९०२

प्रिय कर्नल मीड,

शिकायांनी मला लवकरात लवकर तिकडे जाण्यासाठी सांगितलेले असले तरी मी तुमच्या बंधूना भेटण्यापूर्वी तिकडे जाणार नाही. मी काऊंटेस यांचे अतिथी म्हणून स्वागत करण्यासाठी आदेश देईन. नियम म्हणून लोकांनी हॉटेलमध्ये न जाता अतिथी निवासात जावे हे मला अधिक

चांगले वाटते. या नियमाला काही अपवाद असणार याची मला जाणीव आहे. मी हे तुम्हाला सहज म्हणून लिहीत आहे. धन्यवाद. आज माझी प्रकृती चांगली आहे. मिसेस मीड व मिस ब्रॅडी कुशल असतील.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे ६२१ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

६ २२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ मार्च १९०२

प्रिय कर्नल मीड यांस,

हिज एक्सेलन्सी व्हॉइसरॉय लॉर्ड कर्झन हैदराबाद (दक्षिणेतील) ला पुढील महिन्यात भेट देणार आहेत असे ऐकले. या त्यांच्या दौऱ्याच्या वेळी त्यांचे बडोद्यातही स्वागत करायला आवडेल. कृपया आपण माझ्या वतीने माहिती काढून कर्झन यांना माझे आमंत्रण स्वीकारणे सोयीचे आहे किंवा कसे हे कळवावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६ २३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ मार्च १९०२

प्रिय कर्नल मीड यांस,

वाघाच्या शिकारीसंदर्भातील माझी सफर तितकीशी यशस्वी झाली नाही. चंद्रप्रकाशात वाघ सापडेल, या आशेने मी काही तंबू आणि नोकर उकाईला ठेवले आहेत. माझ्या बरोबरच्या एका गृहस्थांनी त्या परिसरात उपद्रव देणाऱ्या एका मोठ्या बिबट्याला मारले. कॅम्पमधील खेळाडूचे तसेच इतर व्यक्तींचे येथे स्वागत करण्यात मला आनंदच होईल. खेळ सुरु करण्यासाठी मैदान कधी तयार असायला हवे हे मि. फ्रेंच यांना सांगावे. मी तेथे माझ्या जावईबापूंसमवेत येईन. इतर सर्वानाही पार्टीस येण्याची विनंती करावी. अशा मैत्रीपूर्ण आणि अनौपचारिक संमेलनामध्ये तुम्हाला आणि इतरांना भेटण्यात मला आनंदच वाटतो. मिसेस मीड यांना उकाड्याचा त्रास होत नसावा असे वाटते. आज संध्याकाळी मी कॅम्पमध्ये असेन. कृपया हा निरोप कर्नल रेहेन्शॉ यांना पाठवावा. त्यांची भेट झाली नाही याचे मला वाईट वाटते. तुम्हाला मी दुष्काळावरची माझी टिपणे

पाठवीत आहे. अनेक परिच्छेदांचे सहज पुनर्लेखन करता येईल. कारण पुस्तकातील ज्या उणिवा आहेत, त्या मला ठाऊक आहेत. ते पुस्तक तुम्ही तुमच्याकडे ठेवावे, परत करू नये.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे ६ २४ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

६ २५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१८ मार्च १९०२

प्रिय राजेसाहेब, देवगड बारिया,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपणास व आपल्या पुत्रास माझे नमस्कार. मी सोबत एक पुस्तक व लेख पाठवीत आहे. तो वाचायला आपणास आवडेल. माझा मुलगा शिवाजीराव याने आपणास पाठवलेले पत्र आपणास मिळाले का? मी एकंदरीत ठीक आहे. बारिया लवकरच प्लेगमुक्त होईल अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६ २६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ एप्रिल १९०२

प्रिय सर फिट्झजेराल्ड,

गेल्या नाताळात आपण पाठवलेल्या शुभेच्छांबद्दल धन्यवाद. आपण अधूनमधून आमचे स्मरण ठेवता याचा मला आनंद आहे. आपल्या पत्रांना उत्तर द्यायला मला राज्याच्या कामामधून प्रत्येक वेळी वेळ होतोच असे नाही; पण आपण आपल्या नेहमीच्या सहिष्णू स्वभावामुळे ते मनावर घेणार नाही असे मला वाटते. माझ्या राज्यात १८९९-१९०० साली पडलेल्या दुष्काळावरील माझी टिपणे मी आपल्या मान्यतेसाठी पाठवीत आहे. ती आपणास वाचनीय वाटतील, असे मला वाटते. आपल्या कन्येला व आपणास माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, सर जेराल्ड फिट्झ जेराल्ड, इंग्लंड

६ २७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ एप्रिल १९०२

प्रिय कर्नल फिट्झाजेराल्ड,

आपल्या पत्राबद्दल व लेडी ऑलिस यांच्या काकांच्या छोट्या पुस्तकाबद्दल खूप खूप धन्यवाद.
आपण शुभेच्छांसहित पाठवलेल्या नाताळच्या कार्डसाठीही धन्यवाद.

मी राज्यकारभाराच्या विविध कामांमध्ये सतत इतका गुंतलेला असतो की, मला स्नेहांच्या पत्रांना नियमितपणे उत्तरे देण्यासाठी वेळच मिळत नाही. आपण आमचे स्मरण ठेवता याबद्दल मी आपला आभारी आहे. १८९९-१९०० साली माझ्या राज्यात पडलेल्या दुष्काळावरील टिपणे मी आपल्या मान्यतेसाठी पाठवीत आहे. शुभेच्छांसहित.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६ २८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ एप्रिल १९०२

प्रिय मित्र,

आपले दि. १ चे व त्याआधीचे एका अशी दोन पत्रे मिळाली. आनंद झाला. पत्रवहारासंदर्भात आपणापेक्षा माझाच दोष अधिक आहे असे मला वाटते. आपल्या पत्रांची पोच देणे राहून गेल्याबद्दल क्षमस्व. हे विसराळूपणापेक्षाही ढिलाईमुळे घडले आहे. आपली प्रकृती ठीक नक्हती हे समजून खरोखर वाईट वाटले. उटीचे (उटकमंडचे) हवामान आपणास मानवेल व त्यामुळे आपली प्रकृती सुधारेल असे मला वाटते.

विवाहित जोडप्याला माझ्या शुभेच्छा कळवाव्यात. आपल्या पत्नीस व आपल्या कुटुंबियांस माझे स्मरण द्यावे. त्या सर्वांची प्रकृती ठीक असेल अशी आशा आहे. फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव व धैर्यशीलराव हे १९ एप्रिल रोजी युरोपला जात आहेत, अशी चांगली बातमी मला मिळाली आहे. राणीसाहेबांची प्रकृती जरा नरम आहे. मी यावर्षी उटीऐवजी मरी (Murree) ला जात आहे. आपली प्रकृती ठीक आहे अशी आशा.

प्रति, दिवाण बहादूर, सी.एस. श्रीनिवास राघव
अयंगार (सी.आय.ई), इन्स्पेक्टर जनरल,
रजिस्ट्रेशन डिपार्टमेंट, मद्रास

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६ २९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१२ एप्रिल १९०२

प्रिय राजासाहेब (देवगड बारिया),

आपल्या शुभेच्छांबद्दल खूप धन्यवाद. जयसिंहराव आणि धैर्यशीलरावसुद्धा युरोपला जात आहेत. आपण आपल्या मुलांना इंग्लंडला पाठवणार होता. त्याचे पुढे काय झाले? तुम्ही पाठवलेल्या सुंदर माशांबद्दल आभार. मी मरीला जाताना बारियावरून मंगळवारी जात आहे. तेव्हा आपणास स्टेशनवर भेटता येईल अशी आशा आहे. आपल्या पुत्रांना माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६ ३०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१७ एप्रिल १९०२

प्रिय कर्नल मीड यांस,

या पत्रासोबत मी माझी दुष्काळावरील टिपणे पाठवीत आहे. लॉर्ड कर्झन आणि फॉरेन सेक्रेटरी यांना ती वाचायला आवडतील, अशी आशा आहे. अर्थात ही टिपणे म्हणजे माझी स्वतःची निरीक्षणे आणि अनुमाने आहेत व ती त्याच स्वरूपात मान्य केली जावीत. त्या टिपणांमध्ये काही दोष राहिले असतील, ते कदाचित मल्या जाणवलेले नसतील, तरी वाचकाळा जाणवतील. तरी त्या दोषांकडे लक्ष देऊ नये. स्वतःशी प्रामाणिक राहावे हेच माझे उद्दिष्ट होते आणि प्रामाणिकपणे नोंदवलेली निरीक्षणेही, त्यांच्यात उणिवा राहिल्या असल्या तरी मौल्यवान असतात असे म्हटले जाते.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,
कर्नल एम.जे. मीड, सी.आय.ई

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

१८ एप्रिल १९०२

प्रिय प्रा. मॅक डोनाल्ड,*

हे पत्र ज्या जहाजाने जात आहे, त्याच जहाजाने माझी मुलेही इंग्लंडला जात आहेत. माझ्या दुसऱ्या मुलाला मी पूर्ण विश्वासाने तुमच्या हाती सोपवीत आहे. तुम्ही त्याला योग्य ते नैतिक व बौद्धिक शिक्षण घाल, तसेच त्याच्या शारीरिक प्रकृतीकडेही नीट लक्ष घाल. त्याच्याबद्दल मी येथे सविस्तर काही लिहीत नाही, कारण मि. फ्रेंच हे त्याच्याबद्दल तुम्हास सविस्तर लिहीत आहेत. मी मि. इलियट यांनाही लिहीत आहे, पण त्यांच्या पत्रात वेगळ्या बाबीबद्दल मी लिहिले आहे.

पण माझ्या तिसऱ्या मुलाबद्दल मी तुम्हाला काही सांगू इच्छितो. तो आपल्या भावांपासून इंग्लंडमध्ये वेगळा राहणार आहे आणि सुरुवातीला त्याला एकटेपणाचा त्रास होऊ शकतो. आपल्या दोन्ही भावांना भेटता येईल, अशी सोय तुम्ही त्याला करून देऊ शकाल का? त्याला तुम्हाला स्कॉटलंडला नेणे शक्य होईल का?

याबद्दल मी मि. इलियट यांनाही पत्रात लिहिले आहे. असे करण्याबद्दल तुम्ही विचार केला तर तुम्ही त्याबद्दल मि. इलियट यांना लिहू शकाल का? तुमचा यासंदर्भात जो खर्च होईल, तो सगळा ते अर्थातच देतील.

माझी तिन्ही मुले एकाच वेळी इंग्लंडमध्ये असतील, त्यामुळे तेव्हा एक किंवा दोन भारतीय गृहस्थ सुरुवातीला त्यांची व्यवस्था लावून देण्यासाठी त्यांच्याबरोबर असतील. त्या गृहस्थांना जेव्हा-जेव्हा माझ्या मुलांना भेटण्याची इच्छा असेल, तेव्हा-तेव्हा तुम्ही त्यांना भेटू दिल्यास मी कृतज्ञ राहीन. ते दोन गृहस्थ सुशिक्षित व सुसंस्कृत आहेत, त्यामुळे त्यांच्या भेटीचा तुम्हाला त्रास होणार नाही असे मला वाटते.

डॉ. केअर्ड व मिसेस मॅक डोनाल्ड यांना माझे नमस्कार व आपणास माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

प्रो. ए.ए. मॅक डोनाल्ड, १०७, बँडुरी रोड, आॅक्सफोर्ड (प्रो. मॅक डोनाल्ड हे संस्कृतचे प्राध्यापक होते व ते जयसिंहराव व फत्तेसिंहराव यांची काळजी घेत.)

६ ३ २

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

१८ एप्रिल १९०२

प्रिय श्री. समर्थ,

तुमचे पत्र मिळाल्याने आनंद वाटला. माझे दोन पुत्र आणि एक सरदाराचा मुळगा उद्या युरोपला जाण्यासाठी निघत आहेत. मी ही पावले मुलांच्या आणि अंतिमत: देशाच्या भल्यासाठी उचलीत आहे. या योजनेचे यश अनेक घटकांवर अवलंबून आहे आणि ती यशस्वी होण्यासाठी मी प्रयत्न करीत आहे. तुमची प्रकृती ठीक नाही हे वाचून वाईट वाटले. लवकरच तुम्ही बरे क्वाल अशी आशा आहे. आपले भविष्य उज्ज्वल आहे असे सतत मनावर बिंबवीत राहा. आयुष्य खूप लहान आहे, ते दुःख करण्यात वाया घालवू नये.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

प्रति, दिवाण बहादुर समर्थ, हॅम्पस्टीड, लंडन, एन. डब्ल्यू.

६ ३ ३

बडोदा,

२१ एप्रिल १९०२

गंगारूप गिरिजाबाई ढवळे, मु. पुणे

वि. तुम्ही आम्हास एक वेळ भेटला त्या वेळी तुम्ही मागणी केली होती की, दावडी गावच्या उत्पन्नातून प्रत्येक बाईस (तुम्हास व तुमच्या सवतीस) सालीना रूपये ६०० (सहाशे) देण्याबद्दल तुमचे कै. सापत्न चिरंजीव यांनी कबूल केले होते, त्याप्रमाणे मिळेल व त्याखेरीज तुमची दुसरी मागणी अशी होती की, येथे फौजखात्यात जी तुमच्या कुटुंबात नेमणूक आहे, त्यातून तुम्हास काही मिळाले पाहिजे. त्या तुमच्या मागणीसंबंधाने तोंडी रूबरू येऊन तुमची समजूत केली होती. तुमची तिसरी मागणी अशी होती की, तुमचे भ्रतारास नेमणुकीचा जो ऐवज मिळत होता, त्यातून काही ऐवज सरकारातून मिळणे बाकी आहे तो तुम्हास मिळावा. सामान्य नियमाप्रमाणे कोणी इसम मरण पावला तर त्याचा मागील चढलेला ऐवज त्याच्या वारसास मिळावयाचा. या बाबतीतही तुमच्या मागणीप्रमाणे करण्याविषयी आम्ही सांगितले होते.

याप्रमाणे समाधान झाले असून, हल्ली आमच्या ऐकण्यात असे आले आहे की, तुम्ही बोलल्याप्रमाणे न चालता तुमच्याकडून हल्ली त्या समजुतीविरुद्ध प्रयत्न होत आहेत. ही गोष्ट जर खरी असेल तर तशी वर्तणूक तुम्हास बरी दिसत नाही, कारण एक रीतीने बोलणे आणि दुसऱ्या रीतीने चालणे हे चांगल्या लोकांस भूषणावह नाही.

आमच्या ऐकण्यात असे येत आहे की, तुमचेकडील निंबाळकर यांचे बोलणे झाले त्यावरून तुमचा समज असा झाला आहे की, आम्ही बोललो होतो त्याप्रमाणे होईल किंवा नाही, हे तुमच्या मनात संशयात्मक आहे, तरी याप्रमाणे मानण्यास तुम्हास काही कारण नव्हते. आम्ही जे तुम्हास सांगितले होते, त्याप्रमाणेच आमची धारणा होती व हल्ली तशीच आहे. कमीत कमी तुमची वरप्रमाणे जी मागणी झाली आहे त्याप्रमाणे तुमची व्यवस्था होईल आणि तुमची वर्तणूक जर चांगली आणि सरळ रीतीची ठेवाल तर त्यापेक्षाही अधिक चांगली व्यवस्था होईल आणि त्याविषयी खात्रीने सांगू शकता येईल. तुम्ही पुण्यास आम्हास विचारून गेला असता तर विशेष चांगले झाले असते.

हे लिहिण्याचा हेतू इतकाच आहे की, तुमचा कोणत्याही प्रकारे गैरसमज होऊ नये. तसेच अन्य रीतीने तुमचे नुकसान तुम्ही जातीने सोसले तसाही सरकारचा हेतू नव्हता. सबब जे पाऊल टाकाल ते पोक्त विचार करूनच टाकावे. वडिलांचे वर्तन नेहमी सरळ व स्पष्ट रीतीने असावे. या पत्राचे उत्तर तुम्हास अडचण नसल्यास ते आमचे हुजूर कामदार, मुंबई यांचेकडे पाठवावे. कळावे.

ता. २१ एप्रिल सन १९०२

हुकुमावरून
मनुभाई एन. मेहता
हुजूर कामदार

६ ३४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३० एप्रिल १९०२

युवर हायनेस (देवगड बारियाचे राजेसाहेब),

राजेसाहेबांनी आपल्या पत्रासाठी धन्यवाद कळवले आहेत. राजेसाहेबांची प्रकृती ठीक आहे व तापही उतरला आहे. खोकल्याचा त्रासही कमी आहे.

मुंबईच्या ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजचे प्राचार्य डॉ. डिमॉक येथे आले असून ते राजेसाहेबांवर उपचार करीत आहेत. डॉ. डिमॉक यांनी राजेसाहेबांना सध्या कुठलाही प्रवास न करण्याचा सल्ला दिला आहे व मरीसारख्या थंड ठिकाणी जाण्याआधी एक पंथरवडा मुंबईजवळ खंडाळ्यास किंवा लोणावळ्यास जाण्यास सांगितले आहे. त्याप्रमाणे सुमारे आठवडाभरानंतर राजेसाहेब लोणावळ्याला जाणार असून प्रकृती पूर्ण बरी होईपर्यंत तेथे राहतील. त्यानंतर ते उत्तरेकडच्या प्रवासाला

जाण्याचा विचार करतील. आपण केलेल्या प्रकृतीच्या चौकशीबद्दल राजेसाहेबांनी आपणास धन्यवाद सांगितले आहेत. त्यांची प्रकृती सुधारत असून लवकरच ते पूर्ण बरे होतील.

राजकुमार जयसिंहराव व धैर्यशीलराव सुखरूपणे पोर्ट सैदला पोचल्याचे वृत्त मिळाले आहे. राजेसाहेबांनी आपणास व आपल्या राजकुमारांना शुभेच्छा सांगितल्या आहेत.

आपला आज्ञाधारक
मनुभाई एन. मेहता

६ ३५

श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न

बडोदे

८ मे १९०२

ता. गं. भा. यमुनाबाई साहेब पवार, संस्थान देवास (मोठी पाती),
यांसी प्रति सयाजीराव गायकवाड सं. बडोदे, हल्ली मुक्काम लानोळी याचा साष्टांग नमस्कार,
याउपर विनंती विशेष-

आपले पत्र ता. ०४.०५.१९०२ चे आले, त्यात आपण आपलेपणाचे कळकळीने आमचे प्रकृतीविषयी समाचार विचारले, तेणेकरून आम्हास बहुत समाधान वाटले आहे. हल्ली आमची प्रकृती पुष्कळ अशी चांगली आहे. बडोद्यास असताना सुमारे एक आठवडापावेतो आम्हास किंचित ज्वर व त्याबरोबर किंचित खोकलाही येत होता. त्या कारणाने मुंबईहून डॉ. डिमॉक यांस बोलवावे लागले आणि त्यांच्या सल्ल्याने तूर्त काही दिवसपावेतो मरी येथे जाण्याचा विचार तहकूब करून दरम्यान हवाफेर करण्याकरिता लानोळी येथे जावे लागले. दि. ०५.०५.०२ रोजी स्पेशल गाडीने बडोद्याहून सकाळी निघून लानोळी येथे सायंकाळी आलो.

आमची प्रकृती दिवसेदिवस सुधारत आहे. श्री म्हाळसाकांत कृपेने आणखी एक आठवड्यानंतर पूर्ववत चांगली होईल असे आहे. प्रकृती चांगली सुधारल्यानंतर डॉक्टरचे मत पडल्यास सुमारे चालू महिन्याच्या अखेरीस आम्ही मरी येथे जाऊ. आपण आमचेबद्दल काळजी करू नये, कारण आता आमची प्रकृती पुष्कळ बरी आहे. चि. जयसिंहराव लंडन येथे सुरक्षित पोहोचल्याबद्दल तारेने खबर आली आहे. चि. धैर्यशील तीन-चार दिवसांत पोचतील. चि. फत्तेसिंहराव हे ऑक्सफर्ड येथे कुशल आहेत आणि आमचेबरोबर येथे सर्व मंडळी सुखानंदात आहेत.

आपली प्रकृती सुखरूप असावी आणि वरचेवर पत्र लिहून कुशल कळवीत जावे, कळावे बहुत काय लिहिणे ही विज्ञापना. ता. ८ मे सन १९०२, लानोळी.

सयाजीराव गायकवाड

६ ३ ६

श्री महाल्लसाकांतं प्रसन्न

गंगारूप गिरिजाबाई ढवळे यांस,

वि. तुम्हाला समजले पाहिजे की, दावडी गावचा खुलासा झाल्याशिवाय श्री. सरकारांस येथील नेमणुकीचा वगैरे निकाल करणे फार अडचणकारक आहे व या संबंधाने काही रेसिडेन्सीमार्फत पत्रव्यवहारही झाला आहे, हेही तुम्हास माहीत आहेच. ही सर्व हकीकत लक्षात न घेता तुम्हास जो सोयिस्कर किंवा पसंत असेल तोच विचार मनात आणून ‘माझे कामाचा सत्वर निकाल झाला नाही’ वगैरे सबबी दाखविणे आम्हास खरे आणि पोक्त विचाराचे वाटत नाही.

जर दावडीगाव श्री. गायकवाड सरकारकडे न आला तर येथील नेमणुकीचा एक प्रकारचा निकाल व्हावयाचा आणि तो गाव सरकारकडे आला तर वेगळ्या प्रकारचा निकाल होण्याचा संभव आहे, हे तुम्हास व्यावहारिक रीतीने समजले पाहिजे. सबव जेव्हा गावचे संबंधाने वाटाधाट चालत होती तेव्हा साहजिकच ठराव करणे लांब मुदतीवर पडले. तुमच्या चिरंजीवाच्या दुर्दैवी मरणामुळे तुमच्या कामाचा निकाल सत्वरतेने व्हावा अशी तुमची सर्वांची इच्छा एकसारखी दिसून आल्यामुळे आम्हास तुमचे काम योग्य खाल्याकडे परत पाठवून पुन्हा तपास रुजू करण्यास सांगणे भाग पडले, आणि त्याचाही अखेर निकाल होऊन ते अमलात यावे याकरिता गावच्या संबंधाने कोणत्याही रीतीने एक प्रकारची स्पष्टता होणे इष्ट वाटल्यावरून यापूर्वी पाठवलेले पत्र तुम्हास धाडवे लागले व दुसरी तजवीज करावी लागली व ती हल्ली चालू आहे, त्या गावच्या अखेर निकालाचा संबंध नेमणुकीबरोबरच न ठेवता निराळा करण्यात यावा, तर त्या प्रमाणेही एक प्रकारचा ठराव करू शकता येईल; परंतु सर्व बाबतीचा एकंदर एकत्र विचार करून सर्व बाबतीचा एक वेगळाच विचार करण्यात येत आहे. रजा न घेऊन जाण्याच्या बाबतीत तुमची हकीकत वाचून घेण्यात आली.

दावडी गावच्या उत्पन्नातून तुम्ही, दोन्ही बायांस रुपये १२०१ (बाराशे एक) मिळालेच पाहिजेत, या तुमच्या लिहिण्यात आम्हास अर्थ दिसत नाही. तुमच्या जर या सरकारच्या संबंधात इतका गैरभरवसा असेल तर तुम्ही ही व्यवस्था मान्य करण्यापूर्वी पोक्त विचार करावा, कोणत्याही रीतीने आणि कोणत्याही प्रकारे तुम्हास अमुक एक रक्कम मिळाली तर ती बस आहे, ती रक्कम कोठून मिळावयाची त्या संबंधाने कडाकूट करण्यापासून तुम्हास काही फायदा नाही; परंतु तुमच्या समाधानाकरिता ती रक्कम गावच्या उत्पन्नातून मिळेल असे लिखाणही करण्यास हरकत नाही, तरी तसे करण्यापासून विशेष फायदा होण्याचे दिसत नाही. राजेलोक, मोठे गृहस्थ वगैरेच्या बरोबरचे वर्तन आणि हलक्या लोकांच्या बरोबरच्या वर्तनात कायद्याने जरी नाही; तथापि व्यवहाराने फेर आहे. तुम्हास फसवून काहीही व्यवस्था करण्याची नाही. तुम्हास द्यावयाचे आहे ते काही सरकार जुलमाने किंवा जबरदस्तीने देत नसता केवळ उदार मनानेच देत आहे आणि दावडी गावच्या बाबत ही आम्हास इतकी महत्वाची दिसत नाही, की ज्या बाबतीत नीती आणि सरळता सोडण्याची जरूर दिसावी. लहान-लहान व असन्माननीय संशय व कल्पना उत्पन्न करून प्रश्न काढावे हे विशेषकरून या कामात विशेष विवेकाचे आम्हास वाटत नाही. याउपर तुमचा जो विचार असेल तो खरा.

मयत झाल्या तारखेपर्यंत चढलेल्या नेमणुकीचा ऐवज साधारण नियमाप्रमाणे मिळतोच, परंतु तो मयताच्या वारसास मिळण्यास पात्र होत असल्याने तो तुम्हास वारसाईच्या हक्काने मिळाला पाहिजे किंवा दुसऱ्या कोणा वारसास मिळाला पाहिजे ते हल्ली एकंदर हकीकतीच्या माहितीच्या अभावी सांगता येणे अशक्य आणि चुकीचे आहे. कारण जोपावेतो सर्व हकीकत पाहून लक्षात घेतली नाही, तोपर्यंत त्यासंबंधाने काही निकाल करणे अशक्यच आहे. यावरून तो ऐवज तुम्हासच मिळणे वाजवी असून तो तुम्हास मिळावयाचा नाही, असेही समजणे गैर होय. तात्पर्य व्यवहार व न्याय दृष्टीने जे योग्य असेल त्याप्रमाणेच ठरविण्यात येईल. त्याचप्रमाणे ती नेमणूक भविष्यातही कोणास मिळण्यास पात्र आहे ते वारसाईबद्दल अखेर निकाल झाल्यावाचून काही सांगणेही निष्ठयोजक आहे आणि आपसा-आपसात जे कराव व ठराव वगैरे झाले असतील, त्यांचा पुरावा पाहून आणि त्यासी संबंध बाळगणाऱ्या सर्वचे ऐकून त्या सर्वांस योग्य कायदेशीर वजन देऊन त्याचा कायदेशीर निकाल होईल. तुम्ही कोणतेही पाऊल टाकाल ते पोक्त विचारास अनुसरूनच टाकावे. केवळ मनाचे वितर्कावर उतावळेपणाने तुम्ही वळविल्या जाऊ नये अशी आमची भलामण आहे किंवा आपले हितचिंतक म्हणविणारे लोक काही सांगतील तेही मान्य करण्यापूर्वी विचार करावा, कारण अखेर जो परिणाम येईल त्याची जबाबदारी तुमच्यावरच येईल, सांगणारांवर येणार नाही. साधारण रीतीने पाहता हे काम आम्हास तर फार सरळ वाटते, पण तुम्ही लहान-लहान शंकेत ग्रस्त झाल्याने तुम्हास मोठ्या अडचणी भासत असतील. या कामात तुमची नेमणूक वगैरेबद्दल निराळा निकाल करणे इष्ट वाटल्यावरून त्या सत्वर निकालात आणणे ते काम काही अंशी तुमच्या व काही अंशी दुसऱ्याच्या वर्तणुकीवर आधार ठेवीत आहे.

हुक्मावरून, ता. ०९.०५.१९०२

**मनुभाई एन. मेहता
हुजूर कामदार**

(सारख्या मजकुरामुळे ६३७ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

६३८

**लानोळी
१६ मे १९०२**

प्रिय महोदय (इलियट),

आपली पत्रे मिळाली. त्यांना उत्तरे देण्यास मी माझ्या सविचांना सांगितले, यावर ते म्हणाले की, मी उत्तरे दिली आहेत. अगदी अखेरच्या क्षणापर्यंत जयसिंहराव यांच्या व्यवस्थेसंदर्भात मी निर्णय घेण्याच्या परिस्थितीत नव्हतो. अर्थात माझा मुलगा येथून इंग्लंडला जाण्यापूर्वी मला माझ्या अटीसंदर्भात स्वीकृती मिळाली. लंडन आणि बडोदा यांच्यातील अंतरामुळे या कामास उशीर लागला. प्रोफेसर मॅक डोनाल्ड यांचे पत्र आले नसते तर ते काम मी आपणासच करण्याचे अधिकार दिले असते. आता सगळी व्यवस्था झाल्याने मी आपणासच फक्त त्यांच्याकडे एकंदर

लक्ष ठेवण्याची आणि सर्व काही ठीक चालले आहे ना याकडे पाहण्याची विनंती करतो. जर आपले काम करण्यासाठी आपणास पुरेसे अधिकार नाही, असे आपणास वाटत असेल तर तसे कळवावे, म्हणजे तसे अधिकार मी आपणास देईल. आपण आपल्या सारासारिविवेक बुद्धीप्रमाणे त्या अधिकारांचा वापर करावा. मिसेस इलियट यांना व आपल्या सर्व मुलांना माझ्या शुभेच्छा. एला (Ella) कशी आहे?

मला हवापालटासाठी युरोपला जाण्याचा डॉक्टरांनी सल्ला दिला आहे; पण कदाचित सरकार माझ्या या (युरोप प्रवासाच्या) योजनेला बंदी घालील अशी मला भीती वाटते. मरी येथे मी काही घरे घेतली आहेत; पण तेथे जाण्याचा प्रवास उकाड्यामुळे मला खूप त्रासदायक होईल असे वाटते, कारण माझी प्रकृती. सध्याच्या राजकीय परिस्थितीमुळे मी सध्या द्विधा मनोवस्थेत आहे. काही डॉक्टरांचा सल्ला घेतल्यावर मी माझे पुढील कार्यक्रम ठरवीन. भारतीय राजपुत्रांच्या शिक्षणावरील माझा लेख तुम्हाला मिळालाच असेल. दुष्काळावरील माझ्या टिपणांच्या प्रती मी लॉर्ड कर्झन आणि विदेश सचिव (फौरन सेक्रेटरी) यांना पाठवल्या आहेत. त्यांना त्या रुचतील की नाही याबद्दल मला शंकाच आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* हा लेख ईस्ट अॅण्ड वेस्ट मासिकाच्या जानेवारी १९०२ च्या अंकात प्रकाशित झाला होता

६ ३९

लानोळी
१९ मे १९०२

प्रिय मल्हारराव (देवासचे राजे),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. माझी प्रकृती मध्यंतरी बरी नक्हती, त्यामुळे डॉ. डिमॉक यांच्या सल्ल्यावरून मी हवापालटासाठी येथे आलो आहे. माझा विचार पंजाबमध्ये मरी येथे जाण्याचा होता, पण तो प्रवास लांबचा असल्याने मला तो विचार रद्द करावा लागला. येथे आल्यापासून माझी प्रकृती हळूहळू सुधारत आहे, फक्त अशक्तपणा अद्याप आहेच. येथून आम्ही मुक्काम हलवावा किंवा कसे याबद्दल डॉक्टरांनी अद्याप निर्णय दिलेला नाही.

५ जूनपर्यंत थोडा पाऊस होण्याची शक्यता आहे आणि तापमान जर कमी झाले आणि डॉक्टरांनी सल्ला दिला तर मला मरीला जाता येईल. डॉक्टर लवकरच माझ्या प्रवासाबद्दल निर्णय घेतील अशी मला खात्री आहे.

आपली प्रकृती अलीकडे नीट नसते हे समजून वाईट वाटले. आपली प्रकृती नेहमीच नाजूक असते असे माझे निरीक्षण आहे. आपण आपली प्रकृती उत्तम ठेवण्यासाठी सतत प्रयत्न करावेत. त्याशिवाय आपणास आपली प्रजेसंबंधीची कर्तव्ये नीट पार पाडता येणार नाहीत.

आपण आपले बंधू खासेगव यांना उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडला पाठवण्याचा विचार करीत आहात याचा आनंद वाटला. एरकी येथे राहून मॅट्रिक पास करणे आणि नंतर युरोपला जाणे हेच त्यांनी केले असते. असे असले तरी भारतात आपली मुले काही विशिष्ट व्यानंतर शिक्षण पुढे चालू ठेवण्याची शक्यता नसते, म्हणून त्यांनी इंग्लंडला जावे असा सल्ला मी त्यांना देईन. त्यांनी आपल्या आरोग्याची तपासणी करून घ्यावी आणि जर विशेषज्ञांनी ते परदेश प्रवासासाठी शारीरिकदृष्ट्या तंदुरुस्त असल्याचे सांगितले, तसेच इंग्लंड व इतर थंड हवेच्या देशात राहण्यासाठी त्यांची प्रकृती योग्य असल्याचे सांगितल्यास त्यांना एखाद्या पब्लिक स्कूलमध्ये किंवा एखाद्या प्रायव्हेट प्रिपरेटरी स्कूलमध्ये घालावे, तेथे त्यांची केब्रिज किंवा ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटीत प्रवेश घेण्यासाठी तयारी करून घेतली जाईल. त्यानंतर त्यांनी एखाद्या कॉलेजमध्ये प्रवेश घेऊन बी.ए.ची पदवी मिळवावी व बॅरिस्टर होऊन स्वदेशी परत यावे असे मी सुचवीन.

सर्वात आवश्यक गोष्ट म्हणजे त्यांना एखाद्या चांगल्या व सहानुभूतिशील पालकाच्या देखरेखीखाली ठेवावे, असा पालक त्यांना चुकीच्या मार्गावर जाऊ देणार नाही. त्यांना तेथे एखाद्या प्रतिष्ठित इंग्लिश कुटुंबात आरोग्यदायी वातावरणात ठेवावे. अशा पालकाच्या शोधासाठी मी माझ्यापरीने आपणास सर्व ती मदत करण्यास सदैव तयार आहे. मि. गुनियन अशा हेतूसाठी योग्य ती व्यक्ती शोधण्यासाठी मदत करतील. मि. गुनियन यांनी आपल्या विद्यार्थ्यांच्या कल्याणामध्ये रस घ्यावा व त्याने या संदर्भात कुठला मार्ग अवलंबावा याचा सल्ला द्यावा असे पाहावे असे मी तुम्हास सांगू इच्छितो. ते (राजकुमार) जर आता गेले तर पदवीसाठी पात्र होण्याकरिता त्यांना सहा वर्षे तेथे राहावे लागेल, पण या काळात ते बरेचदा स्वदेशी येऊन आपणास वारंवार भेटू शकतील.

त्यांचा तेथील खर्च दरवर्षी जास्तीत जास्त सहा हजार रुपये एवढा असेल. या खर्चात ते आपल्या प्रतिष्ठेस साजेसे जीवन जगू शकतील; पण एकदा त्यांचे इंग्लंडला जाणे पक्के झाल्यानंतर हे तपशील समाधानकारकपणे ठरवता येतील. आपल्या मातुश्रीना व खासेगवांना * माझे नमस्कार.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* खासेगव पवार. यांच्याशी १९०४ मध्ये जिजीबाई आंग्रे यांचा विवाह झाला

६४०

लानोळी
२८ मे १९०२

प्रिय कॅप्टन कानेंगी,

नायब दिवाणंनी माझ्या आगामी सागरी यात्रेसंबंधीचे तपशील कळवण्याबद्दल तसेच माझ्या वतीने आवश्यक ती परवानगी मिळवण्याबद्दल आपणास विनंती करावी किंवा कसे या संदर्भातील महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४४

आपली एक की दोन पत्रे मला पाठवली आहेत. अशी तपशीलवार माहिती देणे हे आम्हाला नेहमी गैरसोयीचे वाटते, शिवाय अपमानास्पदही वाटते.

आपण पत्रात उल्लेख केलेल्या इंग्रज सरकारच्या पत्रकासंदर्भात सांगायचे तर भारत सरकारने आम्हाला सामान्य नोकरांप्रमाणे रजेचा अर्ज करायला भाग पाडणे हे मला अतिशय कष्टदायक वाटते. सरकारच्या या वृत्तीला विरोध करावा असा बन्याच काळापासून मी विचार करीत आहे. जर सरकारने अशा अनुमतीसाठी मी अर्ज करावा असा आग्रहच धरला, तर मला तो अर्ज निषेधासहित (under protest) करावा लागेल किंवा प्रवासाचा विचारच सोडून द्यावा लागेल, पण प्रवास रद्द केला तर त्याचा माझ्या प्रकृतीवर विपरीत परिणाम होईल. माझ्या राज्यातून काही काळ बाहेर जाण्यासाठी मला आजारी पडावे लागावे हे दुर्दैवी आहे. याचे कुणालाही काही वाटत नसेल; पण मला मात्र खूप वाईट वाटते, याची कारणे उघड आहेत. मला (डॉक्टरांनी) दीर्घ समुद्र प्रवास करण्याचा सल्ला दिला आहे, त्यामुळे मला जरा थंड वाटेल. त्यानंतर योग्य अशा हवामानाच्या प्रदेशात थांबण्यास सांगण्यात आले आहे.

वर्षाच्या या काळात नॉर्थ केप, युरोप किंवा अमेरिकेच्या समुद्राची सफर मला लाभदायक ठरेल असे वाटते. सफर संपल्यावर मी काही काळ युरोपमध्ये घालवीन. हे भारतातील एखाद्या हिल स्टेशनवर काळ घालवण्यापेक्षा अधिक चांगले ठरेल. कारण हिल स्टेशनवरील वातावरणाचा परिणाम युरोपमधील वातावरणाच्या परिणामाइतका उत्तम नसतो. अर्थात हे तपशील माझ्या प्रकृतीनुसार नंतर ठरवता येतील.

मी बडोद्यात नसताना प्रशासनाचे काम दिवाण पाहतील. फक्त काही विशेष मामल्यांबाबतच माझा सल्ला घेतला जाईल. थोडक्यात माझ्या मागील सफरीप्रमाणेच या वेळीही प्रशासनाची व्यवस्था केली जाईल. या सफरीतून मला जास्तीत जास्त फायदा मिळवायचा असेल, तर इथली व्यवस्था लवकरात लवकर लावून द्यायला हवी. जर माझ्या प्रवासगमनाची आणि येथील प्रशासनाची व्यवस्था नीट लावली गेली नाही तर मला माझा प्रवासच रद्द करावा लागेल. कारण मी ती काळजी आणि ताण सहन करण्याइतपत तंदुरुस्त नाही. जर प्रवासात मला बेरे वाटले आणि तंदुरुस्त वाटले तर ठरल्या तारखेआधीच परत यायला मला आनंदच वाटेल. मला हा हिवाळा तिकडे घालवणे आवडले असते, पण दिल्ली दरबारासाठी मला परत यावे लागणार, अर्थात माझ्या डॉक्टरांनी तेथेच थांबण्याचा सल्ला दिला तर त्यांचे ऐकावे लागणार, पण माझा तिकडील मुक्काम वाढवावा लागेल असे वाटत नाही.

माझ्या प्रकृतीची चौकशी करणाऱ्या तुमच्या दोन पत्रांबद्दल धन्यवाद. मिसेस कार्नेगी यांची व आपली प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६४१

लॅन्सडाऊन, कुनूर
१ जून १९०२

प्रिय महाराजा (म्हैसूर),

आम्ही आपल्या राज्यातून जात असताना आपण आमचे जे स्वागत आणि आतिथ्य केलेते त्याबदल आपणास व आपल्यामार्फत आपल्या मातुश्रींना मी धन्यवाद देतो. आमचे आतिथ्य आपण आमच्या अपेक्षेपेक्षाही अधिक प्रेमाने केलेत. कदाचित आम्ही आपल्या राज्यामधून गेलो याची आपणास तसदी झाली असेल, गैरसोयही झाली असेल. पुढच्या वेळी मी आपल्या राज्यातून जात असताना आपण इतका त्रास घेऊ नका.

आपल्या मंत्रांनी व उच्चपदस्थ अधिकाऱ्यांनीही आमच्याकडे पूर्ण लक्ष पुरवले. बंगलोरला असताना तेथील उपयुक्त संस्था पाहिल्याने मला खूप संतोष वाटला. त्यातून आपल्या उत्तम प्रशासनाची ग्वाही मिळते. त्या संस्था म्हणजे आपल्या निःस्वार्थी व प्रगतिशील सरकारची प्रतीके आहेत. आपल्या प्रशासनाखाली अशा संस्थांच्या संख्यांमध्ये वाढच होत जाईल याची मला खात्री आहे. बेल्लारीला असलेल्या आपल्या भगिनी सकुशल असाव्यात अशी आशा आहे. आपल्या बंधूना, भगिनींना व मातुश्रींना माझ्या शुभेच्छा सांगाव्यात. आपण सर्वांनी बडोद्यास जरूर यावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६४२

लॅन्सडाऊन, कुनूर
२५ जून १९०२

प्रिय लॉर्ड अॅम्पट्हिल,

भारताचे सम्राट (पंचम जॉर्ज) यांच्या राज्याभिषेकानिमित्त गव्हर्नर्मेंट हाऊसमध्ये आयोजित केलेल्या समारंभासाठीच्या आमंत्रणाबदल धन्यवाद. माझी प्रकृती उत्तम असती आणि मला उटकमंडला येण्यासाठी रात्रीचा प्रवास करणे सहन झाले असते तर या कार्यक्रमास उपस्थित राहायला मला आनंदच झाला असता; परंतु मी अद्याप पूर्णपणे तंदुरुस्त नाही, असे माझ्या डॉक्टरांचे मत आहे. त्यामुळे या समारंभाचा आनंद मी घेऊ शकणार नाही. आपण मला क्षमा कराल, अशी आशा आहे. आपली प्रत्यक्ष ओळख लवकरच करून घेता आल्यास मला आनंदच होईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६४३

लॅन्सडाऊन, कुनूर
३० जून १९०२

प्रिय राजेसाहेब (छत्रसिंहजी, नंदोद),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. माझा येथेपर्यंतचा प्रवास खूप उत्तम झाला. येथील तापमान थंड आहे व सर्वत्र हिरवाई आहे. या वातावरणाने मला थोडा गुण आला आहे. तुमचे बडोद्याला स्वागत करण्यात मला आनंदच होईल.

आपण मला रेल्वेमार्ग तयार करण्यासाठी सर्व ते सहकार्य कराल अशी आशा आहे. कारण तो आपल्या राज्याच्या काही भागातून जाणार आहे. अशा उपक्रमांमध्ये व प्रकल्पांमध्ये आपण (राज्यकर्त्यांनी) एकमेकांस मुक्तपणे व उदारपणे मदत करायलाच हवी, असे मला वाटते. मध्येच हा विषय काढल्याबद्दल क्षमस्व. आपल्या बंधूंना व मातुश्रींना माझ्या शुभेच्छा द्याव्यात.

आपली प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६४४

लॅन्सडाऊन, कुनूर
१ जुलै १९०२

ती. रा. रा. आनंदराव गायकवाड

मु. बडोदे यांसी प्रति सयाजीराव गायकवाड याचा सा. नमस्कार,

विज्ञापना- आपले पत्र २६ माहे मजकूरचे आले ते पावले. लिहिला मजकूर समजला. आमची प्रकृती पूर्वीपेक्षा बरीच सुधारली आहे. फुफुसात काही बिघाड आहे असे डॉक्टरांचे मत आहे. त्यापासून प्रकृतीत म्हणण्यासारखी अस्वस्थता नाही. तो विकारही काही दिवस चांगल्या हवेते राहिल्याने सुधारण्याचा संभव आहे.

चि. फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव व धैर्यशीलराव हे विलायतेत सुखरूप आहेत. ढमढेरे यांजकडून पत्रे येतात, त्यात ते आजारी असल्याविषयी कळवितात. तिकडेही याचप्रमाणे पत्रे येत असतील; पण यात काही खरेपणा नसून ढोंग आहे असे आम्हास कळाले आहे. तथापि याविषयी काय योजना करावी याबद्दल आम्ही विचार करीत आहोत.

सौ. राणीसाहेब यांस दोन दिवसांपूर्वी तीन-चार दिवस ताप येत होता. हल्ली प्रकृती बरी आहे. चि. शिवाजीराव व इंदिराराजे या उभयतांच्या प्रकृती बच्या आहेत. कळावे हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

६४५

लॅन्सडाऊन, कुनूर
९ जुलै १९०२

प्रिय धैर्यशीलराव,

तुम्हाला हे उलगडेल की नाही कोण जाणे! आपले अश्व येथे आले आहेत आणि मी शक्य तितक्या अधिक वेळा अश्वारोहण करण्याचा प्रयत्न करीन. हे पत्र कृपया मेटलँड यांना दाखवावे व त्यांना माझ्या शुभेच्छा द्याव्यात. त्यांचे पत्र मला मिळाले आहे व त्यांना काही सांगायचे असेल तेव्हा मी त्यांना पत्रे पाठवीत जाईन असे सांगावे. आम्ही सर्व कुशल आहोत व तुम्हीही सारे कुशल असाल. येथील वातावरण खूप चांगले आहे.

तुमचा प्रेमळ पिता
सयाजीराव गायकवाड

६४६

कुनूर
१२ जुलै १९०२

श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न

ती. गं. भा. यमुनाबाई साहेब पवार,
संस्थान देवास (मोठी पाती),

यांसी प्रति सयाजीराव गायकवाड याचा साष्टांग नमस्कार, वि.वि. याउपर आपले पत्र तारीख ३० माहे जून सन १९०२ चे पावले. आपले कुशल जाणून समाधान वाटले. याप्रमाणे वरचेवर कुशल कळवीत जावे. आमची प्रकृती बडोद्यास असताना किंचित ज्वर व खोकला येऊन अस्वस्थ झाली होती, असे आपणांस पूर्वी कळविण्यात आले आहे. त्या योगाने न्युमोनिया झाला होता व त्यामुळे फुफ्फुसात थोडा विकार झाला होता. तो हल्ली हळ्हळू बरा होत आहे. याच कारणाने पुष्कळ डॉक्टरांचा अभिप्राय चांगल्या थंड हवेत जाऊन राहावे व बडोद्याच्या हवेत चांगला गारवा आल्यावाचून परत जाऊ नये, असा झाल्याकारणाने आम्हास येथे राहाणे भाग पडत आहे. येथे जरी सर्व सोयी नाहीत, तथापि शरीर प्रकृतीकरिता काही अडचणी सोसून राहणे आवश्यक आहे. याशिवाय अस्वस्थेस विशेष काही कारण झाले नाही. येथे आल्यानंतर प्रकृती पुष्कळ सुधारली आहे. हल्ली आम्ही उभयता व चि. शिवाजीराव व चि. इंदिराराजे याप्रमाणे सर्व सुखरूप आहोत.

चि. फत्तेसिंहराव, चि. जयसिंहराव व चि. धैर्यशीलराव यांच्या खुशालीबद्दलची पत्रे विलायतेहून येत असतात, सर्व कुशल आहेत. चि. फत्तेसिंहराव आम्हास भेटण्याच्या हेतूने येत्या महिन्यात

विलायतेहून येणार आहेत. काही दिवस राहून पुन्हा परत जातील. चि. फत्तेसिंहराव यांचे वय आता लग्नाजोगे झाले आहे. तेहा लवकरच त्यांचे लग्न करावे असा आमचा विचार आहे. सबक त्यांचे योग्य अशी देखणी कन्या या वेळपासूनच लक्षात असावी जाणून आपणास विनंती करण्याची की, अशा एखाद्या कन्येबद्दल फक्त माहिती ठेवून योग्य प्रसंगी माहिती देण्याचे करावे, मात्र यासंबंधाने आताच कोणास आशा उत्पन्न करून गुंतवून ठेवू नये किंवा आपण आपणासही कोणत्याही रीतीने गुंतवून घेऊ नये. अशा कामी जरी आशा दिली नसली तरी आशा दिली आहे असे समजून त्याचा लाभ घेणारे लोक पुष्कळ असतात. यास्तव आपण कोणत्याही रीतीने आशा किंवा वचन देऊ नये. याशिवाय दुसरीकडून मुलीची माहिती मागविणार आहोत. अखेरीस कोणती मुलगी ठरेल हे कोणत्याही प्रकारे आज सांगता यावयाचे नाही. या खाजगी सूचनेचा कोणत्याही रीतीने कोणी अयोग्य रीतीने उपयोग करीत नाही, यावर आपण नजर ठेवालच, ही विनंती.

सयाजीराव गायकवाड

६ ४७

कुनूर,
१२ जुलै १९०२

श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न

ती. गं. भा. मातुश्री रेवूबाई साहेब, मु. नवसारी,

यांसी प्रति सयाजीराव गायकवाड याचा साष्टांग नमस्कार, वि. वि. याउपर आपले ता. २ माहे मजकूरचे पत्र पावले. येथील हवापाणी चांगले आहे.

चि. फत्तेसिंहराव यांचे वय आता लग्नाजोगे झाले आहे. तेहा आता लवकरच त्यांच्या लग्नाबद्दलचा विचार करावा असे वाटते. याकरिता त्यांचे योग्य अशा एखाद्या कन्येविषयी या वेळेसपासूनच माहिती मिळवून ठेवली पाहिजे. आपले लक्षात एखादी मुलगी असल्यास त्याबद्दल सहजी माहिती मिळवून ठेवावी. इतके मात्र लक्षात असू घावे की, अशी माहिती मिळवण्याकरता कोणासही तोंडी अगर लेखी खास कामगिरी सोपवण्याचे करू नये. सहजी प्रसंगानुसार विचारपूस करण्याच्या रीतीप्रमाणे अनायासे ओघाने जितकी माहिती मिळवता येईल तितकी मिळवून ठेवावी आणि ती योग्य प्रसंगी आम्हास देण्याचे करावे. कोणासही आशा उत्पन्न करू नये किंवा आपणासही कोणत्या प्रकारे गुंतवून घेऊ नये. कलावे हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

६४८

लॅन्सडाऊन, कुनूर
१ जुलै १९०२

प्रिय कर्नल रेवेन्शा (रेसिडेंट अॅट नेपाळ),

आपल्या पत्राबद्दल, त्यामधील विचारणांबद्दल मनःपूर्वक धन्यवाद. आपल्या पत्ती आपणाबरोबर आहेत की नाही हे मला ठाऊक नाही; पण त्या जिथे असतील तेथे त्यांना माझ्या शुभेच्छा कळवाव्यात. मी सुमारे महिनाभारापासून येथे आहे आणि येथील तापमान लानोळीपेक्षा थंड आहे. ते अधिक थंड असते तर बरे झाले असते असे वाटते. युरोपमध्ये एखादी व्यक्ती नकळत अनेक गोष्टी शिकते. मला खरे तर सागरी सफर (युरोपला जाण्यासाठी) करायची होती, पण मी गव्हर्नर्मेंट ऑफ इंडियाकडे रजेचा अर्ज केल्याशिवाय मला त्या सफरीसाठी अनुमती मिळाली नसती. सरकारचे हे धोरण आमच्यासाठी खूप अपमानकारक आहे, पण आमच्या भावना लक्षात कोण घेणार? आमच्या भावनांच्या साध्या प्रकटीकरणामुळे आमच्यावर उपकारपेक्षा अपकारच फार होतात. देशातील सध्याचे वातावरण पाहता आपल्या भावना व कल्पना मनातच ठेवणे हेच मला उत्तम धोरण वाटते. तसेच व्यावहारिकदृष्ट्याही तेच योग्य वाटते. माझा मुलगा फर्तेसिंहराव हा भारताच्या मार्गावर आहे व तो येथे काही महिने राहणार आहे. माझा दुसरा मुलगा योग्य ती परीक्षा पास झाल्याने आता हँरेमध्ये प्रवेश घेईल. तो तेथेही चांगली प्रगती दाखवील असे वाटते. या शाळांमध्ये अनेक भाषा शिकणे सक्तीचे असते ही मोठीच चूक आहे असे मला वाटते.

माझी प्रकृती आता बरीच सुधारली आहे आणि मला बडोद्याला जाणे आवडेल; पण अर्धा डिंजन डॉक्टरांनी त्याविरुद्ध मत दिले आहे. यामुळे माझी 'कामाच्या ठिकाणापासून दूर राहू इच्छणारा महाराजा' अशी प्रसिद्धी होण्याची शक्यता आहे. टीकाकार याचा गैरफायदा घेण्याची शक्यता आहे. पण आपण या गोष्टींना तोंड दिले पाहिजे. आपण सकुशल असाल. योग आल्यास आपणास भेटायला मला आवडेल. आपण दिल्ली दरबाराला येणार आहात का?

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे ६४९ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

६५०

लॅन्सडाऊन, कुनूर
२६ जुलै १९०२

प्रिय कॅप्टन कार्नेंजी,

तुमच्या दि. १९ जुलैच्या पत्रासंदर्भात हे पत्र.

आपल्या पत्रातील विषयासंदर्भात मी या पत्रात व्यक्त केलेल्या माझ्या मतांमुळे आपण कृपया गैरसमज करून घेऊ नये. व्हाईसरॉय यांच्या हत्तीवरून निघणाऱ्या मिरवणुकीत भाग घेणे माझ्यासाठी अत्यंत गैरसोयीचे ठरेल.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५०

आपल्या दुसऱ्या मुद्याबद्दल. संस्थानिकांच्या संग्रहातील वैशिष्ट्यपूर्ण वस्तूंचे प्रदर्शन दिल्ली दरबारात भरवण्याचे आपण ठरवले आहे. बडोद्याच्या संदर्भात सोने व चांदीच्या बंदुका व कॅरेजेस (बगग्या) व्यतिरिक्त इतर काहीही वैशिष्ट्यपूर्ण असे प्रदर्शित करण्यासारखे नाही. शिवाय अशा वस्तू दिल्लीला नेण्यास लागणारा वेळ, खर्च आणि त्यातली जोखीम याचाही विचार करायला हवा. असे असले तरी मी सोने आणि चांदीची प्रत्येकी एक बंदूक आणि एक बग्गी प्रदर्शनासाठी पाठवीन. या सोन्या-चांदीच्या बंदुकांऐवजी सामान्य बंदुकास दिल्लीला नेणे मला अधिक चांगले वाटले असते. कारण फायरिंगसाठी त्या कुचकामी आहेत. त्या केवळ शोभेच्या वस्तू आहेत. तेहा आपणास विनंती आहे की, मी दिल्लीत असताना सॅल्वूटिंग्साठी मला दोन ब्रिटिश बंदुका तात्पुरत्या द्याव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६५१

लॅन्सडाऊन, कुनूर
३१ जुलै १९०२

प्रिय विश्वासराव (घाटगे) यांस,

तुमचे दि. १० जुलैचे पत्र मिळाले. तुमचे इंगिलिश लेखन बरेच सुधारलेले दिसले. तुम्हाला आवश्यक ते विषय खरोखरच नीट येत असतील तर कुणीही तुम्हाला केंब्रिज परीक्षेला बसण्यापासून रोखू शकत नाही. तुमच्या पत्रावरून काही मी यासंदर्भातील निर्णय घेऊ शकत नाही, कारण तुमची पत्रे येथे पोचायला बराच काळ लागतो. तुमची पत्रे वारंवार येत नसल्यामुळे तुमच्या अभ्यासातील प्रगतीचाही अंदाज मला करता येत नाही. कुणातरी जबाबदार व्यक्तीने मला त्याबाबत कळवले पाहिजे. मी संपत्राव किंवा इलियट यांना लिहून तुम्हाला मदत करण्यास व तुमच्या अडचणी सोडवण्यास सांगत आहे. तसेच त्यांना तुमची प्रगती मला कळवण्याबद्दलही लिहीत आहे. तुमच्याकडे चेस्टरमध्ये दुर्लक्ष करण्यात आले याचे मला वाईट वाटते. तुम्हाला मदत करण्याच्या दृष्टीने मी तुमच्या तक्रारीमधील तथ्य तपासून पाहीन. मोकळेपणाने पत्र लिहिल्याबद्दल धन्यवाद. तुमच्या पत्रातील मुद्याबद्दल मी तुम्हाला पुन्हा एकदा पत्र लिहीन, धीर सोडू नका. हळूहळू प्रगती करण्याचा प्रयत्न करा. जर लॅटिन भाषा तुम्हाला अवघड वाटत असेल, तर न घाबरता ती सोडून द्या. तुम्हाला केंब्रिजच्या परीक्षेसाठी प्रशिक्षित करायचे आहे हे मी पूर्वी लिहिलेच आहे. जर तुम्ही केंब्रिजची प्राथमिक परीक्षा उत्तीर्ण झालात, तर तुम्ही तुमच्या आवडीनुसार कायदा किंवा शेती यांच्यापैकी एक विषय निवडू शकता. तुमच्या सामान्य शिक्षणाचा पाया पक्का करणे हाच या प्रशिक्षणाचा हेतू आहे. तो पाया तुम्ही प्रथम युरोपला गेलात तेहा तितकासा पक्का नक्ता. ज्या अभ्यासक्रमासाठी लॅटिन भाषेची गरज नाही, असा शेती किंवा अन्य अभ्यासक्रम तुम्ही निवडणार असाल तर तुम्ही लॅटिन हा विषय वगळावा असाच मी तुम्हाला सल्लग देर्इन. अर्थात लॅटिन भाषा हा विषय वगळण्यापूर्वी तुम्हाला कुठला अभ्यासक्रम

निवडायचा आहे व त्यात लॅटिनची गरज आहे की नाही हे तुम्ही मला कळवावे. पत्र लिहिल्यावर तुम्ही ते संपतरावांना दाखवावे, म्हणजे ते आपल्या टिप्पणीसहित ते पत्र माझ्याकडे पाठवतील. तुम्ही आपल्या सध्याच्या शिक्षणावर फोर मोठी रक्कम खर्च करीत आहात आणि याच प्रमाणात खर्च करीत राहणे हे तुम्हाला फार काळ सोयीचे होणार नाही हे लक्षात असू घावे. शिवाय तुमचे वयही विद्यार्थिदशेसाठी योग्य अशा वयापेक्षा वाढत चालले आहे. त्यामुळे अभ्यासक्रम निवडताना तो सोपा, उपयुक्त व अवाढव्य खर्चाची मागणी न करणारा असेल असे पाहावे. तुमच्याबदल अलीकडे मी खूप विचार करीत आहे. तुम्ही इतका जबर खर्च करून युरोपला राहावे, की भारतात परत येऊन येथेच अभ्यास करावा व फक्त परीक्षेपुरते युरोपात जावे, यावरील माझे मत मी तुम्हाला कळवीन. तुम्ही हे पत्र संपतरावांना दाखवावे. तुम्ही महिन्यातून एकदा मला पत्र लिहिलेच पाहिजे. वीडन यांना माझ्या शुभेच्छा सांगाव्यात व संपतरावांना माझे नमस्कार सांगावेत.

तुमचा
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे ६५२ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

६ ५ ३

उटकमंड,

१३ ऑगस्ट १९०२

प्रिय महोदय,

महाराज काल उटीहून परतले. मी आपले ६ ऑगस्टचे पत्र त्यांना वाचून दाखवले. महाराजांनी आपल्या पत्राबदल धन्यवाद दिले आहेत व ते पत्र ज्या सुरात लिहिलेले आहे त्याबदल त्यांच्या मनात असमाधान मुळीच नाही.

भारत सरकारला (इंग्रज राज्यकर्त्यांना) दुखावण्याचा महाराजांचा हेतू किंवा इच्छा मुळीच नाही. परंतु तरीही जर त्यांना एखाद्या मुद्यासंदर्भात आपली मते मांडण्यास सांगण्यात आले, तर त्यांनी ती प्रामाणिकपणे व्यक्त करूच नयेत का? जर त्यांनी प्रकट केलेले विचार हे सरकार स्वतःचा अपमान समजत असेल आणि त्या विचारांना महत्त्व देत नसेल, तर मग त्यांना मुळात आपली मते व्यक्त करण्यासाठी सरकारने सांगितलेच कशासाठी? आपला अपमान केला जाणार नाही या अपेक्षेनेच महाराजांनी मोकळेपणाने आपली मते व्यक्त केली होती; पण जे लोक सरकारने विचारल्यावर आपली मते मोकळेपणे व्यक्त करीत असतील, त्यांचा अवमानच होणार असेल, तर महाराज आपले पत्र परत घेतील व सरकारला काही उत्तरच देणार नाहीत. महाराज शांतपणे सरकारच्या सांगण्यानुसार वागतील. अर्थात स्वतःच्या मनमोकळेपणे व्यक्त केलेल्या विचारांमुळे अपमान होऊ नये यासाठीच ते असे करतील.

मिरवणुकीत भाग न घेण्याची महाराजांची इच्छा जर इंग्रज सम्राटाबदलचा अनादर मानली जाणार असेल तर महाराज आपला नकार मागे घेण्यास तयार आहेत व ते आपणास जणू काहीच

विचारणा करण्यात आली नाही असे दाखवून मिरवणुकीत भाग घेतील; पण आपण स्वेच्छेने या मिरवणुकीत भाग घेत आहोत असे नाटक करणे त्यांना फार कठीण व अवघड वाटेल. कारण तसे करणे म्हणजे अपमान करण्याच्या धमकीखाली त्यांना करायला लावलेली कृती असेल. महाराजांना इंग्रज सप्राटाशी सौजन्यानेच वागायचे आहे, पण काही गोष्टी जर (संस्थानिकांनी) कर्तव्य म्हणून कराव्यात अशी (इंग्रज) सरकारची इच्छा असेल, तर त्यांना स्वेच्छेने केल्याचा खोटा बुरखा चढवण्यात येऊ नये. महाराज हे (इंग्रज) सरकारच्या किंवा अँग्लो इंडियन समाजाच्या मर्जीतून उतरले आहेत या मुद्याबद्दल सांगायचे, तर भाग पाडल्यास वाद उद्भवणारच याची महाराजांना जाणीव आहे; पण प्रामाणिकपणाची पर्वा कुणाला आहे? तसेच त्यांच्याबद्दलच्या या समजुती खन्या आहेत किंवा कशा याची शहानिशा करावी, असे तरी कुणाला वाटते? या सगळ्या एका व्यक्तीकडून वा समाजाकडून दुसऱ्या व्यक्ती वा समाजाकडे पसरवलेल्या अफवाच नव्हेत काय? कारण असे बोलले म्हणजे देशातील काही उच्च अधिकाऱ्यांना बरे वाटते असे या अफवा पसरवणाऱ्यांना वाटते आणि या मतांमध्ये स्वतःचा मसाला घालून हे अफवाबाज लोक उच्चपदस्थांची मर्जी मिळवण्याचा व त्यांचे लांगूलचालन करण्याचा प्रयत्न करतात आणि महाराजांनी जरी आपला प्रस्ताव मान्य करून (इंग्रज बादशाहाच्या) मिरवणुकीत भाग घेतला, तरी महाराजांबद्दचे सगळे गैरसमज नष्ट होतील, असे आपणास वाटते का? जर महाराजांनी रेसिडेंटला दिलेले उत्तर हे औद्य॑त्यपूर्ण वा कमकुवत आहे असे आपणास वाटत असेल, तर आपण उत्तराचा दुसरा मसुदा तयार करून तो महाराजांच्या मंजुरीसाठी व त्यांच्या सहीसाठी पाठवावा. दरम्यान, आपण याआधी पाठवलेले पत्र रेसिडेंटना काही काळ स्थगित ठेवण्यास सांगावे.

आपला विश्वासू
मनुभाई एन. मेहता

प्रति, कृष्ण. जी. भांडारकर, दिवाण, बडोदा
(या महत्वाच्या पत्रावर महाराज सयाजीरावांची सही नसली, तरी ते त्यांनीच डिक्टेट केले असावे हे स्पष्ट दिसते.)

६५४

पीच कॉलेज, कुनूर
१९ ऑगस्ट १९०२

प्रिय मि. टैट,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मी अचानक आजारी पडल्याने मला डॉक्टरांनी ताबडतोब जवळच्या हिल स्टेशनला जाण्यास सांगितले. मी महिनाभर लानोळीला राहिलो; पण त्याचा माझ्या फुफ्फुसांना काही फायदा झाला नाही. पंजाबमधील मैदानी प्रदेशात असह्य उकाढा

असल्याने मला मरीची ट्रीप रद्द करून कुनूरला यावे लागले; पण येथेही माझ्या प्रकृतीला फायदा झाला नाही. गुजरात यावर्षीही पावसाच्या बाबतीत दुर्दैवीच ठरले आहे. आम्हाला आणखी एका दुष्काळासाठी तयारी करावी लागेल असे दिसते. यावर्षी दुष्काळी कामे शोधण्यात मला खूप अडचण येईल, पण जर दुष्काळ पडलाच तर त्याला तोंड देण्याचा मी आटोकाट प्रयत्न करीन. फत्तेसिंहराव^{*} काही काळासाठी येथे आले आहेत. त्यांना ऑक्सफर्डमधील जीवनाची आठवण येत असेल. ते परत आल्याने आम्हाला बरे वाटले. तुम्ही उभयता मनाने व शरीराने तंदुरुस्त होऊन परत याल अशी आशा आहे. तुम्ही कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, टी.एस. टैट, इडनबँक
हॉरेगेट, यॉर्क

*राजपुत्र फत्तेसिंहराव यांच्या वर्तनात ऑक्सफर्डमध्ये काही चूक झाल्याने त्यांनी तेथून नाव काढून घ्यावे, असा सल्ला तेथील वरिष्ठांनी दिला. त्यामुळे ते इंग्लंडहून मि. डब्ल्यू. हार्डिंज यांच्याबरोबर मुंबईहून थेट कुनूरला आले.

६५५

उटकमंड,
१९ ऑगस्ट १९०२

प्रिय मि. चिझम (Chisholm),

आपल्या नाताळ शुभेच्छांना उत्तर न देणे ही माझी चूक झाली; पण आपली मला सतत आठवण येत असते. रजेवर इंग्लंडला जाणाऱ्या मि. लिन (Lynn) यांनी मला सांगितले की, त्यांनी तुम्हाला माझ्या उटीमधील प्रस्तावित घराचे प्लॅन्स परत पाठवण्यास सांगितले होते; पण तुम्ही अद्याप त्यांच्या पत्राचे उत्तर दिलेले नाही किंवा ते प्लॅन्स माझ्या मंजुरीसाठीही पाठवले नाहीत. सध्याच्या त्या घराच्या बांधणीसाठी होणाऱ्या खर्चाचा अंदाज एक लाख रुपये आहे. माझे उटीचे सध्याचे घर आरामशीर आहे आणि भाग पडल्याशिवाय तेथे आणखी एक घर बांधण्याचा माझा विचार नाही. मुंबईलाही एक बंगला बांधण्याचा माझा विचार आहे. त्यासाठी तुमच्या प्लॅन्सचा उपयोग होऊ शकेल.

आमच्या राज्याचे अंतर्गत प्रशासन ठीक चालले आहे; पण गेली तीन-चार वर्षे आम्हाला दुष्काळास तोंड द्यावे लागत आहे.

राजकीयदृष्ट्या आमची परिस्थिती फारशी चांगली नाही. (इंग्रज सरकारची) आमच्यावरील पकड इतकी घट्ट होत चालली आहे की, आम्ही गुदमरू लागलो आहोत व वैतागूही लागलो आहोत.

आमच्यावर दवाव आणला जात आहे आणि तरीही आम्ही हसतमुख असावे असे आम्हास सांगण्यात येत आहे. हे मी केवळ तुम्हाला एक मित्र म्हणून लिहीत आहे. मिसेस चिझम यांना माझ्या शुभेच्छा सांगाव्यात. तुम्हासही माझ्या शुभेच्छा. तुमच्या लहान मुलांना माझी आठवण आहे का?

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, आर. चिझम
आर्किटेक्ट, लॅंडस् अॅण्ड, कॉर्नवॉल

६ ५ ६

वुडस्टॉक, उटकमंड,
२७ ऑगस्ट १९०२

प्रिय श्री. धामणस्कर यांस,

दिल्लीतील हत्तीवरील मिरवणुकीच्या संदर्भातील माझ्या दि. २६ ऑगस्टच्या पत्रासंदर्भातील पत्रावरील कॉटन कानेंगींचा संदेश असलेले पत्र मला मनुभाईंनी वाचून दाखवले. त्या संदेशात मला थोडा धक्काच बसला हे वेगळे सांगायला नको. माझी त्या मिरवणुकीबद्दल काय प्रामाणिक मते आहेत हे कानेंगींना जाणून घ्यायचे असावे या समजुतीने मी (कानेंगींना) ते पत्र लिहिले होते आणि त्या मिरवणुकीबद्दलची माझी मते मी त्यांना कळवली होती.

जर तुमच्या पत्रात लिहिल्याप्रमाणे त्या मतांमुळे मला त्रास होणार असेल, तर मी हा मामला भारत सरकारकडे (म्हणजे इंग्रज सरकारकडे) सोपवतो. त्यांनी त्यांना योग्य वाटेल त्याप्रमाणे करावे. भारत सरकारला कुठल्याही प्रकारचा अनादर दाखवण्याची माझी इच्छा नाही. या मामल्यात ब्रिटिश सम्राटाला (His majesty the Emperor) मध्ये ओढण्याची गरज नाही. कारण ते मुर्खपणाचे होईल. त्यांच्याबद्दल थोडादेखील अनादर दाखवणेसुद्धा अयोग्य ठरेल. अशा गोष्टी उच्चपदस्थ व्यक्तींबद्दलच्या आपल्या भावनांबोरबर इतक्या गुंतलेल्या असतात की, ते गैरसोयीचेच ठरते.

जर कानेंगींना लिहिलेले माझे पत्र औद्धत्यपूर्ण वाटत असेल, तर कृपया आपण समजून घ्यावे की, ते पत्र अनादर दाखवण्यासाठी लिहिलेले नव्हते. मी केवळ त्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी ते पत्र लिहिले होते. मी त्यापलीकडे गेलो असतो, तरच ते पत्र अपमान करणारे ठरले असते. माझ्या पत्राच्या सुरावर नेहमी टीकाच व्हावी आणि त्याचा नकारातक अर्थ काढला जावा हे मला फार दुःखदायक वाटते.

शेवटी मला हे सुचवायचे आहे की, १८७७ मध्ये लॉर्ड लिटन दिल्लीला आले होते तेव्हा जे समारंभ करण्यात आले होते त्यांच्या बाजूने मी आहे. सध्याची प्रक्रिया मात्र भारतीय संस्थानिकांच्याबद्दल अनादर दाखवणारी आहे असे मला वाटते.

कृपया हे संपूर्ण पत्र कॅप्टन कार्नेगींना वाचून दाखवावे आणि त्याचा सारांश योग्य त्या भाषेत कार्यालयीन पत्र म्हणून त्यांच्याकडे पाठवावा. कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६५७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१८ सप्टेंबर १९०२

प्रिय दिवाणसाहेब (श्री. धामणस्कर),

रेसिडेन्सीला आपण दिल्ली दरबारातील बैठक व्यवस्था व लष्करी सन्मानासंदर्भात आपल्या उत्तराचा सोबत जोडलेला मसुदा आपण परत पाठवावा, अशी मा. महाराजा साहेबांची इच्छा आहे. लष्करी सन्मानासंदर्भात आपण आधीच पत्र पाठवलेले असल्याने सध्याच्या मसुद्याचे संपादन करावे लागेल व महाराजांच्या दिल्ली आगमनावरील भाग वगळावा लागेल. असे असले, तरी महाराजांचे म्हणणे आहे की, आपण सुधारित मसुदा स्वतः पेश करावा. त्यामुळे दोन ठिकाणांहून आदेश देणे व त्यामुळे गोंधळ होणे वाचेल. आसनांच्या आरक्षणासंदर्भात, सूचनासंदर्भात सांगायचे, तर महाराजांची अशी इच्छा आहे की, महाराजांची काही मुले दिल्ली दरबाराकडे येऊ इच्छितात व ज्याप्रमाणे निझामाच्या मुलासाठी आसन आरक्षित करण्यात आले होते, त्याप्रमाणे महाराजांच्या मुलांसाठीही आसने आरक्षित करण्यात यावीत.

ही गोष्ट आधीच्या मसुद्यामध्ये अंतर्भूत करावी, तसेच आवश्यक त्या सुधारणा व संपादन करण्यासाठी व मसुदा महाराजांना दाखवण्यासाठी तो परत पाठवावा.

आपला आज्ञाधारक
मनुभाई एन. मेहता

६५८

मकरपुरा पॅलेस
२४ सप्टेंबर १९०२

प्रिय दिवाणसाहेब,

आपल्या दि. ८ सप्टेंबरच्या पत्राबद्दल व त्यात आपण दाखवलेल्या माझ्या प्रकृतीबद्दलच्या काळजीबद्दल धन्यवाद. माझी प्रकृती बरीच सुधारली आहे; पण भविष्यात प्रकृतीची अधिक काळजी घेण्याची डॉक्टरांनी मला सूचना दिली आहे. सध्याच्या अनारोग्यकारक वातावरणात गुजरातमध्ये मी गाहू नये, असे डॉक्टरांनी मला सांगितले आहे. अलीकडे झालेल्या पावसामुळे महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५६

लोकांना आनंद झाला व आमची (दुष्काळ पडण्याची) भीती बरीचशी दूर झाली आहे. तुमच्या भागातही उत्तम पाऊस झाल्याचे समजून आनंद झाला. माझ्या मुलांनी आपणास त्यांचे स्मरण देण्यास सांगितले आहे. कळावे.

प्रति, दिवाण श्री. मोहम्मद खान
(नवाबसाहेब पालनपूर यांचे दिवाण)

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६५९

मकरपुरा पॅलेस,
२५ सप्टेंबर १९०२

तीर्थस्वरूप गं. मातुश्री म्हाळसाबाई साहेब गायकवाड, मु. नवसारी

यांचे सेवेसी, बालके सयाजीराव गायकवाड यांचा कृतानेक दंडवत. विज्ञापना ऐसी जे, वडिलांचे ता. २३ चे पत्र आले ते पाहून आनंद झाला. चि.रा. आबासाहेब मोहिते व चि.सौ. गुजाबाई हे उभयता येथे येऊन थोडे दिवस राहिले असता आम्हास फार समाधान होईल. हल्ली आम्ही मकरपुन्यास रहत आहेत व त्यांनी येथेच आमच्याजवळ राहावयास यावे. मात्र आपल्याबोर त्यांनी फारशी माणसे आणू नयेत. कारण येथे पुष्कळ नोकर आहेत ते त्यांचे बडदास्तीत राहतील व त्यांना कोणत्याही प्रकारची अडचण पडणार नाही असा बंदोबस्त केला जाईल. स्वान्या मकरपुन्यास आहेत तोपावेतो त्यांनी लवकर येऊन आनंदात येथे खुशाल राहावे अशी आमची इच्छा आहे. इकडे पाऊस उत्तम झाला आहे.

आम्हा उभयतांची व चि. विजयीभव फतेसिंहराव व चि. शिवाजीराव व इंदिराराजे यांच्या प्रकृती बन्या आहेत, काळजी नसावी. वडिलांनी आपले प्रकृतीस जपत जाऊन वरचेवर कुशल वृत्त कळवीत असावे, हे विज्ञापना.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

६६०

मकरपुरा पॅलेस,
२६ सप्टेंबर १९०२

प्रिय मित्र (सर जॉन व्ही.सी. जी.सी. बी., नॉटिंगहॅम)

मी बन्याच दिवसांनी आपणास पत्र लिहीत असलो तरी तुम्ही कायम माझ्या स्मरणात असता. अलीकडे तुम्हास सप्राटांकडून बरेच सन्मान प्राप्त झाल्याचे समजून खूप आनंद झाला. काही महिने मी आजारी होतो, अद्यापही पूर्ण बरा झालेलो नाहीच. माझ्या आत्या राधाबाई साहेब या कर्करोगाने आजारी आहेत. अन्य सर्व जण कुशल आहेत.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ५७

तुम्ही आणि तुमची कन्या कुशल असाल. तुमच्या कन्येला माझी आठवण घावी. मी माझे सचिव मि. हार्डिंज यांना तुम्हास पत्र लिहायला सांगितले आहे. त्यात आम्हास विकत घ्यायच्या अश्वांबद्दल तपशील लिहिले आहेत, तसेच ते विकत घेण्याची जबाबदारीही तुमच्यावर सोपवली आहे. तेथे तुम्हास फार ओळे करणार नाही. हे अश्व दिल्ली दरबारासाठी हवे आहेत.

आपला मित्र
प्रति, राजकुमार जयसिंहराव गायकवाड, हर्ट्स, इंग्लंड

सयाजीराव गायकवाड

६६१

मकरपुरा पॅलेस,
२६ सप्टेंबर १९०२

प्रिय पुत्र (जयसिंहराव),

तुमची पत्रे मिळून आनंद वाटला. येथील हवामान खूप चांगले आहे. तुम्ही व्हायोलिन वाजवण्यास शिकावे. ते अवघड वाटत असल्यास तुम्ही पियानोवादन शिकावे. तुम्ही रॅकेट्स खेळणेही शिकावे. काही आठवड्यांसाठी मी काश्मीरला जाणार आहे. तुम्ही कुशल असाल.

तुमचे प्रेमळ पिता
सयाजीराव गायकवाड

६६२

२७ सप्टेंबर १९०२

श्रीमंत ती. गं. यमुनाबाईसाहेब पवार, मु. देवास यांस खुशालीचे पत्र.

६६३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१६ ऑक्टोबर १९०२

काश्मीरच्या महाराजांस काश्मीर ट्रीप रद्द केल्याचे पत्र.

६६४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१६ ऑक्टोबर १९०२

महाराज प्रभुनारायण सिंह बहादूर, जी.सी.आय.ई. फोर्ट रामनगर, बनारस
यांना बडोद्यात उत्तम पाऊस आल्याचे कळवणारे पत्र.

६६५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२३ ऑक्टोबर १९०२

देवगड बारियाचे राजेसाहेब यांना आपले माझ्याकडे स्वागतच आहे,
असे कळवणारे पत्र.

६६६

रामबाग, रत्लाम
६ नोव्हेंबर १९०२

रत्लाम, देहरादूनच्या राजासाहेबांना आतिथ्याबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

६६७

रत्लाम
१० नोव्हेंबर १९०२

महाराज धीरज, सर फतेसिंह बहादूर, जी.सी.एस. आय. उदयपूर, मेवाड यांना 'आपल्या
राजधानीस भेट देण्यास व आपणास भेटण्यास आनंदच होईल,' असे कळवणारे पत्र.

६६८

रत्लाम
१० नोव्हेंबर १९०२

प्रिय कर्नल मीड,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. माझ्या गमनाची तारीख बदलता येईल किंवा कसे याबद्दल मी
बडोद्याला आल्यावर आपणाशी चर्चा करीन. गेल्या दोन-तीन दिवसांपासून मी अपचनामुळे
आजारी आहे. रत्लामचे हवामान बडोद्यापेक्षा चांगले नाही. मिसेस मीडना माझा नमस्कार सांगणे.

मी या महिन्याच्या १८ तारखेच्या सुमारास उदयपूर पाहायला जाणार आहे असे तेथील रेसिडेंटना कृपया कळवाल का?

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६६९

रत्नाम
१४ नोव्हेंबर १९०२

प्रिय विश्वासराव (घाटगे),

तुमचे पत्र वाचून खूप वाईट वाटले. तुमची तार आल्यावर मी संपत्रावांना तुमची तक्रार ऐकून ती दूर करण्याचा अधिकार दिला होता. तुमचे पालक बदलण्याबदलही मी त्यांना सांगितले होते. त्यांनी तुमच्या अडचणी एक्हाना सोडवल्या असतील असे वाटते. मी हवापालटासाठी येथे आलो आहे आणि उद्या बडोद्यास जात आहे. १८ नोव्हेंबरला मी मोठा उदयपूरला जाण्यास निघेन. तुम्ही कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६७०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ नोव्हेंबर १९०२

प्रिय दिवाण साहेब,

भारतीय संस्थानिकांनी ब्रिटिश इंडियाबाहेरील देशांना भेटी देण्यासंदर्भात गव्हर्नर्मेंट ऑफ इंडियाने २५ ऑगस्ट १९०० रोजी काढलेल्या पत्रकाच्या विरोधात सरकारकडे निषेधपत्र पाठवण्याबदल आपण विचार करावा अशी महाराजांची इच्छा आहे. महाराजांची अशी इच्छा आहे की, आपण या विषयावर खानबहादूर केरशापजी व रावबहादूर नायब दिवाण यांच्याशी चर्चा करावी व जर निषेधपत्र पाठवण्याचा निर्णय झाला तर त्या निषेधपत्राचा मसुदा तुम्ही पक्का करावा. गेल्या महिन्यात नायब दिवाणासाहेबांनी तात्पुरत्या स्वीकारलेल्या मसुद्याची एक प्रत सोबत पाठवीत आहे. तिची तुम्हाला पक्का मसुदा तयार करताना मदत होईल. हा मुद्दा लवकरात लवकर मार्गी लावावा असे महाराजांचे मत आहे आणि जेव्हा आपला मसुदा तयार होईल, तेव्हा आपण कृपया तो मसुदा घेऊन येथे यावे आणि त्याच्यासंदर्भातील महाराजांचे आदेश घ्यावेत. तुम्ही कधी तयार असाल हे कळवावे, म्हणजे महाराज तुम्हास भेटण्यासाठी वेळ देतील. हा मसुदा दोन दिवसांत तयार व्हावा अशी महाराजांची अपेक्षा आहे.

आपला आज्ञाधारक
मनुभाई एन. मेहता

६७१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२ डिसेंबर १९०२

प्रिय मित्र,

तुमच्या ६ नोव्हेंबरच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. तुमचे त्याआधीचे पत्र मला किंवा माझ्या सचिवांना मिळाले नाही. मला तुमची आणि तुमच्या स्नेहाची सतत आठवण येत असते. मी तुम्हाला खरे तर वारंवार पत्रे लिहायला हवीत; पण माझ्या आजारपणामुळे तसे करता आले नाही. इथून पुढे मी आपणाशी अधिक नियमितपणे संपर्क ठेवीन. मला वाटते तुम्ही आपल्या पत्नी व मुलांना दिल्लीला घेऊन येऊ नये. ती कुशल असतील अशी आशा आहे. मी माझ्या कुटुंबाला दिल्लीचा ‘तमाशा’ पाहण्यासाठी घेऊन येणार आहे. दिल्लीत तुम्हाला निवांतपणे भेटता येईल. कारण आपली मुक्कामाची ठिकाणे खूप जवळ आहेत. तुम्ही दिल्लीला किती दिवस राहणार आहात? मी तेथे सुमारे पंधरवडाभर थांबणार आहे. मी तुम्हाला माझी इथल्या दुष्काळावरची टिपणे पाठवली की नाही हे मला ठाऊक नाही. तरीही त्या पुस्तकाची एक प्रत आजच्या डाकेने पाठवीत आहे. तुम्ही आनंदात असाल.

प्रति,

महाराज कृष्णशाह, टिहरीचे महाराजा

तुमचा विश्वासू मित्र

सयाजीराव गायकवाड

६७२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१४ डिसेंबर १९०२

प्रिय मित्र (जनरल सर जे. वॅटसन),

तुमच्या पत्राबद्दल अनेक धन्यवाद. मी अश्व इकडे येण्याची वाट पाहत आहे. ते दिल्ली दरबारासाठी उपयुक्त ठरतील असे मला वाटले होते, अन्यथा मी तुम्हाला निवडीसाठी अधिक वेळ दिला असता. चूक माझ्याकडूनच झाली आहे. मला हे अश्व राणीसाहेबांसाठी हवे होते. त्यांना तुम्ही पूर्वी जे अश्व पाठवले होते, तशा प्रकारचे अश्व हवे होते. तुमच्या पत्रावरून असे दिसते की, अद्याप तुम्हाला योग्य असे अश्व मिळाले नसावेत. तुम्ही सध्या विकत घेतलेले अश्व राणीसाहेबांना पसंत पडले नाहीत, तर तुम्हाला पुढा नवीन अश्व खरेदी करण्याची तसदी द्यावी लागेल. तुम्हाला जर ही तसदी अधिक वाटत असेल, तर तुम्ही दुसऱ्या कुणाला तरी अश्व निवडून ते मंजुरीसाठी तुम्हाला दाखवण्यास सांगावेत. अश्व खरेखरीच चांगले आहेत अशी

तुम्ही गवाही दिल्याशिवाय मी इंगलंडमधील अश्व विकत घेणार नाही. माझी ही विनंती तुम्हाला तसदी वाटणार नाही, अशी मी आशा करतो. तुम्हाला ही विनंती तसदी वाटणार नाही असे वाटल्यानेच मी तुम्हास हे लिहीत आहे.

आम्ही दिल्ली दरबारासाठी तयारी करण्यात व्यस्त आहोत. तुम्ही येथे असता तर बरे झाले असते असे मला वाटते. महाराणीसाहेबांच्या भगिनी (सीताबाई साहेब) यांचे निधन झाले हे समजून तुम्हाला वाईट वाटेल. राणीसाहेबांची प्रकृती काही काळापासून बरी नाही. त्यात आपल्या भगिनीच्या निधनामुळेही त्यांच्या प्रकृतीवर परिणाम झाला आहे. फत्तेसिंहराव लष्करी काम शिकत आहेत. ते बडोदा रेजिमेंटशी संलग्न आहेत. तुम्ही आणि मेरी कसे आहात? तुम्हाला आणि तुमच्या कन्येला माझ्या शुभेच्छा.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६७३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१७ डिसेंबर १९०२

मेजर गॉर्डन यांस औपचारिक पत्र

६७४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ डिसेंबर १९०२

प्रिय लॉर्ड टिक्केल,

तुम्हास नवीन वर्षाच्या शुभेच्छा देण्यासाठी हे पत्र लिहीत आहे. येस्टर, हॅडिंग्टन येथील तुमच्याबरोबरील वास्तव्याच्या व भ्रमणाच्या आनंददायी आठवणी अद्यापही माझ्या मनात आहेत. पुन्हा एकदा तुम्हाला भेटण्याची मला इच्छा आहे. माझा मुलगा इंगलंडमध्ये असताना तुम्ही त्याला जी मदत केलीत तिच्याबदल तुम्हाला धन्यवाद. लवकरच होणाऱ्या दिल्ली दरबारापर्यंत ते माझ्याजवळ राहतील.

दिल्ली दरबार हा प्रेक्षकांसाठी एक भव्य नजारा असेल हे खरे; पण त्यातील एक ‘अभिनेता’ म्हणून मी काही त्याची फार उत्सुकतेने वाट पाहत नाही. इकडील परिस्थिती यथातथाच आहे. राणीसाहेबांच्या भगिनींचे अलीकडेच अचानक निधन झाले. त्याचा त्यांना मोठा धक्का बसला आहे. आम्हापैकी कुणाचीच प्रकृती ठीक नाही. लेडी टिक्केल, तुमची मुले आणि तुम्ही स्वतः महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ६२

कुशल असाल अशी आशा आहे. तुम्हाला आगामी वर्ष समृद्धीचे जावो. तुमची कन्या व जावई यांना माझ्या शुभेच्छा कळवा. त्यांच्या भेटीने मला आनंद झाला होता.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६ ७५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ डिसेंबर १९०२

प्रिय मि. चिङ्गाम,

लक्ष्मी विलास पॅलेसच्या एक्सटेन्शनचे तुम्ही पाठवलेले प्लॅन्स मिळाले, पण अद्याप मी त्यांच्यावर विचार केलेला नाही. तुम्हाला आणि तुमच्या कुटुंबियांना नूतन वर्षाच्या शुभेच्छा.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६ ७६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२० डिसेंबर १९०२

प्रिय ड्यूक ऑफ सॉमरसेट बाथ,

नवीन वर्षाच्या शुभेच्छा. मी लवकरच दिल्ली दरबारासाठी दिल्लीला जात आहे. तुम्हीही तेथे आलात तर बरे हाईल, असे वाटते. कुशल असाल.

तुमचा अत्यंत विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६ ७७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२० डिसेंबर १९०२

प्रिय महोदय,

‘स्टार ऑफ इंडिया पुरस्कार’ प्रदानाच्या कार्यक्रमासाठीचे निमंत्रण मिळाले. ३ जानेवारी १९०३ रोजी दिल्लीत दिवाण-ई-आममध्ये होणाऱ्या या समारंभास उपस्थित राहण्यास मला आनंदच होईल. अर्थात जर मी तेव्हा दिल्लीत असेन तरच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, सचिव, स्टार ऑफ इंडिया, कलकत्ता

६ ७८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२४ डिसेंबर १९०२

प्रिय रावसाहेब (संपत्तराव),

तुमचे रजेसाठीचे पत्र मिळाले. चौदा महिन्यांची रजा देण्याबद्दलचे आवश्यक ते टिप्पण हुजुरांस सादर करण्यात आले आहे; आणि जरी ती रजा अद्याप मंजूर करण्यात आलेली नसली, तरी आपल्या माहितीसाठी मी लिहीत आहे की, महाराजसाहेब ती रजा नामंजूर करणार नाहीत; पण त्याच वेळी महाराजांचे यासंदर्भातील विचार मी आपणास कळवीत आहे ते आपण लक्षात घ्यावेत.

सुभा म्हणून आपण (बडोदा संस्थानात) महत्त्वाच्या पदावर आहात. तुमची सेवा जेथे उपयुक्त आणि महत्त्वाची आहे तेथे वापरण्यास महाराजांना आवडेल. तुमच्या सेवेचे मोल व महत्त्व हे तुमच्या विश्वासावरच अवलंबून आहे. पात्रता तेथे महत्त्वाची नाही. फक्त पात्रतेचाच विचार करायचा झाला तर या किंवा अन्य कुठल्याही संस्थानाला आपल्याकडे असलेल्या अधिकाऱ्यांपेक्षा अधिक पात्रतेचे अधिकारी सेवेत ठेवता येतील. तुमच्यासाठी हे मोठे क्षेत्र खुले आहे आणि तुम्ही संस्थान व प्रजा यांच्या कल्याणासाठी उत्तम काम करत आपले कर्तृत्व दाखवू शकता. तुम्ही महाराजांचे खूप जवळचे नातेवाईक आहात व तुम्ही त्यांच्या मर्जीकडे लक्ष द्यावे असे अपेक्षित आहे. राजेसाहेबांची प्रकृती आजकाल बरी नसते. त्यामुळे अशा वेळी तुम्ही त्यांच्याजवळ असणे आणि प्रशासनात योग्य तो भाग घेणे योग्य ठरेल; पण तुमच्या योग्य त्या गरजांमुळे महाराज

आपली स्वतःची सोय अधिक महत्त्वाची मानीत नाहीत. तुम्ही कुठल्या हेतूने ऑक्सफर्डमध्ये आहात हे महाराजांना ठाऊक आहे. तो हेतू पूर्ण करताना त्याहीपेक्षा महत्त्वाची कर्तव्ये तुम्ही टाळली नाहीत, तर महाराज त्याविरुद्ध नाहीत. तुम्हाला होणार फायदा हा तोट्यापेक्षा अधिक असला पाहिजे हेसुद्धा लक्षात घ्यावे. एखादी पदवी मिळाल्याने तुमच्या मनाचे समाधान झाले तरी त्यामुळे तुमचे मन अधिक विशाल होईल की नाही याबद्दल महाराजांना संशय आहे. अर्थात तुम्ही आपल्या मनाचे समाधान अधिक महत्त्वाचे मानून तुमचा विलायतेतील मुक्काम वाढवावा, की येथे चांगली कामे करण्याची संधी सोडून अन्य प्रकारे आपला हेतू साध्य करावा, हे महाराजांनी तुमच्या सारासार विवेकबुद्धीवर सोपवले आहे. जर तुम्ही तुमच्या अभ्यासाबद्दल खरोखर आग्रही असाल आणि येथील अनुपस्थितीचा कालखंड कमीत कमी करण्याची तुमची इच्छा असेल, तर तुम्ही येथे असताना अभ्यास करून तुमच्या टर्मसे हप्त्याहप्त्याने का भरीत नाही? महाराजांना असे वाटते की, एखाद्याची कितीही अनिच्छा असली तरी तुमच्या अशा वर्तनामुळे काही जणांचे मत तुमच्याबद्दल पूर्वग्रहदूषित होऊ शकते.

तुमचे वय आता असे आहे की, तुमच्यात ज्या क्षमता आहेत त्यांना आता प्रत्यक्ष फळे यायलाच हवीत आणि तुम्ही जर अशा प्रकारे पुन्हा कथीही न येणाऱ्या संधी घालवीत राहिलात तर पुढे वयस्कर झाल्यावर तुम्हाला अशा संधी मिळणार आहेत का? महाराजांच्या मते तुम्ही विलायतेत राहत आहात ते कर्तव्याच्या जाणिवेमुळे नव्हे, तर तेथील ऐशाआरामी जीवनामुळे, कारण ऑक्सफर्डची डिग्री म्हणजे काही एखाद्याच्या क्षमतेचा अचूक मापदंड नव्हे. तुम्हाला जर फायदे हवे असतील तर तुम्हीही इतरांना फायदे घायला हवेत. इतरांनी आपल्याला जसे वागवावे असे तुम्हाला वाटते, तसे तुम्ही इतरांना वागवायला हवे. आयुष्याचे सार्थक स्वार्थत्यागात व संयमात असते. या भावनांमागे आमच्या काही शत्रुत्वाच्या भावना आहेत आणि आम्ही तुम्हाला दुखावू इच्छितो असे समजू नका. तुम्ही आपल्या पत्नीच्या निधनामुळे दुःखात आहात याची आम्हाला जाणीव आहे. हे पत्र महाराजांनी डिक्टेट केले आहे आणि तुम्ही तुमच्या भावना महाराजांना कळवू शकता. तुम्ही कुठेही असलात तरी महाराज तुमच्या यशाची व आनंदाचीच कामना करतात.

वरील भावनामुळेच तुमची रजा मंजूर करण्यात येईल हे समजून घ्यावे. महाराजांनी या आधी लिहिलेले पत्र कदाचित तुम्हाला आवडले नसेल; पण त्यांच्या मनात तुमच्याबद्दल काळजी आहे. तुमच्या दुःखाच्या समयी माझी तुमच्यासाठी सहानुभूती आहे. कळावे.

तुमचा विश्वासू
आर. व्ही. धामणस्कर

(संपत्राव इंग्लंडमध्ये असताना त्यांच्या पत्नी सीताबाई साहेब यांचे १३ डिसेंबर १९०२ रोजी निधन झाले. हे पत्र सयाजीरावांच्या डिक्टेशनवरून दिवाण धामणस्कर यांनी लिहिले होते.)

६७९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२४ डिसेंबर १९०२

हिज एकसलन्सी,

महाराज सयाजीराव गायकवाडांनी मला तुमच्यामार्फत महाराज निझाम सरकार यांना सयाजीराव महाराज गेल्या सप्टेंबरमध्ये मद्रासहून परत येत असताना गुलबर्गा येथे अधिकाऱ्यांनी जी सौजन्यपूर्ण वर्तणूक दिली त्याबद्दल धन्यवाद कळवायला सांगितले आहेत. महाराज स्वतःच महाराज निझाम यांना धन्यवादाचे पत्र लिहिणार होते; पण आजारपण आणि प्रशासनासंबंधीची कर्तव्ये यांच्यामुळे त्यांना ते शक्य झाले नाही. महाराज निझाम यांना पुढील आठवड्यात दिल्लीत भेटण्याची व त्यांच्याशी ओळख अधिक पक्की करण्याची महाराजांना अपेक्षा आहे. बन्याच दिवसांपासून निझामांशी भेट झालेली नसल्याने महाराज या भेटीची उत्सुकतेने वाट पाहत आहेत. शुभेच्छांसहित

आपला नम्र
मनुभाई एन. मेहता

प्रति, मा. श्री. सरदार राजा किशनप्रसाद बहादुर,
पेशकार, मिनिस्टर ऑफ हैदराबाद, दिल्ली

६८०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२४ डिसेंबर १९०२

प्रिय दिवाणसाहेब,

आपल्या २० डिसेंबरच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. अहमदाबाद आर्ट एकिझिशनप्रसंगी मी व्यक्त केलेली मते आपणास मान्य आहेत हे समजून आनंद झाला. अहमदाबादहून परत आल्यानंतर दुर्दैवाने माझ्या आत्या राधाबाईसाहेब यांचे निधन झाले. त्यामुळे मला माझ्या दिल्लीच्या गमनाचा कार्यक्रम पुढे ढकलावा लागला. सर्व धार्मिक विधी संपल्यानंतर मी बडोद्याहून २९ डिसेंबरच्या संध्याकाळी विशेष ट्रेनने दिल्लीसाठी खाना होईन. महाराजांना पालनपूर स्टेशनवर भेटायला मला आवडले असते, पण ट्रेन पहाटे पाच वाजता पालनपूरला पोहोचणार असल्याने आपणास इतक्या सकाळी तसदी देणे मला आवडणार नाही. त्यामुळे पुढे कधीतरी आपल्या भेटीचा योग येईल. माझे राजकुमार कुशल आहेत. आपल्या राजकुमारांना माझी आठवण घावी. शुभेच्छांसहित.

प्रति, महाराज श्री. शेर मोहम्मद खान,
पालनपूरचे दिवाणसाहेब

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६८१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

२४ डिसेंबर १९०२

प्रिय दिवाणसाहेब,

गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियाने दिल्ली दरबारप्रसंगी व नंतर भारतीय संस्थानिकांच्या सेवकांच्या व अनुयायांच्या लाल रंगाचे गणवेश घालण्यावर जी बंदी घातली आहे, याबदल सरकारचा निषेध करावा किंवा कसे यासंदर्भात आपले मत कळवण्याची विनंती करण्यास मला महाराजांनी सांगितले आहे. अनेक संस्थानांनी या आदेशाविरोधात आवाज उठवला आहे असे कळते. कारण या आदेशाची अंमलबजावणी करण्यासाठी नुकत्याच तयार केलेल्या गणवेशाएवजी नवीन गणवेश तयार करण्यास खूप खर्च येईल. आम्ही अद्याप या आदेशाचा निषेध केलेला नाही आणि नायब दिवाणसाहेबांच्या मदतीने आपण या आदेशाचा निषेध करणाऱ्या पत्राचा मसुदा तयार करावा व तो महाराजांकडून मंजूर करून घ्यावा.

आपला आज्ञाधारक
मनुभाई एन. मेहता

६८२

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
१६ जानेवारी १९०३

प्रिय काशमीरचे महाराजा,

आपल्या तारेबदल सहस्रशः धन्यवाद. आपणास माझे उत्तर मिळालेच असेल. गीरमधून आपणासाठी गायी व म्हशी मिळवण्याची व्यवस्था करीत आहे. या भूमीवरील स्वर्गात-काशमीरमध्ये त्यांची चांगली वृद्धी होईल अशी आशा आहे. आमचा वेळ आग्रामध्ये चांगला गेला. तुम्ही आग्रा पाहिले आहे की नाही ठाऊक नाही. तुम्हाला न भेटताच मला दिल्ली सोडावी लागली याचे वाईट वाटते. मला काही कामामुळे तुम्हाला न भेटताच परत जावे लागत आहे, असा निरोप मी स्वारामार्फत तुम्हाला पाठवला होता. तुमच्याशी झालेली ओळख चांगल्या मैत्रीत परिवर्तित होईल अशी आशा आहे. आपणास व राजा अमरसिंह* यांना माझे नमस्कार. पत्रासोबत मी आपणास माझे काही लेख व दुष्काळावरील टिप्पणे पाठवीत आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

*अमरसिंह हे काशमीरच्या महाराजांचे बंधू व सरकारातील ज्येष्ठ अधिकारी होते.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ६७

प्रिय दिवाणसाहेब,

माझ्या युरोप सफरींच्या संदर्भात भारत सरकार जी प्रक्रिया अनुसरते, त्यासंदर्भात माझे विचार व मते मी लिहून काढीन असे आपणाशी बोलताना म्हणालो होतो. येथे मी जे लिहीत आहे ते कुठल्याही प्रकारे परिपूर्ण नाही; पण तुम्हास व अन्य जबाबदार अधिकाऱ्यांस माझ्या मुख्य अडचणी व तक्रारी काय आहेत याची कल्पना येण्यासाठी पुढील मजकूर पुरेसा आहे असे वाटते.

बरेचदा रेसिडेन्सीला संस्थानिकांच्या भावना व मते यांच्या संदर्भात अज्ञानात ठेवण्यात येते हे दुर्दैवी आहे. अधिकाऱ्यांचे आणि मंत्र्यांचे उद्दिष्ट भारतीय संस्थानिकांच्या दृष्टिकोनातून परिस्थितीचे स्पष्ट आकलन रेसिडेंट्ला करण्याचे असले पाहिजे. हे नेहमी सारासार विवेकबुद्धीने व योग्यपणे करायला हवे व ते हरकत घेण्याजोग्या मुद्यांमध्ये सुधारणा होतील यासाठी करायला हवे, तसेच आमच्याकडून सरसकट सर्वच अटी मान्य आहेत, असे समजता येणार नाही असे हवे.

भारतीय संस्थानिकांच्या युरोप सफरीचा व त्यांच्यावर घातलेल्या बंधनांचा संपूर्ण प्रश्न येथे हाताळता येऊ शकणार नाही. मी येथे फक्त एवढेच म्हणेन, की ब्रिटिश सरकारखाली त्यांना अधिक सन्मान व स्वतःमध्ये सुधारणा करण्याची संधी असायला हवी असताना, त्यांच्या स्वातंत्र्याला बंधने घालण्यात येऊ नयेत व आधुनिक सुधारणांचा वापर व प्रवासाच्या सोयी व पाश्चात्य जगाशी संपर्कमुळे होणारे चांगले परिणाम या गोष्टी त्यांना नाकारण्यात येऊ नयेत. मला असे वाटते की, संस्थानिकांना आपल्या राज्याच्या हह्दीतच डांबून ठेवण्यापेक्षा त्यांचा दृष्टिकोन विशाल करण्याची संधी (ब्रिटिश सरकारने) त्यांना द्यायला हवी. एकदा विदेश यात्रा ठरल्यावर माझ्या अनुपस्थितीत माझ्या संस्थानचे प्रशासन माझ्याच पद्धतीने झाले पाहिजे, कारण त्यातील बदल हे घातक असतात व त्यांचा प्रजेच्या मनावर प्रतिकूल परिणाम होतो. हा मुद्दा मी विचारासाठी नंतर घेईनच.

सध्या (ब्रिटिश सरकार) आमच्या विदेशा दौऱ्यांसंबंधी जी तपशीलवार माहिती मागवते त्यासंदर्भातच स्वतःला मर्यादित ठेवतो. अशी माहिती दोन पद्धतींची असे-१) माझ्या सफरीचा कालखंड व मी भेट देणार असलेले देश व तेथील ठिकाणे व २) माझ्यासोबत कोण-कोण अधिकारी व सेवक येणार आहेत त्यांची नावे व माहिती. या माहितीची नक्की उपयुक्तता तरी सरकारसाठी काय आहे हे अद्यापही माझ्या लक्षात आलेले नाही. उलट अशा चौकशा म्हणजे आम्हास दिलेला उपद्रव आहे व त्यामुळे त्या हरकत घेण्यास पात्र आहेत असे मला वाटते.

माझ्या प्रकृतीस्वास्थ्यासाठीच मला युरोपला भेटी द्याव्या लागतात. या भेटी काही आनंदासाठी, ऐशोआरामासाठी किंवा व्यवसायासाठी नसतात. ज्या दौऱ्यांमध्ये संपूर्ण कार्यक्रम पूर्वनियोजित असतो, असे ते राजकीय स्वरूपाचे दौरेही नसतात. अगदी पर्यटनासाठी केलेल्या प्रवासामध्येही लोक ऐनवेळच्या बदलासाठी कार्यक्रमात लवचिकपणा ठेवतात, त्याला आधीच्या ठरवून ठेवलेल्या कार्यक्रमाचे बंधन नसते. असा लवचिकपणा प्रकृतीच्या कारणासाठी केलेल्या प्रवासांसाठी आवश्यक महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ६८

असतो. निवडलेल्या ठिकाणांचा मुक्काम रुग्णाची परिस्थिती पाहता कमी-जास्त करण्यात येतो. एखाद्या संस्थानिकाकडून त्याच्या प्रवासाचे तपशील मागणे म्हणजे त्याने अद्याप न ठरवलेल्या कार्यक्रमाची माहिती मागण्यासारखे आहे. सरकारच्या दबावामुळे माझ्याकडून मागण्यात आलेल्या प्रवासाच्या तपशिलांचा सरकारला काहीच उपयोग नसतो, कारण मी त्या कार्यक्रमानुसारच प्रवास करतो असे काही नसते. मी स्वतःवर तसे बंधनही घालून घेतलेले नसते. तशी अपेक्षा करणे म्हणजे माझ्या प्रवासाचे स्वरूप व हेतूच लक्षात न घेण्यासारखे असते. आधी कळवण्यात आलेल्या कार्यक्रमांमां मी बांधील नाही याची मला जाणीव असते. मी माझ्या प्रवासाच्या कार्यक्रमात बदल करणे व न करणे माझ्या मर्जीवर अवलंबून असते. त्यामुळे सरकारची ही (तपशिलांची) मागणी म्हणजे माझ्यासाठी दुहेरी गैरसोय ठरते. एकीकडे मी कार्यक्रमात लवचिकपणा ठेवू इच्छितो, तर त्यात बदल करू नयेत अशी सरकारची अपेक्षा असते आणि प्रत्यक्ष गैरसोय झाली नाही तरी अशा वैयक्तिक चौकशा करणे हा माझ्या व्यक्तिस्वातंत्र्यावरील गंभीर घाला आहे व ही गोष्ट नक्कीच हरकत घेण्याजोगी आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य घालवावे असे कुणालाही वाटत नाही. एखाद्या व्यक्तीला प्रवासाचे तपशील- भेट देण्याचे देश, ठिकाणे व बरोबरच्या व्यक्तींची नवे-दिल्याशिवाय प्रवासच करता येऊ नये हा प्रकार असहा आहे, क्षम्य नाही. एखादा संस्थानिक या बाबतीत इतर सामान्य व्यक्तींइतकाच मुक्त का नसावा? त्याच्याकडून ही माहिती मिळवण्याने व त्याच्या मूलभूत हक्कावर गदा आणण्यामुळे सरकारचा कुठला हेतू साध्य होतो?

सध्याच्या प्रसंगात मागवलेली माहिती ही काही सार्वजनिक महत्त्वाची आहे किंवा त्यात सरकारचे काही हित आहे असेही सांगितलेले नाही, उलट अशी माहिती देणे हे खुद संस्थानिकांच्याच हिताचे आहे व त्यामुळे त्याला परदेशात प्रवास करताना सुविधा मिळवण्यात अडचण येणार नाही, कारण त्या सुविधा त्यांना भारत सरकार मिळवून देईल असे सांगण्यात आलेले आहे. जर सरकारचा हेतू हाच असेल, तर या संदर्भातील निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य पूर्णपणे संस्थानिकालाच असावे, अशा सुविधा त्याला हव्यात की नको हे तो स्वतःच ठरवण्यास स्वतंत्र आहे. जर त्याला या सुविधा हव्या असतील, तर त्या आपल्याला मिळाव्यात यासाठी स्वतः सरकारकडे अर्ज करायला त्याला आनंदच वाटेल व तो स्वतः होऊन सरकारकडे सरकारचे सहकार्य मागेल आणि त्याला जर या सुविधा नको असतील तर सरकारने अशी माहिती मागवण्यात काहीच हशील नाही. त्यामुळे मामला तेथेच संपतो. सौजन्यापोटी अशी माहिती पहिल्यांदाच विदेश प्रवास करणाऱ्या संस्थानिकांकडून मागवणे व त्याच्यासाठी योग्य ती व्यवस्था करून देणे हे समजू शकते; पण ज्या संस्थानिकास विदेश प्रवासाचा चांगला अनुभव आहे अशा संस्थानिकाकडूनही अशी माहिती का मागवली जाते हे समजण्यापलीकडे आहे. त्यात त्याच्याबरोबरच कोण कोण व्यक्ती जाणार आहेत त्यांची नवे मागवणे हे तर आक्षेपार्हच आहे. त्यात बरोबरच्या व्यक्तींपैकी कोण आधी परत येणार आहे, कधी, किती तारखेला परत येणार आहे याची चौकशीही केली जाते. त्याचा वरील हेतूशी काहीच संबंध नाही. फार तर किती व्यक्ती संस्थानिकांनाबरोबर जाणार आहेत हे विचारणे योग्य ठरेल; पण कोणकोणत्या व्यक्ती जाणार आहेत याची निवड करण्याचा संस्थानिकाचा वैयक्तिक हक्क आहे व त्यात कुठल्याही क्षणी बदल घडू शकतो, त्यामुळे व्यक्तींच्या नावांची यादी मागवण्यामुळे कुठलाही हेतू साध्य होत नाही.

जेव्हा अशी चौकशी राणीसाहेब व त्यांच्याबरोबरील सहकारी महिला यांच्यासंदर्भात केली जाते, तेव्हा आमच्या खाजगीपणावरील हे अतिक्रमण अधिकच तीव्रपणे जाणवते, कारण भारतीय संस्कारांत वाढलेल्या संस्थानिकांना त्यांच्या घरातील महिलांसंबंधीच्या अशा चौकशांना उत्तरे देणे क्लेशदायक वाटते. माझ्या बाबतीतही कायदेकानूच्या संदर्भात जी खाजगी व्यक्तींची माहिती मागवली जाते ती बरीच क्लेशदायक असते आणि त्यापलीकडे केलेली (माहितीची) मागणी ही गंभीर आणि नको त्या अडचणीत टाकणारी असते. सामान्य नागरिकांना मिळणाऱ्या फायद्यापेक्षा संस्थानिकांना काहीही विशेष फायदे दिले जात नाहीत (त्यामुळे) त्यांच्यावर अशी खास बंधने का घातली जावीत हे मला कठत नाही.

जर या अडचणी संस्थानिकाला स्वतःला जाणवत असतील तर हीच प्रक्रिया जेव्हा त्याच्या मुलांबाबतीतही राबवली जाते, तेव्हा तर ते अधिकच त्रासदायक वाटते. या संदर्भात मला दिल्लीला जाण्यापूर्वी कर्नल मीड यांच्याशी झालेली बातचीत आठवते. तेव्हा कॅटन कानेंजीही हजर होते. मीड यांनी भारत सरकारकडून यासंदर्भात त्यांना एक पत्र मिळाल्याचे सांगितले, तेव्हा मी त्यांना माझे मत सांगितले की, भारत सरकारने अशा गोष्टींमध्ये नाक खुपसू नये आणि जी काही माहिती आम्ही देतो ती स्वखुशीने नव्हे, तर सरकारने केलेल्या सक्तीमुळे देतो, त्यामुळे सध्या प्रचलित असलेल्या प्रक्रियेवर पुढील हरकती घेता येतात.

ही प्रक्रिया सरकारसाठी व माझ्यासाठीही निरुपयोगी आहे. कारण प्रवासासाठीची व्यवस्था ही मुळातच लवचिक असते व कुठल्याही क्षणी तिच्यात बदल होऊ शकतो.

ही प्रक्रिया संस्थानिकांवर मर्यादा व बंधने घालण्याच्या हेतूने तयार केलेली आहे. हा प्रकार नकोसा आणि त्रासदायक वाटतो. संस्थानिकांचे स्वातंत्र्य आणि खाजगी गोष्टींमधला खाजगीपणा यांच्यावर विनाकारण बंधने घालणारा आहे. या प्रक्रियेचा तिच्या हेतूशी कुठल्याही प्रकारे संबंध नाही.

या संक्षिप्त सर्वेक्षणातून वगळता येणार नाही, असाही आणखी एक मुद्दा आहे तो म्हणजे, संस्थानिकांवर तो प्रवासाला जात असताना त्याच्याबरोबरच एक पोलिटिकल एंजंट पाठवणे आणि या पोलिटिकल एंजंटची नेमणूक सरकारने करणे. म्हटले तर ही सोय आहे; पण मला सरकारने आपल्याबरोबर एक पोलिटिकल एंजंट पाठवावा असे कधीही नको होते. कारण त्यामुळे प्रवासाचा खर्च आणखी वाढतो. खर्च कायम मर्यादित राहावा अशीच माझी इच्छा असते. अशा प्रकारच्या कुठल्याही अधिकाऱ्याची सेवा भविष्यकाळात माझ्यावर लादली जाणार नाही अशी माझी आशा आहे.

वरील मुद्दे हे या प्रश्नावरील ढोबळ मुद्दे आहेत व त्यामुळे या प्रश्नाची मी सर्वांगीण व परिपूर्ण चर्चा केली आहे असे म्हणता येत नाही. मी फक्त काही आवश्यक ती निरीक्षणे नोंदवली आहेत. माझ्या अधिकाऱ्यांना अशा प्रश्नांना तोंड देताना ती पुढे ठेवता येतील, लक्षात ठेवता येतील, आपल्या पदाला कुठलाही धोका पोहोचणार नाही याची काळजी घेऊन ते अनावश्यक गोष्टी बोलणे वा लिहिणे टाळतील. अशा सफरीमुळे फायद्यापेक्षा काळजीच अधिक पदरात पडते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, आर.क्ही. धामणस्कर

(महाराजांना जेव्हा प्रकृतीच्या कारणास्तव युरोपला जावे लागे, तेव्हा त्यांना कुठल्या अडचणींना तोंड द्यावे लागे हे त्यांनी मनमोकळेपणाने या पत्रात लिहिलेले आहे. खरे पाहता १९०० मधील

त्यांच्या युरोपवारीने त्यांची व महाराणींचीही प्रकृती सुधारली नाही व भारत सरकारने उभ्या केलेल्या त्यांच्यापुढील अडचणीमुळे त्यांना पुन्हा युरोपमध्ये जाण्यास प्रतिबंध करण्यात आला.)

६८४

बडोदे

२४ जानेवारी १९०३

ता. गं. भा. श्री. पार्वतीबाई साहेब यांस, मु. मुंबई

यांसी बालके सयाजीराव महाराज याचे शि.सा. दंडवत. वि.वि. लिहिण्यास कारण की, आपलेकडून पत्र आज रोजी आले ते पावले. त्यातील मजकूर समजला, त्याचा खुलासा मी पाठीमागून लिहून पाठवीन. रोकड नेमणुकी बांधण्याचा मुख्य हेतू हा की, किरकोळ खर्च वगैरे पाहण्याची व मनुष्य वगैरे देण्याची तकलीफ पडू नये व ना म्हणण्याचा प्रसंगही येऊ नये, असे असल्याने कोणासही वाईट वाटायचा प्रसंग येत नाही, ही गोष्ट समंजसपणाचे बाहेर असेल असे नाही. त्यावरून आपल्याला तकलीफ किंवा दुःख घावे असा माझा हेतू नाही. आपण समजदार आहा, यास्तव जास्त लिहावे असे नाही. आपला तेथे किती दिवस राहण्याचा विचार आहे, हे यावरून समजत नाही. तरी जास्त दिवस राहण्याचे असेल तर पलटणीतील लोकांनी पलटण सोडून फार दिवस राहणे बरोबर नाही. खरोखरच याच उद्देशाने मी आप्पासाहेब यांस सूचना केली होती, परंतु ज्याअर्थी या वेळेस मजला सर्व माहिती नाही, त्याअर्थी मी पूर्णपणे लिहू शकत नाही. आपणास तकलीफ न होण्याविषयी मी झटेन.

आपले येथे जरा घरगुती बाबतीच्या संबंधाने आमच्या इच्छेकडे दुर्लक्ष करण्याचा कल सुरु झाला होता. ही स्थिती लहान किंवा मोठ्या कुटुंबाला सोयिस्कर नसल्याने ती बंद पाडणे सर्वांस हितावह आहे. कारण आम्हास विचारल्यावाचून जर घरातील मनुष्ये जाऊ लागली, तर पुष्कळ अडचणी निर्माण होण्याचा संभव आहे. हे मी सर्व लिहिल्याबद्दल भलताच अर्थ घेऊ नये. जर माझे पत्र येण्यास उशीर लागला, तर आपण मला जे लिहिले आहे ते खाजगी कारभारी यांस कळवून घाई करण्याविषयी सांगावे. मीही बनेल तर त्यांस सुचवीन. इकडे प्लेग वगैरे बराच वाढला आहे. आपली हमेशा पत्रे येत गेली असता आम्हास बरे वाटणार आहे.

आपणास बडोद्यास कर्ज वगैरे बरेच जाहले आहे, असे माझ्या ऐकण्यात आले आहे. ही गोष्ट खरी असल्यास शोचनीय दिसते. कारण आपण कर्ज करून अडचणीने राहणे हे बरोबर नाही व शिवाय आपणास कर्ज करण्याचे कारणही दिसत नाही. याविषयी आपणास हरकत वाटत असेल तर घरगुती रितीने आम्हास हकीकित कळवावी. हे आपणास घरगुती रितीने लिहिले आहे. कारण आपणास त्रास कमी व्हावा, अशा हेतूने सुचविले आहे. हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

(श्रीमती पार्वतीबाई साहेब या श्री. मल्हारराव महाराजांचे कुटुंब. श्री. मल्हारराव महाराजांस येथून नेत्यावर मुंबईस गेल्या, त्या पुन्हा बडोद्यात आल्या नाहीत. त्या ता. २४.०२.१९१६ रोजी मुंबईस मरण पावल्या.)

६८५

बडोदे

२४ जानेवारी १९०३

ती. गं. भा. श्री. म्हाळसाबाईसाहेब, मु. नवसारी,

यांसी बालके सयाजीराव महाराज यांचे शि.सा. दंडवत वि. वि. लिहिण्यास कारण की, आपणास उमरठ येथील जागा देण्याविषयी येथील खाजगी कारभारी यास फर्माविले होते; परंतु त्यांच्या चुकीमुळे आपली व्यवस्था झाली नाही, असे आपल्या तारेवरून कळते. ती चूक दुरुस्त करण्याविषयी मी फर्माविले आहे व त्याप्रमाणे तार पाठवली आहेच, तरी आता आपली गैरसोय दूर झाली असेल अशी मी उमेद ठेवतो. स्वारीच्या संबंधाने सर्व नव्हे, पण काही खर्च देण्याविषयीही खाजगी कारभारी यास कळविले आहे. इकडे प्लेग वर्गारे बराच आहे. इकडे सर्वांच्या प्रकृती साधारण बन्या आहेत. आपली प्रकृती बरी असेल अशी आम्ही आशा ठेवतो, कळावे ही विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

६८६

मकरपुरा

२५ जानेवारी १९०३

ती. गं. भा. मा. यमुनाबाईसाहेब पवार, संस्थान देवास यांचे सेवेसी

बालके सयाजीराव गायकवाड याचा शि.सा. दंडवत. विज्ञापना ऐसीजे, वडिलांचे ता. २९ मजकूरचे पत्र आले ते पावले, मजकूर समजला. वडिलांचे प्रकृतीस जपत जाऊन वरचेवर कुशल वृत्तांत कळवीत असावे. दिल्लीच्या हवेपासून आम्हा सर्वांस सर्दीशिवाय दुसरे नुकसान न होता फायदाच झाला आहे. तेथे शिंदे सरकार, धार, देवासच्या मंडळींच्या भेटी झाल्याने फार आनंद झाला.

एकंदरीने पाहता दरबारासंबंधाने देशी लोकांस संतोष झालेला दिसत नाही. आपले लोकांस या प्रसंगी काही तरी हक्क मिळावयास पाहिजे होते, असे साधारण लोकांचे म्हणणे आहे. मला तर असे वाटते की, थोडे बहुत जे आहे किंवा आहे असे वाटते ते जरी कायम राहिले तरी बस आहे. दिवसानुदिवस हिंदुस्थानची स्थिती व त्यांत देशी राज्यांची स्थिती फारच कठीण होत चालली आहे. आम्ही थोड्या दिवसांकरिता गावात फिरण्यास जाण्याचा हेतू ठेवीत आहोत. प्रकृती असावी तशी नसल्याने आम्हास उन्हाळा सुरु होण्यापूर्वी कोठेतरी जावे लागेल. डॉक्टर लोकांचे म्हणणे स्वीतझर्लंडला जावे असे आहे; परंतु या स्वारीच्या (प्रवासाच्या) संबंधाने रेसिडेन्सीकडून अतिशय तकलीफ होत असते. पुढे जे ठरेल ते आपणास कळेलच. कळावे, लोभ असावा हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ७२

६८७

मकरपुरा
२८ जानेवारी १९०३

श्री. मनुभाई मेहता यांचे महाराज मार्टिंड भैरव तोंडेमन बहादूर,
पुदुकोताई यांना प्रकृतीसंदर्भात लिहिलेले औपचारिक पत्र.

६८८

मकरपुरा पॅलेस
१० फेब्रुवारी १९०३

मुधोळच्या राजांना पुत्ररत्न झाल्याबद्दल अभिनंदनाचे पत्र.

६८९

मकरपुरा पॅलेस
१८ फेब्रुवारी १९०३

प्रिय ठाकूरसाहेब, गोंडल

आपल्या राणीसाहेबांचे प्रवासांवरील पुस्तक मराठीत व इतर भाषा-भगिनींमध्ये अनुवादित करण्यास त्यांची हरकत आहे का एवढे विचाराल का?

भारत सरकारने भारतातील संस्थानिकांच्या शिक्षणासंदर्भात विचारलेल्या प्रश्नांची मी जी उत्तरे दिली आहेत, ती सोबत आपल्या अवलोकनार्थ पाठवीत आहे. आपण दिल्लीत केलेल्या विनंतीनुसार ही उत्तरे मी पाठवत आहे. आता आपण या विषयावरील आपली टिपणे मला पाठवावीत. आपण अद्याप परतले नसाल, तर उत्तर भारतात आपला वेळ चांगला चालला असेल.

सर्वांना शुभेच्छांसहित,

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६९०

मकरपुरा पॅलेस
६ मार्च १९०३

प्रिय पुत्र (जयसिंहराव),

तुमचे पत्र मिळाले. वाचून आनंद वाटला. तुम्हाला अकरा पौंड किमतीचा फोनोग्राफ (रेकॉर्ड प्लेयर) विकत घेऊन घ्यावा असे मी इलियट यांना लिहीत आहे. कारण तुम्ही चांगली प्रगती पत्रसंग्रह : भाग दोन | ७३

दाखवली आहे. पुढच्या वेळी मी तुम्हाला असे महागडे खेळणे घेऊ देणार नाही. कारण तुम्ही अशा अनावश्यक व महागड्या वस्तू खरेदी करू नयेत असे मला वाटते. तुम्ही आरामात राहावे; पण स्वतःला अशा महागड्या सवयी लावून घेऊ नयेत. सुरुवातीला जरी तुम्हाला आपल्या इच्छांवर नियंत्रण ठेवणे कठीण वाटले तरी तुमच्या भविष्यासाठी हे कल्याणकारक होईल. तुमच्या काहीही अडचणी असतील तर त्या तुम्ही मला मोकळेपणाने कळवीत जा. जर तुम्ही पत्रे लिहिली नाहीत, तर मला तुमच्या अडचणी आणि गैरसोयी कळू शकणार नाहीत. तुम्ही इलियट यांच्याशीही मोकळेपणाने बोलले पाहिजे. कारण ते तुमच्यासाठी शक्य ते सारे काही करतील हे मला ठाऊक आहे.

तुमच्या सुटीसाठी मी काय ठरवले आहे हे मी तुम्हाला नंतर कळवीन. तुमच्या सुटीचा कार्यक्रम शक्य तितका चांगला करण्याचा मी प्रयत्न करीन. सध्या तुमचा पालक बदलण्याचा माझा विचार नाही. शिवाय इलियट यांना तुमच्याबद्दल ममता वाटते असे मला वाटते. मी त्यांना शिंप्याबद्दल लिहीन. तुमचे हस्ताक्षर पिलाजीरावांच्या हस्ताक्षराइतके सुंदर असायला हवे असे मला वाटते. तुम्ही आणि पिलाजीराव फार छोटी-छोटी पत्रे लिहिता. तुम्ही सविस्तर पत्रे लिहिल्याशिवाय मला तुमच्या प्रगतीचा अंदाज येऊ शकत नाही. तुम्ही नियमितपणे पत्रे लिहायला हवीत व पत्रे लिहिणे हे आपले कर्तव्य मानायला हवे.

तुम्हाला वेळ असेल तर अश्वारोहण व ड्रिलचा व्यायाम शिकावा. करमणुकीसाठी तुम्ही वाचन करावे व दिलेला अभ्यास झाल्याबरोबर पुस्तके फेकून देऊ नयेत. तुम्ही असे करता असे मी ऐकले आहे. हे पत्र पिलाजीरावांनाही वाचावयास द्यावे. कारण हे थोडे त्यांनाही उद्देशून लिहिले आहे. यावर्षीऐवजी मी पिलाजीरावांना पुढील वर्षी भारतात बोलावीन. कारण येथे जास्त काळ राहणे त्यांच्यासाठी चांगले ठरेल. तुम्हाला मी यावर्षी भारतात बोलावणार नाही. माझ्या उन्हाळ्यातील सफरीसंदर्भात अद्याप काहीच ठरलेले नाही. संपत्तराव परतले आहेत व त्यांनी तुम्हा सर्वांचा चांगला वृत्तांत मला सांगितला आहे. तुमच्या भेटवस्तूबद्दल धन्यवाद.

पत्र क्र. ६७८ पाहा

तुमचा प्रेमळ पिता
सयाजीराव गायकवाड

६९१

मकरपुरा पॅलेस,
६ मार्च १९०३

प्रिय विश्वासराव (घाटगे),

तुमच्या उत्तम पत्राबद्दल धन्यवाद. ते पत्र लिहिताना तुम्ही दुसऱ्या कुणाची मदत तर घेतली नक्हती ना? तुम्ही मला (पत्रे) लिहीत नाही ते चांगले नाही. तुम्ही असेच करीत राहिलात तर मला तुमच्याबद्दल चांगला विचार करता येणार नाही. तुम्ही महिन्यातून एकदा मला पत्र लिहिलेच

पाहिजे. संपत्राव परतले आहेत व उत्तम आहेत. तुम्ही तुमचा अभ्यास चांगला चालू ठेवाल अशी आशा आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६१२

६ मार्च १९०३

संपत्रावांचे पुत्र सीताराम यांना भेटवस्तूबदल धन्यवाद देणारे पत्र.

६१३

१५ मार्च १९०३

सी.एन. सेडॉन, आय.सी.एस. यांना धन्यवादाचे औपचारिक पत्र

६१४

मकरपुरा पॅलेस,
१६ मार्च १९०३

प्रिय महाराज,

तुमच्या तारेबदल व श्री. पारसनीस व मुतालिक यांना माझ्याकडे आपल्या कन्येची माहिती देण्यासाठी पाठवल्याबदल धन्यवाद. माझा थोरला मुलगा फतेसिंह याच्यासाठी आपण आपल्या कन्येचा प्रस्ताव पाठवला आहे.

वरील दोन व्यक्ती मला भेटल्या व त्यांनी तुमची इच्छा मला सांगितली. अलीकडे मी माझ्या मुलासाठी वधू निवडण्याचा विचार करीत आहे. मी निर्णय घेण्यापूर्वी जरूर तुमच्या विनंतीचा विचार करीन व तुमची कन्या पाहीन. हे उत्तर मी पारसनीस व मुतालिक यांच्या हस्ते पाठवीत आहे. आपल्या प्रस्तावाबदल धन्यवाद.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६ ९५

मकरपुरा पॅलेस,
२१ मार्च १९०३

प्रिय कर्नल मीड,

मला रायफल पाहायला आवडेल. कृपया रायफल तिच्या सर्व अँक्सेसरीजसहित मला दाखवण्याची व्यवस्था करावी.

आमच्यातरे जिमखान्याच्या सर्व सभासदांना धन्यवाद कळवावेत. मला त्यांच्या स्नेहभावनेचा आदर वाटतो. आम्ही जिमखान्यात येऊ शकले नाही, तर कृपया गैरसमज नसावा. रविवारचा नाट्यवाचनाचा कार्यक्रम पुढे ढकलला असून तो सोमवारी होईल.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६ ९६

मकरपुरा पॅलेस,
२४ मार्च १९०३

प्रिय महाराज, म्हैसूर,

तुमचे ११ मार्चचे पत्र वाचून आनंद वाटला. तुम्हाला दिल्ली दरबारात नंतर लगेच व्हॉईसरॉयना भेटण्याची व त्यांच्याशी परिचय दृढ करण्याची संधी मिळाली याचा मला आनंद झाला. माझ्या सर्व कुटुंबियांना दिलेल्या शुभेच्छांबद्दल धन्यवाद. माझ्यावर कायम विश्वास ठेवा.

महाराजांचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६ ९७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३१ मार्च १९०३

प्रिय महाराजा, ओरछा,

आपण पाठवणार होता, ती हरणे आपण कधी पाठवू शकाल हे कळवू शकाल का? तुम्हाला जेहा हे शक्य होईल तेहा ती आणण्यासाठी मी येथून माणूस पाठवीन. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(ही हरणे महाराजांना आपल्या बागेत ठेवायची होती.)

६९८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२१ एप्रिल १९०३

प्रिय कर्नल फिट्झरेल्ड,

न्ही फायबर (Rhea fibre) संदर्भातील आपल्या १९ फेब्रुवारीच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. कामाच्या रगाड्यामुळे आपल्या पत्रास लवकर उत्तर देऊ शकला नाही याबद्दल क्षमस्व. तुमच्या पत्राचा विषय तांत्रिक असल्याने मी ते पत्र आमच्या राजस्व मंत्रांकडे त्यांची मते मागवण्यासाठी पाठवले आहे. त्यांची मते समजल्यावर त्या संदर्भात काय करायचे याचा निर्णय मी घेईन व त्याबद्दल तुम्हाला कळवीन. मी तुमचा संदेश संबंधित व्यक्तींना कळवला आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६९९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२१ एप्रिल १९०३

प्रिय राजेसाहेब, सिरमूर, पंजाब

आपण पाठवलेल्या फोटोबद्दल धन्यवाद. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७००

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२२ एप्रिल १९०३

प्रिय कर्नल मीड,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. माझी प्रकृती ठीक नाही. युरोपेवजी मला काश्मीरला जावे लागणार हे दुर्दैव आहे, कारण युरोपमध्ये मी काही डॉक्टरांना प्रकृती दाखवून त्यांचा सल्ला व उपचार घेऊ शकलो असतो. शक्य तितक्या लवकर मी बडोदा सोडणार आहे. शनिवारी बहुधा मी गोल्फ खेळू शकेन. मला डिनर खूप आवडले.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(अनेक वर्षे सयाजीराव यांना या मोसमात ताप येत असे.)

७०१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२२ एप्रिल १९०३

प्रिय महाराजा, कोल्हापूर,

कुशल असाल. इकडे तापमान वाढत आहे; पण तरीही शहरात प्लेगच्या काही केसेस होतच असतात. मी अलीकडे युण्याला फत्तेसिंहरावांसाठी वधू संशोधन करण्यासाठी गेलो होतो. आम्ही अद्याप कुठलीही मुलगी निश्चित केलेली नाही. आपली कन्या काही वर्षांनी मोठी असायला हवी होती असे मला वाटते. आपण आपली कन्या माझा दुसरा पुत्र जयसिंहराव याला देण्याचे ठरवले आहे का? जर आपण खरोखर निश्चय केला असेल, तर आपण पक्की बोलणी करण्यासाठी तयार आहात का? मोकळेपणाने आपले मन मोकळे करावे.

महाराज खंडेरावांची एक उपवर नात आहे. तिच्यासाठी शिंके हे तिचे नातेवाईक वर संशोधन करीत आहेत. त्यांनी मला सांगितले की, ते तिचा विवाह आपल्या राज्यातील कायिसकरांशी लावून देण्यास उत्सुक आहेत. तुम्हास गैरसोयीचे होणार नसेल, तर तुम्ही तिच्यासाठी त्यांच्याकडे शब्द टाकाल का? शिंके हे आर्थिकदृष्ट्या संपत्र नसले तरी ते राज्याचे जहागीरदार आहेत. हे मी आर्थिक मागण्यांवर प्रतिबंध घालण्यासाठीच लिहीत आहेत. कारण त्या (शिंकेकडून) पूर्ण केल्या जाणार नाहीत.

आपण लवकरच पत्राचे उत्तर द्याल अशी अपेक्षा आहे. आपल्या मुलांना व बंधूंना माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७०२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२३ एप्रिल १९०३

ओरछाचे महाराज यांना ते पाठवीत असलेल्या हरणांबदल धन्यवादाचे पत्र.

७०३

लक्ष्मी विलास पॅलेस, बडोदा
२३ एप्रिल १९०३

प्रिय महाराजा, काश्मीर

आपल्या कालच्या तारेबदल खूप धन्यवाद. मी आपणाकडे पाठवणार असणारा अधिकारी त्याला कुठल्या प्रकारची मदत हवी आहे हे स्पष्ट करील. तो आपल्या अधिकाऱ्यांना कमीत कमी महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ७८

तसदी देर्इल. माझ्या अधिकाऱ्यांना काशमीरमध्ये प्रवास करण्यासंदर्भात जवळजवळ काहीच ठाऊक नाही, त्यामुळे ते अनेक मुद्यांबदल आपणास माहिती विचारतील. त्यांना हव्या असलेल्या प्रत्येक गोष्टीबदल ते आपणास शुल्क देतील. ते कदाचित भाड्याने घरे मागतील किंवा तुमच्याकडे काही घरे भाड्याने देण्यासारखी असतील, तर ती घरे ते घेतील. मी माझ्या सचिवाला तुमच्या सचिवाला पत्र लिहिण्यास सांगितले आहे. तो काही मदत करू शकेल का हे सांगावे. माझ्या मुक्कामाची मुदत तिथल्या हवामानावर अवलंबून असेल; पण मला वाटते की माझा मुक्काम तीन महिन्यांपेक्षा कमी नसेल. मी मरी येथे घरे घेतली आहेत, तेथे मी काही काळ थांबेन.

मी आपल्या पत्रांना अगदी संक्षिप्त उत्तरे लिहिली आहेत. याचे कारण म्हणजे ती पत्रे माझ्या वरीने लिहिण्यात आली होती. कारण स्वतः: पत्रे लिहिण्याइतपत माझी प्रकृती ठीक नव्हती. तुम्ही स्वतः: केलेले काम आणि तुमच्या वरीने इतरांनी केलेले काम यात नेहमी फरक असतोच.

आम्हाला स्वयंपाकी मिळाले आहेत. त्यासंदर्भातील आपण केलेल्या मदतीबदल धन्यवाद. मी काही दिवसांपूर्वीच पुण्याहून परत आलो. तिकडे मी माझ्या मुलासाठी वधू संशोधन करण्यासाठी गेलो होतो. मी त्याला सर्व मुली दाखवल्या, त्याने निवडीत काही चूक काढू नये यासाठीच. जुन्या रिवाजापेक्षा ही गोष्ट वेगळी होती आणि बन्याच जणांना कदाचित हे आवडणार नाही. आम्ही अद्याप कुठलीही कन्या पक्की केलेली नाही. मी तुमच्या राज्यात आल्यावर तुमच्याशी बन्याच भेटी होतील अशी आशा आहे. मला तुमच्याबदल खूप आदर आहे आणि तुमचा हार्दिक व मनमोकळा स्वभाव मला आवडतो. माझी प्रकृती ठीक नाही. आपण व आपले आत्मीय कुशल असाल. तुम्हाला व तुमच्या बंधूंना माझे नमस्कार.

आपला

सयाजीराव गायकवाड

७०४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

२४ एप्रिल १९०३

प्रिय मि. वॉल्शा,

आपले दि. १५ एप्रिल १९०३ चे पत्र आताच आपल्या अधिकाऱ्यांनी मला दिले. प्रतिकूल वृत्तांतामधून मला कन्येच्या रूपाबदल म्हणावयाचे होते. मी वचन देऊ शकत नाही; पण कन्या ठरवण्यापूर्वी मी व्यक्तिगतपणे सरदेसाईची कन्या पाहण्याचा प्रयत्न करीन. माझ्या पत्रातील भावनांमुळे आपण गैरसमज करून घेणार नाही अशी आशा आहे. तुमच्यासारखा उत्तम मित्र असल्याबदल सरदेसाईचे अभिनंदन करायला हवे. त्यांच्या प्रतिनिधींनी त्यांची बाजू उत्तमपणे मांडली ते मला आवडले. मी उद्याच्या ट्रेनने काशमीरला जात आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, आय. पी. वॉल्शा, पोलिटिकल एजंट, सावंतवाडी

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ७९

७०५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ एप्रिल १९०३

कर्नल मीड यांना प्रिन्स ॲफ वेल्स व प्रिन्सेस ॲफ वेल्स यांना
बडोद्याला भेट देण्याचे आमंत्रण देण्याबदलचे पत्र.

७०६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ एप्रिल १९०३

प्रिय महाराजा (श्री. अण्णासाहेब भोसले, सातारा),

तुम्हास येथे भेटायला मला आनंदच वाटला असता, पण मला आपली भेट पुढे ढकलावी
लागत आहे, कारण मी उन्हाळी सफरीवर जात आहे. मी कुठल्याही क्षणी बडोदा सोडणार आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७०७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२८ एप्रिल १९०३

चि. रा. संभाजीराव आंगे, मु. लष्कर (ग्वालहेर),

अनेक आशीर्वाद. लिहिण्याचे कारण की, आपले पत्राचे उत्तर देण्याचे विस्मृतीने राहिले
असेल, यास दुसरे काही कारण नाही. जिजीबाई यांचे जर चांगले क्षेम असेल तर त्यांचे आड
आपण सबळ कारणाशिवाय कशास यावे? आप्त असल्यामुळे राणीसाहेब मुलीच्या कल्याणाकडे
लक्ष देतात.

युरोपात जाण्यासंबंधाने इंग्रज सरकारकडून अडचणी आल्याने तिकडील जाणे हल्ली रहित
केले आहे. तूर्त काश्मीरला जाण्याचे आहे. चि. फतेसिंहराव यांचे लग्नाचे अद्याप काहीच ठरले
नाही. पुढील सर्दीच्या मोसमात लग्न करण्याचा विचार आहे. आता त्यास विलायतेला पाठवणार
आहोत. चि. जयसिंहराव व इतर मुलांच्या प्रकृती उत्तम आहेत. आपले चिरंजीव यांची प्रकृती
चांगली असेलच हे आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

७०८

बडोदे

२८ एप्रिल १९०३

चि. सौ. वप्रचुडेमंडित मनूराजा शितोळे, मु. लष्कर (गवाल्हेर),

यास अनेक आशीर्वाद, विशेष लिहिण्याचे की, आपले पत्र वाचले. वाचून समाधान झाले. तेथे गव्हर्नर जनरल येऊन गेले हे पत्राद्वारे वाचले. आम्ही थोडेच दिवसांवर चि. फत्तेसिंहरावांसाठी मुलगी निवडण्याकरिता गेलो होतो; परंतु अद्याप काही नक्की ठरले नाही. पुढील डिसेंबर महिन्यात लग्न करण्याचा विचार आहे. त्या वेळी आपणास खास बोलविण्याचा विचार आहे. शिंदे सरकार यास आमचा रामराम सांगून त्यांचे मातुश्रीस मुजारा कळवावा. आपली प्रकृती सांभाळून वारंवार पत्र पाठवीत असावे. जास्त काय लिहिणे हे आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

७०९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

३० एप्रिल १९०३

कर्नल मीड यांस औपचारिक पत्र. पत्रातील वैशिष्ट्य म्हणजे पत्राशेवटी
‘तुम्हास व मिसेस मीड यांना माझे सलाम’ असे लिहिलेले आहे.

७१०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

२१ मे १९०३

प्रिय कर्नल मीड यांस,

आपल्या १८ फेब्रुवारीच्या पत्रासंदर्भात हे पत्र.

इंग्रज सरकारचे पत्र निराशाजनक आहे. खरोखरच निराशाजनक आहे. इतर देशांना दिलेल्या भेटींचा मला बौद्धिकदृष्ट्या फायदा झाला असे जे मत आपण व्यक्त केले आहे, त्याबद्दल धन्यवाद. या परदेश भेटी मुख्यतः माझ्या प्रकृतीच्या कारणास्तव दिल्या होत्या, हे आपण म्हणता तेही बरोबर आहे. युरोप सफरीनी माझ्या आरोग्याला खरोखर खूप फायदा झाला आहे. त्यांनी मला जणू नवे जीवन दिले आहे; पण या दौऱ्याच्या काळात माझ्या जन्मजात ज्ञानलालसेने मला अभ्यास करण्यास व माझ्या बौद्धिक सुधारणेत वाढ करण्यास प्रवृत्त केले. मी युरोपातील माझे मुक्काम वाढवू शकलो असतो व अनुकूल परिस्थितीत राहू शकलो असतो, तर त्याला मला

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ८९

आणि माझ्या राज्याला खूप फायदा झाला असतो. कारण तेथे मी माझे ज्ञान वाढवू शकलो असतो. ऑक्सफर्ड किंवा एखाद्या मान्यताप्राप्त विद्यापीठात शिकण्याची माझी इच्छा होती; पण त्या इच्छेविरुद्धचे घटक खूप प्रबळ होते. माझ्या आजारपणातून उठवण्याहीतपतसुद्धा माझा युरोपमधला मुक्काम मी वाढवू शकलो नाही. माझे घरगुती प्रश्न, आसपासच्या गोष्टींचा परिणाम, घराची आठवण, तसेच राजकीय परिस्थिती यांच्यामुळे मला प्रत्येक वेळी युरोपमधून लवकर परत यावे लागले. प्रदीर्घ मुक्कामाच्या अभावी मी जे मिळवू शकलो ते मला छोट्या-छोट्या सफरींमधून मिळवावे लागले आणि युरोपमध्ये दीर्घकाळ मुक्काम करता न आल्याने ती गोष्ट मी भारतातील हिल स्टेशनवर मुक्काम करून साध्य केली.

तुमचा एक मित्र म्हणून, मला ज्या अडचणींना तोंड द्यावे लागले त्या मी तुम्हाला सांगितल्या असत्या. त्या इतरांना मात्र काही महत्त्वाच्या वाटणार नाहीत. वरील घटकांमुळे आणि माझ्या राज्याच्या काळजीमुळे मला काही वेळा उत्तम सल्ल्याविरुद्ध माझ्या मुक्कामाची मुदत संपण्यापूर्वीच परत यावे लागले आहे. अज्ञानी आणि बेजबाबदार लोकांनी व वृत्तपत्रांच्या संपादकांनी कधी-कधी माझ्या या वारंवारच्या परदेश प्रवासांमागे अगदी वाईट हेतू आहे अशा बातम्या पसरवल्या. अशा लोकांशी वाद घालणे किंवा त्यांना माझ्या दौऱ्यांमागील हेतू समजावून सांगणे माझ्यासाठी अशक्य होते आणि जरी समजावून सांगितला असता, तरी त्यांच्यापैकी काही जणांकडून सहानुभूती मिळवणे शक्यच नव्हते, याचे कारण म्हणजे त्यांच्यापैकी काही जणांना शरीरस्वास्थ्याचे महत्त्व समजणेच शक्य नाही. काहीजण अज्ञानीच असणार, आणि काही जण ‘हा राजा फारच स्वतंत्रपणे वागू लागला आहे’ असे म्हणतील. काही जण कुठल्याही नवीन गोष्टीला विरोध करण्याच्या मानसिकतेनून मला विरोध करतात आणि माझ्या नातेवाहकांना वाटते की, मी कुठल्यातरी अज्ञात देशात जात आहे आणि तेथे मला कैदेत ठेवतील आणि मी कधीच मायदेशी परतू शकणार नाही. त्यामुळे माझे संस्थान मी गमावून बसेन.

अगदी मी सुरुवातीला हिल स्टेशन्सवर जात होतो, तेव्हाही काही लोक या शंका व्यक्त करीत. काही सरदार व उच्चवर्णीय यांना तर इतकी भीती वाटत असे, की ते त्यांना माझ्याबोरेर यावे लागू नये म्हणून आपण आजारी असल्याचे खोटेच सांगत, तर काही जण घरगुती आणि जातीची कारणे माझ्याबोरेचा प्रवास टाळण्यासाठी पुढे करीत. असल्या लोकांकडून तुम्हाला संस्थानिकांच्या युरोप भेटीबदल वस्तुनिष्ठ मते ऐकायला मिळतील का? सुदैवाने या सगळ्या खोट्या समजुती मी जेव्हा माझ्या पहिल्या परदेश-प्रवासाहून परत आलो तेव्हा माझ्या जवळच्या लोकांच्या मनातून निघून गेल्या. याचे कारण त्यांनी मला आणि माझ्याबोरेर प्रवासास आलेल्या सर्व जणांना सुखरूप व उत्तम आरोग्याच्या अवस्थेत परत आलेले पाहिले, तसेच त्यांना आमचा दृष्टिकोनही विशाल झालेला दिसला व आमच्याकडून त्यांना आम्ही पाहिलेल्या नव्या जगाचा सुंदर असा वृत्तांतही ऐकायला मिळाला. अगदी सुरुवातीला माझ्या विदेश दौऱ्यांच्या आयोजनात काही छोट्या-छोट्या चुका जरूर झाल्या; पण आता लोकांच्या मनातून थोड्या प्रमाणात का होईना, हे पूर्वग्रह दूर होत चालले आहेत. आता अडचण माझ्याबोरेर प्रवासास येणाऱ्या व्यक्तींच्या संख्येबाबत आहे. कारण संख्येच्या कारणामुळे काही जणांना नकार द्यावा लागतो व त्या नकारामुळे त्यांचे गैरसमज होतात. दूरवरच्या देशांना भेटी देण्यामधली भीती आता राजे-महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ८२

रजवाड्यांमध्येच नक्हे तर अगदी ग्रामीण लोकांमध्येही कमी झालेली आहे. त्यांना नवीन संस्था पाहण्याची उत्सुकता असते. मग भले त्या संस्था विदेशात असोत! प्रगतीची आणि विकासाची ही मनोधारणा देशासाठी काही कमी लाभ नाही आणि हे विचार जर सर्वत्र पसरले, तर देशाचा नक्कीच विकास आणि उन्नती होईल हे नक्की! माझ्या मते, मुक्त प्रवासामध्ये आणि त्यामुळे होणाऱ्या विचारांच्या प्रसारामध्ये अडथळा आणणारे हे नियम (मग ते कोणीही का आणीत असो) हे एक राष्ट्रीय संकटच आहे असे म्हणायला हरकत नसावी.

माझ्या युरोप भेटींबद्दल लोकांना असलेल्या असमाधानाबद्दल खूप बोलले गेले आहे; पण भारताची सध्याची अवस्था पाहता लोकांच्या एखाद्या गटाच्या मनात असमाधान निर्माण केल्याशिवाय माझ्यासारख्या व्यक्तींना स्वतःच्या आवडीच्या कुठल्याही गोष्टी करता येणार नाहीत. कर्नल सेंट जॉन यांनी आपल्या २७ फेब्रुवारी १८८८ च्या पत्रात मला लिहिले होते की, माझ्या युरोप भेटींमुळे माझी प्रजा माझ्यापासून मनाने दूर चालली आहे. माझ्या प्रजेच्या धार्मिक भावना माझ्या सततच्या म्लेंच्छांच्या देशात राहण्यामुळे दुखावल्या जातील. एखाद्या ॲफिसरचे विचार काहीही असोत, इंग्रज सरकार कालबाबू अशा समजुतींना आणि अंधश्रद्धांना किती काळ महत्त्व देणार काही कळत नाही. हे समज आणि अंधश्रद्धा याच देशाच्या विकासामधील व प्रगतीमधील मोठा अडथळा आहे आणि भारतीय संस्थानिक आपल्या उदाहरणांनी व प्रभावांनी हे पूर्वग्रह व अंधश्रद्धा कमी करू शकतील आणि अखेर नष्ट करू शकतील.

आता वरील निरीक्षणांच्या प्रकाशात भारतीय संस्थानिकांच्या युरोप भेटींचा विचार करू या. इंग्रज सरकारने आपल्या पत्रकात भारतीय संस्थानिकांची जी निंदा केली आहे, तिच्यातून आपण मला व्यक्तिगतपणे वगळाल अशी आशा आहे. मी प्रामाणिकपणे म्हणू शकतो की, एक राजा म्हणून मी माझ्या जबाबदाऱ्यांच्या बाबतीत नेहमीच जागरूक राहिलेलो आहे आणि माझ्या प्रजेच्या कल्याणाकडे ही सतत लक्ष देत आलेलो आहे. माझ्या कारकीर्दीच्या आरंभापासून मी माझ्या संस्थानात सुधारणा आणि प्रगती करण्यासाठीच विचार करीत आलो आहे आणि माझे सामर्थ्य वापरीत आलो आहे. मी त्यांना माझ्या वैयक्तिक सोयी आणि समाधान यांच्यापेक्षा कधीही गौण स्थान देणार नाही. अगदी माझी प्रकृती बिघडली आहे तीसुद्धा कुठल्याही प्रकारे राज्यकर्त्याच्या कर्तव्यांपासून आपण दूर होऊ नये, ती कर्तव्ये उत्तमपणे पार पाडावीत यासाठी मी केलेल्या अतिरिक्त कामामुळेच! त्यामुळेच मला कधी कधी प्रकृतीत पुन्हा सुधारणा घडवून आणण्यासाठी युरोपमध्ये जावे लागते.

पण तुम्ही म्हणता, की काही बाबतीत युरोपच्या सततच्या भेटी म्हणजे पैशांची उधळपट्टी आणि जे शहाणे आणि उत्तम राज्यकर्ते येथे आहेत, असावे त्यांच्यासाठी ती योग्य नक्हे, कारण युरोपमध्ये त्यांना नको त्या सवयी (व्यसने) लागतात. सरकारच्या प्रश्नावलीतील प्रश्न इतके संदिग्ध आहेत की त्यांची योग्य उत्तरे देणे खूप अवघड आहे. फ्रिक्वेंट व्हिजिटस् म्हणजे काय? वेस्ट (उधळपट्टी) म्हणजे काय? भारतात असताना राज्याबाहेरील संस्थांना मोठ्या देणाऱ्या देण ही उधळपट्टी आहे का? किंवा लग्नसमारंभ, सण, दागदागिने किंवा कार्यालयीन कार्यक्रम यांच्यावरील खर्च तुमच्या मते वेस्ट आहे का? मी असे विचारू शकतो का, की पतियाळाचे राजे, देवासचे राजे आणि ढोलपूरचे राजे हे कधीही भारताबाहेर गेले नाहीत, पण त्यांना नको त्या सवयी

(व्यसने) होत्या. त्या गोष्टी वेस्ट नव्हत्या का? उधळपट्टी नव्हत्या का? असेच आरोप ज्यांच्यावर आहेत, असे संस्थानिक व राजे इतर देशांतही नाहीत काय? आणि तसे जर असेल तर युरोपला वारंवार दिलेल्या भेटी हेच संस्थानिकांच्या व्यसनांचे कारण आहे व त्या भेटींवर मर्यादा घातल्याने ती व्यसने टाळता येतात, असे कसे म्हणता येईल? इंग्रज सरकारने जो मापदंड परिपूर्णतेसाठी ठरवलेला आहे, तो खरोखर खूप उदात्त आहे आणि त्यामुळे युरोपला जाऊन आलेले काही संस्थानिक तो गाठू शकले नाहीत; पण त्यांच्या उणिवांसाठी युरोप भेटीव्यतिरिक्तच्या गोष्टी जबाबदार आहेत. कुठल्याही परिस्थितीत विशाल दृष्टिकोन, कर्तव्याची प्रखर जाणीव आणि उत्साह हे गुण अंगी येण्यासाठी संस्थानिकांनी सतत भारतातच राहावे व आपल्या संस्थानातच मर्यादित राहावे, या (सरकारच्या) दृष्टिकोनाविरोधात रास्तपणे प्रश्न विचारला जाऊ शकतो. यावर मी असे सुचवू शकतो की, हा हेतू पुढील मार्गानी साध्य करता येईल. संस्थानिकांना त्यांच्या तरुणपणी चांगले मानसिक व नैतिक प्रशिक्षण देण्यात यावे व जेव्हा ते आपली कर्तव्ये हाती घेतील, तेव्हा त्यांना शक्य तितका मोठा वाव देण्यात यावा, कारण जबाबदारीची जाणीव ही बंधनामुळे व हतोत्साहित केल्यामुळे कमी होते, तर विश्वास दाखवल्यामुळे वाढते. तसेच त्यांचा आपल्या प्रजेच्या कल्याणामधील रसही वाढतो.

जे राजे खूप काम करणारे होते, त्या जुन्या काळातील राजांबद्दल मी म्हणेन, की हे जे राजे कधीही आपल्या संस्थानातून बाहेर गेले नाहीत आणि खेळण्यातल्या रेल्वेगोड्यांच्या भेटींवर संतुष्ट राहिले, त्यांच्यापैकी किंती जण खरोखर खूप काम करणारे राज्यकर्ते होते? मी तुम्हाला माझ्या कुटुंबातीलच उदाहरणे देऊ शकतो. उदाहरणार्थ महाराजे गणपतराव किंवा मल्हारराव किंवा अगदी माझे स्वतःचे वडील त्यांनी माझ्याइतके अधिक काम केले नाही. त्याचप्रमाणे कै. महाराज शिंदे हेसुद्धा त्यांच्या मुलाइतके अधिक काम करीत नसत. अर्थात त्यांचा कारभार हा अधिक परिणामकारक नव्हता किंवा त्यांनी कमी श्रमात मोठी ध्येये गाठली असे मला म्हणायचे नाही. त्यांनी मोठी ध्येये गाठली; पण ती कशामुळे? स्वातंत्र्य आणि सामर्थ्य यांच्यामुळे की बंधने आणि सरकारच्या हस्तक्षेपामुळे? पण ते आमच्याइतके अधिक परिणाम करीत नसत हे मात्र खरे. राजा या संकल्पनेचा भारतातील अर्थ म्हणजे त्याने अधिक काम करू नये, कर्तव्याचे गुलाम असू नये, तर त्याने आरामात राहावे व चैन करावी. असे न वागणाच्या राजाला भारतीय लोक वेडा (इडियट) समजत.

त्यामुळे आता या संदर्भातील वास्तव परिस्थिती पाहता, इंग्रज सरकारची वृत्ती समर्थनीय आहे का असे मला मोकळेपणे विचारू द्या. त्याच्या समर्थनार्थ वापरलेली कारणे वस्तुनिष्ठ विश्लेषणासाठी घ्यावीत.

वस्तुस्थिती अशी आहे की, संस्थानिकांपुढे कर्तव्याचे अतिशय उच्च असे मापदंड (standards) ठेवण्यात आले आहेत. व्यक्तिगत जबाबदारीची मानकेही अत्यंत उदात्त ठेवलेली आहेत, नवीन कर्तव्यांचा संस्थानिकांच्या कर्तव्यांमध्ये समावेश करण्यात आला आहे, जुनी कर्तव्ये मात्र रद्द करण्यात आलेली नाहीत (त्यांची आता गरज नसली तरीही); परंतु आपली कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी संस्थानिकांना साधने व सुविधा निवडण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य मात्र देण्यात आलेले नाही. उदाहरणार्थ साधनांची निवड, दृष्टिकोनाचा विस्तार, शरीरस्वास्थ्य मिळवणे यांच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ८४

संदर्भात त्यांच्या स्वातंत्र्याचा संकोच करण्यात आला आहे. खेरे तर शरीरस्वास्थ्य हे चांगले काम करण्यासाठी आवश्यक आहे आणि संस्थानिकांचे काम त्या मानकांपर्यंत, मानदंडापर्यंत पोचले की, ते मानदंड पुन्हा वाढवले जातात. त्यामुळे इंग्रज सरकारला पूर्ण समाधान देणे हे संस्थानिकांच्या दृष्टीने अशक्य बनते. संस्थानिकांनी कुठल्या ठिकाणांना भेटी द्याव्यात आणि कुठल्या प्रकारे आपले मनोरंजन करावे हेसुद्धा इंग्रज सरकारच त्यांना सुचवते- इतपत त्याची मजल गेली आहे! मला (सरकारने) इतकी तसदी घेण्यामागे व इतकी अनैसर्गिक काळजी करण्यामागे काही कारण आहे असे वाटत नाही. अगदी छोट्या-छोट्या आणि खाजगी बाबींवरती इतकी अतिरेकी बंधने का घातली जातात, संस्थानिकांना आपल्या स्वतःच्या आनंदासाठी युरोप सफरी करण्यावरती बंधने घालून त्यांच्या मूलभूत हक्काचे रूपांतर असे सरकारने दिलेल्या सवलतीत का केले जाते? अगदी त्यांच्या सामान्य लोकसंपर्कावरही मर्यादा घातल्या जातात. त्यांना संस्कृतीतील आधुनिक सोयी-सुविधांचा वापर, विशेषतः संज्ञापन-साधनांचा वापर नाकारण्यात येतो! हा खूप निराशावादी दृष्टिकोन वाटला. तरी असे वाटते की, संस्थानिकांच्या सगळ्या हक्कांचा व स्वातंत्र्याचा (सरकार) संकोच करीत आहे व त्यांचा विस्तार कायम नाकारला जात आहे.

इंग्रज सरकारचे सामर्थ्य अर्थात निर्विवाद आहे आणि सर्वोच्च सत्ता म्हणून आमचे हक्क नाकारण्याच्या त्यांच्या अधिकाराला आव्हान देण्याचा माझा मुळीच हेतू नाही; परंतु ते अधिकार मान्य केले, तरी किती प्रमाणात ते अधिकार वापरले जावेत, अगदी जुळूम वाटावे इतक्या प्रमाणात ते वापरले जावेत का, हा मुद्दा वादाचा ठरतोच. सरकारची सामर्थ्ये आणि कायें अचूकपणे परिभाषित किंवा मर्यादित केली जाऊ शकत नाहीत; पण सरकारने अगदी अपवादात्मक अशा आणीबाणीच्या प्रसंगाव्यतिरिक्त जनहिताचा व लोकांच्या वैयक्तिक व इतर हितांचा बळी देऊन त्या सामर्थ्याचा वापर करू नये. त्या सामर्थ्याच्या वापराचा दुष्परिणाम लोकांच्या- त्यामध्ये संस्थानिकही अंतर्भूत आहेत- जीवनावर व स्वातंत्र्यावर होऊ नये.

तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे या पत्रकातील आदेशांचे पालन करण्यामुळे जो संताप संस्थानिकांमध्ये निर्माण झाला आहे तो काही काळानंतर बोथट होईल, पण याचा अर्थ ही वाईट गोष्ट (सरकारने घातलेली बंधने) नष्ट झाली असा होत नाही. अशा प्रकारच्या भावनेमुळे बहुधा सरकारच्या या भूमिकेला कुणी थेटपणे विरोध केला नाही; पण प्रत्येक पावलावर सरकारची बंधने असतील तर संस्थानिकांच्या मनातील असंतोष नष्ट कसा काय होणार? उदाहरणार्थ असे समजा, काही संस्थानिकांनी जर आपल्या मुलांना शिक्षणासाठी किंवा काही खाजगी कामांसाठी युरोपला पाठवलेले असेल आणि त्यांना आपल्या मुलांना धावती भेट द्यायची असेल किंवा जर एखादा संस्थानिक आजारपणामुळे थोडी सुटी घेऊ इच्छित असेल, तर त्याला या नव्या हुक्मामुळे इंग्रज सरकारकडे जाऊन रेसिडेंटची अनुमती घेतल्याशिवाय हा देश सोडता येणार नाही. अशा लहान-लहान प्रसंगी ही बंधने अतिरेकी व जुलमी वाटतात. प्रवासास जाण्याची कारणे इंग्रज सरकारच्या विचारार्थ नमूद केलीच पाहिजेत ही तरतुद त्रासदायक वाटते आणि प्रवासास जायची कारणे किंवा परिस्थिती ही नाजूक असू शकते किंवा घरगुती व खाजगी स्वरूपाची असू शकते याकडे सरकारने लक्ष दिलेले दिसत नाही; परंतु जसजसा युरोपशी संपर्क अधिक सधन व निकटचा होत जाईल तसतशी ही बंधने म्हणजे मोठेच अडथळे व संकटे बनतील व त्यामुळे संस्थानिकांचा सन्मान कमी होईल.

जुनी पद्धत खरोखरच आदर्श होती. तिच्यातही थोडे दोष होते, ते दुरुस्त करण्यात येतील अशी मला आशा होती. ती पद्धत सध्याच्या पद्धतीपेक्षा अधिक सन्माननीय होती. सध्याची पद्धत ही एखाद्या खालच्या पदावरील अधिकाऱ्याने आपल्या वरिष्ठाला अर्ज करण्याच्या पद्धतीसारखी आहे. या पद्धतीचा जनतेच्या मनावर होणारा परिणाम संकटकारक आहे. त्यामुळे संस्थानांची प्रतिष्ठा कमी होईल व त्यांच्या सामर्थ्यावर, यशावर व प्रशासनावरही तिचा दुष्परिणाम होईल. त्यामुळे हा भारतीय संस्थानिकांच्या प्रतिष्ठेचा व सन्मानाचा अपमानच आहे.

योग्य प्रमाणात आपल्या हक्काचा वापर करण्यावर कठोर बंधने घालण्याचा (सरकारचा) विचार नाही अशी खात्री सरकारने दिली आहे; पण योग्य प्रमाणात आपल्या हक्काचा वापर ही शब्दयोजना लवचिक आहे आणि तिच्या अर्थाची व्याप्ती विचार करणाऱ्याच्या मनाप्रमाणे विस्तारेल किंवा संकुचित होईल. तिचा अर्थ निश्चित कोण करणार? आणि सरकारचे अधिकारी, कर्मचारी सतत बदलत असल्यामुळे अशा बाबतीत सहानुभूतीची अपेक्षा क्वचितच करता येते, तीही योग्य वेळी व योग्य कारणासाठी मिळेल असे नाही. (सरकारचा) समाजाशी संपर्क नसणे, वंशपरिचय किंवा लोकांच्या शिष्टाचारांची व सवयींची माहिती नसणे आणि त्यामुळे समाजाबद्दल दयाभाव नसणे व त्याचे आकलन नसणे या गोष्टी त्यातून उद्भवतात. तुम्हाला ठाऊकच आहे की, एखाद्या भारतीय संस्थानिकाची प्रतिष्ठा कितीही मोठी असली तरी त्याचा (इंग्रज) सरकारशी संपर्क हा अगदी कमी, औपचारिक आणि मर्यादित असतो. त्याचप्रमाणे सरकारसुद्धा त्याची इच्छा असली तरी देशाचा विस्तार आणि प्रचंड अंतर यामुळे सरकार संस्थानिकांशी संपर्क ठेवू शकत नाही. यामुळे बंधने अधिक कडक व त्रासदायक करण्यापेक्षा त्यांचा वापर सहानुभूतीने करणे, संस्थानिकांना चांगले काय आहे याची निवड स्वतः करू देणे आणि पावलोपावली त्यांच्यावर बंधने न घालणे हे अधिक चांगले होणार नाही का? अशी प्रक्रिया संस्थानिकांसाठी अधिक चांगली व त्यांच्यामध्ये व सरकारमध्ये चांगला सुसंवाद ठेवणारी होईल व त्यामुळे संस्थानिकांची प्रतिष्ठाही राखली जाईल. संस्थानिकांबद्दल क्वार्इसरॉय दिल्ली दरबारप्रसंगी म्हणाले होते, की संस्थानिक सध्या (ज्या सुविधांचा) उपभोग घेताहेत त्यापेक्षा अधिक (सुविधा) त्यांना देणे अशक्य आहे, तसेच त्यांच्या संरक्षणात वाढ करणेही अशक्य आहे. येथे किमान एक मुद्दा आहे, जे (संरक्षण) मुळातच संस्थानिकांना नाही, ते देण्याबद्दल सरकार बोलले आहे!

शिवाय या सक्र्युलरमधील तरतुदींचा विस्तार होण्यास कुठलेही बंधन नाही, या गोष्टीवरही हरकत घेता येते. उदाहरणार्थ, जर भारताबाहेर जाण्यासाठी प्रकृती अस्वास्थ्य हे कारण देण्यात आले तर इंग्रज सरकार त्यासंदर्भात पुरेसे विश्वसनीय पुरावे नाहीत असे म्हणून भारताबाहेर जाण्याची परवानगी संस्थानिकाला नाकारील. इंग्रज सरकार मग आपल्या डॉक्टराकडून ही सबब कितपत खरी आहे हे तपासून घेईल. ही गोष्ट भारतीय संस्थानिकांचा स्वाभिमान डिवचणारीच असेल! हा तर्क कदाचित अति ताणलेला वाटत असेल; पण तो त्या सक्र्युलरमधील शब्दांच्या आधारावरच केलेला आहे. अशा उपायाचे मूल्यमापन करताना त्यातील शब्दयोजना, तिच्या सर्व अर्थच्छटा व त्यांचा भविष्यकाळात होऊ शकणारा वापर (वा गैरवापर) लक्षात घ्यायला हवा. असे विश्लेषण केले तर या सक्र्युलरमधील तरतुदी या जे सूचित करतात, ते अर्थ तल्लख व बुद्धिवान संस्थानिकांसाठी व प्रमुखांसाठी धक्कादायक आहेत. त्या तरतुदी या संस्थानिकाला आपल्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ८६

प्रजाजनांच्या कल्याणापासून दूर नेणाऱ्या आहेत व त्याच्या उत्तम प्रशासनासाठी अडथळा ठरणाऱ्या आहेत. त्या शासकांचा स्वाभिमान खच्ची करणाऱ्या आहेत व स्वाभिमानाशिवाय व कल्याणाच्या जाणिवेशिवाय उत्तम प्रशासन शक्य नाही. राजाचे महत्त्व कमी करणे, त्याचे आपल्या राज्यातील लक्ष कमी करणे, त्याच्या स्वातंत्र्याला मर्यादा घालणे यामुळे राज्याची पृथगात्मताच नष्ट होते.

तुम्ही जनमत घेण्याची सूचना केली आहे, पण जनमत म्हणजे काय? आणि त्याचे मूल्य काय? किंवा जर त्याला काही मूल्य असेल, तर ते कायम मान्य केले जाते का? बोलणाऱ्याच्या मनाला तो ज्याप्रमाणे अनुकूल वा प्रतिकूल असेल, त्याप्रमाणे ते स्वीकारले वा नाकारले जाते, नाही का? कन्सेट बिल, सेडिशन ॲक्ट, लँड ॲक्ट अशा अनेक कायद्यांना आणि उपायांना संपूर्ण सहमती मिळाली आहे का? आणि त्यांच्यापैकी काही कायद्यांना सर्वांचा विरोध होता असे त्यांचे विरोधक म्हणणार नाहीत काय? माझ्या या मुद्यांमुळे काही फार लाभ होईल असे मला वाटत नाही; पण अशा कायद्यांचे/उपायांचे जनमताच्या साहाने समर्थन करण्यापेक्षा मोठा धोका नाही, असे मला वाटते. मुळात भारतात जनमत (Public opinion) च नाही, आणि जे आहे त्याला नेहमीच समान वागणूक दिली जात नाही. भारतीय संस्थानांच्या कारभारांबद्दल अगदी सुशिक्षित भारतीयांचे जे अज्ञान आहे, त्यापेक्षा कुठल्याही गोष्टीने मला अधिक धक्का दिलेला नाही. जनमत जर जबाबदार व सुशिक्षित व्यक्तींचे नसेल तर त्यावरती जाणकार लोकांची व ज्यांना संस्थानांच्या कारभाराची माहिती आहे, अशा लोकांची टीका होणारच. त्यामुळे अशा जनमतानुसार कारवाई करणे हे धोक्याचे आहे. लोकांना भारतातील संस्थानांची खरी परिस्थिती व त्यांच्या अडचणी काय आहेत याची ज्याद्वारे माहिती होईल, असे एखादे तरी माध्यम आहे का? अशा माध्यमाच्या वा केंद्राच्या अभावामुळे लोक पाया नसलेल्या कल्पनांना आणि विचारांना थारा देतील. जर सरकारला अशा बाबतीत खरोखर जनमताच्या आधारे चालायचे असेल तर यासाठी जबाबदार व्यक्तींनी निवडलेले व जबाबदार प्रतिनिधी असलेले एखादे सार्वजनिक मंडळ/संस्था असणे अधिक चांगले व सुरक्षित नव्हे काय? मला उद्घट आणि अप्रासंगिक म्हटले जाण्याचा धोका पत्करून मी म्हणेन, की जर सरकारचा कारभार जनमतानुसार चालायचा असेल, तर सरकारची एक मान्यताप्राप्त सार्वजनिक अशी प्रातिनिधिक संस्था असावी व तिला राज्याच्या कारभारासंदर्भात, त्याच्या नियंत्रणासंदर्भात बोलण्याचा हक्क असावा. फक्त याच नव्हे तर इतरही काही मुद्यांवरून मला वाटते की, देशाच्या कारभारासंदर्भात मत देण्यासाठी जर्मनी रीशस्टॅग (German Reichstag) सारखी एक संस्था गठित करण्याची आता वेळ आली आहे. काही जण म्हणतात की अशी संस्था स्थापन करण्यास परवानगी दिली जाईल; पण त्यांना भीती वाटते की अशी परवानगी सगळी संस्थाने नष्ट झाल्यावर देण्यात येईल! अर्थात मला एवढेच वाटते की भारतातील संस्थाने आणि इंग्रज सरकार यांच्यामधील संबंध आजच्यापेक्षा अधिक समाधानकारक पायावर उभे राहावेत.

सध्याच्या अवस्थेतील एक विशिष्ट अडचण मी येथे मांडू इच्छितो. ती म्हणजे, (संस्थानिकाबद्दलचे) फक्त एकाच बाजूचे मत इंग्रज सरकारला कळवले जाते आणि त्यावरून संस्थानिकाबद्दलची ठाम मते तयार करण्यात येतात. ही मते नंतर बदलणे किंवा त्यांच्यात सुधारणा करणे हे खूप अवघड

व अशक्य असते, कारण संबंधित व्यक्तीला (संस्थानिकाला) आपल्याबद्दलचे गैरसमज दूर करण्याची संधी मिळत नाही व आपल्याबद्दल इंग्रज सरकारने काय मते वा कल्पना केल्या असाव्यात हे समजण्याचीही संधी त्याला मिळत नाही. कुठल्याही भारतीय संस्थानिकाला इंग्रज सरकारशी प्रत्यक्ष समोरासमोर संपर्क साधता येत नाही किंवा त्यांना इंग्रज सरकारची (त्यांच्या संदर्भातील) संपूर्ण किंवा मूळ पत्रे मिळत नाहीत, तर त्याला (इंग्रज) अधिकाऱ्यांशी एका स्थानिक अधिकाऱ्यामार्फत संपर्क ठेवावा लागतो. त्या अधिकाऱ्याशी संस्थानिकाला सतत संपर्क ठेवावा लागतो व एक व्यक्ती म्हणून तो अधिकारी (संस्थानिकाशी) मित्रप्रमाणे किंवा तुसडेपणाने वागत असतो. या मित्रत्वाच्या किंवा शत्रुत्वाच्या भावाचा खूप प्रभाव पडत असे. मला एका रेसिडेंटची एका प्रसंगीची वृत्ती आठवते. तो एकदा इतका सहानुभूतीहीन आणि कठोर झाला, की अगदी मित्रसुद्धा माझ्यासाठी पत्राचा मसुदा करण्यासाठी घारबूल लागले. ही गोष्ट त्या रेसिडेंटच्या कानावर जाईल अशी त्यांना भीती वाटत होती. थोडक्यात म्हणजे, जर रेसिडेंट स्नेहशील असला, तर तो संस्थानिकासाठी कुठलीही प्रक्रिया ही सोपी व सुरक्षीत करू शकतो आणि जर कठोर असला तर तो ती प्रक्रिया अवघड करू शकतो. कारण सरकार फक्त त्यांच्या प्रतिनिधींवरच अवलंबून राहते. अशा परिस्थितीत संस्थानिकाला आपल्या राज्याचे प्रशासन करताना अनेक तोट्यांना व अडचणींना तोंड घावे लागते.

प्रशासनासंदर्भातील सूचनासुद्धा खूप संदिग्ध आहेत, कारण त्यांच्यावरून इंग्रज सरकारला माझ्याकडून काय हवे आहे, काय अपेक्षित आहे याची काहीच स्पष्ट कल्पना येत नाही. मागील घटना पाहिल्या तर तुम्हाला दिसेल, की मी एका कौन्सिलची नेमणूक केली होती. मला नियमित स्वातंत्र्य देण्यात आले नसले तरी मी त्या मंडळात एका ब्रिटिश नागरिकाचा समावेश केला होता हे इंग्रज सरकारला आवडले नव्हते. मी या मंडळाला चालू प्रशासन व आणीबाणीच्या प्रसंगामध्ये कारवाई करण्याचे पुरेसे अधिकार दिले होते. त्याशिवाय मंत्र्याला सर्व महत्त्वाच्या बाबीमध्ये रेसिडेंटचा सल्ला घेण्यास व त्याच्या (रेसिडेंटच्या) सल्ल्याला महत्त्व देण्यास सांगण्यात आले होते. प्रत्येक वेळी योजना सारखीच असे; पण रेसिडेंटच्या स्वतःच्या काही मागण्या व गरजा असल्याने त्या पूर्ण करण्यासंदर्भात काही मतभेद होत. कारण संस्थानाच्या प्रशासनात हा घटक नेहमीच लक्षात घ्यावा लागतो. जेव्हा जेव्हा रेसिडेंटची प्रशासनासाठी सहानुभूती व सदिच्छा होती, तेव्हा तेव्हा माझ्या अनुपस्थितीत केलेल्या योजना या कुठल्याही अडचणीशिवाय सुरक्षीत चालल्या व त्यांच्यासंदर्भात काहीच तक्रार करण्यासारखे नव्हते.

जर मला पूर्ण स्वातंत्र्य दिले आणि ब्रिटिश ऑफिसरने कठोर वृत्ती स्वीकारली नाही, तर प्रशासनाच्या गरजा भागवल्या जातील व राजाचे हित जपले जाईल अशी व्यवस्था मी करीन. (राजाचे हित हे सरकारच्या प्रशासनाशी व जनतेच्या हिताशी अभिन्नपणे जोडलेले असते) असे असले तरी मला सरकारने केलेली व्यवस्था मान्य करण्यास भाग पाडण्यात आले. त्या व्यवस्थापैकी काही व्यवस्था या माझ्या हिताच्या नव्हत्या किंवा प्रशासन आणि जनता यांची मला माहिती असल्याने मला जर निवडीचे स्वातंत्र्य देण्यात आले असते तर मी त्या व्यवस्था (arrangement) पैकी काही व्यवस्था माझ्या व जनतेच्या हिताच्या नाहीत म्हणून कधीच स्वीकारल्या नसल्या. बाहेरून मी त्या व्यवस्था माझ्या मनानेच तयार केल्या आहेत असे दाखवावे महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ८८

लागले असते; पण त्या काही माझ्यासाठी मुळीच स्वीकारल्या नसत्या. माझ्या राज्याच्या प्रशासनातील माझी गोडी व त्याच्याशी असलेला माझा पूर्ण परिचय यांच्यामध्ये मला जणू तात्पुरती गोडी आहे व प्रशासनाशी माझा पूर्ण परिचय नाही असे (इंग्रज) लोकल ॲफिशियलने समजणे व माझ्या राज्याच्या सुशासनाशी माझे मन किती घटूपणे बांधलेले आहे याच्याकडे व प्रशासनाच्या तत्वांचा मला असलेला परिपूर्ण परिचय यांच्याकडे दुर्लक्ष करणे या इंग्रज सरकारच्या वृत्तीने मला अत्यंत वेदना होतात, दुःख होते. याचा परिणाम म्हणजे माझी माझ्या राज्याच्या प्रशासनाच्या कामातील गोडी कमी होते आणि जर मी माझ्या निराशेला शरण गेले नसेल, तर त्याचे एकमेव कारण म्हणजे माझ्या राज्याच्या व प्रजेच्या कल्याणाची माझी जी तीव्र इच्छा आहे, तीच ! त्या इच्छेनेच मला सर्व प्रकारच्या (इंग्रजांकडून येणाऱ्या) हतोत्साहित करणाऱ्या अनुभवांवर मात करण्यास समर्थ केले आहे.

आजवरच्या माझ्या अनुभवांवरून मला जाणवलेली गोष्ट म्हणजे (युरोप) प्रवासासाठी सुविधा देण्याचा इंग्रज सरकारचा कुठलाही हेतू नाही, उलट या ना त्या कारणाने भारतीय संस्थानिकांच्या युरोप व विशेषत: इंग्लंड भेटी या सरकारला मुळीच आवडत नाहीत असे सुचवणे. हे अधिकार युरोपमधील राजांना तितक्याच प्रमाणात नाहीत का? जेव्हा एखादा संस्थानिक आपल्या राज्यातून परदेशी जातो, तेव्हा त्याची प्रतिष्ठा आणि हक्क कमी होतात हे मत थोपण्याबद्दल इंग्रज सरकार फार आग्रही आहे असे मला वाटते; परंतु युरोपियन संस्थानिकांशी ही तुलना समानपणे करण्यात येत नाही. यात माझी काही गफलत असेल, पण मला असे वाटते की युरोपमधील संस्थानिकांवर जी बंधने घातली जातात ती आमच्यावर घातली जात आहेत व आम्हाला मिळणारे फायदे व सन्मान यांचा संकोच केला जात आहे, त्यांच्यावर मर्यादा घातल्या जात आहेत. आमच्या किंवा आमच्या वंशाच्या व लोकांच्या भावनांना योग्य ते महत्त्व दिले जात नाही. इतरांना भारतीय लोक कितीही जंगली किंवा असंस्कृत वाटत असले तरी त्यांच्या या (राजा) संदर्भात काही पारंपरिक भावना असतात आणि त्या भावनांनुसार राजा आपल्या राज्यात गैरहजर असला (परदेशी गेलेला असला) तरी त्याचे काही हक्क, सामर्थ्य व त्याच्या पदाचा सन्मान या गोष्टी त्याच्याबोर असतात. त्या गोष्टी त्याच्यापासून अभिन्न असतात. हाच एखादा अधिकारी आणि राजा यांच्यामधील फरक आहे. राजा हा वंशापंपरेने व या देशाच्या कायद्यानुसार संस्थानचा राजा होतो. अर्थात ब्रिटिश सरकारसंदर्भातील त्याच्या कर्तव्यांना अधीन राहून. शिवाय बडोदा आणि उटकमंडळ किंवा बडोदा आणि युरोप यांच्यामधील अंतरही काही फार मोठे नाही. बडोद्याहून उटकमंडला जायला सहा दिवस, तर बडोद्याहून युरोपला जायला दहा ते बारा दिवस लागतात. मग संस्थानाच्या प्रशासनातील अडचणींना इतके अवास्तव महत्त्व देण्याचे (इंग्रज सरकारला) कारण तरी काय? संस्थानाच्या प्रशासनाची एक घडी बसून गेली आहे व फक्त रुळलेल्या पद्धतीने प्रशासन चालवणे एवढेच (राजाच्या अनुपस्थितीत कर्मचाऱ्यांचे) काम उरते. माझ्या स्वतःच्या प्रशासनाबद्दलच बोलायचे तर मी म्हणेन की त्यात काही दोष असले तरी ते अत्यंत संघटित व सुसूत्र आहेत, त्यामुळे त्यात सुरक्षितपणा (Smoothness) आला आहे. कामाची वाटणी, उपायांची सुरुवात, खर्चाची पूर्वनियोजित आखणी, आणीबाणीच्या प्रसंगास तोंड देण्याची पद्धत या गोष्टी केवळ पद्धतशीरपणे विकेंद्रित करण्यात आल्या आहेत. एवढेच नव्हे तर ते

विकेंद्रीकरण काटेकोर नियमांनुसार करण्यात आले आहे. या नियमांच्या आधारे कामाची तत्त्वे व प्रक्रिया सांगण्यात आली आहे, तसेच काम सुरक्षितपणे कसे चालावे यासाठी त्या नियमांत संकेत व सूचनाही देण्यात आल्या आहेत. माझ्या अनुपस्थितीत कुठलीही नवीन व मोठी समस्या, नवे धोरण, युद्ध वा शांती यांचे प्रश्न, मोठ्या रेल्वे योजनांसारख्या नवीन योजना पुढे येत नाहीत व जरी तशा त्या आल्या, तरी मी तेथे अनुपस्थित असतानाही माझ्या प्रशासनाच्या परिपूर्ण ज्ञानामुळे मी त्यांचे लगेच आकलन करून घेऊ शकतो. (या गोष्टीच्या) अज्ञानामुळे किंवा असे असतानाही ज्या व्यवस्था/गोष्टी माझ्या दृष्टीने केवळ अनावश्यक आहेत, एवढेच नव्हे, तर भविष्यात धोकादायक ठरू शकतील अशा व्यवस्था मी कराव्यात यासाठी इंग्रज रेसिडेंट्सनी माझ्याकडे आग्रह धरलेला आहे.

रेसिडेंटची वृत्ती ही माझ्या कामासंदर्भात खूप महत्वाची असते हे आवर्जून लक्षात घेतले पाहिजे. माझ्या सुधारणांना रेसिडेंट जे महत्व देतो, त्यामुळे माझ्या (प्रशासनातील) विभागांचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित होते आणि रेसिडेंट हा माझ्या सुधारणासंदर्भातील प्रयत्नांबाबत केवळ अज्ञानीच असतो असे नव्हे, तर त्या प्रयत्नांना त्यांच्या योग्यतेपेक्षा कमी महत्व देतो. रेसिडेंट्स् अनेकदा असे म्हणत, की मी या सुधारणा खूप वेगाने राबवतो आहे. उदाहरणार्थ मी जनतेच्या शिक्षणासाठी खूप काही करीत आहे. म्हणजे त्यांनी काढलेला दोष हा प्रशासनातील फिलेपण किंवा जबाबदारीची जाणीव नसणे हा नाही. तर अति उत्साह व अति प्रयत्न हा आहे! हा दृष्टिकोन रेसिडेंट्सनी माझ्या मंत्रांबाबतही ठेवला आहे (किंबहुना थोपला आहे) आणि त्यामुळे काही वेळा मला माझी प्रशासनातील रुची कमी करावी लागली आहे व प्रगतीचा वेगही कमी करावा लागला आहे. हे दृष्टिकोन रेसिडेंट्सनी कसे काय बनवले हे काही मला कळत नाही. त्यांच्याकडे माहितीचे अधिकृत कार्यालयीन स्रोत आहेत की ते दृष्टिकोन निव्वळ बेजबाबदार लोकांनी पसरवलेल्या अफवांवर आणि गावगप्पांवर आधारित आहेत हे काही समजत नाही. त्यांचा माहितीचा स्रोत कुठलाही असला तरी त्यांच्यापर्यंत प्रतिकूल मते पोचतात, त्यावर ते (रेसिडेंट्स्) विश्वास ठेवतात आणि ती मते अशा पद्धतीने आम्हाला कळवली जातात की त्यामुळे आम्ही गोंधळात पडतो आणि अचानक काम थांबवतो. त्या मतांचा आमचे जर बरेच काही चुकले असेल, तर ते दुरुस्त करण्यात काहीही उपयोग होत नाही. एखाद्या अधिकाऱ्याला दिलेले अधिकार (रेसिडेंट्ला) कमी वाटले, की लगेच त्याबदल खूप बोलले जाते; पण कुठल्या विशिष्ट बाबतीत ते अधिकार कमी पडतात हे मला मात्र सांगितले जात नाही. या संदर्भातील माझा एक व्यक्तिगत अनुभव मी येथे सांगतो. जेव्हा एका रेसिडेंटने मी माझ्या अधिकाऱ्यांना दिलेले अधिकार हे कमी आहेत असे मत व्यक्त केले, तेव्हा मी त्याला विचारले, की तो जर माझ्या जागी असता तर त्याने स्वतः कुठले विशिष्ट अधिकार अधिकाऱ्यांना दिले असते? आणि त्याच्या उत्तरावरून तुलना करता असे असे लक्षात आले की, प्रत्यक्षात मी जे आणि जितके अधिकार माझ्या अधिकाऱ्यांना दिले होते, ते त्या रेसिडेंटने जितके अधिकार दिले असते, त्यांच्यापेक्षा दुप्पट होते! आणि असे असतानाही रेसिडेंट्स् अज्ञानीपणे तीच तक्रार वारंवार करीत राहतात. जणू टीका करणे हेच त्यांचे काम आहे. मग ती टीका सकारण असो वा बिनबुडाची असो, आणि त्यांची मते ही पुराव्यांवर नव्हे, तर त्यांच्या स्वतःच्या इच्छेवर आधारलेली असतात! हे उदाहरण महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ९०

मी केवळ माझ्या मुद्याच्या स्पष्टीकरणासाठी दिले आहे, दोष काढण्यासाठी नव्हे; कारण अनेक रेसिडेंट्सनी जे प्रचंड चांगले काम केले आहे ते मी विसरू शकत नाही. या वृत्तीमुळे विभागांच्या संघटनेला योग्य ते श्रेय दिले जात नाही, उलट या ना त्या व्यवस्थेचा आग्रह धरला जातो. फक्त माझ्या अनुपस्थितीची बाब अधोरेखित करण्यासाठी, शिवाय माझ्या असे लक्षात आले आहे की, काही विशिष्ट कालखंडापासून, रेसिडेंसी (इंग्रज अधिकारी) हे पूर्वीपेक्षा आता प्रशासनासंदर्भात अधिक चौकशा करीत आहेत, त्यामुळे प्रशासनात अडचणी येऊन ते कमकुवत झाले आहे आणि अनेक सुधारणा (इच्छा असूनही) करता आल्या नाहीत, कारण त्यामुळे असंतोष पसरेल अशी भीती वाटते. बरेचदा निराशेचे क्षण येतात आणि मला वाटते की, सुधारणांसाठी भारतीय संस्थानिकाचे काम हे सिसिफसच्या कामांप्रमाणेच असते. (टीप- सिसिफस हा ग्रीक पुराणातील एक माणूस. त्याला शिक्षा म्हणून एक मोठा शिलाखंड एका उंच डोंगरमाथ्यावर ढकलत नेण्याचे काम दिलेले असते. तो शिलाखंड डोंगरमाथ्यावर पोहोचल्यावर पुन्हा खाली घरंगळत येतो व सिसिफसला पुन्हा तो ढकलीत वर न्यावा लागतो. अशा प्रकारे असंख्य वर्षे सिसिफसला हेच काम करावे लागते.- अनुवादक)

या सगळ्या गोष्टींवरून मी ज्या खरोखर योग्य, शाहाणपणाच्या आणि आवश्यक आहेत अशा सुधारणा वा सोयी करण्यासाठी तयार नाही, असे मला सुचवायचे नाही.

ब्रिटिश सरकारने त्यांच्या संदर्भात माझ्यावर दबाव आणला नाही, तरी मी त्या सुधारणा करीनच. अगदी जुन्या काळात जेव्हा राजे आपल्या राज्याबाहेर गेलेले असत किंवा वयाने अगदी लहान असत, तेव्हाही प्रशासन सुरक्षीत चालावे यासाठी राजांच्या स्वतःच्या हितासाठी नेहमीच व्यवस्था केली जात असे. इतक्या उघड आणि साध्या गरजा नजरेआड करणारा काही आमचा वंश नाही आणि अगदी आताच्या वेगवान संज्ञापनाच्या काळात, इंग्रज सरकार स्थानिक संस्थानिकांच्या कर्तव्यांबाबत आग्रही असताना, ज्या सुधारणा व व्यवस्था परिस्थितीनुसूर्य आवश्यक असतील अशा सुधारणा करण्यास व सर्व खन्या अडचणी दूर करण्यास तयार आहे; पण या सर्व व्यवस्था/सुधारणा करणे हे इंग्रज सरकारने माझ्या सारासारविवेकावर सोडून द्यावे, कारण माझ्या अनुपस्थितीत माझे स्वतःचे प्रशासन अडचणीत यावे वा विस्कळीत व्हावे अशी माझी इच्छा नाही; पण जर ही गोष्ट (सरकारने) लक्षात घेतली नाही आणि प्रत्येक प्रसंगी (आम्हाला) इंग्रज सरकारला त्या व्यवस्थांची योग्यता पटवून द्यायची असेल आणि रेसिडेंट्सच्या गरजांनुसार काम करायचे असेल, तर प्रत्येक प्रसंगी तोच त्रास आणि त्याच अडचणी यांचे पुन्हा नूतनीकरण करण्यापेक्षा, मला कुठले अधिकार देण्याची सरकारची इच्छा आहे आणि सरकारला हव्या असलेल्या नक्की कुठल्या व्यवस्था/सुधारणा करायला हव्यात हे एकदाचे आणि कायमचे जाणून घेणे हे अधिक चांगले ठरेल. त्यामुळे माझा किमान प्रत्येक वेळी त्याच चर्चा करण्याचा आणि त्याच सूचना ऐकून घेण्याचा त्रास तरी वाचेल.

एकदा व्यवस्था केल्यानंतर व त्या इंग्रज सरकारला पूर्णपणे पुरेशा आणि समाधानकारक वाटल्यानंतर संस्थानिकाचे वैयक्तिक स्वातंत्र्य संकुचित करण्याची काहीही गरज नाही. अन्यथा याचा परिणाम म्हणजे एक राज्यकर्ता म्हणून संस्थानिकाला असलेले स्वातंत्र्य नष्ट होईल आणि तरीही एक व्यक्ती म्हणून त्याला असलेले हक्क त्याने सोडून द्यावेत आणि त्याला अगदी

वैयक्तिक हालचालींसाठी मंजुरी मिळवण्यासाठी त्याने अर्ज करावा अशी अपेक्षा (इंग्रज) सरकारकडून केली जाईल. अशी ही दुहेरी वंचना खरोखर कष्टदायक आहे आणि तिच्यामुळे संस्थानिक असणे हे वरदान न ठरता शाप ठरेल. इंग्रज सरकारची ही वृत्ती अशीच वाढत राहिली तर बरेच संस्थानिक काही आर्थिक मोबदल्याच्या बदल्यात आपले हक्क सोडून देतील आणि अशा प्रकारे संस्थाने आणि त्यांच्याशी संर्बंधित संस्था या नष्ट होतील. अतिरेकी स्वरूपाचा अनावश्यक व काहीही फायदा नसलेल्या उपद्रवाचा परिणाम संस्थानिक निराशा होण्यात होईल आणि भारताच्या सध्याच्या परिस्थितीत निराशेचा अर्थ संस्थानिकांनी आपली राज्ये सोडून देणे आणि अखेरीस त्या राज्यांचे ब्रिटिश प्रदेशात विलीनीकरण होणे असाच होतो. भारतातील संस्थानिकांचा कारभार विस्कळीत करण्यासाठी व त्यांच्यामध्ये अडथळे आणण्यासाठी काम करणारे घटक आधीच अस्तित्वात आहेत आणि संस्थानिकांशी वागण्याची सरकारची पद्धत अंतिम परिणामाला अधिक गती देण्याचेच काम करू शकेल.

पुन्हा तुमच्या पत्रातील मुद्यांबद्दल बोलायचे, तर त्यांच्यासंदर्भात माझी तक्रार आहे की, ते अत्यंत संदिग्ध आहेत, तुम्ही म्हणता की मी (म्हणजे सयाजीराव) आपल्या राज्यापासून अत्यंत दूर असताना प्रत्येक गोष्टीबाबत माझा सल्ला घेणे हे लोकहिताच्या दृष्टीने वांछनीय नाही. हे केवळ एक संदिग्ध विधान असून यात स्पष्ट असे काहीही सांगितलेले नाही.

प्रत्येक गोष्ट माझ्याकडे 'रिफर' केली जात नाही, ते आवश्यक नाही, शक्यही नाही आणि माझ्या सरकारचे सध्याचे संघटन त्याला मनाई करील. मी तुम्हाला आधीच लिहिल्याप्रमाणे माझे प्रशासन इतकं सुसंघटित आहे की, दिवाणापासून ते वहिवाटदार व त्याहीपेक्षा कनिष्ठ अशी प्रत्येक व्यक्ती कुठल्याही गंभीर अडचणीशिवाय, सुरव्हीतपणे, कुठल्याही वरिष्ठाला रिफर न करता किंवा कुठल्या गोष्टीने कुणाला समाधान वाटेल हे शोधण्यासाठी वाट न पाहता आपली कामे पार पाडू शकते. काही काळापूर्वी तुम्ही आणि कानेंगी मला भेटायला आले असताना, जेथे पुरेशा अधिकारांची कमतरता तुम्हाला आढळली, असे काही विशिष्ट प्रसंग होते का? असे मी तुम्हाला रोखठोकपणे विचारले होते. कॅप्टन कानेंगी हे तुमच्यापेक्षा अधिक काळ बडोद्यात होते आणि त्यामुळे या प्रश्नाचे उत्तर ते अधिक चांगल्या प्रकारे देऊ शकणारे होते. म्हणूनच तुम्ही त्यांना या प्रश्नाचे उत्तर द्यायला सांगितले. तेव्हा तक्रार करण्यासारखे कुठलेही अडचण जाणवली नाही असे उत्तर कॅप्टन कानेंगीनी दिले. असे जर असेल, तर संदिग्ध विधानांची/आदेशांची अंमलबजावणी करून इतरांना त्रास कशासाठी द्यायचा? हे एखाद्यावर खोटा आरोप ठेवून त्याला शिक्षा देण्यासारखे आहे.

पुन्हा ढोबळ विधानांकडून काटेकोरे बाबींकडे वळतो. कॅ. कानेंगी म्हणाले होते की, फाशीची शिक्षा कायम करण्याचे अधिकार रेसिडेंटकडे हस्तांतरित करण्यात यावेत. आता हा अधिकार निव्वळ एका औपचारिकतेशिवाय दुसरे काय आहे? संस्थानचे अर्धा डिज्न अधिकारी त्या केसचा अभ्यास करून आपली मते नोंदवतात व ती मते माझ्याकडे पाठवण्यात येतात आणि मला फक्त औपचारिक मान्यता द्यावी लागते. ती मी तार करून देऊ शकतो, कारण मी माझ्या अनेक आदेशांसाठी संकेतिक शब्द (cipher code) तयार केलेले आहेत. त्यानंतर अधिकाऱ्यांच्या नियुक्तीचा प्रश्न घ्या. येथेसुद्धा माझ्याकडे दर्जानुसार व ज्येष्ठताक्रमानुसार अधिकाऱ्यांची सूची महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ९२

असते. त्यामुळे एखादे पद रिक्त झाले, तर ते कशा पद्धतीने भरले जाऊ शकते, हे सर्वांना ठाऊक आहे आणि जर त्यासाठी माझा आंदेश आवश्यक असेल, तर तो सहज तारेने मिळवता येऊ शकतो. तुम्ही स्वतः या संदर्भातील मोठा अनुभव असलेले आहात, त्यामुळे या मुद्यावर अधिक काही सांगण्याची आवश्यकता नाही.

ज्या रेसिडेंसनी माझ्या अनुपस्थितीत मला मदत केली, अशा वेगवेगळ्या रेसिडेंट्सचे श्रेय न नाकारता मला हे म्हणणे भाग आहे की, या रेसिडेंट्सपैकी बन्याच जणांची वृत्ती जेव्हा अगदी थोडा जरी प्रशासनात दोष दिसला आणि तो मला रिफर करण्याची गरज भासण्यासारखी परिस्थिती असली, की त्याचा पराचा कावळा करायचा व दोष/चूक मोठी असल्याचे भासवण्याची होती. माझ्या मुख्य अधिकाऱ्यांना जे जाणवत असे ते म्हणजे एखादी बाब मला रिफर करणे हा जणू समन्वयाचा, आकलनाचा भंग असे. जणू माझे माझ्या अधिकाऱ्यांना केलेले अधिकारप्रदान (delegation of authority) हे अधिकार काढून घेण्यासारखे होते!

मल अगदी असेही दिसले की, (रेसिडेंट्स) अधिकाऱ्यांना आणि इतरांना असा विचार करायची सवय लावतात की, काही गडबड झालीच, तर ती केवळ राजाच्या अनुपस्थितीमुळे झाली आहे. आणि त्यामुळे त्यांनी शक्यतो राजाच्या आपल्या राज्यातून बाहेर जाण्याला विरोध करायला हवा. राजाच्या परदेशी जाण्याची कल्पना त्यांना कधीही आवडू नये. याचा अर्थ फक्त इतकाच होतो की (सरकारच्या मते) संस्थानातील प्रजेची सुरक्षा ही राजाच्या उपस्थितीवरच अवलंबून असते, सरकारवर नव्हे. आणि राजा जेव्हा स्वतःची प्रकृती व स्वतःचे कुटुंब यांना गौण लेखून जनहितासाठी सुधारणांची अंमलबजावणी करीत असतो तेव्हा हे अधिकच कठीण आहे. स्थानिक संस्थानांमध्ये संस्थानिकाच्या स्वतःच्या किंवा त्यांच्या राज्याच्या हिताचा त्याग केल्याशिवाय सुधारणांची अंमलबजावणी क्वचितच करता येते. परिस्थितीचे घटक (व दबाव) लक्षात घेऊनही. रेसिडेंटला प्रशासनात विशिष्ट प्रमाणापेक्षा अधिक अधिकार देणे म्हणजे स्थानिक राज्य (संस्थान) सरकारात एक अनियमितता करणे आहे याकडे आपण दुर्लक्ष करू शकत नाही. रेसिडेंटच्या अशा वृत्तीचा उपयोग काही अधिकारी व उच्चपदस्थ (आपल्या फायद्यासाठी) कसा करून घेतात हे मी (वेगळे) सांगण्याची आवश्यकता नाही. सरकारचा कल आणि कल्पना याची दिशा पाहू द्या आणि मग अनेक जण त्या कल्पना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी साधनांचा पुरवठा करण्यात पुढाकार घेतील.

मी राज्यातून दूर असताना काही गैरसोयी उद्भवू नयेत यासाठी मी नेहमीच खास उपाय योजीत आलो आहे; पण जर (कामात) काही विलंब झाला, तर त्या विलंबासाठी मला जबाबदार धरले जाईल व मला रेसिडेंटला त्याचे स्पष्टीकरण द्यावे लागेल, अशी मात्र मला मुळीच कल्पना नव्हती. मी ज्या सुविधांचा उल्लेख केला त्या मी स्वतः होऊन केल्या; कारण माझ्या लोकांची (प्रजेची) सोय ही माझी सोय होती, त्यांच्या कल्याणाची आणि आनंदाची काळजी घेणे हे माझे कर्तव्य होते आणि गैरसोयी कमी करणे ही उत्तम शासनाची एक कला आहे.

‘आम्ही मागे दिलेल्या अधिकारांपेक्षा अधिक विस्तारित अधिकार’, ‘कार्याच्या पूर्तीसाठी समाधानकारक व्यवस्था’, ‘महाराज स्वतः येथे असताना रेसिडेंटचा प्रशासकीय मामल्यांत अधिक सल्ला घेतला जातो’ या शब्दयोजनांमध्ये खूप संदिग्धपणा आहे. कुठल्या बाबतीत

आधीच्या व्यवस्था कमकुवत होत्या किंवा त्या समाधानकारक करण्यासाठी त्यात कुठले बदल अपेक्षित होते? आधीच्या विविध प्रसंगी कुठले अधिकार द्यायला हवे होते? कुठल्या बाबतीत, किंवा किती प्रमाणात रेसिडेंटचा सल्ला घेणे आवश्यक मानावे? तुम्ही माझी अडचण स्पष्टपणे समजून घ्यावी अशी माझी इच्छा आहे. मी मला समाधानकारक वाटणारा एक प्रस्ताव करतो. मला तो दुरुस्त करण्यास सांगण्यात येते, कारण तुम्हाला वाटते की, तो प्रस्ताव समाधानकारक ठरणार नाही; पण मला संदिग्धपणे आणि गोलमाल भाषेत न सांगता काटेकोरपणे तो प्रस्ताव किती प्रमाणात आणि कुठल्या मुद्यांच्या बाबतीत तुम्हाला कमजोर वाटला हे सांगितल्याशिवाय मला त्या प्रस्तावात सुधारणा करणे कसे शक्य आहे? माझ्याकडे त्यामुळे कुठलाच तपशील नाही असे तुम्हाला दिसेल.

अशा परिस्थितीत सापडल्याने मी तुमच्या पत्रात तुम्ही वापरलेल्या संदिग्ध विधानांचे अर्थ मी काय लावावेत असे मी तुम्हाला माझ्या मंत्र्यामार्फत विचारले. उत्तरादाखल तुम्ही लिहिले की, इंग्रज सरकारला 'अधिक कायम व्यवस्था' (more permanent arrangements) या शब्दातून काय अभिप्रेत आहे हे तुम्हाला ठाऊक नाही; पण तुमच्या मते १८९३ च्या व्यवस्था ठीक ठरतील, फक्त त्यातील एक कलम वजा करावे, ते म्हणजे माझ्या अनुमतीशिवाय कुठलेही प्रथम दर्जाचे राजकीय महत्त्व असलेले उपाय योजू नयेत आणि सर्व महत्त्वाच्या गोष्टी रेसिडेन्सीकडे सल्ल्यासाठी पाठवाव्यात. अशा व्यवस्था केवळ अतिरेकीच असतील असे मला वाटते आणि मी आधीच माझे मत कळवले आहे की, माझ्या अनुपस्थितीत प्रशासकीय व्यवस्था माझ्या सारासारविवेकबुद्धीवर सोडणे हेच अधिक चांगले ठरेल; पण सरकार ज्याला अत्यंत आवश्यक मानत असेल, तर अशी व्यवस्था मान्य करणे मला भागच पडेल.

मी तुम्हाला हे पत्र काश्मीरला जाण्याचा निर्णय घेण्यापूर्वी पाठवू इच्छित होतो. अर्थात डॉक्टररांनी मला अन्यत्र (युरोपात) जाण्याचा सल्ला दिला होता; पण या परिपत्रकाने उभ्या केलेल्या अडचणींमुळे मला काश्मीरला जाण्याचा निर्णय घेणे भाग पडले. जिथे मला चांगला निसर्ग आणि वातावरण मिळाले असते, अशा ठिकाणाएवजी मला (काश्मीरला) जावे लागते आहे याचे मला वाईट वाटते. काश्मीरमध्ये मला बडोद्यापेक्षा अधिक चांगले वातावरण व निसर्गसौंदर्य उपभोगायला मिळेल हे खरे आहे, पण तितक्याच महत्त्वाच्या असणाऱ्या समाजाचा बदल, परिसराचा बदल व संपूर्ण सुखसोयी मिळणार नाहीत. अशा परिस्थितीत केलेली निवड ही सुटीचे मूल्य कमी करते.

काश्मीरची सफर आपल्या उद्देशाने विफल होईल आणि मला कुठल्याही क्षणी युरोपला जावे लागेल याची अद्यापही शक्यता आहे. हे पत्र काही काळापूर्वीच पाठवायला हवे होते; पण सरकारला त्याच्या धोरणाविरुद्ध लिहिण्याबदल कुणालाही द्विधा वाटते, तसेच मलाही वाटत होते; आणि एखादा शब्द कदाचित उद्धटपणाचा वाटू शकतो, त्यामुळे अटळपणे उशीर होतो. असे असले तरीही माझे काही तर्क किंवा कल्पना या चुकीच्या किंवा पाया नसलेल्या असतील. एखाद दुसरा शब्द कदाचित उद्धटपणाचा वाटू शकेल, पण अशा एखाद्या शब्दप्रयोगाकडे आपण सहिष्णूपणे पाहाल अशी माझी अपेक्षा आहे. काही प्रमाणात मी मनमोकळेपणाने लिहिले आहे. कारण माझी मनमोकळी आणि खरी मते आपणापाशी व्यक्त करणे अधिक चांगले ठरेल महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ९४

असे मला वाटते. मनात कुढत राहण्यापेक्षा मोकळेपणाने मते व्यक्त करणे चांगले. पत्र जरा लंबले आहे, तरीही मला जे सांगण्याची इच्छा होती ते सगळे काही या पत्रात सांगता आलेले नाही; पण हे अटळ होते. मला एका संस्थानिकाच्या वैयक्तिक जीवनासंदर्भात (सरकारने) अगदी बारीकसारीक तपशिलांची चौकशी करणे खटकल्यामुळे हे लिहिणे भाग पडले. हे अर्थात मी अनुशोचनेच्या भावनेतून लिहीत आहे.

मी आपल्या सूचना (remarks) शक्य तितक्या काटेकोरपणे पाळण्याचा प्रयत्न केला आहे; पण कधी-कधी ते काम मला जरा अवघड वाटले आहे; पण तरीही या पत्राकडे आपण मैत्रीच्या व सहिष्णू दृष्टिकोनातून पाहाल अशी आशा आहे. एक औपचारिक असे कार्यालयीन पत्रोत्तर आमच्या मंत्रांद्वारे पाठवण्यात आले आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

लॉड कर्झन यांच्या सक्युलरमुळे निमणि झालेल्या प्रश्नासंदर्भात सयाजीराव गायकवाड यांनी या महत्वाच्या पत्रामधून कशा कुशलपणे कर्नल मीड यांची सहानुभूती मिळवली हे खरोखर अभ्यासण्यासारखे आहे. या पत्राचा अपेक्षित परिणाम झाला आणि त्यानंतर मात्र भारतीय संस्थानिकांच्या वैयक्तिक बाबींमधील स्वातंत्र्यामध्ये इंग्रज सरकारने ढवळाढवळ केली नाही.

७ १ १

कॅटरिना हाऊस, मरी
८ मे १९०३

प्रिय महाराज,

आपले २५ एप्रिल १९०३ चे पत्र मिळाले. आपण लाहोरमध्ये माझी जी बडदास्त ठेवलीत त्याबद्दल धन्यवाद. मी कपूरथलाला आलो असतो, पण आपणास ठाऊक असलेल्या कारणामुळे यी येऊ शकत नाही. मी बहुधा सटेंबरआधी किंवा ऑक्टोबरमध्ये बडोद्याला परतेन. मी या किंवा पुढील हिवाळ्यात आपणाकडे येईन. लाहोरमध्ये मला ताप आला होता, तो ४ तारखेपर्यंत होता. मी अद्याप पूर्ण बरा झालेलो नाही. आपली मुले आनंदात असतील. त्यांना माझे स्मरण घावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, हिज हायनेस सर जगतजित सिंह बहादूर,
के.सी. एस.आय. महाराजा ऑफ कपूरथला

७१२

श्रीनगर
३० मे १९०३

प्रिय कर्नल मीड,

माझे दि. १ चे पत्र हे अर्थातच कार्यालयीन स्वरूपाचे नव्हते आणि त्या पत्रात मी माझी मते अधिक स्वातंत्र्य घेऊन व्यक्त केली होती. ते पत्र व्हाईसरॉय यांना दाखवण्यात काही हरकत नाही असे तुमचे मत आहे, तर त्याप्रमाणे ते पत्र व्हाईसरॉयना फॉरवर्ड करायला हरकत नाही; पण त्याच वेळी मला असेही वाटते की, त्यांना (व्हाईसरॉयना) काहीही पाठवू नये. कारण तो त्यांना उद्घटपणा वाटेल आणि या हेतूमध्ये तुम्ही मला मदत कराल असा मला विश्वास आहे.

तुम्ही उल्लेख केलेल्या दुष्काळासंबंधीच्या गोष्टींवरून मला आठवले की, त्या भेटीत दुष्काळाचा विषय निघाला होता व मी बहुधा उल्लेख केला होता की, माझ्या अधिकाऱ्यांना (दुष्काळग्रस्तांच्या मदतीसाठी) जितका निधी हवा होता, त्यापेक्षा बराच अधिक निधी उपलब्ध करून दिला. कुणालाही तक्रार करण्यासाठी जागा राहू नये, हाच त्यामागचा उद्देश होता. मृत्युदंडाच्या शिक्षेबद्दल आपले स्मरण निःसंशयपणे अचूक असावे.

मी त्याबद्दल फक्त स्मरणाच्या आधारे लिहिले होते आणि त्या मुद्यांवर फारसा भर दिला नव्हता. मला फक्त एवढेच म्हणायचे होते की, जर माझ्या अनुपस्थितीत अधिकार माझ्याचकडे ठेवले तर मुळीच कुठलीही गैरसोय निर्माण होणार नाही. खुद लोकांनाही कुठलीच गैरसोय जाणवत नाही आणि (या संदर्भात) त्यांची काहीच हरकत नाही. त्यामुळे उगाच समस्यांचा पराचा कावळा केला नाही तर कुठलाच प्रश्न उभा राहणार नाही.

पत्रातील काही मुद्दे हे अप्रासंगिक वाटू शकतील, पण वेगवेगळ्या रेसिडेंट्सनी माझ्यावर जी टीका केली, तिला उत्तर देण्याची माझी इच्छा होती. अर्थात तरीही माझे उत्तर परिपूर्ण नव्हतेच. शेवटी आपल्या मनात माझ्याबद्दल असलेल्या मित्रत्वाच्या भावनांबद्दल मनःपूर्वक धन्यवाद.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७१३

श्रीनगर, काश्मीर
३१ मे १९०३

कोचीनच्या महाराजांना त्यांनी पाठवलेला त्यांचा फोटो मिळाल्याचे कळवल्याचे औपचारिक पत्र. उन्हाळ्याचा त्रास वाचवण्यासाठी बडोद्याहून काश्मीरला आल्याचा उल्लेख.

७१४

गुपकर, काश्मीर

३१ मे १९०३

सिरोहीच्या महाराजांना त्यांनी पाठवलेल्या शुभेच्छांबदल धन्यवाद देणारे पत्र.

७१५

श्रीनगर, काश्मीर

३ जून १९०३

प्रिय मित्र,

औद्योगिक प्रगतीमध्ये व कुठल्याही भारतीयाने लावलेल्या नवीन औद्योगिक शोधामध्ये मला नेहमीच उत्सुकता असते हे तुम्हास वेगळे सांगण्याची गरज नाही. त्यामुळे मला पंडित श्रीकृष्ण जोशी यांना भेटण्यास व त्यांनी शोधून काढलेले भानुताप नावाचे उपकरण पाहण्यास आनंदच होईल. सध्या मी काश्मीरमध्ये प्रवास करीत असल्याने काही काळ तरी ते शक्य नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रति- श्रीमंत बाळासाहेब पटवर्धन, मिरजेचे प्रमुख (थोरली पाती)

७१६

कॅप आचिबाल, काश्मीर

१३ जून १९०३

प्रिय फुलाजीराव (शेवाळे),

तुमचे मराठीत लिहिलेले पत्र महाराजांना मिळाले आहे व त्यांनी मला त्यांच्या वर्तीने तुम्हास पत्र लिहिण्यास सांगितले आहे. महाराजांनी तुमचे पत्र डोक्यांखालून घातले आहे; पण त्यावर सखोल विचार करून तुमची बाजू बरोबर आहे की इतरांची बाजू बरोबर आहे हे सांगणे त्यांना अशक्य आहे. तुमच्या पत्रातील काही बाबी कार्यालयीन (Official) असल्याने त्यांच्या बाबतीत तुम्हाला खाजगीत उत्तर द्यावे हे महाराजांना योग्य वाटत नाही.

कार्यालयीन बाबी या कार्यालयीन प्रक्रियेनेच औपचारिकपणे करायला हव्यात हे तुम्हास आधी सांगण्यात आले नसले तरी आता तुम्ही हे समजून घ्यावे आणि इतःपर या नियमाचे पालन करावे. महाराज म्हणतात की, तुम्ही केलेले काही आक्षेप हे पूर्णपणे चुकीचे आहेत हे ते तुम्हास

खाजगीरीत्या सांगू इच्छितात. तुम्ही याला तुम्हास हवे ते महत्व द्यावे. महाराज म्हणतात की तुमची नवसारी येथे बदली त्यांच्या स्वतःच्याच हुकुमाखाली झाली होती. या हुकुमांव्यतिरिक्त वा त्याआधी तुमची बदली करण्याबदल काही हालचाली चालू होत्या की काय हे त्यांना ठाऊक नाही.

तुम्ही पुढील तारेचा उल्लेख केला आहे. तिच्यात म्हटले आहे, ‘तुम्हास रजा मिळत असल्यास इकडे निघून यावे.’ शेवटचे तीन शब्द पेन्सिलने खोडले आहेत. महाराजांनी अशी शब्द खोडलेली तार आपणास कधीच पाठवली नक्हती. त्यांच्या सांगण्यानुसार तुम्हाला पुढीलप्रमाणे तार पाठवण्यात आली होती. Your letter 16th instant. Take leave if granted. तुम्हाला जर तसे करणे योग्य वाटले नसेल, तर त्याप्रमाणे न वागणे हे तुमचे (वर्तन) बरोबरच होते. महाराजांनी कार्यालयीन शिस्त मोडण्याचा सल्ला कधीही दिला नक्हता व तसा ते कधीही देणार नाहीत. खाजगीत महाराज कदाचित तुम्हाला असे म्हणू शकतील की अशा वैमनस्याला जागृत करणे हा तुमचा असमंजसपणा आहे व तुम्ही म्हणता त्या तक्रारी खोट्या आहेत व त्यांच्या खरेखोटेपणाबदल न्याय करण्याच्या परिस्थितीत ते (महाराज) नाहीत. महाराजांना असे वाटते की, योग्य प्रकारे चौकशी केल्यावर सत्य बाहेर येईल. महाराज पुन्हा सांगू इच्छितात, की इतःपर कार्यालयीन बाबीसंदर्भातील पत्रांची दखल घेतली जाणार नाही आणि या पत्राचे उत्तर त्यांनी केवळ दया म्हणून दिले आहे. इतर खाजगी बाबींची त्यात चर्चा असल्याने खरे तर तुमचे पत्र उत्तर देण्याच्या पत्रतेचे नाही. तुम्ही तुमच्याविरुद्ध असलेल्या तक्रारीबदल चौकशीमध्ये आपली बाजू सिद्ध करू शकाल अशी महाराजांना आशा वाटते. तुम्ही म्हणता की, बदलीमुळे तुमचे रुपये पत्रास इतके नुकसान झाले आहे. त्यासंदर्भात तुम्ही कार्यालयीन प्रक्रियेनुसार विनंती करू शकता, पण या संदर्भात महाराज मात्र तुम्हाला कुठलेही वचन देऊ शकत नाहीत.

तुमचा विश्वासू
अरविंद घोष

७१७

श्रीनगर

२२ जून १९०३

मातुश्री रेवूबाई साहेब यांस कुशल कळवणारे पत्र

७१८

श्रीनगर, काश्मीर
२२ जून १९०३

प्रिय महाराज,

तुमच्या पत्राबदल धन्यवाद. श्रीनगरमध्ये दिवसा खूप उकाडा असतो. मी २५ तारखेला गुलमर्गासाठी प्रस्थान ठेवीत आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ९८

एलिअनेशन सेटलमेंट रूल्ससंबंधी तुम्हाला सहकार्य करायला मला आनंदच होईल. मी बडोद्याला माझ्या दिवाणांना लिहीत आहे. ते तुम्हाला या संदर्भात प्रकाशित झालेले सगळे नियम पाठवतील. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, मा. महाराज प्रतापसिंहजी, जी.सी.एस.एल., के.सी.बी., इदर संस्थान, इदर

७१९

श्रीनगर, काश्मीर
२३ जून १९०३

श्री. राणासाहेब, मा. दुर्गासिंगजी, भाजी संस्थानचे राजा,
सिमल्याजवळ यांस बेटी व्यवहारासंबंधीचे पत्र.

७२०

श्रीनगर, काश्मीर
२४ जून १९०३

काश्मीरच्या महाराजांना, त्यांनी उत्तम बडदास्त ठेवल्याबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

७२१

गुलमर्ग, काश्मीर
१ जुलै १९०३

प्रिय कर्नल मीड,

मी येथे गालिचांचे दोन कारखाने पाहिले. तेथे काश्मरी लोक खूप टिकाऊ व कलात्मक गालिचे बनवतात. येथील एक गालिचा कारखानदार मि. हॅडो यांना मी आमच्या बडोदा येथील घरासाठी काही गालिचे तयार करायला सांगणार आहे.

काश्मरी लोक स्वभावाने खूप कलात्मक असतात आणि त्यांनी तयार केलेले लाकूडकाम व चांदीतील काम खूप सुंदर असते. त्यांच्या शाली व विणकाम यासाठी खूप चांगल्या जाणकारीची, धीराची गरज असते.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ९९

तुमची काही हरकत नसेल, तर तुम्ही माझ्यासाठी इंग्रज सरकारकडून उटी येथे आणखी जमीन घेण्याची परवानगी मिळवून द्याल का? मला सध्याची तेथील माझी जमीन माझ्या उद्देशासाठी अपुरी वाटते आहे. मी इंग्रज सरकारला तेथे आणखी जमीन विकत देण्याची विनंती केली होती; पण ती नाकारण्यात आली. असे त्यांनी का केले काही कळत नाही. तुम्ही सर्व कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७ २२

गुलमग
६ जुलै १९०३

चि. रा. गणपतराव गायकवाड, मु. बदोडा यांस घरगुती पत्र.

७ २३

अच्छावल (काशीर)
१२ जुलै १९०३

वे.मू. रा. रा. वामनशास्त्री इस्लामपूरकर, मु. इंदोर,

वि.वि. आपले दि. ३१.०५.१९०३ चे पत्र मिळाले. त्याचे उत्तरी आपणास कळवण्याकरिता श्रीमंतांनी मजकूर लिहिला आहे तो येणेप्रमाणे.

आपली प्रकृती अस्वस्थ होती म्हणून आपण लिहिता हे ऐकून वाईट वाटत आहे. असो. आपण आता नीट असालच अशी आशा आहे. आपले विचार दूरदृष्टीचे व चांगले आहेत. अमूकच कामात ते घडून यावेत हे सांगणे कठीण आहे, परंतु तसे घडून न आल्यास बोलण्याप्रमाणे चालणे नाही असे मात्र शाहाण्या लोकांनी विचारावाचून म्हणू नये. आम्ही काही मुली पाहिल्या आहेत व अडचण नसल्यास काही वेळ त्या लग्नावाचून ठेवाव्यात असे त्यांचे पालकांस कळवले आहे.

आपण रजपूत घराण्यातील मुलगी करण्याविषयी काही प्रयत्न करण्यापूर्वी ते गृहस्थ खासगी रीतीने आम्हास मुलगी दाखविण्यास तयार आहेत किंवा कसे हे त्यांस स्पष्ट रीतीने विचारले पाहिजे. कारण मराठे व इतर जाती आपल्या मुली दाखविण्यास नाखुश असतात. मुली दाखविण्याचे कबूल केल्यावाचून कोणतेही श्रम घेणे निरर्थक आहे, सबब मुलगी आम्ही व घरातील इतर मंडळींनी पाहिल्यावाचून प्रयत्न करण्यात अर्थ नाही. मुलगाही सुशिक्षित असून बरोबरीचा आहे, हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे. कारण त्याच्याही इच्छेस मुनासब वजन देणे आम्हास रास्त वाटते. या कामी आपण कोणत्याही प्रकारे कितीही खर्च केला तरी मिळेल असे

समजून खर्च करू नये व त्याचप्रमाणे फाजील मेहनत पडण्याचेही कारण नाही. हे आपणास स्पष्ट लिहिण्याचे कारण एवढेच आहे की, केव्हा केव्हा लोक अशा बाबतीसंबंधाने पुढे मेहनतान्याची व श्रमाबद्दल मोबदल्याची मागणी वगैरे करतात, तसे आपण करू नये. आपण अशी मागणी कराल असे आमचे म्हणणे नाही; परंतु ही स्पष्टता करण्यात हेतु चांगला आहे असे समजून आपण वैषम्य वाटू देणार नाही. अशा बाबतीत स्पष्ट असलेले चांगले.

मराठे लोकही आपणास कमी समजतात असे कोणीही समजू नये. हे लिहिणे केवळ मोठेपणा दाखवावा असे नक्हे; परंतु प्रतिष्काशाचा कल समजणे आपणास रास्त आहे व लग्न करण्याचे पूर्वी आम्हास त्याविषयी विचार केला पाहिजे. खरोखर पाहता रजपूत व मराठे यांच्यामध्ये लग्ने होण्यास हरकती नसाव्यात व खरे ज्ञान वाढल्यास बेटी व्यवहार अमलात येईल याविषयी आम्हास शंका वाटत नाही. या संबंधाने आम्हास काही जास्त माहिती उपलब्ध झाली आहे; परंतु त्याचे विवेचन योग्य प्रसंगी होईल. आपल्या स्तुत्य प्रयत्नाबद्दल कोणासही खुशी वाटली पाहिजे व आपला हेतू सर्वच जातींस योग्य रीतीने लागू झाल्यास फार उत्तम होईल, असे वाटत आहे. अशी ही गोष्ट लोकांच्या नीतीवर व समजुतीवर अवलंबून आहे. कळावे ही विनंती. हुकुमावरून

नीळकंठराव आंबेगावकर

७ २४

गुलमर्ग, काश्मीर
२२ जुलै १९०३

ती. रा.रा. आनंदराव दादासाहेब वडिलांचे सेवेशी,

यांसी सयाजीराव यांचा साष्टांग नमस्कार, विज्ञापना जे - आपले पत्र ता. १६ माहे मजकूरचे पोहोचले. आमची तब्येत व इतर सर्वांच्या तब्येती उत्तम आहेत. आम्ही बहुतकरून बडोद्यास ऑक्टोबरच्या सुमारास येऊ. आपण आपल्या पत्रात काही जमिनीच्या कराच्या माफीविषयी मागणी केली आहे, तर आपल्या म्हणण्याप्रमाणे होणे शक्य नाही. कारण आपणास नाव वगैरे किंवा त्याचे उत्पन्न देण्यात आले आहे. तेव्हा आता वेळोवेळी जमिनीच्या कराची माफी देणे सोयिस्कर नाही. मी हे स्पष्ट लिहितो, यामुळे आपणास वाईट वाटू देऊ नये.

जरुर पडल्यास ही गोष्ट मी पुन्हा आपणास समजावून सांगेन. काकासाहेबांचीही जमिनीच्या कराबद्दल माफी मिळावी म्हणून मागणी आहे. हे सहज लिहिले आहे. इकडील हवापाणी ठीक आहे; परंतु सात-आठ दिवसांपासून एकसारखा पाऊस पडत असल्याने फिरण्यास फार तकलीफ पडत आहे. नद्यांस पूर येऊन इकडील शेतीस फार नुकसान झाले आहे. लोभ असावा.

सयाजीराव गायकवाड

७ २५

गुलमर्ग, काश्मीर
२९ जुलै १९०३

प्रिय महाराज, काश्मीरचे महाराज,

मी सतत आपला, आपल्या प्रजाजनांचा आणि तुम्ही दोघे ज्या संकटात आहात त्याचा विचार करीत आहे. ईश्वर जणू गरीब काश्मीरवर कोपलेला दिसितो आहे. अभूतपूर्व असे महाप्रचंड पूरु लवकरच ओसरतील आणि काश्मीरमध्ये पुन्हा सगळे ठीक होईल अशी मला आशा आहे. या दुःखद प्रसंगी मी फक्त माझी सहानुभूती व्यक्त करीत आहे. आपणाबदल व आपल्या प्रजाजनांबदल मला सहानुभूती वाटते. मी या पत्रासोबत गरजू पूरग्रस्तांना वितरित करण्यासाठी रुपये २००० (दोन हजार) पाठवीत आहे. ही छोटीशी रक्कम जास्तीत जास्त पूरग्रस्तांमध्ये वाटली जावी, यासाठी कुठल्याही व्यक्तीला पत्रास रुपयांपेक्षा अधिक रक्कम देण्यात येऊ नये अशी माझी आपणास विनंती आहे.

काही काळानंतर, पूरग्रस्तांसाठी मी अधिक आर्थिक मदत पाठवीन. पूरग्रस्तांसाठी कुणी तरी निधी उभारण्याचे काम सुरु करायलाच हवे. कृपया ही रक्कम या आगामी निधीसाठी माझा पहिला हप्ता म्हणून स्वीकारावी.

हे पत्र कृपया आपल्या बंधूना दाखवावे, ते आपल्या सहकाऱ्यांने ही निधीची कल्पना प्रत्यक्षात आणू शक्तील. आपण त्यांना याबाबत पाठिंबा व मान्यता द्यालच. माझे हे पत्र आपणास उद्धटपणाचे वाटणार नाही अशी माझी आशा आहे. मी तुमचे व तुमच्या बंधूंचे शुभ चिंतितो. मानसिकदृष्ट्या तुम्ही चिंताग्रस्त असलात, तरी शारीरिकदृष्ट्या कुशल असाल, अशी आशा आहे.

सयाजीराव गायकवाड

प्रति, महाराजा ऑफ काश्मीर

७ २६

गुलमर्ग
६ ऑगस्ट १९०३

श्री. रा.गा. राणासाहेब दुर्गासिंह वर्मा, मु. भाजी, यांस त्यांनी
सयाजीरावांच्या पुत्रासाठी सुचवलेल्या आपल्या कन्येच्या स्थळासंदर्भात औपचारिक पत्र.

७ २७

गुलमर्ग, काश्मीर
९ ऑगस्ट १९०३

प्रिय छत्रसिंहजी,

बन्याच दिवसांत आपणास पत्र पाठवले नाही म्हणून हे पत्र लिहीत आहे. नांदोदजवळच्या पुलाच्या उद्घाटनप्रसंगी आपण केलेली भाषणे मी वाचली आहेत. गुजरातमध्ये यंदा पाऊस चांगला आहे ही खूप समाधानाची गोष्ट आहे.

मी सप्टेंबरमध्ये बडोद्यास परत येईन. मी पत्रासोबत तुम्हास काही ताजे बदाम पाठवीत आहे. ते कृपया स्वीकारावेत. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, मा. महाराज श्री. छत्रसिंहजी गंभीरसिंहजी,
नांदोद, राजपिपला संस्थान

७ २८

गुलमर्ग, काश्मीर
९ ऑगस्ट १९०३

प्रिय किरिटसिंहजी (नांदोदचे महाराज),

तुमचे पत्र मिळाले. पत्रोत्तर देण्यास उशीर झाला याचे कारण इकडे प्रचंड पूर आला होता. सोबत काही ताजे बदाम पाठवीत आहे, ते आपण स्वीकाराल व काही आपल्या मातुश्रीना द्याल अशी आशा आहे.

इकडे रोज पाऊस पडत आहे. आज दुपारी मी अस्वलाची शिकार करण्यासाठी जाणार आहे. आज पहिल्यांदाच त्यांनी माझ्यासाठी शिकारीची व्यवस्था केली आहे. लॉर्ड कर्झन यांच्या आगामी भेटीसाठी सगळी जंगले अगदी नीट सुरक्षित करून ठेवली आहेत. कर्झन यांना अलीकडेच मुदतवाढ मिळाली आहे. मी पुढील महिन्यात बडोद्यास येत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७२९

गुलमर्ग, काश्मीर
९ ऑगस्ट १९०३

प्रिय महाराज (सिरोहीचे महाराज),

पुढील मार्चमध्ये आपल्या राज्यात वाघाची शिकार करणे मला आवडेल. अर्थात जर तुमची परवानगी असेल तर, आणि मी काही वाघ खरोखर मारू शकेन असे तुम्हाला वाटत असेल तरच. मी बरेचदा वाघांची शिकार करण्याचा प्रयत्न केला आहे; पण हा खेळ काही मला समाधान होईपर्यंत खेळता आलेला नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७३०

गुलमर्ग, काश्मीर
९ ऑगस्ट १९०३

देवगड बाऱियाच्या महाराजांना औपचारिक पत्र.
अस्वलाच्या शिकारीस जाणार असल्याचा उल्लेख.

७३१

गुलमर्ग, काश्मीर
९ ऑगस्ट १९०३

रामपूरच्या नवाबांना औपचारिक पत्र.
त्यांनी पाठवलेले आंबे बडोद्यास न पोचल्याचा उल्लेख.
काश्मीरमधील पुराचाही उल्लेख.

७३२

गुलमर्ग, काश्मीर
१६ ऑगस्ट १९०३

प्रिय महाराज (महाराजा ऑफ काश्मीर),

मी तुम्हाला विसरलेलो नक्हतो हे तुमचे म्हणणे अगदी बरोबर आहे. मी खरोखर तुम्हाला कधीही विसणार नाही; पण माझे हे म्हणणे माझ्या वर्तेणुकीमधून सिद्ध व्हायला हवे. आपण माझ्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १०४

वडीलभावाप्रमाणे आहात आणि एक वडील बंधू म्हणून माझ्या दोषाचा तुम्ही उल्लेख करणे खरोखर योग्य आहे. इथून पुढे मी काळजी घेईन. मी वर्गणीसोबत पाठवलेल्या माझ्या पत्राच्या उत्तराची वाट पाहत होतो. शिकार खूप चांगली झाली. ही संधी दिल्याबद्दल आपणास धन्यवाद. येथे जवळजवळ रोज पाऊस पडत असतो. मी लवकरच येथून दुसऱ्या ठिकाणी राहायला जाणार आहे. आपण, राजा अमरसिंह आणि इतर सगळे कुशल असतील. बडोद्याला जाण्यापूर्वी मी आपणास भेटेन. मी आपल्या देवघराची व्यवस्था कशी केली जाते हे पाहण्यासाठी दोन गृहस्थांना पाठवीत आहे. त्यांनी तेथील माहिती घेण्यास आपली हरकत नसेल, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७ ३ ३

गुलमर्ग, काशमीर
१८ ऑगस्ट १९०३

प्रिय कर्नल मीड यांस,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मिस ब्रॅडीचा वाढनिश्चय झाला हे समजून आनंद वाटला. तिचे लग्न बडोद्यातच होत आहे, त्यामुळे आम्ही त्या लग्नाला जरूर उपस्थित राहू. मी पुढील महिन्यात बडोद्याला परत येत आहे.

क्हाईसरॅय यांच्याशी विविध विषयांवर मित्रत्वाने गप्पा मारायला मला आवडेल; पण कुठल्याही महत्त्वाच्या विषयावरील त्यांची मते ते बदलतील, असा मला विश्वास नाही. दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे थोरपणाला (किंवा दिखाऊ थोरपणाला) भारतात खूप कठोरपणे वागवले जाते. बिचाऱ्या संस्थानिकांना अगदी एखाद्या भारतीय व्यापाऱ्याला असतात तेही हक्क नसतात. एखादे दिवशी एखाद्या उदारमतवादी व्यक्तीला त्यांच्या या चुका दुरुस्त करणे शक्य वाटेल, अशी आपण आशा करूया.

सिमल्यात तुमचा वेळ चांगला गेला असेल. तुम्ही तेथे किती दिवस होता? काशमीरमधल्या वातावरणाचा आम्हाला चांगला फायदा झाला; पण युरोपमधील वास्तव्य शक्य झाले असते तर आमच्या मनालाही फायदा झाला असता. तुम्हाला व मिसेस मीड यांना माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७ ३ ४

गुलमर्ग, काशमीर
१९ ऑगस्ट १९०३

प्रिय महाराज (इदरचे महाराज),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपणास हवे आहे, ते सहकार्य देण्यासाठी मी माझ्या मंत्रांना लिहिले आहे. तुम्हाला काय सहकार्य हवे आहे ते त्यांना सांगा आणि ते तुम्हाला हवे ते सर्व

पत्रसंग्रह : भाग दोन | १०५

सहकार्य करतील. वडील बंधूंना मदत करण्यात मला नेहमीच आनंद वाटतो. मी लवकरच गुजरातमध्ये परतत आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७ ३ ५

गुलमर्ग, काशमीर
१९ ऑगस्ट १९०३

प्रिय बंधू (संपतराव गायकवाड) यांस,

म्हाळसाबाईच्या निधनाच्या दुःखातून तुम्ही आता सावरला असाल असे वाटते.

छोट्या अब्बाचे पत्र वाचून आनंद वाटला. त्याच्या प्रगतीचा मला आनंद आहे. त्याला हवे असलेले व्याघ्रचर्म आमच्या वतीने पाठवा आणि बिल खाजगीकडून देण्याची व्यवस्था करा. व्याघ्रचर्माची निवड माझ्यापेक्षा तुम्ही अधिक चांगली करू शकाल असे वाटल्याने ही तसदी देत आहे. व्याघ्रचर्म लवकरात लवकर पाठवा. व्याघ्रचर्म मिळेल असे मी त्याला लिहिले आहे, त्यामुळे उशीर करू नका. मी पुढील महिन्यात बडोद्यास येत आहे.

(१२ ऑगस्टला म्हाळसाबाईचे निधन झाले)

तुमचा प्रेमल बंधू,
सयाजीराव गायकवाड

७ ३ ६

गुलमर्ग, काशमीर
२० ऑगस्ट १९०३

प्रिय महाराज साहेब (काशमीर),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मी अलपतुर आणि सरोवर पाहिले. सरोवर खूप सुंदर आहे. मी ते सरोवर न पाहताच गुलमर्ग सोडले असते तर ती माझी चूक झाली असती. या चिठ्ठीबरोबर मी काशमीरमधील गरिबांच्या मदतीसाठी धर्मादाय फंडासाठी रुपये ५००/- पाठवीत आहे. माझ्या वर्गांच्या या अंतिम हप्त्याचा उपयोग आपण गरिबांच्या मदतीसाठी कराल अशी अपेक्षा आहे. कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७ ३ ७

गुलमर्ग, काश्मीर
२१ ऑगस्ट १९०३

प्रिय मिसेस कॉल्व्हन,*

२४ ऑगस्टच्या रात्री आपण व आपले पती माझ्याबरोबर रात्रीच्या भोजनास याल का? कृपया मि. फ्रेंच यांनाही आपणाबरोबर घेऊन या. मी माझ्या स्टाफमधील २-३ युरोपियन्सनाही आपणाबरोबर जेवणासाठी बोलावले आहे. मी रात्री साडेआठची वेळ जेवणासाठी ठरवली आहे; पण आपल्या सोयीसाठी ती बदलता येईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७ ३ ८

श्रीनगर, काश्मीर
१४ सप्टेंबर १९०३

काश्मीरच्या महाराजांना धन्यवादाचे पत्र. काश्मीरची सहल उत्तम झाल्याचा अभिप्राय. हिवाळ्यात आपल्या (सयाजीरावांच्या) मुलाच्या लग्नासाठी येण्याचे आमंत्रण. औपचारिक आमंत्रण यथाकाळ येईलच असे अभिवचन.

काश्मीरला वारंवार भेट देण्याची इच्छा व्यक्त.

७ ३ ९

गुलमर्ग, काश्मीर
१९ सप्टेंबर १९०३

प्रिय कर्नल मीड,

तुमची तार मला आज सकाळी मिळाली. मी तुम्हाला या कल्पनेने तार केली की, फक्त रेसिडेंटला कळवणे पुरेसे आहे आणि बाकीच्या छोट्या-मोठ्या औपचारिक गोष्टी कुठलाही गाजावाजा न करता सहज पूर्ण करता येतील. मला भाजी या जहागिरीला भेट द्यायची होती, कारण तिथल्या प्रमुखाने आपल्या कन्येचा प्रस्ताव माझ्या उपवर पुत्रासाठी पाठवला होता. हा अगदी खाजगी आणि नाजूक मुद्दा असल्याने मी गुपचूप आणि कुणाचेही लक्ष वेधून न घेता भाजीला जाऊ इच्छित होतो. शिवाय तो मामला अगदी प्रारंभिक अवस्थेत आहे. फक्त काही पत्रांची

आमच्यामध्ये देवाण-घेवाण झाली होती. या कारणामुळे उगाच प्रसिद्धी देणे आम्हा दोघांसाठी हितकर नक्हते, पण एका छोट्या जहागिरीच्या प्रमुखाला भेटण्यासाठी जाण्यासाठीसुद्धा इतक्या औपचारिकता पार पाडाव्या लागतील आणि दोन सरकारांच्या परवानग्या घ्याव्या लागतील हे समजल्याने मला जरा नवलच वाटले. एका छोट्या भेटीसाठी इतक्या अडचणी या जरा प्रमाणाबाहेरच वाटतात. अर्थात हे माझे खाजगी मत आहे. तर एकूण परिस्थिती अशी असल्यामुळे मला ही भेट नाइलाजाने व दुःखाने पुढे ढकलावी लागत आहे. कारण अशा वैयक्तिक कारणासाठीची भेट खाजगीपणे व गवगवा न करता करणे (सरकारच्या धोरणामुळे) अशक्य आहे. तसे मी राणांना लिहीत आहे.

तुम्ही बडोद्याला कधी येत आहात? मी आज मरीसाठी निघत आहे. तेथून सात-आठ दिवसांनी बडोद्यासाठी निघेन.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७४०

गुलमर्ग, काशीर
१९ सप्टेंबर १९०३

प्रिय भाजीचे राणासाहेब यांस,

माझी भेट पुढे ढकलल्याची तार तुम्हाला मिळाली असेल. बडोद्याचे रेसिडेंट यांना मी भाजीला भेट देणार असल्याबद्दल तार केली होती. अर्थात त्यांना भेटीचा उद्देश कळवला नव्हता. काही दिवसांनंतर आज सकाळी मला त्यांची तार आली. तिच्यात त्यांनी मला माझी भाजीची भेट स्थगित करण्यासाठी सांगितले आहे. कारण भाजीला भेट देण्यासाठी ब्रिटिश सरकारची व पंजाब सरकारची परवानगी आवश्यक आहे. मीड यांनी कळवले की, मी त्यांना औपचारिक आदेश दिल्यास ते या परवानग्या मिळवून देतील; परंतु या परवानग्या मिळवण्यासाठी भाजी भेटीचा उद्देश दोहो सरकारांना कळवावा लागेल असे मला स्वामींकडून समजले; परंतु या टप्प्यावर ही गोष्ट सार्वजनिक करणे योग्य नाही, या माझ्या मताशी आपण सहमत क्हाल असे मला वाटते. हे प्रत्येकाच्या, विशेषत: आपल्या कन्येच्या हितासाठी टाळायला हवे. त्यामुळे आपण माझी ही भेट रद्द करण्याची अनुमती द्यावी ही विनंती. आपणास माझी एक विनंती आहे- आपण मला आपला कुलवृत्तांत पाठवावा. तसेच आपल्या कुळाने ज्यांच्या ज्यांच्याशी संबंध जोडले त्या कुटुंबांचीही. त्यावरून आम्हाला आमचे मत बनवता येईल. जर मला भाजीबद्दल आणि संबंधित कुळांबद्दल एखाद्या गँझेटमध्ये माहिती मिळाली तर तिचा मला संदर्भासाठी उपयोग होईल. तुमचे कुटुंब हे दक्षिणेकडून उत्तरेकडे आलेले आहे अशी माझी माहिती आहे. खरोखर असे आहे का? आपण माझ्या या प्रश्नांमागची कारणे ओळखू शकाल आणि त्यामागची भावना समजू शकाल. आपल्यामधील सर्व काही मोकळेपणाने आणि योग्यपणे क्हायला हवे असे मला वाटते आणि तुमचीही अशीच भावना असेल असे मला वाटते.

सध्या जरी माझी भेट मी पुढे ढकललेली असली तरी आपणाकडून माहिती मिळाल्यानंतर मी भेटीसाठी यथाकाल योग्य वेळ ठरवीन. जरी आपल्यामधील बोलणी विफल ठरली, तरी तुम्ही आणि मी आपण सुरु केलेली मैत्री कायम पुढे चालू ठेवू. माझ्या बाजूने मी मैत्रीची भावना कायम ठेवीन आणि आपणही तशी भावना ठेवाल अशी आशा आहे. म्हणजे आपले नातेसंबंध जुळले नाहीत, तरी आपल्या कुटुंबामध्ये कायम स्नेहभावना राहील. मी आज सकाळी मरीला व पुढे बडोद्याला जात आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७४१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
६ ऑक्टोबर १९०३

झालारपटनच्या राणासाहेबांना, काशमीरहून परत आल्याचे
व तेथील मुक्काम उत्तम झाल्याचे कळवणारे औपचारिक पत्र.

७४२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
७ ऑक्टोबर १९०३

प्रिय कर्नल मीड,

तुमचे पदकांसंबंधीचे पत्र मिळाले. मी सरदारांपैकी एकास वगळून ते पदक दिवाणास दर्दैन. इतर बदल मात्र मला नको आहेत. पदकांबदलचे तुमचे प्रस्ताव मला तुमच्या आत्ताच्या पत्राच्या खूप पूर्वी सांगण्यात आले होते. त्यामुळे ज्यांना आपण गुपिते म्हणतो ती मुळीच गुपिते नसतात; पण तुमच्या इच्छेला मी मान देतो. तुम्हास सोयीचे असेल, तर मी उद्या संध्याकाळी ५.३० वाजता तुम्हाला भेटायला येईन. तुमच्या मिसेस जेकब यांच्या संदर्भातील पत्राबदल धन्यवाद. त्यांच्या बंधूना सांत्वन कळवा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७४३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
९ ऑक्टोबर १९०३

ओरछाच्या महाराजांना, त्यांनी पाठवलेल्या हरणांबद्दल
धन्यवाद देणारे औपचारिक पत्र

७४४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१० ऑक्टोबर १९०३

नांदोदचे महाराज छत्रसिंहजी यांना त्यांनी पाठवलेल्या
फळांबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

७४५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ ऑक्टोबर १९०३

महाराणा फत्तेसिंह बहादुर, उदेपूर यांस,
काश्मीरचा प्रवास उत्तम झाल्याचे कळवणारे पत्र.

७४६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ ऑक्टोबर १९०३

प्रिय राजेसाहेब, (देवगड बारिया),

आपण मला (सिमल्याजवळील) भाजी येथील राणांची सामाजिक स्थिती (प्रतिष्ठा) कशी आहे हे कळवल्यास मी आभारी होइन. भाजीचे राणा हे शुद्ध क्षत्रिय आहेत का व त्यांना रुजपूत समाजात मान आहे का या संदर्भात मला माहिती हवी आहे. बेटी व्यवहार करण्याइतपत भाजीच्या राणांचे कुळ चांगले आहे का? त्यांच्याबद्दल तुम्हाला रोचक वाटणारी माहितीसुद्धा कळवावी. तुम्हाला तसदी देत असल्याबद्दल क्षमस्व. कुशल असाल.

आपला

सयाजीराव गायकवाड

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ११०

चि. रा.रा. लक्ष्मणराव भोसले, मु. नागपूर यांसी,

प्रति सयाजीराव यांचा अनेक उत्तम आशीर्वाद. उपरी क्षेम तागाईत ता. ३१.१०.१९०३ पावेतो श्रीकृपेकरून बडोदे मुक्कामी सर्वासह सुखरूप असो विशेष. यानंतर इकडील मजकूर :

तुमचे वडील बंधू यांचे कळविण्यावरून माहिती पडते की, आपली घरची स्थिती सुधारून घेण्याकरिता येथे मिलिटरी अट्चीप्रमाणे नोकरी करण्याची सबब दाखवून येथे राहण्याची आपली इच्छा आहे. श्रीमंत लोकांचे मुलांस त्यांच्यात विशेष समंजसपणा असल्याशिवाय दुसऱ्याच्या ताब्यात राहून नियमास अनुसरून नोकरी करणे अनुभवाअंती फार कठीण जाते, तसतसे आपणास कठीण वाटून कोणत्याही प्रकारे वाईट वाटणार नाही, अशी जर आपली पूर्ण खात्री असेल तर काही निमित्त काढून आम्ही आपणास आमचे जवळ ठेवण्याची योजना करू. आपल्याकडून मिलिटरी खात्यात रेग्युलर रीतीने काम करून घेणे योग्य होणार नाही, यास्तव त्या खात्यात योजना न करिता आमचेजवळ किंवा इतर ठिकाणी आपणास ठेवण्याचा आम्ही प्रयत्न करू; पण ही सर्व हंगामी व्यवस्था करण्याचा हेतू, आपली घरची स्थिती सुधारून घ्यावी, अशी आपली उत्कृष्ट इच्छा आहे, ती सफल घ्यावी असा आहे व तशा समजुतीने आम्ही करू, कारण मोठ्याचे चिरंजीव व त्यांत आप्त असल्यास त्यास नोकराच्या नात्याने वागविले असता वाईट वाटण्याचा संभव असतो, तरी त्या सर्व गोष्टींचा आपण विचार करावा. जर खरोखरच नोकराच्या नात्याने आपल्या घरची स्थिती सुधारण्याच्या हेतूने काही दिवस येथे राहण्याची आपली इच्छा असेल तर त्याप्रमाणे इकडे लिहून यावे.

आपल्यास जो पगार देण्यात येईल तो बिलकूल आपल्या योग्यतेस अनुसरून नसून केवळ अट्चाची (attaché) किंवा प्रोबेशन सारखे काही निमित्ताने देण्याचा आहे व म्हणून तो लहानच असावयाचा; पण यामुळे आपली मानखंडना झाली, वगैरे कल्पना मनात आणून आपणास व इतरांस त्रास न होईल, अशी आपले मनात खात्री घेऊन नंतर जी इच्छा असेल ती प्रदर्शित करावी.

पगाराशिवाय दुसऱ्याकोणत्याही रीतीने इकडून व्यवस्था करणे सोयिस्कर होणार नाही. हे लिहिण्याचे कारण इतकेच की, आपणास पुढे कोणत्याही रीतीने वाईट वाटू नये. लिहिल्याप्रमाणे करण्याचा हेतू आपल्या घरची परिस्थिती सुधारण्याचा आहे. ती स्थिती खरोखर कायमची सुधारणे हे आपलेच हाती आहे. ते दुसऱ्यांनी उपदेश दिल्याने व्हावयाचे नाही, कारण ‘शिकवलेली बुद्धी व बांधलेली शिदोरी’ किंती दिवस टिकणार व उपयोगी पडणार?

आपण येथे आल्यावर आपले घरगुती वर्तन वगैरे उत्तम रीतीने ठेवले पाहिजे. कारण तसे न राहिल्यास आपली बदनामी होऊन दुसऱ्यालोकासही वाईट कित्ता लागण्याचा संभव आहे. तसे उत्तम वर्तन जर राहणार नाही, तरीही सर्व व्यवस्था करण्यात घरची स्थिती सुधारण्याचा जो हेतू

आहे तो सफल व्हावयाचा नाही. आमचे बंधू आनंदराव हे आमच्याजवळ आपला हेतू बोलले म्हणून हे स्पष्ट पत्र लिहिण्यात आले आहे. त्याबद्दल आपण आपल्यास कोणत्याही प्रकारे वाईट वाटू देऊ नये व फारच स्पष्टतेने लिहिले गेले असल्यास आपण माफी करावी. हे पत्र आनंदराव गायकवाड यांस दाखविले आहे. कारण कोणताही गैरसमज होऊ नये असा हेतू आहे. कल्यावे. बहुत काय लिहिणे हा आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

७४८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
११ नोव्हेंबर १९०३

प्रिय कर्नल मीड यांस,

मेजर किंटी आणि ते ज्या तरुणीशी विवाह करणार आहेत, त्यांच्यासाठी एक भेटवस्तू विकत घेण्यासाठी आपण कृपया मिसेस मीड यांना सांगाल का? दोघांसाठीच्या भेटवस्तूंची किंमत रुपये ३००/- पेक्षा अधिक असू नये. मिसेस मीड यांना जेव्हा गरज पडेल तेव्हा मी यासाठीचे पैसे देर्इन. ही छोटी भेटवस्तू स्वीकारण्यास त्या जोडप्याची काही हरकत नसेल अशी आशा आहे. यथाकाळ त्या दोघांनाही आमच्या शुभेच्छा कळवाव्यात. माझ्या कुटुंबातील प्रत्येक जण त्या दोघांना आनंदी वैवाहिक जीवन इच्छितो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७४९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१२ नोव्हेंबर १९०३

प्रिय मिसेस ट्रिवडेल,

आपल्या हँगेच्या भेटीबद्दल माहिती देणाऱ्या दि. ४ ऑक्टोबरच्या पत्राबद्दल अनेक धन्यवाद. जयसिंहराव कुशल आहेत व शाळेत समाधानी आहेत हे वाचून आनंद वाटला. त्याची प्रगती चांगली चालली आहे याचा मला आनंद आहे. आपला मुलगाही त्याच शाळेत आहे हे वाचून आनंद वाटला. आपली मुले त्यांची मैत्री चालू ठेवतील अशी आशा आहे.

मध्यंतरी मी काश्मीरला जाऊन आलो. माझ्या नवीन योजनाबद्दलच्या आपल्या विचारणेबद्दल धन्यवाद. नवीन कल्पना व सुधारणा रुजवण्याच्या दृष्टीने भारत हा एक कठीण देश आहे. त्या सुधारणा अमलात आणण्यासाठी तर भारत अधिकच कठीण देश आहे; पण तरीही थोडीफार

प्रगती दिसते आहे. तुम्हाला इकडे येऊन भारत पाहण्याची संधी लवकरच मिळेल अशी आशा आहे. आपण जयसिंहराव यांच्याबद्दल दाखवीत असलेल्या मायाळूपणाबद्दल राणीसाहेब व मी आपणास धन्यवाद देतो. लवकरच आपली भारतात किंवा इंग्लंडमध्ये भेट होईल अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७५०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१२ नोव्हेंबर १९०३

एका संस्थानिकास दसऱ्याच्या शुभेच्छा मिळाल्याचे कळवणारे
औपचारिक पत्र. (संस्थानचे नाव दिलेले नाही).

७५१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२९ नोव्हेंबर १९०३

प्रिय महाराज,

आपल्या पत्रामुळे व त्यात व्यक्त केलेल्या स्नेहाच्या भावनेमुळे आनंद झाला. आपली प्रत्यक्ष औळख करून घेऊन आपणाशी स्नेहसंबंध वाढवण्यात मला आनंदच होईल. कल्पनांचे आदान-प्रदान आणि कधी-कधी प्रत्यक्ष भेटी यांच्यामुळे आपले हितच होईल आणि आपल्या स्थानावरील व्यक्तींचे एकमेकांबद्दलचे अज्ञान त्यामुळे नष्ट होईल. मला आपल्या राजधानीस भेट देण्याच्या आमंत्रणाबद्दल धन्यवाद. मी नुकतास काशीर सफरीवरून आल्यामुळे आपणाकडे माझे पाहुणे म्हणून आल्यास आपले स्वागत करण्यास मला आनंदच वाटेल. दरम्यान, आपणाशी पत्रव्यवहार करण्यात व आपली रोचक पत्रे वाचण्यात मला आनंदच वाटेल. शुभेच्छांसहित.

आपला विश्वासू
प्रति, मा. महाराजा, छतरपूर, बुदेलखंड, मध्य भारत
सयाजीराव गायकवाड

७५२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२ डिसेंबर १९०३

मा. राजासाहेब (देवगड बारिया) यांना सहानुभूतीचे पत्र.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ११३

७५३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ डिसेंबर १९०३

प्रिय उदाजीराव (धारचे राजे),

तुमचे लग्न ठरल्याबदल मी या आधीच पत्र पाठवून समाधान व्यक्त करायला हवे होते; पण माझी प्रकृती ठीक नसल्याने ते लगेच पाठवता आले नाही. फत्तेसिंहरावांचे लग्न ४ फेब्रुवारी १९०४ रोजी असून त्यासंबंधीची तयारी चालू आहे. मी तुम्हाला या लग्नासाठी आमंत्रण पाठवीनंच. तुम्ही या लग्नाला उपस्थित राहाल अशी मला खात्री आहे. तुमचा अभ्यास कसा चालला आहे? तुम्हाला तसेच कॅप्टन बार्नेस व तुमचे पालक यांना माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७५४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२६ डिसेंबर १९०३

कर्नल मीड यांना आगामी नववर्षाच्या शुभेच्छा कळवणारे पत्र.
६ जानेवारी रोजी संध्याकाळी ८.१५ वाजता आयोजित केलेल्या भोजनास निमंत्रण.

७५५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२८ डिसेंबर १९०३

कर्नल मीड यांना लाकडी कोरीव काम असलेली
एक भेटवस्तू पाठवीत असल्याबदल पत्र.

७५६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३० डिसेंबर १९०३

रावसाहेब (कच्छचे राजा) यांना प्रवासाचा मार्ग बदलल्याने भेटू न शकल्याबदल
दिलगिरी व्यक्त करणारे पत्र. पुढे भेट देण्याचे आश्वासन.

७५७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ जानेवारी १९०४

काश्मीरच्या महाराजांना पत्र. ओखामंडल (द्वारका) ला भेट दिल्याचा उल्लेख.
स्वतःचे एक पोट्रेट भेट म्हणून पाठवत असल्याचा उल्लेख.

७५८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
७ जानेवारी १९०४

प्रिय राजकुमार रिपुदमनसिंहजी (संस्थान नाभा),
तुमच्या ५ ऑक्टोबरच्या पत्राबद्दल व त्याबरोबरच्या फोटोबद्दल धन्यवाद. त्या फोटोमुळे
आपल्या दिल्लीतील भेटीची आठवण झाली.

तुम्हाला माझे आत्मचरित्र हवे आहे. सध्या काही मी ज्याला 'आत्मचरित्र' असे म्हणता येईल,
असे एखादे पुस्तक लिहीत नाहीय. इ.स. १९०० मध्ये Nineteenth century साठी मी My
ways and Days या शीर्षकाचा लेख लिहिला होता, त्यात मी माझे इ.स. १९०० पर्यंतचे
जीवन थोडक्यात लिहिले होते. त्याशिवाय माझ्या प्रदेशात पडलेल्या मागील प्रचंड दुष्काळात मी
जो राज्याचा दौरा केला, त्यावरील टिपणे खाजगी वितरणासाठी प्रकाशित केली होती. माझ्या
सचिवाला मी हा टिपण संग्रह माझ्या फोटोसहित तुमच्या पत्त्यावर वेगळ्या डाकेने पाठवण्यास
सांगितले आहे. माझ्या आजारपणामुळे व कामाच्या रगाड्यामुळे आपल्या पत्रास उत्तर द्यायला
उशीर झाला. क्षमस्व. कुशल असाल. आपल्या वडिलांना माझ्या शुभेच्छा सांगाव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७५९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
८ जानेवारी १९०४

प्रिय राजेसाहेब (संस्थान देवगड बारिया),
आपण प्रस्तावित केलेली तारीख मला सोयीची नाही. कारण मी तेव्हा इतरत्र जात आहे व
१६ तारखेला परत येत आहे. तेव्हा तुम्ही त्यानंतर तुम्हास सोयीच्या वाटणाऱ्या तारखेस यावे.
पत्राच्या संक्षिप्तपणाबद्दल क्षमस्व.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ११५

७६०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
११ जानेवारी १९०४

प्रिय कर्नल मीड,

राणीसाहेब जर प्रतिष्ठित महिलांना भेटत नसतील, तर त्या स्वतःला इतर महिलांपेक्षा वरच्या स्तरावरील मानतात म्हणून नव्हे. भारतातील परिस्थिती पाहता आत्मसन्मानाची भावना जपणे ही अवघड गोष्ट असते. गव्हर्नरांच्या भेटीच्या कार्यक्रमात राणीसाहेबांनी भाग घेऊ नये अशी माझी स्वतःची प्रामाणिक इच्छा आहे. आम्हाला लेडी लॅमिंगटन यांच्याबदल पूर्ण आदर आहे आणि आमच्या भावनांचा बळी देऊन आमचा आदर मिळवावा असे त्यांना मुळीच वाटणार नाही.

लेडी लॅमिंगटन यांनी बडोद्याला भेट द्यावी असे मला मनापासून वाटते आणि जर राणीसाहेबांची भेट होणार नाही म्हणूनच जर त्या बडोद्याला येणार नसतील तर मी राणीसाहेबांना आपल्या भावना बाजूला ठेवून स्वेच्छेने लेडी लॅमिंगटन यांना भेट देण्यासाठी राजी करीन. लेडी लॅमिंगटन यांच्या स्नेहाला राणीसाहेब मोठे मोल देतील. काही अधिकपणे लिहिले असल्यास क्षमस्व.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७६१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१३ जानेवारी १९०४

प्रिय कर्नल मीड,

राणीसाहेबांच्या लेडी लॅमिंगटन यांना भेटण्यासंदर्भातील माझ्या पत्राचा आशय आपणास समजलेला नाही असे दिसते. लेडी लॅमिंगटन या उच्च स्तरावरील नाहीत आणि त्यांना भेटल्याने राणीसाहेबांना आपली प्रतिष्ठा कमी झाल्यासारखे वाटेल असे मी कधीही म्हटलेले नाही. मला ही भेट केवळ ‘पदी’ रिवाजामुळे आवडत नाही. या रिवाजाची तीव्रता प्रत्येक व्यक्तीनुसार व समाजानुसार वेगळी असते. माझ्या या भावना लॉर्ड लॅमिंगटन यांच्यापर्यंत पोचाव्यात आणि जर (माझ्या) भावना महत्त्व आणि मान देण्यास पात्र नाहीत असे त्यांना वाटत असेल तर मी माझ्या पतीचे मन लेडी लॅमिंगटन यांना भेटण्यासाठी वळवीन; पण एका स्पष्ट अटीवर की हे पाऊल भविष्यासाठी एक कित्ता, उदाहरण (precedent) ठरू नये.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७६२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३० जानेवारी १९०४

प्रिय कर्नल मीड,

मी काळ ड्रायव्हिंगसाठी गेलो असताना आपल्या घराजवळून गेलो. आपणास भेटावे असे वाटले होते, पण खूप रात्र झाली होती म्हणून आपणास भेटलो नाही.

आज दुपारी ४.१५ वाजता तुम्ही माझ्याकडे आल्यास तुम्हाला भेटायला मला आवडेल. त्याच वेळी महाराणींना मिसेस मीड यांना भेटायला आवडेल. कृपया मि. सेडन* यांना आज संध्याकाळी ४.३० वाजता मला भेटायला सांगावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

*मि. सेडन यांना सयाजीराव खूप वर्षांपासून ओळखत होते.

७६३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३१ जानेवारी १९०४

प्रिय खासेराव,

तुमची तार मिळाली. मला हिज हायनेस यांच्या इच्छेविरुद्ध काहीही म्हणायचे नाहीय. मला प्रस्ताव कधी मिळेल हे माहीत करून घ्यायचे आहे. मी हिज हायनेस यांची इच्छा शक्य तितकी पूर्ण करीन. मला नुकताच जयसिंहरावांच्या प्रगतीचा वृत्तांत मिळाला आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७६४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ फेब्रुवारी १९०४

जयपूरच्या महाराजांना औपचारिक पत्र.

गेल्या वर्षी ठेवलेल्या बडदास्तीची अद्याप आठवण येते असा उल्लेख.

७६५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ फेब्रुवारी १९०४

प्रिय लेडी लॅमिंगटन,

आपल्या पत्रांबद्दल व त्यांच्यामधील भावनांबद्दल मी आपणा दोघांचे आभार मानतो. आपण फर्तेसिंहराव यांच्या विवाहास न आल्यामुळे आम्हाला खूप वाईट वाटले. तुमचे व लॉर्ड लॅमिंगटन यांचे स्वागत करण्यासाठी मी सर्व तयारी केली होती. तुम्ही पाठवलेले फोटोग्राफ्स उत्तम आहेत आणि माझ्यासाठी मौल्यवान आहेत. मी आमचे काही फोटो पाठवीत आहे. लॉर्ड लॅमिंगटन यांना माझ्या शुभेच्छा कळवाव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पुनरच : लवकरच एखाद्या प्रसंगी आपणा दोघांचे स्वागत करण्याची संधी आम्हास मिळेल अशी आशा आहे.
एस.आर.जी.

७६६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ फेब्रुवारी १९०४

कर्नल मीड यांना ६ जानेवारीच्या पार्टीसंबंधीच्या सूचनांबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

७६७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
७ फेब्रुवारी १९०४

भावनगरच्या महाराजांना त्यांनी फर्तेसिंहरावांच्या लग्नासाठी पाठवलेल्या मंडळाबद्दल व भेटवस्तूबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

७६८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
७ फेब्रुवारी १९०४

मुंधोळच्या राजेसाहेबांना त्यांनी फर्तेसिंहरावांच्या लग्नासाठी पाठवलेल्या प्रतिनिधीबद्दल व भेटवस्तूबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

७६९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
७ फेब्रुवारी १९०४

नांदोदचे राजे छत्रसिंहजी यांना त्यांनी फतेसिंहरावांच्या लग्नासाठी
आपल्या बंधूना प्रतिनिधी म्हणून पाठवल्याबद्दल धन्यवादाचे पत्र.

७७०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२६ फेब्रुवारी १९०४

प्रिय आर.एस. नारायणदास,

आपल्या प्रदीर्घ व रोचक पत्राबद्दल धन्यवाद. ते मला खूप पूर्वीच मिळाले होते; पण माझी
प्रकृती, कामे आणि मुलाच्या लग्नाची गडबड यांच्यामुळे उत्तरास उशीर झाला.

माझा विवाहित मुलगा आता वेगळ्या घरात राहतो आहे. त्याची पत्नी फक्त तेरा वर्षे वयाची
आहे. ती पडदा प्रथा पाळत नाही. आमच्या घरातील लोकांना याचा धक्का बसला; पण काळाच्या
ओघात तो धक्का ओसरेल. महाराजांचे प्रतिनिधी मंडळ विद्वान लोकांचे होते. चीफ जस्टिस मला
खूप विद्वान गृहस्थ वाटले. महाराजांना व त्यांच्या बंधूना माझे स्मरण घावे. तुम्हाला माझ्या
शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, रायसाहेब भगत नारायणदास, एम.ए.सी.आय.ई. ज्युडिशियल मेंबर, काश्मीर व
जम्मू स्टेट कौन्सिल, श्रीनगर

७७१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

कर्नल मीड यांना गायिकेचा कार्यक्रम ठरवण्याबद्दल पत्र. तिला ५००/- रुपये
मानधन देईन असा उल्लेख.

७७२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ मार्च १९०४

प्रिय उदाजी राव (धार संस्थान),

तुमच्या ९ फेब्रुवारीच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मी तुमच्या भावाला शक्य तितकी मदत करण्याचा प्रयत्न करीन. मी तुमचा निरोप त्यांना देईन. तुम्ही बडोद्यात असताना निवडलेल्या फोर-इन-हॅंड लवकरच तुम्हाला पाठवीन. खासेसाहेब पोवार यांचे (जिजीबाई साहेब आंग्रे यांच्याशी) लग्न उत्तमपणे पार पडले. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७७३

लक्ष्मी विलास पॅलेस, बडोदा
११ मार्च १९०४

प्रिय हार्डिंज (खानगी कारभारी),

फत्तेसिंहरावांसंदर्भातील टाईप केलेली रफ ऑर्डर किंवा बजेट तुम्ही अमलात आणू शकता. मला टिप्पांमध्ये काही दुरुस्त्या करायच्या आहेत. त्या नंतर केल्या जाऊ शकतात. माझ्या या पत्रानंतर ऑडिटर काही आक्षेप घेणार नाही.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७७४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
११ मार्च १९०४

प्रिय मि. बिब्बी,

तुमच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. तुम्ही अद्याप एकही वाघ मारू शकला नाहीत याबद्दल वाईट वाटते. वाघाला आदेश देऊन तुमच्यासमोर उभे करता आले असते तर बरे वाटले असते; पण आमच्या सामर्थ्यासही मर्यादा आहेत. अजमेर कॉलेजबद्दलची तुमची मते सविस्तर कळवाल का? ती माहिती मला उपयोगी ठरेल. इकडे सर्व जण कुशल आहेत.

प्रति, आर. गॉर्डन बिब्बी, रामपूर, रोहिलखंड,
द्वारा- कर्नल पियर्स, रेसिडेन्सी, जेपोर

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७७५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२५ मार्च १९०४

देवगड बाऱ्याच्या राजेसाहेबांना शिकारी संदर्भातील औपचारिक पत्र.

७७६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ एप्रिल १९०४

प्रिय दिवाण साहेब (थामणस्कर),

सध्या न्याय विभागाचे पर्यवेक्षण करीत असलेल्या श्री. मनुभाई महेता यांना औपचारिकपणे कळवण्यात यावे की बडोदा प्रदेशाचे एक सुभा म्हणून त्यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. पुढील आदेशापर्यंत त्यांनी सुभ्याची प्रत्यक्ष कर्तव्ये हाती घेऊ नयेत. हे सरकारच्या सोयीसाठी करण्यात आले आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७७७

सँडहस्ट कॅसल, महाबळेश्वर
१६ एप्रिल १९०४

लॉर्ड लॅमिंग्टन यांना भेटीस येत असल्याबद्दलचे व अपॅइंटमेंट देण्याबद्दलचे औपचारिक पत्र. (लॅमिंग्टन हे मुंबईचे गव्हर्नर होते).

७७८

महाबळेश्वर,
२० एप्रिल १९०४

प्रिय लॉर्ड लॅमिंग्टन,

राणीसाहेब या लेडी लॅमिंग्टन यांना भेटण्यासाठी आज दुपारी तुम्ही दिलेल्या वेळी येतील. राणीसाहेबांनी कळवले आहे की, त्यांना लेडी लॅमिंग्टन यांच्याशी ओळख करून घ्यायची आहे.

म्हणून त्या लेडी लॅमिंग्टन यांना भेटणार आहेत. ही भेट खाजगी व मैत्रीतली समजली जावी व तिचा कित्ता घातला जाऊ नये. (should not serve as a precedence).

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७७९

सँडहर्स्ट कॅसल, महाबळेश्वर,
११ मे १९०४

प्रिय श्री. धामणस्कर,

रजा वाढवण्याबद्दलचे तुमचे रजिस्टर्ड पत्र मिळाले. मी अनेकदा तुमचा व तुमच्या गुणांचा विचार करतो. तुमच्या विश्रांतीमध्ये व्यत्यय येऊ नये, यासाठी मी तुम्हाला पत्र लिहिणे टाळले. तुम्हाला सध्या विश्रांतीची गरज आहे. आता मी तुमच्या पत्रातील मुख्य मुद्याकडे येतो. तुम्ही पत्रात वर्णन केलेल्या परिस्थितीवरून मला असे वाटते की, तुम्ही आता आपल्या सेवेचा राजीनामा देणे हे तुमच्या व संस्थानच्या हिताचे ठरेल, कारण एवढ्यात काही तुम्हाला मंत्रिपदाच्या कामाची जबाबदारी पुन्हा घेता येणार नाही. त्या कामासाठी खूप मानसिक व शारीरिक ऊर्जा लागते. तुम्ही आजारपणातून उठलात, तरी तेवढी ऊर्जा तुम्ही पुन्हा मिळवू शकणार नाही.

मला स्वतःलाही काही फार सशक्तपणा वाटत नाही. शिवाय मी जयसिंहराव यांना भेटण्यासाठी युरोपला जाण्याचा विचार करीत आहे. सर्व परिस्थिती लक्षात घेता, संस्थानमधील प्रशासनाची जबाबदारी सांभाळण्यासाठी एक जबाबदार कायमस्वरूपी मंत्री असण्याची गरज आहे या माझ्या मताशी तुम्ही सहमत व्हाल. तुम्ही खूप कष्टाळू, सद्विवेकी, प्रामाणिक व स्वामीनिष्ठ असे अधिकारी म्हणून काम करीत आला आहात हे मला ठाऊक आहे आणि म्हणूनच या तुमच्या सेवेची दखल घेऊन मी तुम्हास तुमच्या इच्छेप्रमाणे देन महिन्यांची अर्ध्या पगाराची रजा देत आहे; पण ती या अटीवर की गरज पडल्यास अगदी लगेच तुमच्या जागी नव्या व्यक्तीची नेमणूक करण्यास मी स्वतंत्र आहे. वरील कृपेशिवाय, मी तुम्हाला बडोदा राज्याकडून थोडी पेन्शनाही देणार आहे. याला इंग्रज सरकार हरकत घेणार नाही अशी मला आशा आहे. ही पेन्शन दरमहा रुपये २००/- इतकी असेल.

तुम्हाला मज्जासंस्थेचा आजार झाला आहे याचे मला वाईट वाटते. आपले उर्वरित आयुष्य स्वस्थपणे व आनंदात घालवण्याइतपत तुम्ही बरे व्हाल, अशी मला आशा वाटते. माझे पत्र आधीच लांबले आहे; पण या पत्रामुळे तुम्हाला उत्तेजना वाटणार नाही असे वाटते. माझे विचार व निर्णय तुम्हाला सांगितल्यानंतर मी आता आवश्यक त्या गोष्टी करणार आहे, त्यामुळे तुम्हाला आश्चर्य वाटणार नाही. महाबळेश्वर काही फार थंड नाही, पण मैदानी भागाच्या तुलनेत हा स्वर्गच आहे. तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७८०

पबनी हॉल, बंड रोड, पुणे
१५ जून १९०४

प्रिय बंधू संपत्तराव,

फुलाजीराव शेवाळे यांच्या भावांनी एकापेक्षा अधिक वेळा, माझ्याकडे मी त्यांना शिष्यवृत्ती द्यावी म्हणून विनंती केली आहे. शिक्षण पुढे चालू ठेवता यावे यासाठी ज्यांना मी काही प्रमाणात सोयी दिल्या, अशा लायक मुलांची माहिती तुम्ही मला द्यावी. नैतिक उदाहरण घालून देण्यासाठी मी या स्कॉलरशिपची रक्कम ‘नेमणुकी’मधून वजा करीन, कारण ती रक्कम मूर्खपणाने खर्च केली जाते, असे माझ्या कानावर आले आहे. मी पैशांसाठी नव्हे, तर त्या कुटुंबाने अधिक समजूतदारपणे वागावे म्हणून असे वागण्याचे ठरवले आहे. तुम्ही दोन स्कॉलरशिपच देऊ शकता. प्रत्येक स्कॉलरशिप दरमहा रु. २०/- पेक्षा अधिक नसावी. या स्कॉलरशिप्स नेहमीच्या अटींवर फक्त दोन वर्षेच देता येऊ शकतील.

मी श्री. जी. निबाळकर यांना दोन स्कॉलरशिप्सच्या विषयी लिहीत आहे. तुम्ही कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ बंधू
सयाजीराव गायकवाड

७८१

पबनी हॉल, बंड रोड, पुणे
१६ जून १९०४

प्रिय कर्नल मीड,

मला गुडघ्यांमध्ये सांधेदुखीचा त्रास सुरू झाला आहे. त्यामुळे मला काही दिवस व्यायाम करता येणार नाही. अगदी चालण्याचा व्यायामही करता येणार नाही. तुम्ही उल्लेख केलेल्या गृहस्थांना उद्या दुपारी साडेतीन ते साडेचारच्या दरम्यान भेटायला आवडेल. जर ते उद्या आले नाहीत, तर मी त्यांना शनिवारी दुपारी त्याच वेळेत भेटू शकेन. तुम्हाला उद्या रात्री ९ वाजता भेटायला मला आवडेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | १२३

७८२

पब्ली हॉल, पुणे
२१ जून १९०४

प्रिय लॉर्ड लॅमिंग्टन,

गुरुवार दुपारची वेळ मला योग्य वाटते. अर्थात, माझ्या मुलाची प्रकृती अधिक बिघडली नाही, तरच. पुढच्या सोमवारी बांधबंदिस्ती कार्यक्रम आहे; आणि मला तेथे हजर राहता येईल की नाही, असे विचारण्यात आले आहे. हे जर तुमच्या कानावर आले, तर तुम्हाला माझ्या हेतूबदल गैरसमज होणार नाही, अशी आशा आहे. आपल्या पत्नी माझ्या मुलाच्या प्रकृतीची चौकशी करायला आल्या, हा त्यांचा दयाळूपणा म्हणायला हवा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७८३

पब्ली हॉल, पुणे
२५ जून १९०४

प्रिय महाराज,

आपल्या १९ मेच्या पत्राबदल व त्यासोबतच्या ‘हिस्टरी ऑफ कुचबिहार स्टेट’ व ‘लॅंड रेक्नेन्यू सेटल्मेंट्स’ या पुस्तकांबदल धन्यवाद. ती पुस्तके वाचायला मला खूप आवडेल. मी माझ्या सचिवांना आपणास ‘बडोदा फॅमिन रिपोर्ट’ची प्रत पाठवण्यास सांगितले आहे. ती माझ्या शुभेच्छासंहित स्वीकारण्याची कृपा करावी.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

मा. महाराज श्री नृपेंद्रनारायण भूप बहादूर, जी. आय. सी.
महाराज ऑफ कुचबिहार

पबनी हॉल, पुणे
३ जुलै १९०४

प्रिय कर्नल मीड,

मी श्री. के. आर. दादाचनजी (बडोद्याचे चीफ जस्टिस) यांना मी माझे मंत्री म्हणून नियुक्त केले आहे. डी. बी. धामणस्कर हे प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे १ जुलैपासून निवृत्त झाले आहेत. श्री. धामणस्कर यांनी आपले काम प्रामाणिकपणे व समाधानकारकपणे बजावले आहे. त्यामुळे त्यांना काही भत्ता देण्यासाठी मी इंग्रज सरकारची परवानगी मागणार आहे. सरकार माझी विनंती मान्य करील, असे वाटते. आपण माझ्या नव्या दिवाणांकडे नेहमीप्रमाणे लक्ष द्याल व त्यांना योग्य तो मान द्याल, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२८ जुलै १९०४

प्रिय कर्नल मीड,

अजमीरच्या मेयो कॉलेजच्या जनरल कौन्सिलचा मी एक सदस्य बनण्यासंबंधीच्या आपल्या पत्रासंदर्भात : रिपोर्टच्या पृष्ठ ६ वरील ठराव 'ए'च्या विषय I व II वरून मला दिसते की, जनरल कौन्सिलच्या सदस्यांची नेमणूक ही मा. व्हाईसरॅय यांच्याकडून केली जाते व त्यासाठीची पात्रता म्हणजे अशा सदस्याने मेयो वा डाली (Daly) कॉलेजला किमान रु. १०,०००/- ची देणगी द्यायला हवी व त्याचा मुलगा वा पाल्य मेयो कॉलेजमध्ये शिकत असावा. मला जनरल कौन्सिलचा सदस्य व्हायला आवडेल; पण सध्या मी त्या पदासाठी पात्र नाही. कारण मी मेयो कॉलेजमध्ये शिकण्यासाठी ज्याला पाठवू शकेन, असा माझी एकही मुलगा किंवा पाल्य नाही; पण तरीही कॉलेजला माझी क्रियाशील सहानुभूती म्हणून रु. १०,०००/- (दहा हजार) देणगी देण्यास मला आवडेल आणि भविष्यकाळात जर मी इतर निकष पूर्ण करू शकलो, तर मला कौन्सिलचा सदस्य व्हायला आवडेल. कॉन्फरन्सच्या वृत्तांताची एक प्रत माझ्यासाठी आपण मिळवू शकाल का? आपली प्रत या पत्रासोबत परत करीत आहे.

आपला विश्वासू मित्र,
सयाजीराव गायकवाड

७८६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३० जुलै १९०४

प्रिय कर्नल मीड,

मेर्यो कॉलेजच्या जनरल कौन्सिलचा सदस्य होण्यासंदर्भातील आपल्या आजच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मा. व्हाईसरॉय यांनी माझे नाव सुचवल्यास मला मेर्यो कॉलेजच्या जनरल कौन्सिलचा सदस्य व्हायला आवडेल. माझी देणगी ही मेर्यो कॉलेजसाठी आहे, हे कृपया लक्षात घ्यावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७८७

बडोदा

१ ऑगस्ट १९०४

माननीय मित्र महोदय,

इम्मिरियल सर्किस सिस्टीममध्ये तत्व व व्याप्तीसंदर्भात प्रस्तावित बदलासंदर्भातील आपले दि. २७ एप्रिलचे पत्र मी काळजीपूर्वक वाचले. मी त्यासंदर्भात माझ्या जबाबदार सल्लागारांशी सल्लामसलत केली. तसेच मी स्वतः सुद्धा त्या मुद्याचा सर्व बाजूंनी विचार केला व त्यानंतर मी ज्या निष्कर्षप्रीत आलो, ते निष्कर्ष पुढे मांडले आहेत.

आपण पाठवलेला पेपर हा प्रदीर्घ होता, कारण त्यात चर्चिलेला विषय खूप महत्वाचा होता आणि मला संपूर्ण मामल्यावर मते मांडण्यास सांगण्यात आले होते. त्यामुळे आपल्या प्रस्तावाच्या विपरीत असे निष्कर्ष सांगताना माझे मुद्दे मला सविस्तर मांडावे लागतील, म्हणजे कुठल्याही गैरसमजाला जागा राहणार नाही. तसेच माझा दृष्टिकोनही पूर्णपणे मांडता येईल. एक व्यक्ती म्हणून मी कुठल्या स्वरूपाचे बदल करण्यात येणार आहेत, याची चिंता केली नसती; पण एक राज्यकर्ता म्हणून त्या प्रश्नाच्या सर्व बाजूंचा विचार करावा लागला, तसेच त्यासंदर्भात राज्याच्या हिताचाही विचार करावा लागला. कारण मी ज्या गोष्टी मान्य करणार आहे, त्याचा माझ्या राज्याच्या हितावर अनुकूल असा परिणाम व्हायला हवा.

जरी मी मतभेद व्यक्त केलेले असले, तरी ते ब्रिटिश सरकारला अडचणीच्या किंवा गरजेच्या प्रसंगी मदत करण्याच्या अनिच्छेतून नक्कीच नव्हेत. उलट, मी अशी मदत करायला तयारच आहे आणि त्यासाठी मला काही सुविधा हव्या आहेत. त्यांच्यामुळे माझी मदत ब्रिटिश सरकारला महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १२६

परिणामकारक अशा उपयोगाची ठरेल आणि माझ्या संस्थानाला श्रेयस्कर ठरेल, हे धोरण मी सध्या स्वीकारले आहे. हे दोन्ही पक्षांसाठी सारखेच हितकर आहे.

त्या निवेदनात माझ्याकडून ज्या त्रुटी राहिल्या असतील त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले जाईल, असा माझा विश्वास आहे. कारण प्रश्न अवघड होता, माझी मते परिपक्व होण्यासाठी दिलेला वेळ कमी होता आणि माझ्याकडे असलेली माहिती मर्यादित होती.

आपल्या मनमोकळ्या व उदार स्वरूपाच्या पत्राबद्दल धन्यवाद.

सयाजीराव गायकवाड

प्रति, लॉर्ड कर्झन, व्हाईसरॉय आणि भारताचे गव्हर्नर जनरल
व्हाईसरॉय यांच्या २ एप्रिल १९०४ च्या पत्रावर पाठवलेले टिप्पण (Memorandum)

संदर्भ : इम्प्रियल सर्किस टूप्सची सिस्टीम

ही सेवा मुळात ऐच्छिक व वैयक्तिक : ल्लाइम्प्रियल सर्किस टूप्स ही पद्धत १८८९ मध्ये सुरु करण्यात आली. ती १८८५ च्या रशियाच्या भीतीमुळे सुरु करण्यात आली. तेहा अनेक संस्थानिकांनी ब्रिटिश सरकारला (लष्करी) मदत देऊ केली; पण ज्यांनी ही मदत देऊ केली, त्यांना हा देकार म्हणजे कायमच्या कर्तव्याचा पाया बनेल, असे बहुधा ठाऊक नव्हते आणि संस्थानिकांना एक वर्ग (Class) म्हणून ही मदत द्यायला लावली जाईल, याचीही कल्पना नव्हती. इम्प्रियल सर्किस सिस्टीम ही पद्धत म्हणजे भारतावर आक्रमण झाले, तर संस्थानिकांनी ब्रिटिश सरकारला करावयाची लष्करी मदत होती. सुरुवातीला ही पद्धत विशिष्ट उद्दिष्ट असलेली, उत्सूर्त, वैयक्तिक व ऐच्छिक होती. संस्थानिकांकडून देण्यात आलेली ही मदत (ब्रिटिश सरकारकडून) निष्ठा आणि मैत्रीच्या भावनांची अभिव्यक्ती म्हणून स्वीकारण्यात आली, ही मदत कुठल्याही पूर्वीच्या सक्तीवर किंवा नव्या सक्तीवर अवलंबून असणार नव्हती. ही सिस्टीम एका विशिष्ट (लष्करी) तुकड्यांपुरतीच मर्यादित असणार होती, त्या संख्येनंतर ही सिस्टीम वाढवण्याचा ब्रिटिश सरकारचा हेतू नव्हता असे दिसते. १८९० मध्ये लॉर्ड लॅन्सडाऊन यांनी पतियाळा येथे काढलेल्या उद्गारांवरून या सिस्टीमचे स्वरूप ऐच्छिक असणार होते, हे स्पष्ट होते. लॉर्ड लॅन्सडाऊन म्हणाले होते -

“आपण फक्त पुढील परिस्थितीतच अशा सरकारचे (लष्करी) सहकार्य स्वीकारायला हवे :

जेथे तो विशिष्ट संस्थानिक प्रामाणिकपणे आणि मनापासून आपल्या लष्करी तुकड्या आपल्या सहकार्यासाठी देण्यास तयार आहे, अशा सेवेचे राज्यावर खूप मोठे ओळे पडू नये आणि त्या राज्याच्या लोकांमध्ये मनापासूनची व एकनिष्ठपणे या प्रकारची सेवा स्वीकारण्याची इच्छा हवी. या संपूर्ण योजनेची मूळ तत्वे म्हणजे याबाबतीत कुणावरही सक्ती करण्यात येऊ नये आणि जी संस्थाने (ब्रिटिश) साम्राज्याला त्याच्या अडचणीच्या क्षणी मदत करायला तयार आहेत, अशीच संस्थाने निवडायला हवीत... आम्ही स्थानिक संस्थानांवर ‘इम्प्रियल डीफेन्स सेस’ (साम्राज्य

संरक्षण उपकर) लावणार नाही आणि याच कारणासाठी मी वेळोवेळी खूप चांगले असे सदिच्छा दाखवणारे प्रस्ताव नाकारले आहेत.' इ.

२ : बडोदा संस्थानची लष्करी सहकार्याबद्दलची कार्यवाही

महाराजांच्या सरकारने ब्रिटिश सरकारला १८८५ साली अशा प्रकारच्या लष्करी सहकार्याचा प्रस्ताव दिला होता. नंतर, जेव्हा इम्परियल सर्किंस स्कीम ही योजना अमलात आणली गेली आणि अनेक संस्थानिक तिच्यात सहभागी झाले तेव्हा महाराजांनाही या योजनेत सहभागी होण्याचा सल्ला देण्यात आला. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारला मदत होईल, हा हेतु त्यामागे होता. महाराजांना (बडोदा नरेशांना) एका प्रसंगासाठी म्हणून देऊ केलेली ही ॲफर एका कायमच्या ओळ्याचा पाया ठरेल, असे वाटले नव्हते; पण त्याच वेळी यासंदर्भात काही करता येते का हे पाहण्यासाठी या (बडोदा) सरकारने काही माहिती ब्रिटिश सरकारकडे मागितली होती; पण ब्रिटिश सरकार ती माहिती देण्यास तयार नव्हते. कारण जर अशी काही मदत देऊ करण्यात आली तरी ती त्यांच्या विशिष्ट पद्धतीने देण्यात यावी. महाराज एका गंभीर आजारानंतर जेव्हा इजिप्तला जायला निघाले तेव्हा हा प्रश्न पुन्हा उभा राहिला आणि १८९८ मध्ये (बडोदा) सरकारने एक उंटांची तुकडी मदत म्हणून देऊ केली; पण ब्रिटिश सरकारच्या दृष्टीने इम्परियल सर्किंस टूप्सची कमाल मर्यादा पूर्ण झाली होती व ब्रिटिश सरकारला आता फक्त ट्रान्सपोर्ट ट्रेन्सची गरज होती. त्यामुळे बडोदा सरकारने देऊ केलेली ही मदत अगदीच कमी महत्वाची व अयोग्य अशी ठरवण्यात आली. इम्परियल सर्किंस सिस्टीमचे पुन्हा नीट परीक्षण केले असता या (बडोदा) सरकारच्या असे लक्षात असले की, या योजनेची काही वैशिष्ट्ये अशी आहेत की, त्यांच्यामुळे भविष्यकाळात अडचणी येतील व नको ते परिणाम होतील आणि त्यामुळे (सरकार) या योजनेत सहभागी होण्याबाबतीत अनिच्छुक होते. तरीही त्यांनी आशा केल्याप्रमाणे या योजनेत सहभागी न होताही त्यांनी अडचणीच्या वेळी उपयोगी पडावीत यासाठी अनेक (वाहतुकीसाठीची) तट्ठे विकत घेतले; पण तशी काळी (अडचणीची) वेळ आली नाही आणि ब्रिटिश सरकार त्यांनी ठरवलेल्या आराखड्याव्यतिरिक्त कुठलीही मदत स्वीकारणार नाही, असे दिसल्याने आणि दुष्काळ आणि वाहतुकीमुळे प्रचंड खर्च करणे व्यवहार्य न वाटल्याने अखेर ती तट्ठे इतर कामांसाठी वापरण्यात आले. त्यामुळे मागण्यात आलेले सहकार्य सध्याच्या मर्यादांपेक्षा अधिक असले तरी बडोदा सरकारची ब्रिटिश सरकारला मदत करण्याची इच्छा होती. अर्थात, उचित कारणांमुळेच (बडोदा सरकारची) इम्परियल सर्किंस टूप योजनेत सहभागी होण्याबद्दल वा कायमचे ओळे म्हणून ती योजना स्वीकारण्याबद्दल ठाम इच्छा नाही.

३. संस्थानिकांना युनिव्हर्सल जबाबदारी स्वीकारण्यासाठी प्रस्ताव. मोकळेपणाने चर्चेची गरज :

जोवर या योजनेत भाग घेणे हे वैयक्तिक व ऐच्छिक होते, तोपर्यंत या योजनेची कलमे व अटी या एकंदरपणे चर्चेसाठी ठेवण्याचा प्रसंग आला नव्हता. कारण ज्यांच्यासाठी ही कलमे व तत्त्वे समाधानकारक होती, तोपर्यंत ते त्या योजनेत भाग घेण्यास तसेच त्या योजनेत भाग घेण्यासाठी स्वतःच्या उदाहरणावरून इतरांना भाग न पाडण्यास स्वतंत्र होते; पण आता मात्र या योजनेची व्याप्ती आणि परिमाणे वाढवण्याचा प्रस्ताव ठेवण्यात आला आहे व भारतीय संस्थानिकांना महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १२८

ब्रिटिश सरकारला केवळ आर्थिक आणि लष्करी स्वरूपाची मदत करण्याची जबाबदारी स्वीकारण्यास केवळ भागच पाडण्यात आलेले नाही, तर ब्रिटिश साप्राज्याचे विदेशातील हितसुद्धा सांभाळण्यास सांगण्यात आले आहे. या परिस्थितीमुळे संबंधित (संस्थानिकांची) ब्रिटिश सरकारला लष्करी मदत करण्यासंबंधीच्या हरकती व सूचना लक्षात न घेण्याचीच जणू सूचना करण्यात आली आहे. याबद्दल राज्य सरकारांच्या धन्यवादास मा. व्हाईसरॉय पात्र आहेत.

४. संस्थानांना पुढील तीन कारणांमुळे मदत करण्यासाठी सांगितले जाईल :

१) करार, २) ऐच्छिक प्रस्ताव, ३) नातेसंबंधांची नवी पद्धत :

या (बडोदा) सरकारच्या मते, पुढील तीन कारणांसाठी ब्रिटिश सरकार भारतीय संस्थानांना आर्थिक वा लष्करी मदत मागू शकते - १) ब्रिटिश सरकार आणि भारत संस्थाने यांच्यामधील करारांमध्ये नोंदवण्यात आलेली कर्तव्ये, २) वैयक्तिक संस्थानांनी कृतज्ञेच्या व एकनिष्ठेतेच्या भावनेतून केलेले मदतीचे प्रस्ताव (हे प्रस्ताव त्या-त्या संस्थानांवरच बंधनकारक राहतील.) ३) ब्रिटिश सरकार व सर्व संस्थाने यांनी नव्या व सुधारित योजनेनुसार स्वेच्छेने स्वीकारलेली कर्तव्ये. कुठल्याही करारात आजवर अंतर्भूत न केलेले चौथे एक कारण असू शकते. ते म्हणजे सर्व संस्थानांचे (ब्रिटिश सरकारला) मदत करण्याचे नैतिक कर्तव्य; पण हे विशिष्ट कर्तव्य ब्रिटिश सरकार व स्थानिक संस्थाने यांच्यात जर करार झाला, तरच बंधनकारक ठरू शकते. त्यासाठी चर्चेची व संमतीची गरज आहे.

५. बडोदा राज्य करारातील कर्तव्य पाळण्यास तयार आहे

एका करारानुसार बडोदा संस्थानाने जर ब्रिटिश सरकारचे इतर कुठल्या सत्तेशी भारतात युद्ध झाले, तर आपल्या सर्व लष्करी सामर्थ्यानिशी ब्रिटिश सरकारला सहकार्य करण्याचे बंधन मान्य केले आहे. भारतात जर युद्ध झालेच, तर (बडोदा संस्थान) आपले सैन्य ब्रिटिश सरकारला उपलब्ध करून देईल. हे स्पष्ट आणि नेमकेपणे सांगितलेले बंधन असून, परिस्थिती उद्भवल्यास (बडोदा संस्थात) त्याचे पालन करील. (अर्थात) आमचे सैन्य उपलब्ध करून दिल्यानंतर त्याला कार्यक्षमतेच्या योग्य त्या पातळीपर्यंत पोहोचण्याचा विचार करणे किंवा पोहोचवणे हे ब्रिटिश सरकारचे काम राहील, त्यामुळे दिलेली मदत योग्य प्रकारे कारणी लागेल; परंतु तरीही (बडोदा) संस्थान (सैन्याची कार्यक्षमता वाढवण्याबाबतीत) परोपरीने प्रयत्न करील व आपले कर्तव्य पार पडील.

६. इम्प्रियल सर्किस सिस्टीमखाली ऐच्छिक प्रस्तावांची योजना आहे

करारांनी घालून दिलेल्या प्रत्यक्ष मर्यादांपलीकडे संस्थान स्वेच्छेने अधिक मदत करू शकते. उदा. बाहेरील शत्रूच्या संभाव्य आक्रमणाला परतवून लवणे. याबाबतीत कुठलेही काटेकोर बंधन निश्चित केलेले नसल्याने येथे सहकार्य ही एक ऐच्छिक सेवा बनते. याबाबतीत जर इंग्रज सरकारने काही अट व प्रणाली निर्धारित केली, तर या प्रणालीत सहभागी व्हायचे की नाही, हा प्रत्येक संस्थानासाठी (त्याच्या कुवटीनुसार) वैयक्तिक प्रश्न बनतो. यासाठी त्या संस्थानाला पुढील बाबींचाही विचार करावा लागेल. १) आपल्या प्रजेचे हित, २) नवे कर्तव्य समाधानकारकपणे पार पाडण्यासंबंधी खात्री किंवा अनिश्चितता. हा इम्प्रियल सर्किस सिस्टीमचा पाया आहे आणि त्याचे स्वरूप ऐच्छिक (Voluntary) आहे. ज्या प्रणालीनुसार ब्रिटिश सरकार संस्थानांकडून

मदत व सहकार्य स्वीकारण्यास तयार आहे, ती जर एकच राहणार असेल आणि तिच्यानुसार जर एखाद्या संस्थानाला योग्य कारणामुळे ब्रिटिश सरकारला मदत करणे अशक्य असेल तर त्या संस्थानाने आपली ब्रिटिश सरकारबद्दलची आपली निष्ठा अन्य एखाद्या व्यवहारी मार्गाने व्यक्त करावी.

७. नैतिक कर्तव्याचे तत्त्व :

भूतकाळात संस्थानांनी ब्रिटिश सरकारला दिलेली लक्षरी किंवा आर्थिक मदत ही या दोनपैकी एका मुद्यावर आधारित आहे व हे मुद्दे त्या-त्या विशिष्ट संस्थानांपुरते मर्यादित असत. असे असले, तरी आता इम्परियल सर्किंस सिस्टीमचा विस्तार सर्वांना बंधनकारक असणाऱ्या नैतिक बंधनावर आधारित असावा, असे प्रस्तावित करण्यात आले आहे. यासंदर्भात प्रथमच कार्यवाहीचे जागतिक तत्त्व (Universal principle of action) सर्व संस्थानांसाठी प्रस्तावित करण्यात आले आहे.

संस्थानांकडून कुठलेही रचनात्मक बंधनाचे तत्त्व स्वीकारार्ह नाही :

अर्थात, काही (संस्थानांच्या) ऐच्छिक कार्यवाहीवर आधारित असे कुठलेही रचनात्मक बांधिलकीचे तत्त्व हे गंभीर हरकतींना खुले असेल. एखादा विशिष्ट संस्थानिक स्वेच्छेने असे बंधन मान्य करू शकेल, ते बंधन तो स्वतः उत्तमपणे स्वीकारू शकेल; पण इतर संस्थानिक मात्र ते तितक्या सहजपणे स्वीकारू शकणार नाहीत. तो संस्थानिक असे क्षणिक उत्तेजनेच्या भरात करू शकेल, त्यावेळी तो त्याची परिस्थिती आणि हे नवीन बंधन, आपल्या संस्थानच्या गरजा आणि हे बंधन भविष्यकाळात पाळू न शकल्यास त्याचे होणारे परिणाम यांचा विचार करणार नाही. इतर संस्थानिक ब्रिटिश सरकारला मदत करण्याच्या प्रामाणिक इच्छेमुळे हे बंधन (Obligation) स्वीकारू शकतील; पण या सर्व बाबींमध्ये, बंधनाची कल्पना इतरांपर्यंत नेता येऊ शकणार नाही, कारण त्यांना हे बंधन नीट पाळता येणार नाही.

नैतिक बंधन पूर्वीपासूनच अस्तित्वात, त्याचे स्वरूप व व्याप्ती पाहायलाच हवी :

असे मानण्यात येते की, नैतिक बांधिलकीचे तत्त्व हे भूतकाळात आधीच अस्तित्वात होते, फक्त त्याला मान्यता नव्हती व त्यानुसार कार्यवाही करण्यात आली नव्हती. त्यामुळे या मुद्यावर कार्यवाही करायची झाल्यास अशी (नैतिक) बांधिलकी अस्तित्वात आहे का आणि जर अस्तित्वात असेल तर तिचे स्वरूप व व्याप्ती काय आहे, याचे परीक्षण करायला हवे.

८. नैतिक बंधनामागील चार कारणे :

नैतिक बंधनामागे पुढील चार कारणे आहेत असे दिसते. १) स्थानिक संस्थानांना व ब्रिटिश सतेखालील प्रजेला देण्यात आलेले शांतता, सुरक्षितता आणि समृद्धी यांचे वचन, २) स्थानिक संस्थाने व ब्रिटिश सतेखालील प्रदेश यांच्यामधील जबाबदारीची असमानता, ३) राज्यांमधील जबाबदार्यांची असमानता, ४) विदेशी सतेची भारतीय सीमेजवळील उपस्थिती (आक्रमणाची भीती). ही वरवर मजबूत करणारी कारणे असली, तरी त्यांना काही हरकती घेतल्या जाऊ शकतात.

९. पहिल्या कारणास उत्तर :

१) संरक्षणाची किंमत स्वायत्तेचा बळी देऊन चुकवली आहे.

पहिली हरकत म्हणजे सध्याची शांतता, सुरक्षितता आणि समृद्धी ही ज्या ब्रिटिश सरकारच्या संरक्षणामुळे मिळालेली आहे, ते संरक्षण येथील संस्थानांनी महत्त्वाच्या गोष्टींचा त्याग करून त्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १ ३०

गोष्टींची किंमत देऊन विकत घेतले आहे. यासाठी स्थानिक संस्थानांनी आपले आंतरराष्ट्रीय अस्तित्व आणि स्वायत्तेसारखे सर्वात महत्त्वाचे हक्क त्यागले आहेत, त्यांनी आपल्या अंतर्गत प्रशासनात काही मर्यादा व खुरटवलेले अस्तित्व स्वीकारले आहे. या बदल्यात त्यांना ब्रिटिश शास्त्रांचे व अधिकाराचे संरक्षण मिळाले आहे. हे संरक्षण बाह्य आणि अंतर्गत आक्रमणांपासून त्यांना मिळाले आहे. महाराजांच्या (सयाजीरावांच्या) सरकाराचे असे मत आहे की, विनिमयाचे हे तत्व संरक्षणाच्या कल्पनेतेच अंतर्भूत होते आणि संरक्षणामुळे मिळणारा शांतता, सुरक्षा आणि समृद्धी यांचा उपभोग हा काही ब्रिटिश साम्राज्याला या संरक्षणाची किंमत देण्याची बांधिलकी वा बंधन निर्माण करीत नाही. उदाहरणार्थ, ब्रिटिश सरकारच्या वसाहती संरक्षण उपभोगतात, त्यांना शांतता, सुरक्षा आणि समृद्धी या मोठ्या प्रमाणात मिळतात, त्यांना भारतातील कुठल्याही संस्थानापेक्षा खूप परिपूर्ण अशी स्वायत्ता उपभोगायला मिळते, तरीही असे समजले की, त्यांना अंतर्गत सुरक्षेसाठी आपल्या स्वतःच्या नागरी सतेपेक्षा अधिक सेना बाळगावी लागत नाही किंवा ते स्वेच्छेने मदतीचा प्रस्ताव करीत नसतील, तर ब्रिटिश सैन्याच्या मदतीसाठी त्यांना सैन्याच्या तुकड्याही बोलवाव्या लागत नाहीत. निःसंशयपणे सध्याची परिस्थिती आणि पूर्वीचा इतिहास हे घटक इतर संरक्षित देश व वसाहती यांच्यामध्ये फरक करतात आणि तोही पुन्हा भारतातील संस्थानापेक्षा! पण मूलभूत तत्व मात्र एकच आहे, असे समजले जाते.

१०. पहिल्या कारणास उत्तर :

२) अनेक संस्थानांनी आधीच इम्प्रियल डीफेन्ससाठी देणगी दिली आहे.

दुसरी गोष्ट म्हणजे, अनेक संस्थानांनी ब्रिटिश साम्राज्याचे संरक्षण विविध मार्गानी विकत घेतले आहे. (ते मार्ग म्हणजे) गौण सैन्यबलाचा खर्च करणे, स्थानिक तुकड्या व लष्कर यांचा खर्च करणे. गौण सैन्यबलातील सैन्याचे काम त्यांच्या स्वतःच्या प्रदेशातील असमाधान व बंड मोडून काढणे हे होते. ही सैन्यबले नंतर ब्रिटिश लष्करात विलीन करण्यात आली. त्यामुळे त्यांची विशिष्ट ओळख नष्ट झाली. या सैन्याच्या तुकड्यांचा खर्चही विविध प्रकारच्या करांमधून केला जात असे. गौण सैन्याच्या तुकड्याही नंतर विसर्जित करण्यात आल्या आणि त्यांच्याएवजी ब्रिटिश लष्कराला आर्थिक स्वरूपात देणगी देण्यात आली; पण कुठल्याही बाबतीत संस्थानांचे ब्रिटिश लष्कराला आर्थिक देणगी देणे चालूच राहिले.

११. पहिल्या कारणासाठी उत्तर :

३) ब्रिटिश सरकार संस्थानांकडून कस्टम (सीमा-शुल्क, जकात), वर्गणी, पोस्ट व तार इ. द्वारेही पैसे वसूल करते : लष्करासाठीच्या या प्रत्यक्ष आर्थिक देण्यांव्यतिरिक्त, संस्थानातील नागरिकांना कस्टम्स (जकात), मिठावरील कर असे अनेक ब्रिटिश कर द्यावे लागतात. अनेक संस्थाने ही ब्रिटिश सरकार देत असलेल्या संरक्षणासाठी कर देतात आणि ब्रिटिश सरकार त्या संस्थानातील पोस्ट ऑफिसांकडून व त्या संस्थानांमधून जाणाऱ्या रेल्वेलाईन्सकडून महसूल मिळवते. अशा प्रकारे विविध प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मार्गानी संस्थाने त्यांना मिळत असलेल्या संरक्षणाबदल महसूल भरीत असतात व ब्रिटिश साम्राज्याचा खजिना भरत असतात.

१२. बडोदा सरकारचे योगदान :

बडोदा सरकारने लष्करी उद्दिष्टांसाठी दिलेल्या योगदानाबद्दल येथे सविस्तर माहिती देणे योग्य ठरेल, ते यासाठी १) बडोदा सरकारने आजवर किती प्रमाणात योगदान दिले आहे हे दाखवण्यासाठी व २) नवीन योजनेच्या भविष्यकालीन शक्यतांवर भूतकालीन इतिहासाचा प्रभाव असणार आहे, हे दाखवण्यासाठी.

१३. गौण सैन्यदले व जमिनीवरील हक्काचा त्याग (Cessions of land)

१८०५ व १८१७ च्या करारांनुसार गौण सैन्यदलाच्या खर्चासाठी जमिनीवरील हक्काचा त्याग करण्यात आला (त्यावरील महसूल गौण सैन्यदलाच्या खर्चासाठी वापरता यावा, यासाठी). हा करार ब्रिटिशांशी बडोद्याचे महाराज गायकवाड यांनी केला होता. हा करार अयशस्वी संघर्षानंतर इतर काही संस्थानांप्रमाणे केला नव्हता, तर ब्रिटिश सरकारचे जुने मित्र या नात्याने संरक्षणाच्या मोबदल्यात करण्यात आला होता. हे संरक्षण बडोदा संस्थानला आधीपासूनच मिळत होते व पुढेही मिळत राहणार होते. १८०५ च्या करारांनुसार, आनंदराव गायकवाड यांनी बडोदा प्रदेशात गौण सैन्यदलाच्या तीनशे पायदळ सैनिकांच्या, युरोपियन तोफखान्याच्या खर्चासाठी दरवर्षी रु. ११,७०,०००/- देण्याचे गायकवाड सरकारने मान्य केले होते; परंतु यासाठी ज्या जमिनींचा महसूल देण्यात येणार होता तो कमी पडतो आहे, असे लक्षात आल्यावर १८०८ मध्ये आणखी काही जमिनींचा महसूल (रु. १,७६,१६८) देण्यास सुरुवात झाली. १८१२ मध्ये बडोदा सरकारने जमीन महसुलाएवजी रोख रक्कम देण्याचा ठेवलेला प्रस्ताव ब्रिटिश सरकारने नाकारला. पुन्हा १८१७ मध्ये गौण सैन्यदलात पायदळाच्या एका बटालियनची व घोडदळाच्या दोन रेजिमेंट्सची वाढ करण्यात आली आणि १२,६१,९६९ रुपये महसुलाची जमीन त्यांच्या खर्चासाठी देण्यात आली. अशा प्रकारे सैन्याच्या खर्चासाठी देण्यात आलेल्या जमिनीचे मूल्य रु. २४,३१,९६९/- इतके झाले. गौण सैन्यदल १८३० मध्ये ब्रिटिश सैन्यात विलीन करण्यात आले. या जमिनीपासून येणारा महसूल हा सर जे. कारनंक यांच्या अधिकारातही त्या सैन्याच्या खर्चासाठी लागणाऱ्या खर्चपिक्षा १२ लाख रुपयांनी अधिक होता आणि सध्याच्या काळात तर तो नक्कीच दुप्पट झाला असेल.

या महसुलाच्या रकमा म्हणजे बडोदा सरकारला इंग्रज सरकारने दिलेल्या संरक्षणाच्या बदल्यात पूर्ण मोबदला म्हणून देण्यात आल्या होत्या. पूर्वी ब्रिटिश सरकारने दिलेल्या प्रासंगिक सहकार्याबदल (त्या सरकारला) चौरासी, चिखली आणि कैरा यांचे इनामाच्या स्वरूपात व गायकवाड महाराजांच्या सुरतेच्या महसुलातील एकचतुर्थांश भाग देण्यात आला होता.

१४. बडोदा लष्कर, त्याचा इतिहास

१८१७ च्या कराराने बडोदा संस्थानाला प्रत्यक्ष सेवेत असताना ३००० घोडदळ गौण सैन्यबलाबोरेबर ठेवणे बंधनकारक केले होते. करारातील ही मर्यादा पाळण्यात आली नाही व हे सैनिक काठेवाड, माही कंठा व इतरत्र पोलीसबल म्हणून वापरण्यात आले. दुसरीकडे त्यांच्या कार्यक्षमतेबदल तक्रारी येऊ लागल्या (अर्थात, या दलाची कार्यक्षमता ब्रिटिश मानकांनुसार नव्हे, तर ‘गायकवाड सरकारच्या मानकांनुसार’ ठेवण्याचे ठरले होते.) आणि १८३० मध्ये संस्थानला एकत्रीयांश घोडदळ कार्यक्षम ठेवण्यास सांगण्यात आले आणि तसे करण्यात अपयश आल्याने महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १३२

रु. १५,००,०००/- महसूल देणाऱ्या जमिनी जप्त करण्यात आल्या आणि महाराजांनी रु. १०,००,०००/- ब्रिटिश सरकारकडे जमा करण्याचे मान्य केल्यावर त्या महाराजांना परत देण्यात आल्या. त्याशिवाय दंड म्हणून पेटलाडच्या महसुलापैकी काही भाग ‘इरोग्युलर हॉर्स’ नाव दिलेल्या घोडदळाच्या खर्चासाठी वळता करून घेण्यात आला. १८४१ साली एका करारानुसार ३,००,०००/- रुपयांचा वार्षिक खर्च या घोडदळासाठी देण्यात येऊ लागला व कुठल्याही वेळी हे सैन्य १५०० सैनिकांपर्यंत कमी करण्याची परवानगी देण्यात आली. १९५८ मध्ये संस्थानने बंडामध्ये ब्रिटिश सरकारला केलेल्या मदतीच्या बदल्यात वार्षिक तीन लाख रुपयांची देणगी रद्द करण्यात आली; पण सैन्यामध्ये कपात करण्याची अनुमतीही रद्द करण्यात आली. संस्थानच्या सैन्याने माळवा भागात उत्तम कामगिरी केलेली असली, तरी त्याच्या अकार्यक्षमतेबद्दल तक्रारी येत राहिल्या आणि अखेर सध्याचे महाराज वयाने लहान असताना ब्रिटिश सरकारने या सैन्याऐवजी वार्षिक रु. ३,७५,०००/- रुपये संस्थानने द्यावेत, अशी मागणी केली. या सैन्याचा इतिहास अशा प्रकारच्या योजनांमध्ये अटल असणारी वृत्ती आणि प्रक्रिया दाखवतो. ही वृत्ती म्हणजे सैन्याऐवजी आर्थिक वर्गणी देणे. ही वृत्ती बडोदा संस्थानव्यतिरिक्त इतर संस्थानच्या बाबतीतही दिसून आली. उदा. जोआरा (Joara) आणि देवास यांच्या संदर्भात १८४२ मध्ये, जोधपूरच्या संदर्भात १८५७ मध्ये, इंदूरच्या संदर्भात १८६५ मध्ये, तर हैदराबादच्या संदर्भात ही वृत्ती अधिक गंभीर दिसली. हैदराबादला एक मोठा प्रदेश कायमचा लीजवर देण्यास सांगण्यात आले.

१५ : ब्रिटिश साम्राज्याच्या लष्कर खर्चासाठी बडोदा संस्थानाने दिलेल्या देणग्यांकडे (Contributions) पाहिले, तर किमान बडोदा संस्थानाशी तुलना करता ब्रिटिश प्रदेशाने लष्कर खर्च संपूर्णपणे किंवा मोठ्या प्रमाणात वहन केला आहे, असे दिसत नाही. बडोदा सरकारने लष्कर खर्चासाठी दिलेले योगदान राऊंड फिगरमध्ये रु. २८,००,०००/- इतके आहे. (अचूक रक्कम रु. २८,०६,९६९). जमिनीवरचा महसूल हा संस्थानच्या महसुलाच्या एकंदर एकत्रीयांश होता; (संस्थानचा एकंदर महसूल ७०,००,००० पेक्षा अधिक नाही.) पण ही गोष्ट बाजूला ठेवून सध्याच्या एकंदर महसुलाशी (योगदानाच्या) एकंदर रकमेची तुलना करता ती (महसुलाच्या) २२.८% इतकी येते. याची तुलना ब्रिटिश सरकारच्या मिलिटरी खर्चाशी करा - तो खर्च १९०३ मध्ये ब्रिटिश सरकारच्या महसुलाच्या २१.६% इतका होता आणि गेल्या दहा वर्षात कमाल म्हणावयाचा, तर २५% इतका होता. बडोदा सरकारचे योगदान हे ब्रिटिश प्रदेशाच्या लोकसंख्येच्या लष्करखर्चाच्या बरेचसे समान पातळीवर आहे.

१६. संस्थाने आणि ब्रिटिश प्रदेश यांच्यातील असमानता, इतिहास व स्थान (Status) यांच्यामुळे :

जेव्हा लष्कर खर्चाच्या बोजामधील ब्रिटिश प्रदेश व स्थानिक संस्थाने यांच्यामधील असमानतेबद्दल बोलले जाते, तेव्हा हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, ही असमानता अनेक बाबतीत अस्तित्वात आहे. काही बाबतीत ब्रिटिश प्रदेशांना संस्थानापेक्षा अधिक फायदा आहे. उदा. कितीही कमी असला तरी कायद्यामध्ये व त्यांच्या जिक्हाळ्याच्या विषयांमध्ये स्पष्ट कायदे आणि तत्वे ही मार्गदर्शनासाठी व त्यांच्या कृतीसाठी आहेत, त्यांना प्रतिनिधित्व आहे. दोन्हींचा इतिहास व स्थान या गोष्टी अगदी

वेगळ्या आहेत आणि संस्थानांचा ब्रिटिश सरकारशी संबंध हा नेहमी एक वेगळी गोष्ट म्हणून पाहिला जातो, त्याला ब्रिटिश प्रदेशात पाळल्या जाणाऱ्या तत्वांचा संदर्भ नसतो. त्यामुळे या दोन्हींना लष्करी कर्तव्यासंदर्भात एकच आणि समान तत्व लागू करणे बरोबर होईल का?

१७. राज्यांमधील असमानता ही भूतकाळातील वेगवेगळ्या न्यायामुळे आहे व ती प्रस्तावित मागाने दूर करता येणार नाही.

वेगवेगळ्या संस्थानांकडून ब्रिटिश सरकारकडून घेण्यात येणाऱ्या लष्कर खर्चातील असमानता ही सर्वांनी प्रमाणात (Proportionately) इम्प्रियल सर्क्हिस सिस्टीमला योगदान देऊन नष्ट होणार नाही. इम्प्रियल सर्क्हिस अस्तित्वात येण्यापूर्वी असमानता आधीच अस्तित्वात होती. काही संस्थाने लष्कर खर्चाला मोठ्या प्रमाणात वर्गणी देत होती, काही कमी वर्गणी देत होती तर काही मुळीच देत नव्हती. ही असमानता ज्या तथ्यामुळे निर्माण झाली ते तथ्य म्हणजे ही संस्थाने ब्रिटिश सिस्टीमध्ये खूप वेगवेगळ्या परिस्थितीत प्रविष्ट झाली आणि ब्रिटिश सरकारच्या या संस्थानांना एकटे पाडण्याच्या व वेगवेगळी वर्तण्याकृत देण्याच्या धोरणामुळे (ही असमानता) वाढली. तसेच इम्प्रियल सर्क्हिस सिस्टीम ही ऐच्छिक व वैयक्तिकरीत्या लागू होणारी असल्याने तिच्या कार्यवाहीत लष्कर खर्चाची समानता कधीच अपेक्षिता आली नसती. आता एक नवीन पद्धत अवलंबून सर्व संस्थानांना समान तत्वे लावण्याची व समान वर्तण्याकृत देण्याची कल्पना अवलंबण्याचे ठरलेले दिसते. या कल्पनेच्या हळूहळू (Piecedmed) अवलंबनामध्ये संस्थानिकांना एकटे पाडण्याच्या धोरणाने निर्माण केलेले परिणाम कदाचित लक्षात घेतले जाणार नाहीत, हा धोका आहे. उदाहरणार्थ, इम्प्रियल सर्क्हिस सिस्टीममधील योगदानातील असमानता सर्व संस्थानांनी प्रमाणात योगदान देऊन नष्ट करता येईल; पण पूर्वीची असमानता मात्र जशी होती तशील राहील. किंवद्दना ज्या संस्थानांनी आधीच आपला हिस्सा (योगदानात) उचलला आहे, त्यांच्या संदर्भात अधिकच वाढेल.

१८. चौथ्या कारणास उत्तर : आता रशियाची भीती बाळगण्याचे कारण उरलेले नसल्याने प्रस्तावित बदलाची तितकीशी गरज नाही.

रशियाची भारताच्या सीमांच्या दिशेने आगेकूच भारतीय संस्थानांपुढे नवे कर्तव्य उभे करते का याचा विचार करायला हवा. कुठल्याही धोक्याच्या प्रसंगी इंग्रज सरकारला मदत करणे हे संस्थानांची मनापासूनची इच्छा असेल. ब्रिटिश सरकारला अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी मदत करणे ही महाराजांची प्रामाणिक इच्छा आहे आणि त्यासाठीच ते आपल्या सर्व सैन्याची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी पावले उचलण्याचे स्वातंत्र्य मागत आहेत; पण रशियाच्या आक्रमणाची भीती ही काही आजची नाही. तसेच १८८५ चे भयसुद्धा एकमेव असे नव्हते. त्यावेळी इम्प्रियल डिफेन्स सिस्टीमला देणगी वगैरे रूपाने मदत करण्याची जबाबदारी भारतातील संस्थानांवर आहे, असे ब्रिटिश सरकारला वाटले नव्हते, तर त्यासाठी स्वेच्छेने केलेली मदत पुरेशी ठरेल असे ब्रिटिश सरकारचे मत होते. १८८९ ची ऐच्छिक मदतीची योजना बदलून १९०४ मध्ये तिचे रूपांतर जागतिक कर्तव्यात करण्याची ब्रिटिश सरकारला गरज पडावी, इतके भीतिदायक असे नवे सामर्थ्य रशियात आलेले दिसत नाही. उलट सध्याच्या युद्धातील परिस्थिती पाहता आधुनिक रणनीतीनुसार रशिया भारतावर आक्रमण करू शकण्याच्या परिस्थितीत नाही. त्यामुळे रशियाचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १३४

भारतावरील संभाव्य आक्रमण हे अनिश्चित काळासाठी नसले, तरी येत्या प्रदीर्घ काळासाठी पुढे गेले आहे, असे समजावयास हवे. त्यामुळे सध्या तरी धोरण ताबडतोब बदलण्याची किंवा भारतातील संस्थानिकांवर नवे लष्करी कर्तव्य लादण्याची गरज दिसत नाही. जर ब्रिटिश सरकारला काही नवीन बदल ज्ञात झालेले असतील तरी संस्थानांनी त्यांना महत्त्व देण्याची गरज नाही किंवा संस्थाने त्यांना महत्त्व देण्याच्या परिस्थितीत नाहीत, कारण संस्थानांना त्यासंदर्भात कुठलीही माहिती ब्रिटिश सरकारकडून देण्यात आलेली नाही.

१९. प्रस्तावित बदलामुळे लष्करी सामर्थ्य फारच थोडे वाढेल; परंतु तरीही ब्रिटिश सरकारला रशियन आक्रमणाच्या संभाव्य धोक्यापासून आणखी मदत हवी असेल, तर इम्प्रियल सर्विस सिस्टीमधील प्रस्तावित बदलामुळे ती काही उत्तम स्वरूप धारण करू शकणार नाही. फक्त १००० सैनिकांच्या थोड्याशा वाढीमुळे ब्रिटिश सरकारचे हात काही मजबूत होणार नाहीत व भारतीय सैन्य आणि रशियन सैन्य यांच्यातील समतोलही साधला जाणार नाही. त्यामुळे प्रस्तावित बदलामुळे त्याच्या संस्थानांवरील होणाऱ्या परिणामांसहित इतर कुठल्याही बाबतीत फायदा होणार नाही.

२०. प्रस्तावित बदलाला आक्षेप :

या दुसऱ्या दृष्टिकोनानुसार जागतिक जबाबदारी/बंधन (युनिकर्सल ऑफिलगोशन) म्हणून संस्थानांच्या एकंदर महसुलातून किमान प्रमाणानुसार (इम्प्रियल सर्विस सिस्टीमला) वर्गणी देण्याच्या नियमाला खालील आक्षेप घेता येतील -

१) या पद्धतीमुळे ही वर्गणी स्वेच्छेने दाखवलेली ब्रिटिशनिष्ठेची अभिव्यक्ती न राहता तो ब्रिटिश साम्राज्याच्या संरक्षणासाठी वसूल करण्यात येणारा एक प्रकारचा करच बनेल. त्या कल्पनेमधली उदात्तता बरीचशी हरवून जाईल आणि तिच्याकडे केवळ एक ओळे म्हणून पाहिले जाईल आणि हे ओळे काही आनंदाने स्वीकारले जाणार नाही. अगदी सध्याच्या ऐच्छिक पद्धतीतही संस्थानिकांनी त्यांच्याकडून ब्रिटिश सरकारने ठेवलेल्या कार्यक्षमतेच्या अतिरेकी अपेक्षांमुळे या पद्धतीत रुची घेतली नाही.

२) त्यामध्ये भविष्यात अमर्याद वाढ होण्याची शक्यता आहे : संस्थानची देणगी ही एखाद्या कराच्या स्वरूपाची असल्याने, ब्रिटिश सरकारने योग्य प्रमाणाची मर्यादा ओलांडली, तर परकीय आक्रमण व अन्य कारणांमुळे ती मोठ्या प्रमाणात वाढू शकते. तत्व म्हणून ब्रिटिश प्रदेशातील लोकसंख्येच्या प्रमाणात देणगी देणे मान्य केले, तरी संस्थाने या करामधली वाढ अशा प्रसंगी कोणत्या कारणानुसार टाळू शकतील, हे पाहणे अवघड आहे. दुसरीकडे, शांततेच्या काळात व लष्करात कपात केल्यास संस्थानांना आपली वर्गणी कमी करण्याची अनुमती दिली जाईल का, हे समजणे संशयास्पद आहे. संस्थानांचे हे देणे वाढले तर काही काळानंतर आर्थिक समतोल ढळू शकेल आणि पुन्हा ब्रिटिश सरकार त्यांची चौकशी करून त्यांच्या खर्चावर बंधने आणण्याची शक्यता आहे.

३) हा नियम सर्वत्र लागू करता येणार नाही : प्रस्तावित तत्व प्रत्यक्षात सर्वत्र लागू करता येणार नाही. कारण संस्थानांनी ब्रिटिश साम्राज्याच्या लष्करी सामर्थ्यासाठी आधीच विविध प्रमाणात देणगी/वर्गणी/योगदान दिले आहे. हे योगदान अगदी किरकोळ रकमेपासून तर

प्रस्तावित टक्केवारीच्या दुप्पट आणि तिप्पटसुद्धा आहे. खुद मा. व्हाईसरॉय यांनीही या तथ्याकडे लक्ष वेधले आहे. ज्या तत्त्वाला उदाहरणाइतकेच अपवादही अनेक असतील, असे तत्त्व प्रस्तुत करणे नक्कीच कुणालाही नको आहे.

२१ : प्रस्तावित बदलास हरकत : हा बदल व्यवहारात टिकणारा नाही

ही सिस्टीम ज्या पद्धतीने तयार करण्यात आली आहे, त्यामुळे तिचा कायमपणाच संशयास्पद आहे आणि यालाच सर्वात मोठा आक्षेप घेता येतो. व्हाईसरॉय ज्या जर्मन मिलिटरी सिस्टीमकडे संकेत करतात, तिची संकल्पना पूर्णपणे एकसंध आणि समजण्यासारखी आहे, राज्यांच्या फौजा या इम्पिरियल जर्मन आर्मीच्या खन्या घटक आहेत आणि त्या एकाच नियंत्रणा अगदी नाममात्र आहे, तर इतर राज्यांमध्ये ते मुळीच नाही; पण इम्पिरियल सर्विसच्या लष्करी तुकड्यांना दुहेरी जबाबदारी घ्यावी लागणार आहे. संस्थानच्या सेना तसेच भारतीय लष्कराच्या घटक-सेना म्हणून त्यांना काम करावे लागणार आहे. अशा प्रकारचे कॅम्बिनेशन भूतकाळात व्यवहार्य ठरलेले नाही आणि नव्या सिस्टीममध्ये ते व्यवहार्य होणार नाही. व्हाईसरॉयच्या पत्रातही ही अडचण नोंदवण्यात आली आहे. संस्थानच्या सेनानी एकीकडे राज्यातील स्थानिक कर्तव्येही पार पाडावीत व त्याचबरोबर त्यांना भारतीय लष्कराचे घटक म्हणून प्रशिक्षित करण्यात यावे, हे एकाच वेळी जमणे अवघड आहे. ही अडचण शक्य आहे. कारण भारतीय लष्कराचे निकष उच्च असतात आणि लष्कराकडून अधिक कार्यक्षमतेची अपेक्षा केली जाते. त्यामुळे हे अशक्यप्राय आहे. या प्रकारच्या सहकार्याच्या भूतकाळातील प्रयत्नांचा इतिहास यामुळे पुनरावृत्त होऊ शकतो. तक्रारीमध्ये वाढ होईल, त्या आपण दूर करू शकू असे संस्थानांना वाटेल, ब्रिटिश ऑफिसरचे तगादे वाढतील. त्यामुळे संघर्ष आणि चिंता यांच्यात वाढ होईल. त्यांना वरील अधिकाऱ्यांच्या व्यावसायिक ज्ञानाचे व अपेक्षांचे पाठबळ असेल. त्यांना विरोध करणे शक्य नसल्याने संस्थाने अनिछ्णेच त्यांच्या मागण्या मान्य करतील; पण त्या समाधानकारकपणे पूर्ण करू शकणार नाहीत. सैन्यबळाचा वापर पोलीस कर्तव्यासाठी, करवसुलीसाठी आणि इतर स्थानिक कर्तव्यांसाठी करण्यातूनही अडचणी निर्माण होतील आणि त्यांचा सैन्याच्या मूळ कर्तव्यांशी व इम्पिरियल सर्विसचे सैनिक म्हणून असलेल्या त्यांच्या कर्तव्यांशी मेळ बसणार नाही व त्यांची कार्यक्षमताही त्यामुळे बाधित होईल. त्याशिवाय संस्थानिकाने स्थानिक गडबड/दंगे शांत करण्यासाठी इम्पिरियल सर्विसच्या सैनिकांचा वापर करण्यासारख्या अप्रिय घटनाही घडतील, त्या ब्रिटिश सरकारला आवडणार नाहीत. अशा प्रकारच्या वैयक्तिक चुकांवरून घाईघाईने सामान्य निष्कर्ष काढले जातील (की सर्व जण अशा चुका करतात) आणि त्यामुळे बंधने घातली जातील, त्यांचा परिणाम पुढे नियंत्रणाचे हस्तांतरण करण्यात होईल. अशा गोष्टी कदाचित घडणार नाहीत किंवा जर त्या घडल्या तर त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले जाईल किंवा त्या ढिलेपणाने हाताळल्या जातील, या त्यागाचे मूल्य सध्याच्या संस्थानिकांच्या काळात किंवा ही प्रणाली उत्तमपणे ठाऊक असलेल्या व्हाईसरॉयच्या काळात जाणवेल किंवा जर कुशल अधिकाऱ्यांकडे योजनेची कार्यवाही दिली तर ते जाणवेल; पण अनुकूल परिस्थितीची खात्री कोण देऊ शकेल? सतत चांगलेच अधिकारी येतील किंवा नंतरच्या संस्थानिकांच्या काळात ढिलाईचे धोरण अवलंबले जाईल किंवा योगदानाची ही भेट त्यागाएवजी महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १ ३६

एका रुटीनमध्ये व कर्तव्यामध्ये रूपांतरित होईल किंवा नंतरचे व्हाईसरॉय या योजनेवर पूर्वी जाहीर केल्याप्रमाणे काम करण्यात रुची घेणार नाहीत, याची खात्री थोडीच आहे? आणि तेकाच अशा व्यवस्थेची नैसर्गिक वृत्ती काम करू लागेल. अशा प्रकारची परिस्थिती तयार झाली, तर ती दोन्हीही पक्षांना त्रासदायक ठरेल आणि अशा प्रकारे इम्प्रियल सर्किंस व संस्थानची कर्तव्ये यांच्यात संघर्ष सुरु झाला, तर अधिक शक्तिमान बाजू विजयी ठरेल आणि संस्थानांना सैन्याएवजी आर्थिक रूपात साहाय्य करण्यास सांगितले जाईल; पण या सहकार्याला सर्वांत मोठा धोका असा असू शकतो की, आर्थिक अडचणीच्या काळात संस्थाने योगदानाची रक्कम भरू शकणार नाहीत. त्याची परिणती त्यांचे अधिकार जाण्यात किंवा त्यांची आणखी नवी जमीन सरकारने महसुलासाठी घेण्यात होईल.

२२. प्रस्तावित बदलास हरकती व आक्षेप :

जर हा बदल लागू केला, तरी त्याला बंधनांची अट असावी.

जरी प्रस्तावित योजना अमलात आणली तरी ती काळजीपूर्वक तयार केलेल्या मर्यादांच्या अंतर्गत अमलात आणायला हवी. उदाहरणार्थ, प्रत्यक्ष (लष्करी) सेवेवरील खर्चाचा प्रश्न हा आधीच ठरवलेला नसेल तर तो ठरवायला हवा. तोही संस्थानांच्या दृष्टिकोनातून ठरवायला हवा. शांततेच्या काळात लष्कराच्या (फक्त) राखण्याचाच खर्च संस्थानांकडून घेतला जावा व इतर सर्व खर्च ब्रिटिश सरकारने करावा. अन्यथा संस्थानांचा आर्थिक तोल बिघडेल आणि त्यांची आर्थिक पत धोक्यात येईल. विशिष्ट राज्यांमधील परिस्थिती आणि त्यांच्यापुढील समस्या यांचा सहानुभूतीपूर्वक विचार करायलाच हवा. बडोद्यामध्ये बन्याच काळापासून लष्कराची संख्या अपुरी आहे. तसेच त्यांना जे काय करावे लागते, त्यासंदर्भात त्याचा दर्जाही तेवढा नाही असे जाणवत आहे. त्यामुळे जर (बडोदा) संस्थान मनुष्यबळाच्या किंवा पैशांच्या स्वरूपात योगदान देत असेल तर सैनिकांची संख्या वाढवावी लागेल किंवा जनतेवर आणखी कर लादावे लागतील, ते अर्थातच जनतेला सहन होणार नाही किंवा इतर विभागांवरील खर्चात कपात करावी लागेल. त्यामुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता आणि प्रशासनातील प्रगती यांचा तोटा होईल. ते अधिक खर्चिक ठरेल, कारण लोक सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रगत होतील व सरकारकडून विविध बाबींवरील खर्चाची मागणी वाढेल.

२३. स्वयंसेवकप्रणाली (व्हॉलन्टिअर सिस्टीम)

त्यामुळे हे स्पष्ट आहे की, संस्थानांनी आपल्या महसुलातून किमान प्रमाणात (ब्रिटिश सरकारच्या लष्करी खर्चासाठी) योगदान दिलेच पाहिजे यावर आधारित प्रस्तावित इम्प्रियल सर्किंस टुप्सच्या योजनेला अनेक गंभीर हरकती घेतल्या जाऊ शकतात; परंतु अधिक लष्करी सामर्थ्याची इच्छा पूर्ण करण्याचे इतरही मार्ग आहेत व त्यांचे तोटे वरीलप्रमाणे नाहीत. उदाहरणार्थ, समाजातील लढाऊ वर्गासाठी आर्थिक मोबदला (उत्तेजनार्थ) देऊन स्वयंसेवक सैनिकांची प्रणाली सुरु करता येईल. या सैनिकांना फक्त (लष्करी) गरज असेल तेहाच कामाचे बंधन असेल. ही पद्धत इम्प्रियल सर्किंस टुप्समध्ये थोडीशी वाढ करण्यापेक्षा अधिक चांगली ठेल व लढवव्या वर्गाच्या ऊर्जेलाही वाट करून देणारी ठरेल. संस्थानांनासुद्धा त्यांच्या नागरिकांमधून अशा स्वयंसेवी सैनिकांच्या तुकड्या उभारण्यास उत्तेजन देता येईल. अशा पद्धतीने संस्थानांवर मोठे आर्थिक ओझे टाळण्याची वा त्यावर बंधन घालण्याची गरज पडणार नाही आणि आणीबाणीच्या प्रसंगी खरोखर उपयोगाची ठरेल, अशी मोठी फौज उभी करता येईल.

२४. सध्याच्या सैनिकांची सुधारणा, त्यांच्या सध्याच्या अकार्यक्षमतेचे कारण :

दुसरी समाधानकारक पद्धत म्हणजे सध्याच्या संस्थानिकांकडील सैन्यदलांमध्ये कार्यक्षमतेच्या व हत्यारांच्या संदर्भात सुधारणा करण्याचे स्वातंत्र्य देऊन (संस्थानांचा) विश्वास व सहकार्य मिळवणे. सध्या हे सैनिक निःसंशयपणे लष्करी उद्देशासाठी निरुपयोगी आहेत; पण त्यांच्या अकार्यक्षमतेचे कारण संस्थानांनी जाणूनबुजून केलेली हेल्सांड हे नाही, तर ब्रिटिश सरकारने लष्करा बाबतीत आजवर राबवलेले धोरण हे आहे आणि (सैन्याची ही अकार्यक्षमता) हे धोरण बदलून आपल्याला दूर करता येईल, आपल्या लष्कराला बन्यापैकी कार्यक्षम करू इच्छिणाऱ्या संस्थानिकाला येणाऱ्या अडचणींची केवळ सूची करणेसुद्धा यासाठी पुरे होईल. त्याला पुरेशा प्रमाणात दारूगोळा आणि चांगल्या प्रतीची शस्त्रे मिळत नाहीत, सैनिकांना व अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षित करण्यासाठी बन्यापैकी कार्यक्षमता आणि सोयी मिळत नाहीत, तो आपले लष्कर केवळ एका शिपायानेही वाढवू शकत नाही किंवा अनियमित वागणाऱ्या सैनिकांना प्राथमिक ड्रिलसुद्धा देऊ शकत नाही किंवा सैनिकांच्या गणवेशाची पद्धत व रंगसुद्धा विनाहरकत बदलू शकत नाही. कारण बडोयासारखे अ-लष्करी प्रजा असलेले संस्थान लष्करभरती करण्यासाठी आपले लोक दक्षिणेत पाठवू शकत नाही.

२५. भूतकाळातील धोरण बदलून आता ते विश्वासाच्या धोरणात बदलायला हवे.

वस्तुस्थिती अशी आहे की, अगदी अलीकडे पर्यंत इंग्रज सरकार संस्थानांकडून लष्करी सहकार्य घेण्याबाबतीत अनुकूल नव्हते, त्याएवजी ते गौण आणि ठराविक बंधने आर्थिक किंवा जमिनीच्या स्वरूपात (संस्थानांवर) घालीत असे. ब्रिटिश सरकार संस्थानांच्या आपल्या करारातील कर्तव्ये पुरी करण्याला किंवा सैन्याचा दर्जा वाढवण्यासठी व त्यांना अंतर्गत कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी लायक बनवायलाही उत्तेजन देत नसे. या धोरणास कारणीभूत झालेले धोरण (म्हणजे संस्थानांच्या लष्करांवरील अविश्वास) हे भूतकाळातील काही अप्रिय घटनांमुळे सरकारचे जे मत तयार झाले होते, त्याचा परिणाम होता; पण आता इम्प्रियल सर्क्हिस टूप्सची निर्मिती दाखवते, त्यानुसार परिस्थिती खूप बदलली आहे आणि ही भावना थोडी कालबाबू झाली आहे. कसेही पाहता जर ब्रिटिश सरकारला लष्करी सहकार्याचे धोरण राबवायचे असेल तर ते यशस्वी होण्यासाठी पहिली अट म्हणजे अविश्वासाची भावना काढून टाकून (संस्थानांवर) विश्वास ठेवणे, तोही सध्यासारख्या अर्धवट आणि अटीना अधीन असा नव्हे, तर संपूर्ण आणि विनाअट विश्वास हवा. मगच संस्थानांच्या लष्करी संसाधनांचा योग्य वापर शक्य होईल आणि इम्प्रियल सर्क्हिससाठी काही सैन्य बाजूला ठेवून बाकीचे तसेच निष्क्रिय ठेवण्यापेक्षा हे धोरण अधिक चांगले ठरेल; अन्यथा अशी कल्पना होऊ शकते की, फरक करण्याच्या कुठल्याही कारणाशिवाय इम्प्रियल सर्क्हिसला द्युकते माप दिले गेले व संस्थानच्या सैन्याला गौण ठरवले गेले. सैन्याच्या एका भागाबदल पक्षपात केल्याची भावना व त्यातून निर्माण होणारी इर्झेची भावना ही वर प्रस्तावित केलेल्या पद्धतीमुळे टाळता येईल.

२६. सैन्याची सुधारणा कशी करता येईल?

ज्याप्रमाणे शिक्षणात झालेल्या वाढीमुळे व उत्तम संघटनेमुळे संस्थानांमध्ये व ब्रिटिश प्रदेशात प्रशासनात सुधारणा झाली आहे, त्याप्रमाणे उत्तम प्रशिक्षण, परिणामकारक असे आणि उत्तम प्रशिक्षित संस्थानी अधिकारी असतील तर संस्थानच्या सैन्याची गुणवत्ता नक्कीच वाढेल. काही कारणांमुळे संस्थानच्या सैन्याला युरोपियन फौजांइतक्या कार्यक्षमतेइतपत सर्वोच्च पातळीवरचे प्रशिक्षण देण्यात आले नाही, तरी त्यांना ब्रिटिश सैन्याइतपत सुधारता नक्कीच येईल.

२७. जर्मनीतील संस्थाने व भारतातील संस्थाने

जर्मन सप्राट आणि जर्मनीतील संस्थाने यांच्यातील संबंध व संस्थानांची कर्तव्ये ही नीटपणे परिभाषित करण्यात आली आहेत. ती परस्परांमधील करारानुसार ठरवण्यात आली आहेत. त्यांच्यामध्ये उभा राहणारा कुठलाही वाद हा कुणा व्यक्तीच्या इच्छेनुसार सोडवला जात नाही, तर राष्ट्रीय मंडळामार्फत सोडवला जातो. याडलट भारतातील संस्थानांचे ब्रिटिश साप्राज्याशी असलेले संबंध हे नीटपणे परिभाषित केलेले नाहीत, त्यांची कर्तव्ये व हक्क हे कुठल्याही स्पष्ट अशा नियमांद्वारे वा तत्वांद्वारे ठरवण्यात आलेले नाहीत आणि जरी असे नियम वा तत्वे असली तरी ते ब्रिटिश सरकारच्याच नियंत्रणाखली आहेत व हे नियम व तत्वे ब्रिटिश सरकारच्या इच्छेनुसार तयार केली जातात, बदलली जातात व लागू केली जातात. यासंदर्भात संस्थानांना बोलण्याचा काहीच हक्क नसतो. पुन्हा जर्मन संस्थानिकांचा व त्यांच्या संस्थानिकांचा साप्राज्यामधील सहभाग/हिस्सा हा फक्त साप्राज्याच्या लष्करी खर्चाचा भाग उचलण्यापुरता वा एकीच्या भावनेपुरताच मर्यादित नसतो, तर या संस्थानांना आपल्या प्रतिनिधींमार्फत सप्राटाकडे आपले मत मांडण्याचा व प्रश्न मांडण्याचा हक्क असतो; पण असा कुठलाही हक्क भारतातील संस्थानिकांना नसतो. ते आपली मते वा प्रश्न ब्रिटिश सरकारपुढे मांडू शकत नाहीत, त्यांना साप्राज्यापेक्षा वेगळे असे समजले जाते. नवीन कर्तव्याची निर्मिती ही त्यामुळे त्याबदल्यात हक्कसुद्धा मागू शकते. भारतीय संस्थानिकांना ब्रिटिश साप्राज्याच्या कौन्सिल्समध्ये आपले मत व प्रश्न मांडण्याचा हक्क संस्थानिकांना असायला हवा. लष्करी समझोत्यांतर्गत असा हक्क असायलाच हवा, तरच नवीन लष्करी जबाबदारीचे समर्थन होऊ शकते. त्यामुळे जर अधिक निकटचे सहकार्य हवे असेल तर त्याबरोबरच संस्थाने आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यामधील संबंधांची संपूर्णपणे पुनर्मांडणीही व्हायला हवी. अशी पुनर्मांडणी लष्करी सहकार्याला उत्तम पायावर उभी करील. तसेच सर्व बाबीचे निर्णय फक्त एकाच (ब्रिटिश सरकारच्या) हाती असण्याच्या एककल्लीपणाचा व त्यामुळे संस्थानांच्या हितांना व भावनांना गौण लेखण्याचा दोष नष्ट करील. संस्थानांना साप्राज्याच्या बाबीमध्ये तसेच संस्थाने व इंग्रज सरकार यांच्यामधील प्रश्नांमध्ये बोलण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात यावे, संस्थानांना त्यांच्या अंतर्गत प्रशासनाच्या बाबतीत पुरेशी स्वायत्तता देण्यात यावी, त्यांना इंग्रज सरकारच्या केवळ खर्चाचाच वाटा उचलावा लागू नये, तर त्या बदल्यात काही हक्कसुद्धा मिळावेत आणि मग त्यांना लष्करी खर्चाचा रास्त वाटा मनुष्यबळाच्या किंवा आर्थिक स्वरूपात उचलण्यास प्रेरित करावे. या संपूर्ण मामल्यात एक प्रकारची सूत्रबद्धता करण्यात यावी असे वाटणाऱ्या किमान काहीजणांच्या मनात अशा प्रकारची पुनर्मांडणी या प्रस्तावाच्या मुळाशी होती.

कसेही पाहिले तरी ज्याच्यावर या प्रकारची प्रस्तावित बंधने प्रत्यक्षात आणता येतील, असा हाच एकमेव समाधानकारक व कायमस्वरूपी पाया आहे.

त्यानंतरच इच्छित सहकार्य हे केवळ कोरड्या करारात्मक बंधनांवर आधारलेले व तांत्रिकदृष्ट्या अकार्यक्षमतेबदल शिक्षेचे समर्थन करणारे नसेल, तर ते विस्तृत हितावर व सहानुभूतीवर तसेच ब्रिटिश साम्राज्याच्या कल्याणावर व टिकाऊपणावर आधारलेले असेल. अधिक मजबूत व कायमस्वरूपी एकी ही संस्थानिकांना आपल्या संस्थानच्या व साम्राज्याच्या हितासाठी काम करण्यास सक्षम करील व सम्राटाबदल असलेली त्यांची निष्ठा दाखवण्याची इच्छासुद्धा पूर्ण करील. कारण संस्थानिकांनी हा प्रश्न एका व्यक्तीच्या दृष्टिकोनातून नव्हे, तर एकंदर जबाबदार दृष्टिकोनातून व आपले स्थान, कर्तव्य हे लक्षात घेऊन पाहावा अशी ब्रिटिश सरकारची इच्छा आहे.

प्रमुख संस्थानिकांच्या परिषदेचा या प्रश्नावर चर्चा करण्याचा प्रस्ताव हा संतोषजनक आहे. कारण भारतातील संस्थानिकांच्या अशा परिषदेच्या निष्कर्षाबाबत ब्रिटिश सरकारने त्यांना विश्वासात घेणे व हे निष्कर्ष ऐकून घेणे हे व्हाईसराऱ्यना आपले निष्कर्ष काढण्यात खूप उपयोगी ठरू शकते. भारतातील संस्थानिकांना आपली मित्र राज्ये म्हणून वागवण्याची व्हाईसराऱ्य यांची इच्छा तसेच साम्राज्याच्या प्रशासनात त्यांना सहकारी म्हणून वागवण्याचा मानस याची महाराजांचे सरकार आनंदाने दखल घेत आहे.

१ ऑगस्ट १९०४

सही : मन्युअल

७८८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
८ ऑगस्ट १९०४

दिवाण यांना चीफ इंजिनिअर पदावरील व्यक्ती बदलाणे योग्य ठरेल
असे कळवणारे औपचारिक पत्र.

७८९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
९ सप्टेंबर १९०४

किरीटसिंहजी यांना आपली मैत्री अशीच कायम राहील
व आपणासाठी काही करता आले तर मला आनंदच होईल, असे कळवणारे पत्र.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १४०

७९०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१२ सप्टेंबर १९०४

प्रिय उदाजीराव (धार संस्थान),

धारचे ८ सप्टेंबरचे पत्र मिळाले. ते सही नसलेले पत्र तुम्हीच लिहिले असावे, असे मी समजतो. माझ्या युरोपच्या वा भारताबाहेरच्या प्रवासाबदल अद्याप काहीच ठरलेले नाही. अर्थात, दीर्घकाळच्या हवापालटाने माझ्या प्रकृतीला फायदाच होईल.

कोल्हापूरच्या महाराजांनी माझे उटीमधील घर मागितले आहे; पण तेथे माझ्या एका दुसऱ्या घराचे बांधकाम चालू आहे, ते तुम्ही वापरू शकता. अर्थात तुम्ही मला पुन्हा पत्र लिहा आणि शक्य असेल तर मी तुम्हाला मुख्य घर देईन. कोल्हापूरला मुक्काम करण्याबदल अद्याप ठरलेले नाही. अर्थात, जर मी स्वतः माझ्या सर्व लोकांबरोबर गेलो, तर आम्हाला सगळी घरे स्वतःसाठी लागतील. इकडे पाऊस फार कमी झाला आहे आणि आम्ही सौम्य दुष्काळाला तोंड देण्याची तयारी करीत आहोत. मी काही आठवड्यांसाठी दार्जिलिंगला जाण्याची तयारी करीत आहे. मी तुम्हाला संदेश पाठवीन. आम्ही सर्व कुशल आहोत. तुम्हीही कुशल असाल. फर्तेसिंहराव अद्याप पुण्यातच आहेत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(महाराज २४ सप्टें. ते २६ नोव्हें. दार्जिलिंगला गेले होते.)

७९१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१३ सप्टेंबर १९०४

प्रिय मि. मीड,

तुमचे ११ सप्टेंबरचे पत्र मिळाले. तुम्हाला 'गुड लक' इच्छितो. येथे ढगाळ वातावरण आहे; पण अद्याप पाऊस नाही. काही सरी येऊन गेल्या; पण त्यांना काही पाऊस म्हणता येणार नाही. समुद्रप्रवासाला निघण्यापूर्वी काही आठवडे मी दार्जिलिंगला जाणार आहे. माझ्या डॉक्टरांनी मला हवापालटासाठी दीर्घकाळ विदेशी जाण्याचा सल्ला दिला आहे. त्यांचा सल्ला पालन करणे मला आवडेल; पण ब्रिटिश सरकार माझ्याशी त्यासंदर्भात मला जी वागणूक देईल, त्याच्या विचाराने मी बेचैन (नर्हस) आहे. माझ्या इंग्लंडमधील मुलालाही भेटणे मला आवश्यक आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र,
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | १४१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२० सप्टेंबर १९०४

प्रिय श्री. कृष्णमूर्ती (म्हैसूरचे दिवाण),

तुमच्या पत्राने आनंद झाला. माझे एक वैयक्तिक मित्र म्हणून तुमच्या पत्रांचे मी नेहमीच स्वागत करीन. अर्थात तुमची पत्रे मी नेहमीच खाजगी ठेवीन.

श्री. दलाल* यांच्याबद्दल अंतिम काही निर्णय घेण्यापूर्वी तुमच्याकडून मला पुढील तीन मुद्यांबद्दल माहिती हवी आहे :

- १) त्यांचा सध्याचा पगार काय आहे व त्यांना काय निवृत्तिवेतन मिळेल?
- २) समजा मी त्यांना पगार द्यायचा असेल तर त्यांचे निवृत्तिवेतनासहित विचार करून तो रु. ८००/- असावा की रु. १०००/- असावा? ते तो स्वीकारतील का?
- ३) मुख्य अभियंत्याच्या जागेबद्दल मी काहीही सांगू शकत नाही. मी श्री. दलाल यांना विशेष कामगिरीवर नेमू शकेन. ते काम जास्तीत जास्त दोन वर्षे चालेल. हे त्यांना मान्य होईल का? तुम्ही या मुद्यांबद्दल माहिती देणारे एक खाजगी पत्र मला लिहाल का? प्रत्येक मुद्याचे उत्तर त्याच्या क्रमांकापुढे 'हो' किंवा 'नाही' असे लिहून? किंवा तुम्ही मला हे तारेने कळवू शकत असाल, तर कृपया तेवढी तसदी घ्यावी.

तुम्ही तुमच्या कामात प्रगती करीत असणार अशी आशा आहे. पुढील वेळी जेव्हा मला पत्र लिहाल तेव्हा तुमच्याबद्दल आणि तुम्ही काय करीत आहात याबद्दल कळवावे. कारण तुमच्याबद्दलच्या व म्हैसूर संस्थानाबद्दलच्या चांगल्या बातम्या जाणून घेण्यात मला आनंदच आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* श्री. चुनीलाल दलाल, यांना नंतर बडोद्याचे मुख्य अभियंता म्हणून नेमण्यात आले.

७९३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२० सप्टेंबर १९०४

प्रिय राजेसाहेब (सिरमूर संस्थान, नहान),*

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आम्हा सर्वांचे स्वास्थ्य सध्या बरे म्हणावे इतपत आहे, माझा धाकटा मुलगा मात्र पुण्यात फारच आजारी होता. मी काही दिवसांतच दार्जिलिंगला जाणार आहे. आपण कुशल असाल. आपल्या पत्रांचे स्वागतच आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* यांच्यामार्फत कुमार शिवराज सिंग बडोदा संस्थानच्या सेवेत आले.

७९४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२४ सप्टेंबर १९०४

प्रिय श्री. पटेल यांस,

तुम्ही भारतातील क्रिकेटबद्दल लेखन करीत आहात, हे समजून आनंद वाटला. लॉर्ड हॅरिस यांच्या काळापासून क्रिकेट हा जवळजवळ भारताचा राष्ट्रीय खेळच बनला आहे. तुम्ही स्वतः एक उत्तम क्रिकेट खेळाडू असल्याने तुमचे क्रिकेटबद्दलचे लेखन नव्हीच चांगले होईल. मी स्वतः कधीही क्रिकेट खेळलो नाही; पण माझ्या सर्व मुलांना मी व्यावसायिक पारशी खेळाडूंकरवी हा खेळ शिकवला आहे. त्यांना क्रिकेट खेळताना पाहून मला आनंद होतो. क्रिकेटमुळे डोळ्यांना प्रशिक्षण मिळते व शरीरही चपळ बनते.

मला माझ्या संस्थानात मैदानी खेळांना उत्तेजन देणे नेहमीच आवडते. मी बन्याच इंग्लिश आणि मराठी खेळांची माहिती जमवली आहे आणि विविध खेळांना उत्तेजन देण्यासाठी पुरस्कारही दिले आहेत. जगण्याची गती आणि जीवनाची शर्यत यांचा वेग वाढल्याने मनोरंजनाची गरज वाढली आहे आणि ती आवश्यकच आहे. हे खेळ समाजातल्या विविध वर्गातल्या, स्तरांमध्ये मुलांना एकत्र आणतात आणि त्यांना निरोगी अशा खुल्या वातावरणात एकत्र खेळण्याची संधी देतात; अन्यथा हा वेळ त्यांनी आळसात किंवा अन्य नको त्या गोष्टीत, खोड्या करण्यात वाया घालवला असता.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

जे. एम. फ्रायजी पटेल,
खंबाला हिल, मुंबई

७९५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ सप्टेंबर १९०४

प्रिय राजेसाहेब (नांदोद),

तुमच्या पत्रांबदल धन्यवाद. माझ्या कामाच्या रगाड्यामुळे त्यांना उत्तर देता आले नव्हते. तुम्ही कुशल आहात हे समजून आनंद वाटला.

तुमच्या पुत्राच्या लग्नासाठी मी मंडप वगैरेच्या संदर्भात मदत करण्याचा प्रयत्न करीन. तुम्हाला कशाची गरज आहे, हे कळवलेत तर बरे होईल. विवाह चांगला पार पडेल, अशी आशा आहे. तुमचे येथे स्वागत करायला मला आनंदच होईल, फक्त तुम्ही कधी येणार आहात, हे आधी कळवलेत तर बरे होईल. माझ्या मुलांची तुमच्या मुलांना आठवण द्या. तुमच्या मुलांना माझे आशीर्वाद.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७९६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२८ डिसेंबर १९०४

प्रिय महाराज (गवाल्हेर),

तुम्ही आनंदात असाल. लॉर्ड कर्झन यांनी मुंबईत चांगले भाषण केले. लेडी कर्झन यांची अनुपस्थिती सर्वाना जाणवली.

दार्जिलिंग आणि कलकत्त्यात माझा वेळ चांगला गेला. मी तुम्हाला आणि तुमच्या कुटुंबियांना बडोद्याला भेट देण्याचे आमंत्रण देत आहे. माझी ही इच्छा पूर्ण करणे तुम्हास कधी सोयीचे होईल हे कळवाल का?

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

૭૯૭

લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસ, બડોદા
૨૧ ડિસેંબર ૧૯૦૪

પ્રિય કર્નલ મીડ,

તુમ્હાસ ઉદ્યા વેળ અસેલ તર સંધ્યાકાળી ૫.૩૦ વાજતા મી તુમ્હાસ ભેટાયલા યેઈન. ત્યાનંતર મી તુમચ્યાશી રાત્રીચ્યા ભોજનાબદલ બોલેન.

મલા બરેચદા યુરોપિયન મહિલા આમચ્યા રાજવાડ્યાચ્યા કમ્પાઊંડમધ્યે ડ્રાયિંગ કરતાના દિસલ્યા આહેત. આમચા રાજવાડા હી ખાજગી માલમત્તા અસૂન, પરવાનગીશિવાય કુણાલાહી તેથે ડ્રાયિંગ કરણયાસ મુખા નાહી, હે તુમ્હાલા ઠાઉકચ આહે. લોક આમચ્યા રાજવાડ્યાચ્યા કમ્પાઊંડમધ્યે અનધિકારાને ડ્રાયિંગ કરણાર નાહીત અસે તુમ્હી પાહાલ કા? પક્ષ્યાંબદલ ધન્યવાદ.

આપલા વિશ્વાસુ મિત્ર
સયાજીરાવ ગાયકવાડ

૭૯૮

લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસ, બડોદા
૩ જાનેવારી ૧૯૦૫

ગેંડાલચે રાજે ઠાકૂરસાહેબ યાંના ‘મી તુમચ્યા મુલાચ્યા લગ્નાસ ઉપસ્થિત રાહીન,
વ માઝ્યાબરોબર ૪૦ જણ અસ્તીલ’, અસે કળવણારે પત્ર.

૭૯૯

લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસ, બડોદા
૧૯ જાનેવારી ૧૯૦૫

પ્રિય જામસાહેબ,

તુમ્હી સકાળી ૧૦ વાજતા લક્ષ્મીવિલાસવર આલાત તર તુમ્હાલા ભેટણ્યાસ મલા આનંદ વાટેલ. ભોજન અર્થાત દુપારી ૧ વાજતા આહે. તુમ્હાલા કાહી ગોષ્ટી દાખવાયચ્યા આહેત. તુમ્હી આણ ઇતર રાજે યેથે આલ્યાને મલા કિતી આનંદ જ્ઞાલા આહે હે મી શબ્દાંત સાંગુ શકત નાહી.

પત્રસંગ્રહ : ભાગ દૌન | ૧૪૫

तुम्हा सर्वांसाठी मी फारच कमी काहीतरी करू शकलो याचे मला फार वाईट वाटते. तुम्हा सर्वांसाठी माझ्या मनात जो आदर आहे, तो दाखवण्याची संधी तुम्ही वारंवार मला द्याल अशी आशा आहे. मी तुम्हाला भेटण्यासाठी जामनगरला येणारच आहे. आपल्या या ओळखीचे रूपांतर गाढ मैत्रीत व्हावे यासाठी मी माझ्यापरीने सर्व प्रयत्न करीन. वाधवांचे ठाकूरसाहेब कसे आहेत, हे तुम्हीं चौकशी करून मला सांगाल का? तुमची ही भेट खूपच छोटी झाली. तुम्हीं पुन्हा एकदा येथे यावे, अशी माझी तुम्हाला विनंती आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८००

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ जानेवारी १९०५

प्रिय कर्नल मीड,

काल गत्री तुमची अनुपस्थिती खूप जाणवली. आज तुम्ही दोघे ठीक असाल अशी आशा आहे. माझ्या मुलांसाठी मुंबईत मालमत्ता विकत घेण्यासंबंधी पुढे काय प्रगती झाली हे कळवाल का? माझ्या मंत्रिमहोदयांनी तुम्हाला याबदल आधी लिहिलेच आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८०१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
८ फेब्रुवारी १९०५

प्रिय मित्र (पालनपूरचे नवाब),

मी येथे छोट्या भेटीसाठी आलो आहे. खेराळूतील कदरपूर येथे जलसंचयाच्या बांधकामावर खूप खर्च केला आहे, हे तुम्हाला ठाऊकच आहे; तुम्ही मला पालनपूर राज्यातील काही झरे (उदा. माला होडाल झरा) इकडे वळवून घेण्याची परवानगी दिली नाही तर या तलावामध्ये पुरेसा पाणीपुरवठा होणार नाही.

मी हे तूर्त तुम्हास खाजगीपणे मला शक्य ते सर्व सहकार्य देण्यासाठी व मदत करण्यासाठी विनंती म्हणून लिहीत आहे. तुम्ही माझ्यासंदर्भात सहानुभूतीशील व दयाळू आहात असे मला वाटल्यानेच मी हे लिहिण्याचे धाडस करीत आहे. तुम्हास व तुमच्या मुलांना माझ्या शुभेच्छा.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८०२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१७ फेब्रुवारी १९०५

प्रिय उदाजीराव (धारचे राजे),

तुमच्या उत्तमपणे लिहिलेल्या १४ तारखेच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. उटीमधील घर तुम्हाला वापरण्यास देण्यात यावे असे आदेश मी दिले आहेत. उटीमध्ये तुमचा काळ चांगला जाईल, अशी आशा आहे. फत्तेसिंहरावांनी केंब्रिजच्या डाऊनिंग कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला आहे. राणीसाहेबांनी व राजकुमारांनी तुम्हास शुभेच्छा सांगण्यास सांगितले आहे. कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८०३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदे
२२ फेब्रुवारी १९०५

ती. गं. भा. सख्याराजे शिंदे, संस्थान ग्वालहेर, वडिलांचे सेवेशी,

सयाजीराव गायकवाड, संस्थान बडोदे यांचा कृतानेक साष्टांग नमस्कार. विज्ञापना तगाईत. मिती माघ शु. ११, रोज शुक्रवार, संवत १९६१, ता. १७ माहे फेब्रुवारी सन १९०५ पावेतो संस्थान मजकुरी सर्वत्रांसह सुखरूप असे विशेष. आपणाकडून संक्रांतीचे शर्करायुक्त तीळ पत्रासोबत आले ते पावले. त्यांच्या अति आनंदाने स्वीकार केला. त्यानंतर इकडील मजकूर -

आम्ही प्रांतात फिरायला गेलो होतो, तेथून हल्लीच चार-पाच दिवसांपूर्वी येथे परत आलो. काठियावाड प्रांतात व कडी प्रांतात कित्येक ठिकाणी यंदाचे साली पर्जन्य कमी असल्याने पिके चांगली आली नाहीत. त्यामुळे तेथील लोकांची स्थिती पाहण्यास मुद्दाम गेलो होतो. लोकांची स्थिती एकंदरीत बरी आहे. पिके असावी तशी नसल्यामुळे त्या ठिकाणी यंदाचा सारा तहकूब ठेवण्याचा हुकूम दिला आहे व काही ठिकाणी यंदाच्या व मागच्या सालचा साल माफही करण्यात आला आहे व याजप्रमाणे तजवीज करून इतर जरूर असेल त्या ठिकाणीही करण्याचा विचार आहे. यंदाचे वर्षी या बाजूस थंडी फार कडक पडली, त्यामुळेही कित्येक ठिकाणी पिकास नुकसान झाले आहे. अशी थंडी सुमारे २०-२५ वर्षात येथे कधीही पडली नव्हती. तरीपण लोकांच्या आरोग्याची स्थिती बरी आहे. आमच्या सर्वांच्या तब्येती उत्तम आहेत. आपण आपल्या प्रकृतीस हमेशा जपत असावे. कळावे, बहुत काय लिहिणे. सेवेशी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

८०४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१० मार्च १९०५

प्रिय मि. फ्रेंच,

मुलांच्या प्रगतीचा तुम्ही पाठवलेला वृत्तांत मी वाचला आहे. मला तुम्हास पुढील गोष्टी कळवायच्या होत्या -

काही विषयांत त्यांना जे गुण मिळाले आहेत, त्यापेक्षा शिवाजीरावांनी अधिक गुण मिळवायला पाहिजे होते, असे मला वाटते. या वर्षांच्या अखेरपर्यंत त्यांनी मॅट्रिक (शालांत) परीक्षा उत्तीर्ण व्हावे, असे मला वाटते. या उद्देशाने तुम्ही त्याला अभ्यास करण्यास सांगावे, दर तीन महिन्यांनी त्यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करण्यासाठी कुणातरी शिक्षणाधिकाऱ्याकडून वा शिक्षणाधिकाऱ्यांकडून त्यांची परीक्षा घेत जावे. मसानी यांनी मुलांना विज्ञान शिकवावे, असे वाटते. कारण त्यांना मुलांना शिकवण्याचा खूप अनुभव आहे. शिवाजीराव तुमच्या नजरेखाली भारतात आपले शिक्षण चालू ठेवण्यासाठी राहतील. त्यांनी बडोद्यास यावे व माझ्याजवळ राहावे, असे मला वाटले, तर तुम्हास तसे कळवण्यात येईल. सध्या त्यांनी भारतात राहावे असे मला वाटते.*

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

* महाराजांनी आपला विचार बदलला व ते राजपुत्रास घेऊन युरोपमध्ये गेले व नंतर ऑक्टोबरमध्ये परीक्षेसाठी त्यांना परत पाठवले.

राजमहाल, बडोदे
१८ मार्च १९०५

चिरंजीव सौभाग्यवती पद्मावतीबाई, मु. बडोदे,

आशीर्वाद विशेष - तुम्ही थोडे दिवसांकरिता फलटण वगैरे ठिकाणी जाणार आहात व मला समक्ष तुमचा वारंवार समाचार किंवा हकीकत विचारता यावयाची नाही, तर तुम्हास विसर न पडावा म्हणून हे सहज दोन शब्द लिहीत आहे.

तुम्ही आपल्या प्रकृतीस हंमेशा जपत गेले पाहिजे व विशेषतः हल्लीच्या गर्भार स्थितीत तुम्ही फारच जपत गेले पाहिजे. मिसेस निक्सन यांचेशी विशेषतः प्रकृतीसंबंधी मोकळे मनाने वर्तले पाहिजे व आपल्यास कमी-जास्ती वाटेल ते नीट समजून सांगितले पाहिजे, म्हणजे त्या अनुभवी बाईस काही सांगण्याचे असेल ते वेळोवेळी तुम्हास त्या सांगतील.

हल्ली तुम्ही अभ्यास चांगला करीत आहात तसाच अभ्यास नीट करीत जा. हल्ली त्यासंबंधाने तुम्हास एखादे वेळी आळस किंवा तसदी वाटण्याचा संभव आहे; पण त्याकडे लक्ष न देता मन ताब्यात ठेवून अभ्यास नीट करीत जावा. याचे फळ तुम्हास पुढे मिळेल व त्यापासून तुम्हास अतिशय संतोष होणार आहे. जवळच्या लोकांशी समंजसपणे वागत गेले पाहिजे व कोणी काही चांगले-वाईट सांगितले तर त्याविषयी तुम्ही मनन करावे व चांगले असेल ते ग्राह्य धरावे व वाईट असेल ते टाकून दिले पाहिजे व तसे वाईट वागणारे लोकांस उत्तेजन मिळणार नाही अशी वागणूक ठेवावी. शितांभोवती भुते हंमेशा असावयाची; परंतु ती भुते नाहीत व आपल्या स्वाधीनची मनुष्ये आहेत, असे वागविणे बरेच अंशी आपल्या स्वतःवर अवलंबून आहे. पैशापासून सुख व कीर्ती प्राप्त होऊ शकते; पण द्रव्याचा सदुपयोग करिता न आला तर त्यापासून दुःख व अपकीर्तीही पुष्कळ होते. हे टाळण्याचा मार्ग केवळ विवेकशक्तीवर आहे व ती विवेकशक्ती वृद्धी पावण्याकरिता विद्याभ्यास करावा लागतो. तुमचे आयुष्याचे कर्तव्य मी असे समजत आहे की, प्रथम आपले नवऱ्यास आपलेकडून बनेल तितके सुख दिले पाहिजे व त्याकरिता त्यांच्या इच्छा अमलात आणण्याविषयी बनेल तितके झटत गेले पाहिजे व नंतर आप्त वगैरे व आश्रित लोकांस योग्य रीतीने संतुष्ट ठेवीत जाऊन आपण असे सन्मागणी वागावे की, ज्यामुळे आपली व आपले दोन्ही कुळांची वाहवा होईल.

तुम्हास सुख व कीर्ती प्राप्त व्हावी म्हणून मी हे दोन शब्द लिहिले आहेत. ते अमलात आणणे तुमच्या चांगुलपणावरच अवलंबून राहील. कारण बांधलेली शिदोरी व शिकवलेली बुद्धी फार दिवस टिकावयाची नाही. चांगुलपणा अंगचाच असला पाहिजे व तो योग्य सहवास व विद्येने वाढविला पाहिजे.

तुमच्या प्रकृतीविषयी वारंवार लिहीत जावे. तुम्हास जे काही कमी जास्ती वाटेल तेही मोकळेपणाने बनेल तेथपावेतो स्वतः लिहून कळवीत जावे. लिहिण्यात चूक वगैरे असेल, म्हणून

फाजील काळजी ठेवू नये; परंतु स्वच्छ मनाने स्पष्ट लिहीत जावे. तुमचेबोरबर मी तुमचे वडील ठेविले आहेत व ते तुमचेविषयी सर्व रीतीने जपतील, अशी माझी पूर्ण खात्री आहे. तसे नसते तर मी तुम्हास एकटे ठेविले नसते अथवा जाऊ दिले नसते.

तुमची प्रकृती सुरक्षित व चांगली झाली हे ऐकून मला फार समाधान होणार आहे व ईश्वर तसेच करील, अशी मी उमेद ठेवीत आहे. कळावे, हे आशीर्वाद.*

सयाजीराव गायकवाड

* श्री. फतेसिंहराव युरोपास गेले व पुढे श्री. खाशा स्वान्याही गेल्या. श्री. पद्मावती बाईसाहेब गरोदर होत्या म्हणून जाऊ शकल्या नाहीत.

८०६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१८ मार्च १९०५

प्रिय महाराज (सिरोही),

आपल्या ९ मार्चच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. माझ्या अधिकांशांनी आपणास आक्षेपार्ह पद्धतीने निमंत्रण पाठवल्याबद्दल क्षमस्व. पारंपरिक मसुदे आमंत्रणासाठी वापरावे लागतात; पण मसुद्यांपेक्षा त्यातील मुद्दा महत्त्वाचा असतो हे आपण सर्वांनी लक्षात घेतले पाहिजे.

आपण कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८०७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ मार्च १९०५

प्रिय राजेसाहेब (नांदोद),

आपल्या दि. १५ च्या पत्राबद्दल धन्यवाद. अर्थात, मी नांदोद भेटीत काहीही अपेक्षा करू शकत नव्हतो. कारण मी पूर्वसूचनेशिवाय तेथे भेट दिली होती. पुढे कधीतरी तुम्ही तेथे असाल तेव्हा नांदोदला भेट देण्यात मला आनंदच होईल. नांदोदची माझी धावती भेट खूप चांगली झाली.

तुमच्या दिवाणांना भेटून व तेथील प्रेक्षणीय स्थळे पाहून मला आनंद वाटला. माझी युरोपची भेट अजूनही पक्की ठरलेली नाही. याचे कारण मी तुम्हास प्रत्यक्ष भेटीत सांगेन. लग्न चांगल्या पद्धतीने पार पडले याचा मला संतोष वाटला. तुम्ही कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे ८०८ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

८०९

लंडन

३० जून १९०५

प्रिय. श्री. सेडॉन यांस,

तुमचे दि. १ जून १९०५ चे पत्र मी खूप रुची घेऊन वाचले आणि त्यातील काही विषयांवर मी तुमच्या माहितीसाठी माझी मते व्यक्त करीत आहे. जर ते विषय/मुद्दे माझ्याकडे टिपणांच्या स्वरूपात आले, तर त्यांच्यापैकी कुठल्याही मुद्यामध्ये मी संपूर्णपणे लक्ष घालीन आणि त्यांच्यासंदर्भात योग्य तो निर्णय घेईन. तुमच्या पत्रातील एका परिच्छेदामधील ‘बडोदा राज्यातील सोनगड तालुक्याला सेटलमेंटची सर्वांत कमी गरज आहे’ या शेळ्याने माझे लक्ष आकर्षित केले. रेकॉर्ड ऑफ राईट्स’बदल तुम्ही आपले मत द्यावे, असे मला वाटते. ब्रिटिश सरकार आपल्या प्रशासनात काय करते याचे अध्ययन करणे नेहमीच फायदेशीर असते. आम्ही नेहमीच त्यांच्या अनुभवांपासून व ज्ञानापासून लाभ मिळवण्यासाठी तयार राहिले पाहिजे. सर्वें पार्टीजची संख्या वाढवली पाहिजे या तुमच्या मताशी मी सहमत आहे, तसेच सध्या तरी ‘एलिअनेशन ब्रॅंच’ ही सर्वें अँड सेटलमेंट कमिशनर यांच्या अखत्यारीत राहावी या तुमच्या मताशीही मी सहमत आहे.

पुण्यात तुमचा वेळ चांगला जाईल व तुम्हाला थोडी विश्रांतीही मिळेल असे मला वाटते. मी सुमारे महिनाभारापासून लंडनमध्ये आहे; पण लंडन सोडून इंग्लंडच्या ग्रामीण भागात जाण्यासाठी उत्सुक आहे, कारण तेथील हवामान माझ्या प्रकृतीसाठी उपकारक आहे. काही काळानंतर मी स्वीत्झार्लंडला जाणार आहे, तेथे मला खूप आरोग्यदायक वातावरण मिळेल, याची मला खात्री आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८१०

लंडन
९ जुलै १९०५

प्रिय श्री. समर्थ,

तुम्ही बराच प्रवास केलेला दिसतो असे तुमच्या ८ जून १९०५ च्या पत्रावरून समजते. ओखाबदलची तुमची मते वाचून मला आनंद वाटला. कार्यक्षेत्राचा प्रश्न रेल्वेच्या उभारणीआड येणार नाही; पण सध्या रेल्वे उभारणीचे सुरुवातीचे काम हे दुष्काळी काम म्हणून आवश्यक नाही आणि असे असल्याने मी सार्वजनिक (बांधकाम) विभागाला (पब्लिक वर्कसला) कळवले आहे की, त्यांनी बंदर सुधारण्यासाठीचा अंदाजे खर्च मला कळवावा, तो पाहिल्यानंतर मी रेल्वेबांधणीचे काम मंजूर करीन. तुम्ही श्री. दत व श्री. दलाल यांना माझ्या मताची कल्पना द्यावी, म्हणजे या कामास जास्त उशीर होणार नाही.

कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८११

टर्नब्रिज वेल्स, लंडन
२० जुलै १९०५

प्रिय मि. फ्रेंच,

ईस्टबोर्नमधील खोल्यांबदलचे तुमचे पत्र श्री. मोहिते यांनी मला स्पष्ट करून सांगितले; पण त्यासंदर्भात संपूर्ण सुचना देण्यासाठी मला वेळ नव्हता.

तुमच्याबरोबरचा करार १ ऑगस्टला संपेल. त्यानंतर तुम्ही तुमची सध्याची कामे करीत राहावे; पण तुम्ही हंगामी नोकरीवर आहात आणि तुमची नोकरी माझ्या ऑफिसरने दिलेल्या एका आठवड्याच्या नोटीसने संपेल या अटीवर. तुम्ही ग्रॅच्युइटीबदलचा प्रश्न उपस्थित केला आहे आणि त्याचा निर्णय होईपर्यंत तुम्हाला रजा मिळणार नाही. अर्थात, त्याविरुद्ध आदेश दिले नाहीत, तरच. तुम्हाला रजा द्यावी की नाही हे मी नंतर ठरवीन. हे मी केवळ स्मरणाने लिहीत आहे, त्यामुळे यातील चुका दाखवल्यास त्या मी आनंदाने मान्य करीन.

मी तुमच्या जागी नियुक्त करण्यासाठी काही तरुणांना शोधीत आहे; पण तुमच्यासारखी व्यक्ती सापडण्याइतपत मी सुदैवी आहे की नाही, हे मला ठाऊक नाही. त्याचा पगार खूप कमी असेल,

अर्थात सुरुवातीला. कारण त्या पदाचे काम आणि जबाबदाच्या मी कमी केल्या आहेत. तुम्ही शिवाजीरावांसाठी व इतर मुलांसाठी तुमच्या परीने उत्तम काम करीत राहाल, अशी आशा आहे. मी हे तुम्हास सर्व सोयी व सुविधा देण्यासाठी लिहीत आहे. या पत्राबद्दल मी मोहितेना काहीही सांगितलेले नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८१२

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
२७ जुलै १९०५

प्रिय मि. फ्रेंच,

काळ इतक्या वेगाने पळतो की, तुम्ही माझ्याबरोबर चौदा वर्षे आहात आणि तुमच्या मौत्यवान सेवेचा कालखंड संपत आला आहे, हे लिहिताना मला दुःख होत आहे. तुमच्याबद्दलच्या माझ्या भावना तुम्हाला ठाऊक असल्या, तरी त्या काही शब्दांत व्यक्त करण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे.

तुम्ही माझ्या मुलांची काळजी घेण्यासंदर्भात अत्यंत विश्वासार्ह आणि ज्यांच्यावर विसंबून राहावे असे गृहस्थ वाटत आले आहात आणि तुमच्याशी व्यवहार करणे हे मला नेहमीच आनंददायक वाटत आले आहे. तुम्ही खूप मनमोकळ्या स्वभावाचे आणि सरळमार्गी असल्याने मीही तुमच्याशी मोकळेपणाने वागू शकेन हे मला जाणवले होते. एकामागून एक अशी माझी चार मुले तुमच्या देखरेखीखाली आणि प्रशिक्षणाखाली होती आणि त्यांचे लक्षण त्यांना लाभदायक झाल्यामुळे त्याचे श्रेय तुम्हालाच जाते. तुम्ही आपल्या कर्तव्यपालनात काटेकोर आणि उत्साही असल्याने तुम्ही आपल्या विद्यार्थ्यांचा आदर व प्रेम जिंकलेत व त्याचवेळी शाळेत शिस्त ठेवलीत. मी मनापासून तुम्हाला तुमच्या भविष्यकाळासाठी शुभेच्छा देतो. तुमच्या एकनिष्ठ सेवेसाठी खूप धन्यवाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८१३

हार्ट एंड पार्क हॉटेल, लंडन
२७ जुलै १९०५

प्रिय महोदय (मि. इलियट),

मि. स्पूनर यांचे पत्र मी लक्षपूर्वक वाचले; पण सर्व बाजू लक्षात घेता आधीच्या योजनेत बदल करण्यासाठी मला कुठलेही योग्य कारण दिसत नाही. कारण ही योजना आजवर चांगल्या पद्धतीने चालली आहे. युवराजांना देण्याच्या ‘भत्या’संबंधी सांगायचे, तर तो दरमहा एक पौऱ इतका असावा. त्यामध्ये राहण्या-खाण्याचा खर्च समाविष्ट आहे; पण प्रवासाचा व इतर प्रासंगिक खर्चाचा नाही. राजकुमारांना एखाद्या सामान्य ब्रिटिश माणसाच्या सुखसुविधा मिळाव्यात; पण त्यांनी अनावश्यक उधळेपणा करू नये, त्यामुळे त्यांना विद्यापीठ देत असलेल्या सुविधांचा फायदा होईल. राजकुमारांच्या अध्ययनाकडे व करमणुकीकडे लक्ष देण्याची, त्याबाबत निर्देश देण्याची संपूर्ण जबाबदारी मि. स्पूनर यांना असेल. जर त्यांनी आपली कर्तव्ये प्रामाणिकपणे बजावली, तर माझा त्यांच्यावर विश्वास बसेल आणि राजकुमारांसाठी ते जो खर्च करतील, त्याची रक्कम ठराविक काळाच्या अंतराने त्यांना माझ्याकडून दिली जाईल.

स्पूनर यांनी सुचवल्याप्रमाणे ते एक महिन्याची ट्रायल घेऊ शकतात. त्यानंतर, दर तीन महिन्यांनी मी या व्यवस्थेचे नूतनीकरण करीत जाईल. सध्या तपशिलात जाणे अशक्य आहे; पण गरज पडल्यास त्यासंदर्भात टिपण करून ते माझ्या सचिवांमार्फत माझ्याकडे विचारार्थ पाठवता येईल. मि. स्पूनर यांना न्याय्यपणे व उत्तमपणे वागवले जाईल, याची त्यांनी खात्री बाळगावी. तुम्ही घेत असलेल्या तसदीबद्दल धन्यवाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८१४

म्हुनिच्
२ ऑक्टोबर १९०५

श्रीमंत रा. ब. संपत्तराव गायकवाड,
रामराम वि. वि.

खानगी व मिलिटरी खात्याचे कामासंबंधाने व आपले तपासणीसंबंधाने लहानसा रिपोर्ट दर महिन्यास आपण श्रीमंतांकडे पाठवीत जावा. दत्तसाहेबांच्या तपासणीचा रिपोर्ट येतो त्या नमुन्यावर आपला रिपोर्ट असावा. शिवाय खात्याचे कामासंबंधाने जाणण्यासारख्या गोष्टी असतील त्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १५४

रिपोर्टात लिहीत जाव्यात. रिपोर्ट केवळ महाराजांच्या महितीसाठी आहे. त्यावरून काही हुकूम मिळण्याची अपेक्षा ठेवू नये.

महाराजांचा असा विचार आहे की, पाचपावेते इसम नवीन ठेवून ए. डी. सी.चे कामाकरिता तयार करावे. ते चांगले रीतीभातीचे व शिकलेले असून, व्यवहारज्ञान त्यांस चांगले असले पाहिजे व दिसण्यात चांगले तरतीरीत असले पाहिजेत. स्वारीचे वगैरे प्रसंगी त्यांस सर्व व्यवस्था लावता आली पाहिजे. नायब सरनौबतची परीक्षा दिली पाहिजे. नायब सरनौबतपासून सरनौबतपर्यंत त्यांस Prospects मिळतील. पुढे-मागे खानगी कारभारी अगर सरनौबतचे काम करू शकतील, अशा लायकीचे हे लोक असावेत, त्यासाठी असे पाच इसम आपण तपास करून पसंत करून त्यांची नावे महाराजांस सुचावावी व त्यांस कामावर घेण्याची परवानगी मागावी. (पाच जागा नायब सरनौबतच्या ग्रेडमध्ये वाढल्या असे समजावे.)

मिलिटरी खात्यातून पाच व इतर खात्यांतून दोन, अशा सात इसमांस युरोपमध्ये प्रवासास पाठविण्यासंबंधाने आपणास गेल्या आठवड्यात पत्र गेले आहे. त्यासंबंधात महाराजांनी खाली लिहिल्याप्रमाणे फेरफार केला आहे. या लोकांचे खाण्यापिण्यासंबंधाने सरकारांतून सरासरी प्रत्येकी ६ शिलिंगपेक्षा जास्त मिळणार नाही. कपड्याचे संबंधाने सरकारातून काही बक्षीस वगैरे मिळणार नाही, असा फेरफार समजून तजवीज करावी.

आपली पत्रे पोचली. त्यात ज्या बाबतीसंबंधाने हुकूम पाहिजे असेल, त्याबदल अलाहिदा टिप्पन करून पाठवावे. कळावे, लोभ असावा ही विनंती.

J. N. LIMAYE
Secretary

८१५

टेरिटेट,
२० मार्च १९०६

प्रिय मि. सेडॉन,

तुमच्या १ मार्चच्या पत्राबदल धन्यवाद. ॲट्चमेंटखालील इस्टेटस्ची व्यवस्था कोणी पाहायची या तुमच्या प्रश्नाचे उत्तर द्यायचे झाले तर ते माझ्यासाठी अवघड आहे. कारण मी दूर परदेशात आहे व काटेकोर आदेश देण्यासाठी माझ्याजवळ सगळे तपशील नाहीत. जोवर काम अधिकृतपणे केले जात आहे तोवर ते कुठले डिपार्टमेंट हाती घेते हे मला महत्वाचे वाटत नाही. माझ्या मते या कामासाठी महसूल विभाग (रेहेन्यू डिपार्टमेंट) जबाबदार असावा; पण तो विभाग आजवर यासंदर्भात आपले कर्तव्य पार पाडण्यास असमर्थ ठरला आहे. त्यामुळेच श्री. (गुणाजीराव) निंबाळकर यांची स्पेशल सर्विस ॲफिसर म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. विविध विभागांची कार्यक्षमता वाढवण्यापेक्षा कर्मचाऱ्यांची संख्या वाढवण्याकडे (अधिकाऱ्यांचा) कल दिसतो.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | १५५

असे असले तरी हे काम निंबाळकरांकडे सोपवावे असे मला वाटते; पण मी आधीच सांगितल्याप्रमाणे या मुद्यावर अंतिम आदेश देण्याची माझी इच्छा नाही. हा मामला कौन्सिलपुढे मांडावा, असे मला वाटते व त्या मीटिंगला तुम्ही व निंबाळकरांनी उपस्थित राहावे.

माझ्या सर्वात थोरल्या मुलाने तुमच्या डिपार्टमेंटमध्ये काम करावे आणि त्या विभागाची संपूर्ण माहिती व ज्ञान मिळवण्यात तुम्ही त्याला मदत करावी असे मला वाटते. त्याने प्रत्येक डिपार्टमेंटच्या कार्याचे ज्ञान मिळवावे, असे मला वाटते.

मी तुमची पत्रे मोठ्या आवडीने वाचतो व तुमच्या कामाची प्रगती पाहून मला आनंद होतो. तुमच्या नियुक्तीचे नूतनीकरण करण्यात यावे, असे मी माझ्या मंत्रांना कळवले आहे आणि त्यात कुठलीही अडचण येणार नाही, अशी मला आशा आहे.

आम्ही या आठवड्यात स्वीतझर्लंड सोडणार आहोत आणि या टपालाचे उत्तर येईल तेव्हा आम्ही अमेरिकेत प्रवास करीत असू. त्यामुळे हे मामले मला कौन्सिलवर सोपवायला हवेत. येथे व लाऊक्स (Loux) येथे हवामान खूप चांगले होते; पण आज खूप थंडी पडली आहे व पर्वतशिखरे हिमाने आच्छादलेली आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८१६

जिनिक्हा, नेशनल ग्रॅंड हॉटेल
३० मार्च १९०६

कर्नल मार्टेल्ली यांना त्यांच्या कन्येने पाठवलेली छायाचित्रे
राणीसाहेबांना मिळाल्याचे कळवणारे औपचारिक पत्र

८१७

जिनिक्हा
३० मार्च १९०६

आपल्या मंत्रांना कला-भवनाजवळच्या एका हॉलच्या
बांधकामासंबंधी सूचना देणारे पत्र.

८९८

जिनिव्हा

१ एप्रिल १९०६

नांदोडच्या किरिटसिंहजींना त्यांच्या कन्येच्या विवाहानिमित्त गणपतराव गायकवाड यांच्या सल्ल्याने भेटवस्तू (अहेर) विकत घेण्यासंबंधीचे पत्र. अहेराची किंमत रु. २०००/- असावी असा निर्देश.

८९९

जिनिव्हा

३ एप्रिल १९०५

प्रिय श्री. धनेश्वर,

आपल्या राज्यात लोकसेवेची किंवा अन्य शौर्याची कृत्ये वा सेवा करणाऱ्या कुठल्याही प्रजाजनाचे कौतुक व सन्मान करण्याचे काहीच नियम नसल्याने, त्यासंदर्भात नियम तयार करावेत, अशी मा. महाराज साहेबांची इच्छा आहे. कधी कधी काही व्यक्ती आपला जीव धोक्यात घालून इतरांचा जीव वाचवतात. उदा. आग लागलेली असताना किंवा एखादे नैसर्गिक संकट आलेले असताना. कधी कधी आपण काही लोकांनी मोठा धोका पत्करून बुडत्या माणसांना वाचवल्याच्या बातम्या वाचतो. बरेचदा दुष्काळाच्या किंवा पुराच्या वेळी काही लोक आपत्तीत सापडलेल्या लोकांना आर्थिक स्वरूपात किंवा श्रमांच्या स्वरूपात मदत करतात. काही जण समाजसेवा करणाऱ्या संस्था स्थापन करतात. जर अशा किंवा अशा प्रकारच्या इतर गोष्टींचा व सेवांचा योग्य तो सन्मान व कौतुक केले नाही तर लोकांच्या अशा प्रकारच्या शौर्याच्या व सेवेच्या कृत्यांना उत्तेजन व प्रेरणा देण्याची मौल्यवान संधी संस्थान गमावते. खरे तर अशा कृत्यांचा सन्मान करण्याची काही एक पद्धत खूप पूर्वीच आपल्या राज्यात सुरु करायला हवी होती, असे मा. महाराजांना वाटते.

एका बँकरच्या विधवांनी आपल्या पतीच्या स्मृत्यर्थ एक दवाखाना उघडला आहे, असे श्री. दत्त यांनी आपल्या रिपोर्टमध्ये लिहिले आहे. त्यांना व ज्यांच्या कामाचे योग्य कौतुक झाले पाहिजे अशा त्यांच्यासारख्या इतरांना, डिस्ट्रिक्ट ऑफिसरमार्फत योग्य शब्दांत पत्र पाठवायला हवे की, मा. महाराज साहेबांना त्यांच्या उदात्त व लोकसेवेच्या कामाबद्दल समजले आहे व त्यामुळे महाराजांना संतोष झाला आहे, इतरांनीही त्या कामाचे उदाहरण डोळ्यांसमोर ठेवून त्याचे अनुकरण करावे. महाराज जेव्हा त्या गावी जातील तेव्हा त्या दवाखान्यास भेट द्यायला त्यांना आनंद वाटेल.

यासंदर्भात ब्रिटिश इंडियातील व इतर ठिकाणचे नियम मिळवून त्यांचा अभ्यास व्हावा. जुन्या काळीसुद्धा अशा कृत्यांचे पोशाख वगैरे भेटवस्तू देऊन कौतुक व सत्कार केला जात असे. ही जुनी प्रथासुद्धा विचारात घेतली जावी.

एखाद्या व्यक्तीने सामान्य लोकांच्या हितासाठी रु. ३०,०००/- खर्च करून एखादे कार्य सुरु केले किंवा आपल्या राज्यात काही नवा उद्योग सुरु केला, तर कौन्सिलने त्या व्यक्तीस सन्मानार्थ रु. ५०/- मूल्यापर्यंतचा पोशाख देण्याचा आपला हक्क पाळावा; पण अशी संस्था स्थिरावलेली असेल तरच असा सन्मान केला जावा. एखादी संस्था अनियमितपणे काम करीत असेल किंवा अपूर्णावस्थेत असेल तर तिचा गैरव केला जाऊ नये. सन्मानाचा पोशाखसुद्धा छोटा स्थानिक दरबार भरवून स्थानिक अधिकाऱ्याच्या मार्फत दिला जावा. असे पोशाख मा. महाराजांच्या त्या ठिकाणच्या भेटीप्रसंगी किंवा मंत्री जेव्हा त्या ठिकाणी जातील तेव्हा देण्यात यावेत, म्हणजे त्या सत्काराची लोकांकडून खूप प्रशंसा होईल. अशा कार्याचे शक्य तितके कौतुक व प्रशंसा व्हावी, असा यामागील हेतू आहे. जेव्हा महाराज जिल्हांच्या दौऱ्यावर जातील तेव्हा ज्यांचा असा सन्मान झाला आहे, अशा व्यक्तींची महाराजांशी ओळख करून देण्यात यावी; अर्थात संबंधित व्यक्तीच्या इच्छेविरुद्ध काहीही करण्यात येऊ नये. अशा सन्मानाची बातमी आज्ञाप्रिकेत प्रकाशित करण्यात यावी व त्या कामाबदल तेथे थोडक्यात माहिती प्रकाशित करण्यात यावी. सरकारचा त्या कार्याबदलचा संतोष त्या व्यक्तीस उत्तमपणे लिहिलेल्या पत्राद्वारे स्थानिक अधिकाऱ्याद्वारे कळविण्यात यावा. स्थानिक अधिकाऱ्यांनी नेहमीच अशा उपक्रमांना उत्तेजन घावे, त्यांचे उदघाटन करण्याची संधी घ्यावी आणि एका छोट्या भाषणातून त्या उपक्रमाचा लोकांना काय फायदा होणार आहे, हे सांगावे व त्या उपक्रमाचे उदात्त हेतू स्पष्ट करावेत. अशा वर्तणुकीमुळे इतरांना प्रेरणा मिळेल; परंतु अर्थातच अशा उपक्रमांचे उदघाटन करण्याची खाजगी व्यक्तीची इच्छा असेल किंवा भाषण करण्याची इच्छा असेल, तर त्या व्यक्तींना उत्तेजन देऊ नये.

ज्या मुद्यांच्या आधारावर सन्मानासंबंधीचे नियम तयार करायला हवेत, त्या मुद्यांचा महाराजांनी केवळ हा कच्चा आराखडा दिला आहे; पण या विषयावर नियमांचा एक संपूर्ण संच कौन्सिलने तयार करायला हवा. कौन्सिलने नंतर हे नियम पारित करून ते छापून घ्यायला हवेत व त्यांची एक प्रत महाराजांना माहितीसाठी पाठवावी. नियमांपैकी काही भाग त्यांनी गोपनीय ठेवण्यास त्यांना प्रतिबंध नाही. नियमांचा उगाच खल करीत बसण्यात वेळ घालवू नये. कारण छोट्या-छोट्या त्रुटी नंतर दुरुस्त करता येतील किंवा काढून टाकता येतील. कौन्सिलला आवश्यक वाटतील असे इतर नियम तयार करण्याचा अधिकार राहील. अशा बाबींकडे लक्ष देण्याचे कौन्सिलप्रमाणेच सर्व विभागांच्या प्रमुखांचे कर्तव्य असेल.

ज्या व्यक्तींनी सार्वजनिक हितासाठी रु. ३०,०००/- पेक्षा अधिक रुपये खर्चाची कामे सुरु केलेली असतील व ती स्थिरावलेली असतील, त्या व्यक्तींची नावे सन्मानासाठी हुजुरांना कळवण्यात यावीत.

मा. महाराजांची अशी इच्छा आहे की, कला-भवनाच्या इमारतीत स्वयंपाकघरे नसतील, तर त्यांची व्यवस्था करण्यात यावी. खालच्या मजल्यावर दोन व वरच्या मजल्यावर दोन स्वयंपाकघरे

असावीत. ही स्वयंपाकघरे अशी बांधण्यात यावीत की, जेव्हा ती वापरात नसतील तेव्हा ती स्वयंपाकघरे आहेत, असे वाटू नये. त्यांच्यामुळे काही गैरसोयही होऊ नये.

मा. महाराजांची प्रकृती चांगली आहे. मा. महाराणीसाहेब व श्रीमंत संपत्राव हे डॉ. बाळाभाईसमवेत लंडनला गेले आहेत. महाराज पुढच्या आठवड्यात बहुधा पॅरिसला जातील.

आपला आज्ञाधारक,
ए. एन. दातार

ताजा कलम : महाराजांची इच्छा आहे की, मनूभाईंनी जामदारखान्यातील व्यक्तींशी सल्लामसलत करून व जुन्या पौराणिक प्रथांचा विचार करून सजावटीच्या तीन डिझाइन्स तयार कराव्यात. त्यांनी तुमची व श्री. दत्त यांचीदेखील मते घ्यावीत.

ए. एन. दातार

८२०

नेशनल ग्रॅंड हॉटेल, जिनिव्हा,
५ एप्रिल १९०६

प्रिय श्री. व्हाईटलॉ रीड,

आपली गेल्या वेळच्या ललस्पीच डे'च्या वेळी हंरो येथे भेट झाली होती हे आपणास आठवत असेल. मी लवकरच अमेरिकेच्या दौऱ्यावर जात आहे आणि त्यासाठी आपण जर मला काही शिफारसपत्रे (लेटर्स ऑफ इंट्रोडक्शन) दिलीत, तर मी आपला आभारी होईन. माझे बंधू संपत्राव प्रत्यक्ष हे पत्र तुम्हास देतील व माझ्या (अमेरिका भेटीच्या) योजनेबद्दल तसेच मी भेट देणार असलेल्या ठिकाणांबद्दल सांगतील. कुशल असाल. माझ्यावर विश्वास ठेवावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८२१

जिनिव्हा, नेशनल ग्रॅंड हॉटेल
६ एप्रिल १९०६

कर्नल मार्टेल्ली यांना, त्यांनी पाठवलेले त्यांच्या घरातील एका लग्नाचे आमंत्रण स्वीकारू शकत नसल्याबद्दलचे पत्र. पत्रात वधू-वरांस शुभेच्छा दिलेल्या आहेत.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | १५९

८२२

जिनिव्हा

८ एप्रिल १९०६

मंत्रिमहोदयांना लक्ष्मी-विलास पॅलेसमधील तबेल्याच्या
बांधकामासंबंधी सूचना देणारे पत्र.

८२३

जिनिव्हा

९ एप्रिल १९०६

माननीय महोदय,

मा. महाराज साहेबांची इच्छा आहे की, आपल्या राज्याच्या विविध भागांच्या इतिहासाचे अध्ययन राज्याच्या सुभा, न्यायाधीश, नायब सुभा, सहायक न्यायाधीश आणि अगदी मुन्सफ व वहिवाटदार यांनी करायला हवे. (अर्थात ज्यांना अधिक वरचे पद हवे असेल अशा अधिकाऱ्यांनी हे अध्ययन करायला हवे.) या इतिहासाचा सुभा नायब अधिकाऱ्यांच्या अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात येणार होता; पण नंतर असे ठरवण्यात आले की त्यांनी या विषयाची परीक्षा उत्तीर्ण होणे आवश्यक नाही, तर त्यांना या इतिहासाचे व त्यातील तत्त्वांचे उत्तम ज्ञान असायला हवे. त्यांची अधूनमधून चाचणी घेतली जाईल. महाराजांच्या या इच्छेचे अद्याप पालन झालेले नाही. त्यामुळे आपण राज्याच्या विविध भागांच्या इतिहासातील वेच्यांचे अधिकाऱ्यांमध्ये वितरण करावे व ते अधिकाऱ्यांमध्ये फिरविण्यात (सकर्युलेट) यावेत. तुम्हास व वरच्या दर्जाच्या अधिकाऱ्यांनी प्रवास करताना सहायक अधिकाऱ्यांच्या ज्ञानाची संवादातून व चर्चेतून चाचणी करावी व त्यांचे ज्ञान कच्चे वाटले, तर त्यांना तसे स्पष्टपणे सांगावे, अशी महाराजांची इच्छा आहे. वहिवाटदार व मुन्सिफ यांनी त्यांच्या पदोन्नतीसाठीच्या परीक्षा दिलेल्या असतील, तर त्यांची या विषयांबाबत चाचणी घेऊ नये. आपल्या राज्याच्या विविध समस्या व राज्याच्या विकासातील विविध टप्पे समजून घेण्याचा अधिकाऱ्यांनी अभ्यासूपणे प्रयत्न केला नाही, तर त्यांच्या सेवा राज्याला उपयुक्त ठरणार नाहीत. मग ते त्यासाठी कितीही प्रयत्न करोत. त्यामुळे अशा वेच्यांच्या पुस्तकांच्या शक्य तितक्या अधिक प्रती कार्यालयांच्या ग्रंथालयात ठेवल्या पाहिजेत, म्हणजे अधिकारी गरज पडेल तेहा त्यांचा संदर्भ घेऊ शकतील.

खानगी व लष्कर विभागालासुद्धा या वेचांच्या प्रती पुरवण्यात याव्यात व या विभागांच्या सचिवांना त्यांचे अध्ययन करण्यास सांगण्यात यावे. तसेच आपल्या विचारानुसार ही पद्धत इतर विभागांमध्येही लागू करावी.

आज रात्री आम्ही पॅरिसला जाण्यास निघणार आहोत व १८ तारखेस माद्रिदला जाणार आहोत. पुन्हा आठवड्याने पॅरिसला परतणार आहोत. महाराजांची तब्बेत उत्तम आहे.

आपला आज्ञाधारक
ए. एन. दातार

८२४

पॅरिस
११ एप्रिल १९०६

प्रिय राजे अमरसिंग (काश्मीरच्या राजांचे पुत्र),

मी एका इंगिलश अश्वाबदल पाठवलेली तार तुम्हाला मिळाली असावी, अशी आशा आहे. तुमची गैरसोय होणार नसेल तर तो अश्व मी तुम्हाला भेट देऊ इच्छितो. मी पॅलेस ऑफिसरला पत्र लिहून तुमची इच्छा जाणून घेण्यास सार्गितले आहे. तो अश्व खूप उत्तम आहे व उत्तम धावतो; पण सामान्य अश्वारोहणासाठी तो चांगला नाही, परेडसाठी मात्र उत्तम आहे. त्याला परेडसाठी वापरण्याआधी मात्र थोडे प्रशिक्षण द्यावे लागेल. तो अश्व या कामासाठी बडोद्यात वापरण्यात आला होता; पण तुम्ही काळजी घेणे अधिक चांगले. तो तसा स्वभावाने खूप स्नेहाळ आहे. मुजुसाहेबांचा स्पॅनियेल मी विसरलेलो नाही. मुंबईत मला स्पॅनियेल मिळाला नाही. तुम्ही व महाराज कुशल असाल. तुम्हाला व महाराजांना माझे नमस्कार. आम्ही भारतात परतण्यास उत्सुक आहोत. आम्हाला काश्मीरमध्ये जागा असताना आम्ही क्वचित इकडे येतो; पण त्यासाठी आमच्या भावना (इंग्रज सरकारकडून) दुखावल्या जातात. जणू आम्ही काहीतरी गुन्हा केला आहे आणि आम्हाला स्वातंत्र्य नाही. शिक्षणासंदर्भात युरोपने आपले डोळे उघडले आहेत आणि आपल्या लोकांना तेथून जे काही थोडेफार शिक्षण मिळते, त्यामुळे ते आनंदी व समाधानी असतात.

कृपया कौन्सिलर्सना माझी आठवण द्या - ज्यांना मी भेटलो, तेच अद्याप त्या पदावर असतील अशी आशा आहे. मी येथे कालपासून आहे आणि काही दिवसांनी मी इथून निघेन. मी बहुधा अमेरिका व जपानमार्गे परत येईन. दोन्ही देश भेट देण्यासारखे व अभ्यासण्यासारखे आहेत. आम्ही सर्व कुशल आहोत. माझा थोरला मुलगा भारतात असून, राज्याचे प्रशासन करण्याचा अभ्यास करीत आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८२५

पॅरिस

१२ एप्रिल १९०५

प्रिय महोदय (मि. इलियट),

जयसिंहरावांनी लिटल-गो परीक्षा ऑक्टोबर १९०६ पर्यंत उत्तीर्ण व्हावे, अशी माझी इच्छा आहे. त्यांच्या भारतात जाण्याच्या प्रश्नावर नंतर चर्चा करता येईल. जर त्यांच्या कॉलेजचे किंवा विद्यार्थीठाचे नियम त्यांना तात्काळ दाखल होण्यास भाग पाडणारे असतील तर ते पाळलेच पाहिजेत आणि ही अट पाळल्यानंतर त्यांच्या भारतात परतण्याबद्दल विचार करता येईल. जयसिंहरावांबद्दलचे बरेच मुद्दे मला येथे असताना सोडवायचे आहेत, म्हणजे जुन्या चुकांची पुनरावृत्ती होणर नाही. तुमच्या हेतूंसाठी हे स्पष्ट आहे असे मला वाटते. कृपया जयसिंहरावांचे नाव ट्रिनिटी कॉलेजमध्ये घालावे, म्हणजे ते ऑक्टोबरमध्ये कॉलेजला जाऊ शकतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८२६

पॅरिस

२४ एप्रिल १९०६

प्रिय व्हाईटलॉ रीड*,

आपल्या ४ एप्रिलच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. ते मला येथे, पॅरिसमध्ये मिळाले. मी येथे असल्यामुळे आपले पत्र वेळेत मिळाले असते तरी आपले आमंत्रण मला पाळता आले नसते. मी पुढच्या शुक्रवारी लंडनला येणार आहे, तेव्हा मी व माझी पत्नी आपणास भेटायला येऊ. त्यानंतर आम्ही अमेरिकेला जाणार आहोत. अमेरिकित असताना कुठल्या गोष्टींकडे लक्ष द्यावे याबद्दल आपणाशी चर्चा करता येईल. कधीतरी त्या प्रगत देशात त्याचा नीट अभ्यास करण्यासाठी मी प्रदीर्घ मुक्काम करण्याचा प्रयत्न करीन, कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मा. व्हाईटलॉ रीड, अमेरिकेचे राजदूत, लंडन

अमेरिकन वकिलात, लंडन
१ मे १९०६

प्रिय गृहमंत्री, अमेरिका यांस,

मा. श्री. गायकवाड, बडोद्याचे महाराज हे मा. महाराणीसोबत अमेरिकेला छोटीशी भेट देत आहेत. त्यांच्याकडे इंडिया ऑफिसने दिलेली आवश्यक ती पत्रे आहेत. त्यांना अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांना योग्य सूत्रांमार्फत भेटण्याची संधी मिळेल.

मा. महाराज हे अत्यंत विद्वान आहेत, त्यांना ब्रिटिश सरकारची व ब्रिटिश संस्थांची परिपूर्ण माहिती आहे आणि आपल्या मायदेशी परतण्यापूर्वी त्यांना आपल्या देशातील संस्थांची माहिती करून घ्यायची आहे. त्यांचा मुलगा हँगे येथे शिकला असून नुकताच त्याने केंद्रिजमध्ये प्रवेश घेतला आहे. महाराजांच्या अमेरिका भेटीचा एक उद्देश म्हणजे तेथील शैक्षणिक संस्था पाहणे हा आहे. आपल्या देशातील तरुणांना तेथे शिकायला पाठवण्याच्या हेतूने ते अमेरिकेतील शिक्षण संस्था पाहणार आहेत. मी महाराज व महाराणी यांना तुम्ही शक्य ती मदत करावी व वॉर्शिंगटनमधील त्यांचा मुक्काम आनंदाचा व लाभदायक क्वावा असे पाहावे अशी विनंती करीत आहे.

आपला विश्वासू
क्वाईटलॉ रीड

(या संग्रहात महाराजांचीच नक्हे तर त्यांच्या अधिकाऱ्यांनी व काही महत्वाच्या व्यक्तींनी लिहिलेली पत्रेही अंतर्भूत केली आहेत. महाराजांच्या कार्याची व अमेरिका भेटीच्या हेतूंची त्यातून कल्पना यावी हा यामागील उद्देश आहे.)

लंडन
१ मे १९०६

प्रिय महोदय (मि. इलियट),

या पत्रासोबत मी आपणास एक चांदीचा टी-सेट पाठवीत आहे, तो आपण माझी आठवण म्हणून स्वीकार कराल, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग दोन | १ ६ ३

८२९

लंडन

२ मे १९०६

मिसेस रोम यांना,

आपल्या विवाहाच्या वाढदिवसानिमित्त मी एक छोटीशी भेट पाठवीत आहे. तुम्हास व तुमच्या परींना माझ्या शुभेच्छा. महाराणींच्याही तुम्हास शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८३०

लंडन

२ मे १९०६

कर्नल मार्टेल्ली यांना, त्यांच्या कन्येसाठी सोबत भेटवस्तू पाठवीत असल्याबद्दलचे पत्र.

८३१

अमेरिकन वकिलात, लंडन
२ मे १९०६

प्रिय मिसेस कॉवेल्स,

बडोद्याचे महाराज गायकवाड व महाराणी हे सॅन फ्रॅन्सिस्को व प्रशांत महासागरामार्गे आपल्या मातृभूमीस परत जात असताना अमेरिकेमधून जात आहेत. कृपया त्यांना सौजन्याने मदत करावी. महाराजांना अमेरिकेतील प्रजासत्ताक संस्थांची माहिती घ्यायची आहे. महाराज व महाराणी दोघेही खूप विद्वान व आनंदी स्वभावाचे आहेत याचा तुम्हास प्रत्यय येर्इल. महाराजांना अमेरिकेच्या राष्ट्रध्यक्षांना अनौपचारिकपणे भेटता यावे, अशी तुम्ही व्यवस्था करावी, जी भेट ब्रिटिश वकिलातीमार्फत ठरवण्यात आली आहे.

वॉर्सिंग्टनमधील महाराजांचा मुक्काम सुखाचा व लाभदायक होण्यासाठी तुम्ही जे प्रयत्न कराल, त्यासाठी आधीच धन्यवाद.

तुमचा विश्वासू,
व्हाईटलॉ रीड

प्रति, मिसेस विल्यम शेफील्ड कॉवेल्स,
वॉर्सिंग्टन, यू. एस. ए.

८३२

या पत्रात ८२७ क्रमांकाच्या पत्रातीलच मजकूर व्हाईटलॉ रीड यांनी हँगे युनिव्हर्सिटीच्या अध्यक्षांना लिहिलेला आहे. तसेच महाराजांचा बोस्टनमधील मुक्काम आनंददायक व्हावा, याची काळजी घ्यावी, अशी विनंती केली आहे.

८३३

न्यूयॉर्क

३ जून १९०६

प्रिय महोदय,

अमेरिकन शिक्षणतज्ज्ञाची सेवा बडोदा राज्याला मिळवता येणे शक्य होईल का हे जाणून घेण्याची महाराज गायकवाड यांची इच्छा आहे. महाराजांची कल्पना अशी आहे : अमेरिकन शिक्षणतज्ज्ञाने बडोदा राज्यातील विविध शिक्षण संस्थांना भेट घ्यावी, विविध शाळांचे अभ्यासक्रम वगैरे पाहावेत आणि त्यांच्यात योग्य त्या सुधारणा सुचवाव्यात, अशी महाराजांची अपेक्षा आहे. अशा व्यक्तीची सेवा कुठल्या सेवाशर्तीवर मिळवता येईल व ही कल्पना प्रत्यक्षात आणण्यास किती खर्च येईल हेसुद्धा जाणून घेण्याची महाराजांची इच्छा आहे.

आपला विश्वासू
संपत्राव गायकवाड

प्रति,

एच. सी. बम्पस, अमेरिकन म्युझियम ऑफ नॅचरल हिस्टरी, न्यूयॉर्क.

८३४

न्यूयॉर्क

३ जून १९०६

प्रिय महोदय (मि. बम्पस),

बडोद्याचे महाराज मा. गायकवाड यांना पुढील पात्रतेची व्यक्ती त्यांच्या बडोदा या संस्थानात जाऊन त्यांच्या संस्थानातील विविध भागांना भेट देण्यासाठी हवी आहे.

ही व्यक्ती तज्ज्ञ उत्पादक किंवा संस्थानची नैसर्गिक संसाधने व संस्थानचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास व राजकीय व औद्योगिक परिस्थिती अभ्यासून संस्थानला धोरणाबद्दल सल्ला देण्यास पात्र असावी.

महाराजांची इच्छा आहे की, अशा पात्रतेच्या चांगल्या व्यक्तीचा शोध घेऊन आपण महाराज बोस्टनमध्ये असतील तेक्हा त्या व्यक्तीचा महाराजांशी परिचय करून द्यावा. आपल्या कामासाठी त्या व्यक्तीला बडोदा संस्थानात चार ते सहा महिने फिरावे लागेल व माहिती मिळवावी लागेल, म्हणजे ती व्यक्ती बडोदा सरकारला भविष्यकाळासाठी धोरण सुचवू शकेल.

महाराजांचे सरकार त्या व्यक्तीला पुढील गोष्टी देईल.

- १) बडोद्याला जाण्याचे व तेथून परतण्याचे प्रवास भाडे,
- २) ठरल्याप्रमाणे वेतन/मोबदला,
- ३) प्रवासभत्ता. त्यांना तंबूसुद्धा पुरवले जातील.

त्यांनी तपशीलवार व सर्वसमावेशक वृत्तांत आपल्या सूचनांसह विशिष्ट कालखंडात सादर करावा अशी महाराजांची अपेक्षा आहे. तो वृत्तांत/अहवाल ही महाराजांच्या सरकारची गोपनीय मालमत्ता असेल व तिचा उपयोग सरकार आवश्यक वाटेल त्याप्रमाणे करील. अहवाल सादर केल्यानंतर, जर अन्य तज्जांशी चर्चेची आवश्यकता पडली, (धोरण ठरवण्यासाठी किंवा योजना आखण्यासाठी), तर त्या तज्जाने संस्थानास आपल्या माहितीचा फायदा देऊन मदत करावी. ही केवळ कच्ची टिप्पणे आपणाकडे पाठवीत आहे, तुम्ही या मामल्यावर विचार करावा व यात काही बदल सुचवायचे असल्यास सुचवावेत. आपण आवश्यक ती पात्रता असलेली व्यक्ती शोधण्यात महाराजांना मदत केल्यास महाराज उपकृत होतील.

बडोदा राज्य हे मुख्यतः कृषिप्रधान आहे आणि तेथे जर काही कारखाने सुरु करायचे असतील, तर ते जवळच्या शेतकी उत्पादनावर अवलंबून असायला हवेत. त्या गृहस्थांनी येथे उल्लेखलेल्या अटीऐवजी सर्व अटींचे व परिस्थितीचे अध्ययन करायला हवे. त्यांना या बाबतीत सल्ला देण्यासाठी तेथे अधिकारी सापडणार नाहीत, त्यामुळे त्यांना अहवाल सादर करताना मुख्यतः आपल्या स्वतःवरच अवलंबून राहावे लागेल. अशी तज्ज्ञ व्यक्ती सापडली व आम्ही तिचा सल्ला घेतला, तर आमचा वेळ व कष्ट वाचतील. त्या व्यक्तीने (बडोद्याला येण्यासाठी) अमेरिका सोडण्यापूर्वी तुम्ही मला कळवलेत, तर त्या व्यक्तीला हवी असलेली संख्याशास्त्रीय माहिती व इतर माहिती ती व्यक्ती भारतात पोचण्यापूर्वी आम्हाला तयार ठेवता येईल व त्या व्यक्तीपुढे ठेवता येईल. त्या व्यक्तीला कुठली माहिती हवी आहे, हे स्पष्टपणे व अचूकपणे कळवावे.

आपला विश्वासू
संपत्राव गायकवाड

८३५

बोस्टन

६ जून १९०६

प्रिय महोदय (मि. बम्पस),

मा. महाराज गायकवाड यांची अशी इच्छा आहे की, आपण एखाद्या पात्र व्यक्तीकडून 'नागरिकत्व, नागरिकाची कर्तव्ये व हक्क व नागरिकत्व या संकल्पनेचा इतिहास या विषयावर एक प्रबोधनात्मक टिपण तयार करवून घ्यावे. अनुवाद केल्यानंतर ते शाळेसाठीच्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये पाठ म्हणून समाविष्ट करता यावे, असे त्याचे स्वरूप असावे. हे टिपण वय वर्षे १५ ते १८ च्यादरम्यान असलेल्या विद्यार्थ्यांना सहज आकलन क्वावे, असे असावे. आपण या टिपणात कुठले मुद्दे असावे हे ठरवावे आणि ते टिपण परिपूर्ण असेल असे पाहावे. १५ वर्षे वयाखालील विद्यार्थ्यांसाठी तशाच प्रकारचे टिपण तयार करावे, असे आपणास वाटत असेल तर तसे करण्यास आपणास स्वातंत्र्य आहे. सरकारच्या स्वरूपानुसार जर नागरिकांच्या हक्कांत व कर्तव्यांत बदल होत असतील, तर तेही टिपणात नमूद करावे. जर हा भाग टिपणात समाविष्ट करणे उचित वाटले नाही, तर तो वेगळा ठेवावा. त्या टिपणास अंतिम स्वरूप देण्याआधी तयार झालेला भाग महाराज जेव्हा अमेरिकेत असतील तेव्हा त्यांना दाखवण्यात यावा, म्हणजे ते काही सूचना करू शकतील. हे टिपण असे परिपूर्ण असावे की, ते शालेय पाठ्यपुस्तकात एक स्वतंत्र प्रकरण म्हणून अनुवादित स्वरूपात समाविष्ट करता यावे. हे काम करवून घेण्यासाठी आपण योग्य ते मानधन ठरवावे.

आपला विश्वासू
संपत्राव गायकवाड

८३६

फिलाडेलिफ्या, यू. एस. ए.
११ जून १९०६

प्रिय दिवाणसाहेब (केरशापजी)

तळागाळातील वर्गाचे शिक्षण नीट होते आहे की नाही याकडे तुम्ही नीट लक्ष घ्यावे. कारण त्याकडे दुर्लक्ष होते असे महाराजांचे म्हणणे आहे. महाराजांची इच्छा आहे की, तुम्ही व्यक्तिशः जाऊन त्याकडे लक्ष घ्यावे. तसेच गणपती उत्सवाच्या वेळी बडोद्यात काही काळापूर्वी एका (तथाकथित) हलक्या जातीच्या व्यक्तीने प्रवेश केला. तो कोण आहे हे समजल्यावर त्याच्यावर

खटला भरला गेला आणि त्याला दोन वर्षे तुरुंगवासाची सजा देण्यात आली. ही गोष्ट खरी आहे का व ती व्यक्ती अद्याप तुरुंगात आहे का हे जाणून घेण्याची महाराजांची इच्छा आहे. अशा कृतीसाठी कैदेची सजा योग्य आहे का हे तुम्ही पाहावे, अशी महाराजांची इच्छा आहे. अर्थात, हे सर्व गोपनीय ठेवण्यात यावे, अशी महाराजांची इच्छा आहे.

आपला विश्वासू
संपत्राव गायकवाड

८३७

कोलोराडो स्प्रिंग्ज, यू. एस. ए.
१७ जून १९०६

प्रिय दिवाणसाहेब (केरशापजी),

मा. महाराजांची इच्छा आहे की, जनरल विलकॉक्स यांनी सूचना केल्याप्रमाणे व आपण अनुमोदन दिल्याप्रमाणे घोडदळातील व पायदळातील रिक्त जागा भरण्यात याव्यात.

इंदिराजेंचे लग्न पुढे ढकलले गेले, तर त्या संदर्भात कुठलाही वायफळ खर्च होऊ नये, अशी महाराजांची इच्छा आहे. महाराजांनी या विषयावर आपणास आधीच लिहिले आहे.

बडोदा राज्यात एक पिठाची गिरणी सुरु करण्यासंदर्भात आपण एक जनरल मेमो काढण्याची व्यवस्था करावी, अशी महाराजांची इच्छा आहे. ती गिरणी सरकारने चालवावी असा उद्देश नाही, तर ती जनतेने सुरु करावी व तिचे व्यवस्थापनही जनतेनेच पाहावे, असा उद्देश आहे. सरकारने फक्त आवश्यक त्या सुविधा द्याव्यात. या योजनेवर अनुभवी व्यक्तींनी विचार करावा. अकाऊंटंट जनरल आर. बी. डाह्याभाई यांनीही हा मेमो पाहावा, अशी अपेक्षा आहे.

न्यायालयातील खटल्यांचा निकाल लागण्यास होणाऱ्या विलंबासंदर्भात महाराजांचा असा निर्देश आहे की, ब्रिटिश मुलखात खटल्याचा निकाल लागण्यास जितका वेळ लागतो, त्याच्या तीन-चतुर्थांश इतका वेळ बडोदा संस्थानातील खटल्यांचा निकाल लागण्यास लागावा. हे उद्दिष्ट वरिष्ठ कोर्टने व इतर सर्व संबंधित ज्युडिशियल कार्यालयांनी कायम लक्षात ठेवावे. असा योग्य बदल झाल्याशिवाय आपल्या न्यायसंस्थेत सुधारणा झाली, असे म्हणता येणार नाही, असे महाराजांना वाटते. जर असे शक्य नसेल तर न्याय-विभागाने तसे उघडपणे सांगावे व हे ध्येय साध्य करण्यासाठी काही उपाय सुचवावेते.

प्रत्येक खेड्याला दिलेला वेठवेरो रद्द करण्यात आला आहे, की तो अद्याप चालू आहे, हेसुद्धा महाराजांना जाणून घेण्याची इच्छा आहे.

आपला विश्वासू
संपत्राव गायकवाड

८३८

कोलोराडो स्प्रिंग्ज, यू. एस. ए.
१७ जून १९०६

मानवीय महोदय (मि. बम्पस),

आपल्या ११ जूनच्या पत्रांतील सूचनांबद्दल महाराज सयाजीराव गायकवाड आपणास घन्यवाद कळवीत आहेत व त्या सूचना ते पालन करणार आहेत. आपली हरकत नसेल, तर डॉ. हॉल यांनी महाराजांच्या राजधानीस भेट देऊन तेथे महाराजांचे अतिथी म्हणून महिनाभर मुक्काम करावा आणि राज्यातील शैक्षणिक संस्थांचा अभ्यास करावा, अशी महाराजांची इच्छा आहे. राज्यातील विशेषत: प्राथमिक आणि तांत्रिक शिक्षणाची त्यांनी पाहणी करावी. प्राथमिक शाळांच्या संदर्भात, डॉ. हॉल यांनी प्राथमिक शाळांच्या पाठ्यपुस्तकांकडे विशेष लक्ष द्यावे, सध्याची पाठ्यपुस्तके पाहावीत, म्हणजे त्यांच्यामध्ये आवश्यक बदल ते सुचवू शकतील. पाहुणे म्हणून त्यांना भारतात येण्यासाठी इंग्रज सरकारची अनुमती बहुधा लागणार नाही. कारण ते राज्याचे कर्मचारी म्हणून येत नाहीत; पण त्यांनी काही महिन्यांसाठी बडोदा सरकारच्या नोकरीत राहावे असे तुम्हास वाटत असेल तर महाराज आवश्यक ती मान्यता देण्यासाठी आपल्या मंत्रांना इंग्रज सरकारला तसे विनंतीपत्र लिहिण्यास सांगतील. त्यासाठी आपण डॉ. हॉल यांची पुढील माहिती पाठवावी : वय, पात्रता, राष्ट्रीयत्व, वेतन व इतर सेवाशर्ती.

तुम्ही डॉ. हॉल यांच्याशी बोलून ते महाराजांची विनंती स्वीकारतील का व स्वीकारल्यास कुठल्या अटीकर स्वीकारतील हे जाणून घ्यावे. महाराज जर डॉ. हॉल यांना अमेरिकेत भेटू शकले नाहीत, तर ते डॉ. हॉलना भारतात भेटतील व त्यांच्या सेवाशर्तीं ठरवतील. यासंदर्भात ते वेळ घालवणार नाहीत.

डॉ. हॉल यांनी महाराजांचे अतिथी म्हणून बडोद्यास येण्याचे मान्य केले तर कृपया महाराजांनी त्यांना किती मानधन द्यावे हे सुचवावे, कारण मानधनाशिवाय डॉ. हॉल यांनी एवढी तसदी घ्यावी, असे महाराजांना वाटत नाही.

आपला विश्वासू
संपत्राव गायकवाड

८३९

कोलोराडो स्प्रिंग्ज, यू. एस. ए.
२१ जून १९०६

प्रिय महोदय (मि. बम्पस),

बडोद्याच्या महाराजांची अशी इच्छा आहे की, आपण स्वतः किंवा कुणा अन्य पात्र व्यक्तीकडून पुढील विषयांवर लेख/प्रकरणे लिहवून घ्यावीत -

- १) अमेरिकेचा औद्योगिक विकास व अमेरिकन सरकारचे विविध प्रकारे त्या विकासास सुरक्षात देण्याचे धोरण. यासंदर्भात आयात-निर्यातीची आकडेवारी लक्षात घेतली जावी. आपल्या प्रजाजनांसाठी महाराज आपल्या अमेरिका प्रवासासंबंधी जे पुस्तक लिहिण्याचा विचार करीत आहेत, त्यात हे प्रकरण समाविष्ट करण्याचा त्यांचा विचार आहे. जे उद्योग भारतात सुरु करता येण्यासारखे आहेत, त्यांचा या लेखात विशेष उल्लेख करण्यात यावा.
- २) अमेरिकेतील शिक्षणव्यवस्था.
- ३) अमेरिकेतील शेती व तिच्याशी निगडित काही उद्योग.
- ४) मुलांचे पालन-पोषण व ती मोठी झाल्यावर त्यांचे आई-वडिलांशी असलेले संबंध.
- ५) कामगार संघटना, त्या कशा गठित होतात याचे स्पष्टीकरण व त्यांचे नियम व तत्वे. हे लेख फारसे शिक्षित नसलेल्या प्रजाजनांसाठी अपेक्षित आहेत. औद्योगिक विकासावरील प्रकरणात युरोप आणि इतर देशांची तुलना करता येईल. महाराजांकडे संदर्भग्रंथ नसल्यामुळे हे लेख आपण तयार करवून घ्यावेत व टंकलिखित करून ते महाराजांकडे पाठवावेत, अशी महाराजांची इच्छा आहे, म्हणजे महाराज त्या लेखांमध्ये भर घालू शकतील किंवा त्यांचे संपादन करू शकतील. अर्थात, या लेखांची भाषा सोपी असावी. महाराज या कामासाठी योग्य ते मानधन देतीलच.

आपला विश्वासू
ए. एन. दातार

ता. क. : बडोदा राज्यात ग्रंथालये (Lending Libraries) सुरु करण्यासाठीचे नियम आपल्या अवलोकनार्थ पाठवावेत, असे महाराजांनी सांगितले आहे. आपण त्यांच्यामध्ये योग्य त्या सुधारणा वा बदल सुचवावेत, अशी महाराजांची इच्छा आहे. हे नियम म्हणजे केवळ कच्चा आराखडा आहे. या देशातील वाचनालयांच्या कार्यपद्धतीची आपणास माहिती आहे. त्याआधारे आपण या विषयावर प्रकाश पाढू शकाल.

ए. एन. दातार

: नियम :

लहान गावांत आणि खेड्यांत ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी व वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी आवश्यक तेथे ग्रंथालये सुरु करायची आहेत. त्यांच्या संदर्भातील नियमांबद्दल :

- १) या नियमांना 'ग्रंथालयांसंदर्भातील नियम' असे म्हटले जाईल.
- २) या नियमांसाठी प्रत्येक तालुक्याचे मंडळात ('सर्कल्स'मध्ये) भाग केले जातील व प्रत्येक मंडळात दहापेक्षा अधिक खेडी असणार नाहीत.
- ३) या मंडळात सर्वात अधिक लोकसंख्या असलेल्या खेड्यात एक ग्रंथालय सुरु करण्यात येईल.
- ४) प्रत्येक ग्रंथालयावर पुढील व्यक्तींचे नियंत्रण व लक्ष राहील, ज्या खेड्यात ते ग्रंथालय आहे तेथील शाळा-शिक्षक व त्या मंडळातील ग्रामपंचायतीचे चार सदस्य (शहर परिषदेप्रमाणे).

- ५) सुरुवातीला प्रत्येक ग्रंथालयास स्थानिक भाषेतील काही पुस्तके देण्यात येतील व काही वृत्तपत्रे व नियतकालिके खरेदी करण्यासाठी अनुदान देण्यात येईल.
- ६) या शासकीय अनुदानाचा हेतू अशा संस्था सुरु करणे व लोकांमध्ये ज्ञानाबद्दल आवड निर्माण करणे हा असेल.
- ७) शाळा-शिक्षक हा ग्रंथालयाचा मानद सचिव म्हणून काम करील व मंडळातील वाचक-सभासदांना कुठल्याही शुल्काशिवाय पुस्तके वाचावयास देणे हे त्याचे काम असेल.
- ८) वाचावयास दिलेले पुस्तक वाचकास १५ दिवसांपेक्षा अधिक काळ स्वतःकडे ठेवता येणार नाही. अर्थात, गरज पडल्यास त्याची मुदत वाचक वाढवून घेऊ शकेल.
- ९) सरकारी अनुदान तीन वर्षे दिले जाईल. त्यानंतर मात्र ते ग्रंथालय लोकांनी सरकारी अनुदानाशिवाय चालवावे, अशी अपेक्षा आहे. त्या ग्रंथालयास दिलेली सर्व पुस्तके ही तेव्हा ‘सार्वजनिक मालमत्ता’ समजली जातील.
- १०) तीन वर्षांच्या मुदतीनंतरही सरकार ग्रंथालयांना पुस्तके व नियतकालिके भेट देऊ शकेल; पण त्यासंदर्भात वचन मात्र देणार नाही.
- ११) ग्रंथालयाच्या कामाच्या वेळात कुठल्याही व्यक्तीला ग्रंथालयात जाऊन ग्रंथ व नियतकालिके वाचण्याचा हक्क असेल व त्यावर कुठलेही बंधन नसेल.

८४०

३ ऑगस्ट १९०६

प्रिय महोदय,

डॉ. चार्ल्स कथबर्ट हॉल यांचे पत्र संलग्न असलेले आपले दि. १३ जुलैचे पत्र मला प्राप्त झाले आहे. मि. हॉल यांना बडोदा संस्थानचे पाहणे म्हणून वागवण्याची व बडोदा राज्याच्या शिक्षण विभागासंदर्भात सर्व सुविधा देण्याची सूचना मी बडोद्याच्या मंत्रिमहोदयांना पत्राद्वारे दिली आहे. मि. हॉल बडोद्याला कधी पोचणार आहेत हे त्यांनी आधी कळवावे, असे कृपया त्यांना (मि. हॉल यांना) सांगावे.

औद्योगिक विकासासंदर्भात (सल्ला घेण्यासाठी) ज्या गृहस्थांची तुम्ही महाराजांकडे शिफारस करणार होता, त्यांना पुढील माहिती कळवण्यास सांगावे, म्हणजे त्यांच्याकडून पत्र आल्यावर आम्हास इंग्रज सरकारला कळवणे शक्य होईल आणि सरकारकडून पत्र आल्यावर आम्ही तुम्हाला पत्र लिहू. त्यात डॉ. हॉल यांनी कधी भारतात येण्यास निघावे हे कळवू.

मि. हॉल यांनी पुढील माहिती कळवावी :

मि. हॉल यांचे वय, पात्रता, राष्ट्रीयत्व व ज्या अटींवर ते भारतात येऊ इच्छितील त्या अटी. बडोदा संस्थानला त्यांची सेवा सहा महिने लागेल.

जर इंग्रज सरकारकडून आधी समजले, तर मि. हॉल नोक्हेंबर महिन्यात भारतात येण्यासाठी निघू शकतील का हे त्यांना विचारावे. कृपया हे लक्षात घ्यावे की, ते गृहस्थ (मि. हॉल) यांना केवळ पुस्तकी ज्ञान नसावे, तर त्यांच्याकडे व्यवहार्य अशा योजना विकासामध्ये रस असलेल्या सरकारपुढे व लोकांपुढे मांडण्याची क्षमता असावी. सध्याच्या परिस्थितीमध्ये आपला भौतिक विकास साधण्यासाठी लोक काय करू शकतील हे लोकांच्या मनावर भाषणांच्या द्वारे ठसवण्याची क्षमता त्या गृहस्थांमध्ये असावी. समस्येची गरज ओळखून त्यांच्याकडे काही विभागांचा कार्यभार देण्यात येऊ शकतो. तुम्ही प्रोफेसर टेंक्स यांच्या संदर्भात मि. राईट (Wright) यांच्यामार्फत चौकशी करावी. त्यांच्या संदर्भातही मि. हॉल यांच्याप्रमाणेच माहिती पाठवावी. मी त्या दोन्ही गृहस्थांची माहिती महाराजांसमोर ठेवीन व त्यांचा निर्णय तुम्हास कळवीन. बडोदा संस्थानासाठी माहिती वगैरे गोळा करणारांसाठी मानधन देण्याचे प्रस्ताव तुम्ही कशा प्रकारे करीत असता हे तुम्ही कृपया मला कळवाल का? म्हणजे मी ते महाराजांच्या संमतीसाठी त्यांच्यापुढे ठेवू शकेन. कळवे.

आपला विश्वासू
संपत्तराव गायकवाड

प्रति,
एच. सी. बम्पस, अमेरिकन म्युझियम ऑफ नॅचरल
हिस्टरी, न्यूयॉर्क

८४१

हाईड पार्क, लंडन
६ ऑगस्ट १९०६

प्रिय दिवाणसाहेब (केरशापजी),

महाराजांची अशी इच्छा आहे की, बडोदा शहराच्या गजबजलेल्या भागांत, लोकांना करमणुकीसाठी जेथे जाता येईल व लोकांच्या प्रकृतीला जेथे फायदा होईल, असे चौक (मोकळ्या जागा) तयार कराव्यात. या चौकांचा उपयोग लोकांच्या आरोग्यासाठी होईल व आग लागल्यास लोकांना सुरक्षिततेसाठी तेथे जमता येईल. म्युनिसिपल अधिकारी व ईंजिनिअरिंग डिपार्टमेंटशी सल्लामसलत करून एक टिप्पण तयार करण्यात यावे व ते महाराजांच्या अंतिम आदेशांसाठी पाठवण्यात यावे. अर्थात, या कामासाठी मोठा खर्च होणार नाही हे लक्षात ठेवावे. ही योजना व्यवहार्य आहे का? त्यासाठी मोठ्या इमारती पाडाव्या लागणार नाहीत व ज्यांची घेरे ताब्यात घेतली जातील, त्यांना देण्याची नुकसानभरपाई खूप अधिक असणार नाही असे पाहावे.

मी येथे विचारार्थ एक सूचना करतो (ही अर्थात संपूर्णपणे माझी सूचना आहे.) की, दुर्गंधी येणाऱ्या सुरसागरच्या काही भागाचे रूपांतर शक्य झाल्यास एखाद्या सर्कलमध्ये किंवा चौकात करण्यात यावे. सरकारवाड्याजवळच्या विट्ठल मंदिरासमोरही एक चौक तयार करावा, असे मला सुचवावेसे वाटते.

मा. महाराजांनी असा आदेश दिला आहे की, काही हुशार सरदारपुत्रांना महसुलीविषयक भाषणांना उपस्थित राहायला सांगावे, म्हणजे त्यांचा महसूल मामल्यांशी परिचय होईल.

आपला विश्वासू
संपत्राव गायकवाड

८४२

लंडन

२१ सप्टेंबर १९०६

प्रिय सर जॉन मोलें यांस,

मी अलीकडे अमेरिकेहून परत आलो आहे आणि २ ऑक्टोबर रोजी भारताकडे प्रस्थान ठेवणार आहे. माझ्या युरोप भेटीचा मला, मा. महाराणींना व मुलांनाही खूप फायदा झाला. या भेटीत मला पाश्चात्य देशातल्या काही शैक्षणिक संस्था पाहता आल्या, त्याचा फायदा मला माझ्या राज्यातील शिक्षणव्यवस्था सुधारण्यामध्ये होईल.

आपल्या याआधीच्या भेटीत आपण मला भारतातील संस्थानांच्या प्रशासनासंदर्भात काही प्रश्न विचारले होते. त्यासंदर्भात मी काही टिपणे तयार करवून घेतली व ती या पत्रासोबत तुमच्यासाठी अनौपचारिकपणे पाठवीत आहे. त्यांचा तुम्हाला उपयोग होईल, अशी आशा आहे. अर्थात, ही टिपणे परिपूर्ण नाहीत. त्यांच्यामध्ये इंग्रज सरकार व भारतातील संस्थाने यांच्यातील सध्याच्या संबंधांबद्दल विचार व्हायला हवा होता. त्यांच्यामध्ये फक्त काही महत्वाच्या मुद्यांचा परामर्श घेतलेला आहे व ती शक्य तितकी संक्षिप्त ठेवण्यात आली आहेत. त्यांच्यावरून आपणास या विषयाची केवळ सामान्य कल्पना येईल.

भारतातील संस्थानांची नैसर्गिक व निरोगी वाढ व विकास व्हायचा असेल तर त्यासाठी अधिक स्वायत्तेची आवश्यकता आहे, असे मला वाटते. या संस्थानांना गौण स्थान द्यावे व त्यांच्या प्रशासनाची सर्व महत्वाची वैशिष्ट्ये नष्ट करावीत हे योग्य नव्हे, तसे होणे योग्य नाही; पण तरीही सध्याची हस्तक्षेपाची, नियंत्रणाची व अनावश्यक बंधनांची सरकारची पद्धत पाहता विनाकारण असे दुःखद परिणाम होणार असे वाटते.

चांगले सरकार असणे हा मानवाचा अधिकार आहे आणि आजकाल लोक स्वतःच तशी मागणी करीत आहेत; पण जोवर भारतातील संस्थाने ही प्राथमिक अट पूर्ण करीत नाहीत आणि पत्रसंग्रह : भाग दोन | १७३

त्यांचे प्रशासन उत्तम होत नाही, तोवर मला असे वाटते की त्यांच्यामध्ये (सरकारने) हस्तक्षेप करू नये. कारण कृतीच्या अशा स्वातंच्याशिवाय व भारतीय संस्थानिकांवर अधिक विश्वास टाकल्याशिवाय त्यांना आपल्या प्रजेचे कल्याण करणे अवघड वाटेल व संस्थानांचा विकास अशक्य होईल.

काही काळापूर्वी भारतातील संस्थानिकांची एक परिषद गठित करावी अशी कल्पना पुढे आली होती. अशी परिषद जर योग्य नियमांनुसार तयार करण्यात आली असती आणि तिला पुरेसे अधिकार देण्यात आले असते, तर खूप चांगले झाले असते, असे मला वाटते. संस्थानांसमोरील समस्यांचा या परिषदेकडून विचार करण्यात आला असता व त्यांच्यावर उपाय करता आले असते. अशी परिषद स्थापन झाली, तर संस्थानिकांना प्रेरणा मिळेल व त्यांच्यामध्ये विश्वास निर्माण होईल. ते आपली प्रजेसंबंधीची कर्तव्ये अधिक चांगल्या प्रकारे पार पाडू शकतील. त्यामुळे संस्थानिकांमध्ये (इंग्रज) साग्राज्याच्या सुरक्षेबद्दल व कल्याणाबद्दल रुची निर्माण होईल; आणि महत्त्वाचे म्हणजे ही परिषद त्यांना एकमेकांच्या संपर्कात येऊन आपापल्या राज्यातील प्रशासनासंदर्भात चर्चा करण्याची संधी मिळेल.

इंग्लंड सोडण्यापूर्वी एकदा तुम्हाला लंडनमध्ये किंवा लंडनजवळच्या कुठल्याही ठिकाणी (तुम्हाला सोयीचे असेल तेथे) भेटण्याची माझी उत्कट इच्छा आहे. या महिन्यातील कुठलीही तारीख मला सोयीची आहे. कारण मी सध्या सगळ्या कामांपासून स्वतःला मोकळे ठेवलेले आहे.

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

८४३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२१ जानेवारी १९०७

आदरणीय मित्र (लॉर्ड मिंटो),

आपल्या नुकत्याच कलकत्यात झालेल्या भेटीच्या संदर्भात मी एकंदरीत भारतातील संस्थानांच्या व विशेषत: माझ्या बडोदा संस्थानाच्या प्रशासनासंदर्भात तयार करवून घेतलेली टिपणे या पत्रासोबत पाठवीत आहे. त्यात परामर्श घेतलेले मुद्दे आपणास योग्य वाटले व त्यांचा काही निश्चित असा परिणाम होईल असे वाटले, तर मी उपकृत होईन.

सध्याच्या ज्या (इंग्रजी सरकारच्या) हस्तक्षेपाच्या व नियंत्रणाच्या प्रणालीने भारतातील संस्थानांचे प्रशासन चालू आहे ती पद्धत अनावश्यक व योग्य परिणाम न साधणारी आहे हे प्रस्तुत टिपणे नीट वाचल्यास आपली खात्री पटेल असे मला ठामपणे वाटते. मला सतत असे वाटत आले आहे की, भारतातील संस्थानांना अधिक प्रमाणात स्वायत्तता हवी व इंग्रज सरकारचा त्यांच्या प्रशासनात हस्तक्षेप कमी हवा, म्हणजे त्या संस्थानांना आपला सर्वांत निरोगी असा विकास करून घेता महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १७४

येर्इल. या संस्थानांची सगळी मौलिकता व वैशिष्ट्ये नष्ट करून टाकण्याचा ब्रिटिश सरकारचा हेतू नक्कीच नसावा, असे मला वाटते.

प्रत्येक देशाच्या प्रजेला चांगले सरकार असायला हवे आणि आपण पाहिलेच असेल की, जनता वाईट सरकारला सहन करीत नाही व करणारही नाही; परंतु जोवर ही प्राथमिक अट पाळली जाईल व जोवर भारतीय संस्थानांचे प्रशासन बन्यापैकी कार्यक्षम असेल तोवर त्या संस्थानांच्या प्रशासनामध्ये हस्तक्षेप होऊ नये व त्यांना अतिरेकी नियंत्रणामुळे गौण स्थान दिले जाऊ नये. आमच्यावर (इंग्रज सरकारने) बन्यापैकी विश्वास ठेवल्याशिवाय आम्हा संस्थानिकांना आमच्या प्रजेचा विकास व कल्याण करणे अवघड वाटेल.

सोबतच्या टिपणांमधील त्रुटींकडे आपण दुर्लक्ष करावे. ही टिपणे परिपूर्ण नाहीत आणि त्यात सर्व बाबींचा विचार केलेला नाही. तसेच इंग्रज सरकार व भारतीय संस्थाने यांच्यातील संबंधांबद्दलच्या ज्या बाबींचा विचार केला जावा, त्यांचाही संपूर्ण समावेश नाही. ही टिपणे संक्षिप्त आहेत व त्यांच्यामध्ये फक्त महत्वाच्या मुद्याचाच विचार केला गेलेला आहे.

पत्र संपवण्यापूर्वी मी आपण मला जे सौजन्य दाखवले व या बाबींमध्ये लक्ष देण्याचे आश्वासन दिले, त्याबद्दल मी आपले आभार मानतो.

मा. साहेबांचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८४४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१४ ऑगस्ट १९०९

‘आपणास शिकारीसाठी किती साठमार हवेत ते कळवावे म्हणजे मी पाठवीन’
असे कोल्हापूरच्या महाराजांना लिहिलेले पत्र.

८४५

बडोदा
२९ ऑगस्ट १९०९

मि. सॅम्युएल ल्युक्स जोशी यांची बडोदा कॉलेजमध्ये इंगिलिशचे प्राध्यापक म्हणून नियुक्ती करीत असल्याबद्दलचे बडोद्याचे रेसिडेंट मि. ओ. व्ही. बोसानक्वेट यांना लिहिलेले पत्र.

८४६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ सप्टेंबर १९०९

प्रिय दिवाणसाहेब (आर. सी. दत्त),

मला रेसिडेंट मि. बोसानक्वेट यांच्यामार्फत इंग्रज सरकारकडून मिळालेला खलिता सोबत पाठवीत आहे. आपल्या राज्यात सरकारविरोधात चिथावणी देणाऱ्या या घटना घडल्या (असतील) त्यांचे विवरण व त्यासंदर्भात आपण उचललेली पावले यांच्यासंदर्भातले एक टिपण आपण तयार करून पाठवावे. या खलित्यास उत्तर देण्यासाठी उपयुक्त ठरेल अशी माहितीही आपण पाठवावी. इतर राज्यांमध्ये अशा प्रकारच्या घटना घडल्या असतील, तर त्यांचीही संपूर्ण कल्पना आपण मला द्यावी. या बाबतीत संस्थाने ही ब्रिटिश प्रदेशापेक्षा वाईट आहेत का हेसुद्धा कळवावे. ज्यावरून निष्कर्ष काढता येतील, अशी माहिती तुम्ही पाठवावी, हा या पत्रामागील उद्देश आहे. ही माहिती आपण जितक्या लवकर पाठवाल तितके चांगले.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८४७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
९ सप्टेंबर १९०९

चि. गणपतराव,

आपल्या पत्नीच्या निधनाबद्दल आपणास शोक वाटत असणार; पण आता शोक करणे योग्य नव्हे. तुमची मुले आनंदात असतील. मी नेहमी त्यांचा विचार करतो. तुम्ही अमरेलीला आनंदात आहात ना?

तुमचा
सयाजीराव गायकवाड

ग्रति,

श्रीमंत गणपतराव गायकवाड, जिल्हा न्यायाधीश, अमरेली.

८४८

बडोदा

१० सप्टेंबर १९०९

मेजर पॉटिंजर यांना 'निवृत्तीनंतर आपण ईस्टबोर्न येथे स्थायिक होणार आहात का?' अशी विचारणा करणारे पत्र.

८४९

पुणे

१५ सप्टेंबर १९०९

प्रिय मित्र (मि. जॉर्ज क्लार्क),

पुण्यात मला घर बांधायचे आहे, त्यासाठी योग्य अशी साईट निवडण्यात मदत करण्यासाठी पुण्याच्या कलेक्टरांना सांगाल का? अर्थात, पुण्यात मी सवडीने घर बांधणार आहे.

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

८५०

पुणे

१५ सप्टेंबर १९०९

प्रिय मित्र (सर जॉर्ज क्लार्क),

मी पुढील शनिवारी मुंबईत प्रेसिडेन्सी क्रिकेट मॅचमध्ये शिवाजीरावांचा खेळ पाहण्यासाठी येणार आहे. त्यानंतर मी आपणास भेटेन व आपण बोलू.

भारतीय शिक्षण हा एक महत्वाचा प्रश्न आहे. मी त्याचा अभ्यास केला आहे असे मी म्हणाणार नाही; पण मला एकंदर असे वाटते की, सध्याच्या शिक्षण पद्धतीने उत्तम नागरिक तयार केलेले नाहीत. सध्याचे शिक्षण केवळ वरवरचे व उथळ आहे. आजची शिक्षण पद्धती पूर्णपणे बदलून तिच्या जागी अधिक चांगली शिक्षण पद्धती आणली पाहिजे. माझ्या युरोपमधील अनुभवांवर आधारित अशा नव्या शिक्षण पद्धतीचा बडोद्यात प्रयत्न करून पाहायला मला आवडेल; पण बडोद्यात हा प्रयोग यशस्वी करण्याइतपत संसाधने व प्रभाव नाही. यासाठी आम्हाला इंग्रज सरकारची मदत घ्यायला हवी.

मी उद्या मुंबईला येण्यासाठी निघत आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | १७७

८५१

मुंबई

१७ सप्टेंबर १९०९

कर्नल मीड यांच्या मुलास औपचारिक पत्र.

८५२

मुंबई

१८ सप्टेंबर १९०९

मि. बटलर यांना पत्र. ‘बापूसाहेब घाटगे यांनी मला हे
‘लेटर ऑफ इंट्रोडक्शन’ देण्यास सांगितले आहे.
ते कोल्हापूरला माजी कुटुंबाचे सदस्य आहे’, असा मुख्य मजकूर.

८५३

पोलोव्हिस्टा, पुणे

२५ सप्टेंबर १९०९

प्रिय श्री. दत्त (दिवाण),

क्हाईसरॉय यांना पाठवण्याच्या पत्राबरोबर जे कव्हर लेटर पाठवायचे आहे ते २ सप्टेंबर रोजी
मिळाले. मी अद्याप खलिता वाचलेला नाही; पण लवकरच तो वाचीन.

क्हाईसरॉय यांच्या खलित्याबदल मी मि. बोसानक्वेट यांच्याशी थोडे बोललो; पण गंभीर
सल्ला देण्याआधी इतर संस्थानांमध्ये (सरकारविरोधी) काय घटना घडल्या यांची माहिती मी
द्यायला हवी. मी मि. बोसानक्वेट यांना सांगितले की, ब्रिटिश अमलाखालील (भारतातील)
प्रदेशात सरकारविरोधी कारवाया या खाजगी संस्थानांपेक्षा अधिक प्रमाणात होत असतात. अर्थात,
माझे हे मत वृत्तपत्रे वाचून झालेले आहे, असेही मी त्यांना सांगितले.

खलित्याला उत्तर देण्यापूर्वी तुम्ही कृपया रेसिडेंट यांना पत्र लिहून आवश्यक ती माहिती
मागवावी. त्यात प्रस्तावना अशी करावी की, गुन्ह्यांचे व इंग्रजांविरुद्ध चिथावणी देण्याचे प्रकार

कमी करण्यात इंग्रज सरकारला नेहमीच सहकार्य करण्याचे धोरण बडोद्याने ठेवले आहे. खलित्याला उत्तर देण्यापूर्वी मला माहिती हवी आहे, असे मी मि. बोसानक्वेट यांना सांगितले आहे आणि इंग्रज सरकारकडे या विषयावर काय माहिती आहे, याविषयी मी अनभिज्ञ असल्याने मी त्यांना (बोसानक्वेट यांना) आवश्यक माहितीची विचारणा करण्यासाठी पत्र लिहीन असेही मी त्यांना सांगितले आहे. भारतातील राजकारण समजणे फार अवघड आहे. कारण येथे आपल्याला कुठल्याही बाबतीत मत व्यक्त करण्याचा अधिकार नसतो व आपल्याला फक्त प्रेक्षक बनून राहावे लागते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८५४

पुणे
२९ सप्टेंबर १९०९

सर जॉर्ज क्लार्क यांना त्यांच्या उत्तम भाषणाबद्दल
त्यांचे अभिनंदन करणारे औपचारिक पत्र.

८५५

पुणे
१ ऑक्टोबर १९०९

प्रिय मित्र (सर जॉर्ज क्लार्क),

मी आपले भाषण बारकाईने वाचले. त्यातील मुद्यांशी मी पूर्णपणे सहमत आहे. आपण लोकांसाठी खूप काही करीत आहात आणि त्यांच्याकडून तुम्हाला आदर मिळायला हवा.

शेतीमध्ये सुधारणा होण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या नव्या पिढीला प्राथमिक शिक्षणाची गरज आहे, असे मला वाटते. त्यामुळे त्यांची बुद्धिमत्ता वाढेल व शेतीमध्ये नवीन कल्पना ते राबवू शकतील. काल तुमच्या भेटीने मला आनंद वाटला.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८५६

पुणे
५ ऑक्टोबर १९०९

कर्नल मीड यांना ‘मी तुमच्या मुलाला आनंदाने आमंत्रित करीन’
असे कळवणारे औपचारिक पत्र.

८५७

बडोदा
२९ ऑक्टोबर १९०९

प्रिय दिवाणसाहेब (पालनपूर संस्थान),

अलीकडे आपणाकडून काहीच वर्तमान समजले नाही. आपण सर्व जण आनंदात असाल, अशी आशा आहे. बन्याच काळापासून आपली भेट घेण्याची इच्छा होती; पण काही ना काही कारणाने ही इच्छा पूर्ण झाली नाही, हे आपणास ठाऊकच आहे.

पुढच्या महिन्यात लॉर्ड मिंटो यांची बडोदा-भेट पूर्ण झाल्यावर थोड्या काळासाठी राज्यात दौऱ्यावर जायचे आहे, म्हणून लॉर्ड मिंटो येथून गेल्यानंतर पाचेक दिवस आपल्या साहेबजाईंसह (पुत्रांसह) येथे मुक्कामासाठी येऊ शकलात, तर आपले परस्परसंबंध दृढ होतील व त्याचबरोबर आनंदही मिळेल. तरी हे आमंत्रण स्वीकारून आपण आपल्या भेटीचा लाभ द्याल, अशी आशा आहे. आपण व आपले साहेबजादे कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८५८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ नोव्हेंबर १९०९

श्री. व्ही. पी. माधवराव यांना दिलेले ‘लेटर ऑफ इंट्रोडक्शन’.
प्रति - गोंडालचे ठाकूरसाहेब, भावनगरचे महाराज, जुनागडचे नवाब.

८५९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ नोव्हेंबर १९०९

सैलाना (बुंदेलखण्ड) च्या महाराजांच्या मुलाच्या विवाहानिमित्त
शुभेच्छा देणारे पत्र, अहेर पाठवीत असल्याचा उल्लेख.

८६०

बडोदा
१ नोव्हेंबर १९०९

प्रिय महाराज (कोल्हापूर),

चित्यांबदल धन्यवाद. काल मी त्यांना शिकार करताना पाहिले. साठमार लोकांना पाठवण्यात मला आनंदच होईल; पण ते या महिन्याच्या २० तारखेला कोल्हापुरात येऊ शकणार नाहीत. या नोव्हेंबरमध्ये आपण सहकुटुंब माझ्याकडे येऊ शकाल का? तुम्हा सर्वांचे स्वागत करायला मला मनापासून आनंद होईल. तुम्ही सर्व कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८६१

बडोदा
२ नोव्हेंबर १९०९

प्रिय मि. बोसानक्वेट,

मी मंत्र्यांना राजवाड्याच्या मैदानावर आतषबाजी (शोभेची दारू, फटाके वगैरे उडवण्याचा कार्यक्रम) करायला सांगितले आहे, म्हणजे व्हाईसर्गॉयना बाहेर न पडता तो कार्यक्रम पाहता येईल. मी मंत्र्याला स्टेशनवर उपलब्ध असलेले गार्डस् तैनात करायलाही सांगितले आहे. मी माझ्या भाषणात काही बदल केले आहेत आणि त्याची प्रत तुम्हाला लवकरच पाठवण्यात येईल. मान्यवर पाहुण्यांबरोबर श्री. सयाजी सरोवर येथे रविवारी सकाळी न्याहारीत सहभागी व्हायला मला आवडेल, अर्थात, त्यांची काही गैरसोय होत नसेल, तरच. मी आज रात्री काही दिवसांसाठी मुंबईला जात आहे. मी कधीही परत येऊ शकेन.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | १८९

८६२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
११ नोव्हेंबर १९०९

प्रिय मि. विल्यम्स,

तुम्ही डेव्ही अँड टॅफ्टस् यांनी लिहिलेले 'एथिक्स' हे पुस्तक वाचून त्यावर संवादांच्या (प्रश्नोत्तरांच्या) स्वरूपात नोटस् तयार कराव्यात, अशी मा. गायकवाड महाराजांची इच्छा आहे. हे काम आपण शक्य तितक्या लवकर करावे. धैर्यशीलरावांना माझी आठवण द्यावी. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
कॅ. शिवराजसिंह, ए. डी. सी.

८६३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ नोव्हेंबर १९०९

प्रिय महाराजा (गवालहेर),

क्हाईसरॉय यांची भेट कुठल्याही अडचणीशिवाय पार पडली. मिंटो पती-पत्नी चांगली माणसे वाटली. अहमदाबादमध्ये त्यांच्यावर झालेल्या हल्ल्यातून ते सुखरूप बचावले हे त्यांचे सद्भाग्यच म्हणायला हवे. या हिवाळ्यात तुम्ही आपली पत्नी व मातुश्री यांच्यासह माझ्याकडे याल का? आम्हा सर्वांना तुमच्या आगमनाने आनंदच होईल. तुम्हाला सोयीच्या असलेल्या तारखा कळवाव्यात. आपण सर्व कुशल असाल. सर्वांना माझा नमस्कार.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८६४

बडोदा

१९ नोव्हेंबर १९०९

जुनागडच्या नवाबांना दोन दिवस पाहुणे म्हणून
येण्याची विनंती करणारे औपचारिक पत्र.

बडोदा

१९ नोव्हेंबर १९०९

माननीय मित्र (लॉर्ड मिंटो) यांस,

आपला ६ ऑगस्टचा खलिता मला माझे मित्र मि. बोसानकवेट यांच्या हस्ते मिळाला. राजद्रोही लोक आपल्या कारवाया भारतातील संस्थानांमध्ये पसरवीत आहेत, असे आपण खलित्यात कळवले आहे व त्यासंदर्भात (या कारवाया थांबवण्यासाठी) परस्पर सहकार्य करण्यासंदर्भात माझे मतही विचारलेले आहे.

हे एक नवीनच तत्व (राजद्रोही लोक) देशात सुरु झाले आहे व इंग्रज प्रशासनास उपद्रव देणे हाच केवळ त्याचा हेतू नाही, तर छुपेपणाने वा उघडपणे समाजाची घडी बिघडवणे हासुद्धा त्यांचा हेतू आहे.

राजद्रोह किती प्रमाणात संस्थानांमध्ये पसरलेला आहे, हे मला ठाऊक नाही. तुमच्या पत्राला उत्तर देण्यापूर्वी मी या प्रश्नावर अधिक माहिती मिळवीत होतो व याबाबतीत इतर संस्थानांमध्ये कशी परिस्थिती आहे, याचाही आढावा घेत होतो; परंतु रेसिडेंटी मला असे कळवले की, अशी माहिती मी तुम्हास देऊ शकत नाही आणि त्यांनी मला वृत्तपत्रात आलेला वृत्तांत पाहायला सांगितले. या वृत्तांतावरून निष्कर्ष काढता असे दिसते की, फक्त एक-दोन संस्थानांमध्येच जग राजद्रोही लोकांचा त्रास आहे आणि हा उपद्रव आणखी पुढे पसरणार नाही, अशी मला आशा आहे.

संस्थानिक व इंग्रज सरकार यांची हिते सारखीच आहेत हे आपले म्हणणे अगदी बरोबर आहे आणि मनमोकळ्या आणि मैत्रीपूर्ण तसेच परिपूर्ण चर्चेतून या गंभीर प्रश्नासंदर्भात काय करता येईल हे आपल्याला ठरवता येईल. अराजक आणि राजद्रोह पसरवू पाहणाऱ्या प्रत्येक शक्तीचा निःपात करणे हे प्रत्येक सरकारचे कर्तव्यच असते.

आपला खलिता मिळाल्यानंतर मी माझ्या पोलीस डिपार्टमेंटकडून संपूर्ण माहिती मिळवली आहे आणि ब्रिटिश प्रदेशातून येणारे फिरस्ते लोक माझ्या राज्यावर काय प्रभाव टाकू पाहत आहेत व त्यांच्याविरुद्ध काय उपाय करण्यात आले आहेत यासंदर्भाती माझ्या मंत्रांकडून एक टिप्पणी तयार करवून घेतले आहे. माझ्या मंत्रांनी तयार केलेल्या एका टिप्पणीची प्रत आपल्या माहितीसाठी सोबत जोडली आहे. या विषयावर माझे अधिकारी सतत लक्ष ठेवून आहेत आणि यावर वेळोवेळी योग्य ते उपाय केले जातील.

राज्यात शांतता ठेवण्यासंदर्भातील माझ्या जबाबदारीची मला जाणीव आहे, असे मी अखेरीस नमूद करतो. आपल्या सरकारशी या समस्येसंदर्भात विचारविमर्श करण्याच्या संधींचे माझ्याकडून स्वागतच असेल. तसेच अराजक व राजद्रोह (म्हणजे ब्रिटिशांविरुद्ध द्रोह) दाबून टाकण्यासंदर्भात कुठल्याही योग्य अशा सहकार्यासाठी व मदतीसाठी प्रतिसाद देण्यास मी नेहमीच तयार असेन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे ८६६ ते ८६८ क्रमांकांची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

८६९

बडोदा

२ डिसेंबर १९०९

माझे मुंबईतील घर तुम्ही मुंबईतील वास्तव्यात वापरू शकता,
असे इंदोरच्या महाराजांना लिहिलेले पत्र.

८७०

मकरपुरा पॅलेस

२ डिसेंबर १९०९

प्रिय महाराज (कोल्हापूर),

बाबूराव गायकवाड यांनी मला आपले पत्र दिले. तुमच्या इच्छेप्रमाणे साठमारांची व्यवस्था
करता येईल. कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८७१

मकरपुरा पॅलेस

१ डिसेंबर १९०९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली (आयर्लंड),

माझ्या नातवंडांसाठी मला दोन शेटलँड तट्टे हवी आहेत. तुम्ही माझ्यासाठी त्यांची निवड
केलीत तर आभारी होईन. प्रत्येक तट्टाची किंमत ४० पौंड व त्यांचे स्टीमरभाडे यापेक्षा अधिक
नसावे. ही रक्कम तुम्ही मागितल्यावर द्यावी, असा आदेश देऊन थॉमस कुक अँड सन्स, लंडन
यांच्याकडे दिली आहे. नाताळाच्या व नववर्षाच्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८७२

बडोदा

७ डिसेंबर १९०९

प्रिय राजेसाहेब (मुंधोळ),

तुमचे २७ नोव्हेंबरचे पत्र मिळून आनंद झाला. शेतीमधील प्रयोग करण्यासाठी या भागात काही जमीन घेण्यात तुम्हास काही अडचणी येतील, असे मला वाटत नाही. हा व्यवहार करण्यासाठी आपल्याकडील एखादा हुशार कारकून पाठवावा. तो येथील विविध प्रकारच्या मातीची परीक्षा करील व कुठल्या भागात तुम्हाला जमीन घेणे योग्य ठरेल हे ठरवील. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८७३

बडोदा

८ डिसेंबर १९०९

प्रिय मित्र (मा. श्री. दादाभाई नौरोजी, वेसावा),

मि. दत्त यांच्या मृत्युनंतर आपण मला पाठवलेल्या सांत्वनपर पत्राबदल आभार. त्यांच्या अनुभवाची व क्षमतेची मदत घेऊन खूप काही करण्याची इच्छा होती.

आपण कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(मि. आर. सी. दत्त हे बडोद्याचे दिवाण होते.)

८७४

बडोदा

८ डिसेंबर १९०९

सर जॉर्ज क्लार्क यांना, त्यांनी पुस्तक भेट पाठवल्याबदल धन्यवाद देणारे पत्र.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | १८५

८७५

बडोदा

१० डिसेंबर १९०९

प्रिय कर्नल मीड (कुनूर),

आपण मि. दत्त यांच्या निधनानंतर पाठवलेल्या सांत्वनपर पत्राबद्दल धन्यवाद.

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

८७६

बडोदा

१४ डिसेंबर १९०९

राजकुमारी इंदिरा राजे यांची शिकवणी घेणाऱ्या
मि. जॅक्सन यांना धन्यवादाचे पत्र. भेटवस्तू पाठवीत असल्याचा उल्लेख.

८७७

बडोदा

१५ डिसेंबर १९०९

सावंतवाडीचे राजे सरदेसाई यांना औपचारिक पत्र,
सयाजीरावांचे पुत्र जयसिंहराव यांच्यासाठी सरदेसाईनी पाठवलेला
आपल्या कन्येचा प्रस्ताव नम्रपणे नाकारणारे पत्र.

८७८

बडोदा

२२ डिसेंबर १९०९

म्हैसूरच्या महाराजांना युवराज शिवाजीराव यांना
तेथील मुक्कामात सहकार्य केल्याबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

८७९

बडोदा

२३ डिसेंबर १९०९

प्रिय मित्र (सर जॉर्ज क्लार्क),

अत्यंत लोकप्रिय असलेल्या मि. जॅक्सन या नाशिकच्या कलेक्टरांच्या मृत्यूची वार्ता वाचून मला धक्का बसला. उत्तम कर्मचाऱ्यांसाठी अशा गोष्टी (जॅक्सन यांची हत्या) म्हणजे हतोत्साह करणाऱ्या घटना आहेत. माझी कन्या* इंदिराराजे यशस्वीपणे मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा पास झाली. आपण कुशल असाल.

आपला विश्वासू,

सयाजीराव गायकवाड

८८०

बडोदा

२४ डिसेंबर १९०९

प्रिय मि. चिझम (Chisholm) यांना अभिनंदनाबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.
(नूतन वर्षाभिनंदनाबद्दल धन्यवाद).

८८१

बडोदा

२५ डिसेंबर १९०९

प्रिय मि. क्लार्क यांस,

नाताळच्या शुभेच्छा! एके दिवशी तुम्ही माझ्याकडे यावे व शिवाजीराव व इंदिराराजे यांच्या भविष्याबद्दल चर्चा करावी, अशी माझी इच्छा आहे. तिला कॉलेजमध्ये जाण्याची इच्छा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | १८७

८८२

बडोदा

२७ डिसेंबर १९०९

प्रिय मि. बटलर यांस,

तुम्हाला व तुमच्या सर्व कुटुंबियांना नवीन वर्षाच्या शुभेच्छा. नाशिकमध्ये बिचाच्या डॉ. जॅक्सन यांचा खून झाला, हे जरा जास्तच झाले, नाही का? ते एक लोकप्रिय अधिकारी होते, असे मला वृत्तपत्रातील त्यांच्यासंबंधीचा मजकूर वाचून वाटते. तुमची हैदराबादची भेट कशी झाली? निजाम काय म्हणाले? ते फार कमी बोलतात असे मी ऐकले आहे. हैदराबाद शहर खूप मोठे आणि सुंदर असणार. अद्याप मी श्री. दत्त यांच्या जागी (नवीन दिवाणाची) नेमणूक केलेली नाही. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रति -

एस. एच. बटलर, आय. सी. एम. फॉरिन स्क्रेटरी, कलकत्ता

८८३

बडोदा

२७ डिसेंबर १९०९

प्रिय लॉर्ड मिंटो,

तुम्हास व तुमच्या सर्व कुटुंबियांस नवीन वर्ष सुखाचे जावो.
नाशिकचे कलेक्टर मि. जॅक्सन यांचा खून झाला हे फार वाईट झाले. ते संस्कृतचे विद्वान होते व लोकप्रिय अधिकारी होते असे म्हणतात. अशी घटना तेथे घडेल असे वाटले नक्ते. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८८४

बडोदा

२९ डिसेंबर १९०९

प्रिय मि. बोसानव्हेट,

बदके पाठवल्याबदल आभार. आता आणखी बदके पाठवू नका. कागण मग त्यांची संख्या गरजेपेक्षा अधिक होईल. लंडनहून डॉक्टरने येथे येण्यासाठी निघायला हरकत नाही, इंग्रज सरकारची अनुमती मिळेल अशी अपेक्षा. अमरेली आणि बिलिमोरा रेल्वेना सँक्शन कशी मिळेल? मी काम सुरु करण्यास उत्सुक आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८८५

बडोदा

२९ डिसेंबर १९०९

मि. टर्नबुल (राजकुमार शिवाजीराव यांचे माजी ट्यूटर) यांना नूतन वर्षाच्या शुभेच्छा कळवणारे पत्र. शिवाजीराव ऑक्सफर्डला तर इंदिरा राजे बडोदा कॉलेजमध्ये जाणार आहेत, असा उल्लेख.

८८६

बडोदा

३१ डिसेंबर १९०९

जनरल गॉर्डन यांना नववर्षाच्या शुभेच्छा देणारे पत्र.

८८७

बडोदा

३१ डिसेंबर १९०९

कर्नल डाली (DALY) यांना नववर्षाच्या शुभेच्छा देणारे पत्र.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | १८९

८८८

बडोदा

३१ डिसेंबर १९०९

मिस मॅकलीन (इंदिरा राजेंच्या companion) यांना
नववर्षाच्या शुभेच्छा कळवणारे पत्र. सोबत भेटवस्तू पाठवीत असल्याचा उल्लेख.

८८९

बडोदा

३१ डिसेंबर १९०९

प्रिय मित्र सर जॉर्ज क्लार्क,

नववर्षाच्या शुभेच्छा! माझी जामनेर ते अमरेली-द्वारका व बिलिमोरा-सारा रेल्वेमार्गासंदर्भातील कागदपत्रे कुठे आहेत हे तुम्ही कृपया सांगू शकाल का? तुमच्या कायदेत्रीत व क्षमतेत असेल, तर कृपया ती कागदपत्रे लवकर पुढे पाठवू शकाल का? सध्या आजारी असल्याने पत्र येथेच थांबवतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

८९०

बडोदा

४ जानेवारी १९१०

प्रिय श्री. पोवार,

आपल्या अभिनंदनपर तारेसाठी धन्यवाद.

उद्या सुभद्राबाई*चा विवाह ग्वाल्हेरच्या पाटणकरांशी आहे.

इंदिराराजेंनी बडोदा कॉलेजात प्रवेश घेतला आहे ही गोष्ट आपल्या काही लोकांना (नातेवाईकांना) फारशी आवडणार नाही. नवीन गोष्टीबद्दल नेहमीच संशय घेतला जातो. तुमच्या मुलांना माझे आशीर्वाद.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, श्रीमंत खासेसाहेब पोवार

* श्री. संपत्तरावांची मुलगी

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १९०

८९१

बडोदा

४ जानेवारी १९१०

मा. प्रतापसिंह बहादूर, (जम्मू, काश्मीर) यांना शुभेच्छांबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

८९२

बडोदा

१४ जानेवारी १९१०

पुत्र धैर्यशील यांना परीक्षेत उत्तम गुण मिळवून उत्तीर्ण झाल्याबद्दल अभिनंदनपर पत्र.

८९३

बडोदा

१७ जानेवारी १९१०

आपले द्वितीय पुत्र शिवाजीराव यांच्यासाठी कोणाला ट्यूटर म्हणून ठेवावे,
अशी लॉर्ड मिंटो यांना विचारणा करणारे औपचारिक पत्र.

८९४

दबका (बडोद्याजवळ)

१७ जानेवारी १९१०

प्रिय जामसाहेब (रणजितसिंह, जामनगर),

तुम्हास पत्र लिहिण्याचा मी काही काळापासून विचार करीत होतो. तुम्हाला आणखी मदत करण्यासाठी, द्वारकेला जाणाऱ्या रेल्वेलाईनच्या भागासाठी मी तुम्हाला ४% व्याजाने पैसे देण्यास तयार आहे. अर्थात, त्या रेल्वेलाईनचे काम हाती घेण्यात यावे व देन महिन्यांत ते सुरु करण्यात यावे.

हा चांगला ऋटू वाया जाऊ नये आणि एकदा लाईनचे काम सुरु झाले की, ते लवकरात लवकर पूर्ण करण्यात आपण हा प्रस्ताव स्वीकाराल, अशी आशा आहे. मी येथे डुकरांच्या शिकारीसाठी आलो आहे आणि लवकरच बडोद्याला परतणार आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | १९११

८९५

१७ जानेवारी १९१०

मि. सेडॉन (Seddon) यांना औपचारिक पत्र.

८९६

बडोदा

२५ जानेवारी १९१०

गवाल्हेरच्या महाराजांना तीळगूळ पाठवीत असल्याबद्दलचे औपचारिक पत्र.

८९७

बडोदा

१७ फेब्रुवारी १९१०

प्रिय मि. बटलर,

अमेरेली-खिजाडिया रेल्वेसंदर्भातील आपले पत्र मिळाले. इंग्रज सरकार ही रेल्वेलाईन बडोद्याच्या न्यायक्षेत्रात (Jurisdiction) येऊ देत नाही, याचे वाईट वाटले. कारण ही रेल्वेलाईन बडोदा संस्थानमधूनच (काही शेते वगळता) जात आहे व बडोदा संस्थानच्या खर्चाने तयार होते आहे. हे योग्य व सोयीचे नव्हे. माझ्या स्पष्ट बोलण्यावर आपण रागावणार नाही, अशी आशा आहे. रेल्वेच्या बाबतीत मी आपणाकडून प्रागतिक धोरणाची अपेक्षा करीत होतो. मी माझ्या राज्यासाठी यापेक्षा अधिक काही करू शकत नाही. व्हाईसरॉयना माझी आठवण द्यावी.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८९८

बडोदा

१७ फेब्रुवारी १९१०

कपूरथला महाराजांना खुशाली कळवणारे औपचारिक पत्र.

८९९

बडोदा

२१ फेब्रुवारी १९१०

मुंबईच्या गव्हर्नरना ‘मी मुंबई मुक्कामात आपणास भेटेन’ असे पत्र.

९००

मुंबई

२२ फेब्रुवारी १९१०

सर म्हूर मँकेंझी, मुंबई यांना ‘शक्य झाल्यास मला
ओरिएंट क्लबचा सदस्य करून घ्यावे’ अशी विनंती करणारे पत्र.

९०१

मुंबई

२४ फेब्रुवारी १९१०

मुंबईच्या गव्हर्नरांना ‘मी आपणास नंतर भेटेन’ असे कळवणारे पत्र.

९०२

बडोदा

४ मार्च १९१०

गवालहेरच्या महाराजांना ‘मी इंदोरच्या डॅली (Daly) कॉलेजसाठी रु. २०,०००/- ची देणगी
देत आहे’ असे पत्र.

९०३

बडोदा

४ मार्च १९१०

सेडॉन यांना ‘मी तुमचा विल्किन्सन यांच्याबदलचा प्रस्ताव स्वीकारीत आहे’ असे पत्र.

९०४

बडोदा

७ मार्च १९१०

लेडी इलियट यांना 'तुम्ही पाठवलेल्या तुमच्या सुंदर फोटोबद्दल धन्यवाद' असे पत्र.

९०५

बडोदा

८ मार्च १९१०

काश्मीरच्या महाराजांना 'यावर्षी मी जपानमार्गे युरोप ट्रीपला जाणार आहे'
असे कळवणारे पत्र.

९०६

मुंबई

१७ मार्च १९१०

भावनगरच्या महाराजांना 'मी आपणास माझ्या संस्थानात शिकारीची सगळी सोय उपलब्ध करून देईन' असे कळवणारे पत्र.

९०७

मुंबई

१८ मार्च १९१०

कॅप्टन इलियट यांना त्यांच्या वडिलांच्या निधनाबद्दल सांत्वनपर पत्र. 'ईश्वरेच्छा बलियसी' असा आशय.

९०८

बडोदा

१९ मार्च १९१०

गोंडलच्या ठाकूरसाहेबांना '२९ मार्च रोजी सकाळी माझ्या मुंबईच्या घरी न्याहारीस यावे' असे आमंत्रण देणारे पत्र.

९०९

बडोदा

२२ मार्च १९१०

सावंतवाडीच्या राजांना ‘तुमच्या कन्येचा प्रस्ताव आम्ही नाकारत आहोत,’
असे नप्रपणे कळवणारे पत्र.

९१०

बडोदा

२७ मार्च १९१०

लॉर्ड मिंटो यांना ‘माझ्या युरोप प्रवासासाठी
‘लेटर्स ऑफ इंट्रोडक्शन दिल्याबदल धन्यवाद’ असे पत्र.

९११

बडोदा

२८ मार्च १९१०

कर्नल मीड यांना ‘आपणास आणखी लेख पाठवायचे होते;
परंतु वेळ नसल्याने पाठवू शकत नाही’ असे कळवणारे पत्र.

९१२

बडोदा

२८ मार्च १९१०

बनारसच्या महाराजांना, त्यांनी पाठवलेले ‘हितोकी’
हे पुस्तक मिळाल्याचे व ते उत्तम वाटल्याचे कळवणारे पत्र.

प्रिय मि. सेडॉन (मंत्री),

आजवरचा आमचा समुद्रप्रवास सुखद आणि कुठल्याही अपघातशिवाय झाला आहे. हवामान थंड आहे आणि आम्ही शांघायला पहाटे ३ वाजेपर्यंत पोहोचू. समुद्रातून किनाऱ्यावर जाणारी लाँच सकाळी ९ वाजता निघेल. किनाऱ्यावर पोचायला एक तास लागतो; पण आम्ही नदीपात्रातून जाणार असल्याने तो प्रवास सुखद होईल. मला शहरात फिरण्यासाठी आठ तास मिळतील. त्या काळासाठी मी आधीच एक मोटार तयार ठेवण्यासाठी तारेने कळवले आहे.

पेनांग व सिंगापूर या शहरांमध्ये खूप झाडी दिसली - अनन्स, फणस, आंबा आणि इतर झाडे तेथे खूप आहेत. तेथे खूप पाऊस पडत असावा. कारण सगळ्या झाडांवर शेवाळ जमलेले दिसले. पेनांगचा अधिकारी मला भेटायला जहाजावर आला होता; पण मी आधीच किनाऱ्याकडे गेलो असल्याने भेट झाली नाही. तेथे बरेच चिनी, मद्रासी, जावावासी लोक चांगला धंदा करताना दिसले. सिंगापूरमध्येही असेच लोक आहेत; पण त्यांच्यामध्ये युरोपियनांचे प्रमाण अधिक आहे. सिंगापूर शहरही मोठे आहे. येथील गव्हर्नरचे घर एका मोठ्या बगीच्यात आहे. त्या बगीच्यातच त्याच्या सचिवाचे व वसाहतीच्या सेक्रेटरीचेही घर आहे. शहरातील रस्ते सुंदर असून रस्त्यांच्या दुतर्फा झाडे आहेत. येथे पाणीपुरवठ्याची सोय उत्तम असून, पाणी साठवण्याचे तलाव प्रेक्षणीय असे आहेत. त्यांच्याकडे जाणाऱ्या वाटा सुंदर असून त्यांच्या दोन्ही बाजूनाही झाडे आहेत.

जवळ झाडी असल्याने पाणीसाठा चांगला राहतो. मी शहराबाबरेर आल्याबरोबर माझ्या लक्षात आले की, संपूर्ण देश हेच एक जंगल होते, त्यामधून सुंदर असे मोटार-रस्ते गेलेले होते. मी अनेक तास त्या सुंदर व सरळ रस्त्यांवरून मोटारीतून फिरलो. गव्हर्नरनी मला आपले सचिव मि. गे यांना मोटारसहित माझ्याकडे पाठवले होते. त्यांनी मला त्यांच्यासोबत भोजन घेण्याची विनंती केली; पण आधीच कार्यक्रम ठरलेला असल्याने मला ते नाकारावे लागले. कॅटन गे यांनी आम्हाला स्थलदर्शनासाठी नेले. जोहोरच्या सुलतानाचा येथे एक राजवाडा आहे, तो आम्ही लांबून पाहिला. सुलतान तेथे नव्हता, तो आपल्या रबर इस्टेटची पाहणी करायला गेला होता. रबर हे इथले नगदी पीक आहे. रबर हा सध्याचा मोठा उद्योग आहे आणि सिलोनपासून सगळीकडचे उद्योगपती त्यात पैसे गुंतवीत असतात. त्यात मोठा फायदा आहे. श्रीमंत चिनी व इतर लोक येथे समोर बगीचा असलेले सुंदर बंगले बांधतात. त्यांचे स्थापत्यही सुंदर असते. जमिनीची ओल लागू नये म्हणून पेनांग व सिंगापूरमध्ये बंगले लाकडी उंचवट्यांवर बांधलेले असतात. ही तिन्ही ठिकाणे शिकारीसाठी उत्तम आहेत. सिंगापूरला वाघ व मर्यादित संख्येत हत्ती आहेत. अलीकडे जोहोरच्या सुलतानाने एक वाघ मारला. जोहोर हे एक श्रीमंत संस्थान आहे. त्याचा रेल्वे व रस्त्यांनी विकास करण्यात आला आहे. मी याआधीच्या सुलतानाला ओळखत होतो. तो चांगला माणूस होता. मला वाटते संपत्रावांनी सध्याच्या सुलतानाबरोबर युरोपमध्ये प्रवास केला असावा.

या सुलतानाला ऐशआरामाची आवड आहे. याबरोबर रेल्वे आहे व तिचा मार्ग वाढवला जातो आहे. पेनांगजवळ एक टेकडी आहे. तिच्यावर हिरवी झाडी आहे. तिच्यामुळे बंदराला चांगली पाश्वर्भूमी लाभली आहे. या टेकडीच्या बाजूलाही घरे बांधली जात आहेत. जंगलांचे आणि झोपड्यांच्या गावांचे सुंदर शहरांत रूपांतर करणारे हे राज्यकर्ते मोठे उद्योगी आणि बुद्धिमान असावेत!

मला कधीतरी भेट द्यायला आवडतील अशी जावा आणि सुमात्रा ही बेटे आहेत व त्यांचे प्रशासन चांगले आहे, असे मी ऐकले आहे. युरोपियन लोक येथील लोकांमध्ये मोकळेपणाने मिसळतात व तिथल्या महिलांशी लग्नेही करतात.

पत्र खूप लांबले असे मला वाटते, त्यामुळे आता मी थांबवतो. तुम्ही सर्व कुशल असाल. मि. बोसानक्वेट, संपतराव व मि. गुप्ता यांना माझी आठवण देणे. आम्ही कुशल आहोत, काळजी नसावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

९१४

योकोहामा, जपान
२ मे १९१०

प्रिय महोदय (मि. सेडॉन),

महाराज, महाराणी, राजकन्या इंदिरा राजे व इतर सर्व जण कुशल आहेत. माझ्या आधीच्या पत्रात उल्लेख केल्याप्रमाणे हाँगकाँगहून मँकाव आणि कँटनची ट्रीप केली. मँकाव ही पोर्टुगीज वसाहत आहे आणि हाँगकाँगचे व्यापारी व इतर लोक येथे वीकएण्ड घालवण्यासाठी येतात. हे थंड हवेचे ठिकाण आहे. येथे जुगार फार मोठ्या प्रमाणावर चालतो. त्यामुळे याला अतिपूर्वेकडे मांटे कालों असे म्हणतात. येथील मा. गव्हर्नर मा. महाराजांना मँकाव हॉटेलमध्ये काल भेटायला आले होते. महाराजही संध्याकाळी त्यांना भेटायला गेले.

मँकावहून आम्ही कँटनला रात्री नऊला निघालो ते १५ च्या सकाळी तेथे पोचलो. महाराज व महाराणी व्हिकटोरिया हॉटेलमध्ये उतरले. ब्रिटिश कॉन्सल दुसऱ्या दिवशी त्यांना भेटायला आला. कँटन हे खरे चिनी शहर आहे. त्यातील रस्ते अरुंद आहेत आणि ते इतके नागमोडी आहेत की, पालखीवाले व इतर हमाल टक्कर टाळण्यासाठी आरोळ्या देत पुढे जात असतात. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनी सतत लोकांची ये-जा चालू असते, पालखी (दांडी लावलेली खुर्ची) त्यांच्यामधून जात असतात आणि जागा नसल्याने आपल्याला बरेचदा थांबून राहावे लागते. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूना दुकाने आणि घरे आहेत आणि एकदा आग लागली असता बरेच

नुकसान झाले, असे मी ऐकले. शहराची लोकसंख्या बरीच आहे. उत्तम सिल्कचे कापड, लाखेच्या व हस्तिदंती वस्तू येथे चांगल्या मिळतात.

कॅटन्हून आम्ही २० तारखेला हाँगकांगला आलो. २१ तारखेला गव्हर्नर सर एफ. लगार्ड यांनी महाराज व महाराणी व त्यांचे अधिकारी यांच्या सन्मानार्थ भोजन दिले, त्यावेळी काही स्थानिक प्रतिष्ठित लोकांनाही आमंत्रित करण्यात आले होते. २३ तारखेला आम्ही एम्प्रेस ऑफ चायना जहाजाने निघालो व २६ तारखेला शांघायला पोचलो. येथे जहाज १२ तास थांबणार होते, त्यामुळे आम्ही तेथील काही प्रेक्षणीय स्थळे पाहिली.

नागासाकी या पहिल्या जपानी बंदराला आम्ही २८ ला पोचलो. नागासाकीच्या महापौरांसहित एक शिष्टमंडळ महाराजांना भेटण्यासाठी जहाजावर आले. अंतर्भाग फिरण्यासाठी जपान सरकारने महाराजांसाठी एका खास ट्रेनची व्यवस्था केली आहे, असे महापौरांनी सांगितले; परंतु महाराजांनी जहाजाने योकोहामाला जायचे ठरवलेले असल्याने ट्रेनने फिरणे झाले नाही, फक्त मोटारने स्थलदर्शन तेवढे केले.

२९ ला रात्री कोबेला पोचलो. जहाज दुसऱ्या दिवशी दुपारपर्यंत तेथे थांबले, त्यामुळे तेथील धबधबा व इतर प्रेक्षणीय स्थळे पाहिली. योकोहामाला आम्ही १ मे रोजी दुपारी २ वाजता पोचलो. टोकियोहून इंडो-जॅपनीज असोसिएशनचे काही सभासद महाराजांचे स्वागत करण्यासाठी तेथे आले होते. काही स्थानिक व्यापारीही हजर होते. रविवार असल्याने टोकियोच्या अधिकाऱ्यांना माहिती मिळाली नव्हती; परंतु नागासाकीच्या महापौरांनी मला सांगितले की, आम्ही योकोहामाला जात आहोत, असे त्यांनी तारेने कळवले होते. काल महाराज कामाकुराला सफरीवर गेले होते. तेथे अनेक मंदिरे आहेत. ४९ फूट उंचीची प्राचीन अशी दियाबुतोनची मूर्ती पाहण्यासारखी आहे. नंतर आम्ही इशोमोनियाला भेट दिली. तेथील निसर्गसौंदर्य छान आहे. आम्ही तिथल्या गुहा पाहिल्या व संध्याकाळी योकोहामाला परतलो. उद्या आम्ही मायोमिशिताला जाणार आहोत व ५ तारखेला क्योटोला जाणार आहोत. आणखी अनेक ठिकाणांना भेट दिल्यानंतर बहुधा १५ तारखेला आम्ही टोकियोला पोहोचू व तेथे आठवडाभर राहू. जवळच्या एक-दोन ठिकाणांना भेटी देऊ. नंतर आम्ही पुन्हा योकोहामाला येऊ व एम्प्रेस ऑफ चायना जहाज वेळेत धरून या महिन्याच्या २४ तारखेला वळूवरला जाण्यासाठी निघू.

हाँगकाँग, कॅटन, शांघाय व नागासाकी येथे खरेदी करण्यात आली व त्यांचे पैसे देण्यात आले. मेसर्स थॉमस बुक ॲंड सन्स यांना त्या वस्तू बडोद्याला खानगी कारभारी यांच्या पत्त्यावर पाठवण्यास सांगितले आहे. वस्तूंची यादी यथाकाल पाठवण्यात येईल.

आपला विश्वासू
जी. बी. आंबेगावकर
(सचिव)

(हे पत्र महाराजांनी लिहिलेले नसले, तरी त्यात महाराजांच्या प्रवासाचे तपशील असल्याने येथे अंतर्भूत करण्यात आले आहे.)

११५

इम्प्रियल हॉटेल, टोकियो, जपान
१ जून १९१०

माननीय महोदय (सर क्लॉड मॅकडोनाल्ड, ब्रिटिश विकिलात, टोकियो, जपान),
तुमच्यामार्फत मा. सप्राट, जपान (जपानचे सप्राट) यांना त्यांनी केलेल्या आमच्या आदरातिथ्याबद्दल
धन्यवाद कळवल्याशिवाय मी टोकियो सोडू शकत नाही. मला व्हायकाऊंट इनाबा हे अतिशय
कार्यक्षम व आनंदी अधिकारी वाटले. मी त्यांना एक भेटवस्तू पाठवणार आहे. मा. सप्राट ती
त्यांना स्वीकारू देतील, अशी आशा आहे. तुम्हा दोघांची ओळख झाल्याने मला किती आनंद
झाला ते मी सांगणे न लगे. आपण पुन्हा जपानमध्ये कुठल्याही गैरसमजांशिवाय भेटू अशी आशा
करू या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११६

हचिन ब्रोक, हचिंग्टन,
९ ऑगस्ट १९१०

लॉर्ड लॅमिंग्टन यांना त्यांच्या आजारी पत्नीची खुशाली विचारणारे औपचारिक पत्र.

११७

खाइस्ट चर्च, ऑक्सफर्ड,
१० ऑगस्ट १९१०

प्रिय मि. फाऊलर (Fowler),

तुम्ही व तुमचे मित्र शेक्सपियरची नाटके, गीते व नृत्ये सर्वत्र पोचवण्यासाठी जी चळवळ
चालवली आहे तिच्याबद्दल मला कौतुक वाटते आहे. ते कळवण्यासाठी हे पत्र लिहीत आहे. मी
तुमच्यासाठी वीस पौंड ही छोटीशी रक्कम पाठवीत आहे, ती तुमच्या चळवळीसाठी वापरावी.
पैसे माझ्या सचिवांकडून पाठवण्यात येतील. मिसेस फाऊलर व मुलांना माझी आठवण द्यावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | १९१९

११८

खाइस्ट चर्च, ऑक्सफर्ड
१० ऑगस्ट १९१०

लॉर्ड सँडविच यांना आदरातिथ्याबद्दल धन्यवाद देणारे औपचारिक पत्र.

११९

खाइस्ट चर्च, ऑक्सफर्ड
१० ऑगस्ट १९१०

सर जॉन वेंटसन यांना ‘इंग्लंड सोडण्यापूर्वी मी आपणास भेटून जाईन’ असे कळवणारे पत्र. ललमी येथे शिवाजीरावांच्या कॉलेजप्रवेशाची व्यवस्था लावून देण्यासाठी आलो आहे असा उल्लेख.

१२०

खाइस्ट चर्च, ऑक्सफर्ड
१० ऑगस्ट १९१०

लॉर्ड रे (Reay) यांना ‘मी येथे माझ्या मुलाच्या कॉलेज अलाऊंसेसबद्दल कॉलेजच्या डीनशी चर्चा करण्यासाठी आलो आहे’ असे कळवणारे पत्र. मला व राणीसाहेबांना येथे हरणांची शिकार करायला आवडेल, त्यासाठी व्यवस्था करू शकाल का अशी विचारणा?

१२१

खाइस्ट चर्च, ऑक्सफर्ड
१० ऑगस्ट १९१०

लॉर्ड सॉलिसबरी यांना हॅटफील्ड महाराजांना त्यांच्यासोबत फिरून दाखवल्याबद्दल धन्यवादाचे पत्र. कधी तरी आपण मला ते प्राचीन घर व त्याची कागदपत्रे निवांतपणे दाखवाल असा उल्लेख.

१२२

खाइस्ट चर्च, ऑक्सफर्ड
१० ऑगस्ट १९१०

मि. डीके (Dekay) यांना ‘मी लवकरच आपणास ३६५मध्ये भेटेन. आपले पुस्तक मी वाचले, त्यातील विचार सामान्यजनांसाठी जरा उच्च आहेत’ असे कळवणारे पत्र.

१२३

दहिल, स्ट्रॉटफर्ड-ऑन-ऑव्हन
१३ ऑगस्ट १९१०

प्रिय डीन मि. स्ट्रांग,

आपल्या आदरातिथ्याबद्दल व अगत्याबद्दल धन्यवाद. आपल्या येथून पुढेही भेटी होतील, अशी आशा आहे. माझ्या साहित्यिक कामासाठी आपण तीन तरुण व्यक्तीची नावे सुचवावीत अशी विनंती. तुमच्याबरोबर मी त्यांची भेट घेईन. इतिहास विषयात पदवीधर असलेला तरुण माझ्यासाठी अधिक उपयुक्त ठरेल.

खाईस्ट चर्चचे डीन
ऑक्सफर्ड

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२४

बोर्न एंड, बक्स
१५ ऑगस्ट १९१०

मिसेस फाऊलर यांना आदरातिथ्याबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र. भारतात आल्यावर बडोद्यास भेटीसाठी येण्याचे आमंत्रण.

१२५

न्यूयॉर्क लॉज, बोर्न एंड, बक्स
१६ ऑगस्ट १९१०

लॉर्ड हॅरिस यांना 'मी आपणास आपल्या खेळ्यातील किंवा लंडनमधील घरी भेटेन' असे कळवणारे पत्र

१२६

न्यूयॉर्क लॉज, बक्स
१७ ऑगस्ट १९१०

प्रिय धनजीभाई,

मी महिनाभरापासून इंग्लंडमध्ये आहे आणि येथे पोचलो याचा आनंद आहे. मला प्रवासाचा कंटाळा आला होता. जपान मला खूपच चांगला देश वाटला. तुम्ही जरूर जपानला भेट घावी, असे मी सुचवीन. तो देश सुंदर आहे व तेथील हवामानही चांगले आहे. येथे मी काही मित्रांना निवांतपणे भेटत आहे आणि इंग्रजांचे घरगुती जीवन पाहत आहे. राणीसाहेब जर्मनीला गेल्या असून, ॲंगस्टअखेरीस परतील. भारतात आपल्या बाजूला चांगला पाऊस झाला हे समजून आनंद वाटला. तुम्ही कुशल असाल. मी नियमित व्यायाम करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२७

न्यूयॉर्क लॉज, बक्स
१९ ऑगस्ट १९१०

लॉर्ड हॅरिस यांना 'मी लवकरच आपणास भेटेन.
तारीख लवकरच कळवीन' असे कळवणारे पत्र.

१२८

न्यूयॉर्क लॉज, बोर्न एंड, बक्स
२० ऑगस्ट १९१०

प्रिय लॉर्ड मोर्लें,

खाइस्ट चर्चचे डीन यांच्याशी माझी भेट समाधानकारक झाली. ते फार आतिथ्यशील वाटले. ही भेट घडवून आणण्यासाठी तुम्ही घेतलेल्या तसदीबदल धन्यवाद. जर्मनीचे राजपुत्र भारतभेटीवर येताहेत असे ऐकले. त्यांनी डिसेंबरमध्ये किंवा त्यानंतर बडोदाभेटीचे माझे आमंत्रण स्वीकारले तर मी सन्मानित होईल. आपण कधी भेटू शकाल हे कळवल्यास आपणास लंडनमध्ये भेटण्यास मला आनंद होईल. मी आपणास फोन करून भेटायला येईल. मि. मॅकलन मॉरिसन यांच्याबरोबर महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २०२

माझे बोलणे झाले, त्याबद्दल मी आपल्याला प्रत्यक्ष भेटीत सांगेन. ते म्हणाले, ‘तुम्ही (म्हणजे सयाजीराव) ब्रिटिशांबाबत द्वेष बाळगता.’ हे त्यांचे मत मी नाकारतो. ब्रिटिशांबाबत माझी मैत्रीचीच भावना आहे. (अर्थात) मॉरिसन माझ्याशी पूर्णपणे मैत्रीपूर्ण सुरातच बोलले. मी त्यांच्या मनमोकळेपणाबद्दल कृतज्ञ आहे. मला लॉर्ड हार्डिंग्ज यांना भेटायचे आहे. ही भेटही तुम्हीच जुळवून आणणार आहात. मला घाई नाही, फक्त तुम्हास स्मरण दिले इतकेच. कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२९

न्यूयॉर्क लॉज, बक्स
२३ ऑगस्ट १९१०

प्रिय मित्र (सर जॉन वॅटसन),

मी स्कॉटलंडला जाण्यासाठी २७ तारखेस निघत आहे. तिथून आल्यावर आपणास भेटेन. तुम्ही देघे माझ्याकडे रहाण्यास यावे अशी विनंती. मी लंडनजवळ एक घर काही आठवड्यांसाठी (भाड्याने) घेतले आहे. कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१३०

न्यूयॉर्क लॉज, बक्स
२३ ऑगस्ट १९१०

प्रिय लॉर्ड मिडल्टन,

तुमच्या आमंत्रणाबद्दल धन्यवाद. तुमच्याशी ओळख करून घ्यायला मला आवडेल. तुमच्याकडे मी ५ दिवसांपेक्षा अधिक मुक्काम करू शकणार नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३१

न्यूयॉर्क लॉज, बक्स
२३ ऑगस्ट १९१०

प्रिय लेडी लेमिंग्टन,

लॉर्ड मिडल्टन यांच्याकडून मला शिकारीसाठी आमंत्रण आल्याने मी स्कॉटलंडला जात आहे. त्यामुळे तिकडून जाऊन आल्यावर मी आपणास भेटेन. भेटीची तारीख मी नंतर कळवीन.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३२

ब्रिटिश एम्पायर क्लब, लंडन
२४ ऑगस्ट १९१०

प्रिय कॅप्टन हॅरिसन यांस,

तुमच्या ३ ऑगस्टच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. सध्या मी सविस्तर काही लिहीत नाही. याचे कारण मी प्रत्यक्ष भेटीत सांगेन. मिसेस हॅरिसनना माझे नमस्कार.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१३३

ऑपल क्रॉस
७ सप्टेंबर १९१०

मि. स्ट्रॉग (खाइस्ट चर्चचे डीन) यांना औपचारिक पत्र.

१३४

ब्रिटिश एम्पायर क्लब

प्रिय लॉर्ड मोर्ले,

जर्मनीचे राजकुमार लवकरच भारत भेटीवर येणार आहेत, असे मी एकतो. बडोद्यात त्यांचे स्वागत करण्यास मला आवडेल व तो माझा सन्मान असेल, असे आपण कृपया जर्मनसप्राटांना महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २०४

कळवाल का? त्यांनी डिसेंबरअखेरीस बडोद्याला भेट द्यावी, असे मी सुचवीन. त्यांनी माझे निमंत्रण स्वीकारले की नाही हे मला लवकर कळाले तर बरे होईल, म्हणजे मला त्यांच्या स्वागताची व आतिथ्याची तयारी करता येईल.

इंग्लंडच्या दिवंगत सप्टेंबरात स्मृतिप्रीत्यर्थ भारतात कार्यक्रम होणार आहे, असे मी ऐकतो. त्या कार्यक्रमासाठी मी ५००० रुपये वर्गणी देऊ इच्छितो, असे आपण तारेने कळवाल का? माझी वर्गणी स्वीकारली जाईल, असे मला वाटते.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१३५

लार्क क्लोज

१८ सप्टेंबर १९१०

लॉर्ड मिडल्टन यांना ‘मी शिकार केलेल्या प्राण्याचे मुंडके माऊंट करण्यासाठी पाठवावे व बिल भारतातील पत्थावर पाठवावे. ते दिले जाईल’ असे पत्र.

१३६

क्लारिज हॉटेल, लंडन

‘ल्युमिनेटर वॉटर कंपनी’मध्ये मी गुंतवणूक करू इच्छित नाही, असे मि. केसलर यांना कळवणारे पत्र.

१३७

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन

२८ ऑक्टोबर १९१०

अमेरिकेत शिक्षण घेत असलेल्या जयसिंहरावांची राहण्याची व्यवस्था एखाद्या अमेरिकन कुटुंबात करावी, असे बंपस्ना सुचवले आहे असे मि. कॅसल यांना पत्र.

१३८

द हॉल, बुशले, हर्ट्स

ऑक्टोबर १९१०

जयसिंहराव यांचा अलाऊंस पूर्वीइतका करावा (३० पौंड), असे लोवेल यांना कळवणारे पत्र.

१३९

क्लॉरिज हॉटेल, लंडन

प्रिय लॉर्ड मोर्लें यांस,

तुम्ही इंडिया ऑफिस सोडलेत याचे मला वाईट वाटले. गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया (पक्षी : इंग्रज सरकार) च्या घटनेत चांगल्या सुधारणा करून तुम्ही भारत आणि इंग्लंड यांची चांगली सेवा केली आहे. तुम्ही केलेले बदल हे योग्य दिशेने केलेले आहेत, असे मला वाटते आणि भविष्यात (भारतीय) जनतेला आपल्या देशाच्या प्रशासनात अधिक सहभाग देण्याचे धोरण आणखी पुढे नेले जाईल, अशी मला आशा आहे. तुमच्या नव्या पदावर मी तुम्हाला प्रगती इच्छतो. तुमचे मला सतत स्मरण राहील. लेडी मोर्लें यांना माझे स्मरण द्यावे. महाराणीसाहेबांनीही आपणास शुभेच्छा कळवायला सांगितले आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१४०

क्लॉरिज हॉटेल, लंडन,

मि. वीडेन (Weeden) यांना शिफारसपत्र.

१४१

क्लॉरिज हॉटेल, लंडन
१६ नोव्हेंबर १९१०

मयूरभंजच्या महाराजांना ६०००/- पौंड कर्जाऊ देत असल्याबद्दलचे पत्र.

१४२

क्लॉरिज हॉटेल, लंडन
१७ नोव्हेंबर १९१०

कुचबिहारच्या महाराजांना 'मला सध्या वेळ नसल्याने
माझ्याएवजी माझे सचिव तुम्हाला भेटतील' असे कळवणारे पत्र.

१४३

बडोदा

२६ डिसेंबर १९१०

कपूरथलाच्या महाराजांना ‘मी आपल्या पुत्राच्या विवाहास उपस्थित राहू शकत नाही;
परंतु अहेर पाठवीत आहे’ असे पत्र.

१४४

बडोदा

२६ डिसेंबर १९१०

जुनागडच्या महाराजांना ‘आपण आजारपणातून लवकर बरे व्हा’
असे कळवणारे पत्र.

१४५

बडोदा

२९ डिसेंबर १९१०

अजयगढच्या महाराजांना आपण पाठवलेले ‘छत्रकुल वंशावळी’
हे पुस्तक मिळाल्याचे कळवणारे पत्र.

१४६

बडोदा

२ जानेवारी १९१०

सर चार्लस यांना शुभेच्छांबदल धन्यवाद देणारे पत्र.

१४७

बडोदा

२ जानेवारी १९१०

सर विल्यम वेडेरबर्न यांना ‘इंडिया’ मासिकाची ५ वर्षाची
वर्गणी पाठवीत असल्याचे पत्र.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २०७

१४८

बडोदा

२ जानेवारी १९१०

प्रिय पुत्र (शिवाजीराव),

तुमचे १५ डिसेंबरचे पत्र मिळाले. तुम्ही परीक्षा उत्तीर्ण झालात हे वाचून आनंद वाटला. तुमच्या जर्मनी-प्रवासाचा खर्च मी घेईन. हे पत्र मि. विल्किन्सन यांना दाखवावे, म्हणजे ते तशी व्यवस्था करतील. विल्किन्सन पती-पत्नींना नवीन वर्षाच्या शुभेच्छा.

तुमचा प्रेमळ पिता
सयाजीराव गायकवाड

१४९

बडोदा

८ जानेवारी १९१०

प्रिय श्री. जामसाहेब (जामनगर),

तुम्ही आमच्याकडे येणार आहात याचा आनंद वाटला. मी काही दिवस अलाहाबादला जात आहे, त्यानंतर मी तुमच्या भेटीसाठी तारीख ठरवीन. तुम्ही सुचवलेल्या तारखाही तेव्हा लक्षात घेईन. मला केवळ तुमच्या सहवासाचा आनंद हवा आहे, तुमच्याशी कुठलीही गंभीर चर्चा करायची नाही. तुम्ही आजारपणातून लवकर बरे व्हा.

(मद्रास राज्याव्यतिरिक्त) उर्वरित सर्व भारतासाठी आपण एकच राष्ट्रभाषा करण्यासाठी (व ती भाषा हिंदी ही असावी, यासाठी) प्रयत्न करावेत का? अर्थात, आपण आपापल्या मातृभाषांचा त्याग करण्याची गरज नाही. जर हिंदी ही आपली राष्ट्रभाषा असावी, असे तुम्हाला वाटत असेल तर तुम्ही आपल्या राज्यातील शाळांमध्ये हिंदी शिकवण्याची व्यवस्था करायला तयार आहात का? (बडोद्यातल्या शाळांमध्ये १९११ पासूनच हिंदी शिकवली जाऊ लागली.)

माझा प्रवास चांगला झाला व प्रकृतीलाही त्याचा फायदा झाला.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१५०

बडोदा

८ जानेवारी १९११

कर्नल मार्टेल्ली यांना, ‘माझ्या नोकरांसाठीही मला एखादे घर लागेल’ असे कळवणारे पत्र.
(संदर्भ समजत नाही - अनुवादक)

१५१

बडोदा

१२ जानेवारी १९११

सांगलीकर (सांगलीचे प्रमुख) यांना त्यांनी जैन कॉन्फरन्समध्ये
दिलेले भाषण आवडले, असे कळवणारे पत्र.

१५२

बडोदा

१२ जानेवारी १९११

प्रिय कॅप्टन इलियट,

तुमच्या लग्नाबदल वाचून आनंद वाटला. इंदिरा राजे यांचे लग्न अद्याप ठरले नाही.
तुम्हास मी २५/- पौंड अहेरादाखल पाठवीत आहे. त्यातून तुम्ही योग्य ती भेटवस्तू विकत
घ्यावी.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१५३

बडोदा

२९ फेब्रुवारी १९११

छतरपूरच्या महाराजांना ओपचारिक भेटीचे आमंत्रण.

१५४

बडोदा

२२ फेब्रुवारी १९११

म्हैसूरच्या महाराजांना ‘तुम्ही पाठवलेले भूगर्भशास्त्रज्ञ श्री. सांबशिवा अय्यर यांनी बडोद्यात चांगले काम केले’ असे कळवणारे पत्र.

१५५

बडोदा

२२ फेब्रुवारी १९११

देवगड बारियाच्या राजेसाहेबांना बडोद्याच्या राजपुत्रासाठी शिकारीची व्यवस्था करण्याची विनंती करणारे पत्र.

१५६

बडोदा

२३ फेब्रुवारी १९११

रेसिडेंटना ‘मी प्रिन्स डी. ऑर्लिंघन्स यांना आज भोजनास बोलावीत आहे’ असे पत्र.

१५७

बडोदा

१३ मार्च १९११

मिसेस केसलर यांना भेटवस्तू पाठवीत असल्याबद्दलचे पत्र.

१५८

बडोदा

१४ मार्च १९११

लेडी ट्रिवडेल यांना ‘लॉर्ड गिलफोर्ड यांच्या भारतातील आगमनाची माहिती’ दिल्याबद्दल धन्यवादाचे पत्र.

१५९

बडोदा

१४ मार्च १९११

लेडी मिडल्टन यांना भेटवस्तू पाठवत असल्याबद्दलचे पत्र.

१६०

बडोदा

१४ मार्च १९११

लेडी पोर्टसमाऊथ यांना भेटवस्तू पाठवीत असल्याबद्दलचे पत्र.

१६१

बडोदा

१८ मार्च १९११

देवगडबारियाच्या राजेसाहेबांना ‘शिकारीचा कार्यक्रम पुढे ढकलणे योग्य होईल’ असे पत्र.

१६२

बडोदा

१९ मार्च १९११

सांगलीकर (चिंतामणराव पटवर्धन) यांस पत्राची पोच देणारे पत्र.

१६३

बडोदा

२० मार्च १९११

कोल्हापूरच्या महाराजांना ‘मला तुम्हास मुंबईत भेटायला आवडेल’ असे कळवणारे पत्र.

१६४

बडोदा

२४ मार्च १९११

प्रिय मि. इलियट,

हे पत्र मी इंग्लंडला शिकण्यासाठी येत असलेल्या माझ्या पुतण्यांबरोबर (आनंदराव गायकवाडांचे पुत्र) देत आहे. तुम्हास शक्य ती सर्व मदत त्यांना करावी ही विनंती. ही मुले भारतातही कधी फिरलेली नाहीत, त्यामुळे इंग्लंडमध्ये ती बावरण्याची शक्यता आहे. कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१६५

बडोदा

२८ मार्च १९११

मि. सेडॉन (दिवाण) यांना 'वहिवाटदाराच्या वर्तणुकीची चौकशी करण्यासाठी काढलेला हुकूम सध्या स्थगित ठेवावा' असे कळवणारे पत्र.

१६६

बडोदा

२९ मार्च १९११

प्रिय महाराजा (कोल्हापूर),

मी परवा पाठवलेली तार आपणास मिळाली असेल. राजकन्येचा (इंदुमती देवी) विवाह ती १२ वर्षांची झाल्याशिवाय मी करून देऊ शकत नाही. कारण १२ वर्षे वयाआधी मुलीचे लग्न करून देण्यास बडोद्याच्या कायद्यान्वये मनाई आहे.

कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६७

बडोदा

२९ मार्च १९११

प्रिय महाराज (अजयगढचे रणजोरसिंग),

आपल्या २० मार्चच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपण अलाहाबादला भेटू शकलो नाही; पण नंतर सोयीच्या वेळी पुढे नक्की भेटू. तुम्ही प्लेगसंदर्भात केलेल्या कामाबद्दलच्या सर्टिफिकेटस्चे दोन खंड मिळाले. मी ते माझ्या चीफ मेडिकल ऑफिसरकडे माहिती व मार्गदर्शनासाठी पाठवले आहेत. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६८

मुंबई

४ एप्रिल १९११

प्रिय महाराजा (म्हैसूर),

आपणास मिस कॅरी (Miss Carrie) यांची शिफारस करण्यात मला आनंद होत आहे. त्या हिंदू धर्मात सुधारणा करण्यासाठी कार्य करीत असतात. बालविवाहाच्या प्रथेविरुद्ध जनजागृती करण्यासाठी भाषणे देणे व ‘कलकत्ता हिंदू मरेज रिफॉर्म लीग’ या संस्थेच्या शाखा उघडणे या कार्यासाठी त्या भारताच्या विविध भागांना भेटी देत आहेत.

त्या अलीकडे बडोद्याला आल्या होत्या व या विषयावर त्यांनी दोन भाषणे दिली. त्यापैकी एक भाषण फक्त महिलांसाठी होते. याच कामासाठी म्हैसूरला येऊ इच्छितात आणि म्हणून त्यांनी मला आपणाकडे सादर करण्यासाठी शिफारसपत्र मागितले. ते देण्यात मला आनंद आहे.

मी काही दिवसांसाठी येथे आलो असून, एक-दोन दिवसांत बडोद्यास जात आहे.

आपण सर्व कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६९

नवसारी

११ एप्रिल १९११

सेडॉन यांना जजच्या नेमणुकीसंदर्भात औपचारिक पत्र.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २९३

नवसारी
१४ एप्रिल १९११

प्रिय मि. सेडॉन (दिवाण),

मी काल आपणास विचारले की, मंत्रांचे अधिकार वाढवण्यात यावेत का, यावर आपण म्हणालात की, सध्याच्या परिस्थितीत बदल करण्याची काहीही आवश्यकता नाही. मला वाटते की, माझ्या या प्रश्नाला आणखी एक बाजू होती. ती म्हणजे, छोटे-छोटे व साधे मामले गरज नसताना कौन्सिलपुढे सादर केले जातात, ते मामले खरे तर दिवाण स्वतः हाताळू शकतात. तुम्ही या मुद्यावर विचार करावा व कुठल्या प्रकारचे प्रश्न/मामले दिवाणाने इतःपर कौन्सिलकडे पाठवू नयेत, तर स्वतःच हातावेगळे करावेत यासंदर्भात आपल्या मागील अनुभवांवरून एक स्पष्ट स्वरूपातील टिप्पण सादर करावे. कौन्सिलला हे पत्र पाहू घावे व त्यांच्याशी सल्लामसलत करून तुम्ही आपल्या सूचना मांडाव्यात. म्हणजे मला कौन्सिलच्या अनुभवाचा फायदा मिळेल. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

बडोदा

२१ डिसेंबर १९११

प्रिय मि. कॉब (Cobb),

मी इंग्लंडमध्ये असताना मला आपले २१ सप्टेंबरचे पत्र मिळाले. तुम्ही दिलेल्या माहितीबद्दल धन्यवाद. मी तुम्हाला उत्तर लिहिले नाही. कारण मला सादर करण्यात आलेला प्रेस अॅक्ट तुमचे पत्र मला मिळाले तेव्हा पास झाला होता आणि तुम्हाला ते यथाकाळ कळणार होते, तसेच मी लवकरच परत येणार होतो व तुमच्याशी यासंदर्भात प्रत्यक्ष चर्चा करू असा माझा विचार होता. मी येथे आल्यावर मंत्रांनी आमच्या कायद्यात केलेल्या सुधारणा माझ्यापुढे सादर केल्या व मी त्या मंजूर केल्या.

नरसी मामल्यासंदर्भात सांगायचे तर मी दिल्लीहून आल्याबरोबर मंत्री ती केस माझ्यापुढे सादर करणार आहेत, हे मला ठाऊक होते. तो मामला मी दिल्लीला जाईपर्यंत कोर्टात चालू होता; पण सेडॉन म्हणाले की, ते तो मामला सादर करणार आहेत.

तुम्ही काल दिल्लीत माझ्याशी राजद्रोहाबद्दल बोललात, तेव्हा मला परिस्थितीचा गंभीरपणा समजला नव्हता. कारण तुम्ही अत्यंत ढोबळपणाने बोलत होता आणि अचूक वस्तुस्थिती

सांगितल्याशिवाय तिच्यावर उपाय करता येत नाहीत. मी दिल्लीहून आल्यावर माझ्या मंत्रांना ज्या समस्यांवर माझे आदेश अपेक्षित आहेत अशा समस्या अचूकपणे सांगण्यास सांगितले. मंत्रांनी (नरसी मामल्याव्यतिरिक्त) काही मामले सांगितले, त्यांच्यावर मी आता विचार करीत आहे. हे मामले काही संशयास्पद व्यक्तींशी संबंधित आहेत, माझ्या काही अधिकाऱ्यांच्या कार्याबदल आहेत व गंगनाथ इन्स्टट्यूटबदल आहेत. ती संस्था बंद होणार आहे, असे मी एकतो. त्यामुळे मला पुढे आदेश काढण्याची तसदी घ्यावी लागणार नाही. बडोद्यातल्या काही वृत्तपत्रांचे प्रकाशनही बंद होणार आहे. या सर्व बाबतीत पावले उचलली जात आहेत. ज्या गोष्टींकडे मी लक्ष घ्यावे अशा काही विशिष्ट बाबी असतील, तर कृपया त्या मला कळवाव्यात.

आपण २३ तासखेला सकाळी ११ वाजता माझ्याकडे न्याहारीसाठी आलात, तर मला आनंद होईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७२

बडोदा

२९ डिसेंबर १९११

श्री. वणीकर यांना बँक व्यवहारांबदल औपचारिक पत्र.

१७३

बडोदा

३ जानेवारी १९१२

प्रिय मि. बोसानक्वेट, आय. सी. एस.

ऑन स्पेशल ड्यूटी, फॉरिन ऑफिस, कलकत्ता.

तुम्ही आपल्या कलकत्यातल्या खास कामात व्यग्र असाल. मी तुम्हाला नूतन वर्षाभिनंदनाचे पत्र लिहिले नाही. कारण मी खूप चिंताग्रस्त आणि बेचैन होतो. इंगिलिश वृत्तपत्रांतल्या हल्ल्यांनी मला चकित केले तसेच दुःखीही केले.

माझे लोक प्रचंड निराशेत आहेत आणि प्रशासनातील त्यांचा विश्वास पुन्हा मिळवण्यासाठी व उच्च ध्येयांसाठी त्यांना प्रेरित करण्यासाठी बराच काळ मोठ्या प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. येथील सध्याचे वातावरण मला फारसे आवडत नाही. प्रशासनात सुधारणा झाली आणि व्यापार वाढला की, सरकार हे अचानक होणाऱ्या बदलांबाबत संवेदनशील होते. अशा प्रकारे आपल्याला

उद्धट समाजापेक्षा अत्यंत संघटित समाजात अधिक सावध राहावे लागते. अर्थात, अशा बातम्या कळवून मी तुम्हाला त्रास द्यायला नको. इंदिराराजेंचा विवाह आधी ठरल्याप्रमाणे २५ जानेवारीला होणार नाही.

कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७४

बडोदा

३ जानेवारी १९१२

सर जॉन जेनकिन्स यांना औपचारिक पत्र. कन्येच्या विवाहास
२५ जानेवारी रोजी बडोद्याला येऊ शकाल का, अशी विचारणा

१७५

बडोदा

३ जानेवारी १९१२

प्रिय मेजर पॉटिंजर,

तुमच्या दि. ३० डिसेंबरच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. सध्या काही मी माझ्या मुलांसाठी वधूसंशोधन करीत नाही; पण ते नंतर करावेच लागणार. मला योग्य मुलगी शोधणे खूप कठीण वाटते आहे आणि जातीच्या प्रश्नामुळे मामला अधिक बिघडतो. त्यामुळे निवडीला मर्यादा पडतात.

मा. सरदेसाई माझ्या थोरल्या नातीला आपल्या मुलाची वधू म्हणून स्वीकारतील का असे आपण त्यांना विचारल का? मुलगी सात वर्षे वयाची आहे. जर त्यांचा होकार असेल तर स्थळ पक्के करून टाकता येईल व साखरपुडाही करता येईल. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,
मेजर पॉटिंजर,
रेसिडेन्सी, सावंतवाडी

१७६

बडोदा

४ जानेवारी १९१२

प्रिय केरशापजी (दिवाण),

तुमच्या ३ जानेवारीच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. त्यातील काही भाग मला समजला नाही; पण मी ते पुन्हा संपूर्ण वाचणार आहे.

तुमच्या कन्येचे लग्न १५ जानेवारीला आहे याचा आनंद वाटला. मी या लग्नास उपस्थित राहू शकणार नाही; पण मी दाम्पत्यास आनंदी वैवाहिक जीवन इच्छितो. मी तारेने त्यांना माझ्या शुभकामना योग्य वेळी कळवीन. या विवाहसमारंभासाठी तुम्हाला मोठा खर्च येणार याची मला जाणीव आहे, म्हणून तुम्ही माझ्याकडून भेटवस्तू स्वीकाराल, याची मला आशा आहे. तुम्ही केलेली उत्तम व प्रतीर्घ सेवा मी विसरलेलो नाही. मी तुम्हाला रु. २५,०००/- पाठवीत आहे. तुम्ही एक-दोन दिवस इकडे आला असता, तर बरे झाले असते. तुम्हा सर्वांना माझ्या शुभेच्छा.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७७

बडोदा

५ जानेवारी १९१२

प्रिय लॉर्ड लॅमिंगटन,

मला अलीकडे बेचैन करणाऱ्या बाबीबद्दल मी आपणास हे पत्र लिहीत आहे. माझ्या मतांबद्दल व वर्तनाबद्दल वृत्तपत्रांमध्ये अलीकडेच आलेली विपरीत टीका आपण वाचलीच असेल. माझ्याबद्दलची वृत्तपत्रातील विधाने ही अतिशयोक्त, सत्याचा अपलाप करणारी व काही बाबतीत बरीच बिनबुडाची आहेत हे तुम्हाला सांगण्याची गरज नाही असे मला वाटते. दिल्लीत माझ्याकडून झालेल्या शिष्टाचाराच्या भंगाबद्दल मला खूप खेद वाटतो. त्यासाठी मीच जबाबदार होतो. अर्थात, माझ्याकडून तो भंग अजाणतेपणी घडला, मी फारच गोंधळलेला आणि नर्व्हस होतो. माझी प्रकृती जर तेक्का ठीक असती, तर असं झालं नसतं. माझं तसं वागणं हे हेतुपुरस्सर होतं, असं म्हणणं निरर्थक आहे. माझी सप्राटांशी एकापेक्षा अधिक वेळा मैत्रीपूर्ण अशी वैयक्तिक भेट झाली होती आणि त्या भेटींमध्ये त्यांच्या सौजन्याचा व सहिष्णुतेचा माझ्यावर चांगला प्रभाव पडला होता. मी सप्राटांच्या राज्याभिषेकासाठी स्वतः होऊन लंडनला गेलो होतो हे तथ्यच ‘मी जाणूनबूजून शिष्टाचाराचा भंग केला’ हे विधान खोटे आहे हे दाखवण्यास पुरेसे आहे. पत्रकारांच्या एका गटाची त्या घटनेकडे पाहण्याची जी वृत्ती आहे, तिने मला खूप दुःख झाले आहे.

दुर्दैवाने, दिल्लीमध्ये अपेक्षित शिष्टाचार पाळण्यात माझ्याकडून जी चूक झाली, तिने अनेक खोट्या अफवांना जन्म दिला. त्या अफवांचे मला आश्चर्य वाटले. माझ्या इंग्लंडमधील मित्रांना मी त्या अफवा दुरुस्त केल्याशिवाय ऐकू देऊ शकत नाही. मला मुळात दिल्ली दरबाराला हजर राहायचे नव्हते अशी अफवा पसरवली गेली. खरी गोष्ट अशी आहे की, मी माझ्या दिल्लीला पोचण्याच्या ठरवलेल्या तारखेच्या एक आठवडा आधी तेथे पोचलो होतो. मी माझ्या राज्यात राजद्रोहाला (म्हणजे इंग्रज-द्रोहाला) पाठिंबा दिला आहे हा टाइम्स ॲफ इंडियातील आरोप गंभीर आहे आणि त्याचा प्रतिवाद करायलाच हवा. रेसिडेन्सीच्या निरीक्षणाखाली बडोद्याचे प्रशासन एका कौन्सिलकडे (परिषदेकडे) सोपवून मी गेल्या दोन वर्षांतील बराच काळ विदेशात होतो हे आपणास ठाऊकच आहे.

दरम्यान, माझ्या राज्यात जर काही दोष देण्यासारखे घडले असते, तर ते नक्कीच प्रकाशात आणले गेले असते; पण माझ्या अनुपस्थितीत मला वैयक्तिकरीत्या त्यासाठी जबाबदार धरले जाऊ शकत नाही. खरे तर असा फक्त एकच मामला माझ्या नजरेस आणून देण्यात आला होता व संबंधित गुन्हेगाराला मी ताबडतोब तडीपार केले. एखाद्या व्यक्तीबदल जी मते - मग ती चांगली असोत वा वाईट - लोकांमध्ये तयार होतात, ती सगळी माझ्यासारख्या पदावरील व्यक्तीला समजणे किती अवघड असते हे आपल्या दीर्घ अनुभवावरून आपल्या लक्षात येईल. म्हणूनच, सध्याच्या या मामल्यात माझ्यावर जे आरोप झाले त्यांच्यामुळे मी चकित झालो. प्रत्येक माणसाकडून कधी-कधी चुका होत असतात; पण अशा किरकोळ चुका त्यावेळी लक्षात आणून न देता त्यांचा चुकीचा अर्थ लावणे व त्यांच्यासंबंधी अतिशयोक्त व खोट्या अफवा पसरवणे हे अत्यंत खेदजनक आहे, अशा अफवा माझ्या कानी न येता दीर्घकाळपर्यंत लोकांमध्ये फिरत राहतात. मी माझ्या मनातले (ब्रिटिशांबदलचे) विचार नेहमीच मोकळेपणाने व्यक्त करीत आलो आहे व कधी कधी मी टीकाही केलेली आहे; पण त्यातून कधीही माझे ब्रिटिश सरकारशी संबंध विश्वासाचे नाहीत किंवा माझ्या राज्याची ब्रिटिशांसंदर्भात काय करतव्ये आहेत हे माझ्या लक्षात आलेले नाही, असे दुरान्वयानेही सूचित झालेले नाही. मी माझ्या प्रशासनातील वरच्या पदांवर इतर महाराजांपेक्षाही अधिक इंग्लिश लोकांची नियुक्त करतो यासाठी भारतीयांनी माझ्यावर बरेचदा टीकाही केली आहे.

इतके प्रदीर्घ पत्र लिहून आपणास तसदी दिल्याबदल क्षमस्व. तुम्हाला मोकळेपणाने लिहिल्याने माझे मन हलके झाले आहे. माझ्याविषयीच्या खोट्या अफवांमुळे मित्रांचे गैरसमज तसेच राहू दिल्याने मला डाचत राहिले असते. लेडी लेमिंग्टन यांना माझ्या शुभेच्छा. तुम्हा सर्वांना नूतन वर्षाच्या शुभेच्छांसहित.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७८

बडोदा

१२ जानेवारी १९१२

प्रिय मि. वर्मवेल (Wormwell)

गेल्या महिन्याच्या २२ तारखेला 'डेली मेल'मध्ये प्रकाशित झालेला लेख पाठवल्याबद्दल धन्यवाद. (वृत्तपत्रांनी) माझ्यावर केलेल्या टीकेने मला नवल वाटते. तुम्ही मला पाठवलेल्या तुमच्या भाषणांची प्रत मी वाचून तुमच्याकडे परत पाठवीत आहे. ती भाषणे मला खूप आवडली. माझा एक फोटोही पाठवीत आहे. त्याची पोच घ्यावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७९

बडोदा

१२ जानेवारी १९१२

प्रिय मि. इलियट,

आपल्या दि. २२ डिसेंबर १९११ च्या पत्राबद्दल धन्यवाद. दिल्ली दरबारप्रसंगी मी केलेली एकमेव चूक म्हणजे मी सप्राज्ञी यांच्याकडे पाठ वळवण्यापूर्वी आणखी काही पावले पुढे जायला हवे होते. संकुचित मनाचे लोक अशा प्रसंगांचा त्यांच्या पद्धतीने अर्थ लावतात. त्यांना वाटते की, मी तसे मुद्दामच केले; पण मी सप्राटाशीच काय कुणाशीही स्वप्नातही असे वागणार नाही. लंडनमधील मामल्याचा आणि दिल्ली दरबाराच्या वेळी घडलेल्या प्रसंगाचा काही शत्रूंनी फादा घेतला आहे आणि म्हणूनच आपणास 'लंडन टाइम्स' व इतर वृत्तपत्रांत (माझ्याविरुद्ध) लेख दिसत आहेत. भारतीय राजांना आपले पद राखणे ही गोष्ट सर्वात अवघड असते. वेगवेगळ्या लोकांच्या अगदी परस्परविरुद्ध अपेक्षा असतात. अशा वेळी कसे वागावे हे समजत नाही आणि त्यामुळे आपला आत्मविश्वास आपण गमावून बसतो. त्यामुळे आपण संधिसाधू आणि स्तुतिपाठक बनतो. अर्थात, बन्याच जणांना असे वाटत नसेल. युरोप आणि भारत यांच्या नैतिकतेमध्ये व वातावरणात किती फरक आहे! मला थकल्यासारखे वाटत असल्याने मी हे पत्र डिक्टेट केले आहे.

'डेली मेल'मधील 'द मिसअंडरस्टुड गायकवाड' हे कात्रण पाठवल्याबद्दल धन्यवाद. लेखक कोण आहेत हे मला ठाऊक आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

९८०

बडोदा

१९ जानेवारी १९१२

प्रिय श्री. गुप्ता (दिवाण),

मि. कॉइल (Coyle) यांची सेवा चालू ठेवण्याबद्दल तुम्हाला अद्याप निर्णय घ्यायचा आहे असे वाटते. त्यांच्या संध्याच्या सेवाशर्ती काय आहेत हे मला ठाऊक नाही. तुमचा अन्य विचार नसल्यास कॉइल यांची सेवा पुढे चालू ठेवण्याचे मी तुम्हास अधिकार देतो. म्हैसूरचे व्ही. पी. माधवराव माझ्या आमंत्रणावरून बडोद्याला येत आहेत. ते आल्यावर लोक दिवाणपदाबद्दल अफवा नक्कीच पसरवतील; पण त्या अफवांकडे तुम्ही लक्ष देऊ नका. मला तुम्हाला काही सांगायचे असेल व तुमच्या कामाबद्दल मत द्यायचे असेल तर प्रथम मी तुमच्याशी बोलेन, अशा वर्तणुकीतूनच आपण आपल्यावर न्याय करीत असतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

९८१

बडोदा

१९ जानेवारी १९१२

प्रिय मि. कॉब (रेसिडेंट, बडोदा),

तुमच्याबरोबर ड्राइव्ह करायला व त्यादरम्यान तुमच्याशी बोलायला मला आवडेल. संध्याकाळी पाच वाजता मी तुमच्यासाठी मोठार पाठवीन व मग आपण निघू. अर्थात, तुमची गैरसोय होणार नसेल तरच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

९८२

बडोदा

२१ जानेवारी १९१२

प्रिय मि. कैर - हार्डी (Keir-Hardie),

आपल्या ११ तारखेच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. सम्राटाबद्दल अनादर दाखवण्याचा माझा तिळमात्रही हेतू नव्हता. खरे तर कुठल्याही व्यक्तीबद्दल अनादर दाखवणे मला आवडत नाही आणि थोर व्यक्तींबद्दल तर नाहीच नाही. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८३

बडोदा

२३ जानेवारी १९१२

प्रिय राजेसाहेब (कोवीन),

आपल्या सहदय पत्राबद्दल धन्यवाद. दिल्लीहून परतल्यावर आपल्या जनतेने आपले प्रेमाने स्वागत केले असाणार. तुमच्याशी संपर्क झाल्याने मला खूप आनंद वाटला. माझ्या मनात तुमच्याबद्दल खूप आदर व स्नेह आहे. तुमच्या मनात माझ्याबद्दलचा स्नेहभाव सतत टिकून राहील, अशी आशा आहे. माझ्याबद्दल वृत्तपत्रात उगाचच येणारे उलटसुलट वृत्तांत वाचून तुम्हीही शिणला असाल. माझ्या कन्येचा विवाह काही कारणांमुळे पुढे ढकलला आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८४

बडोदा

२१ जानेवारी १९१२

लॉर्ड पोर्टस्माऊथ यांना, त्यांना कशा प्रकारचे लाकडी कपाट तयार करवून हवे आहे, अशी विचारणा करणारे पत्र.

१८५

बडोदा

४ फेब्रुवारी १९१२

प्रिय मित्र (सर जॉर्ज क्लार्क),

तुमच्या दौऱ्याचा कार्यक्रम आताच मला दाखवण्यात आला. बडोदा भागात तुम्ही अनेक ठिकाणी काही तासांसाठी थांबणार आहात असे दिसले. तुमच्या सोयी-सुविधांसाठी मी काही करू शकणार असेन, तर मनमोकळेपणाने तसे कळवावे. मी उद्या खडी भागात दुष्काळाची परिस्थिती कशी आहे, याची पाहणी करण्यासाठी जात आहे. दहा दिवसांनी परतेन. परत आल्यावर तुम्हाला भेटण्यासाठी मुंबईला येण्याचा प्रयत्न करीन. तुम्हाला ऐकण्याची इच्छा असेल तर मी बन्याच बातम्या सांगू शकेन. जगताना माणूस शिकतच असतो. तुम्हाला व लेडी क्लार्क यांना शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २२९

१८६

बडोदा

४ फेब्रुवारी १९१२

प्रिय महाराज (ग्वाल्हेर),

दिवाण बहादूर समर्थ ग्वाल्हेरला आधी येऊ शकले नाहीत. याबदल क्षमस्व. ते उद्या निघत आहेत, तेव्हा तुम्हास भेटतील. मी किती बेचैन आहे, याची तुम्ही कल्पना करू शकता. तुम्ही १६ फेब्रुवारीस मुंबईला येणार आहात असे ऐकले. आपण लवकर भेटून या प्रश्नावर (इंदिरा राजेंचा महाराज ऑफ ग्वालियर यांच्याशी विवाह) निर्णय घ्यायला हवा. आपल्या मातुश्री व पत्ती यांना माझे नमस्कार.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८७

गजेंद्रगड, मुंबई
फेब्रुवारी १९१२

प्रिय मित्र सर जॉर्ज क्लार्क यांस,

मी सध्या मुंबईत आहे. तुम्हाला मला भेटायची इच्छा असल्यास आज दुपारी ४ ते ५ च्यादरम्यान आपण भेटू. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८८

बडोदा

१५ फेब्रुवारी १९१२ नंतर

प्रिय मि. कॉब (रेसिडेंट, बडोदा),

तुमच्या १५ फेब्रुवारीच्या पत्राबदल धन्यवाद.

मी बडोदा राज्यात राजद्रोह (म्हणजे इंग्रजद्रोह) पसरू नये म्हणून उचललेल्या पावलांमुळे इंग्रज सरकारला समाधान वाटले आहे हे वाचून आनंद वाटला. कृपया माझ्यावर विश्वास ठेवावा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

९८९

बडोदा

२८ फेब्रुवारी १९१२

प्रिय मि. कॉब,

आपल्या पत्राचे उत्तर देण्यास झालेल्या विलंबाबद्दल क्षमस्व. जाहीरनामा प्रकाशित करण्यात आला आहे. पोलिसांच्या प्रश्नाबद्दल आपण मि. गुप्तांशी बोलावे. मी आपणास नंतर भेटेन. मी सध्या आजारी आहे. कन्येच्या विवाहाचा प्रश्न अवघड बनला आहे. मी उद्या संध्या. ५.३० वाजता अनौपचारिकपणे भेटलो, तर चालेल का?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

९९०

बडोदा

१८ मार्च १९१२

मि. कॉब यांना भेटीस येण्याबद्दल आमंत्रण.

९९१

बडोदा

१८ मार्च १९१२

जामसाहेब यांना इंग्लंडमध्ये शिवाजीराव यांच्यासाठी एक सोबती
(त्यांच्या एकंदर वर्तणुकीकडे लक्ष ठेवण्यासाठी) नियुक्त करण्याबद्दल पत्र.

९९२

बडोदा

२२ मार्च १९१२

जयसिंह गायकवाड यांचे मि. वीडेन यांना त्यांचे पुस्तक पाठवण्याबद्दल पत्र.
पत्राची ऑर्डर सयाजीरावांनी दिली होती, असा उल्लेख.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २२३

१९३

बडोदा

२३ मार्च १९१२

प्रिय मि. डीके (Dekay)

२३ मार्चच्या तुमच्या पत्राबदल धन्यवाद. माझ्या छोट्याशा चुकीबदल काही इंग्लिश वृत्तपत्रांनी माझ्यावर इतकी टीका का केली हे मला खरेखर कळत नाही. कुठलाही शहाणा माणूस दुसऱ्या व्यक्तीचा आणि त्यातही राज्याचा, जाणूनबुजून अपमान करणार नाही. पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य देश एकमेकांना खरेखर समजू शकत नाहीत, असे मला वाटते. पाश्चिमात्य देश कधी-कधी पूर्वग्रहदूषित मनाने वागतात. पौर्वात्य देशांमध्ये अशा अनेक गोष्टी (चालीरीती) आहेत की त्यांचे नीट विश्लेषण केले, तर त्या गोष्टी एका अत्यंत उच्च स्तरावरील संस्कृतीचे अवशेष आहेत, हे सिद्ध होईल. माझ्यावर (इंग्रजी) वृत्तपत्रात टीका झाली, ती भारतीय लोकांना योग्य वाटलेली नाही, त्यांना वाटते की, पाश्चिमात्य संस्कृतीमध्ये अद्यापही सहिष्णुतेची आणि उदारमनस्कतेची उणीव आहे. आपण कधीतरी भारताला भेट द्याल व नक्कीच बरेच काही शिकाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९४

बडोदा

२३ मार्च १९१२

श्री. किशन प्रसाद यांना होळीच्या शुभेच्छा कळवणारे पत्र.

१९५

बडोदा

२३ मार्च १९१२

प्रिय मि. वीडेन,

तुमचे पुस्तक मिळाले. मी ते वाचत आहे व त्यातील चुकांवर खुणा करीत आहे, त्या चुका मी तुम्हाला सांगेन. पुस्तकात राणीसाहेबांचे फोटो असायला हवे होते. पुढच्या आवृत्तीच्या वेळी मी तुम्हास त्यासंदर्भात सर्व मदत करीन. तुम्ही माझ्याबरोबर माझ्या जिल्ह्यांचा दौरा करून त्याचे लेखन केले पाहिजे. त्यावर 'एका राजाचे व त्याच्या प्रजेचे जीवन' असे एक चांगले पुस्तक लिहिता येईल.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २२४

इंदिरा राजेंची आता ग्वाल्हेरच्या राजांशी विवाह करण्याची इच्छा नाही. अन्यत्र विवाह करावा, असे त्यांना वाटते आहे. अर्थात, मी यावर अद्याप निर्णय घेतलेला नाही. शिवाय इंदिरा राजेंना विचार करण्यासाठी वेळ देणे योग्य ठरेल, असे मला वाटते. हे फक्त तुमच्या माझ्यातच राहू द्यावे.

तुमच्या पुस्तकावरील समीक्षेच्या सर्व प्रतीच्या दोन कॉपीज आपण घ्याव्यात. त्यांचे पैसे मी देईन. एक प्रत तुम्ही ठेवावी व एक स्कॅप बुकप्रमाणे तयार करून मला पाठवावी. स्ट्रॅडमधील टेंपल प्रेस कटिंग एजन्सीने माझ्यासाठी काम केले आहे. त्यामुळे तुम्ही त्यांच्याशी अटी ठरवू शकता व त्यांना काम करायला सांगू शकता. तुम्ही माझ्या वतीने त्यांना पैसे द्या आणि पॅलेस डिपार्टमेंट तुम्ही पुस्तकाबरोबर बिल पाठवल्यावर तुम्हाला पैसे देईल. मी धू यांना सांगून ठेवले आहे, त्यामुळे पेमेटसंदर्भात काहीही चूक होणार नाही.

कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९६

अमरेली
२८ मार्च १९१२

प्रिय मित्र (सर जॉर्ज क्लार्क),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आर्स ॲक्ट (हत्यारांसंबंधीचा कायदा) चा अभ्यास चालू आहे. मला अधूनमधून निद्रानाशाचा त्रास होतो. बडोद्याबाहेर मला बरे वाटते. मी येथे दुष्काळी कामांची पाहणी करायला आलो आहे. येथील श्रमिक चांगले काम करीत आहेत. राणीसाहेबांना तुमच्याशी व्यक्तिशः बोलायचे होते म्हणून मी त्यांना मुंबईस जाऊ दिले. मला लॉर्ड हार्डिंज यांचे खूप चांगले पत्र आले आहे. मी मुंबईत आल्यावर तुम्हाला त्याबद्दल सांगेन. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९७

बडोदा

३१ मार्च १९१२

श्रीमती सौभाग्यवती रत्नप्रभावतीबाई निंबाळकर सरलष्कर कोल्हापूर, यांस

अनेक आशीर्वाद विशेष. तुमचे ता. २१ मार्चचे पत्र पोहोचले. त्यात वाड्यातील स्थितीविषयी जे आपण लिहिले ते अदगीच खोटे आहे, असे म्हणू शकत नाही. आपण कोल्हापुरास लवकर

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २२५

जाणार हे माझ्या लक्षात आले नव्हते. कारण तसे असते तर एकमेकांस भेटून जाणे उत्तम. असो. आमचे लक्ष तुमच्याकडे आहे. तुम्ही नीट चालून प्रकृतीस संभाकून घरातील सर्व मनुष्यांस सुख होईल, असे वागून स्वतःचे सुख वृद्धिंगत करीत जावे. दुसऱ्यास सुख देणे हे लहान काम समजू नये. तुमच्या सासऱ्यास माझा रामराम सांगावा. निलगिरीस जाणे झाल्यास तुम्हास कळवू. लोभ असावा. हे आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

१९८

भावनगर

३ एप्रिल १९१२

प्रिय जामसाहेब,

तुम्ही इतक्या त्वरित शिकारी पाठवल्याबद्दल धन्यवाद. तुम्ही अधिक संख्येने शिकारी पाठवलेत ते बरोबरच केलेत. आमच्या शिकार-पार्टीला ऊन सहन होईना, त्यामुळे तुमच्याकडून शिकारी मागवावे लागले.

कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र,
सयाजीराव गायकवाड

१९९

बडोदा

४ एप्रिल १९१२

प्रिय श्री. गुप्ता (दिवाण),

दिवाण टेकचंद यांच्यानंतर त्यांच्या जागी कुणाची नेमणूक करावयाची, यासंबंधीचे टिप्पण मला भावनगर येथे मिळाले होते; पण आवश्यक ते आदेश देण्यासाठी मला वेळ नव्हता. हुजूर ऑफिसातील व इतर महत्वाच्या ऑफिसातली पदे निवड करून भरावीत. केवळ ज्येष्ठताक्रमाने भरली जाऊ नयेत. श्री. वणीकर (Vanikar) यांची जॉइंट सर-सुभा म्हणून नेमणूक करण्यात यावी व त्यांच्या जागी सध्या त्यांचे वैयक्तिक नायब सर-सुभा यांनी काम पाहावे. वणीकर यांना आपले कर्तव्य उत्तमपणे व योग्यपणे करण्याची आवश्यक ती जाणकारी आहे, असे मला वाटते. आपल्या डिपार्टमेंटच्या उत्तम ज्ञानाव्यतिरिक्त इतर सरकारे व राज्ये महासुलासंदर्भात काय करीत

आहेत याचीही त्यांना चांगली माहिती असायलाच हवी. अलीकडच्या काळात आपल्या विषयाच्या ज्ञानाव्यतिरिक्त प्रत्येकाला जगाची प्रगती समजून घेण्यासाठी विस्तृत ज्ञान असायला हवे. संस्कृतीचीही त्याला जाणकारी हवी. खन्या ज्ञानाशिवाय कुठलाही माणूस आपली कर्तव्ये करण्यात चुका करू शकतो. चांगले शिष्टाचार, लोकांमध्ये मिळून-मिसळून वागण्याची वृत्ती, स्वतःवरचे नियंत्रण, दुसऱ्यांची मते योग्यपणे व स्पष्टपणे जाणून घेण्याची क्षमता व विशेषत: आपल्या मतांपेक्षा वेगळी मते समजून घेण्याची क्षमता हे माणसाला यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक असलेले गुण होत. आपल्याकडे हे गुण व क्षमता आहेत हे वर्णकर दाखवतील, असे मला वाटते. त्यांची इतर कुठल्याही पदावर नियुक्ती करण्यासाठी ते उपयुक्त आहेत. मी कुठलेही कारण न देता तसे करीन. (तुम्हाला गोपनीय म्हणून हे पत्र पाठवले असले तरी ते त्यांना वाचू घावे.)

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०००

बडोदा

५ एप्रिल १९१२

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपल्या १५ मार्च १९१२ च्या पत्राबद्दल धन्यवाद. राज्यातील दुष्काळ फारसा तीव्र नाही. प्रत्येक भागात रेल्वेचे बांधकाम चालू आहे. काही वर्षांतच राज्याला रेल्वेचे आणखी काम करावे लागणार नाही (ते पूर्ण झालेले असेल). कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

कर्नल मार्टेल्ली, आयर्लंड

१००१

बडोदा

५ एप्रिल १९१२

प्रिय डॉ. नेविन्स (Nevins),

आपल्या १० मार्च १९१२ च्या पत्राबद्दल धन्यवाद. दिल्ली दरबारात मी जे केले ती माझ्याकडून झालेली छोटीशी चूक होती. सप्राटाचा अपमान करण्यासाठी मी कधीही काही करणार

नाही. तसे करणे म्हणजे ठार मूर्खपणा ठरेल. माझी प्रकृती बरी नव्हती आणि मी रंगीत तालमीला उपस्थित राहिलो नव्हतो. या माझ्या छोट्या गफलतीचा काही लोकांनी आणि वृत्तपत्रांनी खूप गहजब केला. आता तो धुरळा खाली बसत आहे.

अलीकडे मला मानसिक ताण सहन होत नाही. निद्रानाशही आहेच. इंदिराराजेंच्या विवाहाचे अद्याप काही ठरलेले नाही.

‘अ इअर विथ द गायकवाड ॲफ बडोदा’ या पुस्तकाची प्रत मी तुम्हाला पाठवीन. ते वाचताना तुमच्या अनेक जुन्या आठवणीना उजाळा मिळेल. तुमचा चांगुलपणा मी विसरलेलो नाही. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,
डॉ. नेविन्स, लिळरपूल

१००२

बडोदा
९ एप्रिल १९१२

प्रिय मित्र सर जॉर्ज क्लार्क यांस,

आपल्या १ एप्रिल १९१२ च्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपला निरोप मी राणीसाहेबांना सांगितला, त्यांनी तुम्हा दोघांना शुभेच्छा दिल्या आहेत. तुमचे भाषण मी वृत्तपत्रात वाचले.

बडोद्यात व्यवसायाचे प्रशिक्षण (कमर्शियल ट्रेनिंग) देणारा एक क्लास (शिकवणी वर्ग) सुरु झाला आहे. तो अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यावर विद्यार्थ्यांना नोकरी मिळते की नाही हे मला ठाऊक नाही. भारतात बरेचजण सरकारी नोकरीसाठी लायक होण्यासाठी अशा संस्थांमध्ये जातात; पण सरकारी नोकरीचे आमिष नसेल, तर कितीजण अशा क्लासेसना जातील हा प्रश्नच आहे. अर्थात, भारताच्या या भागात एक वाणिज्य महाविद्यालय नक्कीच उपयुक्त ठरेल.

प्रत्येकी रु. २०/- दरमहा याप्रमाणे स्कॉलरशिप देऊन मी तुम्हाला तुमचा हेतू साध्य करण्यात मदत करीन. एक शिष्यवृत्ती बडोद्याच्या विद्यार्थ्यांसाठी राखीव असावी, तर दुसरी कॉलेजमधील सर्वोत्तम विद्यार्थ्यांसाठी असावी. तुम्ही इतर काही बाबी असतील, तर त्या पूर्ण कराव्यात. इकडे उकाडा खूप आहे. त्यामुळे माझे झोपेचे तंत्र बिघडते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१००३

बडोदा

९ एप्रिल १९१२

भावनगरच्या महाराजांना आतिथ्याबद्दल धन्यवाद कळवणारे पत्र.

१००४

बडोदा

९ एप्रिल १९१२

ती. श्रीमंत रा. रा. मुथोजीराव निंबाळकर, संस्थान फलटण,

सयाजीराव गायकवाड यांचा कृतानेक साष्टांग दंडवत, विज्ञापना ऐसी जे, आपली तव्यत नादुरुस्त असल्याचे समजल्यावरून मनास दिलगिरी वाटते. रा. जगदेवराव निंबाळकर यांस आपणांकडोन लिहून आल्याप्रमाणे दोन पहिलवानांस विशेष रजा देऊन आपल्याकडे पाठवण्याची तजवीज केली आहे, तरी त्यापासून आपणास चांगला उपयोग होईल, अशी आशा आहे.

गेल्या दोन महिन्यांत लोकस्थिती निरीक्षण करण्याकरिता कडी व अमरेली प्रांतात आम्ही काही दिवस गेलो होतो. तिकडील लोकांस व जनावरांस जी जी मदत पाहिजे ती ती देण्याची तजवीज झाली आहे. आमची प्रकृतीही असावी तशी हल्ली चांगली राहत नाही.

आपल्या प्रकृतीस आराम असल्याचे लिहून येईल कळावे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१००५

बडोदा

१० एप्रिल १९१२

बडोद्याच्या महाराणींच्या सखी म्हणून अडीच वर्षे राहिलेल्या मिस वेस्ट यांना निरोपाचे पत्र. भेटवस्तू विकत घेण्यासाठी पैसे पाठवीत असल्याचा उल्लेख.

१००६

बडोदा

११ एप्रिल १९१२

प्रिय मि. क्लार्क,

मी तुम्हास १५० पौंड भेट म्हणून पाठवीत आहे. पुस्तकात करायच्या दुरुस्त्या मी नंतर कळवीन. इंदिगाराजेचा विवाह अद्याप पक्का झालेला नाही.

कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१००७

बडोदा

१२ एप्रिल १९१२

लॉर्ड पोर्टस् माझथ यांना त्यांना हवे तसे लाकडी कपाट तयार झाले असून, ते पाठवीत असल्याबद्दलचे पत्र.

१००८

बडोदा

१९ एप्रिल १९१२

मि. हार्डिंज यांना, हाऊसकीपर म्हणून काम करण्यासाठी एखाद्या विवाहित महिलेची निवड करून पाठवण्याची विनंती करणारे पत्र. तसेच तिच्या पतीला कोणत्या पदावर नियुक्त करावे अशी विचारणा,

शिवाजीरावांबद्दल काही सूचना.

१००९

ताजमहाल हॉटेल, मुंबई

२३ एप्रिल १९१२

प्रिय मि. विडेन,

मी तुम्हास आणखी ५० पौंड रक्कम पाठवीत आहे. म्हणजे तुम्हाला हवी तशी एकंदर रक्कम २०० पौंड होईल.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २३०

मी या हॉटेलमध्ये आहे, कारण आधी मी राहत होतो त्या भागात (मुंबईतच) प्लेगच्या दोन केसेस सापडल्या, तसेच तीन आठवड्यांपूर्वी दोन नोकर अचानकच वारले. मी उद्या उटकमंडला जाणार आहे. पुढील शुक्रवारी तेथे पोहोचेन.

या मोसमात राहण्यासाठी माझ्या घरापेक्षा ताज हॉटेल काही अधिक चांगले नाही. काल ५०० अमेरिकन पर्यटक येथे उत्तरल्याने हॉटेल जवळजवळ पूर्ण भरले आहे. इंदिरेच्या लग्नाबदल अद्याप काहीच ठरलेले नाही.

कळावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०१०

ताजमहाल हॉटेल, मुंबई
२३ एप्रिल १९१२

प्रिय श्री. समर्थ,

मी उद्या उटीस जात आहे. मार्गावर मी काल्याला २ तास हिंदू सॅनिटोरियम पाहण्यासाठी थांबणार आहे. मी हकिमांच्या संदर्भात एक आदेश काढला आहे; पण त्यांना तुम्ही सांगितल्याप्रमाणे काही मेंटेनन्स अलाउन्स घावा असे मला वाटते. त्यामुळे दोन महिन्यांनंतर मला याचे स्मरण घावे; पण ही बाब तुमच्या मनातच ठेवावी. कळावे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०११

मुंबई
२४ एप्रिल १९१२

प्रिय मि. स्पिएलमन (Spielmann),

मी टायटॅनिक फंडास ५०० पौंड इतकी वर्गणी दिली आहे व लवकरच ती रक्कम तुम्हास मिळेल. माझे मंत्री श्री. गुप्ता यांना ती रक्कम तुमच्याकडे पाठवण्यास मी सांगितले आहे.

मला मनमोकळेपणा आवडतो आणि खरे मित्र हे आरशाप्रमाणे असतात. त्यांनी कधी कधी वस्तुस्थिती जशी आहे तशी प्रतिबिंबित करावी.

मी पेटिंग्ज गॅलरीला भेट देत असतो. इमारतीचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे आणि पेटिंग्ज टांगल्यासंबंधीच्या वगैरे तुमच्या सूचनांचे पालन करण्यास मी चीफ इंजिनिअरना सांगितले आहे. तुमची पत्नी व मुलगा यांना माझ्या शुभेच्छा!

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०१२

उटकमंड

२८ एप्रिल १९१२

श्री. मुधोजीराव नाईक निंबाळकर यांना त्यांची 'प्रकृती चांगली असल्याचे वाचून आनंद झाला' असे कळवणारे पत्र.

१०१३

उटकमंड

२८ एप्रिल १९१२

प्रिय किरिटसिंहजी,*

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. जयसिंह अमेरिकेहून परतला आहे. मानसिकदृष्ट्या त्याला खूप लाभ झाला आहे आणि त्याने काम शिकण्यासाठी कष्ट घेतले, तर तो खूप चांगले काही तरी करून दाखवील. माझा येथर्पर्यंतचा प्रवास छान झाला.

आपल्या मातुश्रींना व बंधूंना माझे स्मरण घावे. मी बडोद्याला परतल्यावर आपण भेटू अशी आशा आहे. आपला सहवास मला नेहमीच आवडतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(निधन ८ एप्रिल १९२४.)

१०१४

उटकमंड

२८ एप्रिल १९१२

प्रिय कर्नल इम्पे (Impey),

आपण बडोद्याला पोहोचलात की नाही हे मला ठाऊक नाही. मी श्री. गुप्तांना हे पत्र आपणास देण्यास सांगत आहे. बडोद्यात आपले स्वागत आहे. तेथील आपला मुक्काम सुखदायक होईल. लवकरच आपण भेटू. मी आमंत्रण दिले तर आपण उटीला येऊ शकाल का?

बडोद्यातील मामल्यासंदर्भातील आपले निवाडे आपण प्रत्येक प्रश्नाचे सर्व पैलू समजावून घेईपर्यंत व सर्व पक्षांचे म्हणणे ऐकूण घेईपर्यंत प्रलंबित ठेवावेत, अशी माझी इच्छा आहे. सध्या जे प्रशासन आहे ते तितकेसे चांगले नाही, असे माझे मत आहे. प्रशासनात आत्मविश्वास नाही आणि प्रगती करण्यात त्याला रस नाही, असे दिसते. प्रशासनातील अनेक अधिकारी हे त्यांना विचारलेल्या प्रश्नांवर मते देण्यात का-कू करतात हे नवीनच लक्षण आहे. त्यामुळे ते उत्तमपणे प्रशासन करू शकत नाहीत. मला आपण नीट समजावून घ्यावे व मोकळेपणाने काम करू घ्यावे, अशी माझी इच्छा आहे; पण आपणास आल्याबरोबर तसदी देणे चांगले ठरणार नाही. आपण बडोद्यातील मामल्यांबद्दल मत बनवण्याआधी व निर्णय घेण्याआधी सावधिगिरी बाळगावी हे कळवण्यासाठीच मी हे लिहीत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०१५

उटकमंड

२८ एप्रिल १९१२

प्रिय मि. ब्लॅंकार्ड (Blanchard),

आपल्या दि. २६ मार्चच्या कृपापत्राबद्दल धन्यवाद. काही लोक बडोद्याला दोष देण्यात खूपच रस घेत होते असे मला वाटते. इंग्लंडच्या राजाचा अपमान करणे हा मी मूर्खपणाच समजेन. एखादा माणूस कितीही हीन-दीन असला, तरी त्याच्याशी उद्धटपणा करणेसुद्धा मला आवडणार नाही, त्याच्याशीही मी सौजन्यानेच वागेन.

राजद्रोहाच्या (इंग्रज द्रोहाच्या) मामल्याबाबतीतही प्रमाणाबाहेर अतिशयोक्ती केली गेली आहे. तो मामला शांतपणे व प्रशासनाच्या नेहमीच्या रुटीनमध्ये हाताळायला हवा होता. काही वृत्तपत्रांनी

त्या मामल्याचा गवगवा केला नसता, तर कुणाच्याही कानी गेला नसता. राज्याचे धोरण सार्वजनिकपणे जाहीर करावे अशी इच्छा रेसिडेंटने प्रगट केली; पण एका चिल्लर मामल्यावर एकदी धूळ उडवणे हे अनावश्यक आहे असे माझ्या अनेक जबाबदार अधिकाऱ्यांना वाटले. भारताबद्दल पुरेशी माहिती असल्याशिवाय आपणास या गोष्टींचे आकलन होणार नाही, म्हणून मी आणखी काही लिहिणार नाही. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०१६

उटकमंड

२८ एप्रिल १९१२

प्रिय मि. विलिस (Willis),

आपल्या १८ एप्रिलच्या पत्राबद्दल धन्यवाद.

बडोद्यातील इंग्रज-द्रोह व तो दडपण्याचा माझा निग्रह याबद्दल आपण बरेच काही वाचले आहे यात काही शंका नाही. रेसिडेंटला हा मामला जाहीर करणे आवश्यक आहे असे वाटले; पण बरेच जणांना या केवळ एकमेव मामल्याचा एकदा गवगवा करणे अनावश्यक आहे असे वाटले. या मामल्यात न्यायालयात काहीही पुरावा सादर करता न आल्याने त्याची फक्त विभागीय चौकशी तेवढी झाली. या मामल्याशी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे संबंधित असलेल्या व्यक्तींबाबतही तसेच केले आहे. खरी गोष्ट अशी आहे की, काट्याचा नायटा करण्यात आला. एरवी ही गोष्ट कुणाला समजलीही नसती; परंतु काही लोकांनी उगाच धुरळा उडवला व चिखलफेक केली. यामागे त्यांचा काय हेतू होता हे अनाकलनीय आहे.

बडोद्यासारख्या संस्थानाने इंग्रजद्रोहाला आश्रय देणे शक्यच नाही. तसे करणे आत्मघातकीच ठरेल. रेसिडेंट व प्रशासनाला असे मामले निपटण्यासाठी पुरेसे अधिकार होते व प्रशासन ते मामले हाताळत होते. मि. सेडॉन हे विचारशील गृहस्थ होते व ते त्यांच्यापरीने सर्व काही करीत होते. एखादा संस्थानिक भारताबाहेर (प्रवासासाठी) जाण्याआधी प्रशासनाचे अधिकार ठरवण्यावर सरकार भर देते. हा रेसिडेंट मात्र जाणकार नव्हता आणि त्याने आपल्याला नसलेले अधिकार माझ्या अनुपस्थितीत वापरले. संस्थानच्या सेवेत असलेल्या काही लोकांना त्याने अतिरेकी ठरवले, त्यांना शासन करण्याचा प्रयत्न केला; पण त्यांच्याविरुद्ध काहीही समाधानकारक पुरावा रेसिडेंटला सादर करता आला नाही. हा सगळा प्रकार माझ्या संस्थानची नाहक बदनामी करण्याचा होता की काय हे मला समजत नाही. या संदर्भात ललिगिह्य अ डॉग अ बॅड नेम अँड हॅंग हिम' ही म्हण लागू पडते, असे मला वाटते. मी हे सगळे आपणास एक मित्र म्हणून लिहीत आहे. कारण आपण बडोद्यातील घटनांमध्ये रुची घेत असतात.

आपण सुचवलेल्या क्लबचा सदस्य होण्याची माझ्या मुलाची इच्छा असली, तर मी तुम्हाला तसे कळवीन. इंग्लंडमध्ये माझ्यासाठी तुम्ही काही करावे असे मला वाटले, तर मी तुम्हाला कळवीन. आपल्या पत्नीस व कन्येस माझी आठवण द्यावी. आपण सर्वजण कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०१७

उटकमंड
१५ मे १९१२

कर्नल जॅक्सन यांना श्वान, अश्व व तटू खरेदीबदल पत्र.

१०१८

उटकमंड
२१ मे १९१२

प्रिय श्री. समर्थ,

मी हे पत्र डिक्टेट करीत आहे, कारण मी सांधेदुखीच्या त्रासाने पडून आहे. आज थोडे बरे वाटते आहे. तुमचे पत्र मिळाले. मजकूर चांगला वाटला. तुम्ही सगळा मामला इतक्या उत्तमपणे मांडला आहे; आणि समस्यांचे आकलन उत्तमपणे केलेले आहे, तसेच त्या सोडवण्यात तुम्हाला कुठली भूमिका बजावायची आहे हे तुम्हाला समजलेले दिसते. राज्यकर्ता फक्त उत्तम सल्लागार निवऱू शकतो, त्यांची देशभक्ती आणि राज्याचे हितरक्षण करण्यासाठी कर्तव्यबुद्धी हे गुण महत्त्वाचे असतात. अंदाजपत्रकाचे विश्लेषण तुम्ही करणार आहात याचा मला आनंद आहे.

मी जामनगर-द्वारका रेल्वेसंबंधीची कागदपत्रे ठेवली आहेत. तुमच्यापैकी काहीशी थोडी वैयक्तिक चर्चा केल्याने काही मुद्दे अधिक स्पष्ट होतील असे मला वाटते. सिंडिकेट एकंदर पाच लाख रुपये देणार आहे आणि तुम्हाला रु. २,४०,०००/- द्यावे लागणार आहेत. प्राथमिक रक्कम ६ टक्के असणार आहे. म्हणजे, अर्धी रक्कम आपल्याला द्यावी लागणार आहे. अशी परिस्थिती असेल, तर संपूर्ण खर्च सरकार स्वतःच देऊन ही स्कीम पूर्ण का करीत नाही? याबदल मी स्वतः सध्यातरी काहीच म्हणणार नाही.

परिषदेत त्या कागदपत्रांवरच्या चर्चेदरम्यान मी सदस्यांना प्रेरणा देण्याचा प्रयत्न करणार आहे, म्हणजे ते त्यांच्यासमोर ठेवलेल्या प्रश्नांचा अभ्यास करण्यात व धोरण तयार करण्यात रुची घेतील. एखाद्या संस्थेच्या हिताचे निर्णय घेणारी माणसे त्या संस्थेकडे असणे ही त्या संस्थेची

मोठी सेवा असते. एखाद्या व्यक्तीला आपल्याला ज्या समस्या सोडवायच्या आहेत, त्यांच्या व्यतिरिक्त जगाच्या एकंदर प्रगतीचाही अभ्यास करीत नसेल, तर ती खून्या अर्थाने उपयुक्त नसते. कर्तव्याची जाणीव आणि देशभक्ती हे गुण आपली कर्तव्ये करण्यासंदर्भात आवश्यक असतात. काही माणसे अशी असतात, की ती आपल्या व्यक्तिगत सोयीसुविधांसाठी अधिक मोठ्या हिताचा त्याग करतात. माझ्या मते असे करणे हे पाप आहे. हे मी एक निरीक्षण म्हणून नोंदवीत आहे, मूर्ख विचारांना उत्तेजन देण्यासाठी नव्हे.

जयसिंहला मध्यंतरी अपघात झाता होता, आता त्याची प्रकृती सुधारत आहे. संपत्राव, मनुभाई व इतरांना माझे स्मरण घावे. आपल्या पत्राबद्दल पुनश्च धन्यवाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०१९

उटकमंड
२६ मे १९१२

श्री. दिवाण टेकचंद यांच्याबद्दल सर ए.ल. डेन (लेफ्टनंट गवर्नर, पंजाब) यांना पाठवलेले प्रशस्तिपत्र.

१०२०

उटकमंड
५ जून १९१२

प्रिय लॉर्ड हार्डिंज यांस,

माझ्या मुलास ॲक्स्प्रेस येथे झालेल्या अपघाताबद्दल तारेने कळवल्याबद्दल धन्यवाद. आपली तार आल्यावर मला त्याबद्दल समजले. ती तार मला दुसऱ्या दिवशी मिळाली. नंतरची बातमी खूप समाधान देणारी आहे. तो आता वेगाने बरा होत आहे. तो आता बिछान्यातून उठला आहे व बागेत फिरू शकतो. त्याला ड्रायव्हिंग करण्याचीही अनुमती देण्यात आली आहे. तो पडल्याचे जे परिणाम होते, ते सारे नष्ट होण्यासाठी आणखी काही महिने लागतील. त्याच्या उजव्या हाताला थोडा पक्षाघात झाला होता; पण तो आता सुधारत आहे. बाकीच्या बाबतीत तो अगदी ठणठणीत आहे.

मी एक महिन्यापेक्षा अधिक काळ येथे आहे आणि जरी येथे मी शांतता आणि शिकार यांचा आनंद घेत असलो, तरी या वर्षीचे वातावरण खूप उबदार आणि आल्हाददायक आहे. हे गाव बहुधा कोरडेच असते. येथे चांगल्या पावसाची खूप गरज आहे. येथे येण्याचा खर्च खूप आहे आणि त्यामानाने प्रकृतीला होणारा फायदा मात्र तितकासा नाही. यापेक्षा युरोपची सफर कमी खर्चाची आणि प्रकृतीसाठी अधिक फायदेशीर असते. अर्थात, हे मी सहज लिहित आहे, निर्हेतुकपणे. सिमला उटीपेक्षा चांगले आहे आणि पावसाळ्यानंतर हवापालटाची गरज वाटली, तर मी काही आठवडे तेथे मुक्कामाला जाईन. कधीतरी आपणास भेटण्यासाठी मी संधी घेईन; पण आपणास काही तसदी देणार नाही.

आपण व आपले कुटुंबीय कुशल असाल.

या महिन्याच्या ३ तारखेला मी गव्हर्नमेंट हाऊसवर डिनरला गेलो होतो. सर हॅमिक (Hammik) व त्यांच्या पत्नी हे मला चांगले लोक वाटले. कर्नल इम्पे यांना मी ते येथे आल्यापासून भेटलेलो नाही; पण आमच्यामध्ये मैत्रीपूर्ण पत्रव्यवहार झाला आहे.

बडोदा एकंदरीत ठीक चालले आहे. मी सर्व दुष्काळग्रस्त जिल्ह्यांना भेट दिली आहे व चालू कामांची पाहणी केली आहे, तसेच आवश्यक ती मदत करण्याचेही आदेश दिले आहेत. मी दुष्काळ आयुक्तांना (Famine Commissioner ना) प्रत्यक्ष भेट देण्यासाठी सांगितले आहे; परंतु या वर्षीचा दुष्काळ १८९९-१९०० च्या दुष्काळाइतका तीव्र नाही.

लेडी हार्डिंज यांना माझे स्मरण घावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०२१

उटकमंड
५ जून १९१२

प्रिय कर्नल इम्पे, (रेसिडेंट, बडोदा)

आपल्या २१ मेच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. श्री. गुप्ता हे आपणास नक्कीच माझ्या मुलांच्या प्रगतीबद्दल सांगत असतील. दोघांचेही ठीक चालले आहे. जयसिंहची प्रकृती पूर्ण बरी होण्यास आणखी काही महिने लागतील. तो खूप चांगला आणि हुशार मुलगा आहे.

आपला महाबळेश्वरचा मुक्काम चांगला झाला असेल. आपल्या भगिनी बडोद्याला कधी येणार आहेत? येथून कधी निघायचे हे मी ठरवलेले नाही. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग दोन | २३७

१०२२

उटकमंड

११ जून १९१२

प्रिय मित्र (कोचीनचे महाराजा),

माझ्या कोचीन ट्रीपसंदर्भातील आपल्या सचिवांचे पत्र मला मिळाले. त्या पत्राला मी लवकरच उत्तर लिहीन. दिवाण टेकचंद यांच्या हस्ते मी आपणास एक पुस्तक पाठवीत आहे.

माझी मुले ठीक आहेत. इंग्लंडमधील मुलाला भारतात परतण्याचा सल्ला देण्यात आला असून, तो ४ जुलैला मुंबईत येणार आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०२३

उटकमंड

१४ जून १९१२

प्रिय महाराज कृष्णप्रसाद (पंतप्रधान, हैदराबाद),

आपल्या कृपापत्रास लवकर उत्तर देऊ शकलो नाही याबदल क्षमस्व. माझ्या दोन्ही मुलांचे ठीक चालले आहे. इंग्लंडमधल्या मुलाला दोन महिने भारतात परतण्यास सांगण्यात आले आहे. मुलांसंदर्भातल्या काळज्या आणि त्यांची शारीरिक तंदुरुस्ती याचा तुम्हाला नक्कीच चांगला अनुभव आहे. मुलांना स्वतःची सारासार विवेकबुद्धी येईपर्यंत आपल्याला त्यांच्याकडे खूप लक्ष द्यावे लागते. आई-वडिलांच्या काळजीखेरीज बरीचशी मुले ज्या परिसरात राहतात, त्यावरही अवलंबून असते. तुमची काही मुले बालवयातच गेली याचे मला दुःख आहे; पण जी मुले हयात आहेत, ती दीर्घायुषी होतील व तुमच्या अपेक्षा पूर्ण करतील अशी मला आशा आहे. इकडे पाऊस सुरु झाला आहे आणि हवेत गारवा आहे. वाराही खूप असतो. राणीसाहेबांना माझे नमस्कार सांगावेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०२४

उटकमंड

१५ जून १९१२

किरीटसिंह यांना खुशालीचे पत्र. ‘मी २७ जूनला रेसेस पाहण्यासाठी २ दिवस म्हैसूरला जाणार आहे’, असा उल्लेख.

१०२५

उटकमंड

१५ जून १९१२

प्रिय श्री. समर्थ यांस,

बर्वे यांनी सैनिकाला सावजनिक उद्यानात गोळी घालून मारल्यामुळे ‘आर्मस् अँक्ट’ (हत्यारांसंबंधीचा कायदा) संदर्भात दबाव वाढला आहे असे नाही. माझ्या मते ती घटना ही केवळ हा कायदा लागू करण्यासाठी फक्त एक निमित्त म्हणून वापरण्यात आली आहे. हा कायदा लागू करण्यासाठी दुसरे काही कारण असेल असे मला वाटत नाही.

बर्वे* यांची कागदपत्रे माझ्याकडे आहेत, त्यांनी उत्तम वर्तणुकीची हमी दिली आहे. उशिरामुळे गैरसोय होत आहे, असे काही मला वाटत नाही. तसे होत असेल तर मी हा मामला वेगाने निकालात काढीन.

इंदिराराजेंचे विचार तसेच आहेत. जयसिंह यांची प्रकृती चांगली सुधारत आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* बर्वे या गृहस्थांनी रिहॉल्हरने १४ व्या रसेल इन्फन्ट्रीतील एका शिपायाला बडोदा कँटोनमेंटमध्ये गोळी घातली होती. बर्वेनी हे कृत्य स्वसंरक्षणार्थ केल्याचे सिद्ध झाल्याने कोटनी त्यांना निर्दोष मुक्त केले.

१०२६

उटकमंड

१५ जून १९१२

श्री. गुप्ता (दिवाण) यांना पत्रांबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.
या पत्रातील अन्य मजकूर या आधीच्या पत्रांप्रमाणेच आहे.

१०२७

उटकमंड

१६ जून १९१२

प्रिय डॉ. मायर (Mayer),

तुमच्या वैद्यकीय कारकीर्दिला मी शुभेच्छा देतो व सुयश चिंतितो. तुमची समुद्रयात्रा आनंदाची होवो ही शुभेच्छा. मिसेस मायर यांना बडोदा आवडेल अशी माझी आशा आहे व तिथले हवामानही त्यांना त्रासदायक वाटणार नाही. जयसिंहराव व शिवाजीराव या माझ्या दोन्ही मुलांना अपघात होऊन ते डोक्यावर पडले होते आणि त्यांच्या मेंदूला इजा झाली होती. (brain concussion) सुदैवाने आता दोघांची प्रकृती सुधारत आहे. (ते घोड्यावरून पडले होते).

शिवाजीराव ४ जुलैला मुंबईत येत आहेत. त्यांनी बडोद्याला जावे की पुण्याला? तुम्हाला भेटण्यासाठी मी उत्सुक आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०२८

उटकमंड

१८ जून १९१२

प्रिय मि. सेडॉन,

आपल्या ३० मेच्या पत्रांबद्दल धन्यवाद. आपण व आपले कुटुंबीय कुशल असाल. नवीन पोलीस अधिकाऱ्याबद्दलच्या आपल्या सूचना मी लक्षात ठेवीन. तो नुकताच हजर झाला आहे. तो मूळचा बंगालचा आहे. तो यशस्वी होईल असे मला वाटते (ऑफिसर्सनी सहज मान्य केले नाही, तरी). पोलिसांचे नीतिधैर्य कमी झाले आहे, असे मला दिसते.

ईंदिराराजेंच्या लग्नाचे अद्याप काहीच पक्के ठरलेले नाही. तिला कुचबिहारच्या दुसऱ्या क्रमांकाच्या युवराजाशी किंवा म्हैसूरच्या युवराजाशी विवाह करावासा वाटतो. ती कुचबिहारच्या युवराजाच्या कुटुंबाशी खाजगीपणे पत्रव्यवहार करते आहे (म्हैसूरच्या युवराजाचे आधीच लग्न झालेले आहे) मला तिच्याबदल करुणा वाटते; पण अखेर सगळे ठीक होईल, अशी आशा आहे. हे मी तुम्हाला खाजगीत सांगत आहे.

आम्हा दोघांचे तुम्हा दोघांना नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०२९

उटकमंड

२१ जून १९१२

सर जॉर्ज क्लार्क यांना पत्र. पत्रातील मजकूर वरील पत्राप्रमाणेच.

१०३०

वूडस्टॉक, उटकमंड

२१ जून १९१२

My Esteemed Friend (Maharaja of Kashmir)

आपका ता. २३ जून १९१२ का कुशल पत्र आके पहोँचा. उसका मजकूर देखके निहायत खुषी पैदा हुई. दोन्हों लडके अच्छी तऱ्हासे दुरुस्त हो गये हैं। विलायत में जो लडका है ओ बहुत करके जुलाइके चौथी तारीखके रोज मुंबई आ पहुंचेगा। डॉक्टर का कहेना है कि, इनोने थोडे महिने के लिए हिंदुस्तान जाना अच्छा है. मैं थोडे दिनों में यहांसे निकलके बडोदेकू जा पहोंचुंगा.

आपकी और चिरंजीवकी शिकार का हाल सुनके मैं खुष हुवा। उनकी तन्दुरुस्ती इतनी अच्छी है ये बहुत खुशीकी बात है। आप कभी बडोदेकुं आयंगे तो मेरेकु बहुत खुशी होगी। आप हमेशा कुशल पत्र लिखते रहेंगे, ऐसी मैं उमेद रखता हूं। आप मिलेंगे जब आपके साथ मेरेकु बहुत बात करने की है। लेकिन आप वैसा वर्खत लायंगे जबकी बात है। मेरे तरफसे आपके चिरंजीवकु कुशल प्रश्न करना.

Your Sincere friend
Sayajirao Gaekawad

१०३१

उटकमंड

२४ जून १९१२

कर्नल जॅक्सन यांना कुशल पत्र, मजकुरातील मुद्दे वरील पत्राप्रमाणेच.

१०३२

उटकमंड

२५ जून १९१२

अजयगढचे महाराज यांना, त्यांनी लिहिलेले ‘संतान शिक्षा’ हे पुस्तक पाठवल्याबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

१०३३

उटकमंड

२६ जून १९१२

प्रिय मि. स्पिएलमन (Spielmann),

आपल्या २ मे १९१२ च्या व त्यानंतरच्या पत्रांबद्दल धन्यवाद. दिल्ली दरबारप्रसंगी घडलेल्या घटनेबद्दल इंग्लंडमध्ये जे वातावरण तयार करण्यात आले आहे त्याचे मला वाईट वाटते, ती घटना अगदी किंकोळ व दखल न घेण्याजोगी होती. जे घडले ते अपघाताने घडले. माझ्या काही मित्रांनी माझ्या दरबारातील वागण्याबद्दल काही लोकांनी प्रतिकूल मते व्यक्त केली आहेत, असे सांगितले नसते, तर मी काहीही पावले उचलली नसती. गरीब बिचान्या भारतीय संस्थानिकांचे ज्या पद्धतीने बसलेल्या राजासमोर स्वागत केले जाते, त्या पद्धतीत काही बदल करावा असे पत्र पाठवले होते. मी निषेधाचे पत्र पाठवावे, अशी रेसिडेंटची इच्छा नव्हती. मला मात्र ते पत्र पाठवण्यात मी काही अघटित करतो आहे, असे वाटले नाही. कारण अगदी सामान्यातल्या सामान्य माणसालाही आपली मते योग्यपणे व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य असते. सामर्थ्यशाली व्यक्ती या कमी सामर्थ्यशाली व्यक्तींच्या भावनांबद्दल थोडा अधिक सहिष्णुपणा दाखवू शकतात असे माझे मत आहे. एखाद्या व्यक्तीला, ती सन्मानयोग्य असताना, योग्य तो सन्मान न देणे ही चूकच असते.

मी त्या घटनेचे सगळे तपशील येथे लिहून आपला वेळ घेणार नाही. कधीतरी सत्य (सर्वाना)

समजेलच. त्या घटनेला काही विघ्नसंतोषी लोकांनी व वृत्तपत्रांनी मुहाम अतिशयोक्त रूपात मांडले. मला रेसिडेंटने (इंग्लंडच्या) राजासमोर फक्त एकदाच वाकायला सांगितले होते (माझ्या आधीच्या काही संस्थानिकांनाही तसेच सांगितले होते.). एखाद्या महिलेसमोर आदराने वाकण्याइतपत स्नीदाक्षिण्य माझ्यात आहे आणि (इंग्रज) राजासमोर फक्त एकदाच वाकायचे हे मला खरोखर खटकले होते; पण जो समारंभ आयोजित करण्यात आपला काही सहभाग नाही, अशा समारंभात कुणीही प्रश्न विचारीत नाही.

आपल्या पत्नीला व मुलाला माझे स्मरण द्यावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* दरबारानंतर काही दिवसांनी व्यक्त करण्यात आलेले एक महत्त्वाचे मत पुढीलप्रमाणे.
हार्डिंज आणि गायकवाड

आपल्या भाषणाच्या ओघामध्ये व्हायकाऊंट हार्डिंज यांनी बडोद्याच्या गायकवाडांशी संबंधित अशा दिल्ली दरबारातील घटनेला विशेष महत्त्व दिले. ते म्हणाले की, ते वीस यार्डाच्या अंतरात होते आणि सान्या घटनेचे फारच अतिशयोक्त वर्णन कण्यात आले. त्यांनी अनेक इंग्रज अधिकाऱ्यांना आणि महिलांना तसेच वागताना पाहिले. इंग्रज अधिकारी राजाला वाकून अभिवादन न करताच पुढे जात होते, तर इंग्रज महिलाही राजा-राणीसमोर तशाच पुढे जात होत्या. जर बडोद्याचे गायकवाड पुरेसे वाकले नसतील, तर त्यांनाही इंग्रज अधिकाऱ्यांना व महिलांना लावण्यात येणारा न्यायच का लावण्यात येऊ नये? इंग्रज अधिकारी व महिला यांच्याप्रमाणेच तेही नर्हस झाले असतील असे का समजू नये?

किएट हार्डिंजसारखे काही लोक भारतातील संस्थानिक हे इंग्रज सप्राटाशी एकनिष्ठ नाहीत असा प्रचार करीत असत; पण बरेच संस्थानिक हे इंग्रज नागरिकांपेक्षाही सप्राटाशी अधिक एकनिष्ठ आहेत आणि सप्राटाबद्दल तथाकथित अनादराबद्दल बोलायचे, तर २००० युरोपियनांसमोर व एक लाख भारतीयांसमोर राजाचा अपमान करायचा जर गायकवाडांचा खरोखर हेतू होता, तर ते या अफवाबाजांच्या अंदाजापेक्षा फारच धाडसी होते, असे म्हणावे लागेल.

इंदुप्रकाश, २० एप्रिल १९१२

१०३४

पुणे
१० जुलै १९१२

मि. ब्राऊन, न्यूयॉर्क यांना अश्व खरेदीसंदर्भातील पत्र.

१०३५

पुणे

१० जुलै १९१२

राजपुत्र धैर्यशीलराव, अजमीर यांना कुशल वृत्तांत
व हवापाण्याची स्थिती कळवणारे औपचारिक पत्र.

१०३६

पुणे

१३ जुलै १९१२

मि. चाल्स लॅब यांना ‘मी उद्या दुपारी १२.३० वाजता
आपणास भेटू शकतो का?’ अशी विचारणा करणारे पत्र.

१०३७

पुणे

१४ जुलै १९१२

रामपूरच्या नवाबांना, त्यांनी पाठवलेल्या उत्तम
आंब्यांबदल धन्यवाद कळवणारे पत्र.

१०३८

पुणे

१९ जुलै १९१२

गवाल्हेरच्या महाराजांना कुशल कळवणारे पत्र.
‘मी उद्या आषाढी एकदशी स्वारी’ साठी बडोद्याला जात आहे असा उल्लेख.

१०३९

पुणे
१९ जुलै १९१२

प्रिय महाराजा (इंदूरचे होळकर),

काशमीरमध्ये तुम्ही चांगली शिकार केल्याचे समजले. तुम्ही तिथल्या महाराजांना भेटलात का? ते खूप चांगले गृहस्थ आहेत. तुम्ही प्रशासनात कुठल्या सुधारणा करीत आहात? सार्वजनिक हितासाठी तुम्ही आगामी काळात काय काय योजना राबवणार आहात?

मी उद्या एकटाच बडोद्याला जात आहे. तुम्ही बडोद्याला कधीही आलात तरी तुमचे स्वागत करण्यास मला आनंदच वाटेल. हिवाळा हा मोसम येथे येण्यास चांगला.

कुशल असाल.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

१०४०

पुणे
१९ जुलै १९१२

काशमीरच्या महाराजांना कुशल कळवणारे व कुशल विचारणारे औपचारिक पत्र.

१०४१

पुणे
२० जुलै १९१२

प्रिय सर जॉर्ज (गव्हर्नर ऑफ बॉम्बे),

आपल्याशी सकाळी झालेल्या अनौपचारिक गप्पांचा संदर्भ देऊन मी एक इच्छा प्रगट करू इच्छितो. मुंबई इलाख्यात महिलांसाठी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय (कॉलेज ऑफ एज्युकेशन) स्थापन करण्याचे ठरल्यास त्यासाठी एक लाख रुपयाची देणगी देण्यास मला आनंदच होईल. ही योजना लवकर प्रत्यक्षात येईल, अशी मला आशा आहे. अर्थात, यासंदर्भात मला काही मुद्दे सुचवायचे आहेत; पण ते मुद्दे म्हणजे देणगीसाठीच्या अटी नाहीत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २४५

१०४२

पुणे

२० जुलै १९१२

सर ह्यूथ डॅली (Hugh Daly) यांना त्यांनी पाठवलेल्या पुस्तकाबद्दल आभार कळवणारे पत्र.

१०४३

बडोदा

७ ऑगस्ट १९१२

नांदोद, राजापिपलाच्या राजेसाहेबांना त्यांनी पाठवलेल्या माशांबद्दल (Fish बद्दल) धन्यवाद कळवणारे पत्र.

१०४४

बडोदा

१६ ऑगस्ट १९१२

सर माँटेग्यू यांना त्यांच्या आगामी भारत भेटीत बडोदा भेटीचे आमंत्रण देणारे पत्र.

१०४५

बडोदा

१६ ऑगस्ट १९१२

प्रिय मि. अँडरसन,

तुमच्या आजारपणाबद्दल काळजी व्यक्त करणारे पत्र लिहिण्याचा मी विचार करीत होतो; पण दरम्यान तुमचे २५ जुलैचे पत्र मिळाले. माझ्यासाठी एका नॅरो-गेज सलूनचे प्लॅन्स आणि एस्ट्रिमेटस् घेण्याबद्दल तुम्हाला सांगण्यासाठी मी हिंदिया यांना सांगत आहे. त्यात सर्व आवश्यक सुविधा असाव्यात व त्यात प्रवास करणे सुरक्षित असावे. ते सलून आकाराने मोठे असावे. मी त्या सलूनमध्ये काही दिवस राहू शकेन, मला तंबू नेण्याची गरज पडणार नाही अशा सोयी-सुविधा त्या सलूनमध्ये असाव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

हिंदिया हे अँडरसन यांचे सहकारी, तर अँडरसन हे बडोदा संस्थानचे इंजिनिअर-इन-चीफ, रेल्वेज अँड कम्युनिकेशन्स होते.

१०४६

बडोदा

२९ ऑगस्ट १९१२

प्रिय श्री. गुप्ता,

सप्टेंबरच्या मध्यास काही आठवडे सिमल्याला जाण्याची व व्हाईसरॉयना भेटण्याची माझी इच्छा आहे. पुण्यात कर्नल इम्मे यांनी मला सांगितले, की जर मी सिमल्याला जायचे ठरवले, तर मला इंग्रज सरकारच्या मनात काय आहे, त्याच्या इच्छा काय आहेत हे आधी समजेल. मी आधी कौन्सिलर्सना भेटावे, असेही त्यांनी सांगितले. मी यावेळी त्याप्रमाणे करीन. व्हाईसरॉयना सोयीची तारीख काय आहे हे कर्नल इम्मेंनी आधी विचारून घ्यावे असे वाटते. मी बहुधा हॉटेलमध्ये उतरेन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०४७

बडोदा

१ सप्टेंबर १९१२

प्रिय कर्नल इम्मे,

पुढच्या महिन्याच्या मध्यास हिज हायनेस निजाम सिमल्याला जात आहेत, असे वर्तमानपत्रांतून समजले. ते नक्कीच व्हाईसरॉयचा वेळ घेतील. त्यामुळे मी सिमल्याला जाण्याचा बेत रद्द करीत आहे. मला व्हाईसरॉय यांना तसदी द्यायची नाही. माझ्या या निर्णयामुळे कुणाचाही गैरसमज होणार नाही, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०४८

बडोदा

६ सप्टेंबर १९१२

दिवाण टेकचंद यांस,

तुमच्या ४ सप्टेंबरच्या पत्राबदल धन्यवाद. मी या महिन्याच्या मध्यास सिमल्याला जात आहे; पण तिथून थेट बडोद्यासच परत येईन. तुमच्या श्रमांना नंतर फळे येतील. दोन्ही राजकुमारांची प्रकृती सुधारली असून ते पुण्यात आहेत. कुशल असाल. आपल्या परिवारजनांस माझे स्मरण द्यावे.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

(टेकचंद हे सरसुभा म्हणून काम करीत).

१०४९

बडोदा

९ सप्टेंबर १९१२

प्रिय श्री. गुप्ता,

मला एस. एल. बर्वे यांच्या केसची कागदपत्रे मिळाली. दाखल केलेला पुरावा हा सबळ नाही आणि त्यामुळे त्यांच्यावर कारवाई करण्याची आवश्यकता नाही. ही केस अतिशयोक्त केलेली वाटते. तिची सामान्य मार्गने विल्हेवाट लावायला हवी होती असे मला वाटते; पण तरीही या संदर्भात काय करायचे याचा निर्णय मी तुमच्यावर व कौन्सिलवर सोपवतो. याबाबतीत तुम्ही कर्नल इम्पे यांचाही सल्ला घ्यावा. मी व्यक्तिशः कडक पाऊल उचलण्याच्या विरोधात आहे. योग्य ती काळजी घेऊन सुधारणेला वाव घावा, असे माझे मत आहे.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१०५०

पुणे

१० सप्टेंबर १९१२

प्रिय मि. हिल,

सर आर. वेस्ट यांच्या निधनाबदल मी दुःख व्यक्त करीत आहे. मी कालच येथे आलो. तुम्ही कुशल असाल.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१०५१

पुणे

११ सप्टेंबर १९१२

प्रिय कर्नल लोगान ह्यूम (Logan Hume),

सुंदरपणे माऊंट केलेल्या लांडग्याच्या मुंडक्याबदल धन्यवाद. ते मुंडके मला तुमच्याबरोबर केलेल्या शिकारींची आठवण देत राहील. पुढील हिवाळ्यात तुम्ही बडोद्याला डुकरांच्या शिकारीला याल अशी आशा आहे. मी यथाकाळ तुम्हास निमंत्रण पाठवीनच.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

कर्नल लोगान ह्यूम, कमांडिंग, २६ वे घोडदळ, पुणे

१०५२

बडोदा

१२ सप्टेंबर १९१२

प्रिय लेडी हार्डिंज,

अलीकडे च मी वृत्तपत्रांत वाचले, की आपण दिल्ली येथे महिलांसाठी एक मेडिकल कॉलेज व हॉस्पिटल सुरू करण्याच्या विचारात आहात. या कॉलेजमधील विद्यार्थिनींना स्कॉलरशिप्स देण्यासाठी एक लाख रुपये देणगी म्हणून द्यायला मला आनंद होईल. मी या विषयावर थेट आपणास पत्र लिहिले ही माझी चूक झाली नसावी, असा माझा विश्वास आहे. मा. व्हाईसरॉय यांची व आपली सिमला येथे लवकरच भेट घेण्याचे भाग्य मला लाभेल, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २४९

१०५३

पुणे

१३ सप्टेंबर १९१२

जत संस्थानचे प्रमुख श्री. आबासाहेब यांना सहकुटुंब हिवाळ्यात पाहुणे म्हणून येण्याचे आमंत्रण देणारे पत्र.

१०५४

बडोदा

१३ सप्टेंबर १९१२

बडोद्याचे रेसिडेंट इम्पे यांना 'मी मुंबईहून १५ सप्टेंबरला निघून १७ सप्टेंबर रोजी सिमल्याला पोहोचेन' असे कळवणारे पत्र.

१०५५

पुणे

१३ सप्टेंबर १९१२

ग्वाल्हेरच्या महाराजांना, 'मी ग्वाल्हेरमार्गे सिमल्यास जात असताना आपण शक्य झाल्यास मला रेल्वे स्टेशनवर भेटावे' अशी विनंती करणारे पत्र.

१०५६

पुणे

१५ सप्टेंबर १९१२

प्रिय श्री. गुप्ता,

आपल्या लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलचा (विधिमंडळाचा) विस्तार करण्याबाबत मी आपणाशी बोललो होतो; पण आपणास असा विस्तार अनावश्यक वाटला होता. माझ्या स्मरणात कदाचित चूक होत असेल; पण अशा संस्था आपल्याला खरोखर खूप मदत करतात; पण त्यांना जर नीट हाताळले नाही, तर त्यांच्यामुळे गैरसोय होऊ शकते. तरीही आपण कौन्सिलच्या सदस्यांची संख्या वाढवण्याचा प्रयोग करावा, असे मला वाटते.

सध्या चार विभागांतून निवडून आलेले सहा सदस्य आहेत. आता चार जणांची वाढ केल्यावर प्रत्येक विभाग आणखी एक सभासद अधिक पाठवील. त्यामुळे सदस्यांची एकंदर संख्या दहा होईल. प्रत्येक विभाग एक अधिक सदस्य पाठवील. या बदलाबरोबरच आपण गरज पडेल त्याप्रमाणे इतर बदलही करायला हवेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०५७

मुंबई
१८ सप्टेंबर १९१२

प्रिय श्री. गुप्ता,

पुरोहितां*च्या केसचा निर्णय तुम्ही माझ्या वतीने देऊ शकता. त्यांची आता खास कामगिरीसाठी आवयश्यकता नाही. मी श्री. आंबेगावकरांना सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी शिफारसपत्रे घेऊन जायला हवे होते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(* बडोदा कॉलेजातील प्रा. डी. एल. पुरोहित यांना ख्रिस्ती चर्चसंबंधीच्या गोष्टींचा अभ्यास करण्यासाठी युरोपला पाठवण्यात आले होते. भारतात परतल्यावर त्यांना भारतातील अनेक धार्मिक स्थळांचा दौरा करण्यासाठी पाठवण्यात आले. या दौऱ्यात ते अरविंद घोष (ब्रिटिशविरोधी जहाल विचारांचे क्रांतिकारक) यांना भेटले. हे इंग्रजांना मुळीच आवडले नाही. त्यामुळे पुरोहितांना नोकरी गमवावी लागली. नंतर ते बडोद्यात स्वतंत्रपणे वकिलीची प्रॅक्टिस करू लागले.)

१०५८

सिमला
२३ सप्टेंबर १९१२

लॉर्ड हार्डिंज यांना भेटीसाठी अपॉइंटमेंट मागण्यासंदर्भात लिहिलेले औपचारिक पत्र.

१०५९

सिमला
३० सप्टेंबर १९१२

प्रिय सर हेन्री,

मला पुढील बाबतीत सल्ला दिल्यास मला आनंद होईल.

बडोद्यात थोड्या कालावधीसाठी मला ऑफिस सुपरिंटेंटच्या पात्रतेची एक व्यक्ती नेमण्याचा माझा विचार आहे. त्या व्यक्तीने कार्यालयीन कामाच्या पद्धतीचे काळजीपूर्वक अवलोकन करावे, कागदपत्रांचे फायलिंग, पत्रव्यवहारांची नोंद यांचेही पर्यवेक्षण करावे. कारकुनी कामाच्या वाटणीसंदर्भात व एकंदर कामाच्या सुसंघटितपणीसंदर्भात सल्ला द्यावा व सुधारणांच्या बाबतीत सूचना कराव्यात अशी अपेक्षा आहे. ती व्यक्ती कारकून पदावरील व्यक्तींसाठी परीक्षाही सुचवू शकेल व त्या परीक्षेसाठी कुठले विषय असावेत हेसुद्धा सांगेल. अशा एखाद्या व्यक्तीची तुम्ही मला शिफारस करू शकता का? मला अतिशय उत्तम व्यक्ती हवी आहे हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. तुम्हास अशी एखादी व्यक्ती ठाऊक असल्यास मी दिवाण बहादूर समर्थ यांना आपणाकडे तपशील देण्यासाठी व घेण्यासाठी पाठवीन. त्यानंतर त्या व्यक्तीने येऊन मला भेटावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(मा. सर हेन्री मॅकमोहन, सिमला)

१०६०

सिमला
१७ ऑक्टोबर १९१२

प्रिय महाराजा (गवालहेर) यांस,

आपले मनमोकळे पत्र मिळाले. मी आपणास तो संदेश फक्त एक सल्ला म्हणून पाठवला होता, एवढेच. अंतिम निर्णय आपलाच. आपणास काही तसदी झाली असेल तर क्षमस्व. कुशल असाल. आपल्या मातोश्रींना माझे मुजेरे सांगावेत व पत्नीला माझे आशीर्वाद सांगावेत. त्यांना मी बडोद्याहून एक भेटवस्तू पाठवीत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०६१

सिमला

१७ ऑक्टोबर १९१२

प्रिय महाराजा (पतियाळा),

आज मी बडोद्यास परत जात आहे. माझा येथील मुक्काम खूप चांगला झाला. आपण मला राहण्यासाठी आपले सुंदर घर व वापरण्यासाठी कार दिलीत याबद्दल धन्यवाद. आपले अधिकारीही खूप तत्पर व कार्यक्षम आहेत. आपण जरुर बडोद्यास यावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०६२

सिमला

१७ ऑक्टोबर १९१२

प्रिय राजेसाहेब (कोचीन),

पत्राबद्दल धन्यवाद. आपणास माझ्या मनात मित्र म्हणून महत्त्वाचे स्थान आहे. येथील हवापाणी चांगले होते. मी दसरा मिरवणुकीत सहभागी होण्यासाठी आज बडोद्याला परत जात आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०६३

सिमला

१७ ऑक्टोबर १९१२

प्रिय मित्र सर जे क्लार्क (मुंबईचे गव्हर्नर),

मी आज बडोद्यास परत आहे. मी लॉर्ड व लेडी हार्डिंज यांना एकापेक्षा अधिक वेळा भेटलो. ते खूप चांगले वाटले. आपणास माझा एक सल्ला आहे. आपली भारतातील सगळी भाषणे पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध व्हावीत असे मला वाटते. त्यासाठी सर्व खर्च मी करीन. जर आपणास योग्य वाटत असेल तर लेडी क्लार्क यांच्या भाषणांचाही त्या पुस्तकात समावेश करता येईल. भावना व्यक्त करण्यात माझ्याकडून त्रुटी राहिल्या असतील तर क्षमा करावी. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग दोन | २५३

१०६४

बडोदा

२१ ऑक्टोबर १९१२

प्रिय महाराजा (जोधपूर),

दसन्याच्या शुभेच्छांबद्दल धन्यवाद. आपणासही माझ्या दसगा शुभेच्छा.

आपण माझ्यासाठी भारतीय आणि इंग्रजी पद्धतीने (तट्ठांना पोलोसाठी तयार करणे इत्यादी) अशांना प्रशिक्षित करणारा एखादा प्रशिक्षक सुचवू शकाल का? त्याला माझ्या सध्याच्या चाबुकस्वाराच्या हाताखाली काम करावे लागेल. कृपया त्याच्या अटी मला कळवाव्यात, म्हणजे त्यानुसार मला त्याला पगार देता येईल. आधी सहा महिने त्याला परिवीक्षाधीन ठेवून नंतर कायम करण्याबद्दल निर्णय घेता येईल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०६५

बडोदा

२२ ऑक्टोबर १९१२

प्रिय कर्नल इम्पे,

बरेच दिवसांत भेट नाही. तुम्ही गुरुवारी टेनिस पार्टीचे (चौघांसाठी) आयोजन करू शकाल का? म्हणजे मीसुद्धा खेळात भाग घेईन. मी तेथे कधी यावे हे कृपया कळवा. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०६६

बडोदा

२६ ऑक्टोबर १९१२

प्रिय नवाबसाहेब (पालनपूर),

आपण पाठवलेले उर्दू भाषेतील पालनपूर संस्थानच्या इतिहासाचे पुस्तक मिळाले. धन्यवाद. ते पुस्तक मी सवडीच्या वेळात उर्दू जाणकाराकडून वाचून घेईन. ते नक्कीच रोचक आणि बोध

घेण्यासारखे असेल. त्यातून मला काही शिकता येईल. ते पुस्तक जर गुजरातीत अनुवादित करवून घेतले तर त्याची उपयुक्ता आणखी वाढेल असे मला वाटते. आपल्या पुत्रांना माझे स्मरण घावे. आपण व आपले कुटुंबीय कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०६७

बडोदा
२६ ऑक्टोबर १९१२

आबासाहेब डफळे (जतचे प्रमुख) यांना 'नोळेंबरऐवजी डिसेंबरमध्ये माझ्याकडे पाहुणे म्हणून यावे' असे पत्र.

१०६८

बडोदा
२६ ऑक्टोबर १९१२

म्हैसूरचे दिवाण आनंदराव यांना त्यांनी पाठवलेला
त्यांच्या भाषणाचा मसुदा वाचून तो आवडल्याचे कळवणारे व शुभेच्छा देणारे पत्र.

१०६९

बडोदा
१ नोळेंबर १९१२

प्रिय श्री. गुप्ता,

दिवंगत नारायणराव घाटगे यांच्या पत्नी श्रीमती मंजुळाबाई यांच्यावर राज्याने एक पालक नेमावा ही सरकारची ऑर्डर स्वीकारावी यासाठी महसूल विभाग दबाव आणीत आहे असे ऐकले. माझ्या आदेशापुरते सांगायचे, तर त्या बाईवर दबाव आणण्याची गरज नाही; परंतु त्यांनी सरकारच्या इच्छा योग्यपणे पूर्ण केल्याशिवाय त्यांच्या पतीस देय असलेली रक्कम त्यांना देऊ नये. दबाव हा फक्त माझा आदेश पूर्ण करण्यासाठीच असावा, त्यानंतर (आदेशपूर्ती झाल्यानंतर) त्यांची गरज नाही. वस्तुस्थिती काय आहे हे मला ठाऊक नाही, ती तुम्ही तपासून घ्यावी. कळावे,

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग दोन | २५५

१०७०

बडोदा

८ नोव्हेंबर १९१२

श्री. पट्टाणी यांना बॉम्बे कौन्सिलमध्ये पदोन्नती मिळाल्याबद्दल अभिनंदनपर पत्र.

१०७१

बडोदा

११ नोव्हेंबर १९१२

प्रिय भावसिंहजी (भावनगर),

पत्राबद्दल धन्यवाद. कामाच्या रेट्यामुळे मला भावनगरला येता येता नाही, त्याएवजी मी माझे प्रतिनिधी पाठवीन. आपणास हे मान्य होईल असे वाटते. आपला लहान मुलगा, त्याची आई व बहीण कुशल असतील.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०७२

बडोदा

१५ नोव्हेंबर १९१२

प्रिय कर्नल मीड,

मला बरेचदा तुमची आठवण येते. तुम्ही पुन्हा भारतात येणार आहात असे ऐकले. तुम्ही बडोद्याला माझे पाहुणे म्हणून याल अशी आशा आहे. इंग्लंडमधल्या वृत्तपत्रांनी माझ्याविरुद्ध खूप काही लिहिले आहे; पण ते सारे बिनबुडाचे आहे.

मी (इंग्लंडच्या) राजासमोर गेलो, मला सांगितल्याप्रमाणे वाकलो (फक्त एकदाच) आणि बाहेर जाण्याचा मार्ग न दिसल्याने मी मागे वळलो आणि 'मी कुठल्या बाजूने जावे?' असे तिथल्या ऑफिसर ॲन ड्यूटीला विचारले. त्याने सांगितल्याप्रमाणे मी केले. म्हणजेच मला उजवीकडे वळून पुढे जायचे होते, तसे मी केले. दुसऱ्या दिवशी माझे मित्र मा. गोखले यांनी मला सांगितले, की माझ्यावर टीका होते आहे. ते खूप घाबरलेले होते. त्यामुळे त्यांनी मला व्हाईसरॉयना पत्र लिहायला सांगितले. ते पत्र प्रकाशित होणार आहे हे मला ठाऊकच नव्हते. लॉर्ड हॉर्डिंजनी

मला ते पत्र प्रकाशित करण्याची परवानगी मागितली व मी ती दिली. इंग्लंडच्या राजाचा अपमान करण्याचे मला काहीच कारण नक्हते, तसे करणे मला चुकीचेच वाटेल. नंतर माझ्याविरोधात असलेल्या लोकांनी या लहान घटनेचा मोठाच गहजब केला. हा त्यांचा नीचपणाच म्हणायला हवा. बडोद्यात इंग्रजद्रोहाचे असे फक्त एकच प्रकरण झाले. नरसी नावाच्या कुणातरी माणसाने इंग्रजांविरुद्ध काहीतरी लिहिले होते, असे म्हणतात. तो मामला फारसा सबळ नसल्याने वरच्या कोर्टात नेण्यात आला नाही. नरसी याला खालच्या कोटनि आधी निर्दोष मुक्त केले होते. माझे काही अधिकारी पुरेसे कार्यक्षम नक्हते. त्यांना शासन करण्याचा मला सल्ला देण्यात आला व मी त्याप्रमाणे केले; पण डॉ. कॉब यांनी श्री. देशपांडेना नोकरीतून बडतर्फ करायला मला भाग पाडले. खरे तर त्यांची पदावनतीवर बदली करून काम भागले असते. लोकांना (इंग्रजद्रोहाविरुद्ध) चेतावणी देण्याचा जाहीरनामा प्रकाशित करणे माझ्या अधिकाऱ्यांना आवश्यक वाटले नाही. ते त्याच्या ठाम विरोधात होते; पण मला तो प्रकाशित करण्यास काही हरकत दिसली नाही व मी रेसिडेंटच्या सततच्या आग्रहामुळे तो प्रकाशित करायला मान्यता दिली. मी माझे गाज्हाणे सांगून तुम्हाला आणखी त्रास देणार नाही. ही खूप प्रदीर्घ कहाणी आहे.

तुम्ही कुशल असाल. तुमच्या मातुश्रींना व पत्नीला माझे स्मरण द्यावे. इंदिरेच्या लग्नाचे अद्याप काहीच ठरलेले नाही. आमचे सर्वांचे तुम्हा दोघांना नमस्कार.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०७३

बडोदा

१८ नोव्हेंबर १९१२

रेवाच्या महाराजांना कुशल कळवणारे व विचारणारे औपचारिक पत्र.

१०७४

बडोदा

१८ नोव्हेंबर १९१२

प्रिय राजेसाहेब (वासंदा),

आपले १४ तारखेचे पत्र मिळाले. आपणास झालेल्या तसदीबद्दल क्षमस्व. मी माझ्या दिवाणांना तो निर्णय रद्द करायला सांगत आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०७५

बडोदा

१८ नोव्हेंबर १९१२

प्रिय महाराज (म्हैसूर),

मी तुम्हाला दोन अश्व पाठवीत आहे, त्यांपैकी एक आपल्या बंधूंसाठी आहे. हे घोडे शिकारीसाठी वापरण्याचे आहेत. इंग्लंडमध्ये काही शिकारींसाठी त्यांना नेण्यात आले होते.

आपण दक्षिण भारतातील एका परिषदेसाठी (कॉन्फरन्ससाठी) वीस शास्त्री पाठवणार आहात असे ऐकले. या कॉन्फरन्सेसचा थोडाफार फायदा असतो हे खरे; पण जोवर प्रजाजन सुशिक्षित होत नाहीत व त्यांना परिस्थितीचे गांभीर्य समजत नाही तोवर खरा फायदा, खरे कल्याण होणार नाही असे माझे मत आहे. आपण शाहाणपणाचे वर्तन करीत नाही असे मला वाटते. आपण जातिप्रथेसारख्या प्रथांचा त्याग केला पाहिजे.

सर्वांना माझे स्मरण द्यावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०७६

बडोदा

१८ नोव्हेंबर १९१२

श्री. डफळे, जतचे प्रमुख यांना १५ डिसेंबरनंतर बडोद्यास पाहुणे म्हणून येण्याचे निमंत्रण देणारे पत्र.

१०७७

बडोदा

२२ नोव्हेंबर १९१२

इंदूरच्या होळकरांना १५ डिसेंबरच्या सुमारास पाहुणे म्हणून तुमचे स्वागत करण्यात मला आनंदच होईल, असे पत्र.

१०७८

बडोदा

२४ नोव्हेंबर १९१२

मि. हिल यांना बडोदात ख्रिसमस साजरा करण्यासाठी येण्याचे सुचवणारे पत्र.

१०७९

बडोदा

२५ नोव्हेंबर १९१२

प्रिय मि. स्पिएलमन (Spielmann),

तुम्ही पाठवलेल्या वृत्तपत्रांच्या कात्रणांबद्दल धन्यवाद. त्यांच्यामधील मजकूर मी ‘इंडिया’ या वृत्तपत्रातही वाचला होता. मी त्या संदर्भातील एक टिप्पण सोबत पाठवीत आहे. आपण योग्य तो निष्कर्ष काढाल अशी आशा आहे. इंग्लंडच्या राजाचा अपमान करण्याचा माझा हेतू नव्हता आणि तसे करणे माझ्या हिताचेही झाले नसते.

तुम्हाला लवकरच पेंटिंगच्या नवीन खरेदीसंबंधीची ऑर्डर मिळेल. मी तुमचे टिप्पण पिक्चर गॅलरीशी संबंधित मि. कोयल (Coyle) यांच्याकडे पाठवले आहे.

तुम्ही सर्व कुशल असाल.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१०८०

ल्लगजेंद्रगड', मुंबई

५ डिसेंबर १९१२

प्रिय मित्र (सन जॉन वॅट्सन),

दिल्ली दरबारातील प्रसंग हा अगदी किरकोळ होता; पण माझ्या हितशत्रुंनी त्याचा खूप गवगवा केला. त्यामुळे मला माणसांच्या स्वभावाचे नमुने पाहायला मिळाले, एवढेच. माझ्या जयसिंहराव या मुलाचे लग्न पुढील फेब्रुवारीत आहे.

इंदिराराजेचे लग्न कसे ठरणार, काही कळत नाही. तुम्हाला आम्हा दोघांचे नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र

सयाजीराव गायकवाड

काही काळ 'गजेंद्रगड' हे सयाजीरावांच्या मुंबईतील घराचे नाव होते.

१०८१

मुंबई

५ डिसेंबर १९१२

प्रिय मि. टर्नबुल,

इंदिराराजेंच्या लग्नाचे अद्याप काहीच ठरले नाही. आधी तिने शिंदेशी विवाह करण्याचा हटू धरला होता आणि आता तिने हा साखरपुडा मोडण्याचा निश्चय केला आहे. तिचा विचार कुचबिहारच्या राजाशी लग्न करण्याचा आहे; पण तो कायम आजारी असतो. नवीन वर्षाच्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०८२

मुंबई

५ डिसेंबर १९१२

मि. वीडेन यांना कुशल समाचार कळवणारे व नाताळच्या शुभेच्छा देणारे पत्र.

१०८३

मुंबई

५ डिसेंबर १९१२

प्रिय मि. इलियट,

बडोद्यातील परिस्थिती बरी आहे; पण माझ्यावर (इंग्रज अधिकाऱ्यांकडून) इतर कुठल्याही महत्त्वाच्या संस्थानात अस्तित्वात नसलेला शस्त्रास्त्र कायदा (आर्म्स ऑफ) लागू करण्यासाठी दबाव आणला जात आहे. जेव्हा ब्रिटिश अधिकारी एखाद्या गोष्टीचा आग्रह धरतात, तेव्हा त्यांना त्या गोष्टीची / बाबीची दुसरी बाजू लक्षात घ्यायला लावणे फार अवघड असते.

तुम्ही टेड, त्यांची पत्ती आणि तुमच्या कन्यांना माझ्या नाताळच्या शुभेच्छा कळवाल का?

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०८४

मुंबई

५ डिसेंबर १९१२

मि. स्पॅटलमन यांना नाताळच्या शुभेच्छा कळवणारे पत्र.

१०८५

मुंबई

५ डिसेंबर १९१२

प्रिय मिस वेस्ट,

इंदिराराजेंच्या लग्नाचे अद्याप काहीच ठरले नाही. त्यांचा अद्याप विचारच चालू आहे. तुम्हा सर्वांना नाताळच्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०८६

मुंबई

५ डिसेंबर १९१२

कर्नल मार्टेल्लींना नाताळच्या शुभेच्छा कळवणारे पत्र.

१०८७

मुंबई

५ डिसेंबर १९१२

प्रिय मि. चिङ्गाम,

नवीन वर्षाच्या शुभेच्छा !

इंदिराराजेंचे मन फार चंचल असल्याने तिचे लग्न ठरवणे मला फार अवघड वाटत आहे. आपल्या पत्नीस माझे स्मरण व आमचे नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २६१

१०८८

मुंबई

७ डिसेंबर १९१२

प्रिय लॉर्ड रे (Reay),

नाताळच्या शुभेच्छा कळवणारे व दिल्ली दरबारामध्ये मी काहीही चुकीचे वागलो नाही हे कळवणारे पत्र. या संदर्भातील मजकूर आधीच्या पत्राप्रमाणेच.

१०८९

बडोदा

१७ डिसेंबर १९१२

कोचीनच्या राजेसाहेबांना कुशल कळवणारे पत्र.

१०९०

बडोदा

१७ डिसेंबर १९१२

बिकानेरच्या महाराजांना ‘मी बिकानेरला कधी आलो म्हणजे आपणास सोयीचे होईल’ असे विचारणारे पत्र.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०९१

बडोदा

१७ डिसेंबर १९१२

म्हैसूरच्या महाराजांना आपण जानेवारीस माझ्याकडे सहकुटुंब पाहुणे म्हणून याल का? अशी विचारणा करणारे पत्र.

१०९२

बडोदा

२० डिसेंबर १९१२

रेवाच्या महाराजांना 'आपण माझ्याकडे पाहुणे म्हणून यावे'
असे आमंत्रण देणारे पत्र.

१०९३

बडोदा

२५ डिसेंबर १९१२

प्रिय ठाकूरसाहेब (गोंडल),

मी लॉर्ड सँडविच व त्यांच्याबरोबरच्या दोन महिला (मिसेस हरबाईन व मिसेस स्कॉटमेरी) यांना शिफारसपत्र देत आहे. ते पत्र ते आपणास देतील. मी इंग्लंडमध्ये त्यांच्या घरी राहिलेलो आहे. ते चांगले गृहस्थ आहेत. क्वाईसरॉय यांच्यावर झालेल्या हल्ल्यामुळे मी घाबरलो होतो. आपल्या कुटुंबियांना नमस्कार.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१०९४

बडोदा

२५ डिसेंबर १९१२

म्हैसूरच्या महाराजांना पत्र क्र. १०९३ प्रमाणेच मजकूर असलेले पत्र.
दिल्लीत क्वाईसरॉयवर झालेल्या प्राणघातक हल्ल्याबद्दल चिंता.

१०९५

बडोदा

२७ डिसेंबर १९१२

लॉर्ड सँडविच यांना माझ्या शिफारसपत्रांऐवजी तुम्ही बडोद्याच्या रेसिडेंटची किंवा त्यांच्यापेक्षा वरच्या हुद्याच्या अधिकाऱ्यांची शिफारसपत्रे घेतल्यास अधिक बरे होईल, कारण सर्वच संस्थानिकांशी माझी चांगली ओळख आहे असे नाही, असे सांगणारे पत्र.

१०९६

बडोदा

२७ डिसेंबर १९१२

गवाल्हेरच्या महाराजांसाठी लॉर्ड सँडविच यांना शिफारस पत्र.

(सारख्या मजकुरामुळे १०९७ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१०९८

बडोदा

२ जानेवारी १९१३

प्रिय पुत्र (राजकुमार शिवाजीराव, ऑक्सफर्ड),

तुमच्या ६ डिसेंबरच्या पत्राबदल धन्यवाद. तुमचा अभ्यास चांगला चालला आहे हे समजून बरे वाटले. स्वीत्झर्लंडचा तुम्हाला फायदा होईल अशी आशा आहे. जयसिंहरावांचे लग्न देशमुख हांडे यांच्या कन्येशी ठरले आहे. धैर्यशीलराव येथे सुटीवर आले आहेत. तुम्हास अश्व खरेदीसाठी ५४ पौऱांची रक्कम पाठवीत आहे. कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ पिता
सयाजीराव गायकवाड

१०९९

बडोदा

२ जानेवारी १९१३

इंदोरच्या होळकरांना त्यांनी पाठवलेल्या बदलांबदल धन्यवाद देणारे पत्र.

११००

बडोदा

१३ जानेवारी १९१३

दुपारी दरबार असल्याने मी तुम्हास भेटू शकणार नाही,
असे रेसिडेंट कर्नल इम्पे यांना पत्र.

११०१

मुंबई

जानेवारी १९१३

प्रिय डॉ. नेविन्स यांस,

नूतन वर्षाच्या शुभेच्छा.

सध्या मी संस्थानातील रेल्वे व सिंचन प्रकल्प पुढे नेत आहे. कुशल असाल.

आपला

सयाजीराव गायकवाड

११०२

बडोदा

२९ जानेवारी १९१३

प्रिय मि. ली (Lee), (धैर्यशील यांचे पालक व शिक्षक),

धैर्यशीलना सांगणे की लेखी परवानगीशिवाय त्याने कुठलीही खरेदी करू नये, त्याने भावासाठीच्या भेटवस्तूबद्दल मला काहीच सांगितले नाही. कुशल असाल.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

११०३

३० जानेवारी १९१३

प्रिय लॉर्ड हार्डिंज,

आपल्यावर दिल्लीत झालेल्या प्राणघातक हल्ल्यानंतर आता आपली प्रकृती जवळजवळ बरी झाली आहे, असे वृत्तपत्रातून समजल्याने मला आनंद झाला आहे. आपणास मी आपणावरील हल्ल्याच्या दिवशीच सहानुभूती पत्र लिहिले होते; पण आपले आज अभिनंदन करायलाच हवे. कारण आपण बरे झाला आहात. याबद्दल आम्ही भारतीय (ईश्वरास) धन्यवाद देत आहोत. मला तर अधिकच आनंद झाला आहे. कारण माझी गणना आपल्या मित्रांमध्ये व्हावी असे मला वाटत असते.

आपला विश्वासू मित्र

सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २६५

११०४

बडोदा

३ फेब्रुवारी १९१३

कर्नल इम्पे यांना ४ फेब्रुवारी रोजी भोजनाचे निमंत्रण देणारे पत्र.

११०५

बडोदा

४ फेब्रुवारी १९१३

प्रिय महाराज (म्हैसूर),

आपणास मी माझा मुंबईचा राजवाडा वापरण्यासाठी देऊ शकेन. त्यासंदर्भात आपल्या पत्रांना उत्तरे देण्यास मी माझ्या सचिवांना सांगितले आहे.

आपले बंधू अखेर युरोप सफरीवर जात आहेत याचा आनंद वाटला. त्यांनी इंजिप्टमध्ये किमान २ आठवडे तरी राहावे. आपणही त्यांच्याबरोबर गेला असतात तर बरे झाले असते.

कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११०६

बडोदा

६ फेब्रुवारी १९१३

‘माझ्या मुलाच्या विवाहामुळे मी दिल्लीला एज्युकेशनल कॉन्फरन्स’ला हजर राहू शकणार नाही, असे रेसिडेंट इम्पे यांना पत्र.

११०७

बडोदा

८ फेब्रुवारी १९१३

मि. ली यांना औपचारिक पत्र.

११०८

बडोदा

८ फेब्रुवारी १९१३

प्रिय मि. वेंडिंग्टन (प्राचार्य, मेयो मेडिकल कॉलेज, अजमेर),

मेयो कॉलेजमध्ये शिकत असलेल्या माझ्या मुलाने वारंवार मला सांगितले आहे की, त्याला मेयो कॉलेज सोडायचे आहे. (तेथे इथून पुढे शिकावे, असे त्याला वाटत नाही.) त्याच्यावर उगाच जबरदस्ती करणे मला योग्य वाटत नाही. त्यामुळे तो जेव्हा २७ फेब्रुवारीला त्याच्या भावाच्या विवाहासाठी येथे येईल तेव्हा पुन्हा अजमेरला परत जाणार नाही. आजवर त्याला आपल्या कॉलेजमध्ये उपस्थित राहू दिल्याबद्दल धन्यवाद. आपणास व आपल्या पत्नीस नमस्कार.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

११०९

बडोदा

८ फेब्रुवारी १९१३

लॉर्ड सँडविच यांना मोरवीच्या ठाकूरसाहेबांच्या पुत्रापुढे सादर
करण्यासाठी शिफारस पत्र पाठवीत असल्याबद्दलचे पत्र.

१११०

बडोदा

११ फेब्रुवारी १९१३

बडोद्याचे दिवाण श्री. गुप्ता यांना ‘बनारसच्या मुन्शी माधोलाल
यांच्या सचिवास कर्ज द्यावे का?’ असा सल्ला विचारणारे गोपनीय पत्र.

११११

बडोदा

१३ फेब्रुवारी १९१३

कर्नल इम्पे यांना पत्र क्र. ११०६ च्याच मजकुराचे आणखी एक पत्र.

१११२

बडोदा

१७ फेब्रुवारी १९१३

प्रिय दिवाणसाहेब (श्री. गुप्ता),

पुढील बाबतीत तत्परतेने निर्णय घ्यावेत व जाहीर करण्यापूर्वी मला सांगावेत. १) मोती खास पागा ऑफिसर्सच्या तक्रारी, २) लालबाग पॅलेसवर झालेला दोन लाख रुपयांपेक्षा अधिक असा अनधिकृत खर्च, ३) लक्ष्मीलालचा मामला. इतरही काही मामले आहेत, ते मी प्रत्यक्ष तुम्हाला सांगेन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१११३

बडोदा

२५ फेब्रुवारी १९१३

जी. बी. आंबेगावकरांचे मि. स्पिएलमन यांना पत्र. मुख्य मुद्दा महाराज सयाजीराव गायकवाड ब्रिटिश अँटार्टिक मोहिमेसाठी तुमच्यामार्फत दोनशे पौऱांचा निधी देत आहेत.

१११४

खंडाळा

१३ मार्च १९१३

प्रिय महाराज (म्हैसूर),

आपल्या ८ मार्चच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. महाराणी, आपले बंधू व भगिनी यांना बडोद्यास विवाह समारंभासाठी पाठवल्याबद्दल धन्यवाद. आम्ही आपणास आपल्या कुटुंबातील सदस्यांप्रमाणेच मानतो. त्यामुळे त्यांचे स्वागत करण्यात मला आनंदच झाला. त्यांचा बडोद्यातील मुक्काम आनंदाचा झाला हे समजून आनंद वाटला. मी येथे हवापालटासाठी आलो असून माझी प्रकृती हळूहळू सुधारत आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१११५

खंडाळा

१३ मार्च १९१३

म्हैसूरच्या युवराजांना ते बडोद्यास विवाह समारंभास उपस्थित
राहिल्याबदल धन्यवादाचे पत्र.

१११६

खंडाळा

१३ मार्च १९१३

प्रिय मि. एच. ओ. क्विन (Quin),

आपल्या ११ तारखेच्या पत्राबदल व त्यासोबत आपण पाठवलेल्या एक्साइज ॲडमिनिस्ट्रेशनवरील पुस्तकांबदल धन्यवाद. मी ती पुस्तके बारकाईने वाचीन. त्यांच्यामधून मला संबंधित विषयाची महत्त्वाची माहिती मिळेल याची मला खात्री आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१११७

खंडाळा

१६ मार्च १९१३

प्रिय श्री. माधवराव (क्ही. पी. माधवराव, म्हैसूरचे दिवाण),

आपल्या भाषणाची प्रत वाचून आनंद वाटला. जयसिंहरावांच्या विवाहप्रसंगी मला अचानक अस्वस्थ वाटू लागले व त्यामुळे विवाह सोहळ्यातील विधींना मला उपस्थित राहता आले नाही, याबदल आपण ऐकलेच असेल. आता माझी प्रकृती सुधारत आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१११८

माथेरान
२२ मार्च १९१३

प्रिय श्री. गुप्ता (दिवाण, बडोदा),

मला इंग्लंडला जाण्याची इच्छाही नाही आणि मी तेथे जाणारही नाही. त्याएवजी युरोपमधील काही ठिकाणी हवापालटासाठी जाईन. तेही मी मनाविरुद्धच जात आहे. बडोद्यातला उकाडा मला सहन होणार नाही. तुम्ही कैद्यांना मुक्त करू शकता.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१११९

माथेरान
२२ मार्च १९१३

प्रिय मि. वर्मेल (Rev. Roland Warm well),

आपल्या २८ फेब्रुवारीच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपल्या नियोजित समाजकार्यासाठी मी स्वखुशीने १०० पौंड इतकी रक्कम पाठवीत आहे. ही रक्कम मी एक आठवड्याने पाठवीन. त्या कार्यासाठी माझ्या शुभेच्छा. आपल्या कार्याला मी सुयश चिंतितो. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११२०

बडोदा
२ एप्रिल १९१३

प्रिय ठाकूरसाहेब (वाळा) यांना कुशल कळवणारे पत्र.

११२१

बडोदा
३ एप्रिल १९१३

प्रिय महाराज (काश्मीर),

आपले प्रतिनिधी येथे आले आहेत व त्यांनी आपली कृपापत्रे मला दिली आहेत. मी आमंत्रणांना वेगळी उत्तरे देणार आहे. बडोद्याच्या इतक्या जवळ राजकोटला विवाहसमारंभ होणार

आहे हे मला ठाऊक नव्हते. बडोदा आणि काशमीर हे जुने मित्र आहेत आणि तुम्हाला मंडप वर्गैरे देऊन मदत करता आली तर मला आनंदच होईल. आपण द्वारकेला जाणार असल्यास तेथील जामसाहेब आपला प्रवास आनंदाचा होण्यासाठी मदत करायला तयार आहेत असे त्यांनी मला सांगितले. माझी प्रकृती ठीक आहे. आपणही कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११२२

बडोदा

१० एप्रिल १९१३

प्रिय लॉर्ड हार्डिंज,

प्राणघातक हल्ल्यातून आपण वाचलात व पूर्ण बरे झालात याबद्दल आपणास भेटून प्रत्यक्ष आपले अभिनंदन करता आले नाही, याचे मला फार वाईट वाटले. आपल्या संदेशानंतर मी आपणास तार पाठवली; पण नंतर मी स्वतः खूप आजारी पडलो. सध्या मी उपचार घेत असून, मला प्रकृतिस्वास्थ्यासाठी युरोपला जाणे भाग आहे. युरोपला जाण्यापूर्वी आपणास भेटण्याची माझी इच्छा होती; पण प्रकृतीमुळे मला ती रद्द करावी लागली. आपला गैरसमज होणार नाही ही आशा.

आपणास व लेडी हार्डिंज यांना मी प्रकृतिस्वास्थ्य इच्छितो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११२३

बडोदा

२३ एप्रिल १९१३

प्रिय महाराजासाहेब (कोल्हापूर),

बापूसाहेब खानविलकरांनी आणून दिलेले आपले पत्र मिळाले. आपण पाठवलेल्या चित्यांबद्दल धन्यवाद. कळवण्यास उशीर झाल्याबद्दल क्षमस्व. मी लवकरच युरोपला जाण्यासाठी निघत आहे, त्यामुळे मला बाबासाहेब खानविलकरांच्या केसचा अभ्यास करण्यासाठी वेळ नाही. तरीही त्यांची गैरसोय होऊ नये यासाठी पाच वर्षे त्यांना नोकरीतून सूट द्यावी, असे आदेश मी (तुम्ही सांगितल्याप्रमाणे) डिपार्टमेंटला देत आहे. तुम्हास ऑपरेशनचा अद्याप त्रास होत आहे याचे वाईट वाटले. लवकर बरे क्हाल अशी आशा. लोभ असावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २७१

प्रिय श्री. गुप्ता (दिवाण, बडोदा),

मी आता बडोद्याहून युरोपला जाण्यासाठी निघत आहे; पण त्यापूर्वी तुमच्यासाठी एक चांगली बातमी देत आहे. आता तुम्ही प्रभारी दिवाण गाहिलेले नसून मी तुम्हास नोकरीत कायम केले आहे. यामुळे तुम्ही आपली कर्तव्ये अधिक आत्मविश्वासाने व स्वतंत्रपणे पार पाढू शकाल. अर्थात मी जेव्हा तुम्हाला आपले पद रिकामे करण्यास सांगेन तेव्हा तुम्ही ते रिकामे कराल हे वेगळे सांगण्याची गरुज नाही. कारण ज्या पदावर आपली गरुज नसेल, त्या पदावर कुठलाही सुशिक्षित व स्वाभिमानी माणूस राहणार नाही.

तुम्ही-आम्ही सारेच वयाने वाढत आहोत आणि वाढत्या वयाचे फायदे असतात, तसेच तोटेही असतात. आपली ओळख पंथरा वर्षापूर्वी व्हायला हवी होती. मी जेव्हा गेल्या वेळी युरोपमधून परतलो होतो, तेव्हा मला जी गोष्ट सर्वात अधिक खटकली होती, ती म्हणजे काही (संस्थानातील व संस्थानाबाहेरील) उच्चपदस्थ अधिकारी महाराजांच्या मतांबदल, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाबदल अज्ञानी असतात. त्यांना महाराजांना कुठल्या अडचणींविरोधात व्यक्तिगतपणे लढावे लागते हे ठाऊक नसते. त्यांना संस्थानच्या प्रथा-परंपरांचे ज्ञान नसते, त्यांना प्रशासनातील अडचणींचे सोयरसुतक नसते, (अशा अडचणी खरे तर मध्यम बुद्धीच्या सामान्य माणसाच्याही लक्षात येतात.) तुम्ही बरीच वर्षे बडोद्यात असलात तरी तुमचा माझ्याशी व प्रशासनाशी अलीकडे जो घनिष्ठ संपर्क तयार झाला आहे, तितका पूर्वी कधीच नक्हता.

- ◆ माझे धोरण नेहमीच पुढीलप्रमाणे राहिले आहे :
- ◆ ब्रिटिशांशी नेहमीच मैत्रीचे संबंध असावेत.
- ◆ प्रजाजनांचा पिता म्हणून काम करावे.
- ◆ संस्थान व संस्थान प्रमुखाचा स्वाभिमान, त्याचे हक्क व सन्मान यांचे रक्षण करावे.
- ◆ आपल्यापेक्षा खालच्या पदांवरील व्यक्तींशी व इतरांशी वागताना नेहमीच मनमोकळे, प्रामाणिक आणि सहानुभूतिशील असावे.
- ◆ जे बरोबर आहे ते करण्यासाठी सतत कटिबद्ध असावे.
- ◆ सर्वांशी न्यायाने वागण्याची इच्छा ठेवावी.

माझ्या अनुपस्थितीत तुम्ही संस्थानच्या व माझ्या हिताकडे काळजीपूर्वकपणे लक्ष द्याल व संस्थानची तसेच माझी प्रतिष्ठा वाढेल व पक्की होईल असे मला वाटते. कारण त्याशिवाय समाधानकारक प्रशासन किंवा प्रगती होऊ शकणार नाही. लोकांशी व्यवहार करताना धैर्य धरा, तसेच सहकाऱ्यांशी व हाताखालील कर्मचाऱ्यांशी वागतानाही धैर्य धरा, नीट वागा. ते आपली मते व तथ्ये त्यांच्याकडे लक्ष न दिल्यास लपवून ठेवतात, असा माझा अनुभव आहे.

मी आपणास प्रवचन देत नाही, तर हे एक मित्र म्हणून आपणास लिहीत आहे. अखेरीस, तुम्ही आजवर, विविध प्रसंगी माझ्यासाठी जे जे काही केले आहे त्यासाठी माझे तुम्हास मनापासून धन्यवाद. तुम्हास मी शांती व समृद्धी इच्छितो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११२५

मुंबई

२७ एप्रिल १९१३

श्री. समर्थ यांना 'माझे बोलणे मनास लावून घेऊ नका. माझ्या मनात तुमच्याबदल काहीही संताप किंवा किल्मष नाही,' अशा अर्थाचे पत्र.

११२६

स्प्लॉडिंड हॉटेल, (Evians-les-Bains)

१६ जून १९१३

प्रिय मि. स्प्यएलमन,

आपली ३० एप्रिल व १ जून १९१३ ची अशी दोन्ही कृपापत्रे मिळाली. आपणास लवकरच त्या मामल्यांसंदर्भात प्रत्यक्ष चर्चा करण्याची संधी मिळणार आहे, म्हणून मी हे पत्र लांबवीत नाही. मी आजारपणाची सबब सांगून व्हाईसरॉयचे स्वागत करणे आजवर कधीही टाळलेले नाही. लॉर्ड डफरीन बडोद्याला आले तेहा मी तापाने आजारी होतो. मी स्टेशनवर जाण्याइतपत्र प्रकृतीने ठीक होतो की नाही, असा प्रश्न उठण्याची शक्यता होती. व्हाईसरॉय यांच्या आगमनाच्या एक दिवस आधी असिस्टंट रेसिडेंट माझ्या प्रकृतीची चौकशी करायला व मी स्टेशनवर जाणार आहे की नाही हे समजून घेण्यासाठी आले. काही लोक म्हणतात की, मी खरोखर आजारी आहे का हे पाहण्यासाठी ते आले. मी स्टेशनवर गेलो व कुठलाही प्रश्न उभा राहिला नाही.

सैन्याच्या तुकड्यांच्या प्रश्नाबाबत म्हणायचे तर गायकवाडांनी (इंग्रजांना) जिल्हे मिलिटरीच्या मदतीसाठी दिले आहेत व त्यांचा महसूल दरवर्षी ३० ते ४० लाख रुपये येतो (तो इंग्रजांना मिळतो). यात सरकारचे समाधान होते की नाही, की (आम्ही देत असलेल्या महसुलाला) काही मर्यादाच नाही? भारतीय संस्थानिकांना (इंग्रजांकडून) जी वर्तणूक मिळते तिचे खरे स्वरूप समजण्यासाठी एखाद्याला (म्हणजे, एखाद्या इंग्रजाला) बराच काळ भारतात राहायला हवे व (इंग्रजांच्या अन्यायाने त्रस्त) भारतीय संस्थानिकांची मते व दृष्टिकोन समजावून घ्यायला हवेत. भारतात मुक्तपणे अभिव्यक्ती करता येत नाही, तसे केल्यास (इंग्रजांकडून) शासन होते.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २७३

मी २ जुलै रोजी पॅरिसमधून जाणार आहे व तुम्हास तेक्हा सवड असेल तर तुम्हाला भेटायला मला आवडेल. मी अचूक तारीख व पॅरिसमधील माझ्या मुक्कामाचे ठिकाण आपणास काही दिवस आधी तारेने कळवीन.

जर अधिक खर्च होणार नसेल तर मला आमची जुनी मोत्यांची कापेट पुन्हा नवीन करून घ्यायची आहे. मला वाटते त्यांचा वापर मी बडोद्याच्या सिंहासनावरील Canopy प्रमाणे करावा. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११२७

स्लॅडिड हॉटेल
१८ जून १९१३

प्रिय मनुभाई,

पत्राबद्दल धन्यवाद. बडोद्यात सगळे ठीकठाक आहे याचा आनंद झाला. कोसंबा-झानगवाळ (Kosamba-Zankhav) रेल्वे पुढे बर्डी पाड्यापर्यंत वाढवण्याचा माझा विचार आहे. तुम्ही या मामल्यात लक्ष घालून योग्य ती कार्यवाही करण्यास श्री. गुप्तांना सांगाल का? मी कोरल लाईनबद्दल वेगळे पत्र लिहीत आहे. माझी प्रकृती ठीक आहे. दोन आठवड्यानंतर मी फ्रान्समधील दुसऱ्या ठिकाणी जाईन.

‘प्रीस्ट बिल’ जनतेला आवडले याचे मला बरे वाटले. हे मी लोकहितासाठी केले आहे. हे लोकांना काही काळानंतर समजेल. आपल्या मातुश्री व पत्नी यांना माझे स्मरण घ्यावे. आपल्या कन्या कुशल असाव्यात.

कळवा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११२८

पॅरिस
२ जुलै १९१३

‘पुतळा रंगवू नये असे कलाकाराला सांगावे’ असे मि. स्पिएलमन यांना पत्र.

‘मला संपत्तीचे प्रदर्शन करणे आवडत नाही’ हे महत्वाचे वाक्य. (I dislike show)

११२९

Sueretta Hotel, St. Moritis

२७ ऑगस्ट १९१३

प्रिय श्री. शिरगावकर (खानगी कारभारी),

तुम्ही लंडनमध्ये पर्ल-कार्पेट (pearl-carpet) बदल केलेल्या सूचनेबदल धन्यवाद. सूचना करण्याबाबत सल्ला देण्याबाबत कुठलेही भय नसावे, त्या बाबतीत मागे-पुढे पाहू नये. काही सूचनांबदल चर्चा करण्यात आली आहे. विचारांच्या आदानप्रदानांशिवाय आपले विचार मोकळेपणाने व्यक्त केल्याशिवाय कुठलाही अधिकारी आपले कर्तव्य योग्यपणे पार पाडू शकत नाही असा माझा अनुभव आहे. आपले अधिकारी दुर्दैवाने या बाबतीत कमी पडतात आणि त्याहीपेक्षा दुर्दैवाचे म्हणजे जनहितावर ज्या बाबींचा अनिष्ट परिणाम होईल अशा बाबींची माहिती आपल्या मालकाला देण्यातही ते कमी पडतात. ते अशी माहिती देतच नाहीत. या अज्ञानाचा परिणाम म्हणजे सरकार जनहिताकडे व आपल्या अधिकाऱ्यांच्याही हिताकडे लक्ष देण्यात अयशस्वी होते. लोकांना बरेचदा वाटते की मला (याप्रकारे) भाषणबाजी करण्याची आवड आहे; पण त्यांनी आपले कर्तव्य नीट न बजावल्याने मला असे करणे (हिताचे दोन शब्द सांगणे) भाग पडते.

दिल्ली दरबारच्या घटनेची फारच अतिशयोक्ती करण्यात आली. आपले लोक आणि अधिकारी खूप लवकर घाबरतात. आपली विचारशक्ती व स्वतःवरचे नियंत्रण हरवून बसतात आणि दुसऱ्यांनी व्यक्त केलेल्या मतांवर विचार करीत बसतात. खरे तर त्यांनी अशा प्रसंगी वाईटाचे निर्दालन कसे करता येईल यावर विचार करायला हवा. मी हे लिहून तुमच्यातील दोष दाखवीत नाही. जीवनात परिस्थिती ओळखायची असते; पण ती सारासार विवेकबुद्धीने व बुद्धिमत्तेचा वापर करून ओळखा. तुम्ही 'खानगी' या खूप महत्वाच्या विभागाचे प्रमुख आहात आणि त्या ठिकाणी एखादी व्यक्ती मनमोकळी, स्पष्टवक्ती, आपल्या मालकाशी योग्यपणे वागणारी आणि मनुष्यस्वभावाची पारख असलेली अशी नसेल, तर ती उपयोगी ठरू शकत नाही. नीट समजून घेतले, तर आधी अवघड वाटत असलेले मामले सोपे बनतात. वर्तणूक म्हणजे विचारांचेच बाब्य रूप असते.

इंदिराराजेंचा विवाह लंडनमध्ये २५ ऑगस्ट रोजी कुचबिहारच्या जित यांच्याशी झाल्याचे एक्हाना तुम्हाला समजले असेल. या युरोप दौऱ्याचा माझ्या प्रकृतीला चांगला फायदा झाला आहे. भारतात मी फार आजारी होतो. तुम्ही व तुमचे कुटुंब सारेजण कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

श्री. हिं. ब. गायकवाड, बडोदे यांस,

आपली ता. १-९-१९१३ व ता. ५-९-१९१३ ची पत्रे मिळाली. येथे मी प्रकृतीकरिता आलो आहे. वास्तविक काही हकीकत जरी असली, तरी तिच्यासंबंधी येथून काहीच व्यवस्था करण्यासारखी नाही, हे आपण मनात आणून इतका मजकूर लिहावयाचा नव्हता. मी हे रागावून नव्हे, तर सहज लिहीत आहे. मी बडोद्यास आल्यावर योग्य काळ गेल्यावर त्यातील काही बाबतीबद्दल बोलावे. चि. आबासाहेबांस अभ्यास करावयाचाच असेल, तर विलायतेसच आले पाहिजे असे नाही व त्यात त्यांच्या प्रकृतीचे मान जे आपण लिहिले आहे ते विशेष लक्षात घेण्यासारखे आहे. त्यांनी तेथेच राहन अभ्यास करणे उत्तम. विलायतेस कोणी येऊ नये असे माझे मत नाही; परंतु खर्चाच्या प्रमाणाने फायदा झाला पाहिजे व शक्ती नसल्यास फायदा होण्याचा हिशेब लक्षात घेऊन मुलांना पाठवण्याविषयी ज्यांनी त्यांनी विचार करण्याचा आहे. मी आपणास काही मदत दिलीच आहे व ती देते वेळी आपणास एकापेक्षा अनेक वेळा मी माझे मत कळविले आहे. सातपुतीसही मदत पाहिजे व नापुतीसही मदत पाहिजे, तर मदत देण्याचा कोठे तरी अंत आला पाहिजे ना? गरीब-गुरीबांस काही तरी मदत देणे अवश्य आहे किंवा नाही हे सद्गळ दृष्टीने लक्षात आले पाहिजे. दुनियेमध्ये आपला विचार करताना काही अंशी दुसऱ्याच्या हिताचा विचारदेखील करणे जरूर असते व तो केल्यास खरा विचार केला असे समजावयाचे आहे.

आपण या देशातील लोकांच्या स्थितीबद्दलची कारणे दाखविली ती काही अंशीच खरी आहेत. त्यांच्या आड लपून आपल्या लोकांनी पुरुषार्थ न करणे हे सिद्ध करणे बरोबर नाही. आपले लोक जर खरोखर समंजस असतील, तर हवापाण्याचे गुणास जे फाजिल महत्त्व देण्यात येत आहे ते न देता आपली सुखाची वृद्धी करून घेतील. उदाहरणार्थ - एकमेकास शिवणे, परदेशगमन करणे, अगदीच लहानपणी लग्न करणे, लग्नकायांप्रिसंगी दांभिक किंवा अयोग्य खर्च करणे, या सर्व गोष्टींचा हवापाण्याशी काय संबंध आहे? हे सर्व अज्ञानत्वामुळे आहे. आपण मी सांगत होतो त्या वेळी जर मेहनत करून अभ्यास केला असता, तर आज आपण किती उपयोगी पडला असता बरे? व आपले सद्गुण किती उदयास आले असते बरे?

आम्ही येथे दातांच्या डॉक्टरकडे जात असतो. जपून आहोत. बुधवारी पॅरिस अथवा लंडनकडे जाणार आहोत. ता. २४ ऑक्टोबर किंवा २ नोव्हेंबरला मासेल्सहून निघू. चि. शिवाजीराव सेंट मॉर्टिसहून येथे येणार आहोत. राणीसाहेब थोड्या दिवसांकरता पॅरिसला गेल्या आहोत. स्वारी लवकरच परत येणार असल्याने जास्त मजकूर लिहीत नाही. तब्येतीस जपत जावे. चि. बाबासाहेब आणि शंकरराव यांसंबंधाने तद्वत चि. विजयसिंहासंबंधाने मी तपास करीन. काळजी नसावी.

आपला विश्वासू
स्याजीराव गायकवाड

११३१

पॅलेस हॉटेल, Montreaux

३ सप्टेंबर १९१३

प्रिय मि. फिलियन (Fillion) यांस,

कच्ची पेन्सिल डिझाईन्स मी मान्य केल्याशिवाय तुम्ही पक्की डिझाईन्स (इमारतीची) तयार करू नका. त्यामुळे तुमचे कष्ट वाचतील. तुमचे 'ट्रॅक्स' मला 'मॉडेल्स' म्हणून वापरायचे आहेत.

पुन्हा एकदा धन्यवाद. मी युरोप सोडण्यापूर्वी तुम्हाला वकिलाची ओळख करून घायला सांगेन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११३२

Montreaux

२३ सप्टेंबर १९१३

मिस् मेरी मॅकलीन यांना कुशलवार्ता कळवणारे व विचारणारे औपचारिक पत्र.

११३३

हॉटेल रिटझू, पॅरिस,

२७ सप्टेंबर १९१३

प्रिय श्री समर्थ यांस,

तुमची विविध तारखांना पाठवलेली तिन्ही पत्रे मिळाली. त्यातील वर्तमान असे आहे की, त्यास उत्तराची गरज नाही. बडोद्यात कारभार सुरळीत चालला आहे याचा मला आनंद आहे.

महाराणीसाहेब स्केटिंग करताना पडल्यामुळे त्यांना दुखापत झाली आहे.

मी इथल्या लूक्हर (Louvre) गॅलरीस भेट देत आहे. लंडनला कधी जायचे हे मी अद्याप ठरवलेले नाही. खरे तर तेथे जावेसे मला वाटत नाही. माझी प्रकृती अगदी उत्तम नसली, तरी बरी आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११३४

बडोदा

८ नोव्हेंबर १९१३

प्रिय कर्नल इम्पे (रेसिडेंट, बडोदा),

तुमच्या तारेबदल धन्यवाद. मला उपचाराचा फायदा झाला असला, तरी मी अद्याप पूर्णपणे बरा झालेलो नाही. उद्या संध्याकाळी ५ वाजता मला भेटायला यावे. तुम्ही आणि तुमची बहीण सोमवारी रात्री ८ वाजता भोजनास याल का? कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११३५

बडोदा

११ नोव्हेंबर १९१३

दिवाण टेकचंद यांना कुशलवार्ता विचारणारे व कळवणारे औपचारिक पत्र. ‘युरोप व अमेरिकेच्या ट्रीपचा तुम्हाला फायदा होईल’ असा उल्लेख.

(सारख्या मजकुरामुळे ११३६ ते ११३८ क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत.)

११३९

बडोदा

१८ नोव्हेंबर १९१३

कच्छच्या महाराजांच्या पुत्राच्या विवाहानिमित्त शुभेच्छा देणारे व
‘सोबत भेटवस्तू पाठवीत आहे’ असे पत्र.

११४०

बडोदा

१९ नोव्हेंबर १९१३

प्रिय दिवाण (श्री. बी. एल. गुप्ता),

आज सकाळी रेल्वे, सिंचन आणि सार्वजनिक कामांसंबंधी तुमच्याशी जे बोलणे झाले, त्यासंबंधी सांगायचे तर माझी मते अगदी तुम्ही सकाळी व्यक्त केलेल्या मतांसारखीच आहेत. ही महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २७८

सारी मते लिहून काढून दातार व इतरांना इतर तपशील तयार करायला सांगावे असे मला वाटते. नंतर ही लिखित मते संबंधित अधिकाऱ्यांना मार्गदर्शनासाठी देण्यात येतील, यामुळे खूप कष्ट वाचतील, कारण मला त्याच त्या गोष्टी अधिकाऱ्यांना पुन्हा पुन्हा स्पष्ट करून सांगाव्या लागतात. आपल्या आर्थिक धोरणाला संकटात आणील असे रेल्वेचे, सिंचनाचे किंवा इतर कुठलेही काम एक नियम म्हणून हाती घेतले जाऊ नये.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११४१

बडोदा
२४ नोव्हेंबर १९१३

प्रिय मि. हिल (Hill),

सर ए. हॉपकिन्स यांचे पुत्र तेक्हा बडोद्यात असतील तर त्यांना भेटायला मला आनंदच होईल. पत्राबद्दल धन्यवाद. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११४२

बडोदा
२५ नोव्हेंबर १९१३

प्रिय मि. बोसानव्हेट,

आपणास एका चौकशीसाठी तसदी देत आहे. धार येथे फॉरेस्ट ऑफिसर असलेल्या मि. सेंट जोसेफ (St. Joseph) यांना मी नोकरी द्यावी का? त्यांचे चारित्र्य, आजवरची कारकीर्द व प्रामाणिकपणा उत्तम आहे का हे कृपया मला सांगावे. मी त्यांना नोकरीवर ठेवले, तरी फॉरेस्ट डिपार्टमेंट नक्हे, तर नागरी (सिहिल) विभागात ठेवीन. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११४३

बडोदा

३० नोव्हेंबर १९१३

प्रिय महाराज साहेब (नाभा),

डॉ. बलदेव सिंह, एम. डी. एस. यांची शिफारस करणाऱ्या आपल्या २० नोव्हेंबरच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. डॉ. सिंह यांच्या अटी व त्यांना सुरुवातीस हवे असलेले कमाल वेतन काय आहे याची चौकशी करण्यास मी माझे चीफ मेडिकल ऑफिसरांना सांगत आहे. जर त्या अटी रास्त असतील, तर त्यांच्यासाठी काय करता येईल हे मी पाहीन.

आपण आपल्या राणीसाहेबांसहित काही दिवस आमच्याकडे पाहुणे म्हणून यावे.

आपण डॉ. बलदेव सिंह यांना त्यांच्या अटी माझ्या डॉक्टरांना व त्यांची एक प्रत मला पाठवायला सांगाल का? त्यामुळे वेळ वाचेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११४४

बडोदा

३० नोव्हेंबर १९१३

प्रिय श्री. गुप्ता (दिवाण, बडोदा),

आपल्या कौन्सिलची मीटिंग उद्या राजवाड्यात दुपारी १ वाजता घ्यावी. मी तिचे कामकाज ऐकायला येईन. कोरलपर्यंत लाईट-रेल्वे उभारण्यासाठी आवश्यक ती पावले आपण उचलाल का? सध्या चालू असलेले अर्थ-वर्कचे काम सध्याच्या एजन्सीलाच पूर्ण करायला सांगावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११४५

बडोदा

२ डिसेंबर १९१३

प्रिय महाराजा (कोल्हापूर),

माझ्या प्रकृतीची चौकशी करणाऱ्या पत्राबद्दल धन्यवाद. युरोप ट्रीपमुळे माझी प्रकृती बरीच सुधारली आहे. तुमच्या इच्छेला मान देऊन मी फडणीस-हेरवाडकर मॅचला संमती देत आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११४६

बडोदा

४ डिसेंबर १९१३

प्रिय श्री. गुप्ता (दिवाण, बडोदा),

सध्या खासेराव जाधव यांना सिंचन खात्याच्या स्पेशल ड्यूटीवर नेमावे, तसेच त्यांनी शेतकी विभागाचे वृत्तांतही देत राहावे. तुम्ही. श्री. शितोळे यांची बदली इतरत्र करावी. संपत्राव यांनी सरसुभा म्हणून काम चालू ठेवावे. त्यांचा ट्रायल पीरियड पुढील एप्रिलमध्ये संपतो, तोपर्यंत त्यांनी सरसुभा म्हणून काम पाहावे. त्यांना कौन्सिल मेंबरपदावरून मुक्त करावे. मला अधिकाऱ्यांची एका पदावरून दुसऱ्या पदावर नियुक्ती करावी लागू नये असे मी कधीही म्हणणार नाही. ते नेहमी माझ्या सोयीवर व सारासार विवेकबुद्धीवर अवलंबून राहील. दातार यांना वरील अटीवर अकौटंट जनरल पदावर कायम करण्यात यावे. त्यांना रु. १००० मासिक वेतन दिले जाते, त्यामुळे नियमानुसार 'ऑफिटंग' भत्ता त्यांना मिळणार नाही. इतर बदलांबदलचे आदेश मी नंतर देईन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११४७

बडोदा

४ डिसेंबर १९१३

प्रिय महाराणी साहिबा (टिहरी),

बडोद्यात खूप कार्यमग्न असल्यामुळे मी मा. राजा नरेंद्र शाह बहादूर यांच्या राज्याभिषेक सोहळ्यास येऊ शकणार नाही. त्यांना माझ्या शुभेच्छा सांगाव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११४८

जयमहल पॅलेस, मुंबई
१० डिसेंबर १९१३

प्रिय मित्र (कोचीनचे राजेसाहेब),

आपण पदत्याग करणार आहात असे ऐकले. ही बातमी खरी आहे का? आणि खरी असेल, तर आपण पदत्याग का करीत आहात? वानप्रस्थाची आपली प्राचीन प्रथा अशीच होती.

बॅनर्जीबद्दलचे आपले मत आपण मोकळेपणाने मला सांगाल का? माझ्या संस्थानात उच्च पदावरील नियुक्तीसाठी आपण त्यांची शिफारस कराल का? आमच्या संस्थानचे हित सांभाळण्यासंदर्भात ते योग्य ते निर्णय, मग ते निर्णय ब्रिटिशांविरोधात असले तरी घेण्यात कुशलता आणि सारासारविवेक दाखवतील का? तुम्ही त्यांना काय वेतन देत होता?

आपल्या कन्येला माझे स्मरण घावे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११४९

मु. कोल्हापूर
१७ डिसेंबर १९१३

चि. सौ. रत्नप्रभा खडेकर, मु. कोल्हापूर, आशीर्वाद विशेष. आम्ही थोडे दिवसांपूर्वी मुंबईस गेलो होतो. तेथे आम्हास आपले यजमान भेटले होते. त्यांची तब्बेत बरीच नादुरुस्त असल्याचे आम्हास समजले व डॉक्टरच्या अभिग्रायाप्रमाणे त्यांस शांतता मिळून त्यांच्या मनास कोणत्याही प्रकारे त्रास झाला न पाहिजे, तर तशी आपल्याकडून योग्य दक्षता राहावी व वरप्रमाणे तजवीज ठेवण्याची काळजी घेण्यास त्यांच्या मातुश्रीसही आमच्यातर्फे सांगावे. शिवाय रा. खडेकर यांच्या तब्बेतीच्या स्वास्थ्याकरिता विलायतेस पाठविल्यास तिकडील हवेने त्यांस बराच फायदा होईल, असे आम्हास वाटते. तरी त्याबद्दल शक्य ती तजवीज करावी. सारांश, त्यांच्या तब्बेतीस आराम होण्याबद्दल सर्व तजवीज करण्याचे आपले कर्तव्य आहे, ते नीटपणे बजवावे. असो, इकडे सर्व खाशांच्या तब्बेती चांगल्या आहेत. मात्र चि. जयसिंहराव यास ताप येत असतो. कळावे हे आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

११५०

बडोदा
२६ डिसेंबर १९१३

प्रिय महाराज (काश्मीर),

नूतन वर्षाच्या शुभेच्छा देणाऱ्या सुंदर शुभेच्छापत्राबद्दल धन्यवाद. माझे तिसरे पुत्र शिवाजीराव यांचा विवाह १८ तारखेस पार पडला. हा विवाह शांतपणे करावयाचा असल्याने मी आपणाला आमंत्रण पाठवले नाही. मला बरेचदा आपली व काश्मीरच्या निसर्गसौंदर्याची आठवण येत असते. आपण सर्व कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११५१

बडोदा

२६ डिसेंबर १९१३

प्रिय मित्र (गोंडलचे ठाकूरसाहेब),

आपल्या २३ डिसेंबरच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. तुमची भेट न झाल्याने मलाही तुमच्याप्रमाणेच वाईट वाटले. तुमची मला नेहमी आठवण येत असते आणि तुमच्याही मनात माझ्याबदल तशीच मैत्रीची भावना असावी अशी मला आशा आहे. सध्या मी खूप कामात आहे, त्यात मला अशक्तपणाही आला आहे. त्यामुळे पत्रव्यवहार जरा संथ झाला आहे. जयसिंहरावांनी तुम्हाला तुम्ही पाठवलेल्या भेटवस्तूबद्दल धन्यवाद कळवले असतील अशी आशा आहे. मी त्या तुम्हास पोहोच देण्यास सांगितले होते; पण त्याने जर पोहोच दिली नसेल तर मला आश्वर्य वाटणार नाही, कारण तो तसा थोडा आळशीच आहे. आपण सर्व कुशल असाल.

यावेळी विवाह इतक्या शांततेत आयोजित केला होता की, आम्हास मित्रांना आमंत्रणे पाठवायला वेळच नव्हता. मला सवड असताना आपण मला एकदा भेटून जावे. मी पुन्हा शरीरस्वास्थ्यासाठी युरोपला जावे अशी डॉक्टरांची इच्छा आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११५२

बडोदा

२७ डिसेंबर १९१३

प्रिय मि. गुप्ता,

तुमचे आजचे पत्र आज्ञाच मिळाले. युसूफ अली यांनी त्यांना दिलेल्या अन्य कामांसहित एक्साईज कमिशनर पदाचा कार्यभार स्वीकारावा. ते लवकरच सेवानिवृत्त होतील. श्रीमंत संपत्तरावांनी बडोद्याचे सुभा म्हणून काम करावे किंवा अमरेलीला जावे. ते अमरेलीला गेल्यास श्री. कोठावाला बडोद्याचे सुभा म्हणून काम पाहतील. तुमच्या उर्वरित प्रस्तावांना आदेशांची आवश्यकता नाही. गोविंदभाईना कायमस्वरूपी सुभा म्हणून मानावे. त्यांनी महसुलाच्या तपशिलांचा अभ्यास करावा व महसूल विभागाचे तज्ज्ञ बनावे. मी शक्य तितकी पदे कायमस्वरूपी भरण्यासाठी उत्सुक आहे. श्री. समर्थ यांनी मला सोमवारी वा मंगळवारी भेटावे, तेव्हा मी त्यांना काही सूचना देईन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २८३

११५३

बडोदा

२८ डिसेंबर १९१३

प्रिय श्री. समर्थ यांस,

मला ऑफिसर्सच्या पदावरील काही व्यक्ती बदलायच्या आहेत. तुम्ही बडोद्यातील स्थानिक शासन पाहणार की आणखी दोन महिन्यांनी निवृत्त होणार? मी तुमच्या सोयीप्रमाणे निर्णय घेईन.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११५४

बडोदा

५ जानेवारी १९१४

प्रिय मि. सेडन,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मी कालच सावळी गावाहून परतलो. आता मी भावनगर व कोरलला जाणार आहे. मी १३ तारखेला बडोद्याला परतेन. १३ तारखेला बडोद्याला येऊ शकाल का?

मिसेस सेडन यांना माझे नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११५५

बडोदा

७ जानेवारी १९१४

प्रिय जामसाहेब,

तुमच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. त्यात तुम्ही माझ्या जामनगर भेटीचा उल्लेख केला आहे. त्यानंतर मी जामनगरला यावे असे तुहाला वाटते का? वाटत असल्यास कधी यावे याबद्दल तुमच्याकडून काहीच समजले नाही.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २८४

पतियाळाचे महाराजा अलीकडेच तुमच्याकडे येऊन गेले. त्यांच्या आतिथ्यासाठी तुम्ही नक्कीच चांगला खर्च केला असणार. मी तुमचा खर्च वाढवू इच्छित नाही. तसेच तुमची गैरसोयही करू इच्छित नाही, तर माझ्या जामनगरला येण्याने तुमचा कुठल्याही प्रकारे खर्च होणार असेल व तुमची गैरसोय होणार असेल, तर माझी भेट पुढे ढकलण्यास सांगण्यात कृपया मुळीच संकोच करू नये. मी तुमच्याबद्दल कुठलाही गैरसमज करून घेणार नाही. जर मी यावे असे तुम्हास वाटत असेल, तर मला (मी कधी यावे याची) तारीख कळवावी व ढोबळपणे कार्यक्रम कळवावा. तुमच्याकडून पत्र आल्यावर मी येऊ शकेन किंवा कसे आणि जर मी येणार असेल तर तुम्ही कळवलेली तारीख मला सोयीची असेल का हे मी तुम्हास कळवीन. भावनगरच्या राजांनी फारच आग्रह केल्याने मी आज भावनगरला जात आहे. ११ तारखेला परतेन. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११५६

बडोदा
७ जानेवारी १९१४

प्रिय ठाकूरसाहेब (गोंडाल),

शिवाजीरावांच्या विवाहानिमित्त आपण (अहेर म्हणून) पाठवलेल्या चेकबद्दल धन्यवाद. आपण घेतलेल्या तसदीबद्दल क्षमस्व. नाइलाजामुळे मी आपणास विवाहाची बातमी पत्राने कळवू शकलो नाही. घरच्या सर्वांना व तुम्हाला माझे नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११५७

बडोदा
१७ जानेवारी १९१४

प्रिय कर्नल इम्पे (रेसिडेंट, बडोदा),

मी ३१ जानेवारी रोजी दिल्लीस जात आहे. तेथे तीन दिवस राहून सोयीचे वाटल्यास लखनौला जाईन, अन्यथा बडोद्यास परतेन. राणीसाहेब माझ्याबरोबर येतील. माझ्या सोबत मी कमीत कमी लोक नेणार आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११५८

बडोदा

२२ जानेवारी १९१४

प्रिय आबा,*

तुमचे २८ डिसेंबरचे पत्र मिळाले. तुमचे वडील बडोदा विभागाचे सुभा झाले आहेत. तुमची धाकटी बहीण येथे सुखरूप पोहोचली. तुम्ही उत्तीर्ण झाल्यास मी तुम्हाला मोटारकार भेट देईन हा तुमचा गैरसमज तरी असावा किंवा मी ती गोष्ट विसरलो असेन. खरे तर नियम म्हणून विद्यार्थ्यांनी मोटारगाड्या वापरू नयेत, असे माझे मत आहे. हे मी तुमचा गैरसमज दूर करण्यासाठी व मी तुम्हाला मोटार देण्याचे वचन दिले नक्हते हे सांगण्यासाठी लिहीत आहे. कुशल असाल.

तुमचा

सयाजीराव गायकवाड

* श्रीमंत संपत्तराव गायकवाड यांचे पुत्र आबासाहेब ऊर्फ सीताराम.

११५९

बडोदा

२९ जानेवारी १९१४

प्रिय जामसाहेब,

आपले २७ जानेवारीचे पत्र मिळाले. आपणावर एवढी संकटे आली हे समजून वाईट वाटले. मी शनिवारी दिल्लीस जात आहे. मी पंधरा दिवस येथे नसेन. त्यामुळे यावेळी तुम्हास भेटण्यासाठी जामनगरला येण्याचा बेत रद्द करावा लागत आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र

सयाजीराव गायकवाड

११६०

बडोदा

३० जानेवारी १९१४

प्रिय श्री. समर्थ,

आंबेगावकर कडीहून आल्यावर तुम्ही त्यांच्या पदाचा भार घ्या. त्यांच्याकडे मनुभाईकडे असलेले विभाग सोपवा आणि मग तुमच्याकडे असलेले सर्व विभाग (डिपार्टमेंट्स) तुम्ही

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २८६

मनुभाईकडे सोपवा. तुम्हास मी परतल्यावर रजा देईन. त्यामुळे तुमची गैरसोय होणार नाही, अशी आशा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - मंत्राच्या कर्तव्यापासून तुम्हास मुक्ती हवी असेल, तर तुम्ही तसे करू शकता. तसे असेल तर तुम्ही ते मनुभाईकडे सोपवावे.

११६१

दिल्ली
४ फेब्रुवारी १९१४

प्रिय लॉर्ड हार्डिंज,

मी ६ तारखेला दोन दिवसांसाठी लखनौला जात आहे. त्यापूर्वी पुन्हा एकदा मला आपली भेट हवी आहे. उद्या मी सर एच. बटलर यांच्याबरोबर दुपारी दोन वाजता भोजन घेणार आहे. मी आपणास त्या वेळेव्यतिरिक्त कधीही भेटू शकतो (आपल्या सोयीची वेळ कळवावी).

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११६२

लखनौल
८ फेब्रुवारी १९१४

प्रिय महाराज (भावनगर),

कामामुळे व प्रवासामुळे पत्रास झालेल्या विलंबाबद्दल क्षमस्व. भावनगरमधील वेळ चांगला गेला. धन्यवाद. माझ्या सांगण्यावरून दिवाण यांनी पाठवलेली रक्कम तुम्हाला मिळाली असेल, अशी आशा आहे. मी येथे सहा तारखेस आलो असून उद्या बडोद्यासाठी निघेन. येथील हवापाणी उत्तम असून पाहण्यासारख्या जुन्या इमारती खूप आहेत. तुम्ही येथे आला होता का? आपण, महाराणी व बाळ कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २८७

११६३

लखनौ

८ फेब्रुवारी १९१४

प्रिय महाराजा (काश्मीर),

आपण पाठवलेल्या वसंतोत्सवाच्या शुभेच्छांबदल धन्यवाद. माझ्याही आपणास शुभेच्छा. दिल्लीत ५ दिवस राहून मी ६ तारखेस येथे आलो आहे. ब्रिटिश सरकारने येथे एक उत्तम हॉस्पिटल बांधले असून, जनतेसाठी ते एक वरदानच आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११६४

बडोदा

१३ फेब्रुवारी १९१४

प्रिय लॉर्ड रे (Reay),

आपला एवढ्यात संपर्क नाही. मी नुकताच दिल्ली व लखनौला जाऊन आलो. तेथील तापमान बडोद्यापेक्षा थंड वाटले. दिल्लीमध्ये चांगले बदल होत आहेत. तेथे सुंदर नवीन रस्ते तयार होत आहेत, तर जुन्या रस्त्यांची दुरुस्ती चालू आहे. कुतुबकडे जाणारा रस्ता सर्वात उत्तम वाटला. लॉर्ड हार्डिंज यांची तब्येत चांगली वाटली.

माझे युरोपला येणे अद्याप अनिश्चित आहे; पण तेथे आल्यावर मी आपणास जरूर भेटेन. तुम्ही दाखवलेली सहानुभूती मला आताही हवी आहे. त्यासंदर्भात मी तुमच्याशी प्रत्यक्ष बोलेन. माझ्या युरोप यात्रेची तारीख ठरल्यावर मी आपणास कळवीनच. विलिंग्डन कुटुंबियांना मी अलीकडे भेटलो. माणसे चांगली वाटली.

आम्हा दोघांचे तुम्हास व लेडी री यांना नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११६५

बडोदा

१३ फेब्रुवारी १९१४

प्रिय लेडी मिंटो,

मिंटो अद्याप आजारीच आहेत, हे समजून वाईट वाटले. त्यांची तब्येत लवकर सुधारेल, अशी आशा आहे. त्यांनी आपला एक सुंदर फोटो मला पाठवला होता, ही त्यांची मोठीच कृपा महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २८८

होती. माझ्यावतीने याबद्दल त्यांचे आभार मानाल का? मी अलीकडेच दिल्लीहून परतलो. लॉर्ड हार्डिंज यांची प्रकृती उत्तम वाटली. काही लोकांचे बडोद्याबद्दल विचित्र पूर्वग्रह आहेत.

आपल्या कन्या कुशल असतील. आम्ही सर्व कुशल आहोत. आम्हा दोघांचा तुम्हाला नमस्कार.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१ १ ६ ६

बडोदा
१३ फेब्रुवारी १९१४

प्रिय श्री. गुप्ता,

तुमच्या रजेच्या काळात व्ही. पी. माधवराव येथे येऊन काम करू शकतील का अशी त्यांना तारेने विचारणा केली आहे. त्यांचे पत्र बहुधा आज येईल. ते आले न आले, तरी मंत्रामध्ये बदल होणार हे नक्की. तुमचे सर्व कुटुंबीय कुशल असतील. तुम्ही लग्नाच्या व्यवस्थेत मग्न असाल. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१ १ ६ ७

बडोदा
१७ फेब्रुवारी १९१४

श्री. समर्थ यांना 'मी भाषण करू शकणार नाही,
दिवाण म्हणून आपणच भाषण करावे' असे पत्र.

१ १ ६ ८

बडोदा
११ फेब्रुवारी १९१४

प्रिय माधवराव,

मी कार्यमग्न असल्याने आपल्या पत्राचे उत्तर देण्यास उशीर झाला, क्षमस्व. तुम्ही प्रोबेशनवर यावे असा माझा हेतू नव्हता; पण मी बहुधा युरोप सफरीवर जाणार आहे, मला आपणाशी निकट संपर्क हवा होता. आपलाही माझ्याशी चांगला परिचय झाला असता व संस्थानच्या कामकाजाचाही अभ्यास झाला असता.

गुप्ता हे काही काळानंतर सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यामुळे तुम्हाला दिवाण म्हणून वागवण्यात येणार नाही, तर ते निवृत्त होईपर्यंत माझे अतिथी म्हणून येथे राहावे लागेल. त्या काळात तुम्हाला स्थानिक परिस्थितीचे आकलन करून घेण्याची संधी दिली जाईल.

तुमची याला हरकत नसेल अशी माझी आशा आहे. तुमचे वेतन दरमहा रु. ४०००/- इतके असेल. तुमच्या सर्व प्रश्नांची मी समाधानकारक उत्तरे दिली आहेत असे मला वाटते. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११६९

बडोदा
२१ फेब्रुवारी १९१४

प्रिय श्री. गुप्ता,

आपल्या कन्येच्या विवाहाचे निमंत्रण व १८ फेब्रुवारीचे पत्र मिळाले. मला येता आले असते तर आनंद झाला असता. मी आपल्या कन्येस भेट म्हणून एक चेक पाठवीत आहे, तो ती स्वीकारील अशी आशा आहे. तुमच्यासाठी माझ्या मनात एक खास जागा आहे. तुमची बुद्धिमत्ता मला कायम आठवत राहील. माझ्या सचिवाला मी आपणास काही माहिती पाठवण्यास सांगत आहे. ती तुमच्या उपयोगाची असेल. नवविवाहित दाम्पत्याला माझे आशीर्वाद सांगावेत. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११७०

बडोदा
२१ फेब्रुवारी १९१४

प्रिय श्री. माधवराव,

आपण लवकरात लवकर बडोद्याला यावे, अशी माझी अपेक्षा आहे. त्यामुळे तुम्हाला माझा आणि आपल्या कामाचा परिचय होईल. त्यामुळे मंत्रालयातील बदल सुकर होईल व लोकांना आपल्या भविष्याबद्दल विश्वास वाटेल, तसेच माझ्या अनुपस्थितीतही कामकाज सुरळीत चालेल, अशी खात्री वाटेल. अन्यथा (तुम्ही उशिरा हजर झाल्यास) अगदीच नवरुद्या मंत्र्याच्या हाती कारभार सोपवून महाराज परदेशी निघून गेले, असे टीका करणारे लोक म्हणतील. त्यामुळे तुम्ही महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २९०

लवकरात लवकर येथे येणे (हजर होणे) हे महत्वाचे आहे. त्याचा माझ्या हालचालींवर परिणाम होणार आहे. तेव्हा तुम्ही लवकरात लवकर येथे कधी येऊ शकाल, हे कळवावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११७१

बडोदा
२५ फेब्रुवारी १९१४

प्रिय श्री. गुप्ता,

माझ्या विनंतीकरून श्री. व्ही. पी. माधवराव आज येथे आले. त्यांनी येथे मित्र म्हणून राहावे आणि कामकाजाचा व प्रशासनाचा परिचय करून घ्यावा, म्हणजे त्यांना येथील कारभारासंदर्भात नवखेपणा वाटणार नाही, असा माझा त्यामागे उद्देश आहे. मी लवकरच युरोपला जाणार असल्याने मी त्यांना लवकर हजर होण्याबद्दल घाई केली. तुमच्या छोट्याशा रजेच्या काळात ते प्रशासनाचे काम हाती घेऊ शकतील, असे मला वाटते. मी हे ताबडतोब करू शकलो असतो; पण त्यामुळे तुमचा गैरसमज झाला असता. मला तसे वागायचे नव्हते. म्हणून तुम्ही आल्यानंतर मी त्यांना मंत्री म्हणून नेमणूक देणार आहे. ती बहुधा ८ मार्च रोजी देईन.

त्यानंतर मी तुम्हाला ८ मार्चपासून १५ एप्रिलपर्यंत पूर्ण वेतन देईन. (तुम्ही कार्यालयात असल्याप्रमाणे) आणि नंतर दरमहा रु. १२००/- वेतनावर सहा महिने रजा देईन. या काळात तुम्हाला माझ्याबरोबर युरोपमध्ये असायचे आहे व माझ्यासाठी तेथे काही काम करायचे आहे. तुमचा प्रवासखर्च तुम्ही करायचा आहे. तुम्ही काय काम करायचे ते मी पुढील भेटीत प्रत्यक्ष सांगेन. रु. १२००/- दरमहा वेतनाच्या सहा महिने रजेनंतर सहा महिने तुम्हास बिनपगारी रजा दिली जाईल. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११७२

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
२८ फेब्रुवारी १९१४

प्रिय श्री. गुप्ता,

तुमच्या कन्येचा विवाह उत्तमपणे पार पडला असेल.

तुम्हाला बडोद्यात परतण्याला काही काळ लागेल. तोवर मंत्रांच्या पदासाठीची सर्व कामे मी श्री. व्ही. पी. माधवराव यांच्याकडे सोपवली, तर तुमची हरकत असणार नाही असे मला वाटते. तुम्ही

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २९९

औपचारिकपणे निवृत्त होईपर्यंत तुम्हीच माझे मंत्री असाल, कारण (संस्थानचे) बरेच प्रश्न तुम्ही हाताळले आहेत आणि त्या प्रश्नांना तुमच्याच ‘फिनिशिंग टच’ची गरज आहे. त्यामुळे तुम्ही परतल्यावर ते प्रश्न तुम्ही मार्गी लावू शकाल व त्यानंतर नियोजन केल्याप्रमाणे निवृत्त होऊ शकाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११७३

बडोदा
२८ फेब्रुवारी १९१४

प्रिय दिवाण टेकचंद,

आपल्या अनेक पत्रांबद्दल धन्यवाद. कामाच्या धबडग्यामुळे मी त्यांची उत्तरे देऊ शकलो नाही. व्ही. पी. माधवराव आज दिवाणपदाचा पदभार स्वीकारीत आहेत. ते बुद्धिमान गृहस्थ वाटतात आणि ते चांगले काम करतील असे वाटते. गुप्ता हेसुद्धा चांगले अधिकारी होते; पण त्यांचे वय होत चालले होते. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११७४

बडोदा
५ मार्च १९१४

प्रिय श्री. गुप्ता,

आपल्या १ व २ मार्चच्या पत्रांबद्दल धन्यवाद. मी तुम्ही सांगितल्याप्रमाणे केले व तेच शहाणपणाचे झाले असे वाटते. तुम्हाला पुन्हा भेटण्याची मी वाट पाहत आहे. येथे सारे काही सुरळीत चालले आहे. माधवरावांना माहिती घेण्याच्या संधी देण्यात येत आहेत, तसेच काही प्रश्नांचा इतिहासही त्यांना अभ्यासायला सांगितला आहे. मी ज्या जहाजाने जाणार आहे, त्याच जहाजात तुमचेही तिकीट काढीत आहे. तुमचा सहवास मला आनंददायी वाटेल. कळावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११७५

मकरपुरा

९ मार्च १९१४

भावनगरच्या महाराजांना औपचारिक पत्र.
‘तुमच्या सुंदर घराचे प्लॅन्स पाठवाल का?’ अशी विचारणा.

११७६

बडोदा

१२ मार्च १९१४

प्रिय महाराज (इंदूरचे होळकर),

आपल्या दि. १० च्या तारेबदल धन्यवाद. लोकांना व विशेषतः समाजाता तुमचे स्वगात करण्यात आनंदच होईल. मला व मा. महाराणीसाहेबांना आपले बडोद्यात व महालात स्वागत करण्यात आनंदच होईल. आपण १५ मार्च रोजी बडोद्याला पोहोचू शकाल, असे वाटते.

पुतळ्याचे अनावरण १७ तारखेला आहे.* चंदावरकरही येतील असे वाटते. कुशल असाल.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

(* महाराजांच्या पब्लिक पार्कसमोरील पुतळ्याचे अनावरण इंदूरच्या महाराज होळकर यांच्या हस्ते झाले.)

११७७

बडोदा

१३ मार्च १९१४

प्रिय मि. विने (Wynne),

मी एका ऑफिसरना (बहुधा मि. ब्रायंट यांना) तुम्हास भेटण्यासाठी पाठवीन. पत्राबदल धन्यवाद. कुशल असाल.

प्रति,

अध्यक्ष (प्रेसिडेंट)

रेल्वे बोर्ड फॉर इंडिया, सिमला

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

११७८

बडोदा

१९ मार्च १९१४

प्रिय मि. बोसानक्वेट,

महाराज होळकर आल्यादिवशीच परतणार होते; पण आम्ही आग्रह करून त्यांना ठेवून घेतले. गुप्तांनंतर व्ही. पी. माधवराव मंत्री झाले आहेत. गुप्ता माझ्याबरोबर युरोपला येत आहेत.

मी १८ एप्रिलला युरोपला जात आहे. डॉक्टरांनी मला जाण्याचा सल्ला दिला आहे. मि. जार्डिन येथे एका दिवसासाठी आले होते. ते चांगले गृहस्थ आहेत असे वाटते.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११७९

बडोदा

२० मार्च १९१४

प्रिय महाराज (इंदूरचे होळकर),

आपल्या भेटीने बरे वाटले. आपला प्रवास चांगला झाला असावा. धैर्यशील हा तुम्ही दार्जिलिंग्हून आल्यावर तुमच्याकडे येईल. अलीकडे त्याला बन्याच सुट्ट्या होत्या आणि आता कुठे तो नीटपणे कामाला लागला आहे.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

११८०

जया महाल पॅलेस, मुंबई
२ एप्रिल १९१४

प्रिय मनुभाई,

मि. स्टीक्हन्स यांनी डिझाईन केलेल्या सार्वजनिक कार्यालय इमारतीना मान्यता (संकशन) देण्यासाठी एक प्रस्ताव सादर करण्यास तुम्ही कृपया मि. कॉयल यांना सांगाल का? हेच डिझाईन वापरले गेले पाहिजे आणि इमारत आधी ठरलेल्या जागेवरच, स्टेट लायब्ररीजवळ बांधली गेली

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २९४

पाहिजे. मी बहुधा ही इमारत चार भागांमध्ये बांधीन. त्यात विधानसभेचे सभागृह समाविष्ट असेल. टिप्पणामध्ये विविध विभागांचा खर्च (कॉस्ट) वेगवेगळा दाखवता येणे शक्य असेल, तर तसा दाखवावा. त्याला पुढील बाजूने तीन विंग आहेत, एक लायब्ररीला समांतर असा आहे आणि एक सध्याच्या खानगी ऑफिससमोर आहे. हॉल हा मध्यभागी असेल. समोरचा भाग पोलीस सुपरिटेंडंट बोरकरांच्या घरासमोर असेल आणि विंग खानगी ऑफिससमोर असेल.

युवराज प्रतापसिंहराव यांच्या कारखान्यासाठी नियम तयार करण्यास तुम्ही श्री. आंबेगावकर यांना सांगाल का? खानगी डिपार्टमेंटच्या रचनेसंबंधातील नियमांप्रमाणे ते नियम असावेत. त्या नियमात त्यांनी खानगी डिपार्टमेंटचा त्या कारखान्याशी असलेला संबंध नीट परिभाषित करावा. माझ्या अनुपस्थितीत त्यांनी विविध विभागांसाठी घटनासुद्धा तयार करावी, अशी माझी अपेक्षा आहे. जाण्यापूर्वी मी ती पाहू इच्छितो, कारण आंबेगावकरांना मी अनेक कल्पना दिल्याशिवाय ते हे काम पूर्ण करू शकणार नाहीत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(या लायब्ररीचे नामकरण मार्च १९१४ मध्ये 'जयसिंहराव लायब्ररी' असे करण्यात आले.)

११८१

जयमहाल पॅलेस, मुंबई
२ एप्रिल १९१४

प्रिय श्री. गुप्ता,

मी आपल्या राज्यासाठी एक राज्यघटना तयार करण्याचा विचार करतो आहे. तिच्यामध्ये कोणकोणत्या मुद्यांचा समावेश असावा, याचा एक आराखडा तुम्ही तयार करावा, अशी माझी अपेक्षा आहे. त्यामुळे याबदल मला तुमच्याशी अधिक चांगली चर्चा करता येईल. मी येथे माझ्या दातांच्या डॉक्टरकडे उपचारासाठी दोन दिवस आलो आहे.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

११८२

नवसारी
७ एप्रिल १९१४

श्री. माधवराव यांना 'मी युरोप दौरा पुढे ढकलू शकत नाही' असे पत्र.

११८३

बडोदा

१६ एप्रिल १९१४

प्रिय मि. जार्डिन (Jardin), रेसिडेंट, बडोदा,

तुम्ही आज सकाळी माझ्याजवळ उल्लेख केलेल्या विषयावर मी विचार केला आहे. माझ्याबरोबर येणाऱ्या इंग्लिश पोलिटिकल ऑफिसरचा खर्च देण्यास मी तयार नाही. इंग्रज सरकारच्या खर्चासंदर्भातील वृत्तीमुळे तुम्ही माझ्याबरोबर येऊ शकणार नाही, याबदल मी दिलगीर आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११८४

ग्रॅंड हॉटेल, लुगानो
१२ मे १९१४

प्रिय मि. मीड,

आपणास मी बरेच दिवसांत पत्र लिहिले नाही याची जाणीव मला आहे. हे विस्मरणामुळे झालेले नाही, तर पत्रपेक्षा प्रत्यक्ष बोलणे अधिक चांगले ठरेल असे मला वाटल्यामुळे झाले आहे. आपण लवकरच भेटू अशी मला आशा आहे. तुम्ही या उन्हाळ्यात स्वीतझर्लंडमध्ये असाल का? मी माँट्रॉ व एक्हियानच्या मार्गावर आहे. मी येथे १ मे रोजी आलो. दोन रात्री मार्सेलिसला राहिलो व नंतर नाईस येथे गेलो. नाईस हे ठिकाण सुंदर वाटले. अर्थात सीझन संपल्याने तेथे पर्यटक नक्ते. आम्ही बरेचदा माँटे-कालों येथे गेलो आणि फार गंभीर असा तोटा होणार नाही, इतपत थोडासा जुगार खेळलो. माँटे-कालों येथील वृक्ष व फुले यांचे सौंदर्य अवर्णनीय आहे. नाइसहून मी मिलानला आलो, तेथे एक रात्र मुक्काम केला. दुसऱ्या दिवशी मी कॅथीड्रल व आता म्युझियम असलेल्या किल्ल्याला भेट दिली व लिओनार्दोचे 'लास्ट सपर ऑफ छ्वाइस्ट' हे चित्र ज्या इमारतीत आहे ती इमारतही पाहिली. तेथून मी या ठिकाणी आलो. मी पालांझा जेथे आहे, ते सरोवर पाहिले व निसर्गसौंदर्यात सर्वोत्तम असलेले कोमो हे सरोवर पाहिले. त्याच्या काठी अनेक छोटी खेडी व घरे आहेत. मी १४ मे रोजी लूसर्नला जाणार आहे. तेथे मी दोन दिवस थांबेन व तिथून लौसानमार्गे माँट्रोला जाईन.

यापूर्वी त्रावणकोर व म्हैसूरचे दिवाण असलेले व्ही. पी. माधवराव हे आता बडोद्याचे दिवाण आहेत. ते खूप चांगले आणि कार्यक्षम गृहस्थ वाटतात. आम्हाला बडोद्यात (इंग्रजांची) कुठलीही ढवळाढवळ नको आहे व खूप पूर्वी सुरु केलेले चांगले काम पुढे चालू ठेवायचे आहे.

(इंग्रजांकडून घेतला जाणारा) संशय व ढवळाढवळ, हस्तक्षेप यांच्यामुळे प्रगतीला अडथळे येतात व जनतेच्या मनाची शांती तेवढी ढळते. वर्षभरापूर्वी मी लॉर्ड क्रू (crew) यांना लंडनला भेटलो, तसेच दिल्लीला जाऊन लॉर्ड हार्डिंज यांनाही भेटलो. हार्डिंज म्हणाले की, त्यांनी लॉर्ड क्रू यांना माझी (इंग्लंडच्या) राजाशी भेट घालून देण्याबदल लिहिले होते; पण राजाला वेळ नाही असे क्रू यांनी परस्परच कळवले. मला फक्त माझा राजाबदलचा नम्र भाव दाखवायचा होता.

तुम्ही आणि तुमच्या पत्नी कुशल असाल. घरच्या सर्वांना माझे स्मरण द्यावे. सध्या मि. जार्डिन हे बडोद्याचे रेसिडेंट आहेत. ते चांगले गृहस्थ वाटतात; पण ते मी प्रवासाला निघण्याच्या तीनच दिवस आधी आल्याने त्यांच्याशी फार भेटी झाल्या नाहीत. Palace Hotel, Montreaux या पत्त्यावर पाठवलेली पत्रे मला मिळतील. माझा युरोपातील कायमचा पत्ता C/o Thomas Cook and sons, Ludgate Circus, London. असा आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११८५

हॉटेल बुचेर दरेर, लुगानो
१४ मे १९१४

प्रिय मि. जार्डिन (रेसिडेंट, बडोदा),

आमचा प्रवास कसा चालला आहे हे जाणून घेणे आपणास आवडेल, म्हणून हे पत्र. तीन दिवस वगळता आमचा समुद्र प्रवास सुरक्षीत व थंड वातावरणात झाला. एडनला पोहोचण्याच्या दोन-तीन दिवस आधी उकाडा वाढू लागला व तो आम्ही एडन सोडल्यावरही दोन-तीन दिवस कायम होता. जहाजातील प्रवासी खूप शांत होते, तेथे खेळ आणि नृत्ये झाली नाहीत. मिसेस ॲनी बेझांट यांनी थिओसॉफीवर भाषण दिले. त्यांचे वक्तृत्व चांगले होते व भाषणातील विचारही उत्तम होते. आपण त्यांचे भाषण कधी ऐकले आहे का? इतर मान्यवर प्रवाशांमध्ये कलवत्त्याचे बिशप ले फ्रॉय, जनरल सर जॉन निक्सन व कपूरथलाचे टिकासाहेब व त्यांच्या पत्नी यांचा समावेश होता. आम्ही ग्रीक आणि इटालियन बेटांजवळून रात्रीच्या वेळीच पुढे गेलो. त्यामुळे तेथील दिव्यांशिवाय इतर काहीच दिसू शकले नाही. माऊंट एटना नेहर्मीपेक्षा अधिक बर्फाच्छादित होता. यावर्षी हिवाळा जरा उशिरा सुरु झाल्याचे दिसत होते. नाईस, कॅनिओ व रिव्हेरा या ठिकाणची वृक्षराजी पाचूसारखी हिरवीगार आहे. पामवृक्ष आणि इतर वनस्पतीही पूर्ण वाढलेल्या होत्या. माँटेकालोंची व त्याच्या परिसरातील उद्याने म्हणजे रंगांचा उत्सवच वाटत होती. त्या बागांचे प्लॅन्स खूप सदृभिरुचीने केलेले दिसत होते व त्या बागांची देखभालही खूप काळजी घेऊन केली जात होती. कॅसिनो मैदानातून समुद्राचा देखावा खूप सुंदर दिसतो. कॅसिनोमध्ये मात्र अर्थात जुगार

पत्रसंग्रह : भाग दोन | २९७

चालू असतो. तेथे हरतात बरेच; पण जिंकतात अगदी थोडेच. मोऱ्योंकोचा राजा नशीबवान आहे. त्याला स्वातंत्र्य आहे. छोट्याशा राज्यातून त्याला फारशी तकलीफ न करावी लागता उत्तम महसूल मिळतो; पण आपल्या कौटुंबिक जीवनात तो सुखी नाही. त्याचा मुलगा तर बापापेक्षाही वाईट आहे. अर्थात या गावगप्पा आहेत आणि शाहाण्या माणसांनी थोर माणसांबद्दलच्या वृत्तांतावर विश्वास ठेवण्यापूर्वी काळजी घेतली पाहिजे. बरेचदा राजांबद्दल खोरुचा अफवा पसरवण्यात येतात; पण राजाला मात्र त्यांची काहीच माहिती नसते. मी कॅसिनोत थोडा जुगार खेळलो; पण फार पैसे हरलो नाही हे नशीब !

नाइसनंतर आम्ही मिलानला आलो. तेथे आम्ही रात्र काढली व दुसऱ्या दिवशी लुगानोला आलो. तिथून मी उद्या लुसर्नला जाणार आहे. मिलानमध्ये आम्ही तिथल्या प्रसिद्ध कॅथीड्रलला व किल्ल्याला भेट दिली. नंतर लिओनादेंने जेथे 'द लास्ट सपर' हे प्रसिद्ध चित्र रंगवले आहे, त्या चर्चला भेट दिली. हॉटेलजवळ असलेल्या एका चर्चमध्ये त्याचेही चित्र आहे. मला चित्राची रचना व त्यातील पात्रांचे भाव, तसेच रंगयोजना आवडली. त्या काळी अर्थातच पौराणिक (बायबलमधील) विषय कलाकारांना अधिक आकर्षित करीत.

लुगानोहून आम्ही लेक कोमो आणि मॅगिओरला गेलो. त्याशिवाय आम्ही फनिक्युलसच्या साहाय्याने चढही चढलो. आता होत असलेल्या सुधारणांमुळे प्रवासासाठी विविध साधने उपलब्ध झाली आहेत. त्यांच्याशिवाय इतका प्रवास करता आला नसता. वातावरण प्रसन्न व सुखकारक होते. मी आता अधिक लिहून आपला वेळ घेऊ नये असे वाटते. या आणि इतर पत्रात माझ्याकडून ज्या त्रुटी राहिल्या असतील त्यांच्याकडे आपण दुर्लक्ष कराल यात मला काही संशय नाही. बडोद्यात सारे काही सुरक्षित चालले असेल, अशी आशा आहे. कुठल्याही भारतीय संस्थानाची प्रगती आणि प्रतिष्ठा ही बन्याच अंशी त्या संस्थानच्या (इंग्रज) पोलिटिकल ऑफिसरवर अवलंबून असते. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११८६

स्लॅण्डिड हॉटेल, एक्हियन ले बेन्स
१७ जून १९१४

प्रिय राजेसाहेब (भावनगर),

आपले १६ मेचे पत्र मिळाले. आपल्या राणीसाहेबांच्या निधनाचे वृत्त मला समजले होते व तेव्हाच मी आपणास दुखवटा व्यक्त करणारे सांत्वनपर पत्रही लिहिले होते.

राणीसाहेबांच्या नावाने आपण मुलींसाठी एक शाळा सुरु करण्यासाठी तरतूद करीत आहात व भवाळी सॅनिटोरियममध्ये गरीब रुग्णांसाठी मोफत वॉर्डस् बांधणार आहात हे समजून मला महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २९८

आनंद झाला. ही कामे म्हणजे राणीसाहेबांचे यथोचित स्मारक होतील व त्या हयात असत्या तर त्यांनीही या कामांना हरकत घेतली नसती अशी मला खात्री आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११८७

स्प्लॉडिड हॉटेल, एळ्हियन लेस पॅरिस
२० जून १९१४

प्रिय (बेल्जियमचे महाराज?),

आपले १३ जूनचे पत्र मिळाले. मला आपण सहकुटुंब आपणाकडे येण्याचे आमंत्रण दिलेत, याबद्दल धन्यवाद. मी बेल्जियममध्ये कधी येईन हे आज्ञाच सांगता येणार नाही, कारण माझा प्रवासाचा कार्यक्रम अद्याप ठरलेला नाही; परंतु तेथे येण्यापूर्वी मी आपणास पत्र पाठवीन व ती तारीख आपणास सोयीची आहे का हे आपण मला कळवावे. मी आपली कुठलीही गैरसोय करू इच्छित नाही. पुन्हा एकदा आमंत्रणाबद्दल धन्यवाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११८८

स्प्लॉडिड हॉटेल, एळ्हियन लेस बेन्स
२२ जून १९१४

प्रिय श्री. माधवराव (दिवाण, बडोदा),

तुमच्या दि. ५ जूनच्या पत्राबद्दल व त्यासोबतच्या कागदपत्रांबद्दल धन्यवाद. मला येथे 'क्रॉनिकल' हे नियतकालिक मिळत नाही. त्यामुळे तुम्ही उल्लेखलेला लेख मी पाहिलेला नाही.

एक सामान्य गोष्ट म्हणून मी एक निरीक्षण नोंदवू इच्छितो. ते म्हणजे माझ्याकडे टिपणांमधून ज्या गोष्टी येतात, त्या गोष्टी वगळता मला फार कमी माहिती (तुमच्याकडून) दिली जाते. त्यामुळे आसपासच्या परिस्थितीबद्दल मी अज्ञानी राहतो व विविध व्यक्तींबद्दल व परिस्थितीबद्दल (बाहेर, विविध माध्यमांत) काय मते व्यक्त होत आहेत याबद्दल मला फार कमी माहिती मिळते. या लादलेल्या अज्ञानामुळे व्यक्तीची क्षमता कमी होते आणि आपले जे सुशिक्षित लोक (कर्मचारी) जगत काय चालले आहे याची माहिती घेण्याची तसदी घेत नाहीत, ते इतरांसाठी पुरेसे उपयुक्त राहत नाहीत. आपल्या लोकांमधील या दोषामुळेच (त्यांच्याकडून) चुका होतात. मी केवळ

तुम्हाला माझे ढोबळ निरीक्षण सांगत आहे. याला काही व्यक्ती अपवाद असतीलही; पण अशा व्यक्ती अगदी हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतक्या असतील.

बिलमोरा-सारा रेल्वे टर्मिनल हे बंदरापर्यंत नेण्याचा प्रस्ताव होता; पण बहुधा सध्याच्या रेल्वे कंपनीचे हित जपण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने त्याला परवानगी नाकारली. जर ते बंदराकडे नेता आले असते तर चांगले झाले असते. आपल्या रेल्वे पूर्ण झाल्याबरोबर सुरु करण्यात आल्या नाहीत याचे मला वाईट वाटते. मी आधीच लिहिले आहे, की आपण आपली स्वतःची वर्कशॉप्स सुरु करायला हवीत व तेथे शक्य तितक्या गोष्टींची निर्मिती आपणच करायला हवी. तुम्ही रेल्वे चीफ इंजिनिअरला एस्ट्रिमेटसहित एक परिपूर्ण योजना लवकरात लवकर सादर करायला सांगाल का? त्या प्रकल्पासाठी किती लोकांना कामावर घ्यावे लागेल याचाही उल्लेख असावा, म्हणजे सगळे काम लागेच मार्गी लावता येईल. खराडीच्या वर्कशॉप्ला तुम्ही जादा काम करायला लावीत आहात हे समजून मला आनंद वाटला. खराडी हे बुद्धिमान गृहस्थ आहेत व त्यांचा आपल्याला अधिक उपयोग करून घेता येईल.

मी याआधीचा प्रशासन वृत्तांत नीट वाचला व त्यावरील माझी मते मी लवकरच कळवीन. बडोद्यात सगळे सुरळीत चालले आहे हे समजून आनंद वाटला. मी कौन्सिलच्या बैठकींचे वृत्तांत वाचून माझी माहिती अद्यावत ठेवीत असतो.

धैर्यशीलरावांना आमंत्रण दिल्याबदल तुम्ही कृपया म्हैसूरच्या राजांना धन्यवाद कळवाल का? मी स्वतःसुद्धा त्यांना धन्यवादाचे पत्र लिहीत आहे. युवराजांची प्रकृती ठीक आहे हे वाचून आनंद वाटला. आपण व आपले कुटुंबीय कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११८९

हॉटेल ऑस्टोरिया,
अक्हेन्यू दे चॅम्प्स एलिसी, पॅरिस
५ जुलै १९१४

प्रिय मित्र (सर जॉन वॅट्सन),

मी काही दिवसांसाठी उद्या संथाकाळी लंडनला येत आहे. आपण व आपली कन्या यांनी ८ जुलै १९१४ रोजी कझन स्ट्रीटवरील कझन हॉटेलात आमच्याबरोबर दुपारच्या भोजनास यावे, अशी माझी इच्छा आहे. आपल्या कन्येला माझी व राणीसाहेबांची आठवण द्यावी. त्या आपणास भेटण्यासाठी उत्सुक आहेत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११९०

ब्लॉरिज हॉटेल, लंडन
२१ जुलै १९१४

प्रिय श्री. बर्केट (Birkett),

मी केस्तर बिझिनेसमध्ये गुंतवलेला पैसा सुरक्षित आहे याची काळजी तुम्ही घेत असाल. माझ्या अमेरिकेतील गुंतवणुकीवर लक्ष ठेवण्यासाठी तुम्हाला जर एखाद्या व्यक्तीची गरज असेल, तर तुम्ही तसे करालच. या लंडन भेटीत मला वेळ फार कमी आहे, अन्यथा मी आपणास भेटायला बोलावले असते. माझ्या पुढील भेटीच्या वेळी आपण प्रत्यक्ष भेटू.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११९१

२४ जुलै १९१४

इंग्लंडमध्ये शिकत असलेल्या श्री. आबा (संपतरावांचे पुत्र) यांना कुठल्या आवश्यक वस्तू (ट्रंक, शर्ट, बूट) विकत घ्याव्यात याचे मार्गदर्शन करणारे पत्र. त्यासाठी ४० पौंड पाठवीत असल्याचा उल्लेख. खर्चाचा हिशेब द्या अशी सूचना.

११९२

हॉटेल दु पार्क एन् मॅजेस्टिक, विची
९ ऑगस्ट १९१४

प्रिय डियर वाईफ,

मी कार्लस्बद येथे तुमच्याशी संपर्क करण्याचा प्रयत्न केला; पण त्यात यश आले नाही. सुदैवाने गॅलनमधून तुम्ही पाठवलेली तार आम्हास मिळाली. संपर्क व्यवस्था आता विस्कळीत झाली आहे व अवघडही झाली आहे. मिस् टॉटेनहॅम, मिसेस बरोज, श्री. आंबेगावकर व यमुना यांना माझे स्मरण द्यावे. बडोद्यात सगळे सुरळीत चालले आहे व सर्वजण सुखरूप आहेत. त्यांना आपली काळजी वाटते आहे. मी बडोद्याहून आलेल्या पत्रांना उत्तरे दिली आहेत. आपण भारतात परतावे असे सगळ्यांना वाटते आहे. तुम्हास परत जाता येत असल्यास तसे करावे. इटाली अद्यापि कुठल्याही देशाच्या बाजूने नाही. तो देश तटस्थ आहे. मी तुमच्यानंतर (भारतात) येऊ शकेन; पण उगाच जीव धोक्यात घालू नका. सारासार विवेकबुद्धी व शहाणपण वापरून वागा. इथल्या हॉटेलचे रूपांतर हॉस्पिटलमध्ये करण्यात येत आहे. मी शेजारच्या एका गावात मुक्काम हलवीत आहे. आम्ही सर्वजण सुखरूप आहोत. त्यामुळे आमची काळजी करू नये. अगदी अनपेक्षितपणे च सगळ्या गोष्टी घडल्या आहेत.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३०९

इथून कुठे जावे हे मी अद्याप ठरवलेले नाही. येथून (म्हणजे फ्रान्सहून) पुन्हा इंग्लंडला जावे असे बन्याच जणांना वाटते आहे. मला वाटते स्पेनला जाणे अधिक योग्य ठरले. आम्ही येथून जाण्यासाठी अनुमतीपत्रे मागितली आहेत. ती दोन दिवसांत मिळतील अशी आशा आहे. शक्य झाल्यास कुठे जावे हे मी तुम्हास कळवीन; पण ते पत्र तुम्हाला कधी मिळेल हे काही मला ठाऊक नाही. आनंदी असा.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - मा. श्री. गोपाळ कृष्ण गोखले तसेच तीन भारतीय महिला येथे आहेत. त्यांच्यापैकी एक महिला म्हणजे मिसेस बहादुरजी (तारकदास यांच्या भगिनी) आहेत. त्यांनी एका पारशी पुरुषाशी विवाह केला आहे. त्या खूप शांत आणि विचारी आहेत.

तुम्ही इटालीतल्या एखाद्या सुरक्षित भागात जाऊ शकता; पण सध्या जेथे आहात तेथे जर सुरक्षित असाल, तर मात्र पूर्ण विचार केल्याशिवाय दुसरीकडे जाऊ नये. मी इटाली किंवा स्वीत्झर्लंडची शिफारस करीन. कारण युद्धात ते देश तटस्थ आहेत व आपल्या भारताकडे जाणाऱ्या मार्गावर जवळ आहेत.

- एस. आर. जी.

११९३

फिशर्स हॉटेल, (Pit lochry)
२८ ऑगस्ट १९१४

प्रिय सर जेम्स, *

माझ्या आजच्या, या आधीच्या पत्रात मी आपणास जो मायना लिहिला होता, तो योग्य नव्हता असे मला आज जरा उशिराच सांगण्यात आले. माझ्या अज्ञानाबदल कृपया मला क्षमा करावी. आपण लंडन रेल्वे स्टेशनवर येऊन माझे स्वागत करण्याची तसदी घेतली, तेव्हा मी आपणास 'Thank You' म्हटलो नाही (याबदलही क्षमस्व). माझ्याकडून ही अजाणता झालेली चूक होती. आपणास दुखावल्याबदल क्षमस्व. आपण माझी ती चूक मनात ठेवणार नाही, अशी आशा आहे. काही व्यक्तींनी मला सांगितले की, त्या प्रसंगामुळे आपण नाराज झाला होता. मी हे मैत्रीच्या भावनेतून लिहीत आहे. अलीकडे मला माझ्या चुकांचे बरेच स्मरण दिले जात आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* लेफ्टनंट कर्नल सर जेम्स डनलॉप स्मिथ हे भारताचे सेक्रेटरी ऑफ स्टेट (गृहमंत्री), लॉर्ड क्यू (Crewe) यांचे पोलिटिकल ए. डी. सी. होते. हे पत्र सयाजीरावांनी २०/७/१९१४ रोजी लॉर्ड क्यू यांना इंडिया ऑफिसमध्ये दिलेल्या भेटीसंदर्भात आहे.

११९४

फिशर्स हॉटेल, Pitlachry
३ सप्टेंबर १९१४

प्रिय महाराज (इंदूरचे होळकर),

संक्रांतीचे तीळगूळ बडोद्याहून मिळाल्याचे आपले पत्र मिळाले.
इकडे युद्ध सुरु झाले आहे व सर्वांचे लक्ष त्याच्याकडे आहे. लवकरात लवकर परतण्याची
माझी इच्छा आहे.

राणीसाहेब आज लंडनला येतील, अशी अपेक्षा आहे. आज त्यांची हावर (Havre) येथून
तार आली. तिथून त्या जहाजाने साऊथहॅम्पटनला येतील. कुशल असाल.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

११९५

Tressachs Hotel, Lack Katrim
१३ सप्टेंबर १९१४

प्रिय लॉर्ड रे,

आपल्या कृपापत्राबद्दल धन्यवाद. आम्ही आपल्या घरी २८ सप्टेंबरला दुपारच्या भोजनानंतर
येत आहोत. आम्ही आपल्या घरी आपणा सोबत राहावे, अशी आपली इच्छा आहे, असे
आपल्या पत्रावरून वाटते. माझा हा अंदाज चुकीचा असेल तर तो दुरुस्त करण्यात संकोच मानू
नये. माझ्याव्यतिरिक्त माझ्याबरोबर माझी पत्नी, एक सदगृहस्थ आणि दोन नोकर असतील. ही
संख्या आपणास सोयीची नसेल, तर मी त्या सदगृहस्थांना मागेच ठेवीन. मी उद्या Pitlochry
ला जायला निघेन. तेथे मी काही काळ एका हॉटेलात राहीन. तुम्हा दोघांना आमचा नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११९६

Pitlochry
१७ सप्टेंबर १९१४

प्रिय मि. गॅब्रिएल,

आपल्या १८ ऑगस्ट १९१४ च्या बिकानेरहून पाठवलेल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. श्री. गुप्ता
माझ्याजवळ कौन्सिलच्या कागदपत्रांबद्दल बोलले नाहीत व ते कागदही माझ्याकडे अद्याप आलेले
पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३० ३

नाहीत. मला ते पाहण्याची उत्सुकता आहे. तुम्ही बिकानेरसाठी तयार केलेली राज्यघटनाही मला पाहायची आहे. तीही मला पाठवाल का? मी नोक्हेंबरमध्ये भारतात परतणार आहे. तेक्का शक्य झाल्यास तुम्ही ती कागदपत्रे मला पाठवू शकाल. तुम्ही ख्रिसमसमध्ये मला भेटायला याल का? तुमची इच्छा मी भारतात आल्यावर कळवावी. मी १ ऑक्टोबरला लंडनमध्ये असेन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११९७

Pitlochry

२० सप्टेंबर १९१४

प्रिय लॉर्ड ब्र्यू (Crew) *

मी १ ऑक्टोबर रोजी लंडनला येत आहे. आपण व्यवस्था करू शकाल, तर मला इंग्लंडच्या राजांना भेटण्याची इच्छा आहे, तर राणीसाहेबांना इंग्लंडच्या राणीना भेटण्याची इच्छा आहे. कुठलाही दिवस आम्हाला योग्य असेल; पण तरीही ऑक्टोबरचा पहिला आठवडा आम्हाला अधिक सोयीचा आहे. कुशल असाल.

(भारताचे गृहमंत्री)

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११९८

कॅलाडोनियन हॉटेल, एडिनबर्ग

२८ सप्टेंबर १९१४

आबाचे पालक मि. रुज (Ruage) यांना आबांच्या खर्चासाठी चेक पाठवीत असल्याबद्दलचे पत्र. ३ ऑक्टोबरला दुपारी १ वाजता लंडनच्या क्लॉरिज हॉटेलमध्ये भोजनासाठी आमंत्रण. गणपतरावांच्या मुलास बरोबर आणण्याची सूचना.

११९९

एडिनबर्ग

३० सप्टेंबर १९१४

कर्नल मीड यांना ३ ऑक्टोबर रोजी दुपारी भोजनास येण्याचे निमंत्रण.

१२००

ब्लॉरिज हॉटेल, लंडन
१ ऑक्टोबर १९१४

आबाचे पालक मि. रुज यांना आबाच्या खर्चासाठी
१०० पौंड रकमेचा चेक पाठवीत असल्याबदलचे पत्र.

१२०१

जय महाल, मुंबई
७ नोव्हेंबर १९१४

प्रिय मि. गुप्ता,

कौन्सिलच्या सभांचे वृत्तांत अभ्यासताना माझ्या असे लक्षात आले आहे की, काही-काही ठिकाणी कौन्सिलने आपल्या अधिकारापेक्षा अधिक खर्चाला मान्यता दिली आहे. उदा. अबकारी खात्यातील कर्मचाऱ्यांच्या पगारामध्ये वाढ. मी बडोद्याला परतल्यावर तुम्ही कृपया या बाबींचे मला स्पष्टीकरण द्याल का? अबकारीचे नियम आणि कॉन्ट्रॅक्ट - फॉर्म्स हे अद्यायावत करण्यात आले आहेत किंवा कसे हे तुम्ही पाहाल का? अलोनी यांना मी तसे करण्याबदल कोठीमध्ये तुमच्या उपस्थितीत सांगितले होते. एक वकील म्हणून तुम्ही कॉन्ट्रॅक्टस् वगैरेंचे मसुदे योग्य आहेत की नाही हे व्यक्तिशः पाहणे योग्य ठरेल. गेल्या वेळी अबकारी टेंडर्स मागवण्यात उशीर का झाला होता व त्यासाठी कोण जबाबदार होते हे मला कधीच स्पष्ट करून सांगण्यात आलेले नाही. समर्थ यांना संयुक्त व कायम सरसुभा यांच्यामध्ये कार्याची विभागणी करण्याचा प्रश्न सोडवण्यास सांगावे. लग्नाची तयारी योग्यपणे चालू आहे आणि पैसे योग्यपणे खर्च होत आहेत की नाही हे तुम्ही एकदा प्रत्यक्ष फिरून पाहाल का?

मि. कॉयल यांना नगररचनेचे व आर्किटेक्टचे काम करण्यास व नगररचनेची (विशेषतः मोठ्या इमारतींची) ड्रॉइंग्ज पूर्ण करण्यास सांगावे. पी. डब्ल्यू. डी. ने जरा अधिक उत्साहाने काम करायला हवे असे मला वाटते. कॉयल यांना आर्किटेक्टचे काम अधिक करण्यास सांगावे.

पाटण आणि सिनेरे येथील पाणीपुरवठा योजनेचे काम योग्यपणे पूर्ण करण्यासाठी झालेल्या उशिरामुळे मी नाराज आहे. सरकारी एजन्सीवर विश्वास न ठेवण्याचे जनतेला योग्य कारण आहे असे मला वाटते आणि म्हणूनच सरकारी एजन्सीलाच काम करू देण्यापेक्षा जनतेने स्वतः सुद्धा अशा कामांमध्ये सहकार्य करावे असे मला नेहमीच वाटत आले आहे.

बेरेचसे नवे वहिवाटदार व नायब सुभा हे कायद्याचा अभ्यास करीत असून व परीक्षा उत्तीर्ण झालेले असूनही मॅजिस्ट्रेटचे काम करीत नाहीत. मी न्याय आणि महसूल कार्याच्या विभागणीचे धोरण बदलत नाही; पण ज्ञान व कार्यक्षमतेसाठी वहिवाटदार व नायब सुभा यांना लोकांची गैरसोय न करता थोडे मॅजिस्ट्रेटचे काम करण्यास सांगावे असे मला वाटते. त्यांनी फक्त

मुख्यालयात असतानाच हे (मॅजिस्ट्रेटचे) काम करावे व न्यायदानात विलंब करू नये. मला वाटते की, पावसाळ्याच्या तीन-चार महिन्यांत महसूल विभागात फारसे काम नसते, त्यावेळी कार्यक्षम अधिकाऱ्यांना बराच मोकळा वेळ असतो.

या काळात किंवा इतर सोयीच्या प्रसंगी त्यांनी मॅजिस्ट्रेट म्हणून काही काम करावे व काही मामले निकालात काढावेत. मुख्य न्यायाधीश व सरसुभा यांना याचे तपशील व उद्दिष्ट ठरवायला सांगावे. त्यांनी वर्षातील तीन ते चार महिने मॅजिस्ट्रेटचे काम करावे. महसूल विभागातील अधिकाऱ्यांना जेव्हा फारसे काम नसते तेव्हा त्यांना माझ्या इच्छेप्रमाणे मॅजिस्ट्रेटचे काम करण्यात कुठली असुविधा नसावी.

मला असे वाटते की, विविध विभागांचे काम सध्यापेक्षा अधिक वेगाने व्हायलाच हवे. निम्न पदावरील अधिकाऱ्यांनी अधिक कार्यक्षमता दाखवायला हवी. अप्पासाहेबांच्या जागी आलेल्या श्री. काळे यांना मी ७ नोव्हेंबरपूर्वी दिलेला आदेश मी बडोदा सोडेपर्यंत मिळालेला नव्हता. हा उशीर का झाला हे संबंधित विभागाच्या अधिकाऱ्याला विचारून तुम्ही शोधून काढाल का? माझ्या फुरसतीच्या वेळात मी हे काही विचार लिहून काढले आहेत. ते माझ्या व संस्थानच्या महत्वाच्या कामासाठी खूप फायद्याचे आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२०२

बडोदा

८ डिसेंबर १९१४

प्रिय महाराज (इंदूरचे होळकर),

आम्ही आपल्या राणीसाहेबांना * बडोद्यास आणले यास आपली हरकत नसावी. कुठल्याही परिस्थितीत त्यांना बडोद्याहूनच जावे लागणार म्हणून त्यांना आपल्याबरोबर घेणे चांगले असे मला वाटले आणि त्यांनी येथे जर्नी ब्रेक करावा असे वाटले. त्या येथे आल्या याचा आम्हाला खूप आनंद झाला. त्यांना येथे आणणे ही चूक असेल, तर तो पूर्णपणे माझा दोष आहे. त्या उद्या इंदोरला जाण्यास निघत आहेत. तुमची मुले सुखरूप असतील. त्यांच्यापैकी एकाला सतत ताप येत असतो हे समजून वाईट वाटले. आमचा समुद्रप्रवास उत्तम झाला.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

* इंदूरच्या ज्येष्ठ राणीसाहेब

१२०३

बडोदा

१० डिसेंबर १९१४

प्रिय महाराज (म्हैसूर),

आम्हाला सुंदर बैलजोडी भेट म्हणून पाठवल्याबद्दल आभार. आम्ही त्या बैलांना नेहमी वापरीत असतो. माझ्या लहान मुलाचा तुमच्या व तुमच्या बंधूंबरोबरचा मुक्काम खूप चांगला झाला. तुम्ही केलेल्या त्याच्या आतिथ्याबद्दल धन्यवाद. मी तुम्हास एक जपानी फुलदाणी भेट म्हणून पाठवीत आहे. आमच्या आदराचे प्रतीक म्हणून ती स्वीकारावी. आपल्या मातुश्री, पत्ती व बंधू यांना माझे स्मरण घावे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२०४

बडोदा

२८ डिसेंबर १९१४

प्रिय श्री. समर्थ,

तुम्ही आजारी आहात हे समजून वाईट वाटले. तुम्ही आजवर बरे झाला असाल अशी आशा आहे. तुम्ही पाठवलेल्या पत्राबद्दल व मिठाईबद्दल धन्यवाद. आपल्याला जनतेसाठी खूप काही करता येईल; पण त्या योजनांच्या कार्यवाहीत असणारे अडथळेही खूप मोठे आहेत. आहे त्या परिस्थितीत जे करणे शक्य आहे ते आपण केलेच पाहिजे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२०५

बडोदा

२८ डिसेंबर १९१४

प्रिय मि. बोसान्कवेट (इंदूरचे रेसिडेंट),

आपणास पत्र लिहिण्याची इच्छा असूनही बरेच दिवस इतर व्यापांमुळे पत्र लिहिता आले नाही. युरोपमध्ये माझा वेळ चांगला गेला व प्रकृतीलाही थोडा फायदा झाला. मी विचीमध्ये उपचार

पूर्ण करीत असताना युद्ध सुरु झाले. माझा स्कॉटलैंडचा मुक्काम चांगला झाला. राणीसाहेब (युद्धजन्य परिस्थितीमुळे) इच्छेविरुद्ध कार्ल्सबड येथे एक महिना अडकून पडल्या. अर्थात, त्यानंतर सुखरूप इंग्लंडला येऊन पोहोचल्या; पण त्यांना लांबच्या प्रवासाची दगदग सोसावी लागली.

इंग्लंडच्या वास्तव्यात माझी इंग्लंडच्या राजेसाहेबांशी छान भेट झाली.

इथेले रेसिडेंट स्वभावाने चांगले आहेत. (मि. जार्डिन)

कुशल असाल. नूतन वर्षाच्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२०६

बडोदा

२८ डिसेंबर १९१४

प्रिय मि. सेडॉन,
(डायरेक्टर ऑफ लॉर्ड रेकॉर्ड्स, पुणे)

आपल्या ख्रिसमस कार्डबदल धन्यवाद. आपणास नवीन वर्षाच्या शुभेच्छा. मला युरोपमधून परतताना संधिवाताचा त्रास झाला होता. आता मी ठीक आहे.

येत्या नवीन वर्षाच्या शेवटाआधी युरोपमधील भयानक युद्ध संपावे अशी आशा आहे. तिकडे चाललेला नरसंहार अभूतपूर्व असाच आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२०७

बडोदा

२९ डिसेंबर १९१४

प्रिय लॉर्ड हार्डिंज,

युरोप दौऱ्याहून परतल्यावर मी तुम्हाला पत्र लिहिण्याचा विचार करीत होतो. हे वर्ष तुमच्यासाठी दुःखाचेच गेले. तुमच्या दुःखात मी पूर्णपणे सहभागी आहे. तुम्हास व तुमच्या सर्व कुटुंबियांना नवीन वर्ष आनंदाचे जावो ही शुभेच्छा. सध्या चालू असलेल्या महायुद्धाशी संबंधित तुमच्या काळज्या कमी होतील, अशी आशा. हा नाताळ अनेक घरांमध्ये दुःखाचा गेला असेल; महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३०८

पण हे युद्ध थांबेल आणि सगळे ठीक होईल अशी आशा करू या. आम्ही सुदैवाने युद्धाच्या संकटांमधून व काळज्यांतून वाचलो. राणीसाहेब ऑस्ट्रियामध्ये अडकून पडल्याने मी काळजीत होतो; पण सुदैवाने स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या मदतीने त्या सुरक्षितपणे इंगलंडला पोहोचल्या.

मि. जार्डिन (बडोद्याचे रेसिडेंट) येथे लोकप्रिय आहेत. ते चांगले गृहस्थ वाटतात. आपल्या कन्येस आमचे स्मरण द्यावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२०८

बडोदा

३ जानेवारी १९१५

प्रिय नवाबसाहेब (पालनपूर),

आपण फेब्रुवारीच्या सुरुवातीस माझ्याकडे पाहुणे म्हणून आलात तर मला खूप आनंद होईल. आपल्या पुत्रांनाही सोबत घेऊन यावे. आपणास मी फेब्रुवारीत येण्यास सांगितले. कारण आता मी महिनाभराच्या दौऱ्यावर जात आहे. माझ्या राज्यातील विविध जिल्ह्यांना मला भेटी द्यायच्या आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२०९

बडोदा

८ जानेवारी १९१५

प्रिय लॉर्ड विलिंग्डन (मुंबईचे गव्हर्नर),

आपण उद्या बडोदामार्गे जाणार आहात असे ऐकले. माझे ए. डी. सी. हे पत्र आपणास देतील. आपण मुंबईला परत जाताना सपत्नीक बडोद्यास भेट दिली किंवा मुंबईला परत गेल्यावर बडोद्यास आलात, तर मला आनंद होईल. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३०९

१२१०

बडोदा

३१ जानेवारी १९१५

प्रिय श्री. भांडारकर (मुख्य न्यायाधीश, बडोदा),

आपण मि. खंडालावाला यांच्या निवृत्तीबद्दल बरेचदा बोलणी केली. तुम्ही एक टिपण सादर केल्याचे मी ऐकतो; पण ते अद्याप मला मिळाले नाही. एकंदर मामला मला ठाऊक आहे. मि. खंडालावाला यांना आता आणखी मुदतवाढ दिली जाणार नाही. तुम्ही त्यांना न्यायाधीश पदावरून निवृत्त होण्याची तयारी करण्यास सांगू शकता. त्यांनी मला निवृत्तीपूर्वी काही महिन्यांची नोटीस द्यायला सांगितले होते. ते चांगले गृहस्थ आहेत आणि त्यांची काहीही गैरसोय होऊ नये, असे मला वाटते. तुम्ही शांतपणे त्यांना माझा निर्णय सांगावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२११

बडोदा

२१ फेब्रुवारी १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब (क्षी. पी. माधवराव),

संस्थानच्या नोकरीमधील काही नियमांमध्ये मी तात्पुरते बदल करू इच्छितो. विविध विभागांच्या प्रमुखांचे कर्मचाऱ्यांना कायम करण्याचे वा पदोन्नती देण्याचे जे अधिकार आहेत ते मी उद्यापासून पुढील सूचनेपर्यंत निलंबित करू इच्छितो. येथून पुढे हे अधिकार माझ्याकडून वा कौन्सिलकडून वापरले जातील. सध्या तरी ते अधिकार मी माझ्याकडे ठेवू इच्छितो. मला जेव्हा अशा बाबीसंदर्भात निर्णय घ्यायचा नसेल, तेव्हा मी त्या कौन्सिलकडे पाठवीन आणि कौन्सिलने त्या बाबींचा निर्णय त्वारित करावा, म्हणजे कुणाचीही गैरसोय होणार नाही. जेव्हा मी उन्हाळ्यात किंवा अन्य वेळी दीर्घकाळासाठी बडोद्याबाहेर असेन, तेव्हा हे अधिकार कौन्सिलकडे राहतील. यासंदर्भात एक काटेकोर रजिस्टर ठेवले पाहिजे व त्यात क्रमांक, बाबींचे स्वरूप व आदेशाचे स्वरूप याची नोंद करण्यात यावी ती उपयुक्त ठरेल. यासंदर्भात गरज वाटल्यास मी पुढे काही सूचना देईन.

सावली तालुक्यात इस्तवा (Istava) मध्ये दिलेले काही भूखंड आहेत, त्या तालुक्याच्या सर्वें सेटलमेंट रिपोर्टच्या दुरुस्तीसंदर्भात चर्चा करताना मला समजले की, अनेक वर्षे त्यांच्याकडून सरकारला येणे असलेली रक्कम वसूल करण्यात आलेली नाही. त्यामुळे सरकारचे तेवळ्या रकमेचे नुकसान झाले आहे. येथे व युरोपमध्ये असताना या निष्काळजीपणासाठी कोण जबाबदार आहे हे समजण्यासाठी मी पत्राद्वारे विचारणा करीत होतो; पण आजवर मला यासंदर्भात काहीच

माहिती मिळालेली नाही. तुम्ही कृपया पाडगावकर आणि रेक्हेन्यू डिपार्टमेंटकडे चौकशी करून तो प्रश्न माझ्यासमोर शांतपणे, स्पष्टपणे व ठामपणे उपस्थित करण्यात येईल, असे पाहाल का?

माझ्या असे लक्षात आले आहे की, जेव्हा चुका लक्षात येतात तेव्हा ती चूक करणारा कधीही शोधून काढला जात नाही हे निराशाजनक आहे; आणि जर कुणी तो (चूक करणारा) कोण आहे असे विचारले तर त्याला विलंब करून थकवले जाते.

मला एका विशिष्ट प्रश्नाबदल तुमच्याशी बोलायचे आहे. तुम्ही प्रत्यक्ष भेटाल, तेव्हा त्याबदल मला आठवण द्याल का?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२१२

बडोदा
२२ फेब्रुवारी १९१५

पालनपूरच्या नवाबसाहेबांना 'मार्चच्या पहिल्या आठवड्याअखेर मी येथे आहे,
तोवर आपण माझ्याकडे पाहुणे म्हणून यावे' असे पत्र.

१२१३

बडोदा
१२ मार्च १९१५

प्रिय श्री. दिवाणसाहेब (श्री. व्ही. पी. माधवराव),

बांधकामाची गर्दी झालेली शाहरे व खेडी येथे घरे बांधण्यासाठी योग्य त्या सोयी देण्यासंदर्भात आपले अधिकारी पुरेशी बुद्धिमत्ता वापरत नाहीत असे मला वाटते. ही समस्या त्वरित व पद्धतशीरपणे सोडवायला हवी. मी काही 'पुन्यां'च्या (मोहल्ल्यांच्या) एक्स्टेशनसाठी आदेश दिले आहेत; पण तेवढे पुरेसे नाही. सर्वें सेटलमेंट कमिशनरने आपल्या सर्वेंच्या क्षेत्रात येणाऱ्या खेड्यांच्या व शहरांच्या अभ्यास करायला हवा आणि तालुक्याचा सेटलमेंट रिपोर्ट देताना त्याने स्पष्ट अशा सूचना सरकारला द्यायला हव्यात. या आदेशाद्वारे काढी डिव्हिजनमधील तालुके विचारात घेण्यासाठी त्याला अधिकार देण्यात येत आहेत. त्या विभागाची डिव्हिजन सेटलमेंट आधीच करण्यात आली आहे. खेड्यांच्या व शहरांच्या विस्तारासंबंधीच्या सूचना हा त्याच्या रिपोर्टचा वेगळा व स्पष्ट असा भाग असेल. अगदीच आवश्यक असल्याशिवाय तो बदल व सुधारणा सुचवणार नाही, अशी अपेक्षा आहे. खासेराव यांनी आपल्या सूचनांच्या बाबतीत वास्तववादी असावे व लिहिताना पालहाळ लावू नये. सरकारला ही समस्या त्वरित सोडवता

यावी, यासाठी त्यांनी त्या समस्येचा सर्व बाजूंनी विचार करावा, अशी अपेक्षा आहे. ड्रेनेजचा अर्थातच अभ्यास केला जावा.

त्यांची तयारी झाल्यावर त्यांनी काही तत्वांचे प्रस्ताव ठेवावेत व ते मान्य करून घ्यावेत, म्हणजे मतभेद कमी होतील. काढी विभागातील काम ज्या धोरणाने चालले आहे ते पाहिल्यावर त्यांनी ते धोरण इतर विभागात वापरण्याची शिफारस करावी. प्रो. गेडी (Geddie) यांच्या अनुभवाचा काही उपयोग असेल, तर मी त्यांची मदत घेण्याचा प्रयत्न करीन. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२१४

बडोदा
२१ मार्च १९१५

प्रिय लॉर्ड विलिंग्डन,

आपल्या १९ मार्चच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपण माझी मुंबईतील मालमता पाहिली व ती आपणास आवडली हे समजून आनंद वाटला, पोपटांना शिकवणारा माणूस तुम्ही केलेल्या कौतुकामुळे आनंदून गेला.

लॉर्ड हार्डिंग यांना माझ्या शुभेच्छा कळवल्यास मी उपकृत होईन. जामनगर-द्वारका रेल्वेचा मामला आपण वेगाने मार्गी लावू शकाल का? तो खूप काळापासून प्रलंबित आहे. तुम्ही हा प्रश्न मार्गी लावलात तर मी तुमचा आभारी राहीन. आपण व आपल्या पत्नी कुशल असाल. आपणा दोघांना आम्हा दोघांचा नमस्कार.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२१५

कॅप सडादवेल, जि. नवसारी
१ एप्रिल १९१५

प्रिय मि. ब्रायंट (एंजिनिअर इन चीफ फॉर रेल्वेज),

रेल्वे डिपार्टमेंटवर एकंदर लक्ष देण्याव्यतिरिक्त आपण इतर अभियांत्रिकी मामल्यांकडे लक्ष द्यावे, असे मला वाटते. हे काम तुम्हास शक्य होण्यासाठी तुम्हाला एक प्रामाणिक व योग्य असा महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३१२

मदतनीस हवा, तो तुमचे बरेचसे काम करू शकेल. तुम्ही त्याला रु. ८०० ते १००० मासिक पगार व २०० रुपये मासिक प्रवासभता देऊ शकता. निवड करण्यासाठी तुम्ही मला दोन-तीन नावे सूचवू शकता का? हे तुम्ही शक्य तितक्या लवकर करावे असे मला वाटते. मी मनुभाईशी यासंदर्भात बोललो आहे व तुम्ही त्यांना ही नोट दाखवू शकता. मी आता दोन तासांपूर्वीच आलो आहे. प्रवास चांगला झाला. आतापर्यंत वाघाची काही खबर मिळाली नाही. आम्हाला उद्यापर्यंत वाट बघावी लागेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२१६

कँप सडादवेल, जि. नवसारी
१ एप्रिल १९१५

प्रिय श्री. शिरगावकर (खानगी कारभारी),

महाराजांनी मला पुढीलप्रमाणे कळविण्यास सांगितले आहे -

नायब खानगी कारभारी आणि खानगी कारभारी यांच्यामध्ये कामाची विभागणी दाखवणारे एक टिपण तुम्ही काल दाखवले होते. ते टिपण महाराजांना सादर केल्यानंतर त्यावरील आदेश पारित करण्यात येतील. तोपर्यंत तुम्हाला नियम तयार करण्याचे विशेष काम करावे लागेल. त्याशिवाय, दळवींना ज्या कारखान्यांच्या तपासणीचे काम करणे शक्य झाले नाही, त्या कारखान्यांची तपासणीही करावी लागेल. अर्थात, तुम्ही महाराजांबरोबर काही काळ उटीला जाणार असल्याने प्रवासाची तयारी योग्य प्रकारे झाली आहे किंवा कसे हेसुद्धा तुम्हाला पाहावे लागेल व अनावश्यक सामान घेतले जाणार नाही याचीही दक्षता घ्यावी लागेल. सामानाबद्दलचे जे टिपण तुम्ही आणि निंबाळकर सादर करणार होता, ते अद्याप सादर झालेले नाही. विलंबाची ही दुसरी वेळ आहे. या सफरींच्या संदर्भात महाराजांची इच्छा आहे ती अशी, की खाशा व्यक्तीच्या संदर्भात प्रत्येक खाशा व्यक्तीसाठी एक विशिष्ट असे सामान ठरवलेले असावे व यासंदर्भात नोकरांनी आपली सारासार विवेकबुद्धी दाखवावी.

हा प्रयत्न म्हणजे अचूक पद्धत व नियमितपणा यांच्या दिशेने टाकलेले एक पाऊल आहे. तुम्ही नैमित्तिक कामदारांच्या कामात हस्तक्षेप करू नये. मेहता यांना खरे तर ते काम शिकण्यासाठी तेथे ठेवले आहे व चिटणीस यांना नंतर हेच काम शिकण्यासाठी सांगण्यात येईल. महाराजांना असे वाटते की, तुम्ही म्हणजे विभागप्रमुख-अधिक सूचनांशिवाय काम करण्यास आपल्या हाताखालील कर्मचाऱ्यांना शिकवण्याचा प्रयत्न करीत नाही. हे चुकीचे आहे. यामुळे माणसे स्वतः होऊन काम करण्यात पुढाकार घेत नाहीत. यामुळे त्यांचा स्वतःच्या विवेकबुद्धीवरील विश्वास उडतो व ते जबाबदारी टाळतात. आरंभी-आरंभी त्यांना मदत केली पाहिजे. किंवद्दुना त्यांना (ते अडचणीत असताना) मदत मागण्यास अनुमती दिली पाहिजे, कारण सुरुवातीला त्यांना मदतीची

गरज असते. खानगी विभागाने जर नीटपणे काम केले, तर सर्व व्यवहार शांतपणे व सुरक्षीतपणे पार पडतील व ते मालक व कर्मचारी अशा दोघांसाठी सोयीचे ठरेल. बहुधा कर्मचारी हे संख्येने गरजेपेक्षा अधिक आहेत; पण त्यांच्या गुणांची किंवा दोषांची योग्य ती दखल घेतली जात नाही, त्यामुळे काम करण्याच्या इच्छेवरच पाणी ओतल्यासारखे होते. महाराजांनी तुमच्या व नायब खानगी कारभारी यांच्या ऑफिसमध्ये जो थोडासा बदल करायला सांगितला आहे (तुमच्यासाठी वेगळे नायब चिटणीस व कारकून असावेत) त्यावर या सूचनेचा परिणाम होऊ नये. कारण ही सूचना (Note) तुम्ही व महाराज यांच्यामध्ये जे संवाद झाले असतील, त्यांच्या संदर्भातील गैरसमज टाळण्यासाठी लिहिलेली आहे. महाराजांना वाटते की, त्यांनी आपले म्हणणे तुम्हापाशी पुरेसे स्पष्टपणे मांडलेले नाही. सुविधेसाठी व काटकसरीसाठी केलेले हे विभक्तपण तुम्ही आणि तुमच्या हाताखालील कर्मचारी यांच्यामधील चांगल्या संबंधांमध्ये येऊ नये. तुम्ही त्यांना आपल्या अनुभवानुसार सल्ला देऊन मदत करावी. यामुळे वेळ आणि कष्ट वाचतील.

महाराजांनी ए. डी. सी. कॅप्टन पोवार व डॉ. जोगळेकर यांना पाळीव कुत्री व गोशाळा यांच्यासाठी नियम तयार करायला सांगितले आहेत. ते नियम पाहून तुम्हास ते बरोबर वाटल्यानंतर तुम्ही गोशाळेबदल एक टिप्पण लिहावे - त्यात गोशाळेचा इतिहास असावा. त्यात गोशाळा आजवर कुठल्या कुठल्या टप्प्यातून गेली हे लिहावे. त्यामुळे पूर्वी झालेल्या चुका टाळता येतील. हेच तत्व नंतर इतर कारखान्यांसाठी नियम तयार करण्यासंदर्भात व त्यांचा इतिहास लिहिण्यासंदर्भात वापरता येईल. महाराजांना वाटते की, ते युरोप दौऱ्यावर असताना तुम्ही आपल्या वेळेचा पूर्णपणे वापर केला असता, तर तुम्हाला विशेष कामगिरीवर नेमण्याची वेळ आली नसती. तुम्ही आयुष्य फार सहजपणे घेतलेत. परिश्रम करा, ऊर्जा वापरा आणि इतरांकडून योग्यपणे व कार्यक्षमपणे काम करवून घ्या. ही संस्थानची सर्वांत मोठी गरज आहे, मागणी आहे. महाराज-महाराणी व त्यांच्यासोबतचे लोक सकाळी ११ वाजता येथे आले. येथे सर्व ठीक आहे.

आपला विश्वासू
आर. एस. परब, कॅप्टन, ए. डी. सी.

१२१७

कॅप सडादवेल, जि. नवसारी
२ एप्रिल १९१५

प्रिय श्री. शिरगावकर (खानगी कारभारी),

तुम्ही मला जे सांगितलेत व मी जे काही निरीक्षण केले त्यावरून मला असे वाटते की, शंकरराव शास्त्री (पटवर्धन) हे जवेरखाना कमिटीचे प्रमुख म्हणून चांगले काम करू शकणार नाहीत. त्यांना अकौटस् डिपार्टमेंटकडे जाऊ घावे व त्यांच्याकडून कुठले काम करून घ्यायचे हे त्या डिपार्टमेंटला ठरवू घावे. शास्त्री हे कामसू आहेत व समाधानकारक काम करू इच्छितात; पण महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३१४

शिक्षण कमी असल्याने त्यांना कामात अडचणी येतात. पुराणिक यांनी जवेरखाना कमिटीच्या सदस्यपदाव्यतिरिक्त चिटणीसाचेही काम करावे. दादासाहेब माने यांनी मोरे यांना एक महिना जवेरखान्याचे काम शिकवावे व आपल्या ज्ञानाचा त्यांना पूर्ण फायदा द्यावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२१८

कँप सडादवेल, जि. नवसारी
२ एप्रिल १९१५

प्रिय मि. दातार (अकॉटंट जनरल),

महाराजांच्या असे लक्षात आले आहे की, युवराजांच्या अलाउंससाठी बाजूला ठेवलेल्या एकंदर रकमेतून काही रक्कम युवराजांच्या माहितीशिवाय महाराजांच्या नावाने गुंतवण्यात आली आहे. असे जर झाले असेल, तर मूळ आदेशाची योग्यपणे कार्यवाही झाली नाही असे महाराजांचे मत आहे. असे करण्याची सूचना युवराजांकडून यायला हवी होती व तिला माझी संमती हवी होती. ते पैसे युवराजांचे आहेत व त्या पैशांचे काय करावे याचा निर्णय युवराजांनीच घ्यायला हवा. महाराजांनी त्यांच्यावर काही बंधने केवळ त्यांच्या (युवराजांच्या) हितासाठीच घातलेली आहेत. आपण लवकर या मामल्यासंदर्भात खानगी कारभारी यांच्या सल्ल्याने कार्यवाही करावी व काय कार्यवाही केलीत हे महाराजांना कळवावे.

आपला विश्वासू
आर. एस. परब, कॅट्टन,
ए. डी. सी. इन वेटिंग

१२१९

नवसारी
३ एप्रिल १९१५

प्रिय श्री. शिरगावकर (खानगी कारभारी),

महाराजांनी कारखाने विभक्त केले आहेत व त्यांना क्रमांक दिले आहेत हे तुम्हाला व श्री. देसाई यांना ठाऊकच आहे. महाराणी साहेबांची संस्था व तिच्याशी संबंधित व्यवसाय हासुद्धा रेकॉर्ड व अर्थसंकल्प यांच्या सोयीसाठी (मोतीबागेतील संस्थेप्रमाणेच) एक कारखाना समजण्यात यावा.

दुसरी सूचना महाराजांनी केली आहे ती त्यांच्या स्वतःच्या ‘हातखर्चा’ संदर्भात. रु. ६०,००० (साठ हजार) ची जी रक्कम बक्षीस वगैरेसाठीचा हातखर्च म्हणून मानली जाते, ती खानगी पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३१५

विभागाच्या एकंदर सरासरी बचतीमध्ये सामावून घेण्यात यावी व महाराजांच्या हातखर्चामध्ये बदलण्यात यावी. कृपया हे पत्र श्री. दल्वी यांना दाखवावे. ते या संदर्भात आवश्यक ती कार्यवाही करतील व यथाकाळ महाराजांचे आदेश घेतील.

एखादा आदेश चुकीचा असेल किंवा स्पष्ट नसेल, तर त्याची कार्यवाही करण्यापूर्वी त्यातील दोष दुरुस्त करवून घेण्यात यावेत हे तुम्हाला, श्री. देसाई यांना व इतर कुठल्याही समजूतदार अधिकाऱ्याला समजलेच पाहिजे. जो अधिकारी असे करीत नाही, तो कर्तव्यबुद्धीचा व कॉमन सेन्सचा अभाव दाखवतो. कधी कधी महाराज कामासंबंधी सूचना देतात आणि जर त्या विभागाच्या तपशीलवार माहितीनुसार त्या सूचनांना वेगळे स्वरूप देणे गरजेचे असेल व जर त्या सूचनेमुळे/आदेशामुळे गोंधळ निर्माण होणार असेल व अनावश्यक काम वाढणार असेल, तर तसे अनावश्यक कष्ट घेण्यापूर्वी या अधिकाऱ्याने ती गोष्ट ताबडतोब लक्षात आणून दिली पाहिजे. महाराजांना असे वाटते की, तुमच्यापैकी काहीजण हे आपली चूक काढली जाईल या भीतीने किंवा आपली अपात्रता लपवण्यासाठी आदेश समजल्याशिवाय किंवा त्यासाठी लागणाऱ्या अनावश्यक कष्टांचा विचार न करता त्या आदेशांची कार्यवाही करतात. असे जर होत असेल, तर तो ज्याच्याकडे कॉमन सेन्स असावा अशी अपेक्षा आहे अशा ऑफिसरचा दोष आहे.

युवराज शिवाजीराव यांना पाठवलेल्या पत्राची एक प्रत कुमार शिवराज सिंहंजी यांच्या माहितीसाठी व मार्गदर्शनासाठी पाठवली जात आहे. या पत्रात दिलेल्या सूचना युवराज शिवाजीराव यांच्या हितासाठी अमलात आणाव्यात. हा आदेश अमलात आणण्यासाठी बन्याच सारासारविवेकबुद्धीची, ठामणाची व चातुर्याची गरज पडेल आणि शिवराज सिंह यांना तेवढा कॉमन सेन्स असावा, अशी महाराजांना आशा आहे. या आदेशाचे पालन शांतपणे व शिवाजीरावांचा कुठलाही अपमान होणार नाही अशा प्रकारे करावे.

युवराजांना आपले व्यवहार स्वतः सांभाळण्यास सांगावेत व त्यासंदर्भात त्यांना उत्तेजन देण्यात यावे.

आपला विश्वासू
ए. जी. सडेकर पोवार, कॅटन,
ए. डी. सी. इन वेटिंग

१२२०

आमकुटी कॅम्प, जि. नवसारी
६ एप्रिल १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब (क्वी. पी. माथवराव),

गणपतराव गायकवाड यांची कायमची नेमणूक व पद हे ज्युडिशियल डिपार्टमेंटमध्ये आहे व विशेष कामगिरीवर नेमल्याने त्यांना कुठल्याही प्रकारे त्रास होऊ नये, असे मला वाटते. कृपया महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३१६

त्यांना रु. १००/- ची पगारवाढ व रु. ५०/- चा भत्ता घावा. ही व्यवस्था ते नायब किंवा त्यांच्या सध्याच्या विशेष कामगिरीवर असेपर्यंत करावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२२१

आमकुटी कॅम्प, जि. नवसारी
६ एप्रिल १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब (क्ही. पी. माधवराव),

आम्हाला अद्याप शिकार मिळाली नाही; पण काल वचन दिल्याप्रमाणे आज कदाचित मिळेल. आम्ही पक्की खबर मिळण्याची वाट पाहत आहोत. ती आम्हाला आज सकाळी ११ च्या आधी मिळेल. येथे रात्री गारवा असतो खरा; पण दिवसा मात्र प्रचंड उकाडा असतो; पण आम्ही ठीक आहोत आणि तापमान कसेही असले, तरी शिकारीची आशा आम्हाला आनंदित ठेवते आहे. मी लवकरच बडोद्याला पोहोचेन. दीर्घ सफारीवर जाण्यापूर्वी मी तुम्हाला भेटेन. तुम्ही कुशल असाल. तुम्ही आणि अमात्य (नायब दिवाण) यांच्यामध्ये डिपार्टमेंटसच्या विभागणीची ड्राफ्ट ऑर्डर मी पाडगावकरांकडे दिली आहे; परंतु अद्याप तिच्यावर माझी सही झालेली नाही. तरीही तिच्यातील सूचना समजण्यात तुम्हास अडचण येत नसेल तर तुम्ही ती घ्यावी.

गणपतराव गायकवाड यांना संस्थानच्या विविध विभागांचा (डिपार्टमेंटसच्या) अधिक व विस्तृत अनुभव असावा असे मला वाटते आणि म्हणून सध्या जे विभाग अमात्य म्हणून मनभाईकडे आहेत, त्यांचा चार्ज नायब दिवाण म्हणून गणपतरावांकडे घ्यावा. मनुभाई त्यांना आपल्या अनुभवाचा फायदा देतील. शिक्षणखात्याव्यतिरिक्त न्याय विभाग आंबेगावकरांकडे असेल आणि पुढील आदेशांपर्यंत लष्कर विभाग गणपतरावांकडे राहील. न्यायमंत्री म्हणून आंबेगावकरांना जे काम आहे ते अवघड आहे आणि ते काम कार्यक्षमतेने करण्यासाठी त्यांना विविध सरकारांच्या व सोसायटीजच्या प्रगतीचा अभ्यास करण्यासाठी वेळ मिळाला पाहिजे. म्हणून त्यांनी खूप कामाच्या ओळ्याखाली दबू नये. जाता जाता मी असे सांगू इच्छितो की, आपण ब्रिटिश सरकारच्या नियमांचा फायदा घ्यावा व आपली शक्ती पी. डब्ल्यू. डी. कोड सारखे नियम करण्यात वाया घालवू नये, तर स्थानिक परिस्थितीच्या गरजेनुसार त्यात (ब्रिटिश नियमांत) बदल करावेत व इतर नियम जसेच्या तसे वापरावेत.

आणखी एका आदेशाची कार्यवाही घ्यावी असे मला वाटते. तो आदेश म्हणजे टिपणे सादर करण्याची प्रक्रिया. हुजूर ऑफिसेस संघटनेच्या प्रश्नांसंबंधी विचार करून ती संघटना पक्की करायला हवी. सध्या आंबेगावकरांच्या गुजराथी टिपणात उल्लेख केलेली सध्याची पद्धत पुढील दुरुस्त्यांसहित चालू ठेवण्यात यावी. महाराजांना कौन्सिलने सादर केलेले मत हे हुजूर कामदार व गरज पडल्यास दिवाण यांच्या ऑफिसबाहेर जाऊ नये. सध्याच्या प्रक्रियेमुळे उशीर होतो, असे मी चौकशी केल्यावर सगळ्याच अधिकाऱ्यांना सांगितले. माझ्या सांगण्यावरून आंबेगावकरांनी

तयार केलेल्या टिपणात काही त्रुटी आहेत; पण त्या याक्षणी सांगणे अनावश्यक आहे. मला तुमच्या नोटस् मिळून आनंद वाटला. मूळ आदेश कशाप्रकारे चुकीच्या पद्धतीने कार्यान्वित केला गेला व त्याच्या अर्थाचा कसा विपर्यास केला गेला हे त्यांच्यामधून स्पष्टपणे दिसते. आदेशांची तत्परतेने व विपर्यास न होता कार्यवाही होईल याकडे खूप लक्ष दिले पाहिजे. उदा. गिरास (Giras) विभागाच्या निर्णयांची कार्यवाही. सर्वश्री समर्थ व कवठेकर यांना त्यांची कार्यवाही करण्यासाठी खास नेमणूक द्यावी लागली होती. या आदेशाची परिणती म्हणून अधिकांच्यांमध्ये जो बदल केला आहे त्याचा अर्थ विपरीत होऊ नये. ते अधिकारी चांगलेच आहेत. मनुभाई बुद्धिमान, सक्षम व परिश्रमी आहेत. विविध विभागांमध्ये काम केल्याने त्यांच्याकडे असलेली माहिती ही खूप मोलाची आहे. सर्वांत मोठी गोष्ट म्हणजे आपले काम स्वतःच करण्याची क्षमता त्यांच्यामध्ये आहे.

गणपतराव जे काही काम करतात, त्यात त्यांना तत्पर व कडक राहण्यास सांगावे आणि त्यांनी विविध विभागांची धोरणे व उद्दिष्टे लक्षात घेण्यासाठी परिश्रम घेतले पाहिजेत. ते खरे तर सचिव आहेत आणि त्यामुळे त्यांनी सर्व मामले महाराजांसमोर सोष्या भाषेत, स्पष्टपणे व थोडक्यात मांडले जाताहेत असे पाहिले पाहिजे. लिखापढी आणि पाल्हाळीक मतप्रदर्शन खूप होते. नवी प्रक्रिया अगदी गोळीबंद असावी. जर सचिवांना मते व्यक्त करायची असतील, तर त्यांनी आधीच अस्तित्वात असलेल्या आदेशांचे विस्मरण होऊ देऊ नये. महत्त्वाचे म्हणजे एखादी प्रणाली किंवा आदेश योग्य वाटत नसेल, तर त्यांनी ती प्रणाली वा आदेश ताबडतोब दुरुस्त करवून घ्यावा.

विभागप्रमुखांना आपल्या जबाबदारीची जाणीव करवून देण्यात यावी आणि त्यांनी आपली कर्तव्ये मन लावून करावीत. कधी कधी एखादा प्रश्न अवघड किंवा महत्त्वाचा असेल, तर त्यांना पुढे येऊन तो मामला कौन्सिल किंवा महाराजांपुढे स्पष्ट करायला सांगण्यात यावे. यामुळे विलंब वाचेल, त्यांना आपले दृष्टिकोन मांडण्याची संधी मिळेल व ते (कौन्सिलच्या व महाराजांच्या) संपर्कातही येतील. मी विभागप्रमुखांना खूप महत्त्व देतो. बच्याचशा गोष्टी कदाचित लहानसहान वाटतील; पण या लहानसहान गोष्टीच आपले जीवन घडवतात व त्या नीटपणे पार पाडल्याने परिपूर्णता येते. कार्यवाही आणि ती ज्या भावनेने केली ती भावना यांच्यामुळे मोठा फरक पडतो. एखादी प्रणाली किंवा आदेश कितीही चांगला असला तरी त्याची कार्यवाही बुद्धिमानपणे व सहानुभूतीपूर्वक झाली नाही, तर त्यामुळे प्रगतीला खीळ बसते. खरे तर प्रगती हाच त्या प्रणालीचा वा आदेशाचा हेतू असतो. तो कार्यवाही नीट न झाल्यास साध्य होत नाही. तुमच्यापुरते बोलायचे, तर तुम्ही आपले मत स्पष्टपणे सांगावे. त्यामुळे माझे खूपसे अनावश्यक काम व त्रास वाचेल. त्याला फक्त संमती देणे पुरेसे असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२२२

कॅम्प आमकुटी, जि. नवसारी
८ एप्रिल १९१५

प्रिय जनरल बर्डवुड (बडोदा आर्मी),

कर्नल रिंग यांच्या संदर्भातील टिपण अद्याप मला मिळालेले नाही. त्यांना कमीत कमी त्रास व कमीत कमी असुविधा व्हावी अशी माझी इच्छा आहे. पुढे मी दिलेला आदेश आहे. एकंदर मामल्याचा विचार करता तो आदेश पास करणे हे तुम्हास अयोग्य वाटत नसल्यास तो पास करण्याचे अधिकार मी तुम्हास देत आहे. तो आदेश असा :

- १) कर्नल रिंग यांना ते युरोपला जाताना जे १०० पौंड अँडक्हान्स म्हणून दिले होते ते आमची कृपा म्हणून राईट ऑफ (Write off) करावेत.
- २) या आदेशान्वये कुठल्याही खाजगी वा पेढीच्या हितास बाधा येणार नाही.
- ३) दुसऱ्या पॅरामधील अटीअंतर्गत तुम्ही त्यांना देय असलेले वेतन पाठवू शकता.
- ४) आणखी काही मुद्यांचे स्पष्टीकरण आवश्यक असेल; पण त्यांचा नंतर विचार केला तरी चालण्यासारखे असेल, ते मुद्दे तुम्ही राखून ठेवावेत.

प्रस्तुत आदेश पुरेसा स्पष्ट नसेल, तर हे पत्र दिवाणांना दाखवावे व त्यांच्याशी मसलत करून या मामल्यावर कारवाई करावी. आम्ही तीन प्रयत्न केले; परंतु अद्यापही आम्हाला शिकार मिळाली नाही व वाघाही दिसला नाही. तुम्ही व तुमच्या कन्या कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२२३

बडोदा

२१ एप्रिल १९१५

प्रिय श्री. बुड यांना,

कौन्सिल चेंबरच्या प्लॅनबद्दल धन्यवाद. मी पंधरा दिवस शिकारीसाठी बडोद्याबाहेर होतो. राणीसाहेबांनी एक वाघीण मारली. मी आज रात्री उटीला जाण्यास निघत आहे. येथे फार उकाडा आहे. लॉर्ड हार्डिंज यांना माझे स्मरण द्याल का?

मा. मि. जे. बी. बुड,
पोलिटिकल सेक्रेटरी, सिमला

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२२४

बडोदा

२१ एप्रिल १९१५

प्रिय मि. जार्डन (रेसिडेंट, गवालहेर),

माझ्या वाढदिवसानिमित्त पाठवलेल्या तारेबद्दल धन्यवाद. त्याआधीच्या पत्राबद्दलही धन्यवाद. क्वाहसरऱ्य यांच्या गवाल्हेर भेटीचा वृत्तांत मी वाचला. त्यांना माझे स्मरण द्याल का? मी पत्रलेखनात चांगला नसलो, तरी वारंवार तुम्हाला पत्रे लिहीत जाईन. येथे सर्व सुरळीत चालू आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१२२५

मुंबई

२३ एप्रिल १९१५

प्रिय मित्र (हैदराबादचे निझाम),

माझा फोटो तुम्हाला पाठवण्यात झालेल्या उशिराबद्दल क्षमस्व. मी उटीच्या मार्गावर आहे. आपण कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र

सयाजीराव गायकवाड

१२२६

मुंबई

२४ एप्रिल १९१५

प्रिय श्री. गुप्ता (बडोद्याचे माजी दिवाण),

आपल्या पत्रास उत्तर देण्यासाठी झालेल्या विलंबाबद्दल क्षमस्व. मी मि. क्विलियर यांना भेटलो आणि त्यांच्या उद्योगात आणणखी पैसे गुंतवले आहेत. मला ते समाधानकारक वाटले. दातार आणि रँडलनाही बरे वाटले. इंदिराराजे आनंदात आहेत हे वाचून आनंद झाला. आपल्या कन्येचेही कुशल आपणास इंगलंडहून कळत असेल. आम्हा दोघांचे आपणास नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र

सयाजीराव गायकवाड

१२२७

बुडस्टॉक बंगला, उटी
१६ मे १९१५

प्रिय कर्नल इम्पे (बडोद्याचे रेसिडेंट),

पत्राबद्दल धन्यवाद. येथे पाऊस नाही. शिकारही झाली नाही.

मी येथे त्रावणकोरचे महाराजा व कोचीनचे नवे महाराज यांना भेटलो. दोघेही बुद्धिमान आहेत. त्रावणकोरचे महाराज खूप अनुभवी गृहस्थ आहेत. उटी छान आहे व माझा बंगलाही प्रशस्त आहे; पण हवमान मात्र तितकेसे चांगले नाही. मी पंधरा दिवसांसाठी सिमल्याला जाणार नाही. कारण यातायात खूप होते. माधवरावांशी भेट झाल्यावर त्यांना माझे स्मरण घ्यावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२२८

उटकमंड

१६ मे १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब (व्ही. पी. माधवराव),

काल मला त्रावणकोरच्या महाराजांना भेटण्याची संधी मिळाली. मला ते एक बुद्धिमान राज्यकर्ते वाटले. उद्या पुन्हा ते मला भेटण्यासाठी कुनूरहून येणार आहेत. येथे शिकार हाच एक विरंगुळा असतो; पण यंदा हवामानामुळे शिकार शक्य नाही असे दिसते. महायुद्धामुळे उटी नेहमीपेक्षा अधिक शांत आहे.

अमरेली रेल्वे जुनागडमार्गे गोरपर्यंत तयार करायची आहे. त्याकडे तुमचे लक्ष असेलच. मला त्या विषयातले काहीच माहीत नाही. या विषयाकडे लक्ष दिले जावे व त्यात आपल्या हिताता कुठलीही बाधा येणार नाही हे तुम्ही पाहाल अशी आशा आहे. जुनागड लाईन पुढे कोडिनारपर्यंत नेण्यासाठी सर्वें करण्यात आला आहे का? भविष्यात जर या श्रमाची फळे आपल्याला मिळणार असतील आणि त्या कामाला कुणाची हरकत नसेल, तर तुम्ही ते काम करवून घ्यावे. जुनागड-द्वारका रेल्वेचेही विस्मरण होऊ देऊ नये. मला अद्याप राज्याचा अर्थसंकल्प मिळालेला नाही. राज्याच्या वार्षिक प्रशासन अहवालाचा अखेरचा भाग वाचून मी परत पाठवला आहे. अहवालाच्या सुरुवातीला ‘हा अहवाल मला नेहमीप्रमाणे सादर करण्यात आला’ असे मी लिहिणार आहे. नेहमीप्रमाणेच तो अहवाल तयार झाला आहे हे लिहिणे ही केवळ एक औपचारिकता आहे, एवढेच.

तुम्हास तुमच्या पत्नीचे व कन्येचे वर्तमान कळत असेलच. त्या आनंदात असतील. मीही कुशल आहे व येथे मला झोपही चांगली लागते. कळावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२२९

उटकमंड
२२ मे १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब (व्ही. पी. माधवराव),

डॉ. मायर (Mayer) आणि विद्याधिकारी यांचे मदतनीस बदलले गेले आहेत असे समजले. या पदावरील व्यक्तींची नेमणूक करण्यापूर्वी माझा सल्ला घेण्यात यावा. ही पदे महत्वाची आहेत. या पदावर आपल्या व इतर विभागांची तत्त्वे व तपशील समजून घेण्यासाठी होतकरू व्यक्तींची नेमणूक करण्यात यावी. हे रेहेन्यू विभागासारख्या मोठ्या विभागांना अधिकच लागू पडते. यांच्यापैकी काही अधिकाऱ्यांची पूर्ण क्षमता वापरण्यात येत नाही व त्यांना आवश्यक तितके प्रशिक्षण दिले जात नाही. त्यांना आपली क्षमता दाखवण्याची संधी मिळत नाही. हे सारे द्वेषबुद्धीने केले जाते असे मी म्हणत नाही. जर त्यांची पुरेशी गरज नसेल, तर सरकारचा त्यांच्यावरील खर्च वाचवण्यात यावा किंवा मग त्यांच्या क्षमतांचा उपयोग इतरत्र कसा करता येईल हे सुचवले जावे. हे मदतनीस सहकारी सचिवांसारखे असतात आणि म्हणून योग्य मर्यादेपर्यंत त्यांच्या त्यांच्या वरिष्ठांच्या अनुपस्थितीत वा रजेच्या काळात या कार्यालयाचे नेहमीचे (रुटीन) काम करण्याची अनुमती देण्यात यावी. त्यांच्या संदर्भातील निर्णयासंदर्भात त्यांना धोरणांचा अभ्यास करायला लावावा, या धोरणासंदर्भात प्रश्न विचारायला लावावेत अथवा बदल सुचवायला सांगावेत.

नायब सरसुभा यांना पुरेसे उपयुक्त काम नाही. त्यांचा अधिक उपयोग करून घेता येणे शक्य आहे का? सरसुभा यांचे यासंदर्भात काय मत आहे हे जाणून घेणे मला आवडेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२३०

मकरपुरा
२९ जुलै १९१५

प्रिय महाराज (म्हैसूर),

दीर्घ परंतु आनंददायी प्रवासानंतर आम्ही आज येथे पोहोचलो. अखेरचे हिंदू राज्य म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या हम्पीचे अवशेष आम्हाला पाहता आले, याचा मला आनंद झाला.

मी धैर्यशीलराव व पाणिमंगलोर यांना भेटलो. पाणिमंगलोर यांचा फ्रॅक्चर झालेला हात अद्याप बरा झालेला नाही. त्या दोघांनी मला तुम्ही व तुमच्या सांगण्यावरून तुमच्या डॉक्टरांनी त्यांच्यासाठी घेतलेल्या परिश्रमाबदल व तसदीबदल सांगितले. तुम्ही त्यांच्याबदल दाखवलेल्या दयाळूपणाबदल मी तुम्हास धन्यवाद देतो. आमचे बंगलोरमध्ये तुम्ही जे आतिथ्य केले त्याबदलही तुम्हास धन्यवाद द्यायला हवेत. तुम्ही नेहमीच इतक्या सौजन्याने वागता, की तुमचे आभार मानण्यासाठी मला शब्द अपुरे पडतात. आपल्या मातुश्रींना व सर्व कुटुंबियांना माझे स्मरण द्यावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२३१

बडोदा

३ ऑगस्ट १९१५

प्रिय माधवराव (दिवाण, बडोदा),

मी तुम्हास अरणीच्या जहागीरदारांचे पत्र सोबत पाठवीत आहे. तुम्ही हा मामला कौन्सिलच्या मदतीने हाताळावा असे मला वाटते. त्यांनी देऊ केलेले तारण योग्य आणि मजबूत आहे किंवा कसे हे पाहावे. अकौटंट जनरल यांना सर्व अटी व तपशील ठरवायला सांगावे. मि. रँडल यांचाही सल्ला घ्यावा. कारण मी (अरणीच्या जहागीरदारांना) कर्ज द्यायचे ठरवलेच, तर ते बडोदा बँकेमार्फत देईन. नंतर संपूर्ण मामला माझ्या आदेशांसाठी व कौन्सिलच्या मतासाठी सादर केला जावा. अरणीच्या जहागीरदारांना त्यांच्या पत्राची पोहोच द्यावी. त्यांच्या मागणीकडे योग्य ते लक्ष दिले जाईल व कार्यवाही केली जाईल असे कळवावे.

आताच मी मि. ब्रायंट यांना भेटलो. त्यांच्याकडून समजले की, रेल्वेशी संबंधित काही मामले योग्यपणे निकालात काढण्यात आलेले नाहीत. कृपया त्या मामल्यांना अनावश्यक उशीर होणार नाही, त्या विभागाला योग्य मी मदत दिली जाईल व काम पुढे नेले जाईल असे पाहावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२३२

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
४ ऑगस्ट १९१५

प्रिय लेडी विलिंग्डन,

मी दक्षिण भारताच्या सफरीवरून परतताना पुण्यात दोन तास थांबलो होतो. अधिक वेळ असता तर मी आपणास व मि. विलिंग्डन यांना भेटायला आलो असतो. आपण युद्धासाठी व पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३२३

मदतीसाठी निधी गोळा करीत आहात असे समजले. मी रु. ६०००/- तुम्हाला युद्ध व मदत निधीसाठी पाठवू इच्छितो. तुम्ही या समितीच्या अध्यक्षा आहात असे समजले. माझी माहिती बरोबर असेल, तर मदतीचा धनादेश कुणाकडे पाठवायचा हे आपण कृपया कळवू शकाल का? माझ्या अज्ञानामुळे मी आपणास तसदी दिली असल्यास क्षमस्व. लॉर्ड विलिंग्डन यांना माझे स्मरण द्याल का? आपण दोघे कुशल असाल अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२३३

बडोदा

१७ ऑगस्ट १९१५

प्रिय लॉर्ड हार्डिंज (व्हाईसरॉय),

मी सध्या युद्धासंदर्भातील घडामोडींवर लक्ष ठेवून आहे आणि विविध ठिकाणच्या वृत्तांतंवरून विमानांचे (हवाईदलाचे) महत्त्व माझ्या लक्षात आले आहे. हवाईदलातील विमानांची संख्या वाढविण्यासाठी माझ्याकडून रु. ५,००,०००/- (रुपये पाच लाख) ही रक्कम स्वीकारावी. त्या रकमेचा विनिमय हवाईदलासाठी किंवा आपणास उचित वाटेल अशा कारणासाठी केला जावा. व्यापार उदीम आणि मानवी जीवन यांचा विध्वंस करणारे हे युद्ध लवकर थांबावे व दोस्तराष्ट्रांचा विजय व्हावा अशीच आपण सारेजण प्रार्थना करीत आहोत. जर्मन लोक फार क्रूर वाटताहेत.

सध्याच्या अवघड परिस्थितीत आपण, आपली कन्या व पुत्र ठीक असाल अशी आशा आहे. आपणाकडून पत्र आल्यानंतर वरील रक्कम (रु. पाच लाख) आपणाकडे पाठवावी, असे मी माझ्या मंत्रिमहोदयांना सांगितले आहे. कळावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२३४

बडोदा

८ सप्टेंबर १९१५

प्रिय महाराज (इंदूरचे तुकोजीराव होळकर),

बडोदा बँकेचे मॅनेजर मि. रँडल हे बँकेची एक शाखा इंदूरमध्ये उघडू इच्छित आहेत. त्यांच्यासाठी मी हे शिफारसपत्र देत आहे. मी स्वतः सुद्धा बँकेच्या यशामध्ये लक्ष घालत आहे. कळावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२३५

बडोदा

१७ सप्टेंबर १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब (क्षी. पी. माधवराव),

श्री. दाणी यांना आपण देत असलेल्या पगाराची एकंदर रक्कम जरा अधिक आहे असे मला वाटते. ती रक्कम शंभर रुपयांनी कमी करावी, असे माझे म्हणणे आहे. आपण त्यांच्या सेवा (नेहमीच्या अटींवर) पी. डब्ल्यू. डी., रेल्वे किंवा इतर विभागांसाठी घ्यावी. त्यांचा कल पी. डब्ल्यू. डी. कडे आहे. तुम्ही हा विषय श्री. ब्रायंट यांच्याकडे काढावा व त्यांच्या यासंदर्भात काही सूचना आहे का हे पाहावे. त्यांची (दाणी यांची) सेवा आपल्याला फक्त दोनच वर्षे हवी आहे. तुम्हास या मामल्याचा निर्णय घेण्याचा अधिकार मी देत आहे. जर दाणी कमी केलेल्या पगारावर कामावर येण्यासाठी तयार नसतील, तर हा मामला रद्द करावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२३६

बडोदा

१७ सप्टेंबर १९१५

प्रिय डॉ. पॉलेन (Pollen),

आपल्या पत्रांबद्दल धन्यवाद. मी उद्या महिनाभरासाठी मसुरीला जात आहे. बडोद्यात उकाडा फार आहे. कडी व अमरेली येथे दुष्काळ असल्यामुळे त्याच्या निवारणासाठी पावले उचलली जात आहेत. मला (पुस्तकाच्या) प्रती विकत घेणे आवडेल. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२३७

बडोदा

११ सप्टेंबर १९१५

प्रिय मि. ब्रायंट,

आपले वेतन थांबवू नये, असा आदेश मी अकौटंट जनरल यांना देत आहे. दाणींच्या प्रश्नाबद्दल आपण दिवाणसाहेबांशी बोलावे. तुम्ही त्यांची सेवा पूर्वीप्रमाणे घेऊ शकता, वेळ

पडल्यास मलाही दाणी यांची सेवा रेल्वे डिपार्टमेंटमध्ये किंवा इतर विभागात घेता येईल. तुम्ही आपले म्हणणे व्यक्त केलेत याचा मला आनंद आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२३८

बडोदा

१७ सप्टेंबर १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब,

मि. ब्रायंट यांच्याकडून मला समजले की, अकौटंट जनरल यांनी ब्रायंट यांना त्यांनी विशिष्ट माहिती न दिल्याबदल त्यांचे वेतन काढण्यास बंदी घातली आहे. ब्रायंट यांना त्यांची बाजू मांडण्याची संधी दिल्याशिवाय हे कठोर पाऊल उचलले जाऊ नये.

रेल्वे डिपार्टमेंट सध्या तात्पुरते असल्याने रु. ४००/- पर्यंतच्या नेमणुका, पदोन्नती, रजा, राजीनामे इ. मामले हे पुढील आदेशापर्यंत दिवाण यांनी कौन्सिलमध्ये निकालात काढावेत. त्यामुळे माझे थोडे काम वाचेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२३९

बडोदा

१७ सप्टेंबर १९१५

प्रिय शंकरराव (श्री. आनंदराव गायकवाड यांचे पुत्र),

तुम्ही कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला हे समजून आनंद वाटला. तुम्हास आर्किटेक्चर हा विषय खरोखर आवडत नसेल, तर तो न घेण्यात तुम्ही अगदी बरोबर आहात. त्यापेक्षा तुम्ही कायदा, इतिहास आणि अर्थशास्त्र हे विषय शिका. या विषयांचा तुम्हाला भविष्यात खूप उपयोग होईल. तुम्ही बारच्या टर्मस् भरू शकत असाल, तर अधिकच चांगले! बाबासाहेबांना माझे आशीर्वाद. तुम्ही दोघे कुशल असाल. तुमच्या सर्व कुटुंबियांना नमस्कार.

तुमचा
सयाजीराव गायकवाड

१२४०

मसुरी
६ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय लॉर्ड विलिंगडन (मुंबईचे गव्हर्नर),

आपण व लेडी विलिंगडन बडोद्यास आलात आणि यंदाचा ख्रिसमस बडोद्यात साजरा केलात तर मला आनंद होईल. आपण माझे आमंत्रण स्वीकारू शकत आहात असे समजल्यास मला आवश्यक ती तयारी करता येईल. येथे आम्ही दोघेही सर्दी-तापाने आजारी पडलो आहोत. आपण कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२४१

बडोदा
९ नोव्हेंबर १९१५

प्रिय बंधू (श्री. संपत्तराव गायकवाड),

तुम्हास मी अबांच्या (आबांच्या?) पत्राची प्रत पाठवीत आहे. ते संस्थानचे प्रतिनिधित्व करणार होते यास मी मान्यता दिलेली नव्हती. तुम्ही आबांना योग्य प्रकारे उत्तर द्यावे. ते इंग्लंडला सुखरूप पोहोचले हे समजून बरे वाटले.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

१२४२

बडोदा
१७ नोव्हेंबर १९१५

प्रिय श्री. विजयसिंहजी (राजपिपलाचे महाराज),

आपल्या राज्याभिषेकास उपस्थित राहण्यासाठी आपण पाठवलेल्या आमंत्रणाबद्दल धन्यवाद. आपणावर आता नवी जबाबदारी येत आहे. आपणास आपल्या सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडण्यात यश येवो ही माझी शुभेच्छा. आपली कारकीर्द प्रदीर्घ होवो, आपणास आरोग्य, आनंद व समृद्धी लाभो.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३२७

मला आधीच्या काही अपॉइंटमेंट्स्‌ नसत्या, तर मी जरूर राज्याभिषेकास उपस्थित राहिलो असतो. आम्हा दोघांच्या आपणास शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२४३

बडोदा

२० नोव्हेंबर १९१५

एटियापुरम (मद्रास) च्या महाराजांना त्यांनी पाठवलेल्या पत्राबद्दल
व फोटोबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र. बडोद्यास येण्याचे आमंत्रण.

१२४४

बडोदा

२१ नोव्हेंबर १९१५

इंदोरचे महाराज होळकर यांना महाराणींच्या प्रकृती
स्वास्थ्याबद्दल चौकशी केल्याबद्दल धन्यवादाचे पत्र.

१२४५

बडोदा

२८ नोव्हेंबर १९१५

त्रावणकोरच्या महाराजांना त्यांचे छायाचित्र पाठवल्याबद्दल धन्यवादाचे पत्र.

१२४६

बडोदा

३० नोव्हेंबर १९१५

त्रावणकोरच्या महाराजांनी त्रावणकोर भेटीत केलेल्या आदरातिथ्याबद्दल धन्यवाद.
महाराजांना त्यांच्या दोन्ही राण्यांसह बडोद्यास येण्याचे आमंत्रण.

१२४७

बडोदा

३० नोव्हेंबर १९१५

कोचीनच्या महाराजांनी कोचीन भेटीत केलेल्या अतिथ्याबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.
बडोद्यास येण्याचे आमंत्रण.

१२४८

बडोदा

४ डिसेंबर १९१५

प्रिय लॉर्ड रे (बँरबिकशायर, इंग्लंड),

आपणा दोघांच्या प्रकृतीची चौकशी करण्यासाठी मी हे पत्र लिहीत आहे. आपण दोघे कुशल असाल अशी आशा आहे. युद्ध आणि त्यांचे भयानक दुष्परिणाम यांनी नक्कीच आपणास अनेकदा दुःख झाले असणार. प्रत्येक कुटुंबाला या युद्धाचा फटका बसला आहे. युद्धात झालेली मनुष्यहानी धक्कादायक आहे. हे युद्ध लवकर थांबेल अशी माझी आशा आहे. राणीसाहेब मसुरीला असताना न्युमोनियाने आजारी पडल्या. आता त्यांची प्रकृती सुधारत आहे. माझा सर्वात धाकटा मुलगा प्लुरसीने आजारी होता.

आम्हाला दुष्काळाची भीती होती; पण पावसाळ्याच्या अखेरीस पडलेल्या समाधानकारक पावसामुळे सर्व ठीक झाले आहे. आपणास दोघांना आम्ही आरोग्य इच्छितो. आपण सतत आमच्या आठवणीत राहाल ही खात्री देतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२४९

बडोदा

४ डिसेंबर १९१५

कर्नल मीड यांना प्रकृतीची चौकशी करणारे व स्वतःचे कुशल कळवणारे
औपचारिक पत्र. बहुतेक मजकूर वरील पत्राप्रमाणेच.

१२५०

बडोदा

४ डिसेंबर १९१५

मिसेस इलियट यांना त्यांची व मि. इलियट यांच्या प्रकृतीची चौकशी करणारे
औपचारिक पत्र. बहुतेक मजकूर लॉर्ड री यांना लिहिलेल्या पत्रातील मजकुराप्रमाणेच.

१२५१

बडोदा

४ डिसेंबर १९१५

प्रिय मि. स्पिएलमन,

पत्राबद्दल धन्यवाद. मी तुम्हाला माझा खरा मित्र मानतो. लायब्ररीच्या प्रश्नाकडे लक्ष दिले
जात आहे. तुम्हास व तुमच्या कुटुंबियांस नाताळच्या शुभेच्छा. मी संस्थानातील जिल्ह्यांच्या
दौऱ्यावर जात आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२५२

जयमहाल पॅलेस, मुंबई
८ डिसेंबर १९१५

प्रिय महाराज (म्हैसूर),

तुमच्या दोन पत्रांची मला पोहोच घायची आहे. एक अश्वाबद्दल व दुसरे मुंबईतील घराबद्दल.
तुमच्यासाठी काहीही करण्यात मला आनंदच आहे. मुंबईतील तुमच्या मुक्कामाच्या दरम्यान
तुम्ही, तुमच्या मातुत्री व इतर कुटुंबीय यांनी बडोद्याला आमच्याकडे यावे असे मी आमंत्रण देऊ
इच्छितो. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२५३

बडोदा

१२ डिसेंबर १९१५

प्रिय राजेसाहेब,

आपण मागितलेल्या कर्जाच्या विनंतीवर विचार करण्यात आला. ते सोयीचे नाही. सध्या तरी मी तुम्हाला पैसे उसने देऊ शकत नाही, याबद्दल क्षमस्व. आपण पाठवलेली कागदपत्रे परत पाठवीत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, मेहेरबान रामराव अमृतराव साहेब ऊर्फ आबासाहेब डफळे,
जतचे प्रमुख, जत

१२५४

कर्जन

१४ डिसेंबर १९१५

प्रिय मि. रॉबर्टसन (सचिवालय, मुंबई),

मुंबईचे सॉलिसिटर श्री. सुंदरदास यांनी मला सांगितले की, या नाताळात तुम्हाला बडोद्यास येणे आवडेल. तुम्ही काही मित्रांसमवेत आलात, तर तुमचे स्वागत करायला मला आवडेल. मिसेस रॉबर्टसन तेथे असतील, तर त्यांनाही माझे आमंत्रण आहे. आपल्या जुन्या ओळखीला उजाळा घायला मला आवडेल. तुम्ही येथे येण्याच्या सुमारास मी दोन दिवस दौऱ्यावर असेन; पण आपण एकमेकास नक्की भेटू आणि तुमचे चांगले आतिथ्य होईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२५५

कर्जन

१५ डिसेंबर १९१५

प्रिय कमलादेवी (युवराज शिवाजीराव यांच्या पत्नी),

तुमच्या दोन पत्रांबद्दल व त्यातील मजकुराबद्दल आभार. तिकडे सर्व कुशल आहे याचा आनंद वाटला. तुमचा अभ्यास चालू आहे ही चांगली गोष्ट आहे. मी आज बडोद्याला परत जात पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३३९

आहे. येथे हवामान उत्तम आहे. येथे लोकांना पिण्याच्या पाण्याची समस्या आहे. आज सकाळी मी शिकारीला गेलो होतो. काही बदके मिळाली. बाळ ठीक असेल.*

तुमचा

सयाजीराव गायकवाड

(* शिवाजीरावांच्या पहिल्या मुलाचा (उदयसिंह) जन्म ९ जानेवारी १९१५ रोजी झाला होता.)

१२५६

बडोदा

१६ डिसेंबर १९१५

प्रिय मि. क्लेमेंट्स (Clemments) (सेशन्स जज, धारवाड),

तुमच्या दि. १३ डिसेंबरच्या धारवाडहून पाठवलेल्या पत्राबद्दल आभार. मी मुंबईला येऊन आपल्या मैफलीला उपस्थित राहण्याचा प्रयत्न करीन. तुमची मला मदत हवी आहे. ज्या व्यक्तीला हिंदुस्थानी संगीताची आवड आहे व ते तिला समजते, अशा व्यक्तीशी माझी भेट आयोजित करावी असे मी माझ्या सचिवाशी बोललो आहे. या भेटीचा उद्देश हिंदुस्थानी संगीताचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी व त्यात सुधारणा करण्यासाठी काय करता येईल यासंबंधी चर्चा करून निर्णय घेणे हा आहे. या कार्यात ज्यांना रुची आहे, अशा तुमच्याव्यतिरिक्त आणखी काही व्यक्तींना मी भेटलो आहे. कुशल असाल. आपली भेट मला आठवते.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१२५७

बडोदा

१७ डिसेंबर १९१५

प्रिय कर्नल रिंग (बडोदा, आर्मी),

आपले १७ ऑक्टोबरचे पत्र मिळाले. तुम्ही लवकरच परत येत आहात हे समजून खूप आनंद झाला. पायदळ ब्रिगेडच्या कर्नलचे पद तुमच्यासाठी रिक्त ठेवले आहे. मी (तुम्हाला) अर्ध्या पगारावर सहा महिन्यांची रजा मंजूर करण्याचे आदेश दिले आहेत. यथाकाळ तुम्हाला ऑफिशियल पूर्वसूचना मिळेल. बडोद्याचे हवामान सध्या थंड आहे आणि मी संस्थानातील जिल्ह्यांच्या इन्स्पेरेशनसाठी जाण्याचा विचार करीत आहे. राणीसाहेब अद्याप आजारीच आहेत आणि लखनौला हवापालटासाठी गेल्या आहेत. त्यांना त्यांचा आवडता खेळ टेनिस आणखी काही काळ खेळता येणार नाही.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३३२

मराठा रेजिमेंटने कुत-ए-लमारा व टिसीफोन येथे गाजवलेल्या शौर्याच्या बातम्या आपण वाचल्या असतील. कुशल असाल. नूतन वर्षाच्या शुभेच्छा !

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२५८

बडोदा

१८ डिसेंबर १९१५

प्रिय जामसाहेब (नवानगरचे महाराज रणजितसिंग),

आपले जामनगर-द्वारका रेल्वेबद्दल मनमोकळे बोलणे झाले. त्यामुळे मला बरे वाटले. दोन कर्जाच्या परतफेडीची भारत सरकारने (तेह्हाच्या ब्रिटिश सरकारने - अनुवादक) दिलेल्या गॅरंटीमुळे गोंडाळकडून घेतलेल्या कर्जासंदर्भात जसे ठरले होते तसे (त्याप्रमाणे) जामनगरच्या कुठल्याही प्रदेशाच्या मॉर्टगेजवर आता माझा आग्रह नाही. गोंडालच्या कर्जाच्या परतफेडीसाठी माझ्याकडून जे नवीन कर्ज दिले जाणार आहे त्याला तुम्ही खात्री दिल्याप्रमाणे राजकोट आणि जामनगर यांच्यामधील ओपन लाईनची सिक्युरिटी पुरेशी आहे आणि ब्रिटिश सरकारच्या गॅरंटी व्यतिरिक्त मी कुठल्याही प्रदेशाच्या सिक्युरिटीचा आग्रह धरीत नाही. बडोदा संस्थानने काठियावाडमध्ये टाकलेल्या ज्या रेल्वे लाईन्स आहेत त्यांच्या व्यवस्थापनासंदर्भात मी अद्याप काहीही निर्णय घेतलेला नाही. मी खिजाडिया-अमरेली-धारी लाईन्सच्या कामाची जबाबदारी गोंडाल-पोरंबंदर एजन्सीवर सोपवली असली तरी गरज पडल्यास त्या सर्व लाईन्सच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी घेण्याचा हक्क मी माझ्याकडे ठेवला आहे.

जर भांडवल आणि व्याज वेळेवर परत करण्याची अट पाळली गेली, तर जामनगर-कुरुंग एक्स्टेन्शनचे व्यवस्थापन हाती घेण्याचे आदेश मी कदाचित देणारही नाही (तसे आदेश मी देण्याची शक्यता कमी आहे.). परतफेडीची मुदत तुमचे दिवाण मेरेबानजी यांच्याबरोबर ठरवली आहे. ती पस्तीस वर्षे आहे. जर अधिक नफा झाला तर हे कर्ज लवकर फेडायची तुमची इच्छा आहे हे मला ठाऊक आहे. त्याच वेळी जामनगरच्या इतर मागण्यांकडे पाहता अधिक सोयीसाठी दोन कर्जाच्या परतफेडीची मुदत साठ वर्षे इतकी वाढवण्याची तुमची इच्छा आहे. मी दिलेल्या कर्जाला गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियाची गॅरंटी असेल हे लक्षात घेता मी परतफेडीची मुदत आणखी १५ वर्षांनी वाढवण्यास तयार आहे. म्हणजे तुम्ही १९१० मध्ये मान्य केलेल्या अटी लक्षात घेता दोन्ही कर्जे जास्तीत जास्त ५० वर्षांच्या मुदतीत फेडली जातील. तुमची रेल्वेलाईन जामनगर ते कुरुंगा अशी लवकर वाढवली जावी, म्हणजे मग मी ओखामंडलमध्ये कुरुंगा ते द्वारका व तिथून पुढे अरात्रापर्यंत रेल्वेलाईन टाकण्याचे काम सहज करू शकेन. तुम्ही या प्रलंबित पण अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नावर लवकर निर्णय घ्यावा, असे मला वाटते.

दुर्दैवाने तुमच्या राज्यात ओखामंडल व बारडिया भागांत पाऊस कमी झाला; पण जर हे रेल्वेचे काम पुढे नेलेत, तर ते दोन्ही जिल्ह्यातील गरजू श्रमिकांना उपयुक्त काम देऊ शकेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२५९

बडोदा
१८ डिसेंबर १९१५

प्रिय मिस् इम्पे (बडोद्याच्या रेसिडेंटच्या भगिनी),

मी रु. ४०००/- (चार हजार)* युद्ध निधीसाठी मदत म्हणून देऊ इच्छितो. आपणास रक्कम नको असेल तर तेवढ्या किमतीच्या वस्तू आपण जेलमधून घेऊ शकता. चहाची कल्पना मला योग्य वाटत नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(* ही रक्कम दुसऱ्या दिवशी चेकने पाठवण्यात आली.)

(सारख्या मजकुरामुळे १२६० क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१२६१

बडोदा
२१ डिसेंबर १९१५

प्रिय पुत्र (जयसिंहराव, पाटण),

तुम्ही कसे आहात? ठीक आहात ना? तुमचे काम तुम्हाला कसे वाटते आहे ते कळवा. तुमच्या पत्नीची अभ्यासातील प्रगती मी आज सकाळी पाहिली. प्रगती चांगली आहे. तुम्ही तिला महिला सेविकेशिवाय (companion शिवाय) एकटीलाच सोडून जाता हे बरे वाटत नाही. तिने

अधिक व्यायाम केला पाहिजे. नवी इंगिलिश शिक्षिका बुद्धिमान वाटते. मी जवळजवळ रोजच तुमच्या कन्येला पाहतो. तिच्यामुळे माझी चांगली करमणूक होते, कारण तिच्यामुळे माझ्या डोक्यातील दैनंदिन रुटीनचे विचार निघून जातात. मी ठीक आहे. २३ डिसेंबरला मी ३ दिवसांसाठी सानखेडाला जात आहे. १ जानेवारीला नेहमीप्रमाणे इंगिलिश डिनर आहे. तुमच्या मातुश्री कुशल आहेत असे समजते. कृपया शिवराज सिंह यांना मला वारंवार पत्र लिहिण्यास सांगावे.

तुमचा
सयाजीराव गायकवाड

१२६२

सानखेडा- बहादरपूर
२४ डिसेंबर १९१५

प्रिय मि. सेडॉन,

नाताळच्या शुभेच्छा कळवण्यासाठी हे पत्र. नवीन वर्ष तुम्हास सुखाचे जावो. मी येथे दौऱ्यावर आहे व २६ रोजी बडोद्यास परत जाईन. प्रशासन सुरक्षीत चालले आहे आणि प्रजाजनांच्या काहीही तक्रारी नाहीत. शेतसारा संपूर्णपणे वसूल झाला आहे आणि कुठलीही थकबाकी उरलेली नाही. तुम्ही दिवाण असताना जी सेटलमेंट केली होती ती यशस्वी झालेली आहे. विचारात न घेतलेली अशी कुठलीही जमीन आता शिल्लक राहिलेली नाही. प्रजाजन आनंदी आणि प्रसन्न आहेत. रेल्वे मार्गाच्या एक्स्टेन्शनचे काम चालू आहे. इंगिलिश शाळांसाठीची मागणी वाढू लागली आहे. राणीसाहेब प्रकृती स्वास्थ्यासाठी लखनौला गेल्या आहेत. मी ठीक आहे. अधिक लिहून आपणास तसदी देत नाही. कळावे.

आपला
प्रति, सी. एन. सेडॉन, ॲग. कमिशनर, सेंट्रल डिक्लिजन, सयाजीराव गायकवाड
बॉम्बे प्रेसिडेन्सी, कॅम्प सोलापूर.

१२६३

बडोदा
२७ डिसेंबर १९१५

प्रिय श्री. जामसाहेब (मा. रणजितसिंह, नवानगर),

मनुभाई यांनी आपले २२ तारखेचे मुंबईहून पाठवलेले पत्र वाचून दाखवले. तुम्ही उल्लेख केलेल्या परिस्थितीचा विचार करता व तुम्ही रेल्वे लाईनच्या कामात गती आणण्यामध्ये देऊ

केलेले सहकार्य विचारात घेता, इतर अटींना अधीन राहून कर्जाच्या परतफेडीची मुदत ६० वर्षे करण्यात माझी हरकत नाही. हा आता अंतिम निर्णय झाला आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२६४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ जानेवारी १९१६

प्रिय दिवाणसाहेब (क्ही. पी. माधवराव),

आपण लोकल बोर्डाना देत असलेल्या रकमेत वार्षिक एक लाख रुपयांची वाढ करणे आपल्याला सध्याच्या आर्थिक परिस्थितीत शक्य आहे का याचा विचार करावा. ही वाढ स्थानिक गरजा त्वरित पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक आहे, असे मला वाटते. लोकल बोर्डाच्या कामांमध्ये व जबाबदाऱ्यांमध्ये गरज पडल्यास आपण थोडी वाढ करू शकू. हा फक्त माझा विचार आहे. तुम्ही यावर चिंतन करावे, असे मला वाटते. मी लखनौहून परतल्यावर यावर अधिक सविस्तर बोलेन. मुख्य म्हणजे आपली आर्थिक स्थिती नेहमी उत्तम असावी म्हणजे आपण लोकल बोर्डाना वाढत्या गरजांबरोबर अधिक रक्कम देऊ शकू.

सध्या जी. आर. निंबाळकरांडे असलेल्या खात्यांची माहिती दातार यांनी आत्मसात करावी, असे मला वाटते. याशिवाय त्यांनी लोकल बोर्डस, म्युनिसिपालिटीज व ग्रामपंचायती यांच्या प्रशासनाचाही अभ्यास करावा. काही काळ याकडे लक्ष देण्यासाठी मी त्यांना सांगेन. ही खाती जर त्यांच्याकडे दिले, तरी त्यांनी आपले आधीचे काम - खाजगी व राज्याच्या गुंतवणुकीचे-करीत राहावे. गुणाजीरावांनी अकाऊंटंट जनरलचे काम शिकून घ्यावे व मदतकार्याकडे ही लक्ष घ्यावे. मी कदाचित बदल करणार नाही; पण दोन्ही अधिकाऱ्यांनी नवीन खात्यांची कामे करण्यात सक्षम व्हावे. सध्याची कर्तव्ये बजावताना त्यांनी राज्याच्या धोरणाची व तपशिलाचीही माहिती करून घ्यावी. मी राज्याबाहेर असताना तुम्ही ऑंबेगावकरांना शिक्षण विभागाचे काम पाहण्यास सांगाल का?

आपला
सयाजीराव गायकवाड

१२६५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ जाने. १९१६

प्रिय दिवाणसाहेब,

विद्या नावाच्या परिचारिकेच्या मामल्याबदल डॉ. मायर (Mayer) माझ्याशी बोलले. काही प्रमाणात गणपतरावांनी हा मामला हाताळला होता. या मामल्याबदल त्यांचे काय म्हणणे आहे हे गणपतराव व डॉ. मायर यांना विचारून योग्य ती कार्यवाही करण्यास सांगाल का?

आपला
सयाजीराव गायकवाड

१२६६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ जाने. १९१६

प्रिय दिवाणसाहेब,

नेटिव्ह ब्रिटिश रेजिमेंटचा खर्च व माहिती आपण कर्नल इम्पे यांना खाजगीपणे विचाराल का? मला ज्या मुद्यांची माहिती हवी आहे ती जनरल बर्डवूड यांना ठाऊक आहे. तुम्हाला आवश्यक वाटल्यास तुम्ही इतरही मुद्यांची माहिती मागू शकता.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

१२६७

६, क्लाईड रोड, लखनौ
६ जाने. १९१६

प्रिय मि. वुड,

मी काही दिवसांसाठी लखनौला आलो असून, लवकरच बडोद्याला परतेन. क्वाईसरॉयना सोयीचे असेल तर दिल्लीला थांबून त्यांची भेट घ्यावी, असे मला वाटते. त्यांना कुठली तारीख व वेळ सोयीची आहे हे मला कळवाल का? मी १० जानेवारीला येथून निघण्याचा विचार करीत आहे.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, मा. मि. जे. बी. वुड, सी.आय.ई., भारत सरकारचे राजकीय सचिव, दिल्ली.

१२६८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
६ जानेवारी १९१६

प्रिय दिवाणसाहेब,

हे पत्र मी महाराजांच्या आज्ञेवरून लिहीत आहे. आम्ही काल रात्री ८.३० वाजता येथे पोहोचलो. एस. एस. पर्शिया हे जहाज बुडाल्याचे समजल्याने महाराजांना धक्का बसला असून, ते सरकारला मदत करू इच्छितात. या दृष्टीनेच त्यांनी नेटिव्ह ब्रिटिश इन्फंट्री रेजिमेंटची माहिती मिळवण्यासाठी आपणास सांगितले होते. या रेजिमेंटमध्ये आठशे सैनिक आहेत हे त्यांना ठाऊक आहे. आता तुम्ही इम्पिरियल सर्किंस इन्फंट्री (पायदळ) व नेटिव्ह कॅबलरी (घोडदळ) रेजिमेंटचीही माहिती मिळवावी, अशी त्यांची इच्छा आहे. सरकारला सैन्य उपलब्ध करून देण्याचा हेतू यामागे आहे. त्यांना खर्चाबदल काहीच कल्पना नव्हती. तुम्ही इम्पे यांना विश्वासात घेऊन सरकारला पायदळाची की घोडदळाची तुकडी अधिक स्वीकारार्ह वाटेल याची त्यांच्याकडून माहिती घ्यावी किंवा याव्यतिरिक्त मदत करण्याचा दुसरा एखादा मार्ग आहे का असेही विचारावे. कुठल्याही बाबतीत आपल्याला रक्कमच द्यावी लागणार, कारण आपणाकडे मदतीस पाठवण्यासाठी सैनिक नाहीत. आपली इच्छा लवकर अमलात आणावी अशी महाराजांची इच्छा आहे.

आपला
आर. आर. शिरगावकर

१२६९

६, क्लाईड रोड, लखनौ
७ जाने. १९१६

प्रिय दिवाणसाहेब,

मी कालच्या पत्रात लिहिलेल्या मुद्दांबाबत महाराजांनी एक पत्र तुम्हाला लिहिले आहे. त्यांनी माझ्या कालच्या पत्रानुसार काहीही कार्यवाही न करण्याबदल तुम्हाला एक तारही केली आहे. मी हे पत्र ती तार व महाराजांच्या पत्रातील शेवटचा परिच्छेद अधिक स्पष्ट करण्यासाठी लिहीत आहे. माझ्या पत्रानुसार कार्यवाही करू नका याचा अर्थ महाराजांना अभिप्रेत आहे, तो असा-तुम्ही आता कर्नल इम्पे यांना सरकारला मदत करण्याचा अन्य काही मार्ग आहे का, असे विचारण्याची गरज नाही. कारण महाराजांनी युद्ध चालू असेपर्यंत (इंग्रज) सरकारला दरमहा १२,०००/- रुपयांची मदत करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

त्यामुळे ब्रिटिश नेटिव्ह इन्फंट्री वा कॅबलरी यांच्या संदर्भात चौकशी करण्याची गरज नाही; पण तरीही संदर्भासाठी आपणाकडे असावी, म्हणून तुम्ही ती माहिती घेऊन ठेवावी. भविष्यात

ती उपयोगी ठरू शकेल. त्यामुळे महाराजांनी माझ्या पत्रातील या भागासंदर्भातच कार्यवाही करण्यास सांगितले आहे. महाराजांची प्रकृती उत्तम आहे. बडोद्याचे वातावरण या थंडीच्या दिवसांत चांगले असेल. नमस्कारासहित.

आपला
आर. आर. शिरगावकर

१२७०

६, क्लाईड रोड, लखनौ
७ जाने. १९१६

प्रिय दिवाणसाहेब,

श्री. शिरगावकरांनी काल तुम्हाला सरकारला आणखी मदत करण्यासंदर्भात पत्र लिहिले होते; पण विचारांती मला असे वाटले की, युद्ध संपेपर्यंत (म्हणजे इंग्लंडची जर्मनीशी शांतता प्रस्थापित होईपर्यंत) सरकारला दरमहा १२,००० रुपये (रेसिडेंटमार्फत) देणे हा उत्तम पर्याय आहे. सरकारने त्या रकमेचा त्याला योग्य वाटेल त्याप्रमाणे युद्धासंदर्भात उपयोग करावा. ही रक्कम दरमहा दि. १ जाने. १९१६ पासून देण्यात येईल. शिरगावकरांच्या पत्रात विचारलेली माहिती तुमच्या कार्यालयात भविष्यातील संदर्भासाठी उपलब्ध ठेवण्यात यावी.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

१२७१

६, क्लाईड रोड, लखनौ
८ जाने. १९१६

प्रिय महोदय (मा. मिस्टर बुड, सिमला),

मा. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या निर्देशानुसार मी आपणास हे पत्र लिहीत आहे. त्यांनी क्वॉर्इसरॉयना भेटण्याची इच्छा प्रगट केली आहे व आपणाकडून माहिती मिळाल्यावर ते ११ तारखेनंतर कधीही येथून निघण्याच्या तयारीत आहेत. क्वॉर्इसरॉय यांना भेटल्यानंतर अधिक काळ दिल्लीत राहणे त्यांना गैरसोयीचे आहे. त्यामुळे आपण महाराज हे क्वॉर्इसरॉय यांना किती तारखेला, किती वाजता भेटू शकतील हे कळवल्यास महाराजांना त्यानुसार आपला कार्यक्रम तयार करता येईल.

आपला
आर. आर. शिरगावकर

१२७२

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
१२ जाने. १९१६

प्रिय कन्येस,

तुझ्या कालच्या तारेबदल व त्याआधीच्या पत्राबदल धन्यवाद. प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे त्या पत्राचे मी लवकर उत्तर देऊ शकलो नाही. माझ्या डाव्या पायात गोळा आला होता. त्यामुळे मी थोडा लंगडत चालत होतो. बाकी मी ठीक आहे व तूही खुशाल असशील अशी आशा आहे. टेनिस टूर्नामेंट पाहण्यात आमचे दहा दिवस चांगले गेले. १८ जानेवारीला मी २ दिवस जिल्ह्याच्या दौऱ्यावर जाणार आहे. तुम्ही सारे कुशल असाल अशी आशा आहे.

तुझा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१२७३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ जाने. १९१६

प्रिय लेडी मीड यांस,

तुम्ही कुशल आहात हे समजून आनंद वाटला. युद्धाचा आपणा सर्वानाच खूप त्रास होत आहे व ते लवकर संपावे, अशी आपण सगळेजेण मनःपूर्वक प्रार्थना करीत आहोत. किती माणसे मारली जात आहेत, किती उद्योगधंदे विस्थापित होत आहेत! येथे यंदा दुष्काळ पडणार असे वाटत होते; पण पावसाळ्याच्या अगदी अखेरीस थोडा पाऊस पडला व त्याने आम्हाला तारून नेले. मी अधिक लिहायला नको, अन्यथा तुम्ही कंटाळाल. मला माझे दयाळू जुने मित्र सर रिचर्ड मीड * यांची नेहमीच आठवण येते व त्यांच्या प्रेमळ व दयाळू वागणुकीच्या घटना आठवतात. आपल्या कन्यांना व पुत्रांना तसेच ज्यांच्याबरोबर गोल्फ खेळण्याचा मला आनंद मिळाला त्या आपल्या जामाताला कृपया माझी आठवण द्याल का?

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* सयाजीराव तरुण असताना रिचर्ड मीड हे बडोद्याचे रेसिडेंट होते.

१२७४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ जाने. १९१६

प्रिय स्नेही (हैदराबादचे निझाम),

काही अपरिहार्य कारणामुळे मी हे पत्र आधी लिहू शकलो नाही, याबदल क्षमस्व. आपण उल्लेख केलेल्या तारखांना मी मुंबईत असेन. मी आपणाबरोबर मोठारमध्ये ड्राइव करू शकेन किंवा भोजन करू शकेन. आपणास जे योग्य वाटेल ते कळवा. काही कारणामुळे जर मी येऊ शकणार नसेन, तर तसे मी आपणास एक आठवडा आधी कळवीन, म्हणजे आपली गैरसोय होणार नाही. आपण कुशल असाल. आपल्या दयाळूपणाबदल धन्यवाद!

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२७५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ जाने. १९१६

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली (बडोद्याचे माजी रेसिडेंट),

पत्र लिहिण्यास उशीर झाल्याबदल क्षमस्व. आपली मला सतत आठवण येत असते. तुमची इंग्लंडमध्ये बदली झाली याने तुम्हाला आनंदच वाटला असेल. आता तेथे तुम्ही आपल्या जुन्या मित्रांना भेटू शकाल. मी माझ्या राज्यातल्या काही जिल्ह्यांचा दौरा करीत होतो. सगळीकडे ठीकठाक आहे आणि कुणाची काहीही तक्रार नाही असे दिसले. म्हैसूरुचे महाराज येथे भेटीसाठी आले होते. केटलवेल्स यांना माझ्या शुभेच्छा कळवा. आपल्या कन्यांना माझे स्मरण द्या. आपण कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२७६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२८ जाने. १९१६

प्रिय महाराज (म्हैसूरचे महाराज),

आपल्या १३ जानेवारीच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपण बडोद्यात दोन दिवस थांबणार असे लिहिले आहे; पण आपण येथे आठवडाभर थांबावे, असे मला वाटते. आम्हाला आपल्या सहवासाचा आनंद मिळेल. आपणास शक्य असेल तर आपल्या प्रस्तावित तारखेच्या आधीही आपण येऊ शकता किंवा दिल्लीहून परताना येथे येऊ शकता. तुमचे भव्य स्वागत करावे, असा माझा विचार होता; पण सध्या युद्ध चालू असल्यामुळे मी सर्व समारंभ साथेपणाने करायचे ठरवले आहे आणि याला तुमची काही हरकत वा आक्षेप नसावा. कृपया मला आपल्या तारखा कळवाव्यात. म्हणजे मी आपल्या इच्छा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीन. खुशाल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२७७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२९ जाने. १९१६

प्रिय कर्नल इम्पे,

आपण संध्याकाळी मोकळे असाल तर मी संध्याकाळी ६ वाजता तुम्हाला कारमधून फेरफटक्यासाठी बाहेर नेऊ इच्छितो. तुमचा काही निरोप आला नाही तर तुम्हाला हा प्रस्ताव मान्य आहे असे मी समजेन. जयसिंहराव यांची लहान कन्या दोन दिवसांपूर्वी निवर्तली हे ऐकून तुम्हाला वाईट वाटेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

युवराज जयसिंहराव यांची कन्या (वत्सलाराजे) यांचा जन्म १२/३/१९१५ रोजी झाला होता. त्यांचे २६/०१/२०१६ रोजी निधन झाले. युवराज तेव्हा नायब सुभा होते.

१२७८

कॅम्प दबका
१० फेब्रु. १९१६

प्रिय दिवाणसाहेब,

तुमच्याशी मी आधीच एका रेल्वे तज्ज्ञाबदल बोललो आहे. ते येथे येण्यास काही काळ लागेल. (इंग्रज) सरकार काही काळ एखाद्या तज्ज्ञ व्यक्तीला पाठवू शकणार नाही. तोवर जुन्या डिव्हिजनल सिस्टीमसंदर्भातील कॉन्ट्रॅक्टस् देण्यात यावीत पब्लिक वर्क्स एक्झिक्युटिव इंजिनिअरला एक सदस्य मानण्यात यावे. ते त्यांच्या अधिकारानुसार कंत्राटे मंजूर करतील किंवा त्यांच्या अधिकारात बसत नसल्यास ती कंत्राटे ते रेल्वे चीफ इंजिनिअरकडे सुपूर्द करतील. खूप कमी रेल्वे अशा आहेत. त्यांची कंत्राटे द्यावी लागतात व अधिकचे काम डिस्ट्रिक्ट इंजिनिअर्स सहजपणे करतात. सगळे अधिकार एकाच कार्यालयाकडे असणे हे चुकीचे आहे. ते कार्यालय पर्यवेक्षण करू शकत नाही. सगळ्या तपशिलांकडे लक्ष देऊ शकत नाही आणि तरीही सरकारला स्वतंत्रपणे सल्ला देऊ शकते. कौन्सिलने (सल्लागार मंडळाने) निर्णय घेण्यापूर्वी होणाऱ्या चर्चेस मि. ब्रायंट यांना उपस्थित ठेवावे.

सचिवालयाच्या तत्त्वांबदल व कार्याबदल आपल्याला मार्गदर्शन करू शकेल अशा एखाद्या सक्षम व अनुभवी अधिकाऱ्याला म्हैसूर किंवा त्रावणकोरहून बोलवावे. त्या अधिकाऱ्याने आपल्याबरोबर मंत्रालयासंदर्भातील सर्व नियम आणले, तर अधिकच चांगले होईल.

नुकसानभरपाईच्या नियमांचे शहरात नीट पालन केले जात नाही असे मला वाटते. नीट हिशेब न करता अवास्तव नुकसानभरपाई दिली जाते असे मला वाटते. हा प्रश्न ताबडतोब हाती घेऊन सोडवला पाहिजे. अवास्तव अशी अधिक नुकसानभरपाई दिली जात असेल तर ते थांबवले पाहिजे. सुधारणा त्वरित न करता निर्णय घेण्यात खूप वेळ घालवला जातो असे मला वाटते.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

१२७९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२ मार्च १९१६

प्रिय दिवाणसाहेब,

राज्यातील कुठल्याही दर्जाच्या प्रत्येक कर्मचाऱ्याचे वर्तन हे सर्व बाबतीत योग्यच आहे याकडे लक्ष देणे हे तुमचे व राज्यातील वरच्या दर्जाच्या अधिकाऱ्याचे कर्तव्य आहे. जर एखाद्या कर्मचाऱ्याचे वर्तन उचित व योग्य नसेल, तर त्यांना ते सुधारायला भाग पाडणे हे तुमचे व

इतरांचे कर्तव्य आहे. मला कुठल्या प्रकारचे जीवन जगावे लागत आहे हे तुम्हाला ठाऊक आहे. लोक माझ्यासमोर आपल्या खाच्या रूपात येत नाहीत. माझा त्यांच्याशी परिचय फक्त वरवरचा व मर्यादित असणे व मला त्यांच्या जीवनाची, त्यांच्या मतांची व खाजगीतील वर्तणूक कशी आहे याची माहिती नसणे हे अगदी स्वाभाविक आहे. त्यांच्याबदल मला माहिती असल्याची इतरांची अपेक्षा करणेही रास्त नाही. माझा लोकांशी येणारा संबंध हा फक्त औपचारिक पातळीवरचा असतो ही माझी मोठी अडचण आहे. लोकांच्या वर्तणुकीबदल माहिती मिळवण्याचे कुठलेही खाजगी मार्ग किंवा स्रोत माझ्याकडे मुळीच नाहीत.

जुन्या काळात परिस्थिती आणि राजांची जीवनशैली वेगळी होती आणि त्यांना आपल्या कर्मचाऱ्यांबदल माझ्यापेक्षा अधिक माहिती असे. खरे तर परप्रेनुसार राजाला आपल्या लोकांबदल अधिक माहिती असायला हवी; पण सत्य मात्र तसे नाही. प्रशासन हे आता अधिक सुस्थिर, संविधानिक व विकेंद्रित झाले आहे आणि त्यामुळे राजाला सगळी माहिती असण्याची शक्यता कमी झाली आहे. मी अधिकाऱ्यांच्या अनुचित वर्तनाकडे मुद्दाम दुर्लक्ष करतो असा आरोप करणे म्हणजे मला कॉमन सेन्स नाही असे म्हणण्यासारखे आहे. माझ्यावर अशी शेरेबाजी करणारे लोक जर सुबुद्ध असतील, तर ते कधीही असा विचार करणार नाहीत; पण दुर्दैवाने असे लोक फार कमी असतात.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

१२८०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
९ मार्च १९१६

प्रिय महाराज (काश्मीरचे महाराज),

माझ्या मुंबईच्या घरासंदर्भातील तुमच्या तारेमुळे मला आनंद झाला. तुम्हालाही माझी तार मिळालीच असेल. तुमच्या मुंबईतील मुक्कामाच्या वेळी माझे मुंबईतील घर तुम्ही वापरायला हरकत नाही. मी त्या आठवड्यात मुंबईस आलो तर तुम्हाला भेटायला मला आनंदच वाटेल. मुंबईला जाताना किंवा मुंबईहून परतताना आपण बडोद्यास उत्तरून काही दिवस माझ्या राजधानीला भेट द्याल का? आपले आतिथ्य करायला मला आनंद वाटेल. तुमची भेट ही माझ्या राज्यासाठी सन्मान असेल व त्यामुळे आपली मैत्री अधिक पक्की होईल. पुढचा उन्हाळा काश्मीरमध्ये घालवण्याची माझी इच्छा आहे. अर्थात, आपली अनुमती असेल तर. मला हवापालटाची व थंड हवामानाची गरज आहे व आपल्या सुंदर राज्यात काही काळ राहण्याची माझी इच्छा आहे. आपल्या परवानगीने मी माझी व्यवस्था स्वतंत्रपणे करीन म्हणजे आपणास फार तसदी होणार नाही. हा कार्यक्रम आपणास योग्य वाटेल का? आपणाकडून उत्तर आल्यानंतर मी पक्की व्यवस्था करीन व तसे आपणास कळवीन. आपली प्रकृती उत्तम असेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२८१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१० मार्च १९१६

प्रिय लेडी विलिंग्डन,

दिल्ली येथील लेडी हार्डिंज मेडिकल कॉलेजसाठी देणगीरूपाने मदत करण्याचे आवाहन करणाऱ्या आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. अशा उपक्रमांचे भारतीय लोक स्वागतच करतात व मदत करण्यासाठी केलेल्या आवाहनाला प्रतिसाद देण्यासाठी ते तत्पर असतात. मी याआधी वरील कॉलेजला एक लाख रुपयांची देणगी दिली आहे हे आपणास ठाऊकच असेल. लेडी हार्डिंजना मेडिकल कॉलेज काढण्याची कल्पना फार प्रिय होती. त्यामुळे मी कॉलेजमधील वॉर्डस् बांधण्याच्या कामासाठी रुपये ६२,०००/- देणगी देण्याचे ठरवले आहे.

बडोदा हे मुंबई राज्यात येत नसले तरी मैत्रीपूर्ण शेजारी म्हणून आमच्यामध्ये पक्के स्नेहसंबंध आहेत. महाराणी साहेबही आपल्या पत्राबद्दल आपणास धन्यवाद देऊ इच्छितात. लॉर्ड विलिंग्डन यांना आमचे नमस्कार सांगावेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२८२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१३ मार्च १९१६

प्रिय मित्र (हैदराबादचे निझाम),

मी आपणाबरोबर मुंबईत १ एप्रिल रोजी दुपारच्या भोजनाचे आमंत्रण स्वीकारले होते; पण माझ्या सध्याच्या आजारपणामुळे व औषधोपचारांमुळे मी ही संधी घेऊ शकत नाही. पुन्हा कधीतरी आपल्याला भेटण्याची संधी मिळेल, अशी आशा आहे. आपण पुढील हिवाळ्यात बडोद्याला भेट दिल्यास मला सन्मान झाल्यासारखे वाटेल. कृपया आपण सर आणि लेडी पिन्हे (Pinhey) यांना माझे स्मरण देण्याची मेहरबानी कराल का? धन्यवादांसह.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२८३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१३ मार्च १९१६

प्रिय बंधू (श्री. संपत्तराव गायकवाड),

माझ्या प्रकृतीची चौकशी केल्याबद्दल धन्यवाद. आता माझी प्रकृती चांगली आहे. अपचनाचा त्रास संपत्त्याने आता प्रकृती सुधारत आहे. काळजी करू नये. सतत संपर्क राहू घावा. तुम्ही कुशल असाल, अब्बांचेही कुशल असेल. येथील हवामान फार उष्ण आहे; पण मी सहसा बाहेर पडत नसल्याने मला त्याचा त्रास जाणवत नाही.

आपला प्रेमळ बंधू
सयाजीराव गायकवाड

१२८४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१८ मार्च १९१६

प्रिय रेह. विडेन यांस,

आपणाकडून बरेच दिवसांत काही पत्र नाही. आपण व आपल्या पत्नी कुशल असाल. सध्या चालू असलेले युद्ध हे भयानक असून ते जितक्या लवकर थांबून शांतता प्रस्थापित होईल तितके बरे. लोकांची आणि मालमत्तेची हानी यांचा विचार करताना डोळे गरगरतात. युद्धाचा आपल्यावर, आपल्या व्यवसायावर कसा परिणाम झाला आहे?

मी सध्या मुंबईत (एका दाक्षिणात्य वैद्याकडून ‘मलबार बारस’ हा) उपचार घेत आहे. उन्हाळ्यात कुठे जावे हे अद्याप मी ठरवलेले नाही. लॉर्ड हार्डिंज हे एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यात भारतातून परत जात असून, त्याच आठवड्यात लॉर्ड चेम्सफर्ड हे त्यांची जागा घेण्यासाठी येत आहेत हे आपण ऐकलेच असेल. अधूनमधून पत्र लिहून आपली खुशाली कळवीत जाणे. आपल्या भगिनीही कुशल असतील.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२८५

बडोदे

१ एप्रिल १९१६

चि. सौ. खाशीबाई माळेगावकर, मु. माळेगाव यांस,

अनेक आशीर्वाद. आपली २९-०२-१९१६ व २७-०३-१९१६ अशी दोन्ही पत्रे पोहोचली. मध्यंतरी मी वैद्याचे औषध घेत असल्याने काम पाहत नव्हतो. त्यामुळे उत्तर पाठवले नाही.

तुम्ही खाजगी खर्चाकरिता काही रकमेची मागणी केली; परंतु त्याबद्दल तूर्त काही सवड करिता येणार नाही. त्यास नाईलाज आहे.

येथे सर्व खाशांच्या तब्यती चांगल्या आहेत.

कळावे, हा आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

१२८६

बडोदा

६ एप्रिल १९१६

प्रिय युवराजी वृंदा (कपूरथळाच्या महाराणी),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. कुठल्याशा फ्रेंच चॅरिटी फंडसंदर्भात आपले काही पत्र वा कागदपत्रे आल्याचे मला आठवत नाही. तो कशासाठी आहे हेही मला ठाऊक नाही; परंतु आपल्या शिफारशीवर विश्वास ठेवून तो योग्य कारणांसाठी असेल असे समजून मी त्या फंडासाठी रुपये ४,०००/- पाठवीत आहे. माझे खानगी कारभारी ती रक्कम पाठवण्याची व्यवस्था करतील. तुम्हास या सीझनमध्ये महाबळेश्वर वा पुणे येथे भेटता येणार नाही, याचे वाईट वाटते. कारण आम्ही काही दिवस मरी किंवा काशमीरला जाण्याचा विचार करीत आहोत. राणीसाहेबांनी तुम्हाला नमस्कार सांगितला आहे.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१२८७

बडोदा

१३ एप्रिल १९१६

प्रिय महाराज (काश्मीरचे सर प्रतापसिंहजी) *

माझ्या जय महात या मुंबईतील महालातील आपले वास्तव्य आरामदायक झाले हे कळवल्याबद्दल मी आपला कृतज्ञ आहे. आपल्या बडोदा भेटीत मी जे काही थोडेफार आतिथ्य करू शकलो त्याबद्दल आपण समाधान व्यक्त केलेत याने आनंद वाटला.[•] आपण फारच थोडा काळ येथे राहिलात. पुढील भेटीच्या वेळी द्वारकेला जाताना येथे अधिक काळ थांबावे. या उन्हाळ्यात श्रीनगरमध्ये आपणास भेटण्याची आम्ही प्रतीक्षा करीत आहोत. कळावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* यांचे निधन २३-१-१९२३ रोजी झाले.

• प्रतापसिंहजींनी मार्च १९१६ मध्ये बडोद्याला फक्त एक दिवसाची भेट दिली होती. ही त्यांची पहिली बडोदा भेट होती.

१२८८

बडोदा

१३ एप्रिल १९१६

प्रिय महाराज (गवाल्हेरचे शिंदे),

आपण मराठा समाजात शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या कार्यात रस घेत आहात हे खाशेसाहेब यांच्याकडून समजले व खूप आनंद झाला. माझेही या कार्यावर बन्याच काळापासून चिंतन चालू होते व मीही या कार्यासाठी वेळोवेळी मदत करण्याबाबतीत पावले उचलली आहेत. आता असे समजते की, ऑल इंडिया मराठा लीग स्थापन होत आहे व त्याची सेंट्रल जनरल बॉडी मुंबईत असणार आहे. वैयक्तिक प्रयत्नांवर याचा कसा परिणाम होईल हे मला ठाऊक नाही; पण आपण या प्रश्नात लक्ष घातले आहे हे समजून मला आनंद झाला. या संदर्भातील प्रस्तावाला अधिक काटेकोर स्वरूप आल्यावर तुम्ही जर तो मला अभ्यासासाठी पाठवलात, तर मला तो अभ्यासता येईल व गरज पडल्यास काही आर्थिक देणगीही या कार्यासाठी देता येईल. शिक्षणाच्या कार्यासंबंधातील आपली उद्दिष्टे खरोखर उदात्त आहेत. कळावे.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

१२८९

जयमहाल पॅलेस, मुंबई
१८ एप्रिल १९१६

लेडी विलिंग्डन यांना, लेडी हार्डिंज मेडिकल कॉलेजसाठी देणारीचे
पैसे पाठवीत असल्याबद्दलचे पत्र.

१२९०

मुंबई

१८ एप्रिल १९१६

प्रिय मि. सेडॉन (Seddon),

मुंबई सचिवालयाच्या धर्तीवर बडोद्यात सचिवालय (secretariat) सुरु करण्याचा सल्ला आपण मला द्याल का? आपण यासंदर्भात मला आपले मत सांगावे, कारण या संदर्भात काही प्रश्न प्रलंबित आहेत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२९१

मुंबई

१८ एप्रिल १९१६

प्रिय दिवाणसाहेब (व्ही. पी. माथवराव),

सध्या इंदूरमध्ये नोकरी करीत असलेले श्री. दळवी (चीफ जस्टिस भांडारकरांचे जावई) बडोदा राज्यात नोकरीसाठी (आपल्या पदरी) येऊ इच्छितात. तुम्ही भांडारकरांशी बोलून, आपण श्री. दळवींना नोकरीत घ्यावे का व कुठल्या अटीवर घ्यावे हे मला सांगाल का? तुमच्या ऑफिसातील जी. एस. भाटे यांना मी ज्या अटी मान्य केल्या आहेत त्यापेक्षा चांगल्या अटी मान्य करू शकत नाही. शिवाय मला नेहमी मदत करणाऱ्या इंदूरच्या महाराजा होळकरांना नाराज करून मी श्री. दळवींना आपल्या राज्यात नोकरी देऊ इच्छित नाही.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३४९

१२९२

जय महाल पॅलेस, मुंबई
१८ एप्रिल १९१६

प्रिय पुत्र (युवराज शिवाजीराव),

तुम्हाला अमरेली फार उषा वाटत असेल किंवा तुम्हाला त्या शहराचा कंटाळा आला असेल तर तुम्ही नवसारीला किंवा मेहसाणाला जाऊ शकता. मेहसाणा येथे आपल्या कार्यालयातील माझ्यासाठी आरक्षित ठेवलेल्या जागेत तुम्ही राहू शकता. नवसारीतली निवास व्यवस्था तितकीशी चांगली नाही. तुम्ही खेळ खेळावेत असे मला वाटते. तुम्ही मुंबईला जाऊ नये. त्याबद्दल आपण भविष्यात विचार करू; पण खेळ खेळण्यात काहीच तोटा नाही. तुम्ही उन्हाळ्यात हिल स्टेशनवर जावे असा सल्ला मी तुम्हाला देणार नाही. तुम्हाला हिल स्टेशनवर जाण्यापेक्षा स्थिर अशा निरोगी जीवनाची गरज आहे. मी येथे दंतवैद्याला भेटण्यासाठी आलो आहे. माझा एक दात तुटला असून, तो पुन्हा लावून घेण्याची गरज आहे. तुमचा मुलगा चांगला वाढतो आहे व कुशल आहे. तुमच्या पत्नींना माझे स्मरण घावे.

तुमचा प्रेमळ पिता
सयाजीराव गायकवाड

१२९३

जयमहाल पॅलेस, मुंबई
१८ एप्रिल १९१६

प्रिय महाराज (इंदूरचे होळकर),

मी काशमीरला जाण्याआधी दंतवैद्याला भेटण्यासाठी येथे आलो आहे. काशमीरमध्ये निवास व्यवस्थेसंबंधी आपण तारेने दिलेल्या माहितीबद्दल धन्यवाद.

डॉ. भालचंद्र मला म्हणाले की, ते तुम्हाला काही रक्कम देऊ लागतात व तिच्यासाठी तुम्ही त्यांच्याकडे तगादा करीत आहात. तुम्ही त्यांच्यावर मेहरबानी केलीत (व ते येणे माफ केलेत) तर त्यांच्यावर उपकार होतील. कारण उतारवयात आलेल्या अनरेक्षित अडचणींमुळे सध्या ते त्रस्त आहेत. हे मी तुमची कुठलीही असुविधा व्हावी म्हणून लिहीत नाही व ही शिफारस केल्याबद्दल आपण मला क्षमा कराल, अशी आशा आहे. आपण मसुरीतील मुक्कामाचा आनंद घेत असाल. महाराणी आणि मुलांना माझे स्मरण घावे.*

आपला
सयाजीराव गायकवाड

* सयाजीरावांनी किती नम्रपणे व सभ्यपणे ही शिफारस केली आहे हे पाहण्यासारखे आहे.

१२९४

बडोदा

२९ एप्रिल १९१६

प्रिय दिवाणसाहेब,

पुढच्या मंगळवारी मी काश्मीरला जाण्यासाठी निघत आहे. काही मुद्यांवर तुम्हाला माझे काही निर्देश, सूचना हव्या असतील किंवा माझ्या इच्छा जाणून घ्यायच्या असतील, तर तुम्ही त्या निःसंशयपणे जाणून घ्याल हे मला ठाऊक आहे. मी असे न सुचवता तुमच्याकडून हे झाले पाहिजे. मी तुम्हाला लालबाग मामल्याची आठवण करून देतो आहे, त्या मामल्यात बिलाभाई (असिस्टेंट अकाउंटंट जनरल) यांनी मि. स्टीव्हन्स यांची बिले नीट छाननी न करता देऊन टाकली होती. तुम्ही सर्वश्री दातार, कॉइल (Koyle), मनुभाई आणि आंबेगावकर यांनी हा मामला कोठीच्या इमारतीत मला स्पष्ट करून सांगितला होता. त्यावर मी आदेश दिले होते; पण त्याची कार्यवाही अद्यापपर्यंत झालेली नाही. आता तुम्ही कार्यवाही कराल ना?

मी माझ्या राज्यातील अधिकाऱ्यांच्या आणि खात्यांच्या विभागात अगदी मर्यादित प्रमाणात येतो. अर्थात, इतर राजांपेक्षा मी कदाचित अधिक तपशिलात जात असेन व माझ्या राज्याचे मंत्री व अधिकारी आपल्या हाताखालील कर्मचाऱ्यांवर नीट लक्ष ठेवत असतील असा अद्यापही विश्वास ठेवत असेन. मी आणखी तपशिलात जात नाही.

वरच्या अधिकाऱ्यांनी आपल्या हाताखालील कर्मचाऱ्यांवर अधिक चांगले लक्ष ठेवायला हवे. त्यांच्या कामांवर अधिक जवळून लक्ष द्यायला हवे आणि ही कामे ज्या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी नेमून दिली आहेत, ती उद्दिष्टे नीटपणे साध्य करायला हवीत. बुद्धिमान मंत्र्याला वा खातेप्रमुखाला या कर्मचाऱ्यांच्या प्रयत्नांवर लक्ष द्यायला हवे व त्या कामांमुळे राज्याचे उद्दिष्ट व धोरण योग्यपणे साध्य होते आहे ना हे पाहायला हवे. याची कार्यवाही योग्यपणे होते आहे ना यावर तुम्ही लक्ष दिलेच पाहिजे.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - माझ्या काश्मीर सफरीच्या वेळी माझ्याकडे पाठवण्यात येणारे सर्व मामले कौन्सिलच्या मतासहित यायला हवेत.

- सयाजीराव गायकवाड

१२९५

श्रीनगर, काश्मीर

१३ मे १९१६

प्रिय एला (Ella) (मि. इलियट यांची कन्या),

उन्हाळ्यात हवापालटासाठी मी येथे आलो आहे. येथील हवामान दक्षिण भारतातल्या उटीपेक्षा अधिक थंड आहे आणि निसर्ग अगदी स्वीत्झर्लंडसारखा आहे. मी येथे आठवड्यापूर्वी आलो आहे आणि सध्या येथे पाऊस पडतो आहे. काश्मीरचे महाराजा काल येथे बोटींच्या मिरवणुकीतून आले होते. त्या मिरवणुकीवरून मला व्हेनिसची आठवण आली. तरी येथील लोक म्हणताहेत की, गेल्या वर्षीपेक्षा यावर्षीची मिरवणूक फारशी सुंदर नव्हती.

मी तुम्हाला आणि तुमच्या मातुश्रींना भेट म्हणून काही रक्कम पाठवायचा प्रयत्न केला; पण त्या (तुमच्या मातुश्री) काही सापडल्या नाहीत. त्या ठीक असाव्यात, अशी आशा आहे. भारतातील परिस्थिती एकंदर शांत आहे. सध्या चाललेले युद्ध लवकर थांबेल आणि युरोपात शांतता व समृद्धी येईल अशी आशा आहे. मी तुम्हाला पुन्हा पैसे पाठवायचा प्रयत्न करीन. तुमच्या ८ डिसेंबरच्या पत्राचे मी आधीच उत्तर द्यायला हवे होते; पण कामाच्या धबडग्यामुळे ते शक्य झाले नाही.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

१२९६

श्रीनगर, काश्मीर

१४ मे १९१६

प्रिय श्री. गुप्ता,

आपल्या पत्राबद्दल व त्यांच्यामधील विचारणांबद्दल धन्यवाद. माझी मुले कुशल आहेत. राज्यात सारे ठीक चालले आहे. श्री. व्ही. पी. माधवराव यांना (दिवाणपदावरून) आजारपणामुळे* निवृत्त झावे लागले. शक्य झाले तर तुम्ही मित्र म्हणून पुढच्या हिवाळ्यात बडोद्याला भेट द्यावी असे मला वाटते. तुमच्या निर्णयानंतर मला कळवा. येथील हवामान खूप थंड आहे; पण अवकाळी पाऊस पडतो आहे. तुम्ही मध्ये आजारी होता हे ऐकून वाईट वाटले. आता तुम्ही कुशल असाल. आम्हा दोघांचे तुम्हाला नमस्कार.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* माधवराव ७/५/१९१६ रोजी निवृत्त झाले.

१२९७

श्रीनगर, काश्मीर

१८ मे १९१६

प्रिय श्री. मनुभाई *

आपल्या दोन गोपनीय पत्रांबद्दल धन्यवाद (दोन्हींचा दिनांक एकच, ९ मे १९१६ असा आहे.) जर कशाळकर आपल्या वर्तणुकीत सुधारणा करीत नसतील, तर पुन्हा योग्य ते करावे. त्यांना एकदा जाणीव द्यावी, समज द्यावी. त्यांना इतर कामासाठी भत्ते देण्यात येऊ नयेत, तसेच इतर कामे करू देऊ नयेत.

शंकर बागेच्यासंदर्भात म्हणायचे तर मी ती मालमत्ता विकत घेणार नाही. त्यामुळे तो मुद्दा बंद करावा. मानसिंग^१ रावांच्या दृष्टिकोनातून तो ल्लमला माझ्या मित्रांपासून वाचवा,’ असा मामला आहे. माझा हा दृष्टिकोन आहे व तो चुकीचाही असू शकेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* त्यांनी नुकताच दिवाणपदाचा कार्यभार स्वीकारला होता.

• भाऊसाहेब निंबाळकर हे पदमावती बाई साहेबांचे बंधू होते.

१२९८

श्रीनगर, काश्मीर

१९ मे १९१६

प्रिय एला (मि. इलियट यांची कन्या),

तुमचे १७ एप्रिलचे पत्र आताच मिळाले. मी आधीच तुम्हाला व तुमच्या मातुश्रींना काही रक्कम पाठवण्याची व्यवस्था केली आहे. तुम्हास तुमची प्रस्तावित संस्था त्या रकमेत सुरू करता येईल. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२९९

गुपकर, श्रीनगर, काश्मीर
२८ मे १९१६

प्रिय मनुभाई,

‘एक आकडाबंदी’ खेड्यांचे ‘मोबदला मामले’ अभ्यासून ते तयार ठेवण्यासाठी एक अधिकारी नेमण्याची माझी इच्छा आहे, म्हणजे जेव्हा मोबदला देण्याची वेळ येईल तेव्हा विनाविलंब आदेश देता येतील. म्हणून मि. एल. जी. घाणेकर यांची कडी विभाग नायब सुभा म्हणून नेमणूक करण्यात यावी. कारण तिकडे बरीच ‘एक आकडाबंदी’ खेडी आहेत. तसेच मि. जी. ए. लेले यांची द्वारा - विभाग नायब सुभा म्हणून नेमणूक करावी. लेले रजेवरून परतील तेव्हा या आदेशाची कार्यवाही करावी. श्री. घाणेकर यांनी हे काम आपल्या नायब सुभा म्हणूनच्या कारभाराव्यतिरिक्त करावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३००

श्रीनगर, काश्मीर
२८ मे १९१६

प्रिय पुत्र (श्री. शिवाजीराव),

तुमचे पत्र मिळाले. इतक्या तरुण वयात नेहमी तुम्हाला हिल स्टेशनवर जाण्याची इच्छा का क्वावी? बाळ ठीक आहे. येथील हवामानही उबदार आहे. मी तीन दिवसांसाठी गंधरबाल येथे गेलो होतो. ही माझी तिकडची पहिलीच सहल होती. तुमच्या पत्नीस माझे स्मरण घ्यावे. तिच्या पत्रास मी लवकरच उत्तर देईन.

तुमचा प्रेमळ पिता
शिवाजीराव गायकवाड

१३०१

गुपकर, काश्मीर
३ जून १९१६

प्रिय पुतणे (डी. बी. गणपतराव गायकवाड),

आज मिळालेल्या तुमच्या पत्राने आनंद वाटला. तुम्ही तिकडच्या मामल्यांकडे लक्ष देत आहात यावर माझा विश्वास आहे व त्यामुळे मी काळजी करीत नाहीये. मला वाटते की, आपल्या

हाताखालील कर्मचाऱ्यांवर अधिक व कडक लक्ष ठेवण्याची गरज आहे. शेतकी खात्याची कागदपत्रे तुम्ही हातावेगळी केलीत का? नसल्यास ती लवकर हातावेगळी करावीत, अन्यथा आदेशांचा तोच परिणाम होणार नाही.

श्रीनगरचे तापमान अधिक असल्यामुळे मी गुलमर्गला जाण्याचा विचार करीत आहे. गुलमर्ग अधिक उंचीवर व थंड आहे; पण तिथले घर २३ जूनपर्यंत तयार होणार नाही. त्यापूर्वी मी बारा दिवसांच्या एका ट्रीपवर जात आहे. तुम्ही व तुमची मुले कुशल असाल. सर्वांना माझे स्मरण द्यावे.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१३०२

श्रीनगर, काशीर
३ जून १९१६

प्रिय इंदुमती (श्री. फत्तेसिंहरावांची ज्येष्ठ कन्या),

तुम्हा सर्वांची पत्रे मिळाल्याने मला आनंद झाला. हे पत्र सर्वांना दाखवा, कारण त्यात सर्वांनी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे आहेत. तुमची प्रतापगडची सहल चांगली व शिक्षणप्रद झाली असेल. आम्ही कुशल आहोत. काही आठवड्यांनी आम्ही गुलमर्गला जाणार आहोत. इकडे फळे चांगली मिळतात; पण ती तिकडे पाठवता येत नाहीत, म्हणून वाईट वाटते. तुमच्या मातुश्रींना माझे स्मरण द्यावे.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१३०३

गुपकर, श्रीनगर, काशीर
३ जून १९१६

प्रिय महाराज (इंदूरचे होळकर),

३० मेच्या आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. त्यात आपण डॉ. सर भालचंद्र कृष्णा भाटवडेकरांच्या संदर्भात लिहिले आहे. त्यांनी मला त्यांचा विषय तुमच्या पुढे मांडायला सांगितला होता. यापेक्षा अधिक काहीही मला म्हणायचे नाही.

श्रीनगर उबदार आहे आणि मी अच्छाबलला जाणार आहे. तेथे खूप वर्षांपूर्वी मी तुम्हाला तुमचे तेथील पालक मेजर फोर्स यांच्यासहित भेटलो होतो. तेथे पंधरा दिवस राहिल्यानंतर मी गुलमर्गला जायचा विचार करीत आहे. तुम्ही आणि तुमचे सर्व कुटुंबीय कुशल असाल व मसुरीतील मुक्कामाचा आनंद घेत असाल. तुम्ही आपल्या प्रकृतीची नेहमी काळजी घेतली पाहिजे. महाराण्यांना व मुलांना माझे स्मरण द्यावे. आम्हा दोघांच्या नमस्कारांसहित.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३५५

१३०४

श्रीनगर, काश्मीर
४ जून १९१६

प्रिय बंधु (श्री. संपत्तराव),

बडोद्याला कधी परतायचे हे मी अद्याप ठरवलेले नाही; पण बहुधा ऑगस्टआधी मी परत येणार नाही. तुम्हाला इकडे यायचे आहे का? श्रीनगरमध्ये उन्हाळा आहे, म्हणून मी गुलमर्गला जाणार आहे; पण तेथील घर २० जूनपर्यंत तयार होणार नाही. एन. घाटगे यांच्या पत्नीला देणे असलेल्या रकमेच्या मामल्याचे काय झाले? तो मामला नीट हाताळला गेला नाही, असे मला वाटते. अगदी तुमच्या सूचनासुद्धा पाळल्या गेलेल्या नाहीत.

मला त्यावर काही शेरे द्यायचे आहेत. ते तुमच्याकडे येतील. या मामल्यात माझी काही चूक असेल तर ती सुधारण्यात मला आनंदच होईल. आबांनी माझ्याकडे भत्ता अपुरा आहे, अशी तक्रार केली आहे. ते वाहवत जाणार नाहीत यासाठी तुम्ही प्रयत्न केले पाहिजेत. दुष्काळी परिस्थितीवर तुम्ही नजर ठेवून योग्य ती कार्यवाही करीत असाल, अशी आशा आहे. अधूनमधून खाजगी पत्रे लिहीत जा. कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१३०५

श्रीनगर, काश्मीर
५ जून १९१६

प्रिय पुतणे (श्री. सीताराम : संपत्तरावांचे पुत्र),

तुम्ही १९ एप्रिल १९१६ रोजी लंडनहून पाठवलेले पत्र मिळाले. बडोद्यातील टेनिसचे सामने उत्तमपणे पार पडले. मी त्यात केवळ आवड म्हणून खेळलो. त्यात काही खरोखर चांगले खेळाढू होते आणि एक जोडी व एक गृहस्थ सोडल्यास सारे खेळाढू भारतीयच होते.

काश्मीर हे काही प्रमाणात स्वीत्त्वार्डसारखे आहे. आज आम्ही काश्मीरच्या महाराजांचे क्रिकेट खेळणे पाहायला जाणार आहोत. काश्मीरचे महाराज ६६ वर्षांचे गृहस्थ असून, त्यांना क्रिकेटची फार आवड दिसते. मी तुमच्या वडिलांना पत्र लिहीत आहे, ते योग्य ते करतील. कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

गुपकार, श्रीनगर, काश्मीर
५ जून १९१६

प्रिय सौभाग्यवती कमलादेवी, मुक्काम नवसारी,

अनेक आशीर्वाद विशेष. तुमचे ता. २१-५-२०१६ चे बडोदे मुक्कामाचे पत्र पोहोचले. मजकूर समजला. चि. शिवाजीराव यांस इकडून ता. २८-५-१९१६ रोजी पत्र पाठविले. त्यावरून इकडील साधारण हकीकत कळलीच असेल.

आम्ही ता. २-५-१९१६ रोजी बडोद्याहून निघालो ते ता. ३-५-१९१६ रोजी तिसरे प्रहरी साडेचार वाजता रावळपिंडी स्टेशनवर उतरलो. रेल्वेची मुशाफिरी बहुतेक या प्रदेशातूनच होते.

रतलामपासून नागदा स्टेशनपर्यंत आमच्या गाडीत श्री. खाशेसाहेब पवार व चि. सौ. जिजीबाई हे उभयता होते.

रावळपिंडीहून आम्ही त्याच दिवशी निघून संध्याकाळी मोटारने मरीस आलो. मरी हे लष्करी लोकांचे हवा खाण्याचे ठिकाण आहे. ते हिमालयात असून शिवाय समुद्राच्या सपाटीपासून सुमारे आठ हजार फूट उंच असल्याने येथील हवा बरीच थंड असते. तथापि, येथे हवा खाण्याच्या ठिकाणाइतकी करमणुकीची साधने नाहीत. मरी येथे लाला हंसराज नावाच्या गृहस्थाच्या बंगल्यात तीन दिवस मुक्काम करून आम्ही ता. ०६ रोजी सकाळी साडेआठ वाजता मरीहून निघालो. रावळपिंडीपासून १६४ मैलांवर व मरीपासून १२७ मैलांवर कोहोला म्हणून एक गाव आहे. तेथे ब्रिटिश हृद संपून काश्मीर संस्थानाची हृद लागते. कोहोल्यापर्यंतचा सर्व रस्ता एका बाजूस गगनभेदी पर्वत व दुसऱ्या बाजूस नजर न पोहोचेल अशी खोल दरी असा आहे. कोहोला जवळ आले म्हणजे प्रसिद्ध पंचनद्यांपैकी झेलम नदी लागते. कोहोल्याजवळ झेलम नदी पुलावरून ओलांडली म्हणजे आपण काश्मीर संस्थानात प्रवेश करतो. येथपासून थेट श्रीनगरपर्यंत झेलम नदी आपला पिढ्ठा सोडीत नाही. डाव्या बाजूस अति वेगाने वाहणारी विस्तृत झेलम व उजव्या बाजूस पर्वतशिखरे, याप्रमाणे थेट श्रीनगरपासून ३७ मैलांवर असलेल्या बारामुल्ला नावाच्या गावापर्यंत आहे. मात्र बारामुल्लापासून झेलमचा खळखळाट बंद होऊन एखाद्या कालव्यापेक्षाही ती स्थिर बनली आहे. याचे कारण असे दिसते की, बारामुल्लापासून बहुतेक प्रदेश सपाट असून, चढण कमी, त्यामुळे पाण्यास वेग साहजिकपणे कमी आहे.

बारामुल्लापासून मात्र आपण डोंगरातून प्रवास करतो असे भासत नाही. सडक उत्तम बांधलेली असून तिच्या दोन्ही बाजूस अगदी जवळजवळ पॉप्लर नावाची झाडे, ज्यांस इकडे ल्लसफेता' म्हणतात, ती लावली असल्याने शोभा व सावली ही दोन्ही कामे ती झाडे फार उत्तम करतात. ही झाडे सरळ, फार उंच व गर्द पालवीची असून काश्मीर संस्थानात बहुतेक चोहीकडे रस्त्याच्या बाजूस दाट लावलेली असतात, असो.

मरीहून निघून वाटेत गढी नावाच्या गावी दुपारचे जेवण केले. तेथून पुढे रस्त्यात रामपूर नावाच्या गावाजवळ विजेचा कारखाना आहे, तो पाहिला. तेथे झेलमच्या पाण्याचा उपयोग करून पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३५७

वीज उत्पन्न करून ती श्रीनगरास नेली आहे. या कारखान्यास ४४ लाख रुपये खर्च आले असून त्या मानाने फायदा राहत नाही. असो. हा कारखाना पाहून ४ वाजता निघालो. येथे चहाची तयारी काशमीर दरबाराकडून करण्यात आली होती. त्यास मान देऊन पावणे सहा वाजता निघालो आणि सात वाजण्याच्या सुमारास श्रीनगर येथे पोहोचलो. शहरापासून सुमारे ४ मैलांवर काशमीर संस्थानकडील मंडळी सामोरी आली होती.

श्रीनगरापासून पुढे सुमारे पावणेचार मैलांवर ल्लगुपकार' नावाचे मकरपुन्यासारखे खेडे आहे, तेथे एका बंगल्यात आमचा मुक्काम आहे. आम्ही राहतो हा बंगला व जागा राजा हरीसिंग नावाचे काशमीरच्या महाराजांचे पुतणे आहेत त्यांची आहे. यास 'Almond palace' अथवा ल्लबदामी बंगला' असे म्हणतात. हा बंगला अंमळ लहान आहे; परंतु प्रवासात सर्वच घरच्यासारखे कोठून असणार? सर्व काशमीरची फळाफुलांबदल प्रसिद्धी आहेच. त्यातून आमच्या बंगल्याच्या आसपास बदाम, अक्रोड, सफरचंद, चेरी, निरनिराक्षा प्रकारचे गुलाब वर्गैरे झाडे भरपूर आहेत.

आम्ही आलो तेव्हा येथे पाऊस पडत असून, हवेत गारवा होता; परंतु हल्ली तर दिवसा बराच उष्मा असतो.

आम्ही आलो तेव्हा काशमीरचे महाराज त्यांची 'जम्मू' म्हणून दुसरी राजधानी आहे तेथे होते. तेथून ता. १२ रोजी आल्यावर ते दोन-तीनदा आपण होऊन आम्हास भेटण्यास आले. हे महाराजांचे तरी किती सौजन्य? आम्हीही त्यांस भेटण्यास गेलो होतो. महाराजांनी आम्हास गार्डन पार्टी दिली व इतर प्रसिद्ध गृहस्थांच्याही एक-दोन पाठर्चा झाल्या.

आपल्या इकडे न दिसणारी येथील एक अपूर्व गोष्ट म्हणजे 'नौकागृहे' ही होय. झेलम नदीचे पाणी शहरातूनच आसपास खेळले असल्याने इटालीतील व्हेनिस शहरप्रमाणे इकडे नौकांचा व्यवहार बराच आहे. लहान-मोठ्या आकाराच्या नौकांना लाकडांच्या भिंती व लाकडांच्या तक्त्यांची छपरे केलेली व साधारण जरूरीपुरत्या सर्व सोयी केलेली ही झेलम नदीतील तरंगती घरेच होत.

अशा नौकेस 'हाऊस बोट' अथवा 'किस्ती' असे म्हणतात. यात स्नानाच्या, बसण्याच्या, निजण्याच्या वर्गैरे लहान-लहान खोल्या असतात. सोबत एक लहान स्वयंपाकाकरिता नौका व एक अगदी लहान सहल करण्यास जाण्याची होडी जीस 'शिकार' म्हणतात, असतात. हाऊस बोटपेक्षा लहान व गवती चटयाची छपरे व भिंती असलेल्या दुसऱ्या नौका असतात. त्यास 'डुंगा' म्हणतात. प्रवासी व एतदेशीय लोक कायमचे या नौकागृहात राहतात. हे घर वाटेल तेव्हा एका जागेहून दुसऱ्या जागी नेता येते.

काशमीर हिंदुस्थानचे 'नंदनवन' म्हटले गेले आहे. त्याचे कारण इकडील समणीय सृष्टीशोभा हे होय. वास्तविक विद्या वर्गैरे बाबतीत इकडे लोक बरेच मागासलेले आहेत. त्यामुळे त्यांची राहणी, करणी, घरेदारे गलिच्छ दिसतात; परंतु ही उणीव निसर्गदेवतेने भरून काढलेली दिसते. कारण रम्य सृष्टीसौंदर्यास अनुरूप अशी येथील माणसेही मजबूत व बहुतेक देखणी आहेत.

काशमीरची याप्रमाणे ख्याती असल्याने मोगल कारकीर्दीच्या भरभराटीच्या वेळी म्हणजे जहांगीर व शहजहान यांच्या कादकीर्दीत बादशाहा जनानखान्यासह येथे येऊन राहत. त्या वेळची निशातबाग, शालिमारबाग, नसीमबाग वर्गैरे क्रीडोद्याने व परिमहाल क्रीडागृहांचा अवशिष्ट भाग महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३५८

वगैरे त्यांच्या वैभवाची व चैनीपणाची साक्ष देत आहेत.

मोगल बादशहांना कारंज्यांचा बराच शौक असावा असे दिसते. त्यांच्या वेळची डोंगरांत पाण्याचा साठा करून तेथून वाहून आणून शालिमारबाग, निशातबाग, चष्मेशाही वगैरे पुष्कळ ठिकाणी कारंजी केलेली आहेत. ती हल्ली रविवारी सोडतात. त्यावेळी फारच अपूर्व शोभा दिसते.

आम्ही या सर्व बागा पाहिल्या व ‘हरबन’ नावाच्या शहरास पाणीपुरवठ्याचे आजच्यासारखे तळे आहे. तेथे पिकनिकला गेलो होतो. हरबनचा विस्तार आजच्यापेक्षा कमी आहे; परंतु त्यात बर्फाच्या डोंगरांतून स्वच्छ ताज्या पाण्याचा पुरवठा होत असते.

मागे १९१३ मध्ये आमच्या सांगण्यावरून काशमीर संस्थानात गुलमर्ग नावाच्या डोंगरावर बंगला बांधण्यासाठी जागा मि. कॉर्टल यांनी पाहून ठेवली होती. ती पाहण्यास आम्ही दि. १७ रोजी जाऊन आलो. गुलमर्ग सव्वानऊ हजार फूट उंचीवर असल्याने हवा पुष्कळ थंड असते व तेथून सृष्टीशोभाही चांगली दिसते. येथे बर्फाच्छादित पर्वत अगदी जवळ आहेत.

दि. २४ मे रोजी आम्ही गंधरबल नावाच्या ठिकाणी जाण्यास नौकांमधून निघालो. आमच्याकरिता टिकाराच्या महाराजांनी ‘परिस्तान’ नावाची नौका आणली होती.

आम्ही सकाळी साडेआठ वाजता निघालो ते २ वाजता शाहीपूर नावाचे लहान खेडे आहे तेथे पोहोचलो. येथे सिंध (प्रसिद्ध सिंधू नदी नक्हे) नदीचा झेलमशी संगम झालेला आहे. आमचा मुक्काम नदीकाठी ‘नारायणबाग’ नावाच्या उद्यानात होता. तेथून आम्ही ‘मानसबल’ (मानस सरोवर नक्हे) नावाचे सरोवर पाहण्यास गेलो. हे सुमारे ३ मैल लांब व एक मैल रुंद असे फार रमणीय सरोवर आहे. याची खोली सुमारे ६० फूट असावी असे सांगतात. सरोवरामध्ये एका टेकडीवर ‘बादशहाबाग’ नावाच्या उद्यानाचा व त्यातील क्रीडा भवनाचा भाग दिसतो. असे सांगतात की, ही बाग बादशहा जहांगीर याने आपली पट्टराणी नूरजहां हिच्यासाठी तयार केली होती. या टेकडीवरून आसपासच्या बर्फाच्छादित पर्वतांची शोभा फार रम्य दिसते. मानसबलहून आम्ही परत शादीपुरास येऊन मुक्काम केला.

ता. २५ रोजी सकाळी आम्ही शादीपूरहून नौकेत बसून विस्तीर्ण सिंध नदीतून गंधरबल येथे साडेअकरा वाजता आलो. गंधरबल हे लहानसे गाव असून, तेथे पोस्ट व तार ऑफिसे आहेत. मुक्कामाची जागा ‘चिनार’ नावाच्या, मोगल बादशहाच्या वेळेस हिंदुस्थानात दाखल झालेल्या प्रचंड वृक्षाच्या छायेत होती. गंधरबलची हवा श्रीनगरपेक्षा थंड आहे. येथे काशमीर दरबारच्या हुक्मावरून आमची बडदास्त नायब तहसीलदाराने चांगली ठेवली होती.

ता. २५ रोजी तिसऱ्या प्रहरी आम्ही ‘खीर भवानी’ म्हणून एक यात्रेचे ठिकाण आहे, ते पाहण्यास गेलो. येथे मंदिराच्या आवारात या पवित्र मानल्या गेलेल्या झऱ्यास दोन्ही बाजूस स्नानाकरिता घाट बांधलेले आहेत. असे सांगतात की, या झऱ्याच्या पाण्याचा रंग काही काही दिवसांनी बदलतो. या ठिकाणी काशमीरचे महाराज वर्षातून एकदा तरी येतात.

आम्ही ता. २७ रोजी सकाळी ९ वाजण्याच्या सुमारास गंधरबलहून मोटारीने निघून ११ वाजता परत गुपकार येथे आलो. नंतर आम्ही रेशमाचा कारखाना व दोन गालिचांचे कारखाने पाहिले.

उद्या आम्ही अच्छाबल, कुलगाव वर्गै पाहण्यासाठी १०-१२ दिवस जात आहेत व तेथून आल्यावर ता. २० च्या सुमारास गुलर्मग्ला जाऊ. येथे सर्वांच्या तब्बेती आनंदात आहेत. चि. बाळराजांच्या खुशालीबद्दल पूर्वीच्या पत्रात उल्लेख आहेच. अभ्यास सुरू ठेवून, सांभाळून वागावे व वरच्या उभयतांचे खुशालीचे पत्र पाठवीत असावे. कळावे.

सयाजीराव गायकवाड

ट्रीप - श्रीमंत महाराजसाहेब प्रवासात कशाप्रकारे उद्योग करतात हे या पत्रावरून दिसते. मराठीत काशमीरचे वर्णन मुद्दाम या पत्रात लिहिलेले पाहण्यालायक आहे.

१३०७

श्रीनगर, काशमीर

७ जून १९१६

प्रिय पुत्र (युवराज शिवाजीराव)*

तुम्ही श्रीनगर येथे काही खरेदीचे आदेश दिले आहेत. तुम्ही त्यांची रक्कम आपल्या बचतीच्या पैशातून घ्यावी. गरज पडल्यास रिअँडजस्ट मेंटची चर्चा नंतर करता येईल. तुमचे २४ तारखेचे काशमीर टिप्पण वाचले. ज्या वस्तू ठेवण्यास जागा नाही किंवा ज्या वस्तू तुमचे घर तयार होईपर्यंत खराब होऊ शकतात अशा वस्तू खरेदी न करण्याची काळजी घ्यावी. तुमच्या घराचे काम पावसाळ्यानंतर सुरू होणार आहे.

तुमच्या इस्लामाबादच्या प्रवासानंतर पेंडसे ही चिन्ही तुम्हाला देतील.

तुमचा प्रेमळ^१
सयाजीराव गायकवाड

* शिवाजीराव हे सयाजीराव महाराजांबरोबर काशमीरमध्ये होते.

१३०८

श्रीनगर, काशमीर

१८ जून १९१६

प्रिय महाराजा (काशमीरचे महाराजा),

बोटीमध्ये फार उकडत असल्याने आम्ही काल ठरल्यापेक्षा लवकरच परत आलो. आमची बाकीची ट्रीप खूप यशस्वी झाली आणि आपल्या बुद्धिमान अधिकाऱ्यांनी सगळीकडे आमची

उत्तम बडदास्त ठेवली. विकासाच्या खुणा सर्वत्र ठळकपणे दिसत होत्या. चांगल्या पुलांमुळे विकासाला भविष्यात अधिक गती मिळेल. हे लिहिणे आपण मनाला लावून घेणार नाही अशी आशा. तुम्ही पाठवलेल्या सुंदर कुट्रिंबदल धन्यवाद. मी तुम्हास माझी सैनिएल कुत्री पाठवू का? ती खूप चांगल्या स्वभावाची कुत्री आहे. तुम्ही आनंदात व कुशल असाल. तुम्ही दाखवलेल्या सौजन्याबदल धन्यवाद. येथेही खूप उकाडा आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१३०९

गुपकार, श्रीनगर, काशीमीर
२९ जून १९१६

प्रिय दिवाणसाहेब (सर मनुभाई),

महाराजांनी रेसिडेन्सी पत्र क्र. ५३०८/ W-56 वाचले. त्यात लिहिले आहे की, मिलिटरी ड्यूटीवर असताना बडोदा सरकार देत असलेल्या पागाराव्यतिरिक्त डॉ. मेयर (Mayer) यांना दररोज चोवीस शिलिंग देण्यात यावेत. युद्धाच्या ड्यूटीवर असताना डॉ. मेयर यांना वेतन देण्याची इच्छा व्यक्त करण्यामागे महाराजांची आपण ही रक्कम युद्धखर्चासाठी देत असलेली वर्णणी आहे अशी भावना होती. आता हे अधिकचे २४ शिलिंग त्यांच्या वेतनातून कापून घ्यावेत, असा महाराज विचार करीत आहेत.

तुम्ही जर या विचाराशी सहमत असाल तर तुम्ही कर्नल इम्पे यांना विचारून त्यांची याला काही हरकत आहे का? असे विचारावे, असे महाराजांनी सांगितले आहे. लवकर पत्र पाठवावे.

आपला विश्वासू
द्वी. जी. पेंडसे

१३१०

गुपकार, श्रीनगर, काशीमीर
२५ जून १९१६

.प्रिय मनुभाई,

तुमच्या अनेक पत्रांबदल व त्यात कळवलेल्या माहितीबदल धन्यवाद. विविध खात्यांच्या प्रमुखांनाही त्यांच्या रोचक पत्रांबदल धन्यवाद द्यायला हवेत. माझे हे धन्यवाद त्यांना कळवणे. आता आपण भोयानी बेचाराजी-लाईन सुरु केली आहे, तिचे काम पुढे नेऊन लवकर संपवले

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३६९

पाहिजे. आधी सगळी तयारी करून ठेवा, म्हणजे पावसाळा संपल्याबरोबर काम पुढे सुरू करता येईल. मि. ब्रायंट यांच्या मदतनिसाबद्दल काही निर्णय झाला का?

मला असे वाटते की, सुभा आणि नायब सुभा याने आपल्या कार्यालयांचे व हाताखालील कर्मचाऱ्यांचे परीक्षण अधिक परिपूर्णतेने करायला हवे. याची कार्यवाही होईल असे पाहण्यास श्री. निंबाळकरांना सांगावे. जिथे असमाधानकारक वहिवाटदार आहेत, अशा तालुक्यांमध्ये आपण अधिक चांगल्या माणसांचे प्रस्ताव सांगू शकतो. असे पाऊल हे सरकारच्या व प्रजाजनांच्या हिताचे असल्याने अशा बदल्या नोक्हेबरमध्ये क्हायला हव्यात. हा नियम या प्रस्तावांच्या आड येता कामा नये. श्री. गोविंदभाईनी मि. निंबाळकरांच्या पर्यवेक्षणासाठीच्या अनुपस्थितीत सरसुभा यांच्या कार्यालयाच्या कर्तव्याची परिपूर्ण माहिती करून घ्यावी. मी सरसुभा व संयुक्त सरसुभा यांची कार्यालये अधिक जवळ आणणार आहे. म्हणजे गरज पडल्यास एकजण दुसऱ्याची जागा घेऊ शकेल. निंबाळकर आणि गोविंदभाई यांनीही एकमेकांचे दृष्टिकोन समजावून घ्यावेत. गिराज प्रॉपर्टीजमधील जमिनीच्या (alienated lands) विल्हेवाटीचे काम बहुधा पुढील अधिकाऱ्यांकडून करण्यात येईल.

- १) रामचंद्र के. जाधव
- २) लक्ष्मण जी. घाणेकर (जर सध्या नियम व धोरणे यांच्या आव्यासातून हे वेळ काढू शकले, तर) त्यांच्या सध्याच्या कामावर परिणाम होणार असेल तर त्यांनी हे काम करण्याचा प्रयत्न करू नये
- ३) मणिराय टी. जोशीपुरा.
- ४) गोविंदभाई एच. देसाई

या अधिकाऱ्यांनी आवश्यक त्या नियमांची वगैरे सर्व माहिती करून घ्यावी. म्हणजे वेळ आल्यावर (व सध्या चालू असलेली चौकशी संपल्यावर) ते जमिनीच्या विल्हेवाटीचे काम करू शकतील. मी त्यांना त्या कामासंदर्भातील तयारी करण्यासाठी वेळ देत आहे.

वाडीवाले गायकवाड आणि वाघोजीराजे शिंके आणि त्यांचे भाऊ यांच्यातील वादाचा प्रश्न आता कुठल्या टप्प्यावर आहे असे मी विचारले होते. काही काळ गेला आहे; पण काहीही समाधानकारक माहिती उपलब्ध नाही. तुम्ही सर्वश्री निंबाळकर व आर. के. जाधव यांना हा मामला वेगाने निकालात काढायला सांगाल का? जर या मामल्यात हुजुरांच्या ऑफिसचा संबंध असेल तर तुम्ही (तशी) माहिती पुरवू शकता; पण कसेही करून हा मामला लवकर पूर्ण करा. असे मामले साधे असतात आणि त्यांचा निर्णय वेळ न घालवता घ्यायचा असतो. या प्रश्नांची आणि मामल्यांची विल्हेवाट लावण्याच्या कामात खूप उशीर झालेला दिसतो आहे. शक्यतो हे (विलंब लावणे) थांबवलेच पाहिजे.

मी शेतकी खात्याबद्दलचा गणपतरावांचा अहवाल (रिपोर्ट) वाचला आहे. त्यांनी केलेल्या कामाबद्दल मी त्यांचे अभिनंदन करतो. मी या प्रश्नासंदर्भात काही आदेश पाठवीन; परंतु मी काही माहितीची वाट पाहत आहे, ती लवकरच पाठवण्यात येईल, असे मला वाटते. मला वाटते की, एक सामान्य असा नियम अधिकाऱ्यांनी पाळला पाहिजे, तो म्हणजे जेव्हा जेव्हा अधिकाऱ्यांची नवीन कार्यालयात तात्पुरती किंवा कायमची बदली होते, तेव्हा त्यांनी (नव्या) कार्यालयाची स्थिती महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३६२

कशी आहे हे व (जर तेथे) काही दोष असतील, तर ते दूर करण्याकरिता त्यांनी काय केले आहे किंवा करू इच्छितात हे कळवले पाहिजे. हे प्रजेच्या हितासाठी आवश्यक आहे. मला असे वाटते की, मंत्री आणि त्यांचे सहकारी हे आपल्या स्वतःच्या अधिकाऱ्यांवर व त्यांच्या हाताखालील कर्मचाऱ्यांवर जे पर्यवेक्षण करतात, त्यात अधिक सुधारणा झाली पाहिजे. महत्वाची गोष्ट म्हणजे चांगले अधिकारी व वाईट अधिकारी यांच्यात फरक करून त्या अधिकाऱ्यांशी त्या - त्या प्रमाणे वागले पाहिजे. सध्या मला अधिकाऱ्यांच्या वर्तनाबद्दल जितकी माहिती दिली जाते, त्यापेक्षा अधिक माहिती दिली जावी. माझ्याकडे अहवाल देण्यासाठी त्यांना अधिक वेळ देता यावा, यासाठी मी माझी सध्याची कार्यपद्धती बदलू शकतो, तशी माझी इच्छा आहे. आता ही गोष्ट कमी झाली असली, तरी माझी ऊर्जा महत्वाच्या गोष्टीकडे लक्ष देण्याएवजी लहान सहान गोष्टींमध्ये लक्ष घालण्यातच वाया जात असते. नेहमीचे कार्य अधिकाऱ्यांनी समाधानकारकपणे करूनच मला अधिकारी आणि उपाय यांची माहिती घेण्यासाठी अधिक वेळ मिळेल असे केले पाहिजे. मी बडोद्यात असताना जी परिस्थिती असते, तिच्याबद्दल मी बोलतो आहे. कौन्सिलने माझे बरेचसे काम कमी केले आहे. कौन्सिल आणि त्यांचे अधिकार काही बाबतीत अधिक काटेकोर करायला हवेत व त्यांची कार्यपद्धती अधिक सोपी व सहज करायला हवी. मी हे दोषदिग्दर्शन करण्याच्या मनोवस्थेत लिहीत नसून आपणामध्ये सुधारणा व्हाव्यात, या हेतूने लिहीत आहे.

डॉ. पटेल आणि श्री. भाटे * यांनी मला लिहिले आहे की, त्यांना अनुक्रमे प्रमुख वैद्यकीय अधिकारी व सुभा म्हणून नेमण्यात यावे. या व्यक्तीबद्दल व त्यांच्या इच्छाबद्दल कुठलाही पूर्वग्रह न ठेवता मी एवढेच म्हणेन की, जे फक्त योग्य वर्तणुकीच्या व अनुभवी व्यक्तीलाच देण्यात येऊ शकते, अशा उच्च पदावर कुणा विशिष्ट व्यक्तीची नेमणूक करण्यास महाराज कधीच बांधील नाहीत. केवळ शिक्षण म्हणजेच सर्व काही नाही. आपल्या करारांची शब्दयोजना अशी असली पाहिजे की, तिने नेहमीच हे स्वातंत्र्य ठेवायला हवे. आपण कदाचित अधिक वेतन देऊ; पण जे पद भरण्यासाठी अनेक घटक विचारात घ्यावे लागतात, अशा पदाची कधीही (कुणाला) खात्री देऊ शकत नाही. हे मी केवळ भविष्यकाळासाठी एक मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून लिहीत आहे.

शेतकी खात्यात जे अनावश्यक व अनिश्चितता या सदरात बसणारे प्रकार चालू आहेत, ते त्यांनी उघडकीस का आणले नाहीत असे अकाउंटस्‌डिपार्टमेंटने नायब दिवाण गणपतराव गायकवाड यांच्यामार्फत स्पष्ट करावे असे मला वाटते. यासाठी कुठले अधिकारी जबाबदार आहेत? अकौंटंट जनरलला मदत करण्यासाठी निर्माण करण्यात आलेल्या ‘तपासणी असिस्टंट’ या पदाचा हेतू नीटपणे कार्यान्वित झालेला नाही असे मला वाटते. तपासणी असिस्टंटने पुढील कामे करावीत असा हेतू होता. अधिकाऱ्यांच्या कार्याचे पर्यवेक्षण करणे व त्यातील चांगल्या व वाईट बाजू प्रकाशात आणणे, (या अधिकाऱ्यांची जबाबदारी आपल्या हाताखालील कर्मचाऱ्यांच्या कामाचे पर्यवेक्षण करणे ही आहे.), नायब सुभा व तत्सम अधिकाऱ्यांकडे अकाउंटस्‌चे काम पूर्वीप्रमाणेच राहावे व तपासणी असिस्टंटने त्यांच्या कामाची परीक्षा घ्यावी, हे जर करण्यात आले असते, तर शेतकी खात्यात व काही प्रमाणात शिक्षण खात्यात जो निष्काळजीपणा दिसून आला, त्याला काही प्रमाणात पायबंद बसला असता. अकौंटंट जनरलचे तपासणी असिस्टंट ज्या प्रकारे पर्यवेक्षण करतात, त्या पद्धतीवर मी पूर्णपणे संतुष्ट नाही. सध्या जे काम चालते ते अधिक यांत्रिक

आहे व सरकारच्या हितांकडे नीट लक्ष दिले जात नाही. कामांवर होणाऱ्या उधळेपणाला व फिजूलखुर्चीला आढळ घातल्यास हे काम नीट होऊ शकेल. अकौटंट जनरल यांना सक्षम सहायक असलेच पाहिजेत. शंकरराव शास्त्री हे तितके सक्षम आहेत असे मला वाटत नाही. त्यांच्याबद्दलचा मेमो माझ्याकडे आला होता आणि मी बडोद्याला आल्यावर तो मेमो पुन्हा माझ्यासमोर ठेवला जाईल. बहुधा एखादा लष्करातील माणूसच त्या पदावर असायला हवा. शंकरराव शास्त्री हा होतकरू तरुण आहे; पण त्याचे शिक्षण जरा सदोष आहे. अर्थात माझी ही मते गोपनीय समजावीत.

कर्नल इम्पे यांना माझी आठवण द्यावी व त्यांना मी लवकरच पत्र लिहीत आहे असे सांगावे. आधीच मी हे पत्र खूप दीर्घ लिहिले आहे; पण मी आज लिहिण्याच्या मूडमध्ये होतो, त्यामुळे नेहमीपेक्षा हे पत्र अधिक सविस्तर लिहिले. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* या दोघांनी लवकरच राजीनामे दिले.

(हे फार रोचक पत्र असून महाराज बडोद्यात किंवा अन्यत्र कोठेही असले तरी प्रशासनाच्या चिंतनातच व्यग्र असत हे या पत्रावरून दिसते.)

१३११

गुलमर्ग, काश्मीर
३० जून १९१६

ती. रा. रा. आनंदराव दादासाहेब, मुक्काम बडोदे,

विज्ञापना, तागाईत तारीख मजकूरपावेतो मुक्काम गुलमर्ग येथे सुखरूप असो.

मी बडोद्यास असताना मुक्ताबाई * ढमढेरे यांनी स्वतःस किती त्रास पडतो याविषयी सांगितले व आपणास सांगितले असतानाही काही तजवीज होत नाही तर मी काय करावे याजबद्दल त्यांनी लाचारी दर्शविली. करिता त्याबद्दल आपण विचार करून मजकूरून काही होण्यासारखे असेल, तर ते मजला परत आल्यावर समजावून सांगावे. कारण दुःख सहन करण्याचीही यत्ता आहे. मुलीनी दुःखात आयुष्य घालवावे असे कोणीही इच्छिणार नाही.

मी आपणास पत्र पाठवले होते असे मला वाटत होते; परंतु तशी गोष्ट झाली नाही असे समजते व मी आजपर्यंत आपणास पत्र पाठवले नाही याबद्दल दिलगिरी वाटते. विलायतेस मुलांचा अभ्यास नीट चालला असेल अशी उमेद आहे व आबासाहेब यांचेही ठीक चालले असेल, असे मी इच्छितो. आपण आपल्या व सर्वांच्या तब्बेतीस जपत जाऊन वरचेवर पत्र पाठवीत असावे. कळावे, हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

* मुक्ताबाई म्हणजे श्री. आनंदराव गायकवाड यांची कन्या.

१३१२

गुलमर्ग, श्रीनगर, काश्मीर
१ जुलै १९१६

प्रिय मनुभाई (दिवाणसाहेब),

तुमच्या दि. २७ जूनच्या दोन्ही पत्रांबदल धन्यवाद. अवचितरावांच्या मोरीबिंदूच्या ऑपरेशनबदल जगभरातल्या विविध लोकांना लिहिण्यापूर्वी थोडा कॉमन सेन्स वापरायला हवा होता, असे मला वाटते. ते (अवचितराव) एकटेच या मामल्यातील निर्णायिक आहेत. सर पी. ल्यूकिस (Lukis) यांनी तरेने उत्तर दिल्यावर कुठल्याही प्रकारचा पत्रव्यवहार करायला नको होता. आता डॉ. जाधवांनी अवचितरावांना माहिती द्यावी आणि त्यांना निर्णय घेऊ द्यावा. अवचितरावांना खाजगीमध्ये मदत हवी असेल तर डॉ. जाधव ती त्यांना देतील.

लॉर्ड किचनेर यांच्या स्मारकासंदर्भात मी ढोलपूरच्या महाराजांना पत्र पाठवीत आहे, त्याची प्रत तुम्हाला पाठवण्यात येईल. आम्ही कुशल आहोत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३१३

गुलमर्ग, काश्मीर
४ जुलै १९१६

प्रिय मनुभाई (दिवाणसाहेब),

मी जमशेटजी खंडालावाला (व्ही. सी. जज) यांच्या पेन्शनबदलचे व त्यांच्या जागी नवीन नेमणूक करण्यासंदर्भातील टिप्पण पाहिले आहे. भांडारकरांनी मला सांगितले होते की, खंडालावाला हे अद्याप काम करण्याच्या बाबतीत सक्षम आहेत. ही गोष्ट व त्यांच्याशी माझे बडोदा सोडण्यापूर्वी झालेले संभाषण लक्षात घेता खंडालावाला यांना व्ही. सी. बेंचवर (न्यायाधीश म्हणून) राहण्यास अनुमती द्यावी. ही मुदतवाढ (extention) सध्या एक वर्षाची द्यावी. त्यांची अनुपस्थिती ही रजा म्हणून धरावी. काही लोक यामुळे निराश होतील; पण त्यांना त्यासाठी काहीही ठोस कारण नाही. आपल्याकडे अनुभवी अधिकांत्यांची उणीव आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३१४

प्रताप व्हिला, गुलमर्ग, काश्मीर
७ जुलै १९१६

प्रिय पुतणे (डी. बी. श्री. गणपतराव गायकवाड),

तुमच्या दि. ३ जुलैच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मी मनुभाईंना शेतकीचे निदेशक श्री. शितोळे यांचे म्हणणे ऐकून घ्यायला सांगितले आहे. म्हणजे त्यांना नंतर तक्रार करण्यास कारण राहणार नाही. तुमच्या अहवालावरून असे दिसते की, तुम्ही त्यांना स्पष्टीकरण करण्यासाठी संधी दिल्या होत्या. मी तुमचा अहवाल काळजीपूर्वक वाचला. दिलेल्या शिक्षा योग्य आहेत का एवढेच मी पाहायचे आहे का? पण हा मामला कुठल्याही दोन अधिकाऱ्यांमधील मतभेदांचा आहे.

तुमचे पुत्र यशवंतराव उत्तीर्ण झाले याचा आनंद वाटला. तुम्ही त्यांच्यावर बराच खर्च केला आहे. आम्ही कुशल आहोत. गेल्या तीन दिवसांपासून माझी प्रकृती जरा ठीक नाही. मला रात्री नीट झोप येत नाही. रात्री श्वास घेण्यास त्रास होतो. हे बहुधा अपचनामुळे व या ठिकाणच्या उंचीमुळे होत असावे. ही किरकोळ तक्रार आहे व लवकरच दूर होईल. आनंदराव, अवचितराव व इतरांना माझे स्मरण घ्यावे.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१३१५

गुलमर्ग, काश्मीर
९ जुलै १९१६

प्रिय मित्र (जनरल सर जे. वॅट्सन),

तुमची मला नेहमी आठवण येत असते. त्यामुळे तुम्हास लिहावे आणि तुमची खुशाली विचारावी असे वाटले म्हणून हे पत्र. बडोघ्याबद्दल व आमच्याबद्दल तुम्हाला जाणून घ्यायला आवडेत, असे वाटते. आम्ही तुमचे काम विसरू शकत नाही.

तुम्ही आताचे बडोदा पाहावे असे मला वाटते. कारण आता ते खूप सुधारले आहे. अनेक रस्त्यांचे रुंदीकरण करण्यात आले असून पथदिवेही लावण्यात आले आहेत. उत्तम सार्वजनिक इमारती ठळकपणे उभ्या दिसतात व एका उत्तम सचिवालयासाठी माझ्याकडे प्लॅन्स तयार आहेत. शिक्षणक्षेत्र हे माझ्या आवडीचे क्षेत्र आहे व बडोघ्यात तसेच राज्यातील जिल्ह्यात शाळांची व ग्रंथालयांची संख्या वाढली आहे. त्यांच्यामध्ये सुधारणा झाली आहे. फेब्रुवारी, मार्च आणि एप्रिलमध्ये मला म्हैसूर, काश्मीर व कोलनगोडच्या महाराजांचे व इतर मित्रांचे आतिथ्य करायचे भाग्य लाभले.

आमचे स्वास्थ्य एकंदर ठीक आहे. राणीसाहेबांना मसुरीमध्ये न्युमोनियाचा मोठा अटँक आला होता; पण आता त्यांची प्रकृती पूर्ववत ठीक झाली आहे. जयसिंहराव व शिवाजीराव ही माझी मुले राज्याच्या प्रशासनात मग्न आहेत. त्या दोघांचे विवाह झाले आहेत आणि छोटा नातू सध्या आमच्यासोबत असून, खूप आनंद देत आहे. आम्ही श्रीनगरमध्ये सहा आठवडे घालवले व नंतर १२ दिवस व्हॅलीमध्ये कॅम्प केला. येथील महाराज खूप आतिथ्यशील आहेत.

आणि तुमची काय खबर? सर्व ठीक चालले असेल आणि सध्याच्या महायुद्धामुळे तुमचे व तुमच्या कुटुंबाचे कुठलेही वैयक्तिक नुकसान झाले नसेल अशी आशा आहे. तुमच्याकडून दोन महिन्यांत पत्रोत्तर येईल, अशी आशा करतो. तुम्हाला अडचणीशिवाय वाचता यावे म्हणून मी हे पत्र टाईप करून घेतले आहे.

(या पत्रात महाराजांनी आपल्या उपलब्धींची माहिती दिली आहे.)

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३१६

गुलमर्ग, काश्मीर
१० जुलै १९१६

प्रिय पद्मावती,

तुमचे आणि मुलांचे सगळे ठीक चालले असेल, अशी आशा आहे. लक्ष्मीदेवीची जखम बरी झाली का? त्यांची अभ्यासातली प्रगती कशी आहे? तुमचे नवीन शिक्षक कसे वाटतात? मुंबईतल्या उपचारांमुळे तुमचा गुडघा बरा झाला का? तिकडे चांगला पाऊस झाला हे समजून बरे वाटले, अन्यथा आमची काळजी वाढली असती. भारतातल्या अनेक गोष्टी मान्सूनवर अवलंबून असतात. मला मुलांसाठी काही तड्डे (पोनीज) विकत घ्यायचे आहेत; पण लडाखहून काही चांगले तड्डे येण्याची मी वाट पाहत आहे. मुलांचे ओळखबोटस् दोन महिन्यांत तयार होतील. मुलांना माझे आशीर्वाद.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१३१७

गुलमर्ग, काश्मीर
११ जुलै १९१६

प्रिय श्री. माधवराव,

तुमच्या १५ मे रोजीच्या पत्राबदल धन्यवाद. आम्ही येथे श्रीनगर व आसपासच्या काही पर्यटनस्थळांना भेटी दिल्या. येथील काही प्रसिद्ध मंदिरांनाही भेटी दिल्या. तेथील पंडे आणि

पुजारी अननुभवी आणि अज्ञानी भक्तांकडून पैसे उकळण्यासाठी सतत निमित्तेच शोधत असतात, असे दिसले.

बडोद्यात सर्व सुरळीत चालले आहे असे वाटते. एखादा चांगला अधिकारी तुम्ही शोधू शकलात का? तुमच्या मागच्या पत्रात तुम्ही ज्या व्यक्तीचा उल्लेख केला होता, त्याच्या वर्णनावरून वाटते, की ती व्यक्ती नक्कीच एक उत्तम माणूस असेल.

यावर्षी उटी शहर कसे वाटले? तुम्ही तेथे काही दिवस होता असे वाटते. राणीसाहेबांनीही तुम्हाला पत्र लिहिले आहे, असे त्यांनी मला सांगितले. आम्ही कुशल आहोत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३१८

गुलमर्ग, काश्मीर
१३ जुलै १९१६

प्रिय पुत्र (धैर्यशीलराव),

तुम्ही बडोद्यातून उटीला गेल्यापासून तुमच्याकडून पत्र नाही. तुमचा उटी व बंगलोरचा मुक्काम चांगला झाला असेल. काही शिकार वगैरे केली का? तेथे पाऊसपाणी कसे आहे? येथे श्रीनगरमध्ये उकाडा आहे; पण पाऊस पडल्यावर बरे वाटते. जयसिंहराव येथे आहेत व कुशल आहेत. तुम्ही आता उटीवरून परत आला आहात, तेव्हा नियमितपणे तुम्ही काही काम व अभ्यास करावा असे वाटते. दिवसात सहा तास कामाचे असतात असे धरून, तुम्ही तीन तास प्रशासनाचे (सरकारचे) काम करावे व तीन तास अभ्यास करावा. तुम्ही लष्कर खात्यात कामाला सुरुवात करावी व त्या कामावर पकड बसल्यावर दुसऱ्या एखाद्या खात्याचे काम करावे. मी मनुभाईनाही याच आशयाचे पत्र लिहीत आहे. कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१३१९

गुलमर्ग, काश्मीर
१३ जुलै १९१६

प्रिय मित्र (हैदराबादचे निझाम),

आपण मला पाठवलेल्या फळांबदल धन्यवाद. मी सध्या काश्मीरमध्ये आहे व ती फळे येथवर चांगल्या अवस्थेत येणार नाहीत, म्हणून मी ती बडोद्याला माझ्या मुलांकडे पाठवण्याची

व्यवस्था केली. काशमीर हे फळांसाठी प्रसिद्ध आहे. येथे पीच, चेरी, अक्रोड खूप होतात; पण आंबे आणि संत्री यांच्यासाठी मात्र येथील हवामान खूप थंड आहे. मी तुम्हाला एक बदामाचे पार्सल पाठविले आहे. बदामच फक्त मार्गत खराब न होणारे फळ आहे. आपणास ते आवडतील असे वाटते.

श्रीनगर हे शहर काशमीरची राजधानी असून, त्याची तुलना फ्लॉरेन्स्शी केली जाते; पण ते क्वेनिस इतकेच कालव्यांचे शहर आहे, असे मला वाटते. हे शहर हरी-परबत अशा दोन टेकड्यांच्या पायथ्याशी आहे. तेथे अकबराने बांधलेला एक किल्ला आहे व तख्ते-सुलेमान या जागेवरून झेलम नदीच्या वळणांचे सुंदर व विस्तीर्ण दृश्य दिसते. तसेच शहरातील कालवे, दुतर्फा पॉप्लर वृक्ष असलेले रस्ते, भव्य चिनार आणि तळीसुळ्डा दिसतात. तेरा वर्षाच्या काळानंतर अछाबल आणि वेरिनागचे झेरे पाहताना मला खूप आनंद झाला. वेरिनागला जहांगीरने बांधलेला एक सुंदर हौद आहे. त्यावर एका पर्शियन कवीच्या ओळी कोरलेल्या आहेत. ल्लपृथ्वीवर स्वर्ग कुठे असेल, तर तो येथे आहे !' गुलमर्गमध्ये पाईन वृक्षांच्या वनात एक सुंदर लाकडी महाल आहे. तो इथल्या महाराजांनी मला राहण्यासाठी उपलब्ध करून दिला आहे. गुलमर्ग हे एखाद्या युरोपियन हिल स्टेशनप्रमाणे वाटते. पुढील महिन्यात आम्ही येथील अमरनाथ या १६,००० फूट उंचीवरील तीर्थस्थानाला भेट देणार आहोत. तिथून नक्कीच खूप चांगली दृश्ये दिसतील. प्रवास कष्टाचा आहे; पण खूप रोचक ठरेल, असे वाटते.

मि. फ्रेसर (Fraser) यांना पुन्हा भेटून मला आनंद वाटला. त्यांनी आधीच कर्नल मॅनर स्मिथ यांच्याकडे कार्यभार सोपवला आहे. फ्रेसर कुटुंबीय खूप चांगली माणसे आहेत आणि त्यांच्या कन्या या टेनिस आणि अश्वारोहणाच्या क्षेत्रातील प्रसिद्ध मुली आहेत. हैदराबादच्या खेळाडूमध्ये त्यांच्यामुळे चांगली भर पडेल. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१३२०

गुलमर्ग, काशमीर
१३ जुलै १९१६

त्रावणकोरचे महाराज यांना पत्र. पत्रात वरील पत्राप्रमाणेच काशमीरचे वर्णन;

पण काशमीरपेक्षा तुमचे राज्य काही कमी सुंदर नाही, अशी स्तुती.

१३२१

गुलमर्ग, काश्मीर
१३ जुलै १९१६

प्रिय पुत्र (शिवाजीराव),

बरेच दिवसांत तुमच्याकडून पत्र नाही. तुम्ही आणि तुमच्या पत्नी ठीक असाल. तुमचा मुलगा येथे आनंदात आहे. आम्ही येथे बरेचदा टेनिस खेळत असतो. तुम्ही नवसारीला गेला होता असे मी एकले आहे. तुम्ही बडोद्यात घरी बसून वेळ वाया घालवू नये, असे मला वाटते. न्यायालयाच्या कामात पुरेशी प्रगती केल्यावर तुम्ही राजस्वचे (रेहेन्यूचे) काम शिकावे असे मला वाटते. यामुळे तुमच्या कामाच्या क्षेत्राचा विस्तार होईल; पण तुमचे मुख्य कार्यक्षेत्र न्यायालयीनच राहील.

नवसारीचे घर तुम्हाला फार लहान वाटत असेल. तेथे टेनिसची सोय आहे का? तिकडे पाऊस बरा आहे का? तुमच्या पत्नीला माझी आठवण द्यावी. जयसिंहराव येथे आहेत व कुशल आहेत.

तुमचा प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

१३२२

गुलमर्ग, काश्मीर
१४ जुलै १९१६

रामपूरच्या नबाबांना त्यांनी पाठवलेल्या चवदार आंब्यांबदल धन्यवाद देणारे पत्र.
वरील पत्रांप्रमाणेच काश्मीरचे वर्णन.

१३२३

गुलमर्ग, काश्मीर
१४ जुलै १९१६

प्रिय श्री. आंबेगावकर,

तुमची पत्रे मिळाली. बडोद्यात सारे सुरक्षीत चालू आहे हे समजून बरे वाटले. यावर्षी पाऊस चांगला होईल, अशी आशा आहे. तुमच्या महत्वाच्या वाटणाऱ्या गोष्टी मला कळवण्यात व त्यांबदलची मते प्रकट करण्यात संकोच बाळगू नये. एज्युकेशनल कोड कधी पूर्ण होईल हे जाणून घ्यायला मला आवडेल. ते लवकर पूर्ण झालेले बरे.

पुस्तकांच्या भाषांतराचा प्रश्न तुम्ही आणि श्री. पाडगावकरांनी काळजीपूर्वक अभ्यासावा, तसेच यासंदर्भात भविष्यकालीन मार्गदर्शनासाठी नियम व तत्त्वे ठरवावीत. यासाठी खर्च करावयाची रक्कम ठरवावी. अधिकाधिक उपयुक्त पुस्तके व्यावसायिक तत्त्वावर जनतेच्या हितासाठी अनुदानित व्हावीत हा हेतू विशेषत्वाने समोर ठेवावा. श्री. पाडगावकर यांना अहवाल लिहिण्यास सांगावे व त्यात त्यांनी शिक्षणखात्याचा कारभार कसा चालला आहे व त्यांनी विशेष असे कार्य काय केले आहे हे नोंदवायला सांगावे. असा अहवाल त्रैमासिक असणे योग्य ठरेल.

तुम्हाला हिरव्या बदामांचे पासल मिळालेच असेल. (श्री. वणीकर यांना १८ तारखेला पाठवलेले पत्र पाहावे.)

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३२४

गुलमर्ग, काश्मीर
१८ जुलै १९१६

प्रिय श्री. गुणाजीराव (निंबाळकर, सरसुभा),

तुम्ही पाठवलेले अहवाल मी वाचले. गिराज, बरगाळी आणि सरहद खात्यांची स्टेटमेंट्स चांगली लिहिलेली आहेत. तुम्हाला महत्त्वाच्या वाटत असलेल्या गोष्टी व त्यावरील तुमची मते मला वेळोवेळी कळवण्यात संकोच करू नये.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

१३२५

गुलमर्ग, काश्मीर
१८ जुलै १९१६

प्रिय श्री. वणीकर,

तुमची २२ मे व २२ जूनची पत्रे मिळाली. कौन्सिलचे काम सुरक्षित चालू आहे हे समजून बरे वाटले. तुम्ही बरेच काम हातवेगळे केले यानेही संतोष वाटला. बडोद्याला बरा पाऊस झाला असावा, अशी आशा आहे. तुम्ही तुम्हाला महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या गोष्टी व त्यांच्याबद्दलची तुमची मते वेळोवेळी मला कळवीत जावीत. त्याबाबतीत संकोच बाळगू नये.

माझ्या पूर्वीच्या काशमीर भेटीपेक्षा या भेटीत काशमीरमध्ये खूप सुधारणा झालेल्या दिसल्या. नवीन चांगले रस्ते तयार केलेले आहेत व दुर्गम ठिकाणे रस्त्यांनी जोडली आहेत. प्रत्येक बाबतीत विकास दिसत आहे; परंतु अद्याप विकासाला वाव आहे. हा फार समृद्ध भूभाग आहे व निसर्गसंपत्तीने भरलेला आहे. येथील लोक शारीरिकदृष्ट्या मजबूत व देखणे आहेत. काशमीर तिथल्या कलाकुसरीच्या वस्तूंसाठी व कपड्यांसाठी प्रसिद्ध आहे.

आम्ही कुशल आहोत. तुम्ही कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३२६

गुलमर्ग, काशमीर
२१ जुलै १९१६

प्रिय पद्मावती,

तुमच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. तुम्ही ठीक आहात हे समजून बरे वाटले. कॉलन्याची साथ लवकरच जाईल व तिकडे चांगला पाऊस पडेल अशी अशा आहे. भारतातल्या सगळ्या गोष्टी पावसावर अवलंबून असतात. तुम्ही तुम्हाला शिकवण्यासाठी शिक्षक नेमलाच पाहिजे. दलवी येऊ शकत नसतील, तर पूर्वीप्रमाणे गुप्ते येतात का हे पाहावे.

काशमीरचे निसर्गसौंदर्य व हिरवाई अपूर्व आहे. कधीतरी तुम्ही सगळे येथे याल आणि हे निसर्गसौंदर्य पाहाल. मुलांना माझी आठवण घावी. सर्वांना माझे प्रेम.

तुमचा प्रेमळ^१
सयाजीराव गायकवाड

१३२७

गुलमर्ग, काशमीर
२२ जुलै १९१६

प्रिय कमलादेवी (शिवाजीरावांच्या पत्नी),

राणीसाहेबांनी मला सांगितले की, मी तुम्हाला दिलेली मोटारकार काही चांगली चालत नाही व ती बहुधा सेकंडहॅंड आहे. मी ती कार विकत घेण्यापूर्वी एका व्यावसायिकाचा सल्ला घेतला होता. पैसे अशा प्रकारे वाया गेले याचे मला वाईट वाटते. जर ती कार विकण्यात फायदा व शहाणपण असेल तर तुम्ही ती कार विकून टाकण्यात मागेपुढे पाहू नये.

बाळराजे येथे अगदी आनंदात आहेत. तुम्ही दोघे कुशल असाल. तुम्हाला नवसारी गाव कसे वाटले? हे पत्र शिवाजीरावांना दाखवावे व त्यांना माझे आशीर्वाद सांगावेत.

जेव्हा चांगली मोटारकार बाजारात येईल, तेव्हा त्यांनी तुमच्यासाठी एक नवी व उत्तम मोटारकार घ्यायला हवी. मी उद्या श्रीनगरची कमळे पाहायला जाणार आहे. संध्याकाळी परत येईन. तिकडे चांगला पाऊस झाला असेल.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१३२८

कोलनगोड या दक्षिण भारतीय संस्थानच्या राजेसाहेबांना इंग्रज सरकारने C. I. E. हा सन्मान प्रदान केल्याबद्दल अभिनंदनाचे पत्र. वरील पत्रांप्रमाणेच काशमीरचे वर्णन.

१३२९

गुलमर्ग, काशमीर
२७ जुलै १९१६

प्रिय मनुभाई (दिवाणसाहेब),

मी गोपनीय अबकारी रिपोर्ट (गुजराथी भाषेतील) वाचला आहे असे कृपया गुणाजीराव निबाळकरांना सांगाल का? गुणाजीरावांनी पाठवलेला हा रिपोर्ट मी वाचला आहे व त्यातील माहितीबद्दल व समीक्षेबद्दल मी त्यांना धन्यवाद देतो. अर्थात, त्यातील सर्वच आकडेवारीचे मी अद्याप विश्लेषण केलेले नाही. मला असे वाटते की, प्रतिबंधक खात्यामध्ये (Preventive establishment) सुधारणा झाली पाहिजे व सक्षम व्यक्तींची त्यात नेमणूक झाली पाहिजे. जी माणसे त्या खात्यात काम करण्यास पात्र नाहीत अशा माणसांची एक यादी तुम्ही मिळवावी. ही यादी करण्याची एक पद्धत म्हणजे सुपरिटेंडेंट व संपत्तराव, गुणाजीराव, गोविंदभाई यांच्यासारख्या अबकारी कमिशनर्सना त्यांना जे कर्मचारी अक्षम, अपात्र वाटतात त्यांचा स्वतंत्र उल्लेख करण्यास सांगणे व ते कर्मचारी का अपात्र वाटतात याची कारणे देण्यास सांगणे. हे काम गोपनीय पद्धतीने केले पाहिजे व ती गोपनीयता कायम राखली पाहिजे. मि. मॅकराए (Macrae) यांनी ते रिपोर्टस् पाहावेत व पोलिसांनी अबकारी प्रिक्वेटिक्स एस्टाब्लिशमेंटवर वचक ठेवण्यासाठी काम करावे की नाही हे ठरवावे असे मला वाटते. गरज असल्यास या कामासाठी मि. मॅकराए यांच्या हाताखाली काम करण्यासाठी आपण काही माणसे देऊ शकतो. मि. मॅकराए कुठे कमतरता आहे हे गोपनीयपणे सरकारला कळवतील. या महत्त्वाच्या अबकारी पदांसाठी नेमावयाच्या व्यक्तींची पात्रता ठरवण्यात यावी आणि गरज पडल्यास इतर खात्यांतील माणसेही (उपयुक्त असल्यास)

आपण इकडे बदली करवून घेऊ शकतो. कृपया मी आधी सुचवल्याप्रमाणे अशा योग्य व्यक्तींची यादी तयार करावी.

अहवालाच्या ५ व्या पृष्ठावरील विसाव्या परिच्छेदात निंबाळकरांची काहीतरी गैरसमजूत झाल्याचे दिसते. काही लोक नवीन प्रणालीच्या विरोधात होते; पण खरे असे आहे की, मला धाडस करून ती मान्य करावी लागली. गोविंदभाई आणि निंबाळकरांना हे पत्र दाखवा व गोविंदभाईना माझ्या सूचना पूर्णपणे अमलात आणायला सांगा. त्यासाठी जर माझ्या आदेशांची गरज असेल तर मी बडोद्याला येण्याच्या सुमारास ती तयार ठेवा.

मला असा सल्ला हवासा वाटतो की, एक-दोन माणसांसोबत गोविंदभाईनी (मुंबईला) जावे व बॉम्बे अबकारी डिपार्टमेंटच्या धोरणांची व कार्यपद्धतीची पाहणी करावी व तेथील सुधारणा आपल्या अबकारी विभागात कराव्यात. जाण्याआधी त्यांनी ब्रिटिशांची व आपली भूतकाळातील अबकारी धोरणे, नियम, कायदे व त्यांचा इतिहास यांचा अभ्यास करावा. ज्या माणसांना तुम्ही मुंबईला पाठवू इच्छिता त्यांची नावे मला कळवावीत.

शिवराज सिंह यांनी बहुधा तुम्हाला मि. बीची (Beechy) यांच्याबद्दल लिहिले असेल. जर बीची यांच्या विरुद्ध काहीही (तक्रार) नसेल तर ते जर शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या तंदुरुस्त असतील आणि आपली कर्तव्ये समाधानकारकपणे पूर्ण करू शकत असतील तर त्यांना आपल्या (संस्थानच्या) नोकरीत तीन वर्षांपर्यंत ठेवावे असे माझे मत आहे. स्पष्टच बोलायेच तर काही काळापासून परिस्थिती अशी आहे की, कुठल्याही सहायकाची गरज आहे असे मला वाटत नाही; परंतु तरीही त्यांना आपल्या सेवेत घ्यावे असे मला वाटते. त्यांच्याशी आपण असा करार केला पाहिजे, की आपल्याला जर इतर एखाद्या खात्यात त्यांच्या इंजिनिअरिंगच्या ज्ञानाचा उपयोग करून घ्यायचा असेल तर त्यासाठी त्यांची तयारी हवी, त्या खात्यातील कर्मचाऱ्यांना त्यांनी प्रशिक्षण देण्यासाठी तयार असायला हवे.

मी खानगी खात्याला एक आदेश पाठवला आहे की, त्यांनी काही परब हिन्यांचे दागिने विकून टाकावेत. हे काम प्रामाणिकपणे केले जात आहे व सरकारला त्यापासून काही तोटा नाही ना हे आपण पाहावे. या दागिन्यांची सध्या फॅशन नाही व भविष्यकाळातही त्यांचा काही उपयोग नाही. याच कारणासाठी ते दागिने खजिन्यातून काढून टाकावेत असे माझे मत आहे. हे दागिने काळजीपूर्वक ओळखून बाजूला काढावेत व ते निवडण्यात कुठलीही चूक होऊ नये. महाराज खंडेराव यांच्या पाचूंची पदके असलेल्या माळांचीसुद्धा विल्हेवाट लावण्यात यावी. मोतीबागेतील परब रत्नांचे दागिनेही योग्य पद्धतीने काढून टाकण्यात यावेत. आनंदराव व नुकतेच निवृत्त झालेले दळवी यांची शिरगावकरांऐवजी हे दागिने काढून टाकण्याच्या कमिटीवर नेमणूक करण्यात यावी. सरकारला या दागिन्यांच्या विक्रीतून जास्तीत जास्त फायदा कसा होईल व सरकारचे आर्थिक नुकसान होणार नाही असे पाहावे, अशा सूचना त्यांना देण्यात याव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३३०

गुलमर्ग, काशमीर
३० जुलै १९१६

प्रिय जनरल बर्डवूड यांस,

आपल्या २५ जुलै १९१६ च्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपण पाठवणार असलेल्या टिपणाची मी वाट पाहत आहे. तुमची सुटी चांगली गेली असेल अशी अपेक्षा आहे. मी २ ऑगस्टला अमरनाथला जाण्यासाठी निघणार असून १५ ऑगस्टला परतेन. मी कर्नल मँनर स्मिथ यांना भेटलो. ते फार चांगले गृहस्थ वाटले. रिग यांना चांगला अनुभव मिळालेला असेल असे वाटते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३३१

प्रताप क्षिला, गुलमर्ग, काशमीर
३० जुलै १९१६

श्री. अवचितराव बाबासाहेब यांना काशमीर सफरीचे वर्णन करणारे पत्र.

पत्रातील मजकूर आधीच्या पत्रांप्रमाणेच.

१३३२

गुलमर्ग
३० जुलै १९१६

प्रिय मित्र (लॉर्ड चेम्सफर्ड, भारताचे व्हॉइसरॉय),

माझे हे पत्र लिहिणे आपणास धृष्टतेचे वाटणार नाही आणि एक्हाना आपण आपल्या कामास सुरुवात केली असेल अशी आशा. मी गेल्या मे महिन्यापासून काशमीरमध्ये आहे. बडोद्यापेक्षा येथे समाधानकारक वातावरण आहे; पण ते युरोपइतके आनंददायक नाही. आपण याआधी भारतात आला होता की नाही हे मला ठाऊक नाही.

लवकरच आपण प्रत्यक्ष भेटू अशी आशा. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३३३

गुलमग, काश्मीर
३१ जुलै १९१६

प्रिय बंधू (श्री. संपत्तराव),

तुमच्यावरील कर्जाचा भार कमी होण्यासाठी मदत करण्याच्या हेतूने मी सूचना करतो की, तुम्ही तुमचा सर्व ग्रंथसंग्रह (Library) बडोदा संस्थानला देऊन टाकावा. त्याबदल्यात संस्थान तुम्हाला एकरकमी रुपये ४०,०००/- देर्इल. हे तुम्हाला मान्य असेल, तर मी आवश्यक त्या सूचना कधी देऊ हे मला कळवावे. तुम्ही संस्थानला देणे असलेली रक्कम हिशेबात घेतली जाईल. तुम्ही माझ्या या प्रस्तावाला तारेने होकार कळवलात तर मला वेळ न दवडता आदेश काढता येईल.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१३३४

गुलमग
३१ जुलै १९१६

श्री. आनंदराव दादासाहेब यांना काश्मीर वृत्तांत कळवणारे पत्र.
मजकूर वरील पत्राप्रमाणेच.

१३३५

गुलमग
१ ऑगस्ट १९१६

प्रिय मनुभाई (दिवाणसाहेब),

तुमचे दि. २८ जुलैचे पत्र व सोबतची कागदपत्रे मिळाली. जेव्हा मी, सर्वें कमिशनर यांनी काही प्रमाणात गिराजमधील सर्वेंच्या व वर्गीकरणाच्या कामाची चाचणी घेऊन काही प्रमाणात पर्यवेक्षण करावे असे लिहिले, तेव्हा त्या कामात कुठल्याही प्रकारे ढवळाढवळ क्वावी व त्याच्या सुरळीतपणात अडथळा यावा, असा माझा हेतू नव्हता. ही गोष्ट कुठल्याही हुशार अधिकाऱ्याच्या लक्षात येऊ शकते. गोविंदभाईनी तुम्हाला २० जुलै रोजी लिहिलेल्या पत्रातील कारणे लक्षात घेता बरोबर काम करण्याची गरुज अद्यापही अधिक आहे. तुम्ही लक्षात आणून दिले नाहीत तरी ही गोष्ट सर्वें अँड सेटलमेंट कमिशनरच्या लक्षात यायला हवी होती, अशी माझी अपेक्षा होती.

अर्थात आताची परिस्थिती पाहता त्याने कामाचे पर्यवेक्षण करावे याचा मी आग्रह धरणार नाही (अर्थात काम समाधानकारकपणे चालले असेल तर). वर्षअखेरीस नेहमीप्रमाणे या कामासाठीचा खर्च, किंतपत काम झाले आहे याची माहिती, हे काम ज्यांनी केले आहे त्या व्यक्तींची नावे व हे काम हाती घेण्याचे कारण ही माहिती सरकारला माहितीसाठी व भविष्यातील संदर्भासाठी सादर केली जावी. सर्वश्री वैद्य आणि लिमये जे काम करीत आहेत, त्यात अडथळा आणण्याची वा त्यात हस्तक्षेप करण्याची आवश्यकता नाही. काही काळापूर्वी मी जेव्हा बन्याच अधिकाऱ्यांनी सेटलमेंटचे काम करण्यासाठी तयार राहायला हवे, असे लिहिले होते, तेव्हा ते मी चुकीच्या समजुतीमुळे व योग्य माहिती न मिळाल्यामुळे लिहिले होते. ती दुरुस्त केल्याबद्दल धन्यवाद.

आणखी महिनाभर मी कार्यालयात काम करू नये असे डॉक्टरांनी सांगितले आहे. त्यामुळे तुमची काही गैरसोय होणार नाही अशी आशा आहे. तसेच तुम्ही कामात कुठलाही गैरप्रकार होऊ देणार नाही अशीही आशा आहे. तिकडे पाऊस बरा झाला असेल; पण जर कमी झाला असेल तर तुम्ही मदतीच्या योजना तयार ठेवायला हव्यात. तिकडे सर्वांना माझी आठवण द्यावी. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३३६

गुलमर्ग, काश्मीर
१६ ऑगस्ट १९१६

काश्मीरच्या महाराजांना आतिथ्याची व्यवस्था उत्तम ठेवल्याबद्दल धन्यवादाचे पत्र.

१३३७

गुलमर्ग, काश्मीर
१६ ऑगस्ट १९१६

प्रिय पद्मावती,

आम्ही पंधरवड्याच्या अनुपस्थितीनंतर येथे पोहोचलो. आम्ही प्रवास केलेला काश्मीरचा भाग डोंगराळ, हिरवागार, जंगलांनी आच्छादलेला आणि अनेक वाहते झारे असलेला असा होता. वावजनला एक खूप खोल तळे आहे व तिथून अनेक तळी (ग्लेशियर्स) दिसू शकतात. लवकरच तुम्हीसुद्धा ही ठिकाणे पाहाल.

प्रत्यक्ष अमरनाथ मात्र खूप निराशाजनक जागा आहे. डोंगरातल्या एका पोकळीत फक्त एक सपाट असा हिमखंड आहे. त्याला हिंदू लोक शिवलिंग समजतात. हा श्रद्धेचा प्रश्न आहे; पण

आदरभाव वाटावा असे तेथे काहीही नाही. अद्याप तडे आलेली नाहीत. उत्तम तडे (Parties) मिळवण्याचा मी प्रयत्न करीन. मुले चांगली प्रगती करीत आहेत, हे समजून बरे वाटले. सर्वाना माझे प्रेम.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१३३८

गुलमर्ग, काशीर
१९ ऑगस्ट १९१६

प्रिय मनुभाई (दिवाणसाहेब),

मी आज युवराज शिवाजीराव यांना त्यांच्या बदलीबदल लिहिले आहे. त्यांनी मेहसाणा येथे जाऊन माझ्यासाठी आरक्षित असलेल्या क्वार्टर्समध्ये राहावे. त्यांच्या पत्नीच्या बाळंतपणाच्या सुमारास त्यांना बडोद्यास जाण्याचा सल्ला द्यावा. पत्नीच्या बाळंतपणाच्या एक पंधरवडा आधी त्यांनी बडोद्यास जावे आणि तिच्या बाळंतपणानंतर सुमारे तीन आठवडे तेथे राहावे. ते तेथे चांगले वागतील, अशी मला आशा आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३३९

गुलमर्ग
२३ ऑगस्ट १९१६

प्रिय कर्नल इम्पे (रेसिडेंट, बडोदा),

मि. मँकरे यांच्याबदलची तुमची तार मिळाली व मी तारेनेच त्याचे उत्तर दिले आहे. मँकरे यांच्याकडूनही मला पत्र आले व त्यांना मी पुढीलप्रमाणे तार केली आहे. ‘तुमचे २० तारखेचे पत्र मिळाले. तुम्ही माझी नोकरी सोडीत आहात याचे मला वाईट वाटते; पण मी तुमच्या प्रगतीच्या आड येणार नाही.’

आम्ही अमरनाथला जाऊन आलो. प्रवास खडतर आहे; पण अवघड नाही. हा भाग डोंगराळ आहे, येथे खूप झरे आहेत आणि वनश्री आहे. हा प्रदेश जर युरोपात असता तर तेथे अनेक हॉटेले आणि रेस्टॉरंट्स् प्रवाशांच्या व पर्यटकांच्या सोयीसाठी उभी राहिली असती.

अमरनाथची गुहा पाहून माझी निराशा झाली. लोकांनी अंधश्रद्धेपोटी एका किरकोळ नैसर्गिक गोष्टीला अवास्तव महत्व दिले आहे, असे मला वाटते. त्या गुहेच्या दृश्यामुळे मनात कुठलीही आदराची धार्मिक भावना उत्पन्न होत नाही. कारण ते दृश्य अगदी साधे आहे. मी ७ ऑक्टोबरला सिमल्याला लॉर्ड चेम्सफर्ड यांना भेटण्यासाठी जाणार आहे. माझ्या तेथील मुक्कामावेळी तुम्हीही तेथे असावे, अशी माझी इच्छा आहे. मी बहुधा १८ ऑक्टोबर रोजी सिमला सोडेन. तुम्हाला काही सुचवायचे असल्यास कृपया मला कळवावे. माझ्यासाठी सिमल्यातील एखाद्या उत्तम हॉटेलात काही रूम्स बुक करण्याची तसदी घ्याल का? माझ्याबरोबर दोन ऑफिसर्स असतील. राणीसाहेब माझ्याबरोबर येणार नाहीत.

कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३४०

गुलमर्ग, काश्मीर
२८ ऑगस्ट १९१६

प्रिय मनुभाई (दिवाणसाहेब),

मी काही दिवस पूर्ण विश्रांती घेत होतो आणि आता या महिना अखेरीस तुम्ही पाठवलेली कागदपत्रे पाहीन. आजारी असल्याव्यतिरिक्त संपूर्ण विश्रांती म्हणजे काय असते हे मला ठाऊकच नव्हते. ते आता समजले. कामापासून पूर्णतः मुक्त राहिल्याने माझी प्रकृती सुधारली आहे. आता मला कामासाठी आणि वाचनासाठी अधिक उत्साह वाटत आहे. पूर्वी वाचनावर पूर्णपणे लक्ष देता येत नसल्याने मी वाचन करू शकलो नव्हतो. आता वाचन ही मला एक आनंददायक गोष्ट वाटते आहे. माझ्या प्रकृतीच्या व प्रजेच्या हितासाठी मी अधूनमधून काही काळ पूर्ण विश्रांती घेतली पाहिजे, असे मला वाटू लागले आहे. असे करता येईल असे मला वाटते.

तुम्हाला ठाऊकच आहे की, मला उपयुक्त आणि उत्तम अशा पुस्तकांचे परकीय व इतर भाषांतून अनुवादाचे कार्य मला फार महत्वाचे वाटते. मी आंबेगावकरांना या संदर्भातील आधीचे सर्व आदेश व अनुभव लक्षात घेऊन भविष्यासाठीच्या धोरणाचे तपशील ठरवण्यास सांगितले आहे. आंबेगावकर या विषयाचा पाठपुरावा करीत नसतील तर त्यांना हे पत्र दाखवावे व हे काम लवकर पूर्ण करण्यास सांगावे. हा 'एज्युकेशन कोड' मधील एक भाग असावा, अशी माझी इच्छा आहे. दरवर्षी किमान दहा ते पंधरा पुस्तकांचा सोप्या गुजराती भाषेत अनुवाद कळायला हवा, अशी माझी इच्छा आहे. A short History of Natural science हे A. B. Buckley या लेखकाचे पुस्तक अनुवादित करवून घ्यावे. या विषयावर यापेक्षा अधिक उत्तम पुस्तके असतील तर त्यांच्यापैकी एखादे पुस्तक अनुवादित करवून घ्यायला माझी हरकत नाही. एक गोष्ट लक्षात

ठेवावी. जेव्हा मी एखादे पुस्तक अनुवादासाठी सुचवतो तेव्हा मी माझ्या मर्यादित ज्ञानानुसार सुचवलेल्या पुस्तकापेक्षा अधिक चांगले पुस्तक परभाषेत आहे का; आणि मी सुचवलेले पुस्तक अनुवादासाठी योग्य आहे का, हे पाहणे हे शिक्षणमंत्रांचे कर्तव्य आहे. खाजगी व्यक्तींनी स्वतःच्या खर्चाने व जोखमीवर केलेल्या अनुवाद कार्यपिक्षा सरकारी अनुवादकार्य हे यशस्वी होत नाही या मतावर माझा विश्वास नाही. खाजगी लोकांच्या रुचीची पुरेशी दखल सरकारने अनुवादकार्य करवून घेताना ठेवावी, म्हणजे सरकारकडून बिनफायद्याची कामे हाती घेतली जाणार नाहीत. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - मी सुचवलेले पुस्तक हे एडवर्ड स्टॅनफर्ड, २८ व २८, कॉकस्पन स्ट्रीट, चेअरिंग क्रॉस, लंडन, एस. बी. यांनी १८९४ मध्ये प्रकाशित केलेले आहे. भारतातील विविध विज्ञानशाखांच्या विकासाबद्दल यात एका प्रकरणाची भर घालावी. हे पुस्तक अनुवादित झालेले आहे का?

१३४१

गुलमर्ग, काश्मीर
२८-८-१९१६

श्री. रा. रा. आनंदराव दादासाहेब गायकवाड यांस तब्येतीची विचारणा करणारे व तब्येतीस जपण्यास सांगणारे पत्र. ‘धार्मिक दृष्टीने पाहता अमरनाथ फार महत्वाचा वाटत नाही’ असा उल्लेख.

१३४२

गुलमर्ग, काश्मीर
२८-८-१९१६

श्री. अवचितराव काकासाहेब यांस सयाजीरावांच्या प्रवासाचा कार्यक्रम कळवणारे,
ए. डी. सी. रामचंद्रराव नारायणराव घाटगे यांचे पत्र.

१३४३

गुलमर्ग, काश्मीर
३० ऑगस्ट १९१६

डॉ. मायर (Mayer) यांना काश्मीर प्रवासाचा वृत्तांत कळवणारे पत्र.
वृत्तांत आधीच्या पत्रांप्रमाणे.

१३४४

गुलमर्ग, काशमीर
३० ऑगस्ट १९१६

इंदुमती (सयाजीरावांची नात) हिला खुशाली कळवणारे पत्र.

१३४५

गुलमर्ग, काशमीर
३१ ऑगस्ट १९१६

प्रिय पुतणे (श्री. जी. व्ही. गायकवाड),

तुम्ही दोन महिने सुभा म्हणून काम केलेत हे समजून आनंद झाला. तुम्ही बराच काळ सेवेत आहात आणि आता विविध खात्यांच्या कार्याचे तुम्हाला चांगले ज्ञान प्राप्त झाले आहे. तुम्ही कॉलराग्रस्त भागांस भेट दिलीत हे खूप चांगले केलेत. त्यामुळे लोकांना नक्कीच चांगले वाटले असणार. मी ऑक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यात काशमीर सोडेन. श्यामराव यांना त्यांचे पत्र मिळाल्याचे सांगणे, तसेच माझे आशीर्वादही सांगणे. कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ^१
सयाजीराव गायकवाड

१३४६

गुलमर्ग, काशमीर
४ सप्टेंबर १९१६

प्रिय कॅटन रिंग (Rigg),

तुमचे पत्र मिळाले आणि तुम्ही लवकरच बडोद्याला परतणार आहात हे समजून आनंद वाटला. डॉ. मायेर मेसापेटेमियाला गेले आहेत व मि. मँकरेही लवकरच तिकडे जाणार आहेत.

मी सध्या हवापालटासाठी काशमीरला आलो आहे. राणीसाहेब कुशल आहेत व त्यांच्याबरोबर असलेल्या नातवाला (युवराज शिवाजीराजे यांचे पुत्र उदयसिंह) खेळवण्यात मग्न आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३४७

गुलमर्ग, काशीर
४ सप्टेंबर १९१६

प्रिय राजेसाहेब (प्रतापगड),

तुमचे पत्र रिडियरेक्ट होऊन मला येथे मिळाले. तुम्ही शिफारस केलेल्या तरुणाबद्दल सांगायचे, तर त्याने आपली शैक्षणिक व अन्य पात्रता, वय व इतर तपशील यांचा उल्लेख करून अर्ज करावा. नंतर त्याच्यासाठी काय करता येईल ते मी पाहीन. माझ्या राज्यात सेवा करायची असल्यास येथील भाषेचे (गुजराती भाषेचे) ज्ञान असणे अत्यावश्यक आहे. त्या तरुणाने अर्जाबरोबर आपला फोटोही पाठवावा. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३४८

काशीर
५ सप्टेंबर १९१६

प्रिय मनुभाई (दिवाणसाहेब),

श्रीनगर सोडण्यापूर्वी मी सर्व टिपणे हातावेगळी केली. दुष्काळ समितीने पाठवलेला रिपोर्टही मी वाचला व समितीने व्यक्त केलेल्या मतांशी मी बराचसा सहमत आहे. तुम्ही आणि दातार यांनी त्यातील सूचनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी पावले उचलावीत आणि त्यासाठी आवश्यक ते सारे काही करावे. जर सरकारच्या आदेशांची गरुज असेल, तर त्यांनी टिपणे तयार करावीत आणि विविध खात्रेमुखांच्या मतांसहित ती आदेशांसाठी सादर करावीत. जर त्यांना या कामासाठी अधिक वेळ हवा असेल, तर त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांना अधिक अधिकार द्यावेत व त्यामुळे वाचलेला आपला वेळ आपले काम पूर्ण करण्यासाठी वापरावा. रिपोर्ट सादर करण्यास झालेल्या उशिराबद्दल दिलगिरी व्यक्त करणे व्यर्थ (useless) आहे. रिपोर्ट चांगला तयार करण्यात आला आहे व स्पष्टीकरणे अतिशय सोप्या भाषेत देण्यात आली आहेत. त्यांनी फक्त समस्या टिपणीच्या स्वरूपात मांडायला हव्या होत्या आणि अशा प्रकारे त्यांना सरकारची संमती मिळवायला हवी होती, म्हणजे वेळ वाचला असता. तुम्ही कृपया समितीला माझी संमती व समितीने केलेल्या कामासाठी धन्यवाद कळवाल का? मी त्यावर रीतसर आदेश काढीनच. त्याआधी रिपार्टमधील समस्या मात्र सोडवल्या गेल्या पाहिजेत.

मी खेड्यांतील हवालदारांबद्दल आदेश काढला आहे. त्यांना बडोदा प्रांतातून Disband करण्यात आले तेव्हा काय करण्यात आले हे मला ठाऊक नाही; पण दयेपोटी या लोकांना मी

दोन महिन्यांचा पगार देईन आणि मग डिस्चार्ज करीन. हा आदेश बहुधा तुम्हाला या महिन्याच्या मध्यास मिळेल. मी या संदर्भात एक सुस्पष्ट असा आदेश काढीन. म्हणजे या हवालदारांचे काय करायचे तसेच इतर आवश्यक खुलासे तुमच्या सहकाऱ्यांना ठाऊक होतील.

माझी प्रकृती ठीक आहे व त्यामुळे मनःस्थितीही ठीक आहे. मी जर सिमल्याला गेलो तर शिवाजीराजे नंतर कळवतील त्या ठिकाणी तुम्ही मला भेटावे. मी कर्नल रिंग यांना माझ्याबरोबर सिमल्याला यायला सांगेन; पण त्यांनी माझ्याबरोबर रावळपिंडीला येण्यासाठीही तयार राहायला हवे. रावळपिंडीला बहुधा मी ४ ऑक्टोबरच्या रात्री निघेन. त्यांची तारीख जर बदलली नाही, तर त्यांनी तेथे त्या दिवशी असायलाच हवे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३४९

श्रीनगर, काश्मीर
१२ सप्टेंबर १९१६

प्रिय मनुभाई,

मी श्रीनगरपासून दूर गंगबाल तलावाच्या सफरीवर गेलो होतो. ते १३,००० फूट उंचीवर आहे. तेथून काल परतलो. सफर खूप चांगली झाली.

‘सयाजी विजय’च्या अलीकडच्या अंकात मी रेल्वेच्या कडी प्रांतातील तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांतील शौचालयांच्या व्यवस्थेबद्दल तक्रारी वाचल्या. तसेच रेल्वेला अपुरी कंपार्टमेंट्स् असतात व रेल्वेच्या वेळाही नीट पाळल्या जात नाहीत असे वाचले. तुम्ही या बाबीत लक्ष घालून या सर्व तक्रारी पूर्णपणे दूर कराव्यात. तुम्ही मला या संदर्भात एक टिपण पाठवावे. त्यात सध्याचे दोष व ते दूर करण्यासाठीचे उपाय कळवावेत. गरज पडल्यास तुम्ही मुंबईच्या रेल्वे एजंटचाही सल्ला घ्यावा. तो तुम्हाला हे दोष दूर करण्यासंदर्भात सल्ला देऊ शकेल. मी तुम्हाला एकदा लिहिले होते की, या बाबींकडे आपण लक्ष दिले पाहिजे.

कोरल रेल्वेसंदर्भात मला एक पिटीशन मिळाले आहे. पेंडसे यांना मी ते तुम्हाला पाठवण्यास सांगितले आहे. रेल्वेची प्रगती कुठपर्यंत झाली आहे आणि ती कधी सुरु होईल हे जाणून घेण्याची मला उत्सुकता आहे.

मी क्हॉइसरांय यांचे निमंत्रण स्वीकारले असून, दि. ७ ते १० ऑक्टोबरपर्यंत मी त्यांचा पाहुणा असेन. विचारांती कदाचित मी तुम्हाला सिमल्यास येण्यास सांगणार नाही. तुमची उपस्थिती आवश्यक वाटल्यास मी तुम्हाला तार करीन व तपशील कळवीन. मला वाटते सध्या तुमचे वेतन तीन हजारांपेक्षा कमी आहे. १ सप्टेंबर १९१६ पासून तुम्ही तीन हजार रुपये वेतन

घ्यावे, अशी माझी इच्छा आहे. आपल्या बंधूंच्या निधनाचे वृत्त कळाले. तुम्हास, तुमच्या मातुश्रींस व कुटुंबियांस माझी सहानुभूती आहे. दिवाळीच्या सुट्टीआधी मी बडोद्याला परतेन असे वाटते. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३५०

गुपकार, काशमीर
१५ सप्टेंबर १९१६

श्रीमंत रा. रा. अवचितराव बाबासाहेब, मूळ बडोदे यांसी रामराम

आपले ता. ५ मिनहूचे पत्र श्रीमंत सरकार महाराज साहेब यांच्या नावाने आलेले हुजुरांस पोहोचले. पत्री लिहिलेला मजकूर समजला व त्याचे उत्तरी लिहिण्यास आज्ञा झाली की, खाशांच्या स्वान्या ता. १ सप्टेंबर रोजी गुलमर्गहून सकाळी निघून जेवणाच्या वेळी श्रीनगर येथे येऊन दाखल झाल्या. ता. ३ रोजी परत स्वान्या गुलमर्गाच्या डोंगराच्या पायथ्याशी रंगमर्ग म्हणून गाव आहे, त्याच्या जवळील जंगलात शिकारीकरिता गेल्या होत्या. त्यावेळी श्री. सौ. मा. महाराणी साहेब यांनी एका मोठ्या चित्याची शिकार केली. दुसरी काही शिकार मिळाली नाही. ता. ५ रोजी स्वान्या येथून सुमारे ४०-४५ मैलांवर गंगाबल म्हणून पवित्र स्थळ मानले जाते ते पाहण्यास गेल्या. नारायण - नाग म्हणून एका मुक्कामापासून चढाई फारच उभी लागते. तेथे एक सामानाचे घोडे तडफडून मेलेही. अशा अवघड चढावावर सुमारे तीन मैल जाण्यास जवळजवळ चार तास लागले. वर गेल्यावर सुमारे पाच मैल परिघाचा गंगाबल नावाचा तलाव लागतो. त्याचे पाणी बर्फासारखे गर, स्फटिकासारखे स्वच्छ आणि फार पाचक आहे. या तलावाची समुद्रापासून १,२०० फूट उंची आहे. त्याच्याजवळ हसमुख नावाचे बर्फाच्छादित स्थान आहे. त्यातून नेहमी गंगाबलात पाण्याचा पुरवठा होत असतो. ही जागा फार रमणीय आहे व आपल्या तिकडे जशा मृत मनुष्याच्या अस्थी प्रयागास पाठवितात तशा काशमीरचे लोक गंगाबलास पाठवतात. असो. गंगाबलाहून खाशांच्या स्वान्या ता. ११ रोजी परत आल्या.

येथून श्रीमंत सरकार महाराज साहेबांचा मुक्काम ता. ४ ऑक्टोबर रोजी निघून ता. ७ रोजी सिमल्यास जाईल व तेथून ता. २० च्या सुमारास बडोद्यास येईल. येथे खाशांच्या तब्बेती आनंदात आहेत. काळजी करण्याचे कारण नाही. ही विनंती.

वा. गं. पेंडसे

(सारख्या मजकुरामुळे १३५१ ते १३५३ क्रमांकांची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

१३५४

श्रीनगर, काश्मीर
२५ सप्टेंबर १९१६

लक्ष्मीदेवी (श्री. फत्तेसिंहराव यांच्या कन्या) यांना खुशाली कळवणारे पत्र.

१३५५

काश्मीर
२५ सप्टेंबर १९१६

पुतणे श्री. जी. व्ही. गायकवाड यांना प्रवासाचा कार्यक्रम कळवणारे पत्र.

१३५६

श्रीनगर, काश्मीर
२५ सप्टेंबर १९१६

प्रिय प्रताप (प्रतापसिंह राजे),

पत्राबद्दल धन्यवाद. परतल्यावर तुमची बाग पाहीन. काश्मीरचे महाराज ६७ वर्षांचे आहेत. त्यांना क्रिकेटची फार आवड आहे. ते स्वतः क्रिकेट खेळतात. त्यांना पळता येत नाही; पण त्यांच्याएवजी पर्यायी खेळाडू पळतो. आम्ही त्यांचा खेळ पाहणार आहोत. तुम्ही क्रिकेट खेळता का? तो एक चांगला खेळ आहे. तुम्ही व तुमच्या बहिणींनी कधी कधी हा खेळ खेळावा. कुशल असाल. घरी सर्वांना मानाप्रमाणे नमस्कार-आशीर्वाद.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१३५७

श्रीनगर, काश्मीर
२५ सप्टेंबर १९१६

प्रिय मित्र (हैदराबादचे निझाम),

तुमच्या १३ तारखेच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. जानेवारीच्या उत्तरार्धात तुम्हाला भेटणे मला आवडेल. तेव्हा मी हैदराबादला येणार आहे. ऑक्टोबर अखेरीस बडोद्याला आल्यावर मी

तुम्हाला नक्की तारीख कळवीन (अर्थात तुमच्या सोयीची असेल तर). मी ४ ऑक्टोबर रोजी काशमीर सोडत आहे. त्यानंतर मी आमंत्रणावरून सिमल्याला व कपूरथळ्याला जात आहे.

काशमीरचा निसर्ग आणि वातावरण युरोपची आठवण करून देते. काशमीरचे महाराज खूप सुस्वभावी आहेत. त्यांनी आमचे आतिथ्य खूप चांगले ठेवले आहे. मी हैदराबादमध्ये आठवडाभर राहीन. आपण माझे बडोद्याला भेट देण्याचे निमंत्रण विसरला नसाल, अशी आशा आहे. आपण कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१३५८

श्रीनगर, काशमीर
२६ सप्टेंबर १९१६

काशमीरच्या महाराजांना शिकारीची तारीख कळवणारे पत्र.

१३५९

गुपकार, श्रीनगर, काशमीर
२७ सप्टेंबर १९१६

प्रिय श्री. शिरगावकर (खानगी कारभारी),

जनरल बर्डवुड यांस बागी, हट्टी आणि फरास कारखान्यांचे काटेकोर पर्यवेक्षण करण्यास सांगण्यात आले आहे. जनरल हे काम अत्यंत कठोरपणे व प्रत्येक दृष्टिकोनातून करीत असणार अशी आशा आहे. ते पुढील गोष्टी पाहत असणार. १) प्रत्येक गोष्ट उत्तमपणे व पैशांची उधळमाधळ न करता व्यवस्थित करता येत आहे ना?, २) कारखान्यात कागदपत्रे अनावश्यकपणे प्रलंबित ठेवली जात नाही ना?, ३) कर्मचाऱ्यांच्या जर काही गैरसोयी असतील, तर त्या दूर केल्या जात आहेत ना आणि कर्मचाऱ्यांना सर्व सुविधा, उत्तेजन व काम कार्यक्षमतेने करता येण्यासाठी योग्य प्रशिक्षण देता येत आहे ना? थोडक्यात म्हणजे खानगी कारभाऱ्याला वा इतर कुठल्याही अधिकाऱ्याला पुन्हा पर्यवेक्षण करण्याची गरज पडू नये अशा पद्धतीने त्याचे पर्यवेक्षण काटेकोरपणे होणे आश्यक आहे. हे जर आधीच करण्यात आलेले नसेल, तर कृपया या पत्राची प्रत जनरलना द्यावी व गोशाळासुद्धा त्यांना कारखान्यांमध्ये अंतर्भूत करण्यास सांगावी व तिचेही पर्यवेक्षण करावयास सांगावे.

जर जुन्या व्यवस्थेप्रमाणे कारखान्यांचे पर्यवेक्षण दरमहा केले जात असेल व त्यामुळे काम व तसदी वाढत असेल, तर जनरलना हे पर्यवेक्षण दोन महिन्यांतून एकदा होईल अशा पद्धतीने त्याची व्यवस्था करण्यास सांगावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३६०

गुपकार, काश्मीर
२ ऑक्टोबर १९१६

प्रिय मनुभाई (दिवाणसाहेब),

तुमचे १९ सप्टेंबरचे पत्र मिळाले. तुमच्या सल्ल्यामुळे माझा गैरसमज होण्याचे काहीच कारण नाही, उलट मी त्या सल्ल्याबदल तुम्हाला धन्यवादच देत आहे. अर्थात ज्या बाबींसंबंधी मी बोलावे, अशा अनेक बाबी आहेत यात शंका नाही; पण सध्या त्यांच्याबदल मला बोलायचे नाही. तुम्ही वा इतर कुणी अधिकाऱ्याने येथे यावे असे मला वाटले, तर मी तुम्हाला तारेने तसे कळवीन.

मसानी आपल्या २३ सप्टेंबरच्या पत्रात म्हणतात की, मिस् मार्स्डेन यांना जाण्याची काही घाई नाही व त्यांच्या ठिकाणी दुसरी व्यक्ती सापडेपर्यंत त्या तेथे राहतील, याबदल त्यांना धन्यवाद द्यावेत. तुम्ही आता भारत सरकारची मिस् मार्स्डेन यांची सेवा आणखी सहा महिने वाढवून घेण्याची अनुमती घ्यावी. सेवाशर्ती पूर्वीप्रमाणेच राहतील असे कळवावे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३६१

गुपकार, श्रीनगर, काश्मीर
२ ऑक्टोबर १९१६

प्रिय श्यामराव (श्री. विठ्ठलराव गायकवाड यांचे पुत्र),

तुमच्या २४ सप्टेंबरच्या पत्राबदल धन्यवाद. तुम्ही सविस्तर व संपूर्णपणे लिहिले आहे याचा मला आनंद वाटला. अशा गोष्टींमुळे एखाद्याने उगाच वैतागण्याचे काहीच कारण नाही. आपण (भारतीय लोक) एक वंश म्हणून खूपच शांत स्वभावाचे आहोत आणि त्यामुळे आपल्या भावना योग्य प्रकारे व्यक्त न केल्यामुळे आपल्याला वाजवीपेक्षा अधिक मानसिक त्रास होतो. आपण भावना व्यक्त करीत नाही ते बहुधा आपल्याला त्या पूर्णपणे अभिव्यक्त करता येणार नाहीत या भीतीमुळे. माझा अनुभव असा आहे की, कधी कधी आपण या उणिवेमुळे युरोपियन किंवा अमेरिकन लोकांपेक्षा अधिक मर्स्त होतो. हे बहुधा सदोष प्रशिक्षणामुळे किंवा सदोष शिक्षणामुळे होत असते.

तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे सुरुवातीपासून खानगी खाते काम का करीत नाही हे मला समजत नाही. माझ्यापुरते म्हणायचे झाले तर सुरुवातीपासून माझाही हेतू तुमच्याप्रमाणेच होता; पण तुम्ही म्हणता त्यानुसार त्या अभिव्यक्तीचे (expressions चे) दोन वेगळे अर्थ होतात. मी तुमचे पत्र खानगी विभागाकडे पाठवीत आहे व वेगवेगळ्या अभिव्यक्तीचे (शब्दप्रयोगांचे) अर्थ काय होतात याचे स्पष्टीकरण देण्यास त्यांना सांगत आहे व त्यांना स्पष्ट भाषेत आदेश का मिळाला नाही हेसुद्धा स्पष्ट करायला सांगत आहे. अशा प्रकारच्या चुका भविष्यात होऊ नये यासाठीच मी हे करीत आहे.

तुमच्या ज्या पत्राचे मी हे उत्तर लिहिले आहे, ते पत्र तुम्हीच लिहिले होते की दुसऱ्या कुणाच्या मदतीने लिहिले होते हे जाणून घेण्याची मला उत्सुकता आहे. ते पत्र खूप चांगल्या पद्धतीने लिहिलेले होते व त्यातील कल्पनाही उत्तमपणे व्यक्त करण्यात आल्या होत्या.

कळावे, कुशल असाल.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१३६२

श्रीनगर, काश्मीर
४ ऑक्टोबर १९१६

प्रिय महाराज (काश्मीरचे महाराज),

येथून निघण्याच्या संध्याकाळी आपण मला दाखवलेल्या जिक्हाळ्याबद्दल व पाठवलेल्या सुंदर भेटवस्तुंबद्दल मी आपणास मनःपूर्वक धन्यवाद देतो. आमचा येथील मुक्काम आनंदायी होण्यासाठी आपण आपल्या परिने सर्व काही केलेत, त्यामुळे भेटवस्तू पाठवण्याची काहीच गरज नव्हती. भविष्यात काश्मीरला अनेकदा भेट देण्याची माझी इच्छा आहे. तेव्हा मात्र तुम्ही औपचारिकता पाढू नका. मी आपणास दीघायुद्ध आणि समृद्धी मिळो अशी कामना करतो.

आपण आणि आपल्या अधिकाऱ्यांनी एखादा क्लब सुरु केलात व त्यासाठी एखादी सुंदर इमारत बांधली तर त्या क्लबचा सभासद क्हायला मला आवडेल. टेनिस कोर्ट व इतर करमणुकीच्या सोयी असलेला क्लब आपल्या अधिकाऱ्यांबरोबरच इतर माननीय भारतीयांना एकत्र आणण्याव्यतिरिक्त सामाजिक अभिसरणाचा आणखी एक स्रोत ठरेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१३६३

श्रीनगर, काश्मीर
४ ऑक्टोबर १९१६

युवराज शिवाजीरावांच्या पत्नी कमलादेवी यांना खुशाली कळवणारे पत्र.

१३६४

श्रीनगर, काश्मीर
४ ऑक्टोबर १९१६

पद्मावती यांना खुशाली कळवणारे पत्र.

१३६५

श्रीनगर, काश्मीर
४ ऑक्टोबर १९१६

इंदोरच्या तुकोजीराव महाराजांना खुशाली कळवणारे पत्र.

१३६६

गुपकार, श्रीनगर, काश्मीर
४ ऑक्टोबर १९१६

अवचितराव बाबासाहेब गायकवाड यांना खुशाली व प्रवासाचा कार्यक्रम कळवणारे पत्र.

१३६७

व्हाइस रीगल लॉज, सिमला
१० ऑक्टोबर १९१६

श्री. समर्थ यांना प्रवासाचा कार्यक्रम कळवणारे पत्र.

१३६८

ग्रँड हॉटेल, सिमला
१८ ऑक्टोबर १९१६

प्रिय कर्नल इम्पे (बडोद्याचे रेसिडेंट),

तुम्ही व मि. वुड यांनी इच्छा व्यक्त केल्याप्रमाणे मी या महिनाअखेरीस दिल्लीला होणार असलेल्या संस्थानिकांच्या कॉन्फरन्सला उपस्थित राहू इच्छितो. मी कॉन्फरन्सचा संपूर्ण कालावधी किंवा काही भाग तेथे राहू शकेन अशी व्यवस्था करण्यात यावी. दिल्लीतील माझी व्यवस्था गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया (इंग्रज सरकार)कडून केली जाणार आहे, असे समजते; परंतु तरीही मी माझ्या मोटरकार्स घेऊन येईन. माझ्या बरोबर चार अधिकारी व आवश्यक नोकर असतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३६९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२४ ऑक्टोबर १९१६

प्रिय तुकोजीराव (इंदोरचे महाराज होळकर),

मुंबईहून पाठवलेल्या दि. २१ च्या पत्राबद्दल धन्यवाद. तुमची हरकत नसेल तर मला त्या नोटसच्या आणखी तीन प्रती पाठवा. दिल्लीला जायचे नाही, असा मी विचार करीत होतो; पण मि. वुड व कर्नल इम्पे म्हणाले की, मी किमान आरंभ चुकवू नये. तुम्हीही येत आहात याचाही प्रभाव पडला. त्यामुळे मी येथून २८ ऑक्टोबरला निघण्याचा विचार करीत आहे.

मी प्रश्नांचा मुळीच अभ्यास केलेला नाही आणि त्यामुळे तेथे इतर जण जे बोलतील त्यात मी काहीही भर घालू शकणार नाही. मी फक्त शांतपणे ऐकेन. महाराणींची तब्येत ठीक नाही हे वाचून वाईट वाटले. तुमच्या सर्व कुटुंबियांस माझे आशीर्वाद.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१३७०

बडोदा

२५ ऑक्टोबर १९१६

मिस. डब्यू. इलियट यांना प्रवासाचा कार्यक्रम कळवणारे पत्र.

१३७१

बडोदा

२७ ऑक्टोबर १९१६

रेवाच्या राजेसाहेबांना बँड मास्टर पाठवण्यासंदर्भात पत्र. बडोदास येण्याचे आमंत्रण.

१३७२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

२७ ऑक्टोबर १९१६

प्रिय महाराज (कपूरथला),

आपल्या आतिथ्याबद्दल धन्यवाद. कृपया मला आपल्या महालाचा प्लॅन व नेहमीची माहिती पाठवाल का? शिवाय प्रत्येक खोली कुठल्या वापरासाठी आहे हेसुद्धा कळवावे. कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१३७३

बडोदा

३ नोव्हेंबर १९१६

इंदूरच्या महाराजांना दिल्लीहून इंदूरला जाताना बडोदास थांबण्याचे आमंत्रण देणारे पत्र.

१३७४

बडोदा

१० नोव्हेंबर १९१६

प्रिय लॉर्ड विलिंग्डन (मुंबईचे गव्हर्नर),

आपली काशमीरची ट्रीप चांगली झाली असेल. आपण नक्की किती तारखेला बडोद्याला येणार आहात आणि किती दिवस राहणार आहात हे कृपया कळवावे. आपल्या भेटीची मी उत्सुकतेने वाट पाहत आहे. मी माझ्या दिवाणांना सर स्टॅन्ले यांना तुम्ही मुंबईत सुरू करीत असलेल्या क्लबचे * सदस्यता शुल्क म्हणून रु. १०,०००/- पाठवायला सांगितले आहे. बडोद्यात सध्या फार उकाडा आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र

सयाजीराव गायकवाड

* विलिंग्डन क्लब

१३७५

बडोदा

२७ नोव्हेंबर १९१६

मेजर वुड यांना दिल्ली कॉन्फरन्स उत्तम पार पडल्याचे पत्र.

१३७६

बडोदा

२८ नोव्हेंबर १९१६

प्रिय मि. सेडॉन,

माझा सिमला व दिल्लीचा प्रवास चांगला झाला.

सेंट्रल डिव्हिजनच्या कमिशनरचे माजी पर्सनल असिस्टेंट श्री. जोगळेकर येथे आले आहेत. ते येथे उपयुक्त ठरतील का? (मला एक मित्र म्हणून तुमचा सल्ला हवा आहे.) त्यांच्याशी बोलणे झाले, त्यावरून ते येथे उपयुक्त ठरतील असे मला वाटते.

आपला विश्वासू मित्र

सयाजीराव गायकवाड

१३७७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

प्रिय श्री. मनुभाई,

मी आताच पुण्याच्या श्री. आर. एन. जोगळेकर यांना भेटलो. मला वाटते की, ते आपल्यासाठी खूप उपयुक्त ठरतील. अर्थात त्यांच्याविरुद्ध काही मामला नसेल, तर तुम्ही त्यांना भेटून त्यांच्याशी बोलून आपले मत ठरवाल का? मी हे पत्र त्यांच्याकडे देत आहे, ते तुम्ही ठेवावे. त्यांच्या वेतनाबद्दलच्या अपेक्षा काय आहेत असे तुम्हाला वाटते? मी नंतर कौन्सिलला भेटायला येईन.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१३७८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

२९ नोव्हेंबर १९१६

प्रिय संपतराव,

तुमच्या बँकेसंदर्भातील पत्राबद्दल सांगायचे, तर तुमची हरकत नसल्यास ही बाब माझ्यासमोर ठेवण्यासाठी मंत्रांना सांगावे. जरी मला एकंदर धोरणांबद्दल बरेच सांगायचे असले तरी मी या प्रश्नांचा सहानुभूतीने विचार करीन.

तुमचा प्रेमळ

सयाजीराव गायकवाड

१३७९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

३ डिसेंबर १९१६

प्रिय पुत्र (युवराज शिवाजीराव),

तुम्हाला हवी असलेली राहण्यासाठीची जागा मेहसाणा येथे मिळवणे सोपे नाही. आपण या बाबीचा नंतर विचार करू. या परिस्थितीत तुम्ही बडोद्याला याल का? आपली बरेच दिवसांत भेट नाही. तुम्हाला बडोद्याला येऊ द्यावे, असे मी भांडारकरांना सांगितले आहे.

तुमचा प्रेमळ

सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३९३

१३८०

बडोदा

३ डिसेंबर १९१६

प्रिय लॉर्ड विलिंग्डन,

मेसापेटेमिया येथील आजारी आणि जखमी सेनाधिकाऱ्यांना गहण्यासाठी माझे मुंबईतील घर उपलब्ध करून देण्यासंबंधीचे आपले पत्र मिळाले. धन्यवाद. हॉस्पिटलसाठी माझे मुंबईतील निवासस्थान उपलब्ध करून देण्यात मला आनंदच आहे; परंतु आम्ही मुंबईला आल्यास आमचे स्वतःचे घर तुमच्याकडे दिल्यामुळे आमची गैरसोय होईल हे मोकळेपणे मी सांगू इच्छितो. आपण हे स्पष्ट लिहिणे मनावर घेणार नाही असे वाटते. मुंबईतील माझे छोटे घर तसेच तबेल्याचा व गैरजचा भाग मी माझ्यासाठी ठेवू इच्छितो. अधिकाऱ्यांकडून माझे घर नीट वापरले जाईल व गरज संपल्यानंतर ताबडतोब रिकामे करून दिले जाईल, असा मला पूर्ण विश्वास आहे.

आपल्या आणि लेडी विलिंग्डन यांच्या बडोदा भेटीची आम्ही वाट पाहत आहोत. तुम्ही आपला बडोद्याचा दौरा ठरवाल तेहा कृपया मला कळवावे. लेडी विलिंग्डनना माझे स्मरण द्यावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३८१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

८ डिसेंबर १९१६

प्रिय मि. जेस्ट (Gest),

अँथलेटिक्सच्या प्रशिक्षणासंदर्भात आपण पाठवलेल्या माहितीबद्दल धन्यवाद. पत्रोत्तरास इतर कामांमुळे उशीर झाल्याबद्दल दिलगीर आहे. तुमच्या सूचनांपैकी बन्याचशा मला स्वीकारार्ह वाटतात. तुम्हाला योग्य सूत्रांकडून त्याबद्दल समजेलच.

मी आपल्या शिक्षणमंत्र्यांमार्फत तुम्हाला एक भेटवस्तू पाठवीत आहे, ती आपण स्वीकारू शकाल अशी आशा आहे. तुम्ही बडोद्यासाठी घेतलेल्या व घेत असलेल्या तसदीबद्दल पुनश्च धन्यवाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३८२

बडोदा

९ डिसेंबर १९१६

बिकानेरच्या महाराजांना, त्यांनी आपली अवघड कर्तव्ये पार पाडण्याबदल धन्यवाद देणारे
पत्र. कुठल्या संदर्भातील कर्तव्ये याचा पत्रात उल्लेख नाही.

१३८३

बडोदा

९ डिसेंबर १९१६

दतियाच्या महाराजांना, आपली ओळख झाल्याने आनंद वाटला. या ओळखीचे रूपांतर
मैत्रीत होईल, अशी आशा व्यक्त करणारे पत्र.

१३८४

बडोदा

९ डिसेंबर १९१६

जयसिंह गायकवाड यांचे ओरछाच्या राजांना, त्यांच्या पत्राची पोहोच देणारे पत्र. सयाजीरावांना
वेळ नसल्याने पोहोच देण्यास उशीर झाल्याचा उल्लेख.

१३८५

बडोदा

९ डिसेंबर १९१६

प्रिय मनुभाई,

तुम्हास आधी कल्यना दिल्याप्रमाणे तुम्ही माझे मंत्री म्हणून कायम झाला आहात हे कळवण्यासाठी
हे पत्र लिहीत आहे. तुम्ही सचोटीने व निष्ठेने आपली कर्तव्ये पाड पाडाल, अशी आशा आहे.*

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* बडोद्याच्या इतिहासातील हा महत्वाचा प्रसंग आहे.

१३८६

बडोदा

९ डिसेंबर १९१६

प्रिय मि. जार्डिन (Jardine) (गवाल्हेरचे रेसिडेंट),

आपल्या दि. २५ नोव्हेंबरच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. तुम्ही मित्र आहात आणि माझे हित पाहणारे आहात हे मला ठाऊक आहे. मला दिल्लीत संस्थानिकांच्या कॉन्फरन्समध्ये उपस्थित राहणे आवश्यक होते. जर ही कॉन्फरन्स नीट संचालित केली गेली आणि तिला विशिष्ट स्थान व अधिकार दिले गेले, तर खूप उपयुक्त काम होईल. सर्वांत महत्वाचे म्हणजे ही कॉन्फरन्स आपणा सर्वांना अनेक दिशांनी शिक्षण देऊ शकेल. कर्नल इम्पे यांच्यानंतर येथे कर्नल मँकडोनाल्ड रेसिडेंट म्हणून येणार आहेत. त्यांच्याएवजी तुम्ही यायला हवे होते, असे मला वाटते. असो. आपण अधूनमधून भेटत राहिले पाहिजे. तुम्ही यंदाचा नाताळ बडोद्यात साजरा कराल का? महाराज शिंदेना पुत्ररत्न झाले याचा आम्हा सर्वांना आनंद झाला.* त्याला दीर्घायुष्य लाभो. त्यांना माझे स्मरण द्यावे.

मला आता झोप अधिक चांगली लागते; पण बरेचदा पूर्वीपक्षा अधिक थकवा येतो. मी माझे मुंबईचे घर सध्या वॉट हॉस्पिटलसाठी वापरायला दिले आहे.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

* युवराज जयाजीराव

१३८७

बडोदा

९ डिसेंबर १९१६

प्रिय कर्नल इम्पे,

मी मि. एम. (मनुभाई) एन. मेहता यांना मंत्री म्हणून मुक्रर केले आहे. त्यांना तुम्ही आदर दाखवण्याचे नेहमीचे शिष्टाचार शिकवाल का?

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१३८८

बडोदा

१२ डिसेंबर १९१६

प्रिय पुत्र (युवराज धैर्यशीलराव),

तुम्ही दुपारी लष्करी कर्तव्ये करीत नाही असे समजले. तुम्ही ती कर्तव्ये केलीच पाहिजेत व त्या खात्याचे कामकाज समजून घेऊन त्याचा अभ्यास पूर्ण केला पाहिजे असे मला वाटते.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१३८९

बडोदा

१६ डिसेंबर १९१६

प्रिय मिसेस इलियट,

नाताळच्या शुभेच्छा देण्यासाठी हे पत्र. युरोपमधील भयानक युद्धामुळे हे वर्ष दुःखातच गेले. ते युद्ध लवकर थांबेल अशी आशा करू या. शिवाजीराव यांना आणखी एक पुत्रत्व झाले आहे.* बाळ निरोगी आणि गोड आहे. मी आजारी होतो; पण आता प्रकृती सुधारत आहे. बाकी सर्वांची प्रकृती उत्तम आहे. एला आणि इतरांना माझे स्मरण द्यावे. त्या कुशल असतील.

हे पत्र तुम्हाला लवकर मिळेल अशी आशा आहे. मी मागे तुम्हाला एक पत्र पाठवले, ते एक वर्षानंतर तुम्हास मिळाले ही खरोखर शरमेची बाबा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* खुंडेराव

१३९०

बडोदा

१६ डिसेंबर १९१६

इंदोरच्या महाराजांच्या प्रकृतीची चौकशी करणारे पत्र.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ३९७

१३९१

बडोदा

१६ डिसेंबर १९१६

काश्मीरच्या महाराजांनी सयाजीरावांच्या प्रकृतीची तारेने चौकशी केल्याबदल
त्यांना धन्यवाद देणारे पत्र.

१३९२

बडोदा

१६ डिसेंबर १९१६

प्रिय कर्नल मीड यांस,

मला तुमचे व तुमच्या सर्व आप्तांचे नेहमी स्मरण होत असते. बन्याच दिवसांपासून तुमचे पत्र आले नाही. तुम्ही आणि तुमचे आप्त कसे आहात? तुमचा एक मुलगा राजकोटला आहे असे समजले. कर्नल इम्पेनी सांगितले की, त्यांनी त्याला बडोद्याला भेट देण्यास सांगितले; पण कदाचित तो येऊ शकणार नाही असे वाटते. मी गेल्या उन्हाळ्यात काश्मीरमध्ये होतो व तेथील महाराजांना अनेकदा भेटलो.

बडोद्याला येताना मी काही दिवस लॉर्ड चेम्सफर्ड यांच्याबरोबर राहिलो. ते फार दयाळू वाटले. नोंदेंबरमध्ये मी दिल्लीला संस्थानिकांच्या कॉन्फरन्ससाठी गेलो होतो. ती उत्तमपणे पार पडली. मी सरकारला योग्य त्या अधिकाऱ्यांसह २०० घोडेस्वार घोड्यांसहित कामासाठी दिले आहेत. शिवाय मी त्यांना अनेक घोडे भेट दिले व काही विकलेसुद्धा. कारण त्यांना घोड्यांची अतिशय गरज होती. माझे मुंबईतील घर मी वॉट हॉस्पिटलसाठी वापरायला दिले आहे. मी हे सारे तपशील लिहीत आहे ते बढाई मारण्यासाठी नव्हे, तर तुम्हाला माझ्याबदल आस्था वाटते म्हणून तुम्हाला माहिती कळवण्याच्या हेतूने. आम्ही सर्व कुशल आहोत आणि तुम्हीही कुशल असाल, अशी आशा आहे. घरी सर्वांना माझे स्मरण द्यावे व माझ्या नाताळच्या शुभेच्छा कळवाव्यात. मिस्टर व मिसेस डिकिन्सन तसेच मिसेस मडही कुशल असतील अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१३९३

बडोदा

१८ डिसेंबर १९१६

प्रिय मनुभाई,

श्री. व्ही. एम. पोवार (बार-अॅट लॉ) आज मला भेटले. मी त्यांना प्रॅक्टिस करण्याचा सल्ला देईन. ते प्रत्यक्ष काम करण्यासाठी सक्षम झाले की, मी त्यांना रु. ३५०/- वेतन देईन. हे तुम्हाला त्यांच्याशी बोलण्यासाठी ढोबळ मुद्दे आहेत. मी त्यांना तुम्हाला भेटायला सांगत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३९४

ताजमहल हॉटेल, मुंबई
२० डिसेंबर १९१६

प्रिय मि. वुड (मिलिटरी सेक्रेटरी, मुंबई),

तुमच्या पत्राला माझ्या आजारणामुळे उत्तर देण्यास उशीर झाल्याबदल क्षमस्व. मी दोन दिवस मुंबईत हवापालटासाठी आलो आहे. काशमीर आणि सिमल्याहून परत आल्यावर बडोद्यात मला खूप उष्ण वाटले व तिथल्या हवामानाशी जुळवून घ्यायला काही आठवडे लागले. तुम्हाला आपल्या खडतर कर्तव्यांमधून बदलाची गरज आहे हे मी समजू शकतो. युरोपला जाणे हे आवश्यकच असते. फक्त आरोग्यासाठीच नव्हे, तर आपल्या विचारांतील प्रगतीसाठीसुद्धा. या युद्धाच्या दिवसांत आपले मित्र समुद्रप्रवास करीत असले की काळजी वाटते. तुम्हाला व मिसेस वुड यांना मी निर्धोक समुद्रप्रवास इच्छितो. तुमचे बडोद्यात नेहमी स्वागतच आहे हे मी पुन्हा सांगण्याची गरज नाही. मिसेस वुड यांना माझे स्मरण घावे. तुम्ही दोघे कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३९५

ताजमहाल हॉटेल
२१ डिसेंबर १९१६

प्रिय मित्र (हैदराबादचे निजाम),

मी नुकताच विश्रांतीसाठी दोन दिवस मुंबईला आलो आहे. मी एक-दोन दिवसांत बडोद्याला जाणार आहे; पण जाण्याआधी तुम्हाला भेटण्याची इच्छा आहे. मी आज दुपारनंतर ५ वाजता तुम्हाला भेटायला येऊ शकतो का? तुमच्या संस्थानाला भेट देण्याची माझी इच्छा होती; पण तेथील प्लेगचा प्रादुर्भाव आणि माझे आजारपण व कार्यबाहुल्य यांच्यामुळे मी पुढे जानेवारीत आलो तर चालेल का? तुम्ही गैरसमज करून घेणार नाही अशी आशा आहे. मुंबईत तुमचा वेळ उत्तम चालला असेल अशी मला खात्री आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१३९६

बडोदा
२१ डिसेंबर १९१६

प्रिय लॉर्ड री (Reay),

नोव्हेंबरमध्ये मी दिल्ली येथे संस्थानिकांच्या कॉन्फरन्सला गेलो होतो, ती चांगल्या प्रकारे पार पडली. मी जे काही निरीक्षण केले, त्यावरून मला असे वाटते की, बहुतांश संस्थानिकांना अधिक चांगल्या शिक्षणाची व इंग्रजीच्या अधिक परिपूर्ण ज्ञानाची आवश्यकता आहे. म्हणजे ते आपले विचार योग्यपणे व्यक्त करू शकतील. आपल्या विचारांना योग्यपणे व ज्या व्यक्तीशी बोलतो आहोत तिचा अधिक्षेप न करता परकीय भाषेत व्यक्त करणे खूप अवघड असते. आमच्या सार्वजनिक जीवनात आम्हाला ही गंभीर अडचण बरेचदा जाणवते व कधी कधी आम्ही आमच्या विचारांना न्याय देऊ शकत नाही.

सिमल्याहून मी कपूरथळ्याला तेथील महाराजांच्या आमंत्रणावरून गेलो होतो. त्यांचा राजवाडा फेंच पद्धतीच्या बांधकामाचा आहे. माझा महाराजांच्या स्पॅनिश राणीसाहेबांशी परिचय झाला. त्या खूप सुंदर आणि बोलक्या आहेत.

बडोद्याचा कारभार सुरक्षीत चालू आहे. यावर्षी पाऊस चांगला झाला, पिकेही उत्तम आली. इकडे प्लेगची किंवा कुठल्याही रोगाची साथ नाही. रेल्वेमार्गाच्या विस्ताराची कामे, रस्ता रुंदीकरणाची कामे उत्तमपणे चालू आहेत. युद्ध लवकर संपावे असे सगळ्यांनाच वाटत आहे. या युद्धामुळे मानवी मदत, सरकारला इमारतींची मदत तसेच निधींची मदत माझ्याकडून दिली जात

आहे. या युद्धामुळे जीवितहानी, वित्तहानी आणि व्यापाराचीही हानी झाली आहे. अलवारचे महाराज या महिन्यात मला भेटायला आले होते. ते फार बुद्धिमान तरुण आहेत.

अलवारच्या महाराजांच्या ओळखीने मला खूप आनंद झाला. ते खूप विचारी गृहस्थ आहेत आणि इंग्रजीवर त्यांचे चांगले प्रभुत्व आहे. त्यांचे पुढे खूप चांगले नाव होईल, अशी मला खात्री आहे. राणीसाहेबांनी काही मलबारी वैद्यांनी सांगितलेले उपचार घेतले. त्यांच्यामध्ये तैलस्नान आणि संपूर्ण शारीरिक व मानसिक विश्रांतीचा समावेश होता. लवकरच त्यांच्या विश्रांतीचा कालखंड संपेल.

आम्ही २२ तारखेला सुरु होणाऱ्या टेनिस टूर्नामेंटची वाट पाहत आहोत. त्यामुळे आमच्या एकसुरी जीवनात थोडा आनंददायक बदल येईल. खेळ समजल्यावरच त्याची मजा घेता येते. आम्ही सर्व कुशल आहोत. आपणही कुशल असाल. आपणा दोघांना नाताळच्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(असेच पत्र, याच तारखेला सर जॉन वॅट्सन यांना पाठवण्यात आले)

१३९७

ताजमहल हॉटेल, मुंबई
२३ डिसेंबर १९१६

श्री. रतन नाथ यांना पत्र. एक छोटा धनादेश पाठवीत आहे,
त्या रकमेची तुम्हाला हवी ती भेटवस्तू विकत घ्या, असा मजकूर.

१३९८

बडोदा
२४ डिसेंबर १९१६

कर्नल इम्पे यांना खुशाली कळवणारे पत्र.

१३९९

बडोदा
३० डिसेंबर १९१६

कर्नल इम्पे यांना एका प्रदर्शनाचे उद्घाटन करण्याची विनंती.
कशाचे प्रदर्शन याचा उल्लेख नाही

१४००

मुंबई

१३ जानेवारी १९१७

लॉर्ड विलिंगडन यांना प्रकृती स्वास्थ्याचे वृत्त कळवणारे पत्र. काही दिवस मुंबईत राहण्याचा डॉक्टरांनी सल्ला दिला आहे असा मजकूर.

१४०१

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
१४ जाने. १९१७

प्रिय मनुभाई,

जे आपल्या रेक्हेन्यू विभागाच्या परीक्षा उत्तीर्ण झाले आहेत; परंतु गुजराथी भाषा अद्याप सहजपणे वाचू किंवा लिहू शकत नाहीत, असे दोनपेक्षा अधिक अधिकारी मी पाहिले. या अधिकाऱ्यांना तुम्ही उत्तीर्ण कसे केलेत असे तुम्ही परीक्षा विभागाच्या अध्यक्षांना विचारावे. सध्या मी माझे ए. डी. सी. कृष्णराव पाणीमंगलोर यांचे नाव उदाहरण म्हणून सांगू शकतो. माणेकलाल साकरलाल देसाई हे परीक्षा बोर्डाचे अध्यक्ष होते. शिवराजसिंघजी यांचेही गुजराती भाषेचे ज्ञान सुमारच आहे. आपल्या अधिकाऱ्यांना बहुधा त्यांच्या हाताखालील कर्मचाऱ्यांकडून इतके साहाय्य मिळते, किंवा पर्यवेक्षणाची व्यवस्था इतकी ढिली आहे की, बरेचदा खूप उशीर झाल्यानंतरच त्यांचे अगदी साधारण दोषसुद्धा लक्षात येत नाहीत. अगदी सौम्य शब्दात सांगायचे, तर हे योग्य नव्हे. कृपया आपल्या सर्व अधिकाऱ्यांना सांगा की, आपले सर्व सहायक (Subordinates) हे कामात उत्तमपणे प्रशिक्षित झालेले आहेत, तसेच ते सौजन्याने व शिष्टाचाराने वागणारे आहेत. हे पाहणे त्यांचे (अधिकाऱ्यांचे) कर्तव्य आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१४०२

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
१८ जानेवारी १९१७

प्रिय पुत्र (युवराज शिवाजीराव),

तुमच्या अर्थसंकल्पाला मंजुरी मिळायला आणखी काळ लागेल. त्यामुळे जर काही गैरसोय होत असेल, तर माझी सूचना अशी आहे की, तात्पुरते ते मंजूर आहे (tentatively

passed) असे समजून अमलात आणावे, फक्त नोकरीत असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या वेतनात कुठलीही वाढ करू नये, एवढेच.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१४०३

कॅम्प सिनोरे
१८ जानेवारी १९१७

प्रिय महाराज (काश्मीर),

आपले दि. १७ जानेवारीचे टाईप केलेले पत्र मिळाले. आपण ज्या मुद्यावर मत व्यक्त केले आहे त्याच्याशी मी सहमत आहे. आपल्या समाजाच्या हितासाठी व विकासासाठी धार्मिक संस्थांची काळजी घेणे आणि त्या संस्थांचे प्रशासन ज्या व्यक्ती करतात त्यांची निवड चांगल्या प्रकारे करणे हे फार महत्त्वाचे आहे. योग्य धर्माला मान्यता देणे व त्याच्याशी निगडित असलेल्या संस्थांच्या प्रशासनाकडे लक्ष देण्याच्या अभावाने आपले खूप नुकसान केले आहे. धार्मिक संस्थांच्या प्रशासनासाठी योग्य माणसे निवडणे खूप अवघड आहे. कारण आपल्या समाजात त्या प्रकारच्या कामासाठी फार थोडी माणसे उपलब्ध असतात; पण आहे त्या परिस्थितीत शक्य तितके चांगले काम (या क्षेत्रात) करण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे.

मी बडोदा जिल्ह्याच्या दौऱ्यावर आहे व २४ तारखेस परत बडोद्याला येत आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१४०४

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
२४ जानेवारी १९१७

प्रिय मनुभाई,

श्री. के. बी. देसाई यांनी काही विशिष्ट कागदपत्रे तयार ठेवण्याचा माझा आदेश पाळला नाही. मी देसाईना आपली क्षमता सिद्ध करण्यासाठी खाजगीमध्ये आणले आहे. मला त्यांच्याकडून अधिक चांगल्या कामाची अपेक्षा होती. खेदाने त्यांना रु. १०/- चा दंड करण्यात आला आहे. आपल्या हाताखालील कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे हे त्यांचे एक काम आहे.

कृपया मि. कॉयल (Coyle) यांना सांगावे की, युवराज जयसिंह यांचे घर मकरपुळ्याला जाणाऱ्या तिठ्याजवळ जुन्या साईटवरच बांधले जाईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१४०५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ फेब्रुवारी १९१७

प्रिय बंधू (धैर्यशीलराव),

तुम्ही एक आठवड्यासाठी मुंबईस जायला महागजांची काहीही हरकत नाही असे तुम्हास कळवण्यास त्यांनी मला संगितले आहे; पण तुम्ही लवकर परत आल्यास बरे होईल, असे त्यांचे म्हणणे आहे. तुम्ही आपणाबरोबर एखाद्या सदगृहस्थाला न्यावे, अशी त्यांची सूचना आहे.

तुमचा प्रेमळ भाऊ (Loving Brother)
जयसिंह गायकवाड

१४०६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ फेब्रुवारी १९१७

प्रिय लॉर्ड री (Reay),

लेडी री यांच्या निधनामुळे आम्हास किती दुःख झाले याची आपण कल्पना करू शकता. त्यांच्याबद्दल आमच्या मनात मोठा आदर होता; पण जगरहाटी कुणासाठीही थांबत नाही.

येथे सर्व सुरळीत चालले आहे. बडोद्याचे सध्याचे रेसिडेंट कर्नल इम्पी हे ४ मार्च रोजी निवृत्त होत आहेत. त्यांच्या जागी कर्नल मॅकडोनाल्ड येतील. ते खूप चांगले गृहस्थ आहेत असे ऐकले आहे. लॉर्ड विलिंग्डन २३ फेब्रुवारीला बडोद्यास भेट देणार आहेत. आपण ठीक असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१४०७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
८ फेब्रुवारी १९१७

प्रिय महाराज (कोल्हापूर),

तुमचे ३ फेब्रुवारीचे पत्र मिळाले. तुम्ही आजारी होता हे ऐकून वाईट वाटले. प्रकृतीची काळजी घ्यावी. मोटार चालवण्यासाठी इंदुमती अद्याप लहान आहे; पण योग्य वेळी तिला कार चालवणे शिकवण्यात येईल. मी जर शिकवू शकलो नाही, तर तुम्ही सहजपणे ते शिकवू शकाल. इंदुमती नुकतीच मराठी ४ थी इयत्ता उत्तीर्ण झाली आहे आणि ५ वी इयत्ता पूर्ण झाल्यावर तिला मी संस्कृत शिकवायला सुरुवात करीन. तोपर्यंत तिचे मराठीचे ज्ञान वाढतेले असेल आणि संस्कृत शिकणे तिला सोपे वाटेल. याविरुद्ध तुम्हाला काही सुचवायचे असेल तर पुन्हा पत्र लिहा. मी सर्व मुलांना संस्कृत शिकवणार आहे.

आपल्या पत्नीला व मुलांना माझे आशीर्वाद सांगणे. आपल्या पत्नीने इंदुमतीच्या शिक्षणासंदर्भात इंदिराराजे यांना पत्र लिहिले होते. मी राणीसाहेबांना सुचवू इच्छितो की, त्यांनी व तुम्ही थेट मला व इंदुमतीला पत्रे लिहायला हरकत नाही. यात वेळ वाचेल. शिवाय मोकळेपणाने लिहिण्याइतपत आपण एकमेकांना चांगले ओळखतो. आपली मुले चांगली प्रगती करीत आहेत हे समजून आनंद झाला. या वयात त्यांना काही काम शिकवणे हे आपण खूप चांगले धोरण ठेवलेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१४०८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
११ फेब्रुवारी १९१७

प्रिय उदाजीराव (धारचे राजे),

आपल्या कन्येच्या विवाहासंदर्भातील आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद! नियोजित वर इतका लहान आहे की, त्याच्या लग्नाची मी कल्पनाही करू शकलो नाही. लग्नाचा विचार करण्यात खूप घाई झाली आहे असे वाटते.

वॉर कॉन्फरन्सवर राज्यकर्ता युवराज म्हणून नेमणूक झाल्याबद्दल इंग्लंडच्या राजाचे अभिनंदन करण्यासंदर्भात तुमची तार मागे आली होती; पण त्या परिषदेत कुठल्याही भारतीय प्रतिनिधीला स्थान नव्हते. त्यामुळे त्या तारेचे मी उत्तर दिले नाही. फक्त एवढेचे कारण त्या तारेस उत्तर न देण्यामागे होते. कुशाल असाल, येथे उकाड्यास सुरुवात झाली आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४०५

१४०९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ फेब्रुवारी १९१७

प्रिय बंधू धैर्यशीलराव,

महाराजांनी मला आपणास असे कळवण्यास सांगितले आहे की, तुम्ही लष्करी काम संपूर्णपणे करावे असे त्यांना वाटते. तुम्ही फक्त परेडचेच काम करू नये असे त्यांचे म्हणणे आहे. तुम्हास जर हे करायचे नसेल, तर तुम्ही लवकर खाते सोडून देण्यास त्यांची हरकत नाही. तुम्ही एखाद्या व्यक्तीला आपला सचिव म्हणून नेमावे असेही त्यांना वाटते. तुम्ही जर गुप्ते यांना सचिव म्हणून नेमू इच्छित असाल, तर त्या कामासाठी ते भत्ता देण्यास तयार आहेत.

तुमचा प्रेमळ बंधू
जयसिंह

१४१०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२० फेब्रुवारी १९१७

चि. गं. गजराराजे भोसले, मु. सावंतवाडी,

यांसी अनेक आशीर्वाद वि. आपले ता. १७-२-१७ चे पत्र आले, त्यातील मजकूर समजला. मी आपल्याविषयी शक्य तो प्रयत्न करून पाहतो. मात्र तो सुरु करण्यापूर्वी आपण निश्चयात्मक मला कळविले पाहिजे की, पुढील आपली वर्तणूक कोणत्याही रीतीने दोषांस पात्र राहणार नाही, अशी ठेविली पाहिजे व योग्य नसतील असे जवळचे लोक सांगितल्यावर बाजूस केले पाहिजेत. आपली पूर्वी तार आली होती; परंतु मला खरी स्थिती माहीत नसून काम व प्रकृतीमुळे तिकडे पुरते लक्ष देता आले नाही, त्याबदल क्षमस्व. कळावे, हे आशीर्वाद.

हुकुमावरून
नानासाहेब शिंदे, मेजर,
ए.डी.सी.

१४११

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२४ फेब्रुवारी १९१७

प्रिय महाराणी साहेब (भावनगरच्या नंदकुंवरबा),

आपले १९ फेब्रुवारीचे पत्र व ‘ब्रिटिश अँण्ड हिंदी विक्रम’ या ग्रंथाचा दुसरा खंड मिळाला. त्याची पोहोच देण्यात मला आनंद होत आहे. आपण आणि युवराज कुशल असाल. महाराज साहेबांना माझे स्मरण द्यावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१४१२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२४ फेब्रुवारी १९१७

प्रिय महाराज (भावनगर),

आपल्या १३ तारखेच्या पत्राबद्दल व सुंदर चित्त्याबद्दल खूप खूप धन्यवाद. आपल्या चांगुलपणाचा फायदा घेऊन असे विचारावेसे वाटते, की आपण माझ्यासाठी त्या चित्त्याला प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था कराल का? त्यासाठीचा सगळा खर्च मी दर्देन. येथे प्रशिक्षणादरम्यान इतके चित्ते मेले आहेत की, माझा इथल्या नोकरांवरचा विश्वास उडाला आहे. तुम्ही मला (शक्यतो) तारेने कळवलेत, तर मी तो चित्ता तुमच्याकडे पाठवीन, गवर्नरसाहेब आज राजपिलाला जात आहेत. मीही आज रात्री मुंबईस जात आहे व २७ ला गिरासिया कॉन्फरन्ससाठी येत आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१४१३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ फेब्रुवारी १९१७

इंदूरच्या महाराजांना त्यांनी पाठवलेल्या साहित्य परिषदेच्या आमंत्रणाबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र. ‘मी उपस्थित राहीन’ असा उल्लेख.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४०७

१४१४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ मार्च १९१७

इंदोरच्या महाराजांना, तेथे चालू असलेल्या प्लेगच्या साथीमुळे
इंदोर भेट पुढे ढकलीत असल्याचे पत्र. (महाराज इंदोरला गेलेच नाहीत.)

१४१५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२ मार्च १९१७

प्रिय लॉर्ड विलिंगडन (मुंबई प्रांताचे गव्हर्नर),

साबरमती नदीवर धरण बांधून त्यापासून सिंचन करण्याची मुंबई सरकारची योजना आहे. बहुधा युद्धामुळे या योजनेची कार्यवाही स्थगित करण्यात आली वा पुढे ढकलण्यात आली आहे. ही मोठी योजना हाती घेतल्यास तिचा खर्च एक कोटी रुपये येर्इल व तिच्यापेक्षा लहान योजना हाती घेतल्यास तिला निम्मा खर्च येर्इल. सरकारने लहान योजना कार्यान्वित करायचे ठरवले आहे. कारण त्याने सरकारचा हेतू साध्य होत आहे. मोठी योजना हाती घेतली जावी असे मला वाटते. कारण त्यामुळे बडोदा प्रदेशालाही पाणीपुरवठा होऊ शकेल. त्यासाठी आपण योग्य ती योजना स्वीकारू शकतो. तुम्ही त्या योजनेचा अभ्यास करून त्यातून माझ्या इच्छा पूर्ण होऊ शकतात का, हे मला कळवावे असे मला वाटते. मी स्वतः त्या योजनेचा अभ्यास केलेला नाही; पण जर मला तुमचे मत व कल समजला तर या विषयाचा अभ्यास करून आपण दोघे चर्चा करू शकू. तुम्हा दोघांना माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१४१६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ मार्च १९१७

जतच्या राजेसाहेबांना औपचारिक शुभेच्छा पत्र.

१४१७

बडोदा

५ मार्च १९१७

लॉर्ड चेस्सफर्ड यांना औपचारिक पत्र. त्यांचा मुलगा जखमी झाल्याचे
समजल्याने तो लवकर बरा व्हावा ही शुभेच्छा.

१४१८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

६ मार्च १९१७

प्रिय मि. कॉइल (Coyle), चीफ इंजिनिअर, बडोदा,

आपल्याला बांधायच्या असलेल्या ग्रंथालयाच्या इमारतीसाठी स्पर्धात्मक डिझाईन मागवावे.
जर बांधण्यात आले तर त्या डिझाईननुसार बांधण्यात आलेल्या इमारतीचा खर्च आपण
ठरवलेल्या रकमेपेक्षा अधिक होऊ नये. जर निर्मिती खर्च अधिक होणार असेल तर ते प्लॅन
नामंजूर करावेत. हे ग्रंथालय आपल्याला मुलींसाठीच्या ट्रेनिंग - बोर्डिंग हाऊसजवळच्या,
सुरसागर येथील प्लॉटवर बांधायचे आहे. आपले प्लॅन्स अमेरिकेत डॉ. बम्पस् यांच्याकडे
पाठवावेत, असे मला वाटते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१४१९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

६ मार्च १९१७

डी. बी. तावडे या कर्मचाऱ्याने सध्या आपल्या हाताखालीच काम करावे,
असे श्री. गणपतराव एस. गायकवाड यांना कळवणारे पत्र.

१४२०

बडोदा

६ मार्च १९१७

प्रिय मि. सेडॉन,

४ मार्चचे आपले पत्र मिळाले. शिक्षण विभागात त्यांच्यासाठी (अच्युत श्रीधर भांडारकर, सर रामकृष्ण भांडारकर यांचे नातू) एखादी जागा असेल असे मला वाटत नाही. त्यांना दुसऱ्या एखाद्या खात्यात नोकरी करायची असेल तर त्यांनी बडोद्यास यावे, मी त्यांचा इंटरक्हू घेईन. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायवाड

१४२१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
६ मार्च १९१७

प्रिय मिसेस मायने * (Mayne),

आपल्या पत्राबद्दल व पुस्तिकेबद्दल धन्यवाद. पत्र व पुस्तिका मी काळजीपूर्वक वाचली. आपली काळजी कशी घ्यावी हे तरुणांना न सांगणे ही केवळ चूकच नव्हे, तर गुन्हेगारी स्वरूपाचा हलगर्जीपणा आहे, असे मला वाटते. मी पुस्तक मागवले आहे. डॉक्टरांनी आपले कर्तव्य म्हणून मुलांना या गोष्टी आवर्जून सांगितल्या पाहिजेत, असे मला खूप पूर्वीपासून वाटते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मिसेस मायने या राजकुमार कॉलेज, राजकोटचे प्राचार्य मि. मायने यांच्या पत्नी होत्या.

१४२२

बडोदा

६ मार्च १९१७

प्रिय श्री. मोहिते* (श्री. जे. बी. मोहिते, खानगी कारभारी),

येथून पुढे युवराजांना भर्ते (allowances) देण्याचे काम खानगीऐवजी स्टेट ट्रेझरी ऑफिसर्सनी केलेले अधिक चांगले होईल. हा बदल युवराजांच्या सोयीच्या दृष्टीने चांगला होईल, अशी आशा महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४९०

आहे. युवराजांना या बदलाबद्दल सांगावे व श्री. दातार यांच्याशी सल्लामसलत करून या बदलाची योग्य ती कार्यवाही करावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* यांचे निधन १३ जानेवारी १९२४ रोजी झाले
या पत्रात एक महत्वाचा बदल सुचवला आहे. आता युवराजांना त्यांचे भत्ते अकाऊंटंटं
जनरलकडून मिळू लागले.

१४२३

बडोदा
७ मार्च १९१७

कर्नल मॅकडोनाल्ड (रेसिडेंट, बडोदा) यांना भेट पुढे ढकलल्याचे पत्र.

१४२४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
८ मार्च १९१७

प्रिय पेस्तनजी * (माजी खानगी कारभारी),

काही काळापूर्वी आपल्या पत्नीचे निधन झाले तेहा आपणास बदल म्हणून बडोद्याला बोलावण्याचा मी विचार करीत होतो; परंतु आपल्या पायाचे हाड मोडले असून, आपण फिरू शकत नाही असे आपल्या बंधूंनी सांगितले. आता आपण बरे झाले असाल व फिरू शकत असाल. मी तुम्हाला विसरलेलो नाही. मुंबईत आलो असताना इतर कामांमुळे आपणास बोलावून घेण्याचे राहून गेले. शक्य असेल तर मी मुंबईत आल्यावर मला भेटावे.

आपले पुत्र कसे आहेत? मला आता अशक्तपणा जाणवत आहे आणि मी काळजी घेतली पाहिजे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* यांचे निधन १४ फेब्रुवारी १९२४ रोजी झाले.

१४२५

बडोदा

९ मार्च १९१७

प्रिय महाराज (काशमीर),

माझ्या मुंबईतील घरासंदर्भातील तुमची तार मिळाली. तुमच्या मुंबईतील मुक्कामादरम्यान माझे मुंबईतील घर (मोठा राजवाडा) तुमच्या वापरासाठी उपलब्ध असेल ही माझी तार तुम्हाला मिळालीच असेल. मी तुमच्या मुक्कामादरम्यान मुंबईस आलो तर तुम्हाला जरूर भेटेन. काशमीरहून मुंबईस जाताना किंवा मुंबईहून परत जाताना कृपया आपण काही दिवस बडोद्याला थांबावे, अशी विनंती. त्यामुळे आपली मैत्री अधिक दृढ होईल.

मी पुढचा उन्हाळा काशमीरमध्ये घालवण्याचा विचार करीत आहे. माझ्या प्रकृतीसाठी थंड हवामानाची गरज आहे. तुमच्या अनुमतीने माझी सर्व व्यवस्था मी स्वतः करीन. म्हणजे तुम्हास कमीत कमी तसदी होईल. माझा हा कार्यक्रम तुम्हास मान्य आहे का? तुमच्याकडून उत्तर आल्यावर मी निश्चित अशी व्यवस्था करीन व आपणास कळवीन. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१४२६

बडोदा

११ मार्च १९१७

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

युवराज प्रतापसिंह यांच्यासाठी खेळगडी म्हणून निवडलेल्या मुलांची यादी मला पाठवावी. अमेरिकेहून परत आलेल्या श्री. साने यांनी सर्वें आणि सेटलमेंटचे काम तसेच रिपोर्टस् तयार करण्याचे काम शिकून घ्यावे, अशी माझी इच्छा आहे. त्यांनी त्या विभागात तज्ज्ञ झाले पाहिजे. त्यांनी रेहेन्यू खात्याची परीक्षा उत्तीर्ण करायलाच हवी व त्या खात्याच्या तपशिलावर व कार्यावर उत्तम पकड मिळवायला हवी.

तुम्ही दोन्ही नायब दिवाणांनी व युवराज जयसिंह यांनी येथे यावे व युवराज (जयसिंह)* यांनी हुजूर कामदार यांच्या कार्यालयाच्या पर्यवेक्षणाचा जो अहवाल दिला आहे त्यातील सूचना अमलात आणण्यास मला मदत करावी, असे मला वाटते. नव्या दिवाणांना देण्यात येण्याच्या सनदीचा मसुदाही पाहायची माझी इच्छा आहे. नव्या सनदीबरोबरच जुनी सनदही तुलनेसाठी आणावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* युवराज जयसिंहराव यांनी काही काळ हुजूर कामदार यांच्या कार्यालयात काम केले होते.

१४२७

बडोदा

१६ मार्च १९१७

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

मला वाटते की, आता अधिक वाट न पाहता पाडगावकरांनी हुजूर कामदारांची कर्तव्ये (duties) स्वतःच्या हाती घ्यावीत. तुम्ही मि. एम. टी. जोशीपुरा यांना घ्यावयाच्या अधिक रूपये ५०/- या मासिक भत्यासाठी आदेश मागवावा. ही रु. ५०/- ची रक्कम सध्या त्यांना मिळत असलेल्या रु. ३०/- या रकमेच्या व्यतिरिक्त आहे. ३० रुपये हा त्यांचा व्यक्तिगत भत्ता आहे. आता आपण श्री. जोगळेकर यांना काही निश्चित अशी कामे सोपवली पाहिजेत. सरसुभा अधिकाऱ्यांना आयुक्तांच्या कामाचे पर्यवेक्षण करण्याचेही काम सोपवावे का हे ठरवण्याचाही मी विचार करीत आहे.

घाणेकर यांनी 'एफिसियन्सी ऑफिस' (कार्यक्षमता कार्यालय)ची सूत्रे हाती घेतली आहेत. हे ऑफिस काही काळापर्यंत चालेल आणि तेथे जर योग्य व्यक्तीची नेमणूक झाली व तेथे बारीक सारीक तपशील पूर्ण करण्याकडे लक्ष दिले तर ते ऑफिस उपयुक्त ठरेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१४२८

बडोदा

१७ मार्च १९१७

प्रिय महाराज (बोब्बिली, विशाखापट्टनम),

आपले कनूरचे घर मला वापरण्याची अनुमती दिल्याबदल धन्यवाद. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१४२९

बडोदा

१७ मार्च १९१७

कोलनगोडच्या राजेसाहेबांना धन्यवादाचे पत्र. धन्यवाद कशाबदल याचा उल्लेख नाही.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४९३

१४३०

बडोदा

१८ मार्च १९१७

प्रिय रावसाहेब (श्रीमंत संपत्तराव),

तुमचे दि. १८ चे पत्र आताच मिळाले. तुमची हरकत नसेल तर तुमचे पैसे तुम्हाला परत दिले जातील. मला सावधगिरी आणि जबाबदारी लागू करण्यासाठी तसे वागावे लागले होते. सार्वजनिक कार्यात, व्यवसायात शिस्त आणि प्रणाली यांच्याप्रमाणेच वागावे लागते. त्या गोष्टी पाळाव्याच लागतात. याच प्रश्नात अनेक मुद्दे आणि व्यक्तींची गुंतलेल्या आहेत. तुम्ही ज्याप्रमाणे वागलात, त्यामागे तुमचा काहीही विशिष्ट हेतू नव्हता असे मला वाटते. तुमच्याकडून जर याविरुद्ध समजले नाही तर मी मनुभाईना तुमचे पैसे परत करायला सांगेन. तुम्हाला झालेल्या तसदीबद्दल क्षमस्व.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१४३१

बडोदा

२५ मार्च १९१७

कर्नल मॅकडोनाल्ड (रेसिडेंट, बडोदा) यांना औपचारिक पत्र. मुंबईला डेंटिस्टकडे जाऊन आल्याचा उल्लेख.

१४३२

बडोदा

२९ मार्च १९१७

श्री. मनुभाई (दिवाण) यांना मिस. टॉटेनहॅम या शिक्षिकेच्या सेवेस एक वर्षाचे एक्स्टेन्शन (मुदतवाढ) देत असल्याचे पत्र.

१४३३

बडोदा

३० मार्च १९१७

काशमीरच्या महाराजांना, त्यांनी पाठवलेल्या लघुचित्रांबद्दल (मिनिएचर्सबद्दल) धन्यवाद देणारे पत्र. यावर्षी काशमीरऐवजी उटीला जात असल्याचा उल्लेख.

१४३४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

३० मार्च १९१७

प्रिय पुत्र (युवराज जयसिंहराव),

तुम्ही शिक्षण या विषयावर दिलेले लेख मी वाचले. त्याबद्दल मी तुम्हाला धन्यवाद देतो. तुम्ही ज्या मनमोकळेपणाने ते लिहिले आहे, त्याबद्दल मला विशेष आनंद झाला. वयाने मोठ्या झालेल्या पुत्रांना (पित्याने) कसे वागवावे याबद्दलची तुमची मते माझ्यापेक्षा वेगळी नाहीत असे साधारणपणे दिसते. त्यात (मुलांना वागवण्यात) काही चुका असू शकतील; पण त्या कोणत्या आहेत? तुम्ही किंवा इतर कुणी त्या दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे का? त्या चुका भविष्यकाळात टाळण्याचा आपण प्रयत्न करायला हवा का? मी तुम्हाला मित्रत्वाच्या भावनेतून एक पत्र (note) लिहिले होते, त्याचे तुम्ही उत्तरही दिले नाही. आपण या गोष्टींवर चर्चा करू या व त्या दुरुस्त करू या. तुमची तशी इच्छा असेल तर मी त्यासाठी तयार आहे. मी रागावलो आहे असे समजू नका. तुम्ही सगळे कुशल असाल. इकडे उकाडा फार वाढला आहे.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

(सयाजीरावांनी युवराजांच्या शिक्षणासाठी वापरलेल्या पद्धतीमधील त्रुटी दाखवणारा हा लेख होता. तो युवराज जयसिंहराव यांनी लिहिला होता.)

१४३५

बडोदा

३१ मार्च १९१७

कर्नल मॅकडोनॉल्ड (रेसिडेंट, बडोदा) यांना औपचारिक पत्र.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४९५

१४३६

बडोदा

८ एप्रिल १९१७

कोल्हापूरच्या महाराजांना औपचारिक पत्र. माझे बंधू व अन्य एक गृहस्थ
आपणास भेटण्यासाठी येत आहेत असा उल्लेख.

१४३७

बडोदा

९ एप्रिल १९१७

मनुभाई (दिवाण) यांना औपचारिक पत्र. मला सर्दी झाली असल्याने
आज भेटण्यास येऊ नये अशी सूचना.

१४३८

बडोदा

१० एप्रिल १९१७

प्रिय मि. क्लार्क (शिक्षण आयुक्त)*,

खानगी लिपिकांना देसाई आणि चिटणीस यांनी भाषणे घावीत व ती लिखित स्वरूपात
असावीत. ही भाषणे लवकर पूर्ण व्हावीत. मला ती क्षमता व पातळी तपासून पाहण्यासाठी हवी
आहेत. कृपया आज संध्याकाळी ५.३० वाजता माझ्याकडे यावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* हे ४ ऑक्टोबर १९२४ ला मरण पावले.

१४३९

बडोदा

१२ एप्रिल १९१७

प्रिय मि. कॉर्ट्ल (चीफ इंजिनिअर),

मि. छोडा तयार करीत असलेले शहर विकासाचे नियम मला कधी मिळतील? त्यांना लवकर
मंजुरी मिळावी, अशी माझी इच्छा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१४४०

बडोदा

१२ एप्रिल १९१७

प्रिय मि. कॉर्टल (चीफ इंजिनिअर),

कोठीजवळच्या दोन प्रस्तावित एकस्टेन्शन इमारतींच्या पायाचे काम सध्यापेक्षा अधिक वेगाने व्हायला हवे असे मला वाटते. कृपया त्याकडे लक्ष द्यावे.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१४४१

बडोदा

१२ एप्रिल १९१७

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

मि. क्लाइटनक * यांना पुन्हा नोकरीत घेण्यासंबंधीचा मेमो व पत्र तुम्ही लवकर रेसिडेन्सीकडे सादर करावे. अटी थोड्या कठीण आहेत; पण सध्याच्या परिस्थितीत आपल्याला त्या स्वीकार कराव्या लागतील. काही महिन्यांपूर्वी आनंदराव गायकवाडांनी आणखी कर्जासाठी अर्ज केला होता. त्याबदल तुम्ही टिपण मागवाल का? ते म्हणतात की, त्यांनी काही वर्षांपूर्वी काही खेडे किंवा जमीन मागितली होती; पण ती अद्याप त्यांना मिळाली नाही. त्या बदलचे तपशील शोधून मला माहिती द्यावी. आपला वेळ वाचविण्यासाठी तुम्ही त्यांना त्या याद्यांच्या तारखा कळवण्यास सांगणे.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

* क्लाइटनक हे १९१७ मध्ये बडोदा संस्थानच्या नोकरीत आले, एक्साईज कमिशनर म्हणून काम केले व एप्रिल १९१९ मध्ये निधन पावले.

१४४२

बडोदा

१३ एप्रिल १९१७

कोल्हापूरच्या महाराजांना व्यवहारविषयक पत्र. व्यवहार काय हे पत्रातून स्पष्ट होत नाही. आपल्या मंत्र्यांनी भेटीतून वा पत्रव्यवहारातून व्यवहार पूर्ण करावा, आपल्या इच्छेचा मी शक्यतो मान राखीन असे विधान.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४९७

१४४३

बडोदा

१६ एप्रिल १९१७

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

तुमच्या १६ एप्रिलच्या रु. ५०००/- * संदर्भातील पत्राबद्दल धन्यवाद. तुम्ही एक शिष्यवृत्ती एका अंत्यजाला व दुसरी एका मुलीला घावी. त्यांची नावे तुम्हीच सुचवावीत. मला वाटते एक शिष्यवृत्ती तुम्ही मातुश्रीच्या नावे व एक राणीसाहेबांच्या नावे घावी. व्यक्तिशः मला या सत्कार्यामुळे आनंद झाला. तुम्हाला मी यशस्वी व दीर्घ कार्यकाळ इच्छितो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* सर मनुभाई यांनी ५ टक्के व्याजाने वॉर लोन दिले होते व मुलींच्या हायस्कूलमध्ये दोन शिष्यवृत्त्या दिल्या होत्या. एका शिष्यवृत्तीला त्यांच्या मातुश्रीचे, तर दुसर्या शिष्यवृत्तीला राणीसाहेबांचे नाव देण्यात आले होते.

१४४४

बडोदा

२४ एप्रिल १९१७

प्रिय श्री. दातार,

तुम्ही सांगितल्याप्रमाणे महाराणी साहेबांच्या हातखर्चासंदर्भातील टिपण (Note) तुम्ही खानगी कारभारी यांच्याकडे पाठवलेत का? मी (परगावी) जाईपर्यंत, शक्य असेल तर तुमचे परगावी जाणे पुढे ढकला. तुम्ही जे. बी. मोहिते यांना पाठवीत असलेल्या टिपणाची प्रत मला पाठवा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१४४५

बडोदा

२५ एप्रिल १९१७

मेजर फील्ड यांना आजारातून लवकर बरे व्हा अशा शुभेच्छा देणारे पत्र.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४९८

१४४६

बडोदा

२५ एप्रिल १९१७

मनुभाई यांना आपल्याबरोबर मुंबईस येण्याची सूचना देणारे पत्र. कोल्हापूरचा व्यवहार पूर्ण करण्याचीही सूचना.

१४४७

उटकमंड

२ मे १९१७

म्हैसूरच्या महाराजांना त्यांच्या सहकार्याबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

१४४८

उटकमंड

९ मे १९१७

प्रिय लॉर्ड पेंटलॅंड (मद्रासचे गव्हर्नर),

मलबारहून आलेल्या भारतीय डॉक्टरने मला या थंड हवेत तैलस्नानाचा उपचार घेऊ नये, असा सल्ला दिला आहे. म्हणून ते कळवण्यास हे पत्र. माझा पाय बरा आहे. महाराणीसाहेब लवकरच मिसेस पेंटलॅंड यांना भेटतील. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१४४९

उटकमंड

९ मे १९१७

पद्मावती यांना कुशलवार्ता कळवणारे पत्र.

१४५०

उटकमंड

९ मे १९१७

कर्नल मॅकडोनॉल्ड (रेसिडेंट, बडोदा) यांना कुशलवार्ता कळवणारे पत्र. उटीला येताना बेंगलोर व म्हैसूरदरम्यान जुन्या टायरसमुळे आठ पंक्चर्स झाल्याची माहिती. संधिवातामुळे नीट चालता येत नसल्याचीही माहिती.

१४५१

उटकमंड

९ मे १९१७

मिस्टर वीडन यांना, त्यांच्या पत्नीच्या निधनाबद्दल सांत्वनपर पत्र.

१४५२

उटकमंड

१३ मे १९१७

प्रिय दामाजीराव* (Excite College) ऑक्सफर्ड,

तुमचे पत्र मिळून आनंद झाला. तुम्ही परीक्षेत यशस्वी व्हाल अशी आशा. कला शाखेचा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्याशिवाय तुम्ही कायदा (law) शिकू नका. पदवी घेतल्यानंतर तुम्ही भारतात यावे व काही काळ राहून पुन्हा कायदा शिकण्यास जावे असे मला वाटते.

सामान्यपणे पाहता मला असे वाटते की, तुमच्यासारख्यांच्या बाबतीत इंग्लिश शिक्षणावरती, त्यापासून मिळणाऱ्या फायद्यापेक्षा खूपच अधिक पैसे खर्च केले जातात. कमी खर्चात तेच ज्ञान मिळवा. आधी भारतात स्वतःला अभ्यासात तयार करून (इंग्रजी पक्के करून) मग युरोपात जाण्याने हे करता येईल. ही माझी मते आहेत; पण त्या विषयाची मला सर्व माहिती आहे, असा माझा दावा नाही.

तुमचे बंधू कुशल आहेत. बाबासाहेब, शंकरराव[•] यांना माझे आशीर्वाद.

तुमचा प्रेमळ[†]
सयाजीराव गायकवाड

* श्रीमंत विठ्ठलराव गायकवाड यांचे सुपुत्र

• आनंदराव गायकवाड यांचे लंडनमध्ये शिकत असलेले सुपुत्र

१४५३

उटकमंड
१३ मे १९१७

प्रिय इंदुमती (महाबळेश्वर),

तुमचे मराठीतील पत्र मिळून आनंद वाटला. तुम्ही आपले विचार उत्तमपणे व्यक्त केले आहेत व बन्याच बातम्याही दिल्या आहेत हे चांगले आहे. तुमचे हस्ताक्षर मात्र आणखी सुधारायला हवे. माझ्या शाळेत उत्तम हस्ताक्षर व इतर विषय शिकवण्याची काळजी घेण्यात आली नाही ही चूकच होती. उत्तम हस्ताक्षर असणे ही मोठी गोष्ट आहे.

मी स्कॉटची एक उत्तम काढंबरी वाचीत आहे. तुम्हीसुद्धा पुढे ती वाचाल.

महाबळेश्वर हे आनंददायक ठिकाण आहे आणि तेथील तापमानही चांगले आहे. उटी अधिक थंड आहे; पण बडोद्यापासून खूप लांब आहे. बडोद्यात पाऊस झाला असे ऐकले, हे अगदी अपवादात्मक आहे. चांगला पाऊस होणे हे किती महत्वाचे असते हे तुम्हाला ठाऊक आहे. भारतातली प्रत्येक गोष्ट त्यावर अवलंबून असते.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१४५४

उटी
१३ मे १९१७

मुंबईचे गळर्नर लॉर्ड विलिंग्डन यांना औपचारिक पत्र.

१४५५

उटकमंड
१५ मे १९१७

डॉ. मायर (काही काळ बडोद्यातील चीफ मेडिकल ऑफिसर)
यांना औपचारिक (कुशल कळवणारे -विचारणारे) पत्र.

१४५६

उटकमंड
१७ मे १९१७

प्रिय पद्मावती यांस,

महाबळेश्वरहून पाठवलेल्या तुमच्या पत्राबद्दल व मधाबद्दल धन्यवाद.
मला वाटते कोल्हापूरवाल्यांच्या मागण्या जरा अधिकच आहेत. त्यांनी जर त्या बदलल्या
नाहीत, तर संबंध जुळणार नाहीत. मी कोल्हापूरकरांना सव्वा लाख रुपये अधिक द्यायला तयार
आहे, शिवाय दागिन्यांसाठी एक लाख द्यायला तयार आहे. ही माहिती तुमच्याजवळच ठेवावी.
कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१४५७

उटकमंड
१३ मे १९१७

प्रिय महाराज (कोल्हापूर),

आपले ९ मेचे पत्र मिळाले. खासेगाव जाधवांनीही आपल्या इच्छा मला कळवल्या, त्यांच्यावर
मी विचार करीत आहे. मी आपल्या काही इच्छा पूर्ण करण्यास तयार आहे. उदा.-

- १) दागिन्यांची किंमत, रोख रु. १,००,०००/-
- २) मी वधू-वरांना देण्यास इनाम म्हणून देण्यात येणाऱ्या गावांची किंमत रु. १,००,०००ने
वाढवायला तयार आहे. तसेच
- ३) इतर खर्चासाठी रु. ९५,०००/- द्यायला तयार आहे.

आपणास या गोष्टी मान्य होतील अशी आशा आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१४५८

उटकमंड
१८ मे १९१७

श्री. शिरगावकर (कोल्हापूर) यांना कोल्हापूरच्या महाराजांना सयाजीराव काय देऊ इच्छितात
हे कळवणारे पत्र (मजकूर वरीलप्रमाणे). ‘हे पत्र कोल्हापूरच्या महाराजांना दिल्यावर काही
कळवायचे आहे का? हे कळवणे’ असा उल्लेख.

१४५९

वुडस्टॉक, उटकमंड
१८ मे १९१७

ती. रा. रा. आनंदराव गायकवाड,

यांसी कृतानेक नमस्कार. आपले ता. ८-५-१७ चे पत्र पावले. आपल्याकडील कुशल वर्तमान ऐकून आनंद जाहला. आपले पत्र येण्यापूर्वी आपणास एक पत्र पाठवण्याविषयी आज्ञा केली होती.

एक वेळी विचार करून कर्ज दिल्यावर त्याची फेड होण्यापूर्वीच सत्वर पुनः कर्ज मागणे सोयिस्कर नसून अशा विनंतीस कधीही अंत यावयाचा नाही, असे वाटते. मुलाच्या अभ्यासाकरिता दिलेली कर्जाऊ रक्कम पुरी होत नाही, असे आपणास वाटत असल्यास, आपणास दुसरीकडून कर्जाची तजवीज करावी लागेल.

टर्म वगैरे भरण्याची जरी मला पूर्ण माहिती नाही, तरी विलायतेत एक वेळी टर्म भरली, म्हणजे खर्चाच्या सोयीकरता येथे येऊन अभ्यास करून परीक्षेकरिता पुन्हा विलायतेस जाता येते, अशी माझी समजूत आहे.

पडतर जमिनीचा हिशेब करते वेळी हरराजी केल्याने सरकारास जे उत्पन्न यावयाचे, ते आपण हिशेबात घेतलेच नाही. ते खरेखर पाहता घेतले पाहिजे होते. अशा धडधडीत गोष्टी विचारात न घेता मागण्या करण्यात आल्याने मेहनत घेऊन त्याचा नकारांत निकाल होतो, याला इलाज नाही. आता आपण जमिनीची मागणी करण्यात अर्थ आहे किंवा नाही, याचा विचार करावा. जमीन घेणे असल्यास कामाच्या पद्धतीने रीतसर हरराजीत वगैरे घ्यावी. सरकारास त्या किंवा इतर जमिनीसंबंधाने जे काही करावयाचे असेल, ते अलहिदा रीतीने करावे. वर लिहिल्याप्रमाणे केल्याने कोणतीही हरकत येणार नाही.

चि. सौ. गुणवंताबाई यांची तब्येत बरी नाही, हे ऐकून दिलगिरी वाटते. त्यांच्या प्रकृतिमानाविषयी कळवीत जावे. माझी प्रकृती सध्या बरी आहे. अद्यापि इकडे पाऊस पडला नाही. थंडी किंचित कमी होत चालली आहे.

सयाजीराव गायकवाड

१४६०

उटकमंड

१९ मे १९१७

त्रावणकोरच्या महाराजांना त्यांच्या साठाव्या वाढदिवसानिमित्त शुभेच्छा कळवणारे पत्र.

१४६१

उटकमंड

२१ मे १९१७

आगाखान (मुंबई) यांना त्यांनी पाठवलेल्या आंब्याच्या पार्सलबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

१४६२

उटकमंड

२१ मे १९१७

मेसर्स होर्ने ॲण्ड ब्रिकेट या कंपनीस 'तुम्ही माझे हित पाहाल' असे पत्र. ही कंपनी महाराजांचे इंग्लंडमधील आर्थिक व्यवहार पाहत असे.

१४६३

उटकमंड

२१ मे १९१७

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

तुमचे १२ मेचे पत्र मिळाले. कोल्हापूरच्या महाराजांना पाठवण्यात आलेले उत्तर आपणास समजले असेल. मी आता त्यांच्या उत्तराची (जर ते उत्तर देणारच असतील तर) वाट पाहत आहे. मी आता काठेवाडमध्ये वर संशोधन करावे असे वाटते. हे काम शांतपणे (गाजावाजा न होता) करायला हवे. तिथल्या वरांची माहिती पुढे उपयोगी पडू शकेल. नेहमीचे कागद पाठवण्याबद्दल मी लवकरच तुम्हाला लिहीन.

व्यवसाय व उद्योग खात्याच्या पर्यवेक्षणाचा अहवाल गणपतराव व गोविंदभाई लवकरच सादर करतील असे वाटते. ते बराच काळ त्यावर काम करीत होते. त्यानंतर त्यांनी इतर खात्यांकडे पाहावे असे मला वाटते. सगळी हुजूर खाती जी आहेत, त्यांचे वेळोवेळी पर्यवेक्षण झाले पाहिजे असे मला वाटते. त्यांच्या दैनंदिन कामाच्या दृष्टिकोनातूनच नव्हे, तर त्यांच्या धोणांच्या दृष्टिकोनातूनही.

उपयुक्त पुस्तकांच्या भाषांतराचे काम मला वाटते त्या वेगाने चाललेले नाही. आपल्या लोकांच्या फायद्यासाठी काही उपयुक्त लोकप्रिय पुस्तकांच्या मालिकांचे अनुवाद व्हायला हवेत. माझीही खूप दिवसांची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी काहीतरी केले जाईल, असे पाहावे. आपल्या शिक्षण पद्धतीच्या विकासाचा हा एक महत्वाचा भाग आहे. अर्थात, सरकारच्या चांगल्या हेतुंचा गैरफायदा घेतला जाणार नाही ना हे पाहणे या बाबतीत महत्वाचे आहे. या योजनेचे आयोजन व व्यवस्था स्पष्ट, निःसंदिग्ध व व्यावसायिक स्वरूपाची (बिझनेस लाईक) असायला हवी. एखादी छोटी उपयुक्त पुस्तकांची मालिका निवृत्त शिक्षण पर्यवेक्षक मोदी छगनलाल यांना का

देण्यात येऊ नये? सरकार त्यांना काही मानधन देईल आणि बाकीची रक्कम ते पुस्तके विक्रियातून भरून काढतील. अशाप्रकारे पुस्तक मालिका विक्रियोग्य बनवण्याचा दोघांचाही हेतू साध्य होईल. मि. क्लार्क यांना या कामाकडे पाहण्यास व धोरण ठरवण्यास सांगता येईल.

सचिवालयाचाही प्रश्न अद्याप प्रलंबित आहे. माझे म्हैसूरच्या मंत्र्यांशी बोलणे झाले. आपण काही माणसे पाठवली तर ते त्या माणसांना प्रशिक्षण देण्यास व प्रणाली ठरवण्यात व तिची कार्यवाही करण्यासाठी मदत करण्यास अनुभवी अधिकारी पाठवायला तयार आहेत. तुम्ही दलाल, पाडगावकर व मुखर्जी यांना म्हैसूर सिस्टीमचा अभ्यास करण्यासाठी पाठवावे व मला त्याबदलचा अहवाल घ्यावा. वेळ वाचवण्यासाठी आणि कशाचा अभ्यास करायचा आहे व कशावर अहवाल घ्यायचा आहे हे अचूक समजण्यासाठी मुखर्जीचा मद्रास प्रणालीवरील अहवाल व तुम्ही व वणीकर यांनी मुंबई प्रणालीवरती तयार केलेला अहवाल वाचावा. तुम्ही रेसिडेन्सीला नेहमीप्रमाणे लिहिल्यानंतर त्यांना पाठवावे. या अधिकाऱ्यांना आवश्यकतेपेक्षा अधिक काळ म्हैसूरमध्ये राहू नये व त्यांना भत्ता देण्यात यावा, म्हणजे ते म्हैसूर सरकारवर भार बनणार नाहीत. पाडगावकरांनी म्हैसूरला जावे असे मला वाटते, कारण त्या प्रश्नाचा अभ्यास त्यांच्यासाठी उपयुक्त ठरेल व जर मला येथे त्यांची गरज पडली, तर ते सहज येथे येऊ शकतील. पाडगावकरांच्या अनुपस्थितीत तुम्ही हुजूर कामदार यांच्या कामासाठी योग्य ती व्यवस्था करालच.

कर्जत आणि दाखोळी तालुक्यांतील प्रत्येक गावासाठी आवश्यक असलेल्या शाळांच्या संख्येचे एक टिपण तुम्ही मला पाठवावे. हे टिपण मिळाल्यावर मी ठराविक काळात या सगळ्या शाळा एका खास एजन्सीची नेमणूक करून बांधण्याचा निर्णय घेईन. या शाळांच्या इमारतींसाठी साईटही शक्यतो ठरवण्यात याव्यात; पण साईटस् ठरवण्यात थोडासा उशीर लागेल, तरी टिपण मात्र लवकर पाठवावे.

म्हैसूरला जाणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी म्हैसूरला कार्यक्षमता कार्यालयाची तत्त्वे, कार्यवाही व कार्यपद्धती यांचा अभ्यास करावा व हा अभ्यास या सान्या गोष्टी आवश्यक वाटल्यास बडोद्यात लागू करण्याच्या हेतूने कराव्यात.

भाऊसाहेब गायकवाड यांना शिवाजीरावांपासून दूर सिमल्याला धैर्यशीलरावांच्या सेवेत का पाठवण्यात आले? त्यांनी उगाच असे भटकण्यापेक्षा काहीतरी उपयुक्त काम करावे. असे लोफरसारखे वागणे फार वाईट. शिवाजीरावांना इतक्या वेळा सहज रजा कशी मिळते हेसुद्धा मला जाणून घ्यायचे आहे. युवराजांची काळजी घेण्याच्या बदल्यात ते किती काळ रजेवर होते हेसुद्धा कळवावे. योग्य त्या शिस्तीची व कडक हाताळणी नसल्यामुळे युवराज वाईटाकडून अधिक वाईट (वर्तनाकडे) चालले आहेत हे दुःखद आहे. अधिकाऱ्यांना योग्य त्या शिस्तीचे व ती युवराजांना लावण्याचे महत्त्व समजत नाही, असे मला खेदाने म्हणावेसे वाटते. राज्य आणि युवराज यांच्याशी त्यांचे हे शत्रुत्वाचे वर्तन आहे. राणीसाहेबांनीही अज्ञानामुळे त्यांनी जे करायला हवे होते त्यापेक्षा फार कमी केले आहे (मुलांसदर्भात). अशा बाबतीत आपल्या लोकांचा दयालूपणा म्हणजे तरुणांसाठी अखेर विष आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४२५

१४६४

उटकमंड
२४ मे १९१७

प्रिय लॉर्ड चेम्सफोर्ड (भारताचे गव्हर्नर जनरल),

आपणाबरोबर राहण्याच्या आपल्या दि. ९ च्या आमंत्रण पत्राबद्दल खूप धन्यवाद. मला व राणीसाहेबांना आपले आमंत्रण स्वीकारण्यात आनंद होत आहे. मी सटेंबर-ऑक्टोबरमधील काही आठवडे इकडील उकाडा टाळण्यासाठी सिमल्याला राहण्याची व्यवस्था केली तर आपली हरकत नाही ना? तुमची हरकत नाही हे कळाल्यावर मी आमच्या तेथील मुक्कामाची व्यवस्था करीन. तुमची त्यामुळे कुठलीही गैरसोय होणार नाही.

हे तुम्हास सध्याच्या परिस्थितीत शक्य वाटेल असे वाटते. लेडी चेम्सफोर्ड व आपल्या कन्यांना माझे स्मरण घावे. आम्हा दोघांचे तुम्हास अभिवादन.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१४६५

उटकमंड
२४ मे १९१७

प्रिय मि. क्लार्क (शिक्षण आयुक्त),

युवराज प्रतापसिंह परत आल्यावर त्यांनी गुजराथी आणि संगीत शिकण्यावर थोडी अधिक मेहनत घ्यावीत. त्यांना दररोज एक तास गुजराथी भाषेसाठी व पंधरा मिनिटे संगीतासाठी घ्यावीत. त्यांना मिस् वुड यांनी पियानोवादन शिकवावे. गुजराथीसंदर्भात सांगायचे तर त्यांनी उत्तम गुजराथी बोलणे व सुंदर अक्षरात अचूक गुजराथी लिहिणे शिकावे. हे अधिकचे काम त्यांनी इतर कामांच्या मधल्या वेळात करावे. यासाठी योग्य ती व्यवस्था केली जाईल अशी आशा आहे.

देशी भाषांत उपयुक्त पुस्तकांच्या अनुवादाचे काम उत्साहाने व लवकर सुरू व्हावे असे मला वाटते. सोयीचे असेल तर श्री. जयसुखराय पुरुषोत्तमराय जोशीपुरा यांच्याकडे काही पुस्तके अनुवादासाठी घ्यावीत. सामान्य जनतेसाठी ‘नीतिशास्त्र’ (Ethics) या विषयावरील एखादा प्रमाण ग्रंथ अनुवादित केला जावा. हस्तलिखित तयार झाल्यावर ते छपाईसाठी पाठवण्यापूर्वी मला नजरेखालून घालण्यासाठी तुम्ही विचारू शकता. मला वेळ न झाल्यास माझ्या नजरेखालून न जाताच ते मुद्रित केले जावे. कुशल असाल

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

૧૪૬૬

ઉટકમંડ

૩૦ મે ૧૯૧૭

ચિ. બેન લક્ષ્મીદેવી *

તમારો કાગળ આત્મો તે વાંચીને અમોને ઘણો આનંદ થયો. તમે ગુજરાતી સારું લબ્યુ હતું. તમે બધા કુશલ છો, એ જાણીને અમે ખુશી થયા છીયે. અહીંની હવા મહાબલેશ્વર કરતાં વધારે થંડી છે; પણ તેથી કઈ ત્રાસ થતો નથી. આજે અમે થોડાપાર બેસીને શિયાળના શિકારે ગયા હતા, પણ શિયાળ ન મળવાટી શિકાર થઈ શક્યો નહીં. બે મ્હણ દહાડાથી અહીં વરસાદ ઠીક પડે છે, અને તેથી હવા બધારે આનંદજનક થઈ છે, એમ મને લાગે છે. તમારો કાગળ આવ્યા પછી થોડાજ દહાડાંમા મે તમારા માતુશ્રીને એક પત્ર લખ્યો હતો, તેથી તમારા પત્રનો આ જબાબ થોડી મુદત પછી લખ્યો છે. તમે બધા આનંદથી રહી છો, અને સાથે સાથે અભ્યાસ પણ કરોછો, એ ઘણી સારી બાત છે - હાલ અભ્યાસ ઉપર જેટલું વધારે ધ્યાન આપશો તેટલું વધારે સુખ ભવિષ્યામાં તમને મળશે.

જરૂર હોય તો તમે સૌ નવસારી જશો, પણ જરૂર કરના વધારે ન રહેતા વડોદરે વહેલા જવાનું રાખશો. કારણ ત્યાં બધી સગવડ હો વાથી અભ્યાસ વિગેરેમાં વિશેષ અનુકૂળતા યશે. ચિ. બેન ઇંદ્રમતી, પ્રતાપસિંહ તથા બિજા બધાંઓને મારા આશીર્વાદ કહે શો. આ પત્ર તમારાં માતુશ્રીને બતાવશો. હાલ એજ.

સયાજીરાવ ગાયકવાડ

* શ્રી. કૈ. ફર્તેસિંહરાવ યાંચી દ્વિતીય કન્યા

૧૪૬૭

ઉટકમંડ

૩ જૂન ૧૯૧૭

તી. ગં. ભા. ગોજરાબાઈ મામી,

યાંના દંડવત વિશેષ. તુમચે તા. ૨૭ ચે પત્ર પોહોચલે. મજકૂર પાહૂન આનંદ જાહલા. ગાડીચ્યા વાઢદિવસાનિમિત્ત તુમ્હી મજસંબંધી પત્રીં જે પ્રેમાચે ઉદ્ગાર કાઢિલે આહેત, ત્યાબદલ મી તુમચા ફાર આભારી આહે. અશા મંગલ દિવસાચા આપણાસ અભિમાન અસણે સાહજિક આહે. અશા દિવશી મીહી બડોદ્યાત પ્રજાજનાંત અસતો, તર માઝા આનંદહી દુણાવલા અસતા. યેથે આત્માવર ઔષધીસ્નાન ઘ્યાવયાચા વિચાર હોતા; પરંતુ વૈદ્યાંની યેથીલ હવા ફાર થંડ અસલ્યામુલે સ્નાન ઘેણ્યાસ પ્રતિકૂલ

मत दिल्यामुळे येथे घेण्याचे तहकूब केले आहे. येथे आठ दिवसांपासून पाऊस पडत आहे. हवा उत्तम आहे. मी घोड्यावरून फिरावयास जात असतो. माझी प्रकृती बरी आहे.

चि. अ. सौ. (अखंड सौभाग्यवती) मनोरमाबाईंना आशीर्वाद सांगावा. कळावे, हे दंडवत.

सयाजीराव गायकवाड

१४६८

उटकमंड

३ जून १९१७

सौ. शकुंतला राजे (स्नुषा) यांना कुशल कळवणारे पत्र.

१४६९

उटकमंड

३ जून १९१७

सौ. कमलादेवी (स्नुषा) यांना कुशल कळवणारे पत्र.

१४७०

उटकमंड

६ जून १९१७

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

आपल्या मुलींना शारीरिक शिक्षण देऊ शकणारी एखादी महिला तुम्ही शोधावी आणि प्रायोगिक तत्त्वावर तिला दोन वर्षांची नेमणूक घावी असे मला वाटते. ज्या गृहस्थांना आपण मुलांना शारीरिक शिक्षण देण्यासाठी नेमले आहे, त्याचप्रमाणे या महिलेलाही नेमले जावे. नियमबद्ध व प्रत्यक्ष शारीरिक शिक्षणामुळे आपल्या मुलींचा खूप फायदा होईल. ती व्यक्ती गरज पडल्यास आपल्याला इतरत्रही नेमता यायला हवी.

अशी व्यक्ती भारतात उपलब्ध नसेल तर तुम्ही आपल्याला जी संस्था अमेरिकेतून कर्मचारी पुरवते, त्या संस्थेमार्फतही गरज पडल्यास तुम्ही आमंत्रित करू शकता. अर्थात, पुरुष कर्मचाऱ्याइतका स्त्री कर्मचाऱ्याचा खर्च अधिक पडणार नाही.

मि. मॉर्सिनेस यांना शहरातील शाळांना भेटी देऊन विद्यार्थ्यांना त्यांच्या फावल्या वेळात इनडोअर गेम्स शिकवण्यास सांगावे. यात शाळेतील शिक्षकांनी त्यांना सहकार्य करावे व योग्य त्या सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात. मि. मॉर्सिनेसनी चांगले काम केले, तर ही पद्धत जिल्ह्यातील शाळांमध्ये सुद्धा राबवता येईल.

अनुवादाच्या कामासाठी कुठली पुस्तके हाती घेण्यात आली आहेत ते कळवावे, तसेच काम कुठवर आले आहे हेसुद्धा कळवावे.

मुंबईच्या भातखंडे संगीत विद्यालयात संगीत हा विषय सैद्धांतिक व प्रात्यक्षिक पातळीवर शिकण्यासाठी तयार असलेले, ज्यांना संगीताची प्राथमिक माहिती व गोडी आहे व ज्यांचा गळा सुरेल आहे असे चार शिक्षक तुम्ही निवडावेत. त्यांना इंग्लिश व संस्कृतचे प्राथमिक ज्ञान हवे व संगीत शिकून आल्यावर आपल्या ज्ञानाचा फायदा बढोदा राज्यातील विद्यार्थ्यांना देण्याची त्यांची तयारी असावी. या शिक्षकांना श्री. भातखंडे मुंबईस आल्यावर व तुम्हास त्यांची अनुमती मिळाल्यावर मुंबईला पाठवावे. श्री. भातखंडे हे त्यातील योग्य शिक्षकांची निवड करतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(मि. मॉर्सिनेस हे महाराजांना बिलियर्ड्स् शिकवत असत, नंतर त्यांना 'सरदार' केले गेले)

१४७१

उटकमंड
७ जून १९१७

कोचीनच्या महाराजांना त्रिचूरच्या बिल्डिंगचे प्लॅन्स पाठवण्यासाठी विनंती करणारे पत्र.

१४७२

उटकमंड
८ जून १९१७

प्रिय महाराज (अल्वर),

आपल्या १३ मे १९१७ च्या पत्राबद्दल धन्यवाद. ड्राफ्ट बिल (विधेयकाचा मसुदा) येथे नसल्याने मी त्याचा संदर्भ घेऊ शकत नाही. अर्थात, त्या प्रश्नाची तड लावण्यापूर्वी सर्व दृष्टिकोन लक्षात घेतले जातील. तुम्ही प्रस्तावित विधेयकाचा हेतू अचूकपणे ओळखला आहे. काहीही

क्रांतिकारक असे करण्याचा आमचा हेतू नाही. गुजरातमधील जाती खूप सामर्थ्य वापरतात; पण त्या सामर्थ्याचा वापर शहाणपणाने होत नाही आणि लोकांना असहायपणे त्या निर्णयांचे पालन करावे लागते. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१४७३

उटकमंड

१२ जून १९१७

प्रिय कर्नल रिंग (जनरल कमांडिंग, बडोदा आर्मी),

लेफ्टनंट आर. पी. सोळस्कर यांचे चारिच्य चांगले नाही असे कानावर आले आहे. त्यांच्यामध्ये सुधारणा व्हावी असे पाहावे. अन्यथा त्यांना त्यांची फळे भोगावी लागतील. त्यांनी आपल्या घरात एक बाई ठेवली आहे असे समजते. त्यांनी हे सोडावे व नीट वागावे. तुम्ही योग्य ते उपाय करावेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१४७४

उटकमंड

२० जून १९१७

प्रिय कन्या (इंदिराराजे, कुचबिहारच्या महाराणी),

उद्या मी ठरवल्यापेक्षा लवकरच बडोद्याला रवाना होणार आहे. कारण आनंदराव गायकवाड न्यूमोनियाने आजारी पडले आहेत. तुम्ही ब्राह्मणांशी जो संघर्ष करीत आहात त्यात मला रुची आहे.

तुमचे पत्र मी तुमच्या आईला दाखवले. कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ (पिता)
सयाजीराव गायकवाड

१४७५

उटकमंड

२१ जून १९१७

लॉर्ड ऐंटलॅंड (मद्रासचे गवर्नर) यांना 'मला लवकर बडोद्यास जायचे असल्याने तुमची भेट घेता येणार नाही याचे वाईट वाटते,' असे पत्र.

१४७६

उटकमंड

२३ जून १९१७

कोल्हापूरचे महाराज यांना 'आपला निर्णय लवकर कळवावा' असे पत्र.
(महाराजांनी आपल्या कन्येसाठी दिलेली ऑफर मान्य आहे की नाही या संदर्भातील निर्णय).

१४७७

राजवाडा, बेंगलोर

२४ जून १९१७

प्रिय बंधू श्री. संपत्तराव,

कात संध्याकाळी बडोद्याच्या मार्गावर असताना मी येथे पोहोचलो तेव्हा मला आपले बंधू श्री. आनंदराव^{*} यांच्या अचानक निधनाची बातमी सांगण्यात आली. मला खूप वाईट वाटले व सगळा भूतकाळ डोळ्यांसमोर उभा राहिला. ते चांगले बंधू होते व उत्तम कॉमन सेन्स असलेले शहाणे गृहस्थ होते. त्यांनी शिक्षण घेतले असते तर कुठल्याही उच्च पदासाठी ते लायक ठरले असते.

तुम्ही नक्कीच ते बरे व्हावेत म्हणून शक्य ते सारे उपचार केले असणार. त्यांना मधुमेहाचा त्रास होता हे मला ठाऊक नव्हते. भविष्यासाठी त्यांच्या मुलांची प्रगती (करिअर्स) चांगली होईल हे आपण पाहिले पाहिजे. शक्य तितक्या लवकर त्यांच्या मुलांच्या हितासाठी त्यांच्या मालमत्तेची व देण्यांची यादी केली पाहिजे. हे सगळे चंद्रसिंह यांच्या माहितीनुसार व त्यांच्या मदतीने केले पाहिजे. इंग्लंडमध्ये असलेल्या आनंदरावांच्या मुलांसाठी पुढील कारकीर्द तुम्ही सुचवावी. बाबासाहेबांनी पदवी घेतली आहे की नाही हे मला ठाऊक नाही; आणि घेतली नसल्यास ते ती कधी घेणार हेसुद्धा ठाऊक नाही. इतर काही प्रतिकूल कारण नसल्यास शंकररावांना आपला अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची अनुमती द्यावी. वरील ओळी मी २१ जून रोजी लिहिल्या आहेत.

मी जर चूक करीत आहे असे तुम्हाला वाटत असेल, तर त्याप्रमाणे कृती करू नये. त्या माझ्या फक्त सूचना आहेत. तुम्ही मनुभाईचा सल्ला घेऊन जे योग्य असेल ते करावे. डॉक्टरगंनी

मला एवढ्यात बडोद्याला जाऊ नका असा सल्ला दिला आहे. तुम्ही जर सगळे व्यवस्थित केले असेल तर कडीला जाऊ नका. पुन्हा एकदा चंद्रसिंह, त्यांच्या मातुश्री व भणिनींना, मला खूप दुःख झाले आहे असे सांगा. त्यांच्याबद्दल मला सहानुभूती आहे असे सांगा. तुम्हीही स्वतःची खूप काळजी घ्या व या घटनेचा मनावर ताण घेऊ नका. मी त्यांच्या मुलांना इंगलंडमध्ये तार केली नाही. कारण ही बातमी त्यांना कळवण्यात आली आहे की नाही हे मला ठाऊक नाही. मी त्यांना पत्र लिहीत आहे; पण तुम्ही तारेने त्यांना माझी सहानुभूती कळवू शकता. त्यामुळे त्यांचे दुःख जरा कमी होईल. अशा प्रसंगी मित्रांची सहानुभूती खूप मौल्यवान असते. मला निराश वाटत असल्याने पत्र येथेच थांबवतो.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

* श्रीमंत आनंदराव यांचे २१ जून १९१७ रोजी निधन झाले. ते सयाजीरांवांपेक्षा ५ वर्षांनी मोठे होते.

१४७८

उटकमंड
१ जुलै १९१७

पुतणे श्री. गणपराव गायकवाड यांना, त्यांनी पाठवलेल्या सांत्वनपर पत्राबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

१४७९

उटकमंड
२ जुलै १९१७

कर्नल इम्पे यांना सी. एस. आय.बद्दल अभिनंदन कळवणारे पत्र.

१४८०

उटकमंड
२ जुलै १९१७

शकुंतलाराजे यांना आनंदरावांच्या निधनाबद्दल दुःख झाल्याचे कळवणारे पत्र.

१४८१

उटकमंड

२ जुलै १९१७

कमलादेवी यांना आनंदरावांच्या निधनाबदल दुःख झाल्याचे कळवणारे पत्र.

१४८२

उटकमंड

२ जुलै १९१७

प्रिय मनुभाई,

तुमचे २७ जूनचे पत्र मिळाले. पत्रातील बातमीने वाईट वाटले. तुम्ही त्या प्रसंगात शहाणपणाने वागलात याबदल तुम्हाला धन्यवाद. मला आनंदरावांबदल खूप आदर होता. मी ७ तारखेला येथून निघून २० तारखेला बडोद्यास पोहोचेन. तोपर्यंत तुम्ही व संपतराव यांनी जे आवश्यक व शहाणपणाचे असेल ते करावे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १४८३ ते १४८७ क्रमांकांची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

१४८८

उटकमंड

१७ जून १९१७

हैदराबादच्या निजामांना त्यांनी पाठवलेल्या फळांबदल धन्यवाद देणारे पत्र.

१४८९

बडोदा

२१ जुलै १९१७

कर्नल मॅकडोनाल्ड (रेसिडेंट, बडोदा) यांना औपचारिक पत्र.

१४९०

बडोदा

२८ जुलै १९१७

म्हैसूरच्या महाराजांना सेंच्युरी क्लबच्या प्रस्तावास संमती देत असल्याबदलचे पत्र.
पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४३३

महाराजांना पाठवलेल्या इलेक्ट्रिक रीडिंग लॅपबॉल धन्यवाद कळवणारे पत्र.

१४९१

देवळाली

१ ऑगस्ट १९१७

प्रिय माधवराव,

जुन्या मित्रांना मी विसरलेलो नाही, बरेचदा तुमची आठवण येते. डॉक्टरच्या सल्ल्यावरून आम्ही येथे आहोत. सिमल्याच्या हवेने झालेली सर्दी बरी न झाल्याने डॉक्टरने कोरडे हवामान असलेल्या ठिकाणी जायला सांगितले. मी येथे फार काळ राहणार नाही. कारण कोल्हापूर येथील विवाह जवळ आला आहे. बडोद्यातून प्लेग हटू लागला आहे. गरीब लोकांना त्याचा खूप त्रास झाला.

माझी मुले नेहमीप्रमाणे आहेत. सर्वात धाकटा कुचबिहारला आहे. शिवाजीराव काहीही करीत नाही. जयसिंह नायब सुभा म्हणून काम करीत आहे. राणीसाहेब तापाने आजारी आहेत; पण त्या लवकरच बन्या होतील असे डॉक्टर म्हणाले आहेत. राज्यातील कारभार नेहमीप्रमाणे चालू आहे. मला कधी कधी निराशा येते; पण ते मानसिक अस्वास्थ्यामुळे होत असावे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१४९२

बडोदा

६ ऑगस्ट १९१७

अल्वरच्या महाराजांना त्यांनी पाठवलेल्या घोड्यावर बसायच्या
जीनबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

१४९३

बडोदा

१५ ऑगस्ट १९१७

लॉर्ड विलिंग्डन यांना ‘आजारपणातून लवकर बरे व्हा’ असे पत्र.

१४९४

बडोदा

१५ ऑगस्ट १९१७

प्रिय कन्या (युवराजी इंदिराराजे),

तुचे पत्र मिळाले. पत्रात तुम्ही जे लिहिले आहे, त्याबदल आपण प्रत्यक्ष भेटू तेव्हा बोलू. सध्या डी. जसे वागत आहेत, तसे ते का वागत आहेत हे मला समजत नाही. ऐशआराम आणि आळस यांच्या व्यतिरिक्त त्यांना स्वतःबदल, कुटुंबाबदल, देशाबदल व प्रजेबदल आपली काय कर्तव्ये आहेत याची कल्पनाच नाही. प्रत्येकाने समाजाच्या उपयोगी पडण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. मी त्यांना नाममात्र काम करायला सांगितले होते, पण तेही त्यांनी अनियमितपणे केले. सर्व वस्तुस्थिती ठाऊक असल्याशिवाय तुम्ही इतरांबदल मते बनवू नका. जर डी. हे स्वतः स्वार्थी आणि अहंकारी असतील, तर आपण तरी त्यांना कुठल्या प्रकारे दयालूपणा दाखवावा? त्यांना स्वतःच्या कर्तव्याची जाणीवच नसेल, तर आपण तरी काय करावे? मी फार लिहिले का? तुम्ही स्वतःच सगळी वस्तुस्थिती पाहा आणि ठरवा. डी. यांच्याबदल माझ्या मनात कुठलीही वैरभावना नाही, त्यांना सुयश मिळावे अशीच माझी इच्छा आहे. मी बरेचदा थंडपणे वागतो, कारण त्यांना आपले कर्तव्य करण्याची वा समाजाला उपयोगी पडण्याची इच्छाच नाही. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१४९५

बडोदा

२० ऑगस्ट १९१७

प्रिय मनुभाई,

श्री. आंबेगावकर यांना मी सांगितल्यापेक्षा अधिक काम दिले जात आहे असे दिसते. त्यांच्या खात्यातील इतर मामले पूर्ण करण्यास वेळ देण्यासाठी, मी पुढचा आदेश देईपर्यंत त्यांना कौन्सिल मेंबर पदापासून मुक्तता द्यावी व त्यांचे काम ए. एन. दातार यांना द्यावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१४९६

बडोदा

२४ ऑगस्ट १९१७

कर्नल मँकडोनाल्ड यांना रात्रीच्या भोजनाचे नियंत्रण देणारे पत्र.

१४९७

बडोदा

२४ ऑगस्ट १९१७

मिस् इम्पे यांना 'मी आपणास १० सप्टेंबरला सिमल्यात भेटेन' असे पत्र.

१४९८

बडोदा

२५ ऑगस्ट १९१७

जनरल रिंग यांना औपचारिक पत्र.

१४९९

बडोदा

२८ ऑगस्ट १९१७

प्रिय श्री. मनुभाई (दिवाण),

मला वाटते की रिकूटमेंटचे (नोकरभरतीचे) काम माणेकलाल देसाईऐवजी एम. टी. जोशीपुरा यांनी हाती घ्यावे. जोशीपुरा ते करू शकणार नाहीत असे तुम्हाला वाटत असल्यास तुम्ही दुसरे एखादे नाव सुचवू शकता. माणेकलाल साकरलाल हे ठरलेल्या तारखेस निवृत्त होणार आहेत - अर्थात तुम्ही त्यांच्या जागी काम करण्यासाठी दुसरी व्यक्ती शोधली तरच. ते परत सुभा म्हणून काम करणार नाहीत. हुजूर कार्यालयांचे पर्यवेक्षण अनावश्यक विलंब न लावता पूर्ण करायला हवे. आपण पर्यवेक्षणाच्या कामासाठीच एक किंवा दोन अधिकारी नेमायला हवेत. बराच काळ चाललेल्या पर्यवेक्षणामुळे कार्यालयांच्या दैनंदिन कामात अडथळा येतो. हे मुद्दे लक्षात ठेवून कार्य करावे.

सयाजीराव गायकवाड

१५००

बडोदा

२८ ऑगस्ट १९१७

युवराजी इंदिराराजे यांना कुशल विचारणारे व कळवणारे पत्र.

१५०१

बडोदा

५ सप्टेंबर १९१७

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

मि. ब्रायंट यांनी माझ्याकडे बन्याच गोष्टींबाबत तक्रारी केल्या. तुम्ही त्या त्वरित दूर करा व नंतर अडचणी काय होत्या याचे स्पष्टीकरण द्या. मी त्यांना मुद्यांची एक यादी द्यायला सांगितले आहे. ते ती पाठवणार आहेत. मी आज तुम्हास या व इतर कार्याबदल भेटेन. मिस बेली यांच्या तक्रारीसंदर्भात तुम्ही काय कारवाई केलीत?

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५०२

बडोदा

६ सप्टेंबर १९१७

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

भाऊसाहेब गायकवाड यांना लष्करात मिळत असलेल्या पगाराफेक्षा शंभर रुपये पगार वाढवून देत जावा. त्यांची नेमणूक आणि कागदपत्रे मिळालेली नाहीत. पुढे दुरुस्त्या करून घेता येतील. ही वेतन निश्चिती त्यांनी पदभार स्वीकारल्यापासून लागू होईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५०३

बडोदा

६ सप्टेंबर १९१७

प्रिय आंबेगावकर (हुजूर कामदार),

तुम्हाला अन्य नाव सुचवायचे नसल्यास पलसाणाचे बॅ. नौरेजी यांनी सहायक न्यायाधीश या पदाचा कार्यभार स्वीकारावा असा माझा प्रस्ताव आहे. त्यांची पलसाणाहून इतक्या लवकर बदली करण्याबद्दल मी दिलगीर आहे. पण परिस्थिती पाहता आपल्याला सहायक न्यायाधीशपदी त्यांची गरज आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५०४

बडोदा

८ सप्टेंबर १९१७

प्रिय जनरल रिगट, बडोदा आर्मी,

नुकतीच लेफ्टनंटची परीक्षा पास झालेल्या जगताप * यांनी एक वर्ष सुभेदार म्हणून काम करण्याची गरज नाही. ते सुशिक्षित असल्यामुळे एक महिना पुरेसा आहे आणि त्यानंतर त्यांना त्या कामातून मुक्त करण्यात यावे. मग त्यांना राजवाड्यात ॲडिशनल ए. डी. सी. म्हणून यावे लागेल, म्हणजे ते गृहस्थ ते काम लवकर शिकून घेतील. काही काळ त्यांनी तेथे काम केल्यावर त्यांची कायमस्वरूपी नेमणूक कुठे करायची याचे आदेश घ्यावेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* हे तेव्हा पुण्यात स्वतंत्रपणे शिवाजी स्कूलची व्यवस्था पाहत होते.

१५०५

बडोदा

१० सप्टेंबर १९१७

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

मि. परव्हेस (Parves) हे सिंचन सल्लागार अभियंते पुढच्या हिवाळ्यात एक महिना महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४३८

आपल्याकडे आले व त्यांनी आपल्याला आपल्या सिंचन धोरणाबद्दल व आनुषंगिक प्रश्नांबद्दल सल्ला दिला तर आपला फायदा होईल, असे मला वाटते. ते आपल्या राज्यात प्रवास करतील व आपल्याला सल्ला देतील. तोवर रावजीभाई यांनी आपले प्रश्न (शक्य झाल्यास) तयार ठेवावेत व त्यावर सल्ला घ्यावा. हे पत्र अकोलकरांना दाखवा. त्यांची सहमती असल्यास त्यांना लिहा. समस्या नसतील तर परव्हेस यांना बोलावून पैसे वाया घालवू नयेत असे माझे मत आहे. कडीमध्ये ग्रामजलकुंभ उभारण्याबद्दल रावजीभाईंनी आपल्याला सल्ला घ्यावा. त्यांनी रेळेन्यू सेटलमेंट रिपोर्टस् पाहून या प्रश्नाचा विचार करावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५०६

सिमला
१६ सप्टेंबर १९१७

प्रिय व्हिट्टेनक,*

तुम्ही बडोद्यात सुखरूप पोहोचलात याचा आनंद झाला. तुमचे जहाज चार वेळा बंद पडले होते, याचे कारण काय?

सध्या संत निहालसिंग यांनी लिहिलेले माझे चरित्र तुम्ही काळजीपूर्वकपणे तपासावे असे वाटते. मी त्यांना (मोबदला म्हणून) एक मोठी रक्कम दिली आहे व काही एक करारही केला आहे. त्या चरित्राची शैली चांगली आहे ना? त्यातील तथ्ये अचूक आणि नीटपणे मांडलेली आहेत ना? (माझ्या) मान्यतेशिवाय ते चरित्र निहालसिंग प्रकाशित करू शकणार नाहीत. ते चरित्र नीटपणे अभ्यासल्यावर तुम्ही मला सल्ला घ्यायचा आहे. तुमचे शेरे काळजीपूर्वक दिलेले असावेत, कारण गरज पडल्यास तुम्हाला त्या पुस्तकाचे पुनर्लेखन करावे लागेल.

हे गोपनीय काम आहे, म्हणून याबदल बोलबाला होऊ नये व तुम्ही हे काम करीत आहात हेसुद्धा कोणाला कळू देऊ नये. हे काम करीत असताना तुम्ही (दुसरे) काही कामही मागू शकता. सध्या तुमच्या अखत्यारीत पूर्वी जी खाती होती त्यांची व म्युनिसिपालिटीज, लोकल बोर्ड्स, अबकारी व शेती यांचीही माहिती तुम्ही अवगत करावी, असे तुम्हाला सांगण्यास मी दिवाण यांना सांगितले आहे. भविष्यात तुम्हाला या खात्यांच्या कामांचे वृत्तांत तपासायचे आहेत व त्यांच्यामध्ये सुधारणा सुचवायच्या आहेत. यासाठी तुम्हाला ब्रिटिश सरकार भारतात काय करीत आहे, तसेच भारतातील व भारताबाहेरील सुसंस्कृत राज्ये काय करीत आहेत याचा सतत अभ्यास करावा लागेल. बडोदा सरकारला त्याचा फायदा व्हावा या दृष्टीने हा अभ्यास तुम्हाला करावा लागेल. सध्या तुमच्याकडून मला काय अपेक्षित आहे, याबदल यापेक्षा अधिक मी काही बोलणार नाही.

तुम्ही भारतीयांच्याबद्दल नेहमी सहिष्णू आणि सहानुभूतीशील असले पाहिजे.

आपला विश्वासू

* पत्र क्र. १४४१ पाहा

सयाजीराव गायकवाड

१५०७

सिमला

१९ सप्टेंबर १९१७

म्हैसूरच्या महाराजांना त्यांचे निमंत्रण स्वीकारीत असल्याचे पत्र.

१५०८

सिमला

२१ सप्टेंबर १९१७

जामसाहेब (बिकानेरचे रणजितसिंह) यांच्या पत्राला पोहोच देणारे गौण पत्र.

१५०९

सिमला

२१ सप्टेंबर १९१७

कपूरथला (सध्याचे काशमीर)च्या महाराजांना गौण पत्र.

१५१०

सिमला

२३ सप्टेंबर १९१७

लेडी चेस्सफर्ड यांना औपचारिक पत्र.

१५११

सिमला

२७ सप्टेंबर १९१७

इंग्लंडमध्ये शिकत असलेल्या श्री. लालसिंह आनंदराव गायकवाड यांना
कुशल कळविणारे पत्र.

१५१२

सिमला

३० सप्टेंबर १९१७

महाराजासयाजीराव गायकवाड

महाराजासयाजीराव गायकवाड | आपृष्ठ दिल्लीच्या कॉन्फरन्सला येत नसल्याबद्दलचे पत्र.

१५१३

सिमला

१ ऑक्टोबर १९१७

काशमीरच्या महाराजांना कुशलवार्ता कळवणारे पत्र.

१५१४

सिमला

१ ऑक्टोबर १९१७

प्रिय मि. स्पिलमन (Spielmann),

मि. कॉईल यांनी आधीच बडोद्यात बांधायच्या लायब्ररीच्या इमारतीचे प्लॅन्स मि. ल्युटेन्स यांना पाठवले आहेत. तुम्ही ते नजरेखालून घालावेत आणि त्यात काही दोष आढळल्यास ते सांगून आपल्या सूचना मला द्याव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५१५

सिमला

८ ऑक्टोबर १९१७

प्रिय दादासाहेब (श्री. उखाजीराव यांचे पुत्र),

तुमचा भत्ता मिळण्यातील अडचण दूर झाली असेल असे वाटते. ती अडचण दूर झाली का? कशी दूर झाली? मी त्या संदर्भात थोडा वैतागलोच होतो; पण तुम्ही शांतपणे आपले दुःख व्यक्त केलेत. तुमची विनंती पूर्णपणे योग्य होती आणि तुम्हाला तसदी देण्याचे मला काहीच कारण नव्हते. मी त्या संदर्भात शांत राहिलो, कारण त्या बाबतीत तुम्ही काय करता हे मला पाहायचे होते, तसेच लोकांना उगाच त्रास कसा दिला जातो याचा तुम्हाला अनुभव यावा असेही मला वाटत होते.

मला नेहमीच साधे आणि सरळ, रोखठोक बोलणे आवडते. त्या बोलण्यात चूक दुरुस्त कशी करावी याचा सल्लाही असावा. असे बोलणे किंती अवघड असते हे मला ठाऊक आहे. अशा प्रकारे विनंत्यांवर काळजीपूर्वक व त्वरेने निर्णय कसे घ्यावेत हे तुम्ही शिकू शकाल आणि त्याच वेळी एखाद्या खात्याच्या कामकाजात कुठल्या त्रुटी आहेत हेसुद्धा नोंदवू शकाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४४९

१५१६

सिमला

८ ऑक्टोबर १९१७

पुतणे श्री. डी. बी. गणपतराव गायकवाड यांना कुशलवार्ता कळवणारे पत्र.

१५१७

सिमला

१२ ऑक्टोबर १९१७

लेडी चेम्सफोर्ड यांना रेडक्रॉस व सेंट जॉन्स असोसिएशनच्या मदतीसाठी रु. १०००/- चा चेक पाठवीत असल्याचे पत्र.

१५१८

सिमला

१३ ऑक्टोबर १९१७

दिवाण टेकचंद यांना कुशलवार्ता कळवणारे पत्र. टेकचंद हे पंजाब सर्किसमधले आय.

सी. एस. होते व त्यांनी बडोद्यात तीन वर्षे नोकरी केली.

१५१९

सिमला

१४ ऑक्टोबर १९१७

मि. वुड, (पोलिटिकल सेक्रेटरी, सिमला) यांना भारतावर श्री. आर. सी. दत्त यांनी लिहिलेली तीन पुस्तके भेट पाठवीत असल्याबद्दलचे पत्र.

१५२०

हॉटेल सेसिल, सिमला

१४ ऑक्टोबर १९१७

प्रिय महाराज (कोल्हापूर),

तुमचे पत्र व त्यासोबत तुम्ही मि. वुड यांना स्मलिंग चीफ्स कॉन्फरन्ससंदर्भात पाठवलेल्या सूचनांची प्रत मिळाली. पोलिटिकल ट्रायब्यूनलची तुमची मागणी ही चांगली आहे व सर्व राजकीय प्रश्नांसाठी असे एक स्वतंत्र कोर्ट असावे या तुमच्या मागणीशी मी सहमत आहे. या ट्रायब्यूनलमध्ये कोण-कोण व्यक्ती असाव्यात व त्यांचे नामांकन कसे केले जावे यावर मुरब्बीपणे विचार क्हायला महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४४२

हवा. यासाठी नंतर काळजीपूर्वक विचार करता येईल. यासाठी आपले सतत प्रयत्न चालू असायला हवेत. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५२१

सिमला
१८ ऑक्टोबर १९१७

पतियालाच्या महाराजांना त्यांनी सयाजीरावांना त्यांच्या राज्यास भेट देण्याचे आमंत्रण दिल्याबदल धन्यवादाचे पत्र. त्यांनाही बडोद्याचे आमंत्रण.

१५२२

सिमला
२१ ऑक्टोबर १९१७

लेडी चेम्सफोर्ड यांना, रेडक्रॉस व सेंट जॉन्स असोसिएशन फंडासाठी आणखी रु. ५०००/- चा चेक पाठवीत असल्याबदलचे पत्र.

१५२३

मकरपुरा
२४ ऑक्टोबर १९१७

इंदूरच्या महाराजांना त्यांच्या मराठी पत्राबदल व तीळगुळाबदल धन्यवाद देणारे पत्र.

१५२४

बडोदा
२७ ऑक्टोबर १९१७

लिंबडीच्या दिग्विजयसिंह यांना कुशल कळवणारे पत्र.

१५२५

सिमला

२९ ऑक्टोबर १९१७

कर्नल मँकडोनाल्ड यांना गौण पत्र.

१५२६

मुंबई

नोवेंबर १९१७

मि. इलियट यांना कुशलवार्ता कळवणारे पत्र.

१५२७

मुंबई

नोवेंबर १९१७

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

यंदा मुंबई इलाख्यात खूप वाईट अशी प्लेगची साथ आहे. मी म्हैसूरला 'खेडा' पाहण्यासाठी चाललो आहे व सध्या मुंबईत आहे. उशिरा व खूप आलेल्या पावसामुळे संपूर्ण भारतात सध्या खूप थंडी आहे. माझ्या सर्वांत थोरल्या नातीचा विवाह कोल्हापूरच्या सर्वांत थोरल्या मुलाशी होणार आहे. घरी सर्वांना माझे स्मरण द्यावे. नाताळच्या व नवीन वर्षाच्या शुभेच्छा!

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५२८

मुंबई

नोवेंबर १९१७

रेळरंड मि. ह्यूम यांना महाराजांच्या पुतण्यांच्या भत्याच्या संदर्भात औपचारिक पत्र.

१५२९

मुंबई

नोवेंबर १९१७

प्रिय कर्नल मीड,

भारतामध्ये खूप नव्या कल्पना आहेत व प्रगतीही होत आहे. येथील संस्थानिक राजकारणात सक्रिय सहभाग घेत आहेत व एकमेकांच्या व्यवहारात ढवळाढवळ करीत नाहीत.

सर्वांना नाताळच्या व नूतन वर्षाच्या शुभेच्छा!

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५३०

मकरपुरा

३ नोव्हेंबर १९१७

उग्राजीरावांचे पुत्र उदाजीराव यांना रु. ५०००/- चा चेक भता म्हणून पाठवीत असल्याचे पत्र.

१५३१

मकरपुरा

५ नोव्हेंबर १९१७

जामसाहेब यांना, 'मी पार्टीसाठी व स्मृतिग्रंथासाठी वर्गणी पाठवीन' असे पत्र.

१५३२

मकरपुरा, बडोदा

७ नोव्हेंबर १९१७

प्रिय महाराज (बिकानेर),

तुमची २९ ऑक्टोबरची तार मिळाली. सध्या मी दिल्लीला कॉन्फरन्ससाठी येण्याचा विचार करीत आहे. मला वाटते कॉन्फरन्स चांगली होईल. तेथे जर काही महत्वाच्या मुद्दांवर चर्चा होणार असेल आणि माझी मते तेथे मांडणे आवश्यक असेल, तर मी तेथे असणे श्रेयस्कर होईल. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५३३

बडोदा

७ नोव्हेंबर १९१७

प्रिय महाराज (नाभा),

तुमच्या मसुद्याच्या स्वरूपातील प्रस्तावांबद्दल धन्यवाद. मी ते प्रस्ताव वाचले व मूलभूत कल्पना म्हणून एका फेडरेशनच्या कल्पनेशी मी सहमत आहे; परंतु ही कल्पना कशी राबवावी

व स्थापन केल्यावर ते फेडरेशन कशा प्रकारे काम करील हे आपल्या पत्रावरून समजत नाही. तुमच्या कल्पनेशी सहमत राहून मला असे वाटते, की भारतातील संस्थानिकांच्या प्रतिनिधीचे वेगळे कौन्सिल स्थापन करणे अधिक चांगले होईल व तसे ते स्थापन करण्याचा प्रयत्न करायला हवा. मी थोडीशी अशीच कल्पना व्हाईसरॉयना काही वर्षांपूर्वी सुचवली होती आणि मी ही सूचना थोडीशी बिचकतच सुचवत आहे, कारण मला वाटते, की हा मामला शास्त्रीय पद्धतीने राज्यघटना तयार करणाऱ्या विशेषज्ञाच्या प्रांतात मोडतो. आपल्या राज्यकारभाराच्या व्यापातून वेळ काढून असा तपशीलवार मसुदा तयार करणे आपल्याला अशक्य ठरेल.

मला असे वाटते, की मि. माँटेग्यु हे फक्त ब्रिटिश भारताची सध्याची परिस्थिती पाहण्यासाठी व गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया (म्हणजेच ब्रिटिश सरकार) व ब्रिटिश भारताच्या नागरिकांच्या प्रतिनिधींना भेटण्यासाठी येत आहेत. जर भारतीय संस्थानिकांचे काही प्रश्न चर्चेसाठी आले, तर गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया कुठलाही निष्कर्ष काढण्यापूर्वी संस्थानिकांशी जरूर चर्चा करील. अशा प्रश्नांसाठी एकट्या-दुकट्या संस्थानिकांच्या प्रयत्नांपेक्षा सर्व संस्थानिकांचा संघटित आवाज अधिक योग्य ठरेल व त्याला अधिक वजन येईल. तुम्ही नीट विचार करून माँटेग्यु यांच्याशी कुठल्या प्रश्नांवर चर्चा करायची आहे त्याची काळजीपूर्वक यादी करून ती यादी संस्थानिकांमध्ये वितरित करावी. यासाठी तुम्हाला खूप कमी वेळ आहे. म्हणून संस्थानिकांनी पुढील महत्त्वाच्या प्रश्नांवर आपले लक्ष केंद्रित करणे अधिक चांगले होईल, असे वाटते :

- १) संस्थानांचे एक कौन्सिल स्थापन करणे,
- २) गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया व संस्थानिक यांच्यामधील वादाच्या मामल्यांसाठी एक कोर्ट ऑफ अपील स्थापन करणे.

या गोष्टींची तपशीलवार चर्चा करणे थोड्या वेळात अशक्य होईल; पण यासंदर्भातील धोरणाबदल पुढेही चर्चा चालू ठेवता येईल अशा पद्धतीने चर्चेचा पाया घातला जावा व पुढे ते मुद्दे लवकर पक्के करण्यात यावेत. सुधारणा म्हणजे केवळ साधने आहेत, त्यांच्या आधारे आपल्याला ध्येयाप्रत जायचे आहे हे संस्थानिकांनी विसरू नये. संस्थानांच्या व ब्रिटिश इंडियावर परिणाम करणाऱ्या अंतर्गत मामल्यातील ढवळाढवळ कमीत कमी (वा पूर्णपणे बंद) करणे हे आपले ध्येय असावे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५३४

मकरपुरा, बडोदा
८ नोव्हेंबर १९१७

लॉर्ड चेम्सफर्ड यांना, मि. माँटेग्यु यांनी बडोद्याला भेट द्यावी वा सोयीच्या ठिकाणी सयाजीरावांना त्यांची भेट घेण्याची संधी द्यावी असे पत्र.

१५३५

मकरपुरा, बडोदा
१० नोव्हेंबर १९१७

कोल्हापूरच्या महाराजांना पत्र. मजकूर पत्र क्र. १५३३ प्रमाणेच.

१५३६

मकरपुरा
१० नोव्हेंबर १९१७

लॉर्ड विलिंग्डन यांना पत्र. मजकूर पत्र क्र. १५३४ प्रमाणेच.

१५३७

मकरपुरा
१० नोव्हेंबर १९१७

मि. रॉबर्टस् मेंबर ऑफ पार्लमेंट यांना मि. माँटेग्यू बडोद्यास भेट देऊ शकत नसल्यास तुम्ही बडोद्यास भेट घावी असे पत्र.

१५३८

मकरपुरा
१० नोव्हेंबर १९१७

मि. माँटेग्यू यांचे स्वागत करणारे पत्र. पुन्हा एकदा बडोद्यास भेट देण्याची विनंती.

१५३९

मकरपुरा
१६ नोव्हेंबर १९१७

मि. मँकडोनाल्ड यांना औपचारिक पत्र. (माझ्याएवजी माझ्या मंत्र्यांना भेटावे.)

१५४०

मुंबई
१९ नोव्हेंबर १९१७

जनरल बर्डवुड यांना कुशल कळवणारे पत्र.

१५४१

मुंबई

१९ नोव्हेंबर १९१७

लॉर्ड विलिंगडन यांना धन्यवादाचे पत्र.

१५४२

मुंबई

२० नोव्हेंबर १९१७

नाभाच्या महाराजांना पत्र. आपणास प्रस्ताव तयार करण्यामध्ये
मी मदत करीन असा उल्लेख.

१५४३

मुंबई

२५ नोव्हेंबर १९१७

बंधू श्री. संपतराव यांना कुशल कळवणारे पत्र.

१५४४

मुंबई

२६ नोव्हेंबर १९१७

संपतरावांचे पुत्र आबासाहेब यांना प्रकृतीची माहिती देणारे पत्र.
बडोद्यात प्लेगची साथ आहे व मला सर्दी झाली आहे, असा उल्लेख.

१५४५

म्हैसूर

२९ नोव्हेंबर १९१७

प्रिय लॉर्ड रे,

दिल्लीत संस्थानिकांच्या कॉन्फरन्सनंतर मि. मांटेग्यू बन्याच संस्थानिकांना भेटले. मी त्या
मीटिंगला उपस्थित राहिलो नाही, कारण तो कार्यक्रम मला महत्वाचा वाटला नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१५४६

म्हैसूर

७ नोव्हेंबर १९१७

हैदराबादच्या निझामांना ब्रिटिशांनी 'Knight Grand Cross' हा सम्मान दिल्याबद्दल अभिनंदनाचे पत्र.

१५४७

गौण पत्र.

१५४८

म्हैसूर

१२ डिसेंबर १९१७

म्हैसूरच्या महाराजांना व त्यांच्या अधिकाऱ्यांना म्हैसूर मुक्कामात त्यांनी केलेल्या आतिथ्याबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

१५४९

मुंबई

१६ डिसेंबर १९१७

पद्मावतीला प्लेगग्रस्त भागापासून दूर राहायला जाण्याचा सल्ला देणारे पत्र.

१५५०

मुंबई

१६ डिसेंबर १९१७

दादासाहेब गायकवाडांनाही पत्र क्र. १५४९ प्रमाणेच पत्र.

१५५१

मुंबई

१७ डिसेंबर १९१७

कोल्हापूरच्या महाराजांना 'आपल्या इच्छा पूर्ण केल्या जातील. लग्न मार्चमध्ये होईल' असे पत्र. (सयाजीरावांची नात व कोल्हापूरच्या महाराजांचा थोरला मुलगा यांचे लग्न ठरले होते, त्यासंदर्भात हे पत्र आहे.)

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४४९

१५५२

मुंबई

१८ डिसेंबर १९१७

मेजर वेबर यांना, युवराजी पद्मावती व मुले यांना प्लेगप्रतिबंधक लसचे
इंजेकशन देण्यास हरकत नाही असे पत्र.

१५५३

मुंबई

१८ डिसेंबर १९१७

प्रिय लॉर्ड विलिंगडन,

पुण्यात इमारती बांधण्यासाठी तुम्ही सुचवलेल्या जागा मला दाखवण्याची व्यवस्था कराल का? त्यांच्यापैकी एक जागा मी विकत घेण्याचे ठरवल्यास मला आवश्यक ती माहिती कोण देऊ शकेल हे कळवावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१५५४

मुंबई

१९ डिसेंबर १९१७

दादासाहेब (उखाजीरावांचे पत्र) यांना घरगुती मामल्याबद्दलचे पत्र.

१५५५

मुंबई

१९ डिसेंबर १९१७

कर्नल मॅकडोनाल्ड यांना अल्बमबद्दलच्या पत्राबद्दल धन्यवाद देणारे पत्र.

१५५६

मुंबई

१९ डिसेंबर १९१७

प्रिय महाराज (कोल्हापूर),

‘नेटिव्ह स्टेट्स् अँड पास्ट वॉर रिफॉर्मस्’ हे पुस्तक पाठवल्याबद्दल आभार. तुम्ही या पुस्तकाचे लेखक श्री. जी. आर. अभ्यंकर यांना ओळखत असल्यास व ते मुंबईला येऊ शकत

असल्यास त्यांना भेटायला मला आवडेल. बिकानेरला कौन्सिल ऑफ प्रिन्सेस (संस्थानिकांच्या प्रतिनिधींनी)नी सादर केलेल्या सुधारणा, प्रस्तावांबद्दल तुम्ही तुमची मते मला कळवावीत. घरी सर्वांना आशीर्वाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५५७

गौण पत्र.

१५५८

मुंबई

२१ डिसेंबर १९१७

लॉर्ड विलिंग्डन यांना पुण्यातील साईट्स (sites) पाहण्याची व्यवस्था कधी होईल, अशी विचारणा करणारे पत्र.

१५५९

गौण पत्र.

१५६०

गौण पत्र.

१५६१

मुंबई

२६ डिसेंबर १९१७

दादासाहेब गायकवाड यांना काकीसाहेब यांच्या निधनासंदर्भात सांत्वनपर पत्र.

(सारख्या मजकुरामुळे १५६२ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे.)

१५६३

मुंबई

३० डिसेंबर १९१७

मि. हिटनेंक यांना 'प्रूफे वाचून दाखवण्यासाठी या' असे पत्र.

१५६४

गैण पत्र.

१५६५

गैण पत्र.

१५६६

मुंबई

१ जानेवारी १९१८

म्हैसूरच्या युवराजांना 'मि. मॉटेग्यू मला भेटण्यास आले,' असे पत्र.

१५६७

गैण पत्र.

१५६८

गैण पत्र.

१५६९

बडोदा

३ जानेवारी १९१८

प्रिय मि. रसेल (रेसिडेंट, बडोदा),

मला 'नाइट ग्रॅंड-कमांडर ऑफ द एक्झाल्टेड ऑर्डर ऑफ द इंडियन एम्पायर' हा सन्मान मिळाल्याची चांगली बातमी कळवल्याबदल धन्यवाद. गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियाला माझे मनःपूर्वक धन्यवाद कळवावेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५७०

मुंबई

१० जानेवारी १९१८

प्रिय शकुंतलाराजे यांना,

तुम्ही लस टोचून घेतलीत हे बरे केलेत. तुम्ही स्वतःची खूप काळजी घेतली पाहिजे. मी काही दिवसांपासून सर्दीने आजारी आहे. येथे उत्तम घर मिळणे अगदी अशक्य आहे. डॉक्टरांनी मला आणखी काही दिवस मुंबईत राहायला सांगितले आहे. तुम्हा दोघांना आशीर्वाद.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१५७१

माऊंट नेपियन, मुंबई
२५ जानेवारी १९१८

प्रिय पुत्र जयसिंहराव,

तुम्ही कधीच पत्र लिहीत नाही हे चांगले नव्हे. तुम्हाला दिलेल्या कर्जाबदल तुमच्या भत्यातून जो हप्ता कापून घेतला जात होता, तो आता कापून घेतला जाणार नाही. तुमच्या खात्यांचे खानगी किंवा लेखा विभागाकडून (अॉफिस डिपार्टमेंटकडून) ऑडिट केले जाते का? केले जात असेल, तर आता इतःपर ते केले जाणार नाही, कारण तुम्ही आपले व्यवहार नीट ठेवण्याइतके समंजस आहात.

तुम्हाला सध्याच्या व्यवस्थेमध्ये काही सुधारणा सुचवायच्या असतील, तर तुमच्या सूचनांचे स्वागत आहे. तुम्ही स्वतः: जर आपले व्यवहार नीट ठेवणार असाल, तर तुमच्या मामल्यांमध्ये लक्ष घालण्याची तसदी घेण्याचे मला काहीच कारण नाही. मला अनेक गोष्टीची काळजी घ्यावी लागते व लक्ष घ्यावे लागते, त्यात तुम्ही माझे पुत्र म्हणून मदत करायला हवी. या पत्राची प्रत 'गोपनीय' म्हणून कार्यवाहीसाठी दिवाण यांच्याकडे पाठवीत आहे. कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१५७२

मुंबई
३० जानेवारी १९१८

माननीय व मूल्यवान मित्र (लॉर्ड चेम्सफोर्ड),

ललसंस्थानांतील अल्पसंख्याकांचे प्रशासन' (Minority Administration in Native states) या विषयावर गव्हर्नमेंट ॲफ इंडियाने जाहीर केलेला ठराव क्र. १८९४ I-A ची दि. २७ ऑगस्ट १९१७ ची प्रत पाठवल्याबदल धन्यवाद.

सर्व संस्थानांना या गोष्टीचे खूप समाधान आहे की, हा ठराव पास करताना मुख्यतः भारतीय संस्थानिकांच्या सल्ल्याचे मार्गदर्शन घेतले आहे. या संस्थानिकांनी गेल्या वर्षी कॉन्फरन्समध्ये उपस्थिती लावली होती. या ठरावात ठाम अशी तत्त्वे स्वीकारल्याने अनिश्चितता नष्ट होऊन एक प्रकारे हा अवघड आणि महत्त्वाचा प्रश्न सोडवण्यात मदत झाली आहे.

प्रत्येक संस्थानचे प्रश्न वेगळे असतात व ते वेगळेपणाने हाताळले जाणे आवश्यक असते हे सरकारने ओळखले याचा मला आनंद आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१५७३

ताजमहाल हॉटेल, मुंबई
१ फेब्रुवारी १९१८

प्रिय बंधू (श्री. संपत्तराव, कडी जिल्हाचे सुभा),

कवळाणे येथे मला एक मुला-मुलींसाठी शाळा स्थापन करण्याची इच्छा आहे, तर त्यासंदर्भात तुम्ही एक टिपण तयार कराल का? त्यावर अंतिम निर्णय मी घेईन. कृपया लवकरात लवकर मला सर्व माहिती व आकडेवारी द्यावी, त्यात वेळ घालवू नये.

मला विचारल्याशिवाय आबांच्या * भविष्याबदल निर्णय घेऊ नये. त्यांना चांगल्या नोकरीचे प्रशिक्षण देण्याची माझी इच्छा आहे. माझी प्रकृती बरीच चांगली आहे. मला येथे घर मिळू न शकल्याने सध्या मी ताजमध्ये राहायला आलो आहे. कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

* (आबा हे संपत्तरावांचे पुत्र)

१५७४

ताजमहाल हॉटेल, मुंबई
३ फेब्रुवारी १९१८

निझाम (हैदराबाद) यांनी सयाजीरावांना मुंबईत राहण्यासाठी आपले घर उपलब्ध करून दिल्याबद्दल धन्यवादाचे पत्र.

१५७५

गौण पत्र.

१५७६

गौण पत्र.

१५७७

मुंबई

६ फेब्रुवारी १९१८

वॉर फंडासाठी रु. ५,००,०००/- (पाच लाख रुपये) चेकद्वारे पाठवीत असल्याचे लॉर्ड चेम्सफोर्ड यांना पत्र.

१५७८

गौण पत्र.

१५७९

गौण पत्र.

१५८०

देवळाली

२६ फेब्रुवारी १९१८

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

आपण अधिक संख्येने युरोपियन अधिकाऱ्यांची नेमणूक करीत असल्याने त्यांची निवास व्यवस्था करण्याचा प्रश्न बिकट होत चालला आहे. आपण त्यासंदर्भात सुविधाजनक काटकसरीची पावलं उचललीच पाहिजेत. मि. स्टिव्हन्स यांनी डिझाईन केल्याप्रमाणे एका गेस्ट हाऊसचे बांधकाम सुरू करायचा मी विचार करीत आहे. मि. कॉर्डिल यांनीही तेच डिझाईन

स्वीकारले आहे आणि कमी खर्चात ते बांधकाम पूर्ण करण्याचा प्रस्ताव ठेवला आहे. ते कदाचित पर्यायी प्लॅन्स मंजुरीसाठी पुढे ठेवतील. ही मंजुरी लवकर दिली पाहिजे व बांधकामाच्या जागाही ठरवल्या पाहिजेत. हे पत्र मि. कॉर्झिना दाखवून टिपण व प्लॅन लवकर सादर करायला सांगावे. यासंदर्भात तुम्ही काय करीत आहात हे कळवाल का?

मेहसाणाच्या पोलिस लाइन्स कधी पूर्ण होऊन खात्याकडे दिल्या जाणार आहेत? कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५८१

देवळाली
१ मार्च १९१८

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

तुम्ही मि. बोसान्कवेट व मि. जार्डिन यांना इंदुमतीच्या विवाहाला आमंत्रित कराल का? राजपिपलाच्या राजेसाहेबांनाही विवाहाला बोलवावे असे मला वाटते. आमंत्रण पत्रिका माझ्या स्वाक्षरीसाठी कधी येतील? कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५८२

गौण पत्र.

१५८३

देवळाली
३ मार्च १९१८

प्रिय थैर्डशील,

तुमच्या पत्राबद्दल माझा संदेश एक्हाना इंदिगराजे यांनी तुम्हाला कळवला असेल. तुमच्याबद्दल माझ्या मनात कुठलेही किल्मष नाही. भारतातील संस्थाने व त्यांच्यामधील जीवन याबद्दल तुमचे विचार सगळेच चुकीचे आहेत असे म्हणता येणार नाही. यासाठी कारणे काय आहेत व ती कशी दूर करता येतील याचा विचार करा. माझ्या कुटुंबात चांगला सलोखा व एकी असावी यासाठी मी माझ्या परीने प्रयत्न केले; पण माझ्या अपेक्षा पूर्ण झाल्या नाहीत. आपण युरोपियन जीवन व महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४५६

स्वातंत्र्य यांच्या चुकीच्या कल्पना तर आपल्याशा करीत नाही ना? आपल्याला आयुष्टात कर्तव्ये असतात की नाही? ध्येयशून्य आणि निरुपयोगीपणे आयुष्ट जगण्यापेक्षा आपल्याला आयुष्टात योग्य ती ध्येये असायला हवीत की नाही? मला काही भाषणबाजी करायची नाहीय, फक्त तुमच्या विचारासाठी मी काही मुद्दे ठेवले आहेत. लिहायचे म्हटले, तर मी खूप लिहू शकेन; पण त्याची फलश्रुती काय?

तुम्ही, इंदिराराजे व सर्वजण कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१५८४

देवळाली
३ मार्च १९१८

खाशेसाहेब पवार यांना कुशल कळवणारे पत्र. ‘मला बरेचदा निद्रानाशाचे ॲटॅक्स येतात व तीन-चार दिवस झोप येत नाही’ असा उल्लेख.

१५८५

देवळाली
४ मार्च १९१८

प्रिय खाशेराव (जाधव),

तुमच्या १ मार्चच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. प्रकृती ठीक ठेवण्यासंबंधीच्या (Health Building) तुमच्या विचारांशी मी सहमत आहे. आपले संस्थानिक स्वभावाने व प्रकृतीने सध्या जसे आहेत, तसे ते का बनले? आपली चूक कुठे झाली? आपल्या चुकांवर आपण ठामपणे बोट ठेवून त्या दुरुस्त करू शकतो का? सध्याच्या त्रुटींवर काही उपाययोजना करू शकतो का? मुलांना हळवेपणा दाखवून मोकळे सोडल्याने हा त्रास उद्भवला आहे काय? यावर विचार करा व तुमच्या कल्पना मला कळवा. मला असे वाटते, की सामान्य माणसापेक्षा डॉक्टरांनीच शिवाजीरावांच्या कैसचा विचार करायला हवा. सध्या ते जसे वागताहेत तसे वागणे हेच शहाणपणाचे आहे. अशा मामल्याबद्दल लिहिणे अवघड आहे.

तुमचे सेटलमेंट रिपोर्ट्स लक्करच आदेशासाठी सादर होतील अशी आशा आहे. राणीसाहेबांना आठवडाभरापासून खूप ताप आहे. आज त्या थोड्या बन्या आहेत. मला काही दिवसांपासून नीट झोप नाही. माझा मेंदू रात्री खूप सक्रिय असतो आणि डोक्यात खूप विचार आणि कल्पना येतात. तुम्ही सुचवले आहे, त्यापेक्षा डॉक्टरांनी मला वेगळ्या सूचना केल्या आहेत. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४५७

१५८६

देवळाली
६ मार्च १९१८

महाराज जामसाहेब यांना सयाजीरावांनी आपल्या नातीच्या लग्नाचे दिलेले निमंत्रण.

१५८७

देवळाली
६ मार्च १९१८

महाराज व महाराणी (भावनगर) यांना सयाजीरावांनी आपल्या नातीच्या लग्नाचे दिलेले आमंत्रण.

१५८८

देवळाली
६ मार्च १९१८

गौण पत्र

१५८९

गौण पत्र

१५९०

देवळाली
६ मार्च १९१८

प्रिय दामाजीराव (गायकवाड),

तुम्ही कायदाचा अभ्यास करण्यात वेळ वाया घालवू नये. तुम्हाला कायदा या विषयाची आवड नाही हे मी विसरलो होतो; परंतु बार टर्मसाठी जर पैसे भरले असतील, तर तुम्ही टर्म्स भराव्यात. म्हणजे गरज पडल्यास त्या भविष्यात खात्यात परिवर्तित होतील. जर इंगलंडमध्ये राहणे इतके महाग असेल, तर काही काळ तुम्ही भारतात आलात तर ते कमी खर्चाचे नाही का होणार? पण जूनमध्ये असलेल्या फायनलला बसल्याशिवाय हे शक्य नाही. येथेही महागाई वाढत चालली आहे व ज्यांना कमी पगार आहे अशा कर्मचाऱ्यांना मी भत्ते मंजूर केले आहेत. मी येथे वैद्यकीय सल्ल्यानुसार सर्दीचे परिणाम दूर करण्यासाठी आलो आहे. बडोदा प्लेगपासून मुक्त झाले आहे आणि मी लवकरच तिकडे परतण्याचा विचार करीत आहे. कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१५९१

ग्वालहेरच्या खाशेसाहेब पवार यांना कुशलवार्ता कळवणारे पत्र.

१५९२

देवळाली

८ मार्च १९१८

कोल्हापूरच्या महाराजांना विवाहाच्या तयारीसंदर्भातील संक्षिप्त पत्र.

१५९३

देवळाली

१२ मार्च १९१८

मि. किंकेड यांना चहापानाचे निमंत्रण

१५९४

वेरूळ लेणी

१७ मार्च १९१८

कपूरथलाच्या महाराजांना कुशलवार्ता कळवणारे पत्र.

‘वेरूळची लेणी एकदा पाहा’ असा सल्ला.

१५९५

बडोदा

८ एप्रिल १९१८

कोल्हापूरच्या महाराजांना त्यांच्या मुलांसह व सरदारांसह भोजनास येण्याचे निमंत्रण.

१५९६

बडोदा

८ एप्रिल १९१८

धैर्यशील यांचे वडिलांना (सयाजीरावांना) काही कामानिमित्त परगावी
जाण्यासाठी अनुमती मागणारे पत्र.

१५९७

बडोदा

८ एप्रिल १९१८

सयाजीरावांची युवराज धैर्यशील यांना परगावी जाण्यास अनुमती देणारे पत्र.

१५९८

आौपचारिक पत्र.

१५९९

आौपचारिक पत्र.

१६००

आौपचारिक पत्र.

१६०१

आौपचारिक पत्र.

१६०२

आौपचारिक पत्र.

१६०३

आौपचारिक पत्र.

१६०४

आौपचारिक पत्र.

१६०५

बडोदा

२२ एप्रिल १९१८

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

तुमच्या २२ तारखेच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. तुमच्या सहकाऱ्यांना, खरे म्हणजे अधिकाऱ्यांना (ज्यांना आपला विषय ठाऊक आहे, त्यांना) आपल्या ज्ञानाचा फायदा तुम्हाला देऊ द्या. त्यांना आपल्या खात्याचा अभ्यास करण्यास वेळ द्या व त्यांची मते ऐकून घ्या. आपल्या कामात रुची घेण्याव्यतिरिक्त त्या अधिकाऱ्यांना शिकवण्याची व प्रशिक्षित करण्याची जबाबदारीही तुमच्यावर आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६०६

बडोदा

एप्रिल १९१८

प्रिय बसू (माननीय श्री. भूरेंद्रनाथ बसू),

मी कलकत्याच्या बोस रिसर्च इन्स्टिट्यूटला मदत म्हणून दिलेल्या अनुदाना (ग्रॅंट) संदर्भातील तुमचे पत्र मिळाले. मी अनुदान देण्याआधी ती संस्था कायमस्वरूपी उभी राहावी अशी अट घातली होती. नंतर तुम्ही व सर जगदीशचंद्र बसू यांनी पाठवलेल्या माहितीमुळे माझे समाधान झाले आहे आणि मी घातलेल्या अटी पाळल्या गेलेल्या आहेत, असे मला दिसून आले आहे. त्यामुळे मी तुम्हास हमी देतो, की तुम्हास देऊ केलेले वार्षिक अनुदान हे तुम्हास कायमस्वरूपी दिले जाईल.

तुम्ही सूचना केली आहे, की संस्था जर भविष्यात आपले उद्दिष्ट पालन करण्यात असमर्थ ठरली, तर हे अनुदान बंद करण्यात यावे. ही सूचनाही मी स्वीकारीत आहे आणि संस्थेची उद्दिष्टे पाळली जात नाहीत असे जर मला वाटले, तर हे अनुदान थांबवण्याचा हक्कही मी माझ्याकडे राखून ठेवीत आहे. या संस्थेची स्थापना ही राष्ट्रीय महत्वाची बाब आहे, या गोष्टीशी मी अगदी सहमत आहे. या संस्थेशी ज्या व्यक्ती संबंधित आहेत, त्या व्यक्तींना तसेच भविष्यात या संस्थेशी ज्या व्यक्ती संबंधित होतील त्या व्यक्तींना या संस्थेसंदर्भातील व तिला साहाय्य व पाठिंबा देणाऱ्या व्यक्तींसंदर्भातील आपल्या जबाबदारीची जाणीव राहील, असा माझा मनापासून विश्वास आहे. संस्थेला मी सुयश चिंतितो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६०७

बडोदा

५ मे १९१८

प्रि. मि. वेबर,

तुम्ही प्रतापसिंह आणि त्याचे सहपाठी यांच्या प्रगतीचा मासिक अहवाल का पाठवला नाही? यासाठी तुम्ही काही कारणे दिल्याचे मला आठवते आहे. भविष्यात त्यांच्या प्रगतीचा अहवाल न चुकता व नियमितपणे पाठवीत जावा. मी उद्या सकाळी साडेआठ ते साडेनऊच्या दरम्यान शाळेत येईन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६०८

बडोदा

१२ मे १९१८

प्रिय महाराज साहेब (कोल्हापूर),

मैरेज सेटलमेंटचा प्रश्न मी विसरलेलो नाही. आपण ठरवलेल्या अटी पूर्ण करण्यासाठी मी तयार आहे. या अटी आपले बंधू, आपले दिवाण व माझे मंत्री यांनी माझ्या उपस्थितीत ठरवल्या होत्या. ही गोष्ट आपल्या प्रतिनिधींनीही मान्य केली होती.

त्यामुळे मी कन्यादानामध्ये प्रदान केलेले करजन तालुक्यातील ओसलाम हे गाव काशीबाईसाहेब छत्रपती यांना देण्याचा प्रस्ताव ठेवीत आहे. या गावाचे वार्षिक राजस्व नऊ हजार आहे. तसेच वार्षिक मूल्य (राजस्व) तीन हजार असलेले पलसाणा तालुक्यातील गंगापूर हे गाव युवराजांना देण्याचा प्रस्ताव ठेवत आहे. त्यामुळे त्यांना एकंदर वार्षिक बारा हजार मिळतील. हे बारा हजार म्हणजे तीन लाख रुपयांवरील चार टक्के दराने मिळणारे व्याज असेल. या देण्यांबोरेर औपचारिक सनदासुद्धा मिळतील. त्या या राज्याच्या कायद्यानुसार असतील.

असे दिसते की वरातीच्या गावांऐवजी (in live of villages) ट्रस्ट सेटलमेंटचा निर्णय आपणामध्ये व माझ्या मंत्र्यामध्ये व इतरांमध्ये झाला, हे मला नंतर समजले. हा प्रश्न का उभा करण्यात आला याचे काहीच कारण मला दिसत नाही. माझ्या मंत्र्यांनी मला ट्रस्ट डीडच्या मसुद्याचा दस्तऐवज दाखवला; पण मी त्याच्याकडे लक्ष दिले नाही, कारण अशी प्रथा आपल्या कौटुंबिक संबंधात मी सुरु करावी असे आपणास वाटेल, असा मी विचारच करू शकत नाही. अशा गोष्टींमुळे आत्मीयता नष्ट होते व संबंधात तणाव निर्माण होतो. तरीही मी आपणास तो

मसुदा पाठवीत आहे व सेंटलमेंटचा हा प्रकार आपणास अधिक योग्य वाटत असेल, तर मी त्याचा विचार करीन; परंतु मी ट्रस्ट सेंटलमेंट स्वीकारण्याची हमी देत नाही. कळावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१६०९

बडोदा

१२ मे १९१८

प्रिय महाराज (कोल्हापूर),

पंडित आत्माराम यांच्या संदर्भातील इंगिलशमधील आपल्या दि. ९ मे रोजीच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आत्माराम हे शिक्षण खात्यातील एका महत्वाच्या विभागाचे प्रमुख असल्याने त्यांना तुमच्याकडे पाठवता येत नाही. तुमची खूपच इच्छा असेल, तर त्यांना काही दिवस तुमच्या इच्छा काय आहेत हे जाणून घेण्यासाठी तुमच्याकडे पाठवण्यास मी माझ्या मंत्र्यांना सांगितले आहे. तुम्ही तुम्हाला मदत करण्यासाठी एखाद्या चांगल्या आर्यसमाजी व्यक्तीला पंजाब किंवा मुंबईहून आमंत्रित करायला हवे. तुम्ही पं. आत्माराम यांना काही नावे सुचवण्यास सांगू शकता.

तुमचे दि. ९ मे रोजीचे मराठीतील पत्रही मला मिळाले. जमिनीच्या विभाजनाबद्दलचा कायदा अद्याप पास झालेला नाही, तो पास झाल्यानंतर त्यासंदर्भात तुम्हाला माहिती पाठवण्यास मी माझ्या मंत्रिमहोदयांना सांगितले आहे.

आपण कुशल असाल. आपण स्वतः पत्र लिहिण्याची तसदी न घेता आपल्या मंत्र्याला माझ्या दिवाण महोदयांना पत्रे लिहिण्यास सांगावे. मी लवकरच उटीला जाणार आहे व पावसाळा सुरु झाल्यावर बडोद्यास येईन.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१६१०

बडोदा

१४ मे १९१८

प्रिय लॉर्ड चेम्सफोर्ड,

युद्धाच्या खर्चासाठी मी देऊ केलेल्या रु. १५,००,०००/- (पंथरा लाख रुपये) या रकमेची पोहोच देणाऱ्या आपल्या तारेबद्दल धन्यवाद. ब्रिटिश साम्राज्य आणि आपली मित्रराष्ट्रे यांच्या संयुक्त प्रयत्नांनी आपल्याला संपूर्ण विजय मिळेल अशी मला आशा आहे. भारतामधील तरुणांना

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४६३

ब्रिटिश सैन्यात भरती करून घेण्यास दुर्दैवाने उशीर झाला असे मला वाटते; पण तरीही बन्याच तरुणांना आपण भारतातून सैन्यात भरती करून घेतले असावे. दुर्दैवाने गुजरातमधील लोक लढाऊ वृत्तीचे नाहीत; पण तरीही त्यांनी आपल्या सैन्यात भरती व्हावे यासाठी मी माझ्या परीने सर्व ते प्रयत्न करीन.

मी देऊ केलेली रक्कम आपण कशा प्रकारे वापरणार आहात, हे जाणून घेण्याची माझी खूप इच्छा आहे. अर्थात ही माहिती मिळवण्यासाठी मला घाई मुळीच नाही, कारण खर्च करण्याच्या सामर्थ्याचे केंद्रीकरण झालेले आहे. परिषदेच्या आठवड्यात माझी निवास व्यवस्था व्हाईस रीगल लॉजमध्ये केल्याबदल मनःपूर्वक धन्यवाद. कळावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१६११

उटकमंड
२३ मे १९१८

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

प्रांत पंचायत आणि सुभा यांच्या संदर्भात आपण आदेश जारी करावेत. प्रजा मंडळाची पुढच्या आठवड्यात बडोद्यामध्ये सभा आहे असे समजते. त्या चळवळीविरुद्ध माझी काहीही तक्रार नाही. त्यांना योग्य मार्गदर्शन करण्यात आले, तर ते चांगले काम करू शकतील.

प्रश्नांवर (समस्यांवर) निर्णय घेण्यात खूप उशीर होत आहे असे माझ्या लक्षात आले आहे. बरेच अधिकारी जबाबदारी घेण्यास तयार नसतात. असे अधिकारी कोण आहेत हे ओळखून त्यांना बढती देऊ नये. त्यांना प्रगती करण्याची इच्छा असेल, तर त्यांना त्यांचे दोष सांगायला हवेत. मला विविध खात्यांच्या प्रमुखांकडून नियमितपणे पत्रे यायला हवीत. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६१२

उटकमंड
२६ मे १९१८

प्रिय महाराज (इंदूर),

तुम्ही आपल्या पुत्राला कसे वाढवणार आहात व कसे शिक्षित करणार आहात हे समजून घेणे मला आवडेल (अर्थात तुमची हरकत नसेल, तर). आपल्या मुलांना राजकुमार कॉलेजेस व शाळांमध्ये पाठवणे योग्य आहे असे तुम्हाला वाटते का? आपल्या मुलांवर कुसंस्कार होऊ नयेत यासाठी काय करावे, असे तुम्हाला वाटते?

तुम्ही युवराज शिवाजीराव गायकवाड यांना एक पद (अपॉइंटमेंट) देऊ केले आहे असे माझ्या कानावर आले आहे. हे खरे आहे का? तुमची हरकत नसेल, तर मला यासंदर्भातील माहिती समजू शकेल का? त्यामुळे मला काही प्रलंबित प्रश्नांबाबत निर्णय घेता येईल. शिवाजीरावांना येथे दिलेल्या संधीचा उपयोग करून घेण्यात अपयश आलेले आहे. तुमचे मन त्यांच्याबदल पूर्वग्रहदूषित करण्यासाठी मी हे लिहीत नाही. तुम्ही व सर्वजण कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६१३

उटकमंड,
२८ मे १९१८

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

काही काळापूर्वी मी आदेश दिला होता, की जयसिंग यांच्या भत्यातून (allowance मधून) त्यांनी केलेल्या कर्जापोटी कपात करण्यात येते ती थांबवावी. या आदेशाला स्थगिती देण्यात यावी. पुनर्विचार केल्यावर मला जाणवले, की युवराजांनी (कर्जापोटी) हप्ता भरण्याची जुनी प्रथाच चांगली होती. ती पुन्हा सुरू करावी. युवराजांकडून समजले, की त्यांच्या कर्जाची रक्कम ही आधी कल्पना केली होती, त्याप्रमाणे त्यांनी घेतलेल्या कर्जाची रक्कम रु. ४०,००० इतकी नसून रु. २०,००० पेक्षा अधिक आहे. त्यांनी काशमीरला जाण्यासाठी आपल्या बचतीतून पैसे काढले होते. त्यांनी आपल्या भत्यामधून फारच कमी बचत केली आहे, असे मला दिसते.

नायब सुभा म्हणून त्यांची नेमणूक होण्यापूर्वी मी आदेश दिला होता, की त्यांची बदली एका गावाहून दुसऱ्या गावी झाल्यास त्यांचा सारा प्रवासखर्च हा राज्याकडून (सरकारकडून) करण्यात यावा. हा आदेशही आता रद्द करण्यात आला असून, नोकरीसंदर्भातील राज्याचे नेहमीचे नियमच येथून पुढे त्यांना लागू होतील. मी या पत्राची एक प्रत (गैरसमज टाळण्यासाठी) युवराजांना दिली आहे. टाळता येण्याजोगी ही सारी तसदी मी फक्त युवराजांच्या भल्यासाठीच घेत आहे. हे कदाचित युवराजांना सहज आकळणार नाही... कदाचित असे समजण्यात माझी चूक असेल. त्यांचेही काही योग्य मुद्दे असतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६१४

कोल्हापूरच्या युवराजांस औपचारिक पत्र.

१६१५

३१ मे १९१८

म्हैसूरच्या महाराजांना औपचारिक पत्र

१६१६

५ जून १९१८

म्हैसूरच्या युवराजांना वाढदिवसाबद्दल शुभेच्छा पत्र.

भेट म्हणून एक चेक पाठवीत असल्याचा उल्लेख.

१६१७

९ जून १९१८

कोल्हापूरच्या महाराजांना औपचारिक पत्र.

१६१८

१४ जून १९१८

कोल्हापूरच्या महाराजांना पुत्रशोक झाल्यामुळे सांत्वनपर संक्षिप्त पत्र.

१६१९

१५ जून १९१८

प्रिय शंकरराव * (लंडन),

तुमच्या १२ एप्रिलच्या पत्राने आनंद झाला. बाबासाहेबांनी पदवी घेतली, हे समजून संतोष झाला. कोल्हापूरच्या महाराजांचे द्वितीय पुत्र शिकारीस गेले असताना अपघातात निवर्तले.

आज तुमच्या तेथील पालकांकडून समजले, की ते तुमचे पालकत्व सोडू इच्छित आहेत. तुम्ही तुमच्या अलाऊन्सपेक्षा अधिक खर्च करता अशी त्यांची तक्रार आहे. तुमच्या अलाऊन्सेसबद्दल काहीतरी घोटाळा आहे. आजवर त्यासंदर्भात इतक्या तारा झाल्या आणि इतक्या वेळा मी पैसे पाठवले, की आता परिस्थिती काय आहे ते मला ठाऊक नाही. मी आता तुमचा अलाऊन्स वाढवला आहे, आणि तुम्ही त्यापेक्षा अधिक खर्च करू नये. तुमच्या शिक्षणाचा खर्च तुमच्या

वडिलांसाठी फारच आहे. तुम्ही लवकर तुमचे कोर्सेस पूर्ण करून भारतात परत यावे. हे पत्र तुमच्या बंधूंना दाखवावे. तुम्हा दोघांना मी आरोग्य व सद्भाग्य इच्छितो.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

* आनंदराव गायकवाड यांचे सर्वांत धाकटे पुत्र.

१६२०

उटकमंड
१६ जून १९१८

प्रिय पदमावती,

तुमचे पत्र व त्याबरोबर कोल्हापूरच्या महाराणींनी तुम्हाला १-६-१९१८ रोजी लिहिलेले पत्र मिळाले. आम्ही फक्त तुमचे बंधू व त्यांची पत्नी आणि कोल्हापूरच्या महाराजांच्या विनंतीवरून तुमच्या मातुश्रींना पाठवत आहोत. या सर्वांचा खर्च त्यांनी दिला पाहिजे. कारण सावंतवाडीच्या ताराबाई या त्यांनी बोलावलेल्या पाहुण्यांचा खर्च स्वतःच देत असत. तुमचे बंधू, त्यांच्या पत्नी व तुमच्या आई थोडाच काळ राहतील. तुम्ही सांगितल्याप्रमाणे तुम्ही त्यांच्याव्यतिरिक्त चार नोकर पाठवले आहेत आणि ते खूप आहेत, असे मला वाटत नाही. तरीही ते अधिक आहेत असे त्यांना वाटले, तर त्यांच्यापैकी किती जणांना परत बडोद्याला बोलवावे हे ते सांगू शकतात. तुमच्या बंधूंना व मातुश्रींना नेहमीपेक्षा अधिक खर्च मिळू नये. आपण कमीत कमी खर्च घ्यावा. तुमचे बंधू व त्यांच्या पत्नी यांनी लवकरात लवकर बडोद्याला परत यावे. तुमच्या मातुश्रींनी इंदूमतीबरोबर राहण्यास हरकत नाही, कारण इंदूमती अद्याप लहान मुलगी आहे.

आम्ही कुशल आहोत. तुम्हास व सर्व मुलांना माझे आशीर्वाद.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१६२१

उटकमंड
१८ जून १९१८

प्रिय महाराज (बिकानेर),

आपल्या पत्राबद्दल व त्यासोबत पाठवलेल्या भारतीय संस्थानांतील प्रजेला दक्षिण आफ्रिकेत मिळणाऱ्या वर्तणुकीबद्दलच्या कात्रणाबद्दल धन्यवाद. मी ही बाब माझ्या मंत्रांकडे सोपवली आहे. ही गंभीर बाब आहे व तिच्याबद्दल आपण त्वरित काहीतरी केले पाहिजे या तुमच्या मताशी मी

सहमत आहे. या गैरप्रकारासंदर्भात कुठली पावले उचलावीत, हे सांगण्याची सध्या माझी क्षमता नाही. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६२२

उटकमंड
१८ जून १९१८

प्रिय मेजर वेबर,

तुमचे १० जूनचे पत्र वाचले. तुमच्या पत्राच्या सुराबदल किंवा हेतूबदल माझा मुळीच गैरसमज झालेला नाही. लोकांशी सरळपणे वागणे व एखादा महत्वाचा आदेश देण्यापूर्वी त्यांना स्पष्टीकरणाची संधी देणे असे माझे सामान्यपणे धोरण असते. शिक्षकांपैकी एकाने प्रतापसिंह यांच्याबरोबर राहावे व त्यांची वर्तणूक व एकंदर जीवनशैलीकडे लक्ष घावे. उदा. ते वेळेवर झोपायला जातात का वगैरे. सरदेसाई यांनी प्रतापसिंह यांच्यावर वाईट संस्कार तर होत नाहीत ना हे पाहावे. जर तुम्ही त्या संस्कारांपासून त्याला दूर ठेवू शकत नसाल, त्यावर तुमचे नियंत्रण नसेल, तर तुम्ही स्पष्टपणे त्यासंदर्भात मला सांगावे व सुधारणांसंदर्भात मला सूचनाही कराव्यात.

परिस्थिती पाहता ज्या अडचणी येतात त्या अपेक्षितच आहेत. अशा अडचणी येतातच; पण तुमचे व तुमच्या सहाकाऱ्यांचे कर्तव्य त्या अडचणी दूर करणे किंवा त्या कमीत कमी करणे व त्यांच्या विरोधात संघर्ष करणे हे आहे. मला असा अनुभव इतर क्षेत्रात आला आहे आणि त्यामुळे माझ्या काही उत्तम कल्पना प्रत्यक्षात उतरू शकल्या नाहीत, याचे वाईट वाटते. आपल्या कुवतीप्रमाणे आपण आपल्या कल्पना व आदर्श प्रत्यक्षात आणण्यासाठी प्रयत्न करायला हवेत.

निंबाळकरांकडे मुले समाधानी नसतील, तर मुलांना तिकडे नेण्यात येऊ नये, असे तुम्ही पद्मावतीबाईना सांगावे. पद्मावतीबाईना कदाचित ही कल्पना आवडणार नाही; पण आपण त्यांना त्यामागची कराणे व मुलांचे हित समजावून सांगायले हवे व आपला हेतू साध्य करायला हवा. हे करता येणे जर शक्य नसेल, तर तुम्ही त्यासाठी माझे आदेश मागावावेत.

पालकाबदल बोलायचे तर मला वाटते, की त्याने मुलांवर लक्ष ठेवण्याबरोबरच अध्यापनदेखील चांगले करावे व मुलांच्या खेळात सहभागीसुद्धा व्हावे. याशिवाय पालक आणि पाल्य यांच्यामध्ये सहानुभूतीचे योग्य असे बंधन निर्माण होणार नाही. प्रतापसिंहांच्या भविष्यातील शिक्षाणाबदलचे तुमचे टिप्पण अद्याप मला मिळालेले नाही. कृपया याबदल दिवाणांशी बोलावे व ते टिप्पण मला तत्परतेने मिळेल असे पाहावे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६२३

उटकमंड

१९ जून १९१८

ती. श्रीमंत रखमाबाईसाहेब गायकवाड यांना कुशलवार्ता कळवणारे पत्र.

१६२४

उटकमंड

२० जून १९१८

चि. सौ. श्रीमंत लक्ष्मीबाईसाहेब (मु. करवीर) यांस
चि. सौ. गुणवंताबाई यांच्या निधनासंदर्भात सांत्वन पत्र.

१६२५

उटकमंड

२२ जून १९१८

पुत्र जयसिंह यांना औपचारिक पत्र.

१६२६

उटकमंड

२२ मे १९१८

मि. व्हिट्नॅक यांना धन्यवादपर पत्र.

१६२७

उटकमंड

२३ जून १९१८

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

युवराज जयसिंह यांच्यासाठी बडोद्यात जे घर बांधले जात आहे त्याचा आकार कमी करण्याची त्यांची (जयसिंह यांची) इच्छा आहे. त्यांचा आग्रहच असेल तर त्यांची (जयसिंह यांची) इच्छा मान्य करावी असे मि. कॉईल यांना सांगावे. जयसिंह व मि. कॉईल यांनी त्यासंदर्भात एक टिपण माझ्या मंजुरीसाठी पाठवावे. यात वेळ घालवू नये. हे पत्र मी युवराजांना दाखवले आहे. कुशल असाल. जयसिंहराव आज म्हैसूरला जाण्यासाठी निघत आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४६९

१६२८

उटकमंड

२६ जून १९१८

म्हैसूरच्या महाराजांनी त्यांचे बंगलोरचे घर वापरायला दिल्याबद्दल धन्यवाद कळवणारे पत्र.
‘काश्मीरला जाताना बडोद्यास थांबून जा’, अशी विनंती.

१६२९

उटकमंड

२६ जून १९१८

प्रिय मुली (सौ. ताराबाई छत्रपती, कोल्हापूर),

तुमच्या दोन पत्रांबद्दल धन्यवाद. तुम्ही रोज चार तास अभ्यास करता हे वाचून आनंद झाला.
ज्ञान ही शक्ती असते व तुम्ही मोठ्या झाल्यावर चांगल्या व उत्तम शिक्षणामुळे खूप समाधानी
व्हाल.

आम्ही कुशल आहोत, तुम्ही सर्वही कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ^१
सयाजीराव गायकवाड

१६३०

उटकमंड

२६ जून १९१८

लक्ष्मीदेवींना कुशलवार्ता कळवणारे पत्र.

१६३१

उटकमंड

२९ जून १९१८

प्रिय पुत्र जयसिंह यास,

तुम्हाला संस्थानच्या रजेसंबंधीच्या नियमांचा फायदा घेऊ दिला जात नाही, असे तुमचे पत्र
(Note) मिळाले. अशा काही आदेशाचे मला स्मरण नाही; आणि जर मी असा आदेश काढला
असेल, तर तो रद्द करण्यात मला आनंदच होईल. रुजेशिवाय किंवा सुटीशिवाय जीवन जगणेच

अशक्य होईल. कुणालाही असे बंधन घालणे आवडणार नाही. कधी कधी काही मामल्यांमध्ये अधिकाऱ्यांना आपले अधिकार वापरण्याची भीती वाटते किंवा ते योग्य तो सारासार विचार करू शकत नाहीत. अशा परिस्थितीत त्यांच्यापेक्षा वरच्या अधिकारी व्यक्तीला हस्तक्षेप करावा लागतो. जेव्हा मामला एखाद्या प्रतिष्ठित व्यक्तीसंदर्भात असतो, तेव्हा राज्याचे अधिकारी शिस्त कडकपणे लागू करू शकत नाहीत; हे तुम्ही अनेकदा पाहिले आहे. याच कारणासाठी तुम्हाला मुंबई किंवा बडोदा यासारख्या ठिकाणी जाण्यासाठी रजा देण्यापूर्वी मला माहिती देण्यात यावी, अशी सूचना मला द्यावी लागली. मुंबई व बडोदा अशा ठिकाणी तुम्ही मोह टाळू शकला नाहीत. म्हणून तुमच्या हितासाठीच मुंबई व बडोदा अशा ठिकाणांना तुम्ही कमीत कमी वेळा भेट द्यावी असा विचार करण्यात आला. तुम्ही जर मोळ्या शहरात उत्तमपणे व नीट वागलात, तर हे बंधन आपोआप स्वतःच नष्ट होईल.

जर मुंबईहून उटीला जाताना मागील खेपेस तुम्ही कसे वागलात, मनुभाई आणि त्यांच्या कुटुंबियांना आपण दिलेल्या भोजनाच्या वेळी तुम्ही कसे गैरहजर राहिलात, याची मी जर तुम्हाला आठवण करून दिली, तर मला तुमच्या रजेसंदर्भात हस्तक्षेप का करावा लागला, हे तुमच्या लक्षात येईल. असे करणे हे केवळ मला दुःखदायकच नव्हते, तर ते माझ्या तत्वांच्या विरुद्धही होते. गेल्या वेळी तुम्ही मुंबईत होता आणि नीट वागत नव्हता, तेव्हा तुमच्या मातुश्रींनी तुम्हाला वारंवार तारा केल्या आणि तुम्ही स्वतःची काळजी घेऊ शकत नव्हता म्हणून तुमच्याकडे लक्ष ठेवण्यासाठी एक माणूस ताजमध्ये पाठवला. तुमची काळजी घेण्यासाठी मनुष्य शोधणे हे माझ्यासाठी खूपच गैरसोयीचे होते. म्हणून मला माझा ए. डी. सी. पाठवावा लागला होता व स्वतःला गैरसोय सहन करावी लागली होती.

तुम्ही रजा घेऊ शकता; पण रुजेच्या काळात तुम्ही अशा चांगल्या पद्धतीने वागा की (मला) हस्तक्षेप करण्याची वेळ येणार नाही. दिल्लीत झालेल्या संस्थानिकांच्या परिषदेमध्ये तुमच्या वर्तनाचा मी उल्लेख करू नये. तुम्ही माझ्याबरोबर आलात खेर; पण दिल्लीत तुम्ही मला फारसे दिसलाच नाहीत व चांगल्या ठिकाणी सहज जाण्यासारख्या अवस्थेतही तुम्ही नव्हता. मी म्हटल्याप्रमाणे, तुम्ही स्वतःच आपले स्वतःचे शत्रू आहात. मी या पत्राची प्रत मनुभाईकडे त्यांच्या व इतरांच्या मार्गदर्शनासाठी पाठवीत आहे. सर्व संबंधितांचे गैरसमज होऊ नवेत आणि त्यांना तुमच्याबदल काळजी वाटू नये, यासाठी मी तुम्हाला माझ्याशी वागण्यात मोकळेपणा ठेवण्यास उत्तेजन देईन.

तुमच्या पट्टणपर्यंतचा परतीचा प्रवास उत्तम झाला असेल.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१६३२

उटकमंड
३ जुलै १९१८

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

युवराज जयसिंह मला म्हणाले, की त्यांना राज्याच्या रजेसंर्भातील नियमांचा फायदा नाकारला जात आहे. तसे करण्याची काही इच्छा नसावी. त्यांनी मुंबई आणि बडोदा यांसारख्या काही गावी जाऊ नये, कारण ते त्या ठिकाणी नीट वागलेले नाहीत. त्या शहरांमधील मोह आणि हलक्या लोकांची संगत टाळण्यात ते अनेकदा कमकुवत ठरले आहेत. ते जर नीट वागणार असतील, तर कुठलाही हस्तक्षेप असू नये. त्यांनी आपल्या नेमणुकीचे गाव सोडून वारंवार परगावी जाऊ नये. आजपर्यंत तरी त्यांची वर्तणूक चांगली दिसलेली नाही. त्यांनी आपल्या पदाची आब आणि प्रतिष्ठा घालवली आहे. या पत्राचा आशय समजून घेऊन कृपया शांतपणे आवश्यक तसे करावे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६३३

उटकमंड
५ जुलै १९१८

म्हैसूरच्या युवराजांना औपचारिक पत्र.

१६३४

उटकमंड
६ जुलै १९१८

प्रिय लॉर्ड चेम्सफर्ड (व्हाईसररॉय),

भारतीय तरुणांना भारतीय सैन्यात ‘किंग ज कमिशन’ देण्याचा समाटांचा (इंग्लंडच्या राजाचा) निर्णय मी वाचला. ही चांगली कल्पना आहे आणि वरच्या वर्गातील तरुणांना खूप चांगली व उपयुक्त नोकरी यामुळे उपलब्ध होणार आहे.

माझा सर्वात धाकटा मुलगा धैर्यशीलराव याला असे एक कमिशन (सैन्यातील पद) मिळावे अशी माझी इच्छा आहे आणि आपण या संदर्भात काही करू शकलात, तर मी आपला खूप आभारी होईन. त्याने बडोदा राज्याच्या घोडदळात काम केले आहे व योग्य प्रशिक्षणाने तो उपयुक्त अधिकारी होऊ शकेल, असे मला वाटते. सध्या तो पंचवीस वर्षे वयाचा आहे. मात्र त्याला हवाई दलात (रॉयल फ्लाईंग कोअर) मध्ये कमिशन देऊ नये, असे मला वाटते.

आम्हा दोघांच्या आपणास शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१६३५

उटकमंड
९ जुलै १९१८

म्हैसूरच्या युवराजांना औपचारिक पत्र.

१६३६

उटकमंड
९ जुलै १९१८

पुत्र शिवाजीराव यांना औपचारिक पत्र.

१६३७

उटकमंड
९ जुलै १९१८

प्रिय समर्थ,

तुम्ही पाठवलेल्या उत्तम आंब्यांबदल धन्यवाद. माझी प्रकृती बडोद्यात असते त्यापेक्षा येथे बरी आहे. माझी फुफ्फुसे अद्याप बरी झालेली नाहीत. त्यांच्यामुळे माझी काहीही गैरसोय होत नाही; पण मला काळजी घेतली पाहिजे.

मला जुन्या मित्रांचा आणि माझे बंधू आनंदराव यांचा अभाव जाणवतो. कधी कधी आपली मते आणि जुने अनुभव यांची मित्रांबरोबर देवाण-घेवाण न केल्यामुळे एकटेपणा जाणवतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१६३८

उटकमंड

१० जुलै १९१८

रामपूरच्या नबाबांना त्यांनी आंबे पाठवल्याबद्दल धन्यवाद पत्र.

१६३९

उटकमंड

१० जुलै १९१८

हैदराबादच्या निझामांना त्यांनी पाठवलेल्या आंब्याबद्दल धन्यवाद पत्र.

१६४०

उटकमंड

१० जुलै १९१८

बडोद्याचे रेसिडेंट मि. रसेल यांना औपचारिक पत्र.

१६४१

उटकमंड

११ जुलै १९१८

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

मी गोविंदभाईच्या 'रेहेन्यू इन्प्रेक्शन रिपोर्ट'चा अभ्यास करीत आहे. त्यांनी अनेक व विविध महत्त्वाच्या प्रश्नांना हात घातला आहे असे मला जाणवले. त्यांनी केलेल्या सूचना योग्यपणे व लवकर अमलात आणाव्यात, असे मला वाटते. हा हेतू मनात ठेवून, कौन्सिल, संबंधित खात्यांचे प्रमुख व अकॉटंट जनरल यांनी आपल्या या संदर्भातील कामाची गती वाढवावी, असे मला वाटते. सुभा अधिकाऱ्यांनी या रिपोर्टचा काळजीपूर्वक अभ्यास करावा व आपले निर्णय लेखी स्वरूपात घेऊन बडोद्याला यावे, असे मला वाटते. सुभा अधिकाऱ्यांना रिपोर्टचा अभ्यास करण्यासाठी पंथरा दिवसांची मुदत देण्यात यावी व आपली मते स्पष्टपणे लिहिण्यास सांगण्यात यावे. ही मते खूप उपयुक्त ठरतील. विविध समित्यांनी व अधिकाऱ्यांनी वरील मुदतीत याप्रमाणेच करावे. गोविंदभाईना या रिपोर्टच्या कार्यवाही समितीचे एक सदस्य मानण्यात यावे.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - पाडगावकर (हुजूर कामदार) हे या कमिटीचे एक सदस्य असतील.

१६४२

उटकमंड

१६ जुलै १९१८

मद्रासचे गहनर लॉर्ड पेंटलॅंड यांना औपचारिक पत्र.

१६४३

गुलमग

१८ जुलै १९१८

प्रिय दामाजीराव (विठ्ठलराव गायकवाड यांचे पुत्र),

तुमचे पत्र मिळाले. मला वाटते, की गणपतराव गायकवाड यांच्या मुलाने ज्या वेतनावर संस्थानात नोकरीला सुरुवात केली होती, त्याच वेतनावर तुम्ही सुरुवात करावी. तुम्हाला वाटते, की तुम्ही चांगल्या श्रेणीत उत्तीर्ण झाला आहात म्हणून तुमचे सुरुवातीचे वेतन अधिक असावे, तसेच तुमचे वेतन रु. ८००/- होईपर्यंत तुम्हास वारंवार पदोन्नती मिळावी अशी अपेक्षा तुम्ही व्यक्त केली आहे. याला मी होकार देऊ शकत नाही. आपण काही खास वर्तणूक देण्यास पात्र आहोत हे जोपर्यंत तुम्ही आपल्या कामातून व वागण्यातून सिद्ध करीत नाही, तोपर्यंत (संस्थानचे) नोकरीसंबंधीचे सामान्य नियमच आपणासही लागू राहतील. यामुळे तुमची निराशा होणार नाही, असे मला वाटते. मुळात सुरुवातीचे वेतन अधिक आहे आणि जोवर तुम्हाला संस्थानच्या नोकरीत सामावून घेतले जात नाही तोवर तुम्ही सर्वजण ‘एक्स्ट्रा’ आहात आणि हा सर्व खर्च संस्थानसाठी ‘एक्स्ट्रा’च आहे. वरच्या पदावरील नेमणुका नेहमीच निवड करून केल्या जातात व केवळ उच्च श्रेणीत परीक्षा पास होणे हा सर्वच पदासाठी पूर्णपणे समाधानकारक निकष मानला जात नाही. नेमणुका करताना अनेक निकष लक्षात घ्यावे लागतात. भविष्यात तुमचा काही गैरसमज वा निराशा होऊ नये म्हणून मी हे लिहीत आहे.

तुम्ही कुठेही असलात तरी तुमच्या कल्याणाची व समाधानाची मी काळजी घेईन.

तुमचा प्रेमळ^१
सयाजीराव गायकवाड

१६४४

गुलमग

३१ जुलै १९१८

प्रिय दामाजीराव,

बडोदा संस्थानमधील नोकरीसंदर्भातील व तुमच्या वेतनाच्या अपेक्षासंदर्भातील तुमचे पत्र मिळाले. तुम्ही आता वेळ न घालवता काम गंभीरपणे घ्यावे. मला वाटते, की तुम्ही रु. ४००/

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४७५

- वेतनावर सुरुवात करावी व बाकीच्या बाबी मी बडोद्याला आल्यावर ठरवू. याला तुमची हरकत नसेल, तर तुम्ही दिवाणांना भेटावे व त्यांना तुमच्यासाठी काही काम द्यायला सांगावे. तुम्ही दिवाणांच्या कार्यालयात रुजू व्हावे व तेथे काम शिकावे असे मला वाटते. तुम्हाला जर ही नोकरी कायमस्वरूपी करायची असेल, तर सध्या तुम्हाला राजस्व विभागातील परिवीक्षाधीन कर्मचारी मानले जाईल. (Probationer in Revenue Deprt.)

या पत्राची एक प्रत तुमच्यामार्फत दिवाणांकडे देण्यास सोबत जोडली आहे, म्हणजे ते कार्यवाही करतील. तुम्ही प्रत त्यांच्याकडे दिल्यावर ते मी या पत्रात व्यक्त केलेल्या इच्छांची कार्यवाही करतील. जोपर्यंत तुम्ही हे पत्र त्यांना देत नाही, तोपर्यंत ही बाब फक्त तुमच्या व माझ्यामधील गोपनीय बाब असेल. तुम्ही दिल्लीहून पाठवलेले कार्ड मिळाले. तुमची ट्रीप चांगली झाली हे समजून आनंद वाटला. मी जवळजवळ तंदुरुस्त आहे; पण अद्याप मी फिरायला जाऊ शकत नाही.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१६४५

बडोदा
३ ऑगस्ट १९१८

प्रिय महाराज (कोल्हापूर),

आपल्या दि. २६ जुलैच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपले शिक्षणासंबंधीचे विचार वाचण्याची मला खूप उत्सुकता होती. तुम्ही म्हणता त्यात खरोखर तथ्य आहे व तुमच्या कल्पना विचार करण्याजोग्या आहेत. साठमारी, कुस्तीचा आखाडा आणि चित्याचा पिंजरा यांचे प्लॅन्स पाठवल्याबद्दल धन्यवाद. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६४६

बडोदा
१४ ऑगस्ट १९१८

पद्मावती यांना औपचारिक पत्र.

१६४७

मकरपुरा

१४ ऑगस्ट १९१८

काश्मीरच्या महाराजांना ‘यंदा मुलगा व सून यांची प्रकृती ठीक नसल्याने मी काश्मीरला हवापालटासाठी येणार नाही’ असे पत्र.

१६४९

बडोदा

२७ ऑगस्ट १९१८

सौ. इंदुमती देवी यांस औपचारिक पत्र.

१६५०

बडोदा

२७ ऑगस्ट १९१८

प्रिय मि. स्पिएलमन,

उटीमध्ये माझे एक छोटे घर आणि बागा आहेत. त्यांच्या सजावटीबद्दल तुम्ही मला सल्ला घावा, असे मला वाटते. मला तुमच्या कलात्मक दृष्टीबद्दल खूप श्रद्धा वाटते. सुशोभिकरणाच्या संदर्भात मी तुमचा शब्द हा अखेरचा शब्द मानतो.

ल्यूटेन यांच्या लायब्ररीच्या प्लॅनबद्दल संबंधित खात्याने तुम्हास आजवर लिहिले नसेल, तर लवकरच लिहिण्यात येईल. खरे तर युद्धामुळे सर्वच वस्तूंच्या किमती गगनाला भिडल्याने बरीचशी सार्वजनिक कामे स्थगित ठेवावी लागली आहेत. माझ्या मनात बडोद्याच्या विकासाबद्दल व सुशोभिकरणाबद्दल बच्याच कल्पना आहेत. दुर्देवाने मनात एखादी कल्पना येणे आणि ती प्रत्यक्षात उतरवणे यांच्यामध्ये इतके टप्पे असतात, की मला एखादी कल्पना अगदी १०० टक्के वास्तवात आणण्याच्या विचारानेच निराशा येते. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६५१

बडोदा

३ सप्टेंबर १९१८

प्रिय मि. सेडॉन,

मिसेस सेडॉन यांना देण्यासाठी सोबत एक चेक पाठवत आहे. ती रक्कम कार्यक्रमासाठी देणगी म्हणून वापरावी. लेडी विलिंग्डन यांनाही काही रक्कम वेगळी पाठवीत आहे.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१६५२

बडोदा

६ सप्टेंबर १९१८

मि. सेडॉन यांना औपचारिक पत्र.

१६५३

बडोदा

६ सप्टेंबर १९१८

प्रिय लॉर्ड विलिंग्डन (मुंबईचा गव्हर्नर),

सरकार मला माझे मुंबईतील छोटे घर, त्याची आऊट हाऊसेस व तबेला परत माझ्या वापरासाठी देऊ शकेल का? हे विचारण्यासाठी हे पत्र लिहीत आहे. फक्त एक मेडिकल ऑफिसर तेथे राहतो आहे. गेल्यावर्षी मला स्वतःला मुंबईत घर शोधण्यामध्ये किती त्रास झाला हे आपणास ठाऊक असावे. अर्थात, माझे मोठे घरही सरकारने मला परत दिले तर मला आनंदच होईल; पण मी ते मागणार नाही, कारण ते चांगल्या पद्धतीने वापरले जात आहे असे वाटते. ही मी तक्रार करतो आहे असे समजू नये; पण मुंबईत आल्यावर माझी अवस्था (स्वतःची मुंबईत दोन घरे असूनही) एखाद्या बेघर माणसासारखी होते. त्यामुळे हे पत्र लिहिणे मला भाग पडले आहे.

काँग्रेसबद्दल तुमचे काय मत आहे?

कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू मित्र

सयाजीराव गायकवाड

१६५४

बडोदा

८ सप्टेंबर १९१८

प्रिय बेगम साहिबा (भोपाल),

खानगी म्हणजेच राजवाड्यासंदर्भातील बाबी कशा हाताळल्या जातात. राज्यकर्त्याच्या वारसांना काय दिले जाते ही माहिती मला हवी आहे. आपण ही माहिती मला देऊ शकेल, असा आपला एखादा बुद्धिमान व अनुभवी अधिकारी माझ्याकडे पाठवल्यास मी उपकृत होईल. त्या अधिकाऱ्याने लिखित माहिती व आकडेवारीसहित यावे म्हणजे बेरे होईल. इसरार हुसेन खान याबाबतीत मदत करू शकतील, असे मला सांगण्यात आले आहे. अर्थात, कोणाला पाठवायचे यासंदर्भात अंतिम निवड आपणच करावी. आपण व आपले कुटुंबीय कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१६५५

बडोदा

९ सप्टेंबर १९१८

जनरल रिंग यांस औपचारिक पत्र.

१६५६

बडोदा

१२ सप्टेंबर १९१८

मि. सेडॉन (Seddon) यांस औपचारिक पत्र

१६५७

बडोदा

१४ सप्टेंबर १९१८

किरीटसिंहजी (नांदोदच्या राजाचे बंधू) यांस औपचारिक पत्र.

१६५८

बडोदा

१४ सप्टेंबर १९१८

लेडी विलिंग्डन यांस औपचारिक पत्र.

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४७९

१६५९

बडोदा

१८ सप्टेंबर १९१८

म्हैसूरच्या महाराजांना औपचारिक पत्र.

१६६०

बडोदा

२६ सप्टेंबर १९१८

भोपाळच्या बेगम यांना, त्या आपले पॉलिटिकल सेक्रेटरी पाठवीत
असल्याबद्दल धन्यवाद पत्र.

१६६१

बडोदा

२६ सप्टेंबर १९१८

प्रिय महाराज (बिकानेरचे गंगासिंगजी बहादूर),

तुम्ही ११ तारखेच्या पत्रात विनंती केल्याप्रमाणे मी सोबत अल्पसंख्याकांच्या प्रशासनासंदर्भातील व्हाईसरॉय यांच्या खलित्याला पाठवलेल्या उत्तराची प्रत पाठवीत आहे. त्यावरून तुम्हाला माझी विचारधारा कळेल.

खलित्याची प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी करण्यात आली तर ठीक होईल, असे मी म्हणेन. रिफॉर्म्स रिपोर्टमधील चॅप्टर १० मध्ये सुचवलेल्या रिफॉर्म्सबद्दल तुमचे काय विचार आहेत हे जाणून घेण्यास मला आवडेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१६६२

बडोदा

२६ सप्टेंबर १९१८

प्रिय महाराज (ग्वाल्हेर),

आपल्या १० सप्टेंबरच्या पत्राबद्दल आभार. मराठा कॉन्फरन्ससाठी ग्वाल्हेरला यायला मला आवडेल. राणीसाहेबही माझ्याबरोबर येतील. जर अखेरच्या क्षणी प्रकृतीच्या कारणामुळे माझे येणे

झाले नाही, तरी गैरसमज करून घेऊ नये. ही भेट अगदी अनौपचारिक ठेवावी. उगाच औपचारिकतेचे अवडंबर नसावे. माझ्याबरोबर दोन महिला, सहा अधिकारी व चाळीस अनुयायी असतील. माझे स्वीय सचिव तुम्ही मागवलेले तपशील व नावे कळवतील. प्रत्यक्ष भेटीच्या प्रतीक्षेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६६३

बडोदा

२६ सप्टेंबर १९१८

लॉर्ड चेम्सफोर्ड यांना औपचारिक पत्र.

१६६४

बडोदा

२६ सप्टेंबर १९१८

लॉर्ड चेम्सफोर्ड यांना आपण संस्थानिकांच्या कॉन्फरन्ससाठी
दिल्लीला येत असल्याबदलाचे पत्र.

१६६५

बडोदा

३ ऑक्टोबर १९१८

प्रिय मित्र (लॉर्ड चेम्सफोर्ड),

आपला दि. २७ डिसेंबरचा खलिता व त्यासोबतची पुढील कागदपत्रे मिळाली. १) भारतीय संस्थानांमध्ये वारसांना मान्यता देण्यासंबंधीचे नियम, २) विविध प्रसंगी साजरे करायचे उत्सव, ३) दिल्लीत १९१७ साली आपण संस्थानिकांच्या कॉन्फरन्समध्ये दिलेल्या भाषणाची प्रत.

दिल्लीत १९१६ साली झालेल्या संस्थानिकांच्या कॉन्फरन्समधील संस्थानिकांनी व्यक्त केलेल्या मतांना योग्य तो मान देऊन गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियाने भारतीय संस्थानामध्ये वारसांना मान्यता देण्यासंबंधीचे नियम तयार केले आहेत हे पाहून आनंद वाटला. जर नैसर्गिक (मुलगा) वारस असेल, तर तो आधीच्या राजानंतर गादीवर येईल व केवळ औपचारिकता म्हणून माननीय (इंग्लंडचे) राजेसाहेब त्याला खलित्याद्वारे मान्यता देतील या निर्णयामुळे (इंग्लंडच्या) राजेसाहेबांबद्दल निष्ठा असलेल्या संस्थानिकांना समाधान वाटेल यात शंका नाही.

जेथे मतभेद आहेत तेथे ब्रिटिश सरकारला वारस ठरवण्याचा अधिकार आहे. (उदा. जेथे वारस हा राजाचा भाऊ असेल किंवा पुतण्या असेल इ.) जेथे कुठलाही वाद नसेल तेथे राजाच्या वारसाला मान्यता देणे ही केवळ एक औपचारिकता असेल.

काही ठिकाणी अपवादात्मक परिस्थिती असेल, म्हणजेच वारस हा निष्ठावान नसेल किंवा गुन्हेगारी प्रवृत्तीचा वा वर्तणुकीचा असेल व राज्य करण्यास पात्र नसेल, अशा वेळी गादीवर असलेल्या राजाच्या हयातीतच अशा वारसाच्या वर्तणुकीची चौकशी केली जाईल व तो वारस जर गुन्हेगारी वर्तणुकीचा आहे असे सिद्ध झाले, तर तसे स्पष्टपणे जाहीर करण्यात येईल व असे जर जाहीर करण्यात आले नाही, तर राजाचा पुत्र हाच त्यांच्यानंतर गादीचा वारस असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६६६

मसुरी
११ ऑक्टोबर १९१८
मनुभाई यांना औपचारिक पत्र.

१६६७

मसुरी
१३ ऑक्टोबर १९१८

प्रिय दिवाणसाहेब (सर एम. एन. मेहता),

गुणाजीराव निंबाळकरांशी संबंधित अबकारी लिलावाबदलची कागदपत्रे श्री. देसाई यांना दाखवावीत. मी देसाईना कुठल्याही क्षणी त्या कागदपत्रांबदलचे त्यांचे मत विचारीन, तेव्हा ते त्यांना सांगता आले पाहिजे. मी तुम्हाला दोन दिवसांसाठी डेहराडूनला बोलावीन. चीफ जस्टिस श्री. देसाई यांनी ती कागदपत्रे अभ्यासल्यावर मला कळवावे. तो मामला विनाकारण प्रलंबित ठेवला जावा, असे मला वाटत नाही.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६६८

मसुरी

१६ ऑक्टोबर १९१८

प्रिय दिवाणसाहेब (सर मनुभाई),

मी रेल्वे खात्याचे टिपण क्रमांक ४२ (दि. २५ जून १९१८) वाचले असून, त्यासंदर्भात यथाकाल आदेश देर्इन. सध्या चालू असलेली रेल्वेची कामे वेळ न घालवता लवकर व समाधानकारकपणे पूर्ण व्हावीत, असे मला वाटते. सावली लाईन लवकरात लवकर रेल्वे प्रवासासाठी खुली व्हावी असे मला वाटते. सध्याप्रमाणे ती बंद ठेवणे हे बडोदा सरकारसाठी उचित नाही. काही विभागात आपल्याला काही मतदकार्ये सुरू करावी लागतील. मि. ब्रायंट यांनी या प्रश्नाचा अभ्यास करावा व आवश्यक ती रस्त्यांची कामे सुरू करता येतील का, हे पाहावे.

आपण आपल्या रेल्वेचे प्रशासन आपल्या हाती घेणे हे खूप शक्य आहे. हे गृहीत धरून तुम्ही काही प्रश्नांच्या तपशिलांवर मि. ब्रायंट यांना काम करायला सांगावे. म्हणजे ते सोडवण्यात आपला वेळ जाणार नाही. उदा. प्रशासन व कार्यवाहीच्या कामासाठी आपल्याला किती मनुष्यबळ लागेल याचा विचार करावा. या संदर्भात एक टिपण तयार करावे व त्या संदर्भातील खर्चासाठी व प्रश्नांच्या अभ्यासासाठी मान्यता घेण्यात यावी.

हे लिहिण्याचा माझा उद्देश म्हणजे मि. ब्रायंट यांच्या माहितीचा उपयोग करून घेऊन तपशील ठरवावेत. म्हणजे रेल्वे प्रशासन आपण हाती घेतल्यावर त्याचा उपयोग होईल. मी येथून डेहराडूनला जात आहे. कारण डॉक्टरही तेथे जात आहेत. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६६९

मसुरी

१४ ऑक्टोबर १९१८

प्रिय राजेसाहेब (कोलोनगोड),

आपण दिल्लीहून परतताना जरूर बडोद्यास काही काळ मुक्काम करावा. बडोद्यातले हवापाणी कोलोनगोडपेक्षा वाईट आहे. बडोद्यात फ्लूची (हिवतापाची) साथ असल्याने मला अचानक मसुरीला यावे लागले. युवराज धैर्यशीलगाव यांना कमिशन मिळाले असून, ते प्रशिक्षणासाठी इंदूरला गेले आहेत. मी ४ नोव्हेंबरच्या सुमारास दिल्लीत असेन. बडोद्याचे हवामान ठीक नसल्याने मी महत्त्वाच्या प्रश्नांच्या अभ्यासाकडे नीट लक्ष देऊ शकत नव्हतो.

आम्हा दोघांचे तुम्हास नमस्कार.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४८३

१६७०

मसुरी
१६ ऑक्टोबर १९१८

प्रिय लॉर्ड चेम्सफोर्ड,

बडोद्यास येण्याचे आमचे निमंत्रण स्वीकारल्याबद्दल धन्यवाद. आपल्या कन्याही आपणा दोघांबरोबर आल्या तर आम्हास आनंदच होईल. आपले स्वीय सचिव आपल्या बडोद्यास येण्याची तारीख इ. माझ्या मंत्राला कळवतीलच. मी १ ऑक्टोबरपासून मसुरीत आहे. इथले हवामान उष्ण आहे.

मला सिमला येथे एक क्लिल स्टेशन कॅटेज बांधायची इच्छा आहे. सिमला मसुरीपेक्षा अनेक बाबतीत चांगले आहे. त्यामुळे तेथे मला थोडी मालमत्ता घ्यायची आहे. मला जर तेथे योग्य साईट मिळाली, तर गव्हर्नर्मेंट ऑफ इंडिया मला सिमल्यात काही जमीन विकत घेण्यासाठी अनुमती देण्यास हरकत घेईल, असे आपणास वाटते का? या संदर्भात सध्या आपणास तसदी देण्याची माझी इच्छा नाही. मी फक्त जाता जाता ही चौकशी करतो आहे एवढेच. ही बंधने आपल्या अमलात दूर केले जातील असे मला वाटते. ही अगदी लहान-सहान बंधने असतात; पण इथल्या स्थानिक संस्थानांना ती खूप त्रासदायक असतात आणि तसे पाहता ती ब्रिटिश इंडियाला फारशी महत्त्वाचीही नाहीत.

आपणास काही दिवसांनी मी दिल्लीत भेटण्याची वाट पाहत आहे. बडोद्यात हिवतापाची साथ फार मोठ्या प्रमाणावर पसरलेली आहे. दुर्दैवाने अनेक तरुण व होतकरू अधिकारी या साथीत मरण पावले आहेत; आणि लोक तर मोठ्या संख्येने दगावले आहेत, त्यांची तर गणतीच नाही. मला परत जाण्याची काळजी आहे व कॉन्फरन्स संपल्याबरोबर मी बडोद्यास परत जाईल. कळावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६७१

डेहराडून
२१ ऑक्टोबर १९१८

श्री. जी. बी. आंबेगावकर यांस औपचारिक पत्र.

१६७२

डेहराडून
२१ ऑक्टोबर १९१८

प्रिय मि. क्लार्क (शिक्षण आयुक्त, बडोदा),

तुमचे पत्र वाचले. तुमच्या खात्याचे लोक हिवतापाच्या साथीमध्ये जे मदतकार्य करीत आहेत ते वाचून बरे वाटले. त्यांना माझ्या वर्तीने धन्यवाद सांगा. ज्या व्यक्तीनी चांगले काम केले असेल त्यांच्या कामाची दखल संस्थानकडून घेतली जाईल व त्यांचा सत्कार केला जाईल. मी परत आल्यावर दिवाणांना हे सांगा. हे पत्रही तुम्ही त्यांना दाखवू शकता. मिसेस क्लार्क, तुमची कन्या व तुम्ही कुशल असाल, अशी आशा आहे. लवकरात लवकर बडोद्याला परतण्यासाठी मी उत्सुक आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६७३

डेहराडून
२१ ऑक्टोबर १९१८

मालेर कोटला, पंजाबच्या राजांना औपचारिक पत्र.

१६७४

डेहराडून
२२ ऑक्टोबर १९१८

प्रिय लॉर्ड चेम्सफोर्ड,

इतक्या उशिरा मी व्हाईस रीगल लॉज (व्हाईसरॉय यांचे निवासस्थान) मध्ये राहण्याचा निर्णय बदलून तेथे राहिलो नाही, तरी आपण मनावर घेणार नाही असे मला वाटते. व्हॉईसरॉय लॉजमध्ये राहणे याचा अर्थ तंबूत / मांडवात राहणे असा होतो. हे नीट लक्षात न आल्याने मी ल्लक्हाईस रीगल लॉज'मध्ये राहण्याचे आपले निमंत्रण स्वीकारले होते. माझी सध्याची प्रकृती व हवामान बदलाचा मोसम पाहता मी तंबूत वा मांडवात राहू शकणार नाही.

नाभाच्या महाराजांनी मला दिल्लीतील आपले घर त्या काळात राहण्यासाठी देऊ केले आहे. त्यामुळे (तंबूत राहण्याएवजी) मी तेथे राहीन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६७५

डेहराडून
२५ ऑक्टोबर १९१८

प्रिय मि. रसेल,

तुमची १७ व १९ ऑक्टोबरची पत्रे मिळाली. माझे स्वीय सचिव कर्नल क्हेनी यांना यथाकाळ माझ्या दिल्लीत पोहोचण्याची तारीख व वेळ कळवतील.

मेजर वेबर यांच्याबदल बोलायचे, तर त्यांना नव्या करारनाम्यातील अटीची माहिती देण्यात आली नक्ती हे ऐकून मला नवल वाटले. मला वाटते काहीतरी गैरसमज झाला असावा. तरीही मी मामला काय आहे हे शोधून काढण्याबदल माझे दिवाण यांना लिहिले आहे. माझे वेबर यांच्याबदल खूप चांगले मत तयार झाले आहे व मी त्यांना उत्तम चारित्र्याचा सदगृहस्थ व मोकळ्या व सडेतोड स्वभावाचा आदर्श मानतो. त्यांच्या शारीरिक अक्षमतांमुळे त्यांना मुलाला खेळ शिकवता येत नाहीत, त्यामुळे मी त्यांना नकार दिला. शिवाय ते प्रशिक्षित शिक्षक नाहीत ही गोष्टही त्यांच्या विरुद्ध जाणारी आहे.

तुम्ही पत्रात लिहिल्याप्रमाणे असा काही गैरसमज झाला असल्यास मला वाईट वाटते (आय ॲम सॉरी), कारण आजवर वेबर यांच्याबरोबरचे माझे संबंध अतिशय चांगले व पारदर्शक आहेत. बन्याच बाबतीत मला मि. वेबर यांचा अभाव जाणवेल.

दिल्लीतून मला आलेल्या तारेवरून कॉन्फरन्स पुढे ढकलण्यात आल्याचे समजते. बडोद्यातील फ्लूची साथ हळूहळू कमी होत आहे; पण मृत्यूचा दर हा दिवसाला सतर असा आहे. तुम्ही दोघे कुशल असाल.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६७६

डेहराडून
२६ ऑक्टोबर १९१८

मि. सेडॉन यांना औपचारिक पत्र.

१६७७

मुंबई
२६ ऑक्टोबर १९१८

प्रिय आबासाहेब (श्री. संपत्तराव यांचे पुत्र),

तुमच्या भविष्यामध्ये व विशेषतः आयुष्यातील प्रगतीच्या संदर्भात हस्तक्षेप करण्याबद्दल क्षमस्व (सॉरी). तुम्ही भारतातच एखादे काम स्वीकारावे व आपल्या हिताला बाधा येऊ न देता बडोद्याच्या उपयोगी पडावे असे मला वाटते. नोकरीचे काही तोटे असतात; पण काही परिस्थितीत नोकरी आवश्यक व उपयुक्त असते. कदाचित असे म्हणण्यात मी स्वार्थी असेन; पण तुम्ही आपल्या मातृभूमीची सेवा करावी, असे मला वाटते. भारतात राहण्यात काही तोटे आहेत; पण भारतापासून दूर पक्ळून जाण्यात भारताचे हित साधले जात नाही. युरोप व इंग्लंडचे हवामान, सामाजिक जीवन यांच्यामध्ये खूप आकर्षणे आहेत; पण नीट विचार केल्याशिवाय तेथे जाणे योग्य आहे असे मला वाटत नाही. तुम्ही जर लग्न किंवा इतर कारणांमुळे आपले कुटुंब व समाज सोडून (परदेशी) गेलात, तर मला नेहमीच वाईट वाटेल. तुमच्या हिताची मला काळजी आहे आणि माझ्या सामर्थ्यानुसार भारतात तुमची प्रगती होण्यासाठी मी नेहमीच तुम्हाला मदत करण्याचा प्रयत्न करीन. प्रत्यक्ष भेटीत या मामल्यावर तुमच्याशी चर्चा करायला मला आवडेल. कुशल असाल.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१६७८

डेहराडून

२९ ऑक्टोबर १९१८

प्रिय श्री. रखमाबाई गायकवाड यांस कुशलवार्ता कळवणारे औपचारिक पत्र.

१६७९

डेहराडून

३० ऑक्टोबर १९१८

दिवाण मनुभाई यांस कार्यालयीन कामाबद्दल औपचारिक पत्र.

१६८०

डेहराडून
३१ ऑक्टोबर १९१८

प्रिय मनुभाई,

मेजर हकीम यांना युवगाज शिवाजीराव यांची काळजी घेण्याच्या कामी नियुक्त करावे, अशी मी आज सकाळी तार केली होती. शिवाजीरावांची वाईट व्यसने सोडवण्यासाठी त्यांनी काळजी घ्यावी, प्रयत्न करावेत व (व्यसने सोडवण्यासाठी) उपाय, मार्ग सुचवावेत. मेजर हकीम यांना त्यांच्या नेहमीच्या वेतनाव्यतिरिक्त या कामासाठी दरमहा रु. १२५/- भत्ता घावा. शिवाजीरावांची जी अधोगती चालली आहे, ती पाहून मला दुःख होते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६८१

डेहराडून
१ नोव्हेंबर १९१८

प्रिय वणीकर,

तुम्ही कुशल असाल व हिवतापाची साथही कमी झाली असेल. तुम्ही मला एकही पत्र लिहिले नाही, याची खंत वाटते. हे योग्य नव्हे. तुम्ही वारंवार मला पत्रे लिहून परिस्थिती कळवायला हवी. अमरेलीतील परिस्थिती कशी आहे? मला येथे आणखी दोन आठवडे राहावे लागणार आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६८२

डेहराडून
२ नोव्हेंबर १९१८

दिवाण श्री. मनुभाई यांना कार्यालयीन कामासंबंधी औपचारिक पत्र.

१६८३

डेहराडून

८ नोव्हेंबर १९१८

लॉर्ड विलिंग्डन यांना ल्लिविलिंग्डन स्पोर्ट्स क्लब'ला मी ट्रॉफिजची मदत करीन असे पत्र.

१६८४

डेहराडून

८ नोव्हेंबर १९१८

प्रिय बाळासाहेब (आनंदराव गायकवाड यांचे पुत्र लालसिंगराव),

तुमचे १६ सप्टेंबरचे पत्र व तुमच्या भावाचे एक पत्र मिळाले. तुम्ही आर्थिक अडचणीत आहात हे समजून वाईट वाटले. तुम्हाला वाढीव भत्ता मिळाला नसेल, तर तो पाठवण्यात येईल.

तुम्ही ऑक्सफर्डची बी. ए. ची पदवी घेतली आहे. त्यामुळे तुम्ही आता भारतात परत यावे, असे आम्हा सर्वांना वाटते. तुम्ही जेव्हा 'आता परत येणे म्हणजे फार वाईट, कारण मी बी. ए. व बार डिग्री अशा दोन्ही पदव्या घेऊ शकतो' असे म्हणता, तेव्हा मला काही आकलन होत नाही. आणखी एक डिग्री घेण्यात काही फार हशील नाही. उगाच अधिक डिग्रिया मिळवण्याचा हव्यास ठेवू नका. पदव्यांना अधिक मूल्य देणे चुकीचे आहे. तुम्ही बरीच वर्षे इंग्लंडमध्ये आहात हे तुम्हास ठाऊकच आहे. आता तुम्ही परत यावे व काही काळ तरी आपला कारभार पाहावा. काही काळानंतर युद्ध थांबल्यावर पुन्हा परत जाऊन बारची परीक्षा देण्याचा विचार तुम्ही करू शकता. युद्धकाळात तुम्हाला शांततेच्या काळाइतक्या शिकण्याच्या व इतर सुविधा मिळत नाहीत. असे असताना कशासाठी इतका जबर खर्च करायचा आणि गैरसोय सोसत राहायचे? शंकररावांना अद्याप परीक्षा द्यायची असल्याने त्यांना तेथे राहण्याची परवानगी देता येईल.

तुमचा प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

१६८५

डेहराडून

८ नोव्हेंबर १९१८

प्रिय मि. सेडॉन,

तुमची तार मिळाली. धन्यवाद. कागदपत्रे बडोद्याहून आल्याबरोबर मी ते तुम्हाला पाठवीन. पुण्यात फ्लूची साथ कमी असावी असे वाटते. येथे ती नुकतीच सुरु झाली आहे व अधिक तीव्र होणार आहे असे वाटते. प्रेसिडेन्सीतील मोठ्या शहरांना साथीचा मोठा फटका बसला आहे.

सहारनपूरसारख्या छोट्या गावातच फ्लूच्या सुमारे ४०० केसेस आहेत. तुम्ही व मिसेस सेडॉन कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६८६

बडोदा

५ नोव्हेंबर १९१८

प्रिय महाराज (बिकानेर),

माझे आर्किटेक्टस् बिकानेरमधील आपले नवीन राजवाडे व इतर इमारती पाहण्यासाठी आले तर आपली काही हरकत नाही ना? आपल्या राजवाड्याची व इतर इमारतींची मी खूप स्तुती व कौतुक ऐकले आहे. आपणाकडून होकारार्थी उत्तर आल्यावर मी माझ्या आर्किटेक्टस्ना बिकानेरला जाण्याचे आदेश देईन. मी एक किंवा दोन आर्किटेक्टस्ना इन्स्ट्रूक्शनल टूरवर पाठवीन. मला आपणास दिल्लीत भेटण्याची इच्छा होती. बन्याच गोष्टी प्रत्यक्षक बोललेल्या बन्या असतात. यावर्षी कॉन्फरन्स होण्याची शक्यता आहे, असे आपणास वाटते का? बिकानेरमध्ये फ्लूची साथ फार तीव्र आली नसावी असे वाटते. तुमचे सुंदर अबू हाऊस मला राहण्यासाठी काही दिवस दिल्याबदल धन्यवाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६८७

बडोदा

१० नोव्हेंबर १९१८

प्रिय मित्र (कोल्हापूरचे महाराजा),

सध्या भारताच्या राज्यघटनेतील सुधारणांसंबंधी इतकी चर्चा चालू आहे, की आपण सामान्य असो वा असामान्य असो, तिच्याकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही, त्याबदल आपण विचार केलाच पाहिजे. इंग्लंडचे परराष्ट्रमंत्री येथे येणार आहेत. ते भारतातील सर्व श्रेणीतील लोकांचे यासंदर्भातील विचार ऐकून घेण्यास अनुकूल आहेत. त्यामुळे राज्यघटनेतील सुधारणांसंबंधी संस्थानिकांच्या मागण्या, सूचना व मते त्यांच्यापुढे ठेवण्यात काहीच अडचण नाही. या सुधारणांसंदर्भात आपल्यापैकी कोणीच अंतिम निर्णयापर्यंत पोहोचलेला नाही व सध्याच्या परिस्थितीत ते अपेक्षितही नाही किंवा शक्यही नाही. ही समस्या व्यावहारिक राजकारणाची आहे आणि बदलत्या परिस्थितीत

बदलती परिमाणे असलेल्या, वरवर आदर्श वाटणाऱ्या सुधारणांमुळे आपण आपली दिशाभूल होऊ देता कामा नये. आपण संस्थानिक जर यासंदर्भात अलिप्त राहिलो, तर मि. मांटेग्यू यांच्या या भारत दौऱ्याचा हेतूच साध्य होऊ शकणार नाही. त्यामुळे मी व्यावहारिक स्वरूपाचे काही विचार तुमच्यापुढे मांडत आहे. त्यांच्या आधारे आपल्याला मतांचे आदान प्रदान करता येईल.

प्रथमत: मला वाटते की, ज्या गोष्टीमुळे संस्थानिकांवर, त्यांच्या प्रशासनावर व त्यांच्या प्रजाजनांवर दुष्प्रभाव पडतो, त्या गोष्टी पुढे मांडण्यासाठी संस्थानिकांना साम्राज्याच्या कौन्सिल्समध्ये प्रतिनिधित्व मागण्याचा हक्क आहे. त्यासंदर्भात मी पुढील तत्वे मांडत आहे (भविष्यात त्यांच्यामध्ये योग्य त्या सुधारणा आवश्यकतेनुसार करता येतील).

- १) प्रादेशिक व संस्थाने यांना स्वायत्तता असावी. अंतर्गत प्रश्नांचा विचार प्रादेशिक सरकारांनी करावा व भारतीय संस्थानांतील प्रश्नांचा विचार त्या-त्या संस्थानांनी करावा.
  - २) संस्थानिकांच्या परिषदा (conferences) घेणे चालू ठेवावे आणि संस्थानिकांनी वेळोवेळी अशा कॉन्फर्नेशन्समध्ये परस्परांना भेटून आपले कार्यक्रम व धोरणे ठरवावीत.
  - ३) ब्रिटिश इंडिया आणि संस्थाने या दोन्हींवर ज्यांचा दुष्प्रिणाम होतो, अशा मामल्यांच्या चर्चेसाठी संविधानाच्या हमीखाली संस्थानिकांच्या प्रतिनिधीचे एक सदन (House of Princes Representatives) स्थापित करण्यात यावे. साम्राज्याच्या विधानसभेबरोबरच त्यांचीही अधिवेशने क्वावीत.
  - ४) संस्थानिकांच्या, प्रतिनिधींच्या, सदनाच्या सदस्यांमध्ये राज्य सरकारने नियुक्त केलेले प्रतिनिधी, महत्त्वाच्या संस्थानांचे (उदा.) पाच प्रतिनिधी व इतर संस्थानांचे त्यांच्या महत्त्वानुसार नियुक्त केलेले प्रतिनिधी व गौण प्रमुखांचा त्यांच्या गटानुसार एकेक प्रतिनिधी असावेत.
- प्रत्येक राज्याच्या प्रतिनिधींनी एकत्र (en bloc) मतदान करावे.
- ब्रिटिश इंडियातील जमीनदारांना या सदनात प्रतिनिधित्व देण्यात येऊ नये.
- ५) संस्थानिकांच्या, प्रतिनिधींच्या सदनास पुढील अधिकार असावेत.
  - अ) आपले स्वतःचे अधिकारी व सचिव निवडणे,
  - ब) स्वतःच्या कार्यपद्धतीचे नियम ठरवणे,
  - क) व्हाईसरॉयच्या राजकीय सचिवाला व कौन्सिलला, संस्थानांवर परिणाम करणाऱ्या कार्यकारी कृतींची (कायद्यांची?) (executive actsची) माहिती देणे.
  - ड) संस्थानांसह संपूर्ण देशावर परिणाम करणाऱ्या मामल्यासंदर्भात इंपीरियल लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलच्या सहकार्याने कायदे तयार करणे.
  - ६) संस्थानिकांचे प्रतिनिधी-सदन व इंपीरियल लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलमध्ये मतभेद असलेल्या मामल्यांसंदर्भात दोन्ही सदनांमधील समान संस्थेच्या प्रतिनिधींच्या समित्या स्थापन करणे.
  - ७) राजकीय विभागाच्या सचिवाची नेमणूक थेट इंग्लंडहून करण्यात यावी.
  - ८) संस्थानिकांना एक वा अधिक प्रतिनिधी त्यांच्यामधून वा बाहेरून ललव्हाईसरॉयज् एक्डिक्युटिव्ह कौन्सिल'वर निवडून देण्याचा अधिकार असावा.

- ९) लंडनच्या ब्रिटिश मंत्रिमंडळात सेवा करण्यासाठी एक वा दोन प्रतिनिधींचे नामांकन (nomination) करण्याचा अधिकार संस्थानिकांच्या कॉन्फरन्सला असावा.
- १०) संस्थाने व ब्रिटिश इंडियन गवर्नमेंट यांच्यातील मतभेद मिटवण्यासाठी एक फेडरल कोर्ट स्थापन करण्यात यावे. प्रमुख न्यायाधीशाची नेमणूक इंग्लंडमधून करण्यात यावी, तसेच त्यावर संस्थानिकांचे दोन प्रतिनिधी असावेत व गवर्नमेंट ॲफ इंडियाचे दोन अधिकारी असावेत.
- माझ्या मतांचा हा संक्षिप्त आराखडा आहे; पण त्या कल्पना व्यावहारिक आहेत व आपण त्या विचारात घ्याल असे वाटते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६८८

डेहराडून

११ नोव्हेंबर १९१८

श्री. समर्थ यांना डेहराडूनला येण्यास निर्देश देणारे पत्र. महाराज तेथे लढृपणावर उपचार घेत असल्याचा उल्लेख.

१६८९

डेहराडून

१२ नोव्हेंबर १९१८

मि. रसेल यांना भोजनाचे आमंत्रण.

१६९०

डेहराडून

१४ नोव्हेंबर १९१८

देवासच्या महाराजांना औपचारिक पत्र.

१६९१

डेहराडून

१५ नोव्हेंबर १९१८

प्रिय श्री. आंबेगावकर,
आपल्या संस्थानात अद्याप अनेक तालुके व पेटा - महाल असे आहेत, जेथे रेक्हेन्यू ऑफिसर्स मॅजिस्ट्रेट म्हणून काम करतात. या रेक्हेन्यू ऑफिसर्सना ज्युडिशियल (न्यायदानाचे) काम दिले

नाही, तर काय व्यवस्था करावी लागेल व त्याचा खर्च किती येर्ईल हे दाखवणारी एक योजना मला हवी आहे. कृपया ही माहिती मला लवकर घ्यावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६९२

डेहराडून
१५ नोव्हेंबर १९१८
खासेराव यांस औपचारिक पत्र.

१६९३

डेहराडून
१७ नोव्हेंबर १९१८
दिवाणसाहेबांना औपचारिक पत्र.

१६९४

बडोदा
१७ नोव्हेंबर १९१८
सर जॉन यांना औपचारिक पत्र.

१६९५

दिल्ली
१८ नोव्हेंबर १९१८
लॉर्ड चेम्सफोर्ड यांना औपचारिक पत्र.

१६९६

दिल्ली
१९ नोव्हेंबर १९१८

प्रिय मि. क्लार्क,

भाषांतराचे काम चांगले चालले आहे हे समजून आनंद वाटला. मिसेस स्ट्रॉँग यांची भाषणे स्थानिक भाषेत भाषांतरित होऊन प्रकाशित झाली पाहिजेत असे मला वाटते. धर्माबद्दलचा तुलनात्मक व आधुनिक दृष्टिकोन लोकांसमोर आला पाहिजे. मि. विजेरी (Widgery) यांनी ही योजना लवकर पूर्ण करण्यासाठी काहीतरी करायला हवे. लोकांना हे साहित्य पुरवून विचार

करायला लावणे व हे ज्ञान रोजच्या समस्या सोडवण्यासाठी वापरायला लावणे ही मोठी गोष्ट आहे. धर्मशास्त्रावरील ही भाषणे काही लोकांना नक्कीच आवडतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६१७

बडोदा
२६ नोव्हेंबर १९१८

प्रिय कर्नल मीड (बडोद्याचे माजी रेसिडेंट),

ख्रिसमस व नवीन वर्ष लवकरच येत असल्याने त्यानिमित्त तुम्हास शुभेच्छा देण्यासाठी हे पत्र. महायुद्ध संपल्याने यावर्षी ख्रिसमस व नूतन वर्षाचा उत्सव मोठ्या आनंदात साजरा होणार. येथे आनंद आहेच; पण इंग्लंडमध्ये तो अधिकच असेल. सर्व भारतभर विजय साजरा केला जात आहे व आगामी तीन दिवस बडोद्यातही तो साजरा केला जाणार आहे. अर्थात, आम्हाला अनेक बाबतीत युद्धाची झळ लागली; पण तुम्ही पश्चिमेत अनुभवलेल्या झळांपेक्षा ही नक्कीच कमी होती. सगळ्या गोष्टी पूर्वपदावर येण्यासाठी किती दिवस लागतील कोण जाणे! तुमच्याकडून बरेच दिवसांत पत्र नाही; पण तुम्ही बडोदा आणि येथील जुन्या मित्रांना विसरले नसाल अशी आशा आहे. माझा धाकटा मुलगा धैर्यशील याला कमिशन मिळाले असून, तो इंदूरच्या कॅडेटस् कॉलेजमध्ये आहे. आपला मुलगाही तेथे आहे हे त्याच्याकडून समजल्याने आनंद वाटला.

हिवतापाची साथ तेथ्यार्यत आली नसणार असे मला वाटते. येथे मात्र ती संपूर्ण देशभर पसरली होती व प्लेगच्या साथीपेक्षा तिने अधिक बळी घेतले. बडोद्यातही ती साथ आली होती. हे वर्ष फार वाईट गेले, कारण माझ्या गरीब संस्थानात आधी प्लेगची साथ आली होती, नंतर पावसाळ्यात पाऊस जवळजवळ झालाच नाही. याचा अर्थ काय हे तुम्ही जाणताच आणि मग ही फ्लूची साथ आली. नवीन वर्षात बडोद्यात काही चांगल्या गोष्टी घडतील, अशी आशा आहे.

(यानंतर महाराजांनी वर्षभरात कुठे-कुठे प्रवास केला याचे वर्णन दिले आहे, ते आधीच्या पत्रांमध्ये येऊन गेले आहे.)

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१६१८

बडोदा
१ डिसेंबर १९१८

औंधचे राजे पुथ्वीपालसिंग यांना औपचारिक पत्र.

१६९९

बडोदा

८ डिसेंबर १९१८

लॉर्ड रे (Rey), लंडन यांना शुभेच्छा पत्र.

१७००

बडोदा

८ डिसेंबर १९१८

सर ह्यू डॅली यांना शुभेच्छा पत्र.

१७०१

मुंबई

१२ डिसेंबर १९१८

प्रिय लॉर्ड विलिंग्डन,

कृपया मला सरकारी कुशल मुद्रण तंत्रज्ञाची सेवा उपलब्ध करून घावी. मला त्याचा सल्ला आणि मदत बडोदा प्रेसमध्ये सुधारणा करण्यास हवी आहे. शक्य असल्यास आधी अटी ठरवता येतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७०२

हॉटेल रिट्झ, पॅरिस

१४ डिसेंबर १९१८

प्रिय पिलाजीराव,

तुम्हाला माझी तार मिळाली असावी, अशी आशा आहे. तुम्ही पत्र पाठवले याचा मला आनंद झाला. तुम्ही स्वतःला पत्रातून चांगले व्यक्त केले आहे. तुमच्याशी मी बन्याच मुद्यांच्या बाबतीत सहमत आहे. माझी एक अडचण म्हणजे मी दुर्लक्ष करीत असलेले मुद्दे माझ्या लक्षात आणून देण्यासाठी तुमच्यापैकी कुणीही माझ्या जवळ नसते. नोकर फक्त स्वतःपुरते व स्वतःच्या हितापुरते पाहतात व मालकाला पुरेशी व बुद्धिमानपणे मदत करीत नाहीत. आपली सेवा सुधारलीच पाहिजे; पण ती वेळेत सुधारण्यासाठी, दुर्लक्षामुळे होणारे नुकसान लक्षात आणून दिले पाहिजे. पुढा हे स्मरण योग्य वेळी दिले पाहिजे. आजारी असताना नव्हे (खासेराव जाधव जसे करीत तसे नव्हे.).

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४९५

रु. ३५०/- वेतनावर मी तुमची नेमणूक नायब सुभा म्हणून इतर फायद्यांसाठी करण्याचा प्रस्ताव ठेवीत आहे. तुम्ही म्हणता की, मी माझ्या नातेवाईकांना दूर, थोड्या अंतरावर ठेवले आहे. तुमचे म्हणणे बरोबर आहे. मी लोकांचे हित पाहतो आहे. त्यांच्यासाठी काम करतो आहे अशा समजुतीमुळे मी तसे केले; पण तुम्ही कुणीच आपल्या भावना माझ्याजवळ बोलून व्यक्त केल्या नाहीत. तुमच्यापैकी एक जण माझ्याजवळ असण्याची गरज मला वाटली होती व तसे मी तुमचे बंधू गणपतराव यांना सुचवले होते. त्यांनी याचा फायदा घेतला नाही. त्यातील कर्तव्याचा भाग तसेच त्याचे महत्त्व कुणाच्याही लक्षात आले नाही. याच कारणासाठी मी भाऊसाहेबांना (ए.डी.सी. म्हणून) माझ्या स्टाफमध्ये घेतले; पण त्यांचे ज्ञान अपुरे आहे आणि ते इतर कामांमध्ये व्यस्त असतात; परंतु त्यांची काम करण्याची इच्छा असते हे मात्र अगदी खरे. तुमच्यापैकी कुणीच माझी काळजी घेण्यासाठी नाही. जर नात्यातले लोक तुमच्यासाठी आपला थोडासा मोकळा वेळसुद्धा देऊ शकत नसतील तर इतके नातेवाईक असून उपयोग काय?

अधिकारी आणि आपले काही नातेवाईक तुम्हा गायकवाडांची फार ईर्ष्या करतात. काळजी टाळण्यासाठी बहुधा मी त्यांच्या भावनांची खूप कदर केली व तोल योग्य प्रकारे सांभाळण्याचा प्रयत्न केला. जगाकडे फार लक्ष देण्याची गरज नसते. भविष्यात आपण आपली नाती शक्य तितकी जोडण्याचा प्रयत्न करू या. प्रत्यक्ष भेटीत आपण तुमच्या पत्रातील मुद्दांवर चर्चा करू शकतो. हे पत्र तुम्हाला मिळेल तेव्हा तुम्ही कुठे असाल कोण जाणे! तुम्ही सारे कुशल असाल. मी ठीक आहे. कृपया हे पत्र जपून ठेवावे.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१७०३

१७ डिसेंबर १९१८

नांदोदच्या महाराजांना बडोद्यास येण्याचे आमंत्रण पत्र.

१७०४

बडोदा

१८ डिसेंबर १९१८

जनरल बर्डवुड यांना नूतन वर्ष शुभेच्छा पत्र.

१७०५

बडोदा

२० डिसेंबर १९१८

कर्नल इम्पे यांना नूतन वर्ष शुभेच्छा पत्र.

१७०६

बडोदा

२३ डिसेंबर १९१८

लॉर्ड चेम्सफर्ड यांना शुभेच्छा पत्र. प्रिन्सेस कॉन्फरन्सला उपस्थित राहू शकणार नाही, त्याबद्दल क्षमस्व असा उल्लेख.

१७०७

बडोदा

२३ डिसेंबर १९१८

कर्नल पॉटिंजर यांना नूतन वर्ष शुभेच्छा.

१७०८

बडोदा

२३ डिसेंबर १९१८

सर जॉन वुड (व्हाईसरॉयचे पोलिटिकल सेक्रेटरी) यांना शुभेच्छा पत्र.

१७०९

बडोदा

२३ डिसेंबर १९१८

सर सी. एच. ए. हिल, दिल्ली यांना शुभेच्छा पत्र.

१७१०

बडोदा

२४ डिसेंबर १९१८

दिवाणसाहेबांना औपचारिक पत्र. कर्मचाऱ्यांनी उपयुक्त सूचना कराव्यात, यासाठी त्यांना उत्तेजन देणे उत्तम असा सल्ला.

१७११

बडोदा

२७ डिसेंबर १९१८

प्रिय मनुभाई,

ज्यांना अनेक आर्थिक प्रश्नांचा अभ्यास करून ते सोडवायचे होते त्या श्री. दातार यांना कौन्सिलर (सल्लागार) पदावरून मुक्त करण्यात यावे. तुमच्या पर्यवेक्षणात अधिक परिणामकारकपणा

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ४९७

यायला हवा. तुम्ही सर्व खातेप्रमुखांना आपली कर्तव्ये काळजीपूर्वक करण्यासाठी आग्रह धरलाच पाहिजे. जेथे माझी मदत हवी असेल, तेथे ती न मागणे म्हणजे कर्तव्य पालन न करणे होय. आपण चर्चा केलेल्या मामल्यात विलंब झाल्याबद्दल मला राजस्व विभागा (रेहेन्यू डिपार्टमेंट)कडून स्पष्टीकरण हवे आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७१२

बडोदा
३० डिसेंबर १९१८

प्रिय महाराज,

आपण पाठवलेल्या सफरचंदांच्या सात पार्सल्सबद्दल धन्यवाद.
गेल्यावर्षी मान्सून नीट न झाल्यामुळे तसेच युद्धामुळे अन्रधान्याच्या किमती वाढल्यामुळे सध्याचे वर्ष राज्यासाठी वाईटच आहे. त्यामुळे मला राज्याच्या विविध जिल्ह्यांत तेथील परिस्थिती पाहण्यासाठी जावे लागणार आहे. त्यामुळे मी दिल्लीला होणार असलेल्या संस्थानिकांच्या कॉन्फरन्सला येऊ शकणार नाही. त्यामुळे दिल्लीत आपली भेट घेण्याचे भाग्य यावेळी मला लाभणार नाही; परंतु नंतर कधीतरी पुन्हा तुम्हाला काशमीरमध्ये भेटायला येईन. आम्ही सर्व कुशल आहोत, आपणाही कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१७१३

बडोदा
३० डिसेंबर १९१८

मि. बम्पस (टफटस् युनिक्हर्सिटीचे प्रमुख, बोस्टन, अमेरिका) यांना औपचारिक पत्र.

१७१४

३१ डिसेंबर १९१८
इंदूरच्या महाराजांना शुभेच्छा पत्र. घटनेतील दुरुस्त्यांबद्दल पाठवलेल्या टिपणांबद्दल धन्यवाद.

१७१५

बडोदा

३ जानेवारी १९१९

प्रिय मनुभाई (बडोद्याचे दिवाण),

आपल्या अधिकाऱ्यांसाठी कामाचे नियम ठरवण्यात यावेत असे मला वाटते. हा प्रश्न फार काळपासून प्रलंबित आहे. अनेक विषयांवर मला तुमच्याशी बोलायचे आहे. सध्या आपली सगळी ऊर्जा विकास आणि प्रगतीसंदर्भातील महत्त्वाच्या प्रश्नांऐवजी चिल्लर अशा दैनंदिन रूटिन प्रश्नांवर व तपशिलांवर विचार करण्यात खर्च होते आहे. अधिकाऱ्यांचा दृष्टिकोन खूपच संकुचित व संकीर्ण आहे. पर्यवेक्षणामध्ये बुद्धिमत्ता नाही. दुय्यम पदावरच्या कर्मचाऱ्यांना अधिकाऱ्यांनी आपल्या कृतीमधून आदर्श घालून घावा, केवळ असंख्य लेखी आदेशांद्वारे व सकर्युलसद्वारे नक्हे. या सर्वांसाठी दिवाणच जबाबदार आहेत. सध्या मी अधिक काही लिहीत नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७१६

बडोदा

३ जानेवारी १९१९

लॉर्ड चेम्सफोर्ड यांना शुभेच्छा पत्र.

(सारख्या मजकुरामुळे १७१७ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१७१८

बडोदा

७ जानेवारी १९१९

लखनौचे महाराज पृथ्वीपालसिंग यांना औपचारिक पत्र.

१७१९

बहादरपूर

१४ जानेवारी १९१९

च. प्रतापसिंह यांस औपचारिक पत्र.

प्रिय मनुभाई (दिवाण),

मी येथे १४ तारखेपासून आहे. मी येथील परिस्थिती पाहिली आहे. मेहसाणा व इतर गावच्या लोकांना (आपली वस्ती वाढवण्यासाठी) सुखसोयी अद्याप दिल्या गेलेल्या नाहीत हे पाहून मी निराश झालो. कागदपत्रे या कार्यालयातून त्या कार्यालयात, या व्यक्तीकडून त्या व्यक्तीकडे धाडण्यातच वेळ वाया घालवला जात आहे. हा प्रशासनाचा नेहमीचा दोष बनत चाललेला आहे, असे तुम्हाला वाटत नाही का? कामात रुची घेतल्याने व योग्य ते पर्यवेक्षण करण्याने हा दोष दूर करता येईल व तो दूर करायला हवा. एकेकाळी अबकारी कायद्यांचा भंग करणारांना सरळ करण्याचे काम पोलिसांकडे होते; पण अबकारी प्रिव्हेटिव्ह फोर्स निर्माण केल्यापासून हे आपले कर्तव्य नाही असे आता पोलिस अधिकाऱ्यांना वाटते. असे जर असेल, तर ते चुकत आहेत असे मला वाटते. तुम्हाला तसे वाटते का? तुम्ही जर माझ्या मताशी सहमत असाल, तर पोलिसांमध्ये असलेला हा समज दुरुस्त करण्यासाठी एक आदेश काढण्यात यावा. तो पाठवण्यापूर्वी माझ्याकडे मंजुरीस पाठवावा.

पोलिसांना केवळ अबकारी कायद्यांचा भंग करणारांना वठणीवर आणण्याचाच अधिकार असावा असे नव्हे, तर त्यांना कायद्याचे व सरकारी आदेशांचे पालन होते आहे की नाही हे पाहण्यासाठी दारुच्या दुकानांचीही पाहणी (examine) करण्याचे विशेष अधिकार देण्यात यावेत. आपल्या कामासाठी फिरतीवर असताना ते हे काम सहज करू शकतील. यामुळे काही अबकारी व्यवहारांवर 'डबल चेक' राहील व पर्यवेक्षणही होईल. अबकारी प्रशासनाचे पर्यवेक्षण करण्याचे काम संपूर्णपणे पोलिसांकडे च सोपवणे शहाणपणाचे होईल का?

कृपया हे घाईत लिहिलेले पत्र मि. हस्ट (तत्कालीन पोलिस कमिशनर) यांना दाखवावे, ते माझ्या काही प्रश्नांवर निर्णय घेण्यात मदत करतील. पोलिसांच्या निवासाची सर्वत्र चांगली व्यवस्था करण्यात आली आहे हे पाहून मला समाधान वाटते. मेहसाणामध्ये तर त्यांचे क्वार्टर्स उत्तमच आहेत. त्यांच्या निवासस्थानांचे काम कुठे मागे राहिले असेल, तर त्याला गती देण्यात यावी. मि. हस्ट यांना हे करायला सांगावे.

मी राजस्व विभागात नायब सुभ्यांची संख्या वाढवली आहे; आणि चांगल्या पर्यवेक्षणातून अधिकचा खर्च आपल्याला परत मिळेल असे वाटते. मला वाटते नवसारी सुभ्यालाही एक व्यक्तिगत नायब-सुभा देण्यात यावा. व्यक्तिगत नायब सुभा अधिकाऱ्याच्या कामाचा पूर्ण फायदा मिळवण्यासाठी त्यांच्या हाताखाली पुरेशा संख्येने योग्य पात्रतेचे लिपिक देण्यात यावेत. शिवाय सुभा आणि त्याचा सरकारी यांच्यामध्ये कामाची योग्य वाटणी करण्यात यावी. व्यक्तिगत नायब सुभा अधिकाऱ्यांच्या नावाखाली केवळ मोठा पगार असलेले चिटणीस तयार करण्यात येऊ नयेत. बरेचदा प्रशिक्षित उच्चाधिकाऱ्यांच्या संदर्भात असे होते. त्यांच्या हाताखाली महालकर्णीच्या

दर्जाचे कर्मचारी असावेत. मी राजपिपलाहून परत आल्यावर येथे परतत आहे. माझ्या भेटी अधिक दीर्घ, अधिक वारंवार व फलदायी करण्याचा प्रयत्न करणे मला आवडेल. तेही बरेचसे प्रश्न तिथल्या तेथे निकाली लावून यासाठी अधिकाऱ्यांनी अधिक कार्यतत्पर राहिले पाहिजे व माझा वेळ तमाशांमध्ये वाया न घालवता समस्या काय आहेत हे माझ्यासमोर मांडले पाहिजे. कधी कधी आपल्यासारख्या माणसांना खरी परिस्थिती काय आहे हे कळू दिले जात नाही हे लक्षात ठेवावे.

आपली ऊर्जा किरकोळ गोष्टींकडे लक्ष देण्यात वाया जाते किंवा उपयुक्त काम विलंबाने करण्यामुळे किंवा वस्तुस्थिती आपल्यासमोर अपूर्ण व असमाधानकारक पद्धतीने मांडल्यामुळे आपला हेतू साध्य होत नाही (आपला पराजय होतो.) अखेर याचा फायदा फक्त थोड्या आपमतलबी आणि अप्रामाणिक लोकांना होतो. मी आधीच तुम्हाला खूप लिहिले आहे व माझ्या भावनांना वाट करून दिली आहे. माझे अक्षर लावण्याची अधिकची तसदी मी तुम्हाला द्यायला नको. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७२१

बडोदा

२५ जानेवारी १९१९

मिसेस पॉटिंजर यांना औपचारिक पत्र.

१७२२

बडोदा

२५ जानेवारी १९१९

प्रिय आबासाहेब (श्री. संपत्तरावांचे पुत्र सीताराम),

तुमचे १७ जानेवारीचे पत्र मिळाले. तुम्हाला जर योग्य किंवा समाधानकारक वाटत नसेल, तर बडोदा संस्थानच्या नोकरीत येऊ नका. कुठल्याही प्रकारे तुमच्या बाजूने ‘आपण त्याग केला आहे.’ किंवा ‘कर्तव्यपालन केले आहे’, अशी भावना नसावी. विशिष्ट असा सुरुवातीचा पगार व रास्त अशी पदोन्नती याशिवाय मी बडोदा सरकारवर कुठल्याही अटी घालणार नाही. नेहमीच्या नियमांना व प्रथांना कुठल्याही अपवादांसाठी मोडण्यात येणार नाही वा उत्तेजन देण्यात येणार नाही. तुम्हाला बडोद्यात मर्यादित फर्निचरसह एक बंगला देण्यात मला आनंदच होईल. ही माझी तुमच्यावर मेहरबानी असेल.

आपण लिहिण्यात व बोलण्यात वेळ वाया घालवू नये. तुम्हाला मोकळ्या मनाने संस्थानच्या नोकरीत प्रवेश करायचा असेल, तर प्रवेश करा आणि मग दिवाण आणि तुम्ही लेखी असे

आवश्यक ते करारपत्र करा. मी तुम्हाला कुठल्याही प्रकारे अग्रिम (अँडव्हान्स) पैसे देणार नाही. याउलट काही न लिहिता मी हे पत्र संपवतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७२३

बडोदा

२५ जानेवारी १९१९

म्हैसूरच्या महाराजांना औपचारिक पत्र.

१७२४

सावजी कॅम्प

२६ जानेवारी १९१९

प्रिय जयसिंह,

मी २९ तारखेला परत येत आहे तेव्हा तुम्ही बडोद्यात असाल अशी आशा आहे. राणीसाहेब सहज बोलता बोलता मला म्हणाल्या, की तुम्ही तुमच्या नेमणुकीसंदर्भात किंवा त्यासंदर्भातील काही मुद्यांच्या बाबतीत नाराज आहात. त्या नक्की कशासंदर्भात संकेत करताहेत हे मला नीट समजले नाही. मी तुम्हाला वेगळे सांगितलेच आहे आणि पुन्हा एकदा सांगतो, की तुम्ही जर व्यावहारिकपणे तुमच्या हितासंदर्भात काही चौकशी केल्यात, तर त्यांचे मी नेहमीच स्वागत करीन व त्यांचे स्पष्टीकरण देईन. तोंडी, अप्रत्यक्षपणे किंवा दुसऱ्यामार्फत चौकशी करण्याने गैरसमज होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे सर्वांनी अशाप्रकारे चौकशी करणे टाळणे हेच उत्तम. तुम्ही जर याप्रमाणे वागला नाहीत, तर हा फक्त तुमच्या एकठ्याचा दोष असेल, इतर कुणाचाही नसेल. तुम्हाला मी हे मित्रत्वाच्या भूमिकेतून सांगत आहे. तुम्हाला जर सोयीचे वाटत असेल तर तुम्ही माझ्याएवजी मंत्र्याला (दिवाणांना) लिहू शकता. या पत्राची प्रत मी दिवाण श्री. मनुभाई यांच्याकडे मार्गदर्शनासाठी पाठवली आहे.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१७२५

बडोदा

७ फेब्रुवारी १९१९

प्रिय महाराज (कोल्हापूर),

आपल्या पत्रास उत्तर द्यायला उशीर झाल्याबदल क्षमस्व. चित्तेवाल्यांना अधिक वेतन देण्याचा आपला निर्णय बरोबरच होता. कौटुंबिक वाद करणाऱ्या संस्थानिकांबदल सावध केल्याबदल धन्यवाद. तुम्ही बडोदा प्रदेशात चित्ते पाठवू शकता; पण त्यांनी अभयारण्यांच्या जैवविविधतेचा तोल ढळेल इतकी हरणे मारू नयेत. तुम्ही मला शिकारीसाठी काही प्रशिक्षित चित्ते पाठवल्यास बरे होईल. मी त्यांच्यापैकी काही कडीला किंवा हस्तिजला घेऊन जाईन, अर्थात् तुमची हरकत नसेल तर. आपण सर्व कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७२६

बडोदा

११ फेब्रुवारी १९१९

पुत्र शिवाजीराव यांस औपचारिक पत्र.

(सारख्या मजकुरामुळे १७२७ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१७२८

बडोदा

१३ फेब्रुवारी १९१९

प्रिय मि. मायने (Mayne),

राजकुमार कॉलेजची पाहणी करण्याची संधी मिळाल्याने मला खूप आनंद झाला. कॉलेजबदलच्या अनेक गोष्टी मला आवडल्या; पण मला वाटते काही गोष्टी अशा आहेत, की त्या सुधारायला हव्यात. त्यामुळे मी संक्षेपात माझी मते तुम्हाला कळवीत आहे.

ज्यांना उणिवा असे म्हणता येईल, त्यांची मी दोन गटांमध्ये विभागणी करतो:

- १) सुधारता येण्याजोग्या उणिवा व
- २) सुधारता न येण्याजोग्या उणिवा.

सुधारता येण्याजोग्या उणिवा पुढीलप्रमाणे :

१) कॉलेजचे नाव, पात्रता, कॉलेजमधील सहायक प्राध्यापक हे त्या कॉलेजमध्ये काम करण्यासाठी पात्र (fit) नाहीत, असे मला त्यांच्या निरीक्षणावरून वाटले. माझ्या मते चांगला

शिक्षक बनण्यासाठी केवळ शैक्षणिक पात्रतेपेक्षा अधिक काहीतरी आवश्यक असते. मुलांवर चांगला आणि टिकाऊ प्रभाव टाकण्यासाठी प्राध्यापक हे उत्तम जाणीव असलेले, सामाजिक, बौद्धिक व खेळासंबंधीच्या कार्यक्रमांमध्ये ठळक सहभाग घेणारे असावेत. उदाहरणच द्यायचे झाले तर मी सांगेन, की तुम्ही कॉलेजमध्ये दिलेल्या पार्टीत एकही प्राध्यापक तुमच्या पाहुण्यांशी समान पातळीवर मिळून-मिसळून वागत नव्हता किंवा चर्चा करीत नव्हता. सध्या तुमच्या कॉलेजमध्ये असलेल्या या अशा प्राध्यापकांचा संपर्क विद्यार्थ्यांना, ते (विद्यार्थी) पुढे ज्या जगात वावरणार आहेत त्या जगासाठी तयार करू शकणार नाही.

२) मुलांसाठी सामाईक भोजनगृह नसणे ही एक मोठीच उणीव आहे. अर्थात् सामाईक भोजनगृहाला मुलांच्या पालकांचा आक्षेप आहे असे तुम्ही नक्कीच म्हणाल. यावर माझे उत्तर असे आहे, की ज्या मुलांच्या पालकांचा आक्षेप नाही त्या मुलांसाठी अशा सोयी (सामाईक भोजनगृह) जरूर ठेवा व त्यांना त्याचा फायदा घेऊ द्या.

३) सध्या कॉलेजमध्ये जे धार्मिक शिक्षण दिले जात आहे, तो निव्वळ फार्स आहे आणि ते शिक्षण देण्यास तथाकथित शास्त्री हा दुसरा काही नसून निव्वळ एक अज्ञानी पुजारी आहे.

४) कॉलेजमध्ये एक सक्षम क्रीडा शिक्षक हवा. चांगले सामाजिक स्थान असलेला व प्रसिद्ध असा खेळाडू क्रीडा शिक्षक म्हणून नेमणे हे विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने हितकारक ठरेल. विद्यार्थ्यांनाही अशा शिक्षकांचा अभिमान वाटेल. अशा शिक्षकाने विद्यार्थ्यांबरोबर खेळात नियमितपणे व सक्रिय भाग घ्यायला हवा, म्हणजे विद्यार्थ्यांना त्याच्याबद्दल आदर वाटेल व ते त्या शिक्षकाच्या आज्ञा पाळतील.

५) सहायक प्राध्यापकांची भरती संपूर्ण भारतामधून केली जावी.

६) विद्यार्थ्यांना शालेय / कॉलेज जीवनाशी संबंधित अशा सामाजिक सोहळ्यांव्यतिरिक्त (उदा. वादविवाद, वार्षिक खेळ, स्नेहसंमेलन यांच्या व्यतिरिक्त) इतर सर्व सामाजिक सोहळ्यांपासून दूर ठेवण्यात यावे.

७) मोठ्या शालेय कार्यक्रमांना प्रमुख पाहुणे म्हणून मोठ्या अधिकाऱ्यांऐवजी ज्येष्ठ विद्यार्थ्यांना किंवा सध्याच्या विद्यार्थ्यांच्या पालकांना आमंत्रित करण्यात यावे व त्यांना अध्यक्षपद, प्रमुख अतिथी ही मानाची पदे द्यावीत. मोठ्या अधिकाऱ्यांचा शाळेशी कुठल्याही प्रकारे संपर्क नसतो. प्रत्येक विद्यार्थ्याला ‘एके दिवशी आपणी होतेच्या कार्यक्रमाचे अध्यक्ष होऊ’ असे वाटायला हवे. इतरांकडून आदर मिळवण्याची विद्यार्थ्यांना प्रेरणा मिळायला हवीच.

या झाल्या सुधारता येण्याजोग्या उणिवा. न सुधारता येणारी उणीव फक्त एकच आहे - ती म्हणजे हे कॉलेज एका मोठ्या शहरात आहे. याचा अर्थ तेथील विद्यार्थ्यांचे मित्र आणि पालक तेथे सतत येऊन त्यांचे रुटीन बिघडवत असतात. याशिवाय राजधानीच्या शहरात होणाऱ्या सामाजिक कार्यक्रमांमुळे कॉलेजमध्ये योग्य ते शैक्षणिक वातावरण टिकवून ठेवण्यात नक्कीच व्यत्यय आणत असणार. अर्थात, शाळेत इतक्या चांगल्या गोष्टी आहेत, की त्यांचा उल्लेख करणे उथळपणाचे ठरेल. उदा. तुम्ही विद्यार्थ्यांच्या हितामध्ये वैयक्तिक रस घेता ही गोष्ट उत्तम इमारती व व्यवस्था; पण या गोष्टी चांगल्या असल्या तरी निव्वळ त्या गोष्टीमुळे या विद्यार्थ्यांचे रूपांतर उच्च अधिकार पदांसाठी लायक असणाऱ्या व्यक्तीमध्ये होणार नाही. मला तुम्ही कॉलेजचे नेहमीचे कामकाज थोडीही पूर्वतयारी किंवा बदल न करता दाखवलेत, याबद्दल धन्यवाद. आपण माझा महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५०४

हा अभिप्राय व मते सहकाऱ्याच्या भावनेतून स्वीकाराल, अशी अपेक्षा आहे. कदाचित माझे चुक्त असेल; पण आपल्या कॉलेजसंदर्भात मला जे वाटते ते मी या पत्रात लिहिले आहे. इतके दीर्घ उत्तर लिहिल्याबद्दल क्षमस्व. शुभेच्छांसहित.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७२९

बडोदा
२४ फेब्रुवारी १९१९

प्रिय कर्नल वुड (स्पेशल फॅमाईन ड्यूटी ऑफिसर),

काठियावाडमध्ये दुष्काळाची परिस्थिती फार भीषण आहे, हे तुमच्या पत्रातून समजात्याने खूप वाईट वाटले. अमरेलीमध्येही परिस्थिती खूप वाईट आहे. मी तुमच्या (दुष्काळ) निधीसाठी रु. ३०००/- देणारी म्हणून पाठवीत आहे. अधिक रक्कम पाठवणे मला आवडले असते; पण माझ्या स्वतःच्या राज्यातच इतक्या गरजा भागवाव्या लागतात, की बाहेरच्यांना काही मदत देणे खरोखर अशक्य आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७३०

बडोदा
२७ फेब्रुवारी १९१९

लखनौचे महाराज पृथ्वीपालसिंग यांना त्यांच्या पत्नीच्या निधनाबद्दल सांत्वनपर पत्र. काही भेटवस्तू पाठवत असल्याचा उल्लेख.

१७३१

बडोदा
२८ फेब्रुवारी १९१९

प्रिय मि. व्हिटनॅक,

मला एक प्रयोग करून पाहायचा आहे व तो प्रयोग मला तुमच्यामार्फत कार्यान्वित करायचा आहे. अर्थात, त्या संदर्भात तुम्हाला सर्व ती वैध मदत दिली जाईल. तुमचा नवा हुद्दा ‘स्टेट एजंट’ असा असेल. संस्थानसाठीच्या सर्व वस्तूंची खरेदी फक्त तुमच्या संस्थानच्या गरजेप्रमाणेच

व मागणी केल्याप्रमाणेच आहे ना व त्यांच्यासाठी काही अवास्तव जादा किंमत तर मोजावी लागली नाही ना हे पाहणे ही तुमची जबाबदारी असेल. सध्या चुकीच्या ठिकाणी जात असलेले खरेदीच्या व्यवहारातील कमिशन हे संस्थानलाच मिळावे हा या निर्णयामागचा हेतू आहे. मी हे पत्र तुम्हाला या कल्पनेबद्दल विचार करण्यासाठी पाठवीत आहे. हे मी तुम्हाला पूर्ण माहिती हाती नसताना लिहीत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७३२

बडोदा

६ मार्च १९१९

प्रिय प्रतापसिंह,

तुमचे पत्र मिळून आनंद वाटला. तुम्ही पत्रात उल्लेख केलेली दोन मुले आता तुमच्याशी भांडत नसावीत अशी आशा आहे. तुम्ही तुमच्याकडून त्यांना भांडण्यासाठी कारण मिळू देऊ नका. तुम्ही वाधवाँला (Wadhwani) गेला होता, ती ट्रीप चांगली झाली असेल. तुमच्या प्रगतीबद्दल मेजर वेबर यांचे पत्र मला मिळाले आहे.

येथे टेनिस टूर्नामेंटस् चालू आहेत. त्यामुळे दुपारी आम्हाला काहीतरी करायला मिळते. तुमच्या कल्याणासाठी माझ्या शुभेच्छा.

तुमचा प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

१७३३

बडोदा

७ मार्च १९१९

प्रिय मनुभाई,

मी उत्सुकतेने व धीर धरून तुम्ही सरसुभा निंबाळकर आणि अबकारी कॉन्ट्रॅक्टर्समध्ये झालेला गोंधळ यांच्याबद्दलची केस कधी सादर करता याची वाट पाहत आहे; परंतु अद्याप तुम्ही ती सादर केलेली नाही. सौम्य शब्दात सांगायचे, तर हे फार वाईट व निंदनीय आहे. केसेस तयार झाल्याबरोबर आदेशासाठी त्या सादर केल्याच पाहिजेत. त्यासाठी अनिश्चित काळ विलंब लावता कामा नये किंवा मला 'त्या सादर करा' म्हणून सांगण्याची वेळ येऊ नये. अशी वर्तणूक ही तिच्याशी संबंधित सर्वासाठीच वाईट व दूषणीय आहे. कृपया त्वरा करा आणि आदेश घ्या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७३४

बडोदा

२८ मार्च १९१९

प्रिय गणपतराव,

बडोद्यात सप्टेंबर १९१७ च्या सुमारास नोकरभरतीच्या वेळी जो दंगा* झाला होता, त्यावेळी श्री. आर. एन. जोगळेकर आपल्या कर्तव्याच्या बाबतीत कसे वागले याबद्दलचे तुमचे मत कळवावे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* छोटा दंगा झाला होता, तो लगेच शांत करण्यात आला.

१७३५

बडोदा

२ एप्रिल १९१९

अजमेरच्या महाराजांना मंदिर बांधण्यासाठी देणगी म्हणून रु. ५०००/- पाठवीत असल्याबद्दलचे पत्र. त्यांच्या धाकट्या राणीच्या निधनाबद्दल सांत्वन.

१७३६

बडोदा

९ एप्रिल १९१९

प्रिय पुत्र (शिवाजीराव),

स्वतःच्या सर्व अडचणी माझ्यासमोर मांडणारे तुमचे पत्र (७ एप्रिल रोजीचे) मिळून आनंद वाटला. तुम्हाला या गोष्टींचा त्रास होतो याचे मला वाईट वाटते. म्हणून या विषयावरील माझी मते मी थोडक्यात देत आहे.

तुम्ही आपल्या पत्रात अनेक मुद्दे उपस्थित केले आहेत. मी सुस्पष्टपणे त्यांची अलग अलग उत्तरे देत आहे.

- १) हकीमचा पगार हा तुमच्या बजेटमधून कापला जाणार नाही असे तुम्हाला कसे आणि कुणी सांगितले हे मला ठाऊक नाही. हकीम यांना केवळ तुमच्यासाठी संस्थानच्या सेवेतून मोकळे करण्यात आले होते आणि तेही संस्थानसाठी मोठी गैरसोय सोसून. त्यांना तुमच्याकडे खरे तर प्रायक्षेट सेक्रेटरी म्हणून देण्यात आले होते. कारण राणीसाहेबांच्या

- मते तेच सर्वांत योग्य गृहस्थ ठरतील. त्यामुळे संस्थानने आपल्या खात्यातून त्यांना यासाठी पगार देणे योग्य नाही याच्याशी तुम्ही सहमत व्हाल असे मला वाटते.
- २) त्याशिवाय सगळ्या साथीदारांच्या नेमणुका (अर्थात ते काळजी घेणाऱ्या व्यक्तीशिवाय इतर काहीही नाहीत.) या केवळ तुमच्या स्वतःच्या वर्तणुकीमुळेच करण्यात आल्या आहेत.
  - ३) दुसऱ्या वेळी तुम्ही स्वतःचा साथी (काळजीवाहक) निवडत आहात याचा मला आनंद आहे आणि तुमची निवड योग्य ठरेल अशी मला आशा आहे. अब्दुल करीम खान जेहा या सेवेत येतील त्यावेळी हकीम यांची मूळ पदावर पदस्थापना केली जाईल.
  - ४) तुम्ही म्हणता की, तुमची पत्नी आणि मुले यांच्या वेगळ्या अशा काशमीर-नैनिताल सहलीसाठी खर्च देणे तुम्हाला परवडणार नाही. अर्थात, तुम्ही सगळे एकत्र जाणे हे अधिक शहाणपणाचे ठरेल; परंतु दुर्दैवाने मागे तुम्ही तुमच्या कुटुंबाबरोबर एकटे (काळजीवाहकशिवाय) गेला होता, तेहा तुमची वर्तणूक अशी काही होती, की महाराणीसाहेबांना साहजिकच वाटते, की तुम्हाला जेथे मोहाची निमित्ते कमी आहेत अशा ठिकाणी ठेवणे हा सर्वांत सोपा उपाय आहे, असा विचार खूप पूर्वीच करायला हवा होता. तुम्ही जर नैनितालमध्ये सरळपणे राहण्याची हमी देत असाल, तर तुम्ही तेथे जायला काहीच हरकत नाही.
  - ५) अखेर तुम्ही चांगले जीवन जगण्याचे ठरवले आहे, हे ऐकून मला खूप बरे वाटले. बराच काळ तुमचे वर्तन पाहिल्यावर, जेवा तुम्ही आपला हा संकल्प पाळला आहे अशी माझी पूर्ण खात्री होईल, तेव्हाच मला खरा आनंद होईल.

अलीकडे तुमच्या व तुमच्या कुटुंबाच्या नावावर जो कलंक लागला आहे तो दूर करण्याचा व नीट वागण्याचा संकल्प हा निव्वळ संकल्प नव्हता, तर ठाम निर्णय होता हे तुम्ही तुमच्या वर्तनातून दाखवाल, तेव्हा मी तुम्हाला मदत करण्यासाठी माझ्या परीने सर्व काही करीन. एका वर्षानंतर तुम्ही आपल्या संकल्पाप्रमाणे नीट वागलात असे मला दिसले तर मी तुम्ही पत्रात उल्लेख केलेल्या हकीमचा पगार इत्यादी प्रश्नांचा सकारात्मकपणे विचार करीन. माझ्या मते तुमच्या या कमजोरीतून बाहेर येण्यास सर्वांत चांगला मार्ग म्हणजे तुम्ही सतत उपयुक्त कामात गुंतलेले राहणे हे आहे.

डॉक्टरांना जर तुमच्यासाठी हवापालट व तोही दीर्घकाळसाठीचा हवापालट आवश्यक आहे असे वाटत नसेल, तर तुम्ही बडोदा सोडून मुळीच बाहेरगावी जाऊ नका असे मी ठामपणाने व आग्रहाने सांगेन. जर तुम्ही बडोद्यात राहण्याचे ठरवलेत तर तुम्ही स्थिरपणे काम करू शकाल, अशी मला आशा वाटते.

हे पत्र मी तुमच्या मातुश्रींच्या हस्ते पाठवीत आहे. कारण मी त्यांना तुमची व्यवस्था व हित यांची काळजी घेण्यास सांगितले आहे व दुसरे कारण म्हणजे आपणामध्ये काहीही गैरसमज होऊ नये असे मला वाटते.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१७३७

जयमहाल पॅलेस, मुंबई
१४ एप्रिल १९१९

प्रिय मनुभाई,

मि. क्हिटनॅक यांच्या दुःखद व अनपेक्षित निधनाची बातमी वाचून तुम्हा सर्वांनाच धक्का बसेल. आजच मला ही बातमी समजली. त्यांची पत्नी आज बडोद्याला जाण्यासाठी निघत आहे. कृपया डॉ. मेयर व इतर स्नेहियांना या प्रसंगी मिसेस क्हिटनॅक यांची काळजी घेण्यास सांगावे. तुम्ही मिसेस क्हिटनॅक यांना मिस्टर क्हिटनॅक यांचे तीन महिन्यांचे वेतन द्यावे, अशी माझी सूचना आहे. त्यामुळे त्या आपल्या मायदेशी जाऊ शकतील. याशिवाय मेजर वेबर मि. क्हिटनॅक यांच्या अंत्यसंस्काराच्या खर्चाचे बिल मि. वेबर यांनी पाठवल्यास ते बिलही द्यावे. मला या खर्चाची कल्पना नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७३८

जय महाल पॅलेस, मुंबई
१४ एप्रिल १९१९

प्रिय पुत्र शिवाजीराव,

तुमचे १२ तारखेचे पत्र मिळाले. तुम्ही खरोखर सुधारण्याचा संकल्प केला आहे हे पाहून आनंद वाटला. तुम्ही सुचवल्याप्रमाणे जॉइंट अकाउंटमधून तुम्ही पैसे काढण्यास माझी काहीही हरकत नाही. तुम्ही औपचारिक आदेशासाठी एक टिप्पण पाठवले या अटीवर मी तुम्हास तात्पुरती अनुमती देत आहे. तुम्ही सहकुटुंब काशमीरला जात आहात याचा आनंद वाटला.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१७३९

जय महाल पॅलेस, मुंबई
१७ एप्रिल १९१९

इंदोरच्या महाराजांना सयाजीरावांच्या सूनबाई पद्मावती यांच्यावरील उपचारात मदत केल्याबद्दल धन्यवाद पत्र.

१७४०

जय महाल पॅलेस, मुंबई
२६ एप्रिल १९१९

बासंदाच्या राजेसाहेबांना औपचारिक पत्र.

१७४१

बडोदा

२८ एप्रिल १९१९

मा. मित्र लॉर्ड चेम्सफोर्ड,

बडोद्याजवळील गुजा जिल्ह्यात झालेल्या विद्रोही कारवायांबदलची आपण पाठवलेली माहिती मिळाली. सुदैवाने या कारवाया माझ्या प्रदेशात पसरल्या नाहीत हे आपणास कळवण्यात मला आनंद होतो. अशा प्रकारच्या विद्रोहांना दडपण्यात माझे आपणास पूर्ण सहकार्य राहील, यावर आपण विश्वास ठेवावा. आपण माझ्यावर दाखवलेल्या विश्वासाबद्दल मी आपला आभारी आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१७४२

बडोदा

१ मे १९१९

चि. सौ. खाशीबाई मालेगावकर यांसी,

आशीर्वाद विशेष. आपले पत्र आले ते पावले. त्यातील मजकूर समजला. तिकडे मुलेबाळे वगैरे खुशाल आहेत हे ऐकून फार संतोष जाहला. इकडील कुशल कळत नसल्याने व तिकडील विचारण्यात येत नसल्याने आपण सामोपचाराचे उद्दगार काढिले आहेत ते मननीय आहेत.

आपणास वाईट वाटू नये व काही अंशी विनोदानेही सांगणे, की अशा विरळ येणाऱ्या पत्रातदेखील आपण पैशाची मागणी केल्याशिवाय पत्र पुरे करीत नाही. दुनियेत पैशावाचून एकमेकांची ख्याली खुशालीदेखील न विचारणे जरा शोचनीय आहे.

इकडील मजकूर. इकडे हवा फार गरम आहे. काशमीरचे जाणे, पंजाबात दंगे जाहल्यामुळे अद्याप होत नाही. उघ्णतेमुळे श्री. सौ. राणीसाहेबांची प्रकृती सुज्यामुळे राहावी तशी राहत नाही.

श्रीमंत पद्मावतीबाईची प्रकृती बरीच बिघडली आहे व ती नीट होण्यास वेळ लागण्याचा बराच संभव आहे. मी मुंबईहून नुकताच आलो. मुंबईची हवा बरी होती.

तिकडे आम्हांकडून सर्वास विचारावे. हा आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

प्रिय मनुभाई (दिवाण, बडोदा),

मी बडोद्यातल्या कार्यालयीन कामकाजाच्या एकंदर पद्धतीचा मनातल्या मनात आढावा घेत आहे. मला वाटते की, विशेषत: तुम्ही व इतर उच्चपदस्थ अधिकाऱ्यांनी माझी शक्ती उगाच वाया न घालवण्यात मदत करायला हवी. उच्चपदस्थ अधिकाऱ्यांकडून कामाच्या बाबतीत काहीच पुढाकार घेतला जात नाही. त्यांची कामाची पद्धत त्यांच्या हाताखाली काम करणारांपुढे आदर्श ठेवणारी मुळीच नसते. खरे तर या हाताखाली काम करणाऱ्यांना खूप पर्यवेक्षणाची व मार्गदर्शनाची गरज असते. चांगल्या दर्जाचे काम करण्याएवजी तुम्ही उच्चपदस्थ अधिकारी निव्वळ स्वतःच्या आवडीनिवडीकडे लक्ष देण्यात व एकमेकांवर संशय घेण्यात वेळ घालवता. आपण संस्थानला किंवा राजेसाहेबांना अधिक मदत कशी करू हे पाहण्यापेक्षा तुम्ही अत्यंत सामान्य असे दैनंदिन (रूटीन) काम करण्यात समाधानी असता असे दिसते. एखाद्या अधिकाऱ्याची जितकी पदोन्नती होते तितका तो वैयक्तिक ऐषारामाला आणि भावनांना महत्त्व देऊ लागतो. मग त्या भावना चुकीच्या का असेनात! मी जेव्हा तुमची नेमणूक केली, तेव्हा तुमच्या आधी दिवाणपदावर असलेल्या अधिकाऱ्यांपेक्षा तुमचा अधिक उपयोग करून घेण्याची माझी इच्छा होती. कारण तुमच्या आधीचे दिवाण (नेमणुकीवेळी) तुमच्यापेक्षा अधिक वयाचे होते.

तुम्ही जाणूनबुजून माझ्या इच्छांकडे दुर्लक्ष करता, असे मला म्हणायचे नाही; पण तुमच्या कामातून आणि माझ्या तुमच्या संदर्भातील अनुभवातून तसे दिसते खरे. कुठल्याही कार्यक्षम महाराजांबरोबर त्याचा मंत्री (दिवाण) हा महाराजांचा सचिव म्हणून काम करीत असतो व जवळच्या संपर्कात असतो. लोकांना दुर्लक्षित झाल्यासारखे वाटते आहे व मी त्यांच्या संपर्कात नाही व त्यांचे कल्याण पूर्ण क्षमतेने करू शकत नाही असे मला जाणवते. कार्यालयांमध्ये व त्यांच्या कार्यपद्धतीमध्ये थोड्या बदलाची व सुधारणांची गरज आहे. या हेतूनेच मी तुम्हाला तुम्ही आपले खाते दुसऱ्याकडे सोपवा, आपली ऊर्जा अधिक परिणामकारकपणे पर्यवेक्षणात व मला अर्थीन कामापासून मुक्त करण्यात वापरा असे लिहिले होते. मला असे वाटते की, मी एखाद्या व्यक्तीमुळे नव्हे तर कार्यालयाच्या यंत्रणेमुळे मला अधिक उपयुक्त असण्यापासून दूर ठेवले जात आहे. हे सगळे बदललेच पाहिजे. नौरोजी परत जावेत म्हणून मी तुम्हाला काही काळ उपस्थित राहायला सांगितले होते. नौरोजी हे खूप चांगले व उत्तम होऊ शकतील असे अधिकारी आहेत; पण त्यांना अधिक प्रत्यक्ष अनुभवाची व तपशील शिकून घेण्याची गरुज आहे. मी त्यांच्याकडून चांगले काम करून घेण्यासाठी उत्सुक आहे व त्यांनीही अधिक कार्यक्षमतेने माझ्या विश्वासाला प्रतिसाद द्यायला हवा. त्यांना परत जाऊ द्या. मी तुम्हाला जितके लिहिले आहे, त्यापेक्षा अधिक बोलू शकेन. माझ्या इंग्रजी लेखनात ज्या चुका झाल्या असतील त्या तुम्ही समजावून घ्याव्यात. कार्यालयीन पत्रव्यवहाराची भाषा आता बदलत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ५९९

१७४४

बडोदा

१६ मे १९१९

माझे माननीय व मौत्यवान मित्र व्हाइसरॉय लॉर्ड चेम्सफोर्ड यांस,

अमीर अमानुल्ला या अफगाणिस्तानच्या व्यक्तीने विनाकारण केलेल्या आक्रमक कारवायासंबंधीचे आपल्या दि. ९ च्या पत्रासोबत जोडलेले टिप्पण वाचून मला वाईट वाटले. सगळे जग शांततेची अपेक्षा करीत असताना या अमिराने ब्रिटिश साम्राज्याच्या सैन्याशी टक्कर घेण्याचा वेडेपणा करावा याचे आश्वर्यमिश्रित दुःख होते. या संघर्षाचा अंतिम परिणाम काय होईल, याबद्दल काहीच शंका नाही, आणि हाताशी प्रचंड सैन्यबळ असल्याने ब्रिटिशांचाच त्वरित व पूर्णपणे विजय होईल या आपल्या मताशी मी सहमत आहे.

या लढाईत माझे ब्रिटिशांना संपूर्ण सहकार्य व पाठिंबा राहील, अशी मी आपणास हमी देतो. मुस्लिमांबद्दल आपण जी मते व्यक्त केली आहेत त्यांच्याशी मी सहमत आहे आणि माझे मुस्लिम प्रजाजन आपल्या एकनिष्ठपणाच्या परंपरेशी प्रामाणिक राहतील याचा मला विश्वास वाटतो. या लढाईचा परिणाम म्हणून अंतर्गत बेशिस्तीविरुद्ध मला सावध करणे हे आपले राजकीय चातुर्यच म्हणावे लागेल. अशी जर काही परिस्थिती माझ्या संस्थानात दिसून आली, तर मी ती कडक उपाय वापरून दडपून टाकीन याबद्दल आपण निःशंक असावे. कळावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१७४५

बडोदा

१ जून १९१९

ग्वाल्हेरच्या महाराजांना औपचारिक पत्र. सिमल्यातील आपले घर खूप मोठे असल्याने ते मला विकत नको. मला नेहमीच्या भेटींसाठी एक साधे कॉटेज हवे आहे. त्यामुळे आपले मोठे घर मी विकत घेऊ शकत नाही, असा उल्लेख.

१७४६

बडोदा

१ जून १९१९

प्रिय लॉर्ड चेम्सफोर्ड,

मी आपणास काही काळापूर्वी सिमल्यामध्ये काही मालमत्ता विकत घेण्यासंबंधी लिहिले होते हे आपणास आठवत असेल; परंतु जे घर विकत घेण्याचा मी विचार करीत होतो ते खूपच मोठे महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५१२

व अधिक किमतीचे आहे. माझा हेतू फक्त माझ्या व माझ्या मुलांच्या सिमला ट्रीपच्या वेळी आम्हाला राहण्यासाठी एक छोटा बंगला विकत घेणे हा होता. मी मसुरीमध्ये मला हवा तसा एक बंगला (कर्नल कनिंगहॅम यांचा) पाहिला आहे. ते मला तो बंगला विकायला तयार आहेत. मागच्या वेळी यू. पी. सरकारने मला यासंदर्भात मनाई केली होती व येथे तुम्ही मालमत्ता विकत घेऊ शकत नाही असे कळवले होते. मी जर आधीच अस्तित्वात असलेले एक घर विकत घेतले तर तेथे काय फरक पडतो हे काही मला कळत नाही. तुम्हाला बहुधा ठाऊकच असेल, की मी हवापालटासाठी जाताना बरोबर मोठा फौजफाटा घेऊन जात नाही. त्यामुळे त्या बाबतीतही काही आक्षेप असण्याचे कारण नाही. आपण यासंदर्भात हस्तक्षेप करून यू. पी. सरकारला आपल्या हरकती मागे घ्यायला लावल्यास मी आपला उपकृत होईन.

आपणास अशा क्षुल्लक गोष्टीबद्दल तसदी देत आहे, याबद्दल क्षमस्व; पण याशिवाय मला दुसरा मार्गच नव्हता. कळावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१७४७

श्रीनगर, काश्मीर
११ जून १९१९

कर्नल हॉलंड (पोलिटिकल सेक्रेटरी, गवर्नरमेंट ऑफ इंडिया) यांना सिमल्यात एखादी छोटी मालमत्ता सुचवण्याबद्दल पत्र. लॉर्ड चेम्पफर्ड यांना मसुरीत एक बंगला विकत घेण्यासंबंधी पत्र लिहिल्याचा उल्लेख.

१७४८

गुलमर्ग, काश्मीर
१९ जून १९१९

प्रिय मि. विल्किन्सन (रेसिडेंट, बडोदा),

माझ्या दिवाणांना सी. एस. आय. मिळाले यामुळे आनंद झाला. जर हे माझ्या प्रशासनाचे कौतुक म्हणून मिळाले असेल, तर ते खूप उशिराने मिळाले असे आपणास वाटत नाही का? असो. आम्हाला अगदी छोट्या-छोट्या कौतुकांवर व मेरेबांवर समाधान मानवे लागते. माझे धोरण ब्रिटिश सरकारशी कायम मैत्रीचे संबंध ठेवणे हे असले, तरी त्याचा अर्थ बरेचदा चुकीचा लावला जातो व त्यावरून गैरसमज करून घेतले जातात.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१७४९

गुलमर्ग, काश्मीर
२१ जून १९१९

धारचे उदाजीराव पोवार यांना औपचारिक पत्र.

१७५०

गुलमर्ग, काश्मीर
२४ जून १९१९

कर्नल मीड यांना खुशाली कळवणारे पत्र.

१७५१

गुलमर्ग, काश्मीर
२५ जून १९१९

प्रिय मि. क्लार्क (शिक्षण आयुक्त, बडोदा),

तुमच्या १७ तारखेच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. तुमच्या खात्यामार्फत उपयुक्त काम चालू आहे याचा मला आनंद वाटला. ते केवळ असेच चालू राहू नये, तर त्यात वाढही क्वावी. तुमच्या खात्यामार्फत खूप काही चांगले करता येण्यासारखे आहे. तुम्ही पाठवणार असलेल्या विविध प्रस्तावांची मी वाट पाहत आहे. सक्तीचे शिक्षण कायद्याअंतर्गत मी तुमच्या सहायकांना अनुपस्थित राहणाऱ्या मुलांना, किंबहुना त्यांच्या पालकांना शोधण्यासंबंधी अधिकार दिले आहेत. यापूर्वी हा अधिकार वहिवाटदारांना होता. डेप्यटी एज्युकेशनल कमिशनर आपल्या कार्यातून हा अधिकार वापरण्यास ते सक्षम आहेत असे दाखवतील अशी आशा आहे. तुम्ही व तुमचे कुटुंबीय कुशल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७५२

गुलमर्ग, काश्मीर
२६ जून १९१९

चिरंजीव पद्मावती, मुक्काम बडोदे,

आशीर्वाद विशेष. तुम्ही ता. १६ रोजी मीनहू तेथे येऊन पोहोंचल्या त्याबद्दल तार आल्यावरून समजले. तेथील हवा थोडा पाऊस पडला असल्याने बरी असेल असे वाटते.

तुम्ही आपल्या प्रकृतीस चांगले जपत असावे व कोणत्याही कारणाने मनास त्रास करून घेऊ नये. मनाचे स्वास्थ्य असल्यास प्रकृतीवरही चांगला परिणाम होतो.

चिरंजीव प्रतापसिंह व लक्ष्मीदेवी यांचा अभ्यास नेहमीप्रमाणे बरोबर चालला असेलच. तो कायम ठेवून लक्ष्मीदेवी यांना दिवसातून दोन अथवा तीन तास महाराणी गर्लस् हायस्कूलमध्ये पाठविले असता शाळेतील इतर चांगल्या मुलींबरोबर संघटन होऊन दुनियेच्या रीतीभाती वगैरे संबंधानेही ज्ञान मिळेल. मात्र चांगल्या मुलींशिवाय इतर मुलींशी संबंध येत नाही, याविषयी पूर्ण काळजी व योग्य देखरेख ठेवली पाहिजे, की ज्या योगाने इष्ट परिणाम घडून येईल.

लक्ष्मीदेवी याप्रमाणे शाळेत जाऊ लागल्या म्हणजे त्यांनी कोणते कोणते विषय तेथे शिकावयाचे ते प्रथम नक्की करून ठेवावे म्हणजे त्यांचे नेहमीचे अभ्यासक्रमात काही व्यत्यय येणार नाही.

या संबंधाने काही लोक कदाचित विरुद्ध अभिप्राय दर्शवतात; परंतु तिकडे लक्ष देण्याचे कारण नाही. लक्ष्मीदेवी शाळेत जातील तेव्हा त्यांजबरोबर एक मानकरी व एक बाई यांस ठेवण्यात यावे, तसेच चांगले पण साधे कपडे घालून गेल्यास बरे दिसेल. विशेष दागिने नसावेत.

लक्ष्मीदेवी शाळेत असताना योग्य रीतीने वागून त्यांच्या शाळेत गेल्यामुळे कोणत्याही प्रकारचे अनिष्ट परिणाम होत नाहीत यावर मिस नीडहॅम (शाळेच्या प्राचार्या) व रा. सरदेसाई यांनी पूर्ण लक्ष ठेवावयाचे आहे.

या पत्राची एक नक्कल मि. क्लार्क यांजकडे पाठवावी, म्हणजे ते लक्ष्मीदेवी यांचे संबंधाने शाळेत योग्य ती व्यवस्था करतील.

सयाजीराव गायकवाड

१७५३

गुलमर्ग, काश्मीर
२७ जून १९१९

सर मिझार्झ अब्बास अली बेग यांना कुशलवार्ता व वृत्तांत कळवणारे पत्र.

१७५४

गुलमर्ग, काश्मीर
२७ जून १९१९

रेह. ई. एस. बीडन, न्यू कॉलेज, ऑक्सफर्ड यांना कुशल वृत्तांत कळवणारे पत्र. ल्लेल्या वर्षी पिके पूर्णपणे हातातून गेल्यामुळे गुरांसाठी मदत करावी लागली व गरिबांसाठी स्वस्त धान्य दुकाने उघडावी लागली' हा महत्वाचा उल्लेख.

१७५५

गुलमर्ग, काशमीर
२७ जून १९१९

डॉ. नेविन्स यांना कुशल वृत्तांत कळवणारे पत्र.

१७५६

गुलमर्ग
२८ जून १९१९

मि. स्पिएलमन यांना कुशल वृत्तांत कळवणारे पत्र.

१७५७

द पॅलेस, गुलमर्ग
काशमीर, ५ जुलै १९१९

प्रिय दिवाण साहेब,

महाराजासाहेबांना तुम्ही २९ जुलै रोजी लिहिलेली २ पत्रे मिळाली. त्यांचे म्हणणे आहे, की श्रीमंत प्रतापसिंह राजे यांना दोन साथीदार (companiens) असावेत. जी दोन मुले एका टर्मसाठी राजकोटला जाणार आहेत, तीच मुले पुढचा आदेश येईपर्यंत परत आल्यावर त्यांचे साथीदार म्हणून राहावीत.

सरदार घोरपडेंच्या मुलाने प्रतापसिंह राजे, मि. वेबर यांच्याबरोबर राहावे. ती दोन मुले राजकोटहून आल्यावर त्यांनी काय करावे यासंदर्भात आदेश देण्यात येतील. या मुलांच्या आवडीच्या विरोधात काही होऊ नये हे मि. वेबर व इतरांनी लक्षात ठेवावे, असे महाराजांचे म्हणणे आहे.

स्थानिक हायस्कूलमध्ये श्रीमंत प्रतापसिंह राजे यांच्या शिक्षणाची योग्य ती व्यवस्था केली जावी असे कळवण्यास मला सांगण्यात आले आहे. काही विषय निवडण्यात यावेत व त्या विषयांसाठी त्यांनी रोज २ ते ३ तास हायस्कूलला जावे. सध्या हायस्कूलमधील प्रत्येक वर्गात ३० ते ४० मुले असतात. ते वर्ग प्रतापसिंहांना फार गर्दीचे वाटतील म्हणून उत्तम चारित्र्याच्या सुमारे १५ मुलांचा एक वर्ग श्री. प्रतापसिंह राजे यांच्याबरोबर तयार करावा. या वर्गाला नेहमीच्याच शिक्षकांनी शिकवावे.

अशा प्रकारे प्रतापसिंह हे त्यांना ज्या शिक्षकांची सवय आहे, अशा शिक्षकांव्यतिरिक्त इतर शिक्षकांच्या संपर्कात येतील. ते अनेक मुलांबरोबर मिळू-मिसळू शकतील व त्यांच्यामध्ये एक निरोगी स्पर्धेची भावना तयार होईल. त्यांना इतर विद्यार्थ्यांबरोबर खेळांमध्ये मोकळेपणाने भाग घेऊ द्यावा व शालेय जीवन कसे असते याची कल्पना येईल अशा प्रकारे त्यांना वाढवावे. अर्थात ते वाईट संगतीत सापडणार नाहीत याची शक्य ती सर्व काळजी घेण्यात यावी.

उरलेल्या विषयांसंदर्भात सांगायचे, तर सध्याची व्यवस्था चालू ठेवावी व त्या विषयांकडे दुर्लक्ष होणार नाही याची जबाबदारी मेजर वेबर व श्री. सरदेसाई यांनी घ्यावी. हे पत्र तुम्ही श्रीमंत दिवाण गणपतराव गायकवाड यांना दाखवावे.

महाराजांना बडोद्यातील मान्सूनच्या परिस्थितीची काळजी आहे व तुम्हास मी दर पंधरवड्याला मान्सूनच्या परिस्थितीचा अहवाल महाराजांच्या माहितीसाठी पाठवण्यासंबंधी तार केली आहे. चारही जिल्ह्यांत पुरेसा पाऊस झाल्यावर असा अहवाल पाठवणे बंद करायला हरकत नाही. युवराज शिवाजीराव व त्यांचे कुटुंब श्रीनगरमध्ये आहे. येथे काही भागांत कॉलराची साथ आहे. कळावे.

आपला विश्वासू
जी. बी. आंबेगांवकर

१७५८

गुलमर्ग, काश्मीर
५ जुलै १९१९

मसुरीचे राजे पुर्खीपालसिंह यांना औपचारिक पत्र. ‘मी अद्याप सिमला किंवा मसुरी येथे घर विकत घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे’ असा उल्लेख.

१७५९

गुलमर्ग, काश्मीर
७ जुलै १९१९

प्रिय दिवाणसाहेब,

तुम्ही सरकारच्या सर्व खात्यांचे नीट पर्यवेक्षण करीत असाल, विविध खात्यांत सामंजस्य व सहकार्य नीट आहे ना व अधिकारी आपली कामे तत्परतेने करीत आहेत ना हे पाहत असाल अशी आशा. नेमणुकीसंदर्भातील काही मुद्यांबदल तुम्ही आपली मते मोकळेपणाने व्यक्त केली आहेत याबदल धन्यवाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७६०

गुलमर्ग, काश्मीर
१३ जुलै १९१९

क्वाईसरॉय यांना इंग्लंडच्या राजेसाहेबांना अभिनंदन व एकनिष्ठेची भावना कळवण्याची विनंती करणारे पत्र.

१७६१

गुलमर्ग, काश्मीर
१४ जुलै १९१९

पृथ्वीपालसिंह यांना मसुरीतील फ्रॉस्टी हॉल प्रॉपर्टी केवढ्याला विकत मिळेल अशी विचारणा करणारे पत्र.

१७६२

गुलमर्ग, काश्मीर
१५ जुलै १९१९

कोलेनगोडच्या राजेसाहेबांना हवापाण्याची वार्ता कळवणारे पत्र.

१७६३

गुलमर्ग, काश्मीर
१७ जुलै १९१९

आनंदराव गायकवाड यांना औपचारिक पत्र. 'गुडघेदुखीमुळे मी घरात बंदिस्त झालो आहे', असा उल्लेख.

१७६४

गुलमर्ग, काश्मीर
२२ जुलै १९१९

काश्मीरच्या महाराजांना वाढदिवसानिमित्त अभिनंदन पत्र.

१७६५

गुलमर्ग
२५ जुलै १९१९

गणपतराव गायकवाड यांना औपचारिक पत्र.

१७६६

२५ जुलै १९१९

मि. वेबर यांना औपचारिक पत्र.

१७६७

गुलमर्ग, काश्मीर
२५ जुलै १९१९

मि. विल्किन्सन यांना औपचारिक पत्र.

१७६८

गुलमर्ग, काश्मीर
२५ जुलै १९१९

आबासाहेब गायकवाड यांना औपचारिक पत्र.

१७६९

गुलमर्ग, काश्मीर
१ ऑगस्ट १९१९

गणपतराव गायकवाडांना कार्यालयीन कामाबद्दल औपचारिक पत्र.

१७७०

मकरपुरा
२५ ऑगस्ट १९१९

प्रिय बंधू (श्री. संपतराव गायकवाड),

तुम्हाला बडोदा संस्थानकडून मिळणारे आर्थिक फायदे व पेन्शन यांच्यात कुठलाही बदल न होता तुम्हास ग्वाल्हेर संस्थानची नोकरी करण्यास अनुमती देण्यात आली आहे असे तुम्ही मला काल दुसऱ्यांदा म्हणालात. येथे मिळते त्यापेक्षा अधिक उत्पन्न तुम्हाला मिळावे असे तुमचे त्यामागचे कारण आहे व अधिक उत्पन्न मिळाल्यावर तुम्ही तुमच्यावरचे कर्ज लवकर फेडू शकाल. मी म्हणालो, ‘हा मामला माझ्यासमोर मांडण्यात येईल तेव्हा मी त्याचा विचार करीन’; पण जर यामुळे तुमचे भले होत असेल, तर मी तुमच्या मार्गात येणार नाही. मी तुम्हाला संकेतही दिला होता, की मी तुम्हाला ग्वाल्हेरच्या नोकरीत जाऊ देईन, कारण येथे जाण्यासाठी तुम्ही उत्सुक आहात. येथे काही प्रकारच्या चांगल्या अधिकाऱ्यांची खूप निकट आहे आणि खूप अडचण सोसून मी तुम्हाला जाण्याची अनुमती देत आहे. तुम्ही खरे तर नायब दिवाण आहात व तसे मी जाहीरही करणार होतो व तुम्हास ते पद देणार होतो.

तुमचा प्रेमाळ
सयाजीराव गायकवाड

१७७१

बडोदा

२० ऑगस्ट १९१९

प्रिय महाराज (काश्मीर),

आपल्या २१ ऑगस्टच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. तुम्ही कुशल आहात हे कळून आनंद वाटला. येथील रुग्णांच्या (युवराज जयसिंहराव व युवराजी पद्मावतीबाई) यांच्या प्रकृतीत काहीच सुधारणा नाही. त्यांच्यासाठी शक्य ते सर्व प्रयत्न केले जात आहेत. येथे पाऊस वेळेवर आणि चांगला झाला. लोक आनंदात आहेत आणि त्यांना सुझूयांचा आनंद घेताना पाहून मला खूप समाधान वाटते. आपल्या पुत्रास माझी आठवण घ्यावी, घरी सर्वांना नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१७७२

बडोदा

२७ ऑगस्ट १९१९

प्रिय रावसाहेब (श्री. संपत्तराव गायकवाड),

तुमचा ग्रंथसंग्रह (लायब्ररी) विकत घेण्याचे ठरवण्यात आले होते ते केवळ तुम्हाला मदत करण्यासाठी. संस्थानकडे पुस्तकांची कमतरता होती म्हणून नव्हे. आता संस्थान देऊ करीत असलेली त्या ग्रंथांची किंमत तुम्हास योग्य वाटत नसल्यामुळे आधी घेतलेला निर्णयच कायम करण्याशिवाय दुसरे काहीही करता येणे शक्य नाही.

एकसाईंज कमिशनरचे पद कायम ठेवून त्याचा पूर्ण उपयोग करून घ्यावा, असे माझे मत आहे. संस्थान त्या पदाची नायब दिवाणांच्या पदाइतकी उन्नती करू शकेल. अर्थात हे काम इतर अधिकाऱ्यांमध्ये वाटले गेले नाही तर; पण त्या कामाची विभागणी होणे अगदी शक्य आहे. हे मी तुम्हाला बेचैन करण्यासाठी लिहीत नाही, तर संस्थानला योग्य वाटेल त्याप्रमाणे पदांची व्यवस्था करण्याचा सरकारला अधिकार असलाच पाहिजे याची तुम्हाला जाणीव असावी. यासाठी संस्थानने कुठलाही निर्णय घेतला तरी त्याचा परिणाम ज्या अधिकाऱ्यांवर होऊ शकतो अशा अधिकाऱ्यांचे हित डावलले जाणार नाही, याची काळजी घेतली जर्डील. त्यामुळे त्या बदलाच्या शक्यतेचा तुमच्यावर प्रतिकूल परिणाम होणार नाही. मी वेतनाबद्दल सरकारला व स्वतःला बंधनात घालून घेणार नाही. प्रत्येक अधिकाऱ्याने आपण हाती घेतलेल्या कामास एकाग्रपणे वाहून घेतले पाहिजे. तुम्ही मनाने अस्थिर दिसता व आपल्या फायद्यासाठी दुसरीकडे जाऊ इच्छिता. ही तुम्ही निर्णय घेण्याची गोष्ट आहे. तुम्ही इतरत्र नोकरी स्वीकारण्यापूर्वी कृपया येथून आवश्यक ती अनुमती घ्यावी, म्हणजे कुठल्याही गैरसमजाला वाव राहणार नाही.

तुमचे दि. २६ चे पत्र मिळाले.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७७३

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
१ सप्टेंबर १९१९

प्रिय महाराज (कोल्हापूर),

आपल्या २५ सप्टेंबरच्या मराठी पत्राबदल धन्यवाद. कुठल्याही चित्याला कोल्हापूरला प्रशिक्षणासाठी पाठवण्याची गरज नाही. कारण त्यांच्या आधीच्या प्रशिक्षणात कुठलीही कमतरता वा दोष आढळलेला नाही असे मला सांगण्यात आले. तुम्ही त्यांना प्रशिक्षण देण्यात जी तसदी घेतली त्याबदल कौतुक करावे तेवढे थोडे आहे.

युवराजी पद्मावती आजारी आहेत. त्यांचे आजारपण गंभीर आहे आणि त्या कधी बच्या होतील हे काही सांगता येत नाही. इंदुमतींनी वेळोवेळी त्यांची आई सांगेल तेक्हा येथे छोट्या-छोट्या मुक्कामासाठी भेटी द्याव्यात. यासाठी आपण इंदुमतींना अनुमती द्यावी. जर दीर्घ मुदतीच्या मुक्कामाची गरज असेल, तर आम्ही तसे कळवू. अगदीच आवश्यक असल्याशिवाय मी इंदुमतींना येथे दीर्घ मुक्कामासाठी राहवून घेणार नाही. कारण युवराजी इंदुमतींना आपल्या पतीबदलच्या व राज्याबदलच्या सर्वांगीण कर्तव्याचे विस्मरण होऊ नये, असे मला वाटते. युवराज जयसिंहरावही आजारी आहेत व अधिक चांगल्या उपचारासाठी त्यांना युरोपला जाण्याचा सल्ला देण्यात आला आहे. तुमच्या एका पूर्वजाचा प्लॅस्टर ऑफ पॅरिसचा अर्धपुतळा मी तुम्हास भेट म्हणून पाठवीत आहे, तो तुम्ही स्वीकाराल अशी आशा आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१७७४

मकरपुरा
१ सप्टेंबर १९१९

मुधोळच्या राजांना कुशलवार्ता कळवणारे पत्र.

१७७५

बडोदा
८ सप्टेंबर १९१९

प्रिय किरीटसिंहजी (नांदोदचे राजे),

युवराजी पद्मावती बिछान्याला खिळून आहेत. त्यांना कॅन्सर झाला आहे. कुशल असाल. इकडे पाऊस चांगला आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१७७६

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
९ सप्टेंबर १९१९

प्रिय मेजर वेबर,

कात मी हायस्कूलमध्ये प्रतापसिंह कसे वागतात हे पाहण्यासाठी गेलो होतो, तेव्हा त्यांचे बाळबोध हस्ताक्षर असावे तितके चांगले नाही असे माझ्या लक्षात आले. काही मुलांचे अक्षर त्यांच्यापेक्षा अधिक चांगले आहे. ही गोष्ट तुम्ही योग्य व्यक्तीला सांगून त्यांचे हस्ताक्षर ठीक करण्यासाठी प्रयत्न करायला सांगाल का? एके दिवशी त्यांची प्रगती पाहण्यासाठी मला त्यांची परिपूर्ण परीक्षा घ्यायची आहे. मी तुम्हास तारीख कळवीनच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७७७

बडोदा
१२ सप्टेंबर १९१९

काशमीरच्या महाराजांना औपचारिक पत्र.

१७७८

मकरपुरा
१३ सप्टेंबर १९१९

प्रिय मनुभाई,

तुम्ही पाठवलेल्या मुंबई सचिवालयाच्या कार्यपद्धतीवरील अहवालामधील खुणा केलेला भाग मी वाचला. सरसुभा अधिकाऱ्यांशी चर्चा केल्यानंतर सरसुभा कार्यालयाची विभागणी करण्यासंबंधीचा तुमचा रिपोर्ट आदेशासाठी पाठवावा. या तत्वावर विभागणी करण्यास काहीच हरकत नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७७९

बडोदा

१६ सप्टेंबर १९१९

प्रिय डॉ. विल्किन्सन,

मी युरोपला येण्यासाठी निघत आहे. संस्थेबद्दल माहिती दिल्याबद्दल धन्यवाद. मी ते उपचार माझ्या थोरल्या मुलावर करवून घेतले होते; पण त्यांचा काहीच गुण आला नाही. येथील रुग्ण आपल्या सवयी सोडू इच्छित नाहीत. तरीही मी त्या माहितीचा उपयोग करीन. कर्नल हॉलंडना माझे स्मरण घावे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१७८०

बडोदा

१७ सप्टेंबर १९१९

प्रिय महाराज (काश्मीर),

आपली तार मिळाली. युवराजी पद्मावती यांच्या प्रकृतीत काहीही सुधारणा नाही. युवराज जयसिंह यांच्या प्रकृतीत आमच्या अपेक्षेपेक्षा बरीच सुधारणा आहे. त्यांच्यावर सर्वोत्तम उपचार करण्यात आले आहेत ना, हे पाहण्यासाठी मी युरोपच्या छोट्या सफरीवर जात आहे. आपल्या युवराजांना माझी आठवण घावी.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१७८१

बडोदा

१७ सप्टेंबर १९१९

इंदूरच्या महाराजांना औपचारिक पत्र.

१७८२

बडोदा

१८ सप्टेंबर १९१९

प्रिय बाबासाहेब (श्री. आनंदराव गायकवाड यांचे पुत्र),

काल तुमचे दीर्घ आणि स्पष्टपणे लिहिलेले पत्र मिळाले. मागे तुमची जी गैरसोय झाली त्याबदल मला खरोखरच वाईट वाटते. मला त्याची योग्य कल्पना नव्हती. आयुष्याचा जरा अधिक अनुभव आला म्हणजे तुमच्या बन्याचशा घरगुती अडचणी नाहीशा होतील. स्वतःबदलची तुमची जी कर्तव्ये आहेत, त्यांचीही जाण ठेवण्याचा तुम्ही प्रयत्न करावा, असे मला वाटते. आत्ताच युरोपला न जाता काही महिन्यांनी तुम्ही युरोपला गेलात तर तुमचे भरून न येण्याजोगे नुकसान होईल, असे मला काही वाटत नाही. हा मधला काळ तुम्ही आपले ज्ञान पक्के करण्यासाठी वापरू शकता. परीक्षांच्या माध्यमातून तुम्ही जे काही मिळवत आहात, त्यांच्या मानाने तुमचा आजवरचा युरोपमधील मुक्काम फारच अधिक व प्रदीर्घ झाला आहे हे तुम्ही विसरता कामा नये.

परीक्षांना मूल्य असते हे खरे; पण तुम्ही मात्र परीक्षांना अतिशयोक्त प्रमाणात महत्त्व देत आहात. ज्ञानाचा जितपत उपयोग करता येतो तितक्याच प्रमाणात त्याचे मोल असते. अनेक वेगवेगळ्या प्रकारच्या परीक्षा द्या असा सल्ला मी तुम्हाला देणार नाही. तुमच्या मोबदल्यासंदर्भात जी नोकरीची अट घातली आहे तिच्या संदर्भात मला काहीही चुकीचे वाटत नाही. नोकरीसंबंधीच्या अटींच्या विरोधात तुम्हाला काही स्पष्ट अशी कारणे द्यायची असतील, तर ती योग्य त्या कार्यालयीन मागाने लेखी स्वरूपात सादर केल्यास मी त्यांचा विचार करीन. खात्याला तुम्ही मला पाठवलेले मराठीतील पत्र पाठवण्यात आले आहे व ते (तुमचा) प्रश्न पुनर्विचारासाठी माझ्यासमोर मांडणार आहेत. कृपया तुमचे म्हणणे माझ्यासमोर नीटपणे मांडलेले आहे व नंतर तुम्हास तक्रार करण्यास जागा राहणार नाही असे पाहावे.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१७८३

१९ सप्टेंबर १९१९

श्री. वणीकर यांना औपचारिक पत्र.

१७८४

मकरपुरा

२० सप्टेंबर १९१९

प्रिय बाबासाहेब (श्री. आनंदराव गायकवाड यांचे पुत्र लालसिंहराव),

बरेचदा तुमच्या वडिलांचे व त्यांच्या निधनामुळे निर्माण झालेल्या पोकळीचे विचार माझ्या मनात येतात. तुमच्या शिक्षणासाठी त्यांना मदत करण्याचे माझ्या मनात होते; पण ते बोलून दाखवणे झालेच नाही. मी हा हेतू तुम्हास रु. २०,०००/- (वीस हजार) देऊन पूर्ण करीत आहे. ही रक्कम तुम्ही संस्थानास देणे असलेल्या कर्जातून दिली आहे. या पत्राची एक प्रत मी माझी ही इच्छा पूर्ण करण्यासाठी माझ्या दिवाणांकडे पाठवीत आहे. रु. २०,०००/- या रकमेवर आजपासून व्याज लागणार नाही. अर्थात रक्कम तुमच्या हाती पडेपर्यंत थोडा वेळ लागेल. मला वाटते मी स्वतःला स्पष्टपणे व्यक्त केले आहे.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१७८५

मनुभाई यांना औपचारिक पत्र.

१७८६

६ नोव्हेंबर १९१९

कर्नल मार्टेल्ली यांना औपचारिक पत्र.

१७८७

२८ नोव्हेंबर १९१९

कर्नल मार्टेल्ली यांना औपचारिक पत्र.

१७८८

२९ नोव्हेंबर १९१९

दिवाणसाहेब यांस औपचारिक पत्र.

१७८९

क्लॉरिज हॉटेल, ब्रुक स्ट्रीट, डब्ल्यू. १,
४ डिसेंबर १९१९

प्रिय लॉर्ड रीडिंग,

मला आपणास भेटण्याची इच्छा आहे. माझ्या २९ वर्षे वयाच्या तरुण मुलाचे निधन झाले हे कळवण्यासाठी मी हे पत्र लिहीत आहे. हे वृत्त मला तीन दिवसांपूर्वीच समजले. मी येथे उपचार घेत आहे. माझे उपचार संपल्यावर मी आपणास कळवीन. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१७९०

क्लॉरिज हॉटेल
१० डिसेंबर १९१९

प्रिय मनुभाई,

माझे पुत्र शिवाजीराव यांच्या निधनाच्या दुःखद वातेने आपण सारे विषण्ण झालो आहोत. त्यांची पत्नी व मुले यांच्यासाठी सर्व काही केले जात आहे याकडे लक्ष द्या. लक्ष्मीदेवींना मला भेटण्यासाठी इंग्लंडला पाठवण्याची व्यवस्था करा. त्यांच्याबरोबर डॉ. दस्तूर यांना पाठवण्यात यावे. लक्ष्मीदेवींबरोबर एखाद्या महिलेला समुद्रयात्रेवर पाठवण्याची गरज नाही. तुम्ही जहाजावरील एखाद्या सेविकेला किंवा एखाद्या चांगल्या महिलेला त्यांना मदत करण्यास सांगावे. डॉ. दस्तूर यांना अभ्यास करण्याची अनुमती देण्यात यावी व गरज पडेल तेव्हा त्यांना कामावर येण्यास सांगावे. त्यांच्या प्रशिक्षणावर खर्च झालेल्या पैशाचा संस्थानला लाभ झाल्याशिवाय त्यांनी नोकरी सोडू नये असा त्यांच्याशी करार करावा. बडोद्यात माझ्यासाठी काम करणारे स्वयंपाकी आप्या डोरे यांना इकडे स्वयंपाकाची आधुनिक कला शिकण्यासाठी व वेळ पडल्यास मला सेवा देण्यासाठी पाठवावे. तेसुद्धा त्यांच्यावर खर्च केलेल्या पैशांचा संस्थानला लाभ झाल्याशिवाय नोकरी सोडू शकणार नाहीत. डॉ. दस्तूर व डोरे यांना भत्ता न दिल्यास योग्य तो खर्च देण्यात यावा.

लक्ष्मीदेवी व इतर शारीरिकदृष्ट्या तंदुरुस्त असल्यासच त्यांना इंग्लंडला पाठवावे. समुद्रप्रवासात आवश्यक तेवढेच कपडे त्यांच्याजवळ द्यावेत, बाकीचे इकडे करवून घेता येतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७९१

लंडन

१४ एप्रिल १९२०

प्रिय लॉर्ड चेम्सफोर्ड (व्हाईसरॉय, सिमला),

आपल्या १८ फेब्रुवारीच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपणास ते छोटे पुस्तक आवडले याचा मला आनंद झाला. तेव्हा मी लंडनमध्ये माझा विश्रांती-उपचार पूर्ण करून स्वीत्झार्लंडमध्ये त्यानंतरचे उपचार घेत होतो. मी सुमारे नऊ आठवडे दवाखान्यात होतो आणि एकंदर सक्तीची विश्रांती व नियमितपणा या गोष्टी खूपच हितकारक होत्या. एक महिनाभर मला ते खूप चांगले वाटले; पण त्यानंतर मात्र मला ते खूप स्व-अनुकंपापर वाटले. जेव्हा व्यक्तिगत आरोग्य हीच एखाद्याची जीवनातील सर्वात महत्त्वाची गोष्ट बनते, तेव्हा दिवसातील छोट्याशाही शारीरिक बदलाला अवास्तव महत्त्व देण्याचा मनाचा कल तयार होतो.

हा माझा दवाखान्यात राहिल्याचा पहिलाच अनुभव होता आणि उपचार थोडे कठीण असले, तरी मी मला जी तकलीफ झाली व माझा जो वेळ यात गेला तो सत्कारणी लागला असे वाटावे इतपत प्रकृतीत सुधारणा झावी असे मला वाटते. अद्यापही मी बरे झाल्यानंतरचे उपचार घेत आहे आणि अद्याप मला नेहमीची शक्ती आलेली नाही. आतापर्यंत मी पूर्णपणे अपंगाप्रमाणे होतो व बाहेर फिरू शकत नक्तो; परंतु पुढच्या हिवाळ्यापर्यंत मी फिरता येण्याइतपत ठीक होईन, अशी आशा आहे. तेव्हा मी भारतात परतलेलो असेन. मी परतल्यानंतर तुमच्याकडे राहण्यास येण्याच्या तुमच्या आमंत्रणाबद्दल धन्यवाद. लेडी चेम्सफोर्ड व तुम्ही अशा दोघांना माझा व महाराणीचा नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१७९२

ग्रॅंड हॉटेल, ईस्टबोर्ने
२४ एप्रिल १९२०

प्रिय महाराजासाहेब (ग्वाल्हेर),

मराठा लोकांच्या शिक्षणाबद्दलच्या आपल्या २० तारखेच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मराठा समाज मागे राहायचा नसेल तर त्याला सुशिक्षित करायला हवे या तुमच्या मताशी मी सहमत आहे. कुशल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग दोन | ५२७

१७९३

ग्रॅंड हॉटेल, ईस्टबोन
२५ मे १९२०

मि. माँटेग्यू यांना, इंग्लंडचे प्रिन्स ऑफ वेल्स जेव्हा भारत भेटीवर येतील तेव्हा त्यांनी बडोद्यास भेट द्यावी, असे आमंत्रण देणारे पत्र.

१७९४

ग्रॅंड हॉटेल, ईस्टबोन
३० मे १९२०

प्रिय मि. वेबर,

प्रतापसिंह यांची प्रकृती चांगली असेल व अभ्यासातील प्रगतीही चांगली असेल अशी आशा. त्यांच्या टॉन्सिल्सच्या ऑपरेशनमध्ये कोल्हापूरच्या महाराजांनी दाखवलेली रुची याबदलही समजले.

माझ्या प्रशिक्षणाच्या वेळी ज्या चुका झाल्या, त्या प्रतापसिंहांच्या प्रशिक्षणामध्ये आपण टाळायला हव्यात. एखाद्या युवराजाला केवळ शिक्षण देणे पुरेसे नाही, तर त्याची आयुष्यात पुढे प्रगती व्हावी व त्याला आनंद मिळावा यासाठी त्याच्या आसपासची माणसे व परिसर हा सुशिक्षित असावा व त्याच्या आसपासच्या व्यक्तीनी त्याला सर्व प्रकारे मदत करावी. दुसऱ्या परिस्थितीच्या अभावामुळे बरेच भारतीय राजकुमार आपल्या कारकीर्दीत अयशस्वी झालेले दिसतात.

प्रतापसिंह व तुम्ही सर्वजण उटीला आनंदात असाल. प्रतापसिंहांना माझे आशीर्वाद. म्हैसूरच्या महाराजांना माझे नमस्कार कळवावेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१७९५

७ जून १९२०

कर्नल हॉलंड यांना औपचारिक पत्र.

१७९६

१७ जून १९२०

मि. माँटेग्यू यांना भेटीची अपॉइंटमेंट मागण्यासाठी पत्र.

(सारख्या मजकुरामुळे १७९७ ते १८०० क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

१८०१

मार्सेलिस, मरकेरा जहाज
९ ऑक्टोबर १९२०

मि. बार्टन (बडोद्याचे रेसिडेंट) यांना औपचारिक पत्र.

१८०२

हर्टझू
१८ ऑक्टोबर १९२०

मि. लॉर्ड टेनिसन यांना औपचारिक पत्र.

१८०३

सॅक्हॉय हॉटेल, लंडन
२९ ऑक्टोबर १९२०

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

मी येथे माझा मुलगा जयसिंहराव याच्यावरील उपचारासाठी आलो आहे. तो कधी बरा होईल ते सांगता येत नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८०४

हर्टस, इंग्लंड
१७ नोव्हेंबर १९२०

प्रिय आबासाहेब (संपत्रावांचे पुत्र),

तुमचे ८ नोव्हेंबरचे बुशी हीथ येथून पाठवलेले पत्र मिळाले. तुम्ही यापूर्वी एकापेक्षा अधिक वेळा मला आर्थिक मदतीची विनंती केली होती; पण मी ती मान्य करू शकलो नाही. आतासुद्धा

पत्रसंग्रह : भाग दोन | ५२९

मला नकारच घावा लागत आहे. अहमदाबादच्या नगरशेठशी असलेल्या तुमच्या भागीदारीबद्दल मला काहीही माहीत नाही. ती तुमच्यासाठी समाधानकारक असेल; पण त्या भागीदारीसाठी आर्थिक मदत मिळवण्यासंदर्भात माझ्यावर अवलंबून राहू नका. तुमच्या पत्रातील परिच्छेद क्र. ३ बदल सांगायचे, तर तुमच्याकडून जोवर तुम्ही काम करण्यास तयार आहात अशा हमीसह औपचारिक पत्र योग्य त्याप्रकारे येत नाही, तोवर मी काहीही सांगू शकत नाही. विविध कामांसाठीचे तुमचे कमिशनचे दर मला कळवा. जे काही काम तुम्ही हाती घ्याल, ते तुम्ही एक कमिशन एजंट म्हणून हाती घेतले आहे याची स्पष्ट कल्पना असू घ्या, अन्यथा तुम्हास काहीही (रक्कम) दिली जाणार नाही.

तुमचे बडोद्यातील नेमणुकीबद्दलचे हिशेब फारच अतिशयोक्त व ताणलेले वाटतात. भत्ता (अलाऊंस) हा फक्त कुटुंबाच्या पालन-पोषणासाठी आहे. तुमच्या आर्थिक अडचणीची कल्पना तुम्हाला आधीच येऊ शकते. उद्योगविश्वात ज्यांच्याकडे भांडवल किंवा पत नाही अशा व्यक्तीनी केवळ अथक परिश्रमांच्या व कामाच्या जोरावर मोठी प्रगती केल्याची अनेक उदाहरणे आढळतात. तुम्ही अशी प्रगती का करू शकत नाही? जर तुम्ही असे यश प्राप्त केले, तर त्याची झाळाळी मोठी असेल. जर तुम्ही अपयशी ठरलात (असे होऊ नये अशी माझी इच्छा आहे) तर तुम्ही पुन्हा मी तुम्हाला इतर काही मार्गानी मदत करू शकतो का असे विचारू शकता.

या उत्तरामुळे तुम्ही निराश व्हाल हे मला ठाऊक आहे; पण तुम्हाला गोलमाल उत्तरापेक्षा सडेतोड उत्तर आवडते. खरोखर तुमच्या परिस्थितीबद्दल मला खूप खंत वाटते, वाईट वाटते. असो. तुम्ही आपल्या प्रकृतीची सर्वतोपरी काळजी घ्या.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१८०५

हर्टझ, इंग्लंड
२ डिसेंबर १९२०

लॉर्ड चेम्सफोर्ड यांना कुशल कळवणारे पत्र.

१८०६

इंग्लंड
६ डिसेंबर १९२०

काश्मीरच्या महाराजांना औपचारिक (कुशल कळवणारे) पत्र.

१८०७

पैरिस

२० डिसेंबर १९२०

कर्नल मार्टेल्ली यांना औपचारिक व शुभेच्छा कळवणारे पत्र.

१८०८

पैरिस

२० डिसेंबर १९२०

कर्नल मीड यांना औपचारिक व शुभेच्छा देणारे पत्र.

१८०९

पैरिस

२१ डिसेंबर १९२०

डॉ. नेविन्स यांना औपचारिक व शुभेच्छा देणारे पत्र.

१८१०

पैरिस

२७ डिसेंबर १९२०

प्रिय महाराज (म्हैसूर),

आपल्या लोकांना अद्याप शरीर स्वास्थ्याचे महत्त्व पूर्णपणे समजलेले नाही आणि तात्पुरत्या सोयीसाठी ते बरेचदा आजारपणाच्या स्वरूपात कायमचे नुकसान करून घेतात. घरी सर्वांना नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

***

**महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी ज्या विविध व्यक्तींना
पत्रे लिहिली त्या पत्रांचे क्रमांक आणि विषय
भाग दुसरा**

६ १४.	भावनगर भेटीचे आश्वासन	६ ३९.	मरीऐवजी लानोळी
६ १५.	गोल्फ खेळाला उत्तेजन व आश्रय	६ ४०.	दूरदेशात जाण्यावर टाच
६ १६.	होळकरांच्या कन्येस दशादिवस येण्याची विनंती	६ ४१.	स्वागतकर्त्याबद्दल कृतज्ञता
६ १७.	राज्याभिषेकाबद्दल अभिनंदन	६ ४२.	पंचम जॉर्ज राज्याभिषेक
६ १८.	सूर्यास्तानंतर बाहेर जाण्यास मनाई	६ ४३.	रूळमार्गासाठी सहकार्य
६ २०.	सरायऐवजी अतिथीगृहास प्राथमिकता	६ ४४.	आजारी असल्याची बतावणी पत्रे
६ २२.	मीडच्या माध्यमाने लॉर्ड कर्झन यांना निमंत्रण	६ ४५.	दूरदेशातून अश्व आले
६ २३.	शिकारवार्ता	६ ४६.	प्रकृती अस्वास्थ्याबद्दल
६ २५.	प्लेग बारियामध्ये	६ ४७.	फत्तेसिंहरावांच्या विवाहाबद्दल
६ २६.	दुष्काळावरची टिपणी	६ ४८.	बडोद्याचे वेध
६ २७.	पुनरावृत्ती	६ ४९.	सोन्या-चांदीच्या बंदुका
६ २८.	उटीऐवजी मरी	६ ५१.	विलायतेत परीक्षेपुरते जावे
६ २९.	मरीला जाताना बारिया स्थानकावर भेट	६ ५३.	अपमानाच्या धमकीपुढे नमायचे नाही
६ ३०.	दुष्काळातील निरीक्षणे	६ ५४.	ऑक्सफर्ड वास्तव्यातील वर्तनातील त्रुटीने फत्तेसिंहराव परत
६ ३१.	तीनही राजपुत्रांची शिक्षणार्थ युरोपला रवानगी	६ ५५.	वास्तुशिल्पीशी मनोगत (घुसमट)
६ ३२.	आयुष्य दुःख उगाळण्यात घालवू नये	६ ५६.	भारतीय संस्थानिकासाठी अनादर युग
६ ३३.	सहपत्नीस पोटगीविषयी	६ ५७.	दिल्ली दरबारातील आरक्षण
६ ३४.	महाराजांच्या इलाजासाठी ग्रॅंट मेडिकलचे डॉ. डीमॉक	६ ५८.	दीर्घ प्रतीक्षित पावसाने आनंद
६ ३५.	डॉ. डीमॉक यांच्या निगराणीत इलाज	६ ५९.	सोबतचा फौजफाटा कपात
६ ३६.	पूर्ण विचारांती पोटगीचा निर्णय	६ ६०.	दिल्ली दरबारासाठी अश्व
६ ३८.	राजपुत्राचे विलायतेतील पालकत्व	६ ६१.	व्हायोलीन, पियानो पैकी एक शिकून घ्या
		६ ६४.	पर्जन्यवार्ता
		६ ६८.	उदयपूर पाहायला जाणार असल्याचे मीड यांना पत्र
		६ ६९.	विश्वासरावांच्या वर्तनाचा उपद्रव

६७०.	निषेधपत्राचा मसूदा	७०३.	वधुसंशोधनार्थ पुणे
६७१.	दुष्काळावरची टिपणी/पुस्तकरूपात	७०४.	अपेक्षित सूनेचा शोध
६७२.	दूरदेशीय अश्वास नापसंती	७०६.	खंत पत्र
६७४.	इंगलंड वास्तव्यातील सहकार्याची कृतज्ञता	७०७.	युरोप ऐवजी काशमीर
६७५.	वास्तुशिल्पीस	७०८.	फत्तेसिंहरावांच्या विवाहासाठी
६७६.	दिल्ली दरबारात	७०९.	औपचारिक
६७७.	अभिनंदनपर	७१०.	लॉर्ड कर्झनकृत परिपत्रकाने निर्माण स्थितीत कर्नल मीड यांची सहानुभूती अर्जित केली.
६७८.	कानउघाडणी	७११.	आतिथ्याबदल आभार
६७९.	आतिथ्य आभार पत्र	७१२.	अपेक्षित दुष्काळ निवारण निधी धन्यवाद पत्र
६८०.	दिल्लीला रूळमार्गाने	७१४.	भारतीयाने केलेला औद्योगिक शोध
६८१.	लाल गणवेशासंबंधी	७१५.	प्रशासकीय बाबी
६८२.	गीर गायी-म्हशी पुरवण्यासंबंधी	७१६.	एलिअनेशन सेटलमेंट रूल्ससंबंधी
६८३.	संस्थानिकांवर दूर देशगमनाचे निर्बंध	७२१.	उटीला जमीन घेण्याचा मानस
६८४.	कर्जात आयुष्य घालवणाऱ्या मातृतुल्यास समज	७२३.	राजपुतांच्या मुली विवाहसंबंधासाठी
६८५.	प्लेग प्रादुर्भावात आईस	७२४.	पावसाने पिकांचे नुकसान
६८६.	दूरदेशात जाण्यास अडथळे	७२५.	काशमीरच्या पूरस्थितीत मदत
६८९.	दिल्ली भेटीत ठरल्याप्रमाणे	७२७.	पावसाबदल समाधान
६९०.	दूरदेशस्थ सुपुत्रास आवश्यक संस्कार	७२८.	लॉर्ड कर्झनच्या आगमनाची सूचना
६९१.	अनपेक्षितपणे उत्तम पत्र	७२९.	वाघाच्या शिकारीबदल
६९४.	फत्तेसिंहरावासाठी स्थळ	७३२.	दररोज पावसामुळे स्थलांतर
६९५.	रायफलसंबंधी	७३३.	संस्थानिकाच्या व्यथा
६९६.	क्हॉइसरॉय भेट दिल्ली दरबारात	७३४.	सानंद सहकार्य
६९७.	आपल्या वाटिकेसाठीची हरणं	७३५.	वाघाचे कातडे
६९८.	न्ही फायबरबदल तांत्रिक सल्लामसलत	७३६.	धर्मादाय निधीस हातभार
६९९.	चित्रस्मृती पाठवल्याबदल	७३७.	रेसिडेंटला सपत्नीक जेवायला आमंत्रण
७००.	ज्वर-अभिसंधान काळात युरोपऐवजी काशमीर	७३८.	आभारपत्र
७०१.	फत्तेसिंहरावांसाठी वधू संशोधन	७३९.	स्थळासाठीच्या खासगी कामाची गोपनीयता
७०२.	हरिण भेटीचे धन्यवाद		

७४०.	खासगी कामाचा गवगवा नको	७८०.	शिष्यवृत्तीसंबंधी सावधानी
७४२.	भेटीबद्दलची पूर्वसूचना	७८१.	सांधेदुखीच्या त्रासाने त्रस्त
७४६.	संबंध जुळवण्यासाठी कुळाची शहानिशा	७८२.	आपसी पारदर्शित्व
७४७.	नातेवाईकास नोकरी संबंधीच्या अडचणी	७८३.	ग्रंथभेटीबद्दल
७४८.	संयुक्तिक भेटवस्तू	७८४.	धामणस्करांच्या मुदतपूर्व निवृत्तीसंबंधी
७४९.	नवकल्पना सुधारणा	७८५.	जनरल कौन्सिल सदस्यत्व
७५१.	छतरपूर महाराजांना बडोद्याचे निमंत्रण	७८६.	देणगी
७५३.	फतेसिंहरावांच्या लग्ननिमंत्रणापूर्वी	७८७.	इम्पिरियल सर्विस सिस्टम
७५४.	नववर्षपर	७९०.	उटीस्थित घराची मागणी
७५५.	भेटवस्तू	७९१.	कझ्नन परिपत्रकाबद्दल मनात भीती
७५६.	खंतपत्र	७९२.	शिफारसकृत मुख्य अभियंत्यासंबंधी अटी
७५७.	व्यक्तिचित्र भेट	७९३.	क्षेमकुशल पत्र
७५८.	लिखाण पाठवण्यासंबंधी (My ways & Days)	७९४.	क्रीडा समालोचनाबद्दल प्रोत्साहन
७५९.	स्वतः उपलब्धतेसंबंधी	७९५.	मंडप आदीची मदत
७६०.	लेडी लॅमिंग्टन भेटीसंबंधी	७९६.	ग्वाल्हेर महाराजांना निमंत्रण
७६१.	वर्तनातील पारदर्शकता	७९७.	विना अनुमती वाहनासहित घुसखोरीबद्दल ताकीद
७६२.	भेटीगाठी संबंधातील ताळमेळ	७९८.	पूर्वसूचना
७६३.	जयसिंहरावांचा प्रगती अहवाल	७९९.	पुनरागमनासंबंधी विनंती
७६४.	आतिथ्यशीलतेची लेखी दखल	८००.	अनुपस्थितीबद्दल
७६५.	फतेसिंहरावांच्या विवाहास अनुपस्थितीची खंत	८०१.	पाणी वळवून देण्यासंबंधी
७७०.	पर्दा पद्धती अनुसरण	८०२.	वापरण्यास्तव उटीस्थित घर
७७२.	राजे- महाराजे यांच्याशी सहकार्य	८०३.	अवर्षणसदृश स्थितीची खंत
७७३.	खाजगी कारभान्याला सूचना	८०४.	संततीची शैक्षणिक काळजी
७७४.	वाघ न मारू शकल्याची खंत	८०५.	तब्येतीची काळजी
७७६.	मनुभाईची सुभा म्हणून नियुक्ती	८०६.	मसुद्यातील त्रुटीबद्दल
७७८.	लेडी लॅमिंग्टनच्या सहज भेटीसंबंधी	८०७.	भेटीचा वृत्तांत
७७९.	शारीरिक असामर्थ्यामुळे निवृत्तास पेन्शन	८०९.	प्रशासकीय संरचना परामर्श
		८१०.	रेल्वे उभारणी
		८११.	वैयक्तिक शिक्षकाची मुदतवाढ
		८१२.	शिक्षकाला उत्तमसेवेची पावती

८१३.	शैक्षणिक पालकांना आवश्यक सूचना	८४१.	बडोद्यात जनरंजनार्थ वाटिकादी करण्याच्या सूचना
८१४.	महाराजांच्या वतीने जे.एन. लिमये यांचे पत्र	८४२.	संस्थानिक परिषदेचा मानस
८१५.	प्रशासकीय हालचालीसंबंधी आवश्यक सूचना	८४३.	संस्थानाची टिपणी
८१६.	मी-माझ्याच्या बाहेर येऊन काम करणारांना प्रोत्साहनपर पुरस्कार	८४६.	सरकारविरोधी चिथावणीखोरीचा आढावा
८२०.	आगामी भेटीची सूचना	८४७.	पत्नीशोक संवेदना
८२३.	राज्यातील इतिहासाचे अध्ययन न्यायाधीशादी सुजांनी करावे	८४९.	पुण्यात घर बांधण्यापूर्वी
८२४.	आंगल अश्वासंबंधी	८५०.	शिक्षणसुधार
८२५.	जयसिंहरावांच्या शैक्षणिक प्रगतीसंबंधी	८५३.	व्हाईसरॉयचा खलिता
८२६.	राजदूतांना लंडन प्रवासाची सूचना	८५५.	शिक्षणातून शेती सुधार
८२७.	अमेरिका भेटीचा हेतू	८५७.	आमंत्रण
८२८.	भेटवस्तूसोबतचे पत्र	८५८.	लेटर ऑफ इंट्रोडक्शन
८२९.	वाढदिवसानिमित्त भेट	८६०.	अनुपस्थितीची पूर्वसूचना
८३१.	अमेरिका भेटीतील परिचयपत्र	८६१.	व्हाईसरॉयच्या स्वागतात आतषबाजी
८३२.	समान मजकूर	८६२.	एथिक्सची टिपणी
८३३.	दूरदेशीय शिक्षणातज्ज्ञाकरवी राज्यातील शिक्षणसंस्थाचे मूल्यमापन	८६३.	हल्ल्यातून व्हाईसरॉय बचावले
८३४.	शैक्षणिक सर्वेक्षणार्थ तज्ज्ञांची मदत	८६५.	ब्रिटिश विद्रोहाची लागण
८३५.	नागरिकत्वाच्या संकल्पनेचा पाठ	८७०.	साठमारांची व्यवस्था
८३६.	ताळागाळातील लोकांच्या शिक्षणाची काळजी	८७१.	नातवंडासाठी
८३७.	ब्रिटिश न्यायप्रणालीशी तुलना	८७२.	कृषी प्रयोगार्थ भूमिशोध
८३८.	तांत्रिक शिक्षणाची पाहणी	८७३.	आभारपत्र
८३९.	पाठ्यपुस्तकातील विषय	८७९.	नाशिकच्या जिल्हाधिकाऱ्याचा मृत्यू, तसेच कन्या शालांत परीक्षा उत्तीर्ण
८४०.	विषयतज्ज्ञाकरवी औद्योगिक विकासाची आकडेवारी	८८१.	नाताळच्या शुभेच्छा
		८८२.	नाशिकच्या कलेक्टरच्या हत्येची खंत
		८८३.	संस्कृत विद्वान जँक्सनची हत्या
		८८४.	बदकाबदल आभार
		८८८.	कन्येची सखी मँकलीन
		८८९.	कागदपत्राची मागणी
		८९०.	स्त्रीशिक्षणात अग्रेसर

१४४.	रेल्वेमार्गासाठी सव्याज मदत	१४९.	हिंदीला राष्ट्रभाषा करण्याची विनंती
१४७.	बडोदा संस्थानच्या खर्चाने	१५०.	नोकरासाठी खोली
११३.	चीन भेटीतले प्रवास वर्णन	१५१.	भाषणाची प्रशंसा
११४.	चीन प्रवास	१५२.	अहेर
११५.	जपान सम्राटांनी बेळेल्या आतिथ्याबदल आभारपत्र	१५३.	भेटीचे आमंत्रण
११६.	क्षेमकुशल	१५४.	भूगर्भशास्त्रज्ञाच्या कामाची प्रशंसा
११७.	चळवळीसाठी मदत	१५५.	शिकारीची व्यवस्था
११९.	भेटून जाईन	१५६.	भोजनास निमंत्रण
१२०.	कॉलेज डीनशी चर्चा	१६४.	अनुभवी मुलांना दूरदेशात आधारासाठी
१२१.	धन्यवाद	१६५.	वर्तणुकीच्या चौकशीस स्थगिती
१२२.	भेटीपूर्व सूचना	१६६.	नियम उल्लंघनास नकार
१२३.	आतिथ्याबदल आभार	१६७.	प्लेग प्रादुर्भावात केलेल्या कामाची प्रशस्ती
१२४.	सेन्स ऑफ ग्रेटिट्यूड	१६८.	मिस कॅरीची धर्मसुधारक भूमिका
१२६.	इंग्लंडचे वर्तमान	१७०.	दिवाणस्तरीय काम महाराजासमोर नकोत
१२८.	जर्मनीचे राजपुत्र भारत भेटीवर	१७१.	नरसी प्रकरणात अचूक माहितीची गरज
१२९.	बाबन्साहून स्कॉटलॅंडला निघण्यापूर्वी	१७३.	इंदिराराजेचा विवाह पुढे ढकलला
१३०.	आमंत्रणाचे आभार	१७५.	नातीच्या वाढनिश्चयासंबंधी
१३१.	शिकारीसाठी स्कॉटलॅंडला	१७६.	दिवाणजीच्या कन्येसाठी पंचवीस हजार रुपये मदत
१३२.	प्रत्यक्ष भेटीत बोलू	१७७.	विपर्यस्त वृत्ताचा मनस्ताप
१३४.	जर्मनीच्या राजकुमारांचे स्वागत	१७८.	वृत्तपत्रात आलेली टीका
१३५.	शिकार केलेल्या प्राण्याचे माऊंट	१७९.	द मिस अंडरस्टुड गायकवाड
१३६.	गुंतवणुकीस नकार	१८०.	मि. कॉयल यांचे सेवासातत्य
१३७.	राजपुत्राच्या राहण्याची सोय	१८१.	रेसिडेंट साहेबांना आणण्यासाठी मोटार
१३९.	खातेबदलासंबंधी	१८२.	अनादरासंबंधी खुलासा
१४१.	कर्जाऊ रक्कम	१८३.	विपर्यस्त वृत्तांचे निरसन
१४२.	सचिवास प्रतिनिधित्व	१८४.	लाकडी कपाट प्रकार विचारणा
१४३.	अनुपस्थितीची पूर्वसूचना	१८५.	दौन्यासंबंधी तयारी
१४४.	आजारपणातील पत्र		
१४५.	पुस्तकपोच		
१४६.	शुभेच्छा		
१४७.	वर्गणी		
१४८.	उत्तीर्ण झाल्याबदल अभिनंदन		

१८६.	इंदिराराजेच्या विवाहाची पूर्वसूचना	१०२०.	उटीपेक्षा युरोपातला हवापालट सर्वार्थाने लाभप्रद
१८७.	मुंबईच्या वास्तव्यात	१०२१.	पुत्रस्वास्थ्यवार्ता
१८८.	इंग्रज (राज) द्रोहासंबंधी	१०२२.	पुस्तक
१८९.	कन्येच्या विवाहाबदल सचिंत	१०२३.	बाल्यावस्थेत संतती हानिग्रस्तास प्रोत्साहनपर
१९१.	सोबत्याची नेमणूक	१०२५.	हत्यारासंबंधीचा कायदा
१९२.	पुस्तकासंबंधी	१०२६.	धन्यवादपत्र
१९३.	वृत्ताचा गोंधळ	१०२७.	अश्व-अपघातग्रस्त मुलांचे स्वास्थ्य
१९४.	शुभेच्छापत्र	१०३०.	बडोद्यास येण्याची काशमीरच्या महाराजांना विनंती
१९५.	मुद्रित पुस्तकातील त्रुटी	१०३३.	मुद्रित माध्यमातील वृत्त विपर्यास
१९६.	हत्यार कायद्याचा पूर्वाभ्यास	१०३९.	काशमीर वास्तव्यातील शिकारीचे कौतुक
१९७.	कौटुंबिक पत्र	१०४१.	अध्यापनविद्या महाविद्यालयाला देणगी
१९८.	शिकारीसंबंधी	१०४५.	नॅरोगेज सलून प्लॅन्स
१९९.	दिवाण टेकचंद यांच्या जागी कोण?	१०४६.	इंग्रज सरकारच्या मनाची चाहूल
१०००.	दुष्काळसदृश स्थिती, रेल्वे उभारणी	१०४७.	सिमल्याला जाण्याचे रद्द
१००१.	वृत्त विपर्यासा धूळ	१०४८.	संयमाचा सल्ला
१००२.	व्यवसाय प्रशिक्षण वर्ग	१०४९.	निर्णयात घाई नको
१००४.	स्वास्थ्यविषयक क्षेमकुशल	१०५०.	शोकसंवेदना
१००५.	महाराणीच्या सखीस निरोप	१०५१.	लांडग्याच्या शिकारीचे माऊंट
१००६.	इंदिराराजे विवाह तहकूब	१०५२.	माहिलांसाठीच्या वैद्यकीय महाविद्यालय रुग्णालयास देणगी
१००७.	लाकडी कपाट	१०५६.	विधिमंडळ विस्ताराची सूचना
१००८.	विवाहित गृहसेविकाचा शोध	१०५७.	भेटीपूर्व पत्र
१००९.	प्लेग मुंबईतही	१०५९.	ओएसस्तरीय व्यक्तीची गरज
१०१०.	हकीमांना भत्ता देण्यासंबंधी	१०६०.	पत्राची पोच
१०११.	टायटेनिक फंडास मदत	१०६१.	आतिथ्य सहकार्याबदल कृतज्ञतापत्र
१०१२.	मुधोजीरावांच्या स्वास्थ्यलाभासंबंधी आनंद	१०६२.	सिमल्याहून बडोद्यास जाताना
१०१३.	दूरदेशातून सुपुत्र परतल्याचे पत्र	१०६३.	मौलिक भाषणांचे पुस्तक
१०१४.	सर्व बाजू ऐकल्याशिवाय निर्णयाची घाई नको	१०६४.	अश्व प्रशिक्षकाची मागणी
१०१५.	तथाकथित इंग्रज (राज) द्रोह		
१०१६.	इंग्रज द्रोहाबदलची स्वतःची बाजू		
१०१८.	रेल्वे उभारणीसंदर्भात		

१०६५. टेनिस पार्टी	१११६. एक्साइज ऑडमिनिस्ट्रे शन
१०६६. उर्दूमध्ये पालनपूर संस्थानचा इतिहास	पुस्तकाबद्दल आभार
१०६७. पोटगीसंबंधी	१११७. पुत्रविवाहादरम्यान विधीस अनुपस्थिती
१०७१. अनुपस्थितीची विनम्रपूर्वक सूचना	१११८. बडोद्याचा उष्मा असह्य
१०७२. वृत्त विपर्यासाचे शल्य	१११९. समाजकार्यासाठी निधी
१०७५. शिकारी घोडे म्हैसूर महाराजांना	११२१. बडोदा-काशमीर मैत्र
१०७९. वृत्तविपर्यास निरसन	११२२. बालंबाल बचावल्याबद्दल
१०८०. जयसिंहरावांचं लग्न	११२३. चित्त्याची भेट
१०८१. इंदिराराजेच्या वर संशोधनातील द्विधा	११२४. गुप्ताजींना दिवाणपदी कायम
१०८३. शस्त्राख कायदा लागू करण्यापूर्वी	११२५. किल्मष निरसन
१०८५. दीर्घप्रतीक्षित इंदिराराजे विवाह	११२६. मनातील व्यथाकथन
१०८८. वृत्तविपर्यासाचा खुलासा	११२७. रेल्वेविस्तार
१०९३. शिफारसपत्र	११२८. बडेजाव नको
१०९४. व्हाईसरॉयवरील प्राणघातक हल्ला	११२९. खासगी सचिवाची कर्तव्ये, इंदिराराजेंचा कुचबिहारच्या जीत राजेंशी विवाह
१०९५. रेसिडेंट किंबहुना आणखी उच्चस्तरीयांच्या शिफारसपत्राचा सल्ला	११३०. सत्पात्रास मदतीचे महत्व
१०९८. कौटुंबिक पत्र	११३१. वास्तुसंकल्पन
११०१. रेल्वे व सिंचन प्रकल्परत	११३३. महाराजा सयाजीराव मनाने बडोद्यातच
११०२. सुपुत्रास शिस्त	११३४. प्रकृतीची कुणकुण
११०३. मैत्र संगोपन	११४०. आर्थिक धोरणाबाबती त सावधानता
११०५. मुंबईस्थित राजवाड्यात राहण्यास अनुमती	११४१. हॉपकिन्स पुत्राला भेटण्याची इच्छा
११०६. शैक्षणिक परिषदेला अनुपस्थितीची पूर्वसूचना	११४२. सेन्ट जोसेफ यांच्याबद्दलची चौकशी
११०८. इतःपर मेयोला न जाण्याचा निर्णय	११४३. शिफारशीची शहानिशा
१११२. प्रशासकीय निर्णय घेण्याची सूचना	११४४. रूळगाडी लोहमार्गचे काम
१११३. निधीस मदत	११४५. प्रकृतीत सुधारणा/स्वास्थ्य कुशलपत्र
१११४. विवाहास उपस्थिती दिल्याबद्दल आभारपत्र	११४६. प्रशासकीय पुनर्रचना
	११४७. प्रवृत्ती अस्वास्थ्यामुळे राज्याभिषेकास अनुपस्थिती

११४८. शिफारसकर्त्याशी इच्छुकाबहल शहानिशा	११७४. युरोप दौन्यात अनुभवी दिवाणजींचा सहवास
११४९. क्षेमकुशल पत्र	११७६. पुतळ्याच्या अनावरणार्थ अतिथी महाराजा इंदूर
११५०. शिवाजीरावांचा विवाह	११७७. भेटीपूर्वीची पूर्वसूचना
११५१. स्वास्थ्यलाभार्थ युरोप	११७८. डॉक्टरांच्या सल्ल्यात स्वास्थ्य लाभार्थ युरोपला
११५२. कार्यभार नियोजन	११७९. महाराजा इंदूर यांना ज्ञापना
११५३. निवृत्तीपूर्व चाचपणी	११८०. प्रशासकीय संकुलाचे संकल्पन उभारणी
११५४. नियोजन संवाद	११८१. बडोदा संस्थानाची राज्यघटना
११५५. स्वागतेच्छु राजास	११८३. दिलगिरीपत्र
११५६. शिवाजीरावांच्या विवाहानिमित्त	११८४. लंडन भेटीत मीड यांना भेटल्याचा मानस
११५७. दिल्ली-लखनौ भेट	११८५. लुगानोहून बडोद्याशी संवाद
११५८. विद्यार्थीअवरस्थेत चैनवस्तू नकोत	११८६. भावनगर राणीसाहेब निवर्तल्या
११५९. जामनगरला जाणे रद्द	११८७. बेलिजियमचे निमंत्रण
११६०. कार्यभार नियोजन	११८८. प्रभारी दिवाणांशी दूरसंवाद
११६१. भेटीच्या वेळांचा ताळमेळ	११८९. सर जॉन वॅट्सन यांना पूर्वसूचनापर
११६२. लखनौ मुक्कामी भावनगरशी संवाद	११९०. निधीप्रबंधन तज्जास
११६३. ब्रिटिश सरकारकृत इस्पितळ	११९१. स्वजनास आर्थिक शिस्त
११६४. युरोपस्थित मित्रांशी ताळमेळ	११९२. युद्धात तटस्थ देशात जाण्याची शिफारस
११६५. मिंटो यांच्या स्वास्थ्यासंबंधी	११९३. शिष्टाचारातील त्रुटीबदल क्षमायाचना
११६६. गुप्तांच्या यजमानत्वात लग्न	११९४. तीळगूळ आभार
११६७. भाषणासाठी दिवाणांना प्रतिनियुक्ती	११९५. सोबतच्या सदस्य संख्येबाबत दक्ष
११६८. रिक्त होणाऱ्या दिवाणपदाची पूर्वतयारी	११९६. संविधान आराखडा तज्ज
११६९. दिवाणजीच्या मुलीच्या लग्नानिमित्ताने	११९७. इंग्लंडच्या राजा-राणीच्या भेटी
११७०. कार्यभार वहनार्थ सक्षमता चाचपणी	११९८. शैक्षणिक पालकास
११७१. मंत्रिपदपूर्व संधी	१२००. दूरदेशस्थ शैक्षणिक पालकास
११७२. रीतसर निवृत्ती होईपर्यंत कार्यभार गुप्ताजींकडे	१२०१. शिथिलता झटकून काम करण्याचे निर्देश
११७३. माधवरावांची दिवाणपदी वर्णी	

१२०२. इंदूरच्या राणीसाहेबांसंबंधी	१२२८. अमरेती-गीर रेल्वे जुनागड मार्गे
१२०३. बैलजोडीबदल आभार	१२२९. वार्यभाराचे सामयोचित समायोजन
१२०४. समर्थाची विचारपूस	१२३०. आतिथ्याबदल आभार
१२०५. स्कॉटलॅंड भेटीची वार्ता	१२३१. कर्ज देण्याचे निकष
१२०६. युरोपमधील नरसंहाराने व्यथित	१२३२. युद्धापकाळातील मदत
१२०७. राणीसाहेब ऑस्ट्रियातून सुखरूप इंग्लंडला	१२३३. विमानासाठी पाच लाख रुपये
१२०८. आतिथ्यासाठी नवाबांना निमंत्रण	१२३४. बँकिंगला प्रोत्साहन
१२०९. मुंबईच्या गव्हर्नरांना निमंत्रण	१२३५. अनाठायी खर्चावर नियंत्रण
१२१०. निवृत्तीपूर्व पूर्वसूचना	१२३६. मसुरीला जाण्यापूर्वी
१२११. अधिकार गोठवून स्वतःकडे घेतले	१२३७. अकॉटंट जनरल यांना आवश्यक सूचना
१२१२. बडोद्यातील वास्तव्य काळात निमंत्रणांचे नबाबांना स्मरणपत्र	१२३८. कठोर पाऊल उचलण्यापूर्वी
१२१३. नागरी सुधार	१२३९. कायदा, इतिहास, अर्थशास्त्र शिका
१२१४. जामनगर-द्वारका रेल्वे मार्ग	१२४०. सपत्नीक बडोद्यास येण्याचे निमंत्रण
१२१५. विश्वासू मदतनीस	१२४१. भावास प्रत
१२१६. प्रशासकीय शिस्त व बारकावे	१२४२. अनुपस्थितीची पूर्वसूचना
१२१७. क्षमता चाचपणीवरून तदनुरूप काम	१२४८. राणीसाहेबांना न्यूमोनिया, तर मुलास प्लुटसी
१२१८. युवराजांच्या भत्यासंबंधी परस्पर निर्णय नको	१२५१. नाताळच्या शुभेच्छा
१२१९. आदेशाच्या पालनात सामान्य विवेकाची कास	१२५२. अश्व आणि घर
१२२०. जास्तीच्या कार्यभाराचा मोबदला	१२५३. कर्ज विनंती अमान्य
१२२१. प्रशासकीय संरचनेतील सर्व सोपानाचे महत्त्व	१२५४. सस्नेह आमंत्रण
१२२२. नवसारीहून संचलन	१२५५. पुत्रवधूस क्षेमकुशलपूर्वक
१२२३. राजकीय सचिवाशी ताळमेळ	१२५६. हिंदुस्थानी संगीतावे पुनरुज्जीवन
१२२४. जन्मदिनानिमित्त अभीष्टचिंतकांचे आभार	१२५७. पायदळ ब्रिगेडसाठी
१२२५. निजामाशी संबंध	१२५८. कर्ज परतफेडीची मुदत
१२२६. हालहवाल	१२५९. युद्ध निधीस मदत
१२२७. त्रावणकोर-कोचीन महाराजांची भेट	१२६१. सुनेसंबंधीची काळजी
	१२६२. इंग्रजी शाळांची मागणी
	१२६३. अखेर कर्ज परतफेड मुदत १५ वरुन ६० वर्षे

१२६४. आर्थिक शिस्तीवर भर	१२८८. ग्वालहेरच्या शिंद्यांचे मराठ्यांसाठी काम
१२६५. संबंधितांनीच प्रकरण हाताळावे	१२९०. सचिवालयाची संकल्पना
१२६६. नेटीव्ह ब्रिटिश रेजिमेंट	१२९१. महाराजा इंदूर यांना नाराज करायचे नाही
१२६७. भारत सरकारच्या राजकीय सचिवास	१२९२. अमरेलीस्थित सुपुत्राशी संवाद
१२६८. जहाज बुडाले	१२९३. महाराजांचा नग्रपणा
१२६९. युद्धकाळात नियमित मदत	१२९४. महाराजांच्या काश्मीर वास्तव्यकाळात कौन्सिलशी परामर्शवर भर
१२७०. इंग्लंड-जर्मनी दरम्यान शांतता प्रतीक्षा	१२९५. इंग्लंड-जर्मनी युद्ध संपावे
१२७१. दिल्लीत व्हॉईसरॉय भेटीचं नियोजन	१२९६. सहयोगी लोकांशी स्त्रेहबंध
१२७२. कन्येशी संवाद	१२९७. वर्तणुकीत सुधारणा न झाल्यास माफी नाही
१२७३. रिचर्ड मीडचा बालपणीपासूनचा संबंध	१२९८. संस्था उभारणीस इलियट परिवारास मदत
१२७४. हैदराबाद निजामाचे निमत्रण	१२९९. कार्यभार वाटप
१२७५. माजी रेसिडेंटशी जुने ऋणानुबंध	१३००. विवाहित सुपुत्रास समज
१२७६. युद्धामुळे उत्सवावर परिणाम	१३०१. काश्मीरहून दूरनियंत्रण
१२७७. नातीच्या निधनाची वार्ता	१३०२. नातीशी अक्षरसंवाद
१२७८. सक्षम अनुभवीची सोबत	१३०३. श्रीनगरहून होळकरांशी अक्षरसंवाद
१२७९. राज्यातील सर्वस्तरीय कर्मचाऱ्याचे वर्तन	१३०४. स्वतःचे स्वास्थ्य व रयतेची काळजी
१२८०. काश्मीरच्या महाराजांची मुंबई भेट	१३०५. काश्मीर महाराजांचे क्रिकेटप्रेम
१२८१. वैद्यकीय महाविद्यालय उभारणीस विलिंग्डन यांना मदत	१३०६. सिंध नदी, मानसबल
१२८२. आजारपणामुळे सहभोजनास नकार	१३०७. उधळपट्टीपासून महाराज दूर
१२८३. तब्बेतीचे क्षेमकुशल	१३०८. कुत्रे पाठवल्याबद्दल धन्यवाद
१२८४. दक्षिणी वैद्याकर्वी उपचार	१३०९. डॉ. मायर यांना पगाराव्यतिरिक्त २४ शिलिंग
१२८५. खाजगी ऋणास नकार	१३१०. तनाने कश्मीर पण मनाने रयतेची चिंता
१२८६. युवराज्ञीच्या शिफारशीवरून मदत	१३११. कोणत्याही परिस्थितीत सर्वांची काळजी
१२८७. महाराज काश्मीर यांची मुंबई वास्तव्यातील वार्ता	

१३१२. सामान्य ज्ञानाचा वापर	१३४०. उत्तम पुस्तकांचा स्थानिक भाषेत
१३१३. रिक्त जागी न्यायाधिकाऱ्यांची नेमणूक	अनुवाद
१३१४. दोन अधिकाऱ्यातील मतभेदांचा परिणाम इतरांवर होऊ नये	१३४५. कॉलराग्रस्त भागात भेटी दिल्याचे कौतुक
१३१५. वाटसन साहेबांना विकासवार्ता	१३४६. नातवाच्या सहवासात काशमीर
१३१६. कुटुंबातील सर्वांची बारकाईने विचारपूस	१३४७. इच्छुक सेवार्थास गुजराती भाषेचे ज्ञान आवश्यक
१३१७. सावधगिरीच्या सूचना	१३४८. प्रशासकीय आवश्यक सूचना
१३१८. सर्व विषयांच्या ज्ञानार्जनाचा सल्ला	१३४९. रेल्वेसंदर्भातील तक्रारीची दखल
१३१९. काशमीरचं सौंदर्य निजाम राजांशी वाटून घेताना	१३५०. महाराजांच्या वतीने पोच
१३२०. त्रावणिकोर देखील काशमीरसारखे सुंदर	१३५६. ६७ वर्षे वयात धावक घेऊन क्रिकेट
१३२१. राज्यकारभाराच्या सर्वांगीण अभ्यासाची संधी (पुत्रास)	१३५७. आतिथ्यशील काशमीर
१३२३. सहयोगी वृंदाची काळजी	१३५९. कामं यथाशिस्त करण्यासंबंधी दक्ष
१३२४. सरसुभा पदस्थाच्या कामाची दखल	१३६०. आगामी पदधारक येई पर्यंत आधीचाच कायम
१३२५. मतस्वातंत्र्याची प्रेरणा	१३६१. अभिव्यक्तीनुसार अर्थ बदलतात
१३२६. बडोद्यात पटकीची साथ व कशमीरला हिरवाईची साथ	१३६२. आतिथ्याचे आभार
१३२७. पुत्रवधूची कार	१३६८. दिल्लीच्या संस्थानिक मेळाव्यात उपस्थिती
१३२९. प्रशासनातील गोपनीयतेचे महत्त्व	१३६९. नोटसूच्या प्रती
१३३०. कर्नल मॅनर स्मिथ यांची भेट	१३७२. महालाची प्रतिकृती संकल्पना
१३३२. व्हॉर्डिसरॉय यांच्याकडे भेटीची प्रस्तावना	१३७४. मुंबईस्थित क्लबच्या सदस्यत्वाचे शुल्क
१३३३. बंधूकडील ग्रंथालयास मागणी	१३७६. जोगळेकरांबदल
१३३५. आपल्या चुकीची प्रांजळ कबुली	१३७७. जोगळेकरांच्या उपयुक्ततेबदल चाचपणी
१३३७. अमरनाथबदल अपेक्षाभंग	१३७८. पारदर्शी ताळमेळ
१३३८. युवराजाला समान वागणूक	१३७९. पुत्राशी संवाद
१३३९. अमरनाथची गुहा	१३८०. आजारी सेनाधिकाऱ्यास मुंबईचे निवास
	१३८१. कसरती-कवायती प्रशिक्षण
	१३८५. परीविक्षाधीन कालावधी संपला

१३८६. पत्र प्रतिसादात ग्वालहेर राजपुत्र जन्माचा आनंद	१४१८. गंथालयाच्या वास्तूसाठी अद्ययावत संकल्पन
१३८७. मनुभाईंना आदर-शिष्टाचाराचे अप्रत्यक्ष स्मरण	१४२०. रामकृष्ण भांडारकरांच्या नातवास नोकरीसाठी
१३८८. लष्करी कर्तव्याबदल समज	१४२१. स्वतःची काळजी कशी घ्यावी
१३८९. युरोप- जर्मनी युद्ध थांबेना	१४२२. युवराजांनी इतःपर एसटीओकडून भत्ते घ्यावेत
१३९१. काशमीरच्या महाराजांनी स्वास्थ्य चौकशीबदल धन्यवाद	१४२३. भेट तहकुबीचे पत्र
१३९२. इकडील वृत्तांत देतांना बडेजावाबदल सावध	१४२४. पी.ए.च्या पत्नीशोकाची संवेदना
१३९३. बॅरिस्टर आणखी अनुभव घ्या	१४२५. मुंबईस्थित घरात काशमीरच्या महाराजांची सोय
१३९४. विलंबित पत्रोत्तर	१४२६. सर्वांगीण प्रशासन कुशलतेसाठी युवराजाची नोकरी
१३९५. हैदराबादच्या निजामांना भेटण्याची पूर्वानुमती	१४२७. दिवाणजींना प्रशासकीय सूचना
१३९६. संबंधांची री ओढण्याचा प्रयत्न	१४२८. संपत्रावांना समज
१४०१. स्थानिक भाषेची अट उल्लंघन	१४३२. सेवासातत्य
१४०२. पुत्राचा अर्थसंकल्प	१४३४. महाराजांनी जयसिंहरावांसाठी वापरलेल्या पद्धतीत त्रुटी
१४०३. काशमीर महाराजांशी अक्षरसंवाद	१४३८. शिक्षण आयुक्तांना पूर्वसूचना
१४०४. आदेश उल्लंघन-दंडित	१४३९. मुख्य अभियंत्यास शहर विकासाची नियमावली मागणी
१४०५. महाराजांचा निरोप	१४४०. कामास गती देण्याची गरज
१४०६. लॉर्ड री यांना पत्नीशोक/ सांत्वनापत्र	१४४१. सीमाशुल्क आयुक्त व्हाईटनॅक यांच्या सेवा प्रवेशासंबंधी
१४०७. इंग्रजी व संस्कृत प्रेम	१४४२. नेमका काय व्यवहार याचा उल्लेख नाही
१४०८. अज्ञान मुलासाठी विवाह प्रस्ताव	१४४३. शिष्यवृत्तीस आई व राणीसाहेबांचे नाव
१४०९. महाराजांचा आदेश जयसिंहरावामार्फत	१४४४. हातखर्चाच्या नोंदी
१४१०. त्रुटीच्या पुनरावृत्तीबदल ताकीद	१४४८. तैलस्नानाचे पथ्य
१४११. ग्रंथ आदान-प्रदान	१४५०. बंगलुरु-म्हैसूरदरम्यान आठ वेळा खोलंबा, संधिवाताचा त्रास
१४१२. प्रशिक्षणादरम्यान चित्त्याचे प्राण गेले म्हणून सावधगिरी	१४५२. विद्यार्जनाच्या कामी अविचार- प्रवाहपतन नको
१४१३. इंदूर साहित्य परिषदेस उपस्थिती	
१४१४. प्लेगबाबत भेटीस स्थगिती	
१४१५. साबरमती नदीवरील धरण	

१४५३. अक्षर सौंदर्याबदल दक्ष	१५०१. ब्रायंटच्या तक्रारी
१४५६. अनाठायी अपेक्षांच्याबाबतीत सदैव सर्तक	१५०२. आर्थिक साक्षेप
१४५७. स्पष्ट पारदर्शी व्यवहार	१५०३. बॅरिस्टर नौरोजींची शिफारस
१४५८. आणखी काही राहून गेलंय का?	१५०४. सक्षम पात्र लोकांचा कालापव्यय नको
१४५९. उटीहून बडीलधान्यांशी अक्षरसंवाद	१५०५. अभियंत्यास सिंचन सल्लागारपदी
१४६३. युवराजांच्या सेवेकन्याची गैरशिस्त	१५०६. संत निहालसिंगकृत सयाजीरावांचे चरित्र
१४६४. भारताच्या गव्हर्नर जनरल साहेबांची बडास्त	१५१४. वास्तुशिल्पीस विचारणा
१४६५. सामान्यांसाठी नीतिशास्त्र	१५१५. पारदर्शी स्पष्टतेचे महत्त्व
१४६६. नातीस गुजरातीत पत्र	१५२०. राजकीय न्यायाधिकरण
१४६७. गादीच्या वाढदिवसाच्या शुभेच्छा	१५२१. निमंत्रणांचे आदान-प्रदान
१४७०. स्त्री पुरुष समानता, भारतीय शास्त्रीय संगीताची जोपासना	१५२७. थोरल्या नातीचा विवाह
१४७२. सामर्थ्य वापरात शहाणपणाची गरज	१५२९. नाताळच्या शुभेच्छा
१४७३. सोळस्करांच्या वर्तनावर लक्ष	१५३२. दिल्लीच्या काँफरन्सला जाण्याचा मानस
१४७४. ब्राह्मणांशी संघर्षरत कन्येला प्रोत्साहन	१५३३. सर्व संस्थानांची एकसंघता कौन्सिल
१४७५. यथापूर्व स्पष्ट भेटीतील असंभाव्यता	१५३४. मांटेग्यूशी भेट घडवून आणणे
१४७६. महाराजांनी देऊ केलेले मान्य की अमान्य	१५३५. संस्थानिकांची संघटना
१४७७. आनंदराव गायकवाड/ शोकसंवेदना	१५३६. मांटेग्यूशी भेट
१४८२. ७ तारखेला निघून २० ला पोहोचेल	१५३७. मांटेग्यूशी/रॉबर्ट बडोदा भेट
१४९१. मित्राजवळ मन हलकं	१५४५. मांटेग्यूशी कृत मिटिंगला अनुपस्थिती
१४९४. मनातील व्यथा	१५५०. प्लेग प्रादुर्भाव बचावात्मक
१४९५. पुढील आदेश येईपर्यंत कार्यमुक्त	१५५१. नातीच्या लग्नासंबंधी
१४९९. भरतीच्या कामासाठी सक्षम अधिकाऱ्यांची शिफारस	१५५३. पुण्यातील वास्तू उभारणी संदर्भात
	१५५६. नेटिव्ह स्टेट्स् अॅण्ड पास्ट वॉर रिफॉर्मस्
	१५६९. नाईट ग्रॅंड-कमांडर ऑफ द एकझाल्टेड ऑर्डर ऑफ द इंडियन एम्पायर
	१५७०. प्लेग रोग प्रतिबंधक लस

१५७१. राजपुत्रास (जयसिंहराव) देय भत्याआधारे कर्ज	१६२२. शिक्षणार्थ इतरत्र असलेल्यांना संस्कार
१५७२. संस्थानातील अल्पसंख्याकांचे प्रशासन	१६२७. संततीस आवडनिवडीचे स्वातंत्र्य
१५७३. कवळाणा येथे शाळा	१६२८. बंगलोरच्या महाराजांना बडोद्यास निमंत्रण
१५८०. युरोपियन ऑफिसरच्या वाढत्या संख्येने चिंता	१६२९. रोज चार तास अभ्यास करणाऱ्या मुलीचे कौतुक
१५८१. इंदुमतीच्या विवाहाचे निमंत्रण	१६३१. पुत्रास मार्गदर्शन
१५८३. ध्येयशून्य जीवनाची चीड	१६३२. पदाची आब-प्रतिष्ठा जपण्याचे आदेश
१५८४. निद्रानाशाचा त्रास	१६३४. धैर्यशीलरावांना सैन्यातील पद देण्याची इच्छा
१५८५. संस्थानिकांच्या स्वास्थ्य- स्वभावाची चिंता	१६३७. जुन्या मित्रांचा अभाव
१५९०. प्लेगकालीन स्थलांतरातील घटना	१६४१. अकाउंटंट जनरल यांच्या कामाच्या गतीसंबंधी
१५९४. वेरूळची लेणी	१६४३. स्पष्टता व पारदर्शिता
१६०५. अधिकारी प्रशिक्षणाची जबाबदारी	१६४४. परीविक्षाधीन महसुली अधिकारी
१६०६. जगदीशचंद्र बसुकृत संशोधन संस्थेला सर्शर्त कायम अनुदान	१६४५. धन्यवाद पत्र
१६०७. शाळेचा प्रगतीचा मासिक अहवाल	१६४७. प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे काशमीर सहल रद्द
१६०८. विवाह निर्वहनार्थ समायोजन/ तडजोडी	१६५०. सौंदर्यप्रेमी महाराज
१६०९. आत्मारामांना पाठवण्यास नकार	१६५१. कार्यक्रमास देणगी
१६१०. युद्धकाळात दिलेल्या पंधरा लाखाची पोच	१६५३. मुंबईत घर, तबेला, आऊट हाऊसची गव्हर्नरला मागणी
१६११. बेजबाबदार अधिकाऱ्यांना बढती देऊ नका	१६५४. राजवाड्यातील समस्त संबंधितांसाठीची आचारसंहिता
१६१२. युवराज शिवाजीरावांना देऊ केलेल्या पदाबदल	१६६१. सुधारणा अहवालातील प्रकरणावर मत
१६१३. युवराजांच्या कर्ज परतफेडीसंबंधी	१६६२. मराठा कॉन्फरन्ससाठी सप्तनीक गवालहेरला
१६१९. आनंदरावांच्या धाकट्या सुपुत्रास समज	१६६५. वारसाहककाच्या कायद्यासंबंधी
१६२०. व्यवहारातील पारदर्शीपणा	१६६७. अबकारी लिलावाबद्दलची कागदपत्रे
१६२१. भारतीय संस्थानांतर्गत लोकांना मिळत असलेली आफ्रिकेतील वागणूक	१६६८. रेल्वे उभारणीसंबंधी तपशीलवार मार्गदर्शन

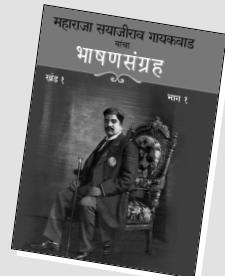
१६६९. बडोद्यात फ्ल्यू- कोलिंगोड राजांना पूर्वकल्पना	१७२२. स्पष्ट व निर्भीड
१६७०. पल्यूने तरुण होतकरू व अधिकारी गेले	१७२४. पुत्र जयसिंहास पारदर्शित्वाचे आवाहन
१६७२. हिवतापाच्या साथीने हैराण	१७२५. वनसंवर्धनाबदल मार्गदर्शन
१६७४. शिबिरात मुक्कामास प्रकृती प्रतिकूल	१७२८. ज्येष्ठ विद्यार्थी-पालकांना कार्यक्रमाचे अध्यक्ष/प्रमुख अतिथी करावे
१६७५. फ्ल्यूचा मृत्यूदर दिवसाला सत्तर	१७२९. काठियावाड- अमरेलीत दुष्काळ
१६७७. संपत्रावांच्या सुपुत्रास भारतातच राहणे इष्ट	१७३०. लखनौच्या महाराजांना पत्नीशोक
१६८०. शिवाजीरावांच्या व्यसनमुक्तीसाठी मेजर हकीम	१७३१. संस्थानासाठीचा खरेदी अधिकारी स्टेट एजंट
१६८१. हिवतापाची स्थिती	१७३२. कौटुंबिक पत्र
१६८३. स्पोर्ट्स् क्लबला मदत	१७३३. प्रशासकीय त्रुटीबदल खरडपट्टी
१६८४. पदवीप्राप्तीस सोकावलेल्या लालसिंगरावांना भारतात परत येण्याची विनंती	१७३४. जोगळेकरांच्या कर्तव्याचा अहवाल
१६८५. फ्ल्यूची साथ पुण्यातही	१७३५. धाकट्या राणीचे निधन
१६८६. बिकानरेच्या वास्तुकलेची प्रशंसा	१७३६. पुत्रास सुधारण्यासाठी संधी- ताकीदपत्र
१६८७. संस्थानिक परिषदेचे अधिकार व कर्तव्य- एक आराखडा	१७३७. व्हिट्नॅकचे निधन, तीन महिन्याचा पगार मिसेसला
१६९०. देवास	१७३८. सुधार-संकल्पाने आनंद
१६९१. राजस्व-महसुली अधिकाऱ्यांना न्यायदानाचे काम	१७४१. विद्रोही कार्यवाहीवर नियंत्रण
१६९६. शिक्षण आयुक्तांची प्रशंसा	१७४२. पैशांच्या मागणीशिवाय ख्यालीखुशालीसुद्धा महत्वाची
१६९७. धैर्यशील सैनिकी प्रशिक्षणात- हिवताप फ्ल्यू	१७४३. वैयक्तिक आवडी-निवडी बाजूला सारून समर्पित भावनेने काम करा
१७०१. शासकीय माहिती अधिकारी सेवा	१७४४. प्रसंगी कठोर भूमिका घेऊन अवांछित परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्याची तयारी
१७०२. नायब सुभापदी नेमणूक	१७४५. ग्वाल्हेरच्या महाराजांचे शिमल्याचे घर
१७११. जिथे महाराजांची मदत हवी तिथे ती न मागणे म्हणजे कर्तव्यच्यूती	१७४६. शिमल्यात सहलकाळातील वास्तव्यार्थ घर
१७१२. काशमीरच्या महाराजांचे आभार	
१७१५. अधिकाऱ्यांचा संकुचित दृष्टिकोन	
१७२०. दिवाणजींना तपशीलवार सूचना	

१७४८. सीएसआय उशिरा मिळाले	१७७८. मुंबई सचिवालयाच्या कार्यपद्धतीचा उपयोग
१७५१. सत्तीचा शिक्षण कायदा	१७७९. संस्थेबद्दलची माहिती
१७५२. लक्ष्मीदेवीच्या शिक्षणासंबंधी	१७८०. युवराजीच्या आजाराने चिंतित
१७५७. राजपुत्रांना जनसामान्यांच्या सोबत शिक्षण सहवास	१७८२. शैक्षणिक व जीवनविषयक परामर्श
१७५८. मसुरीला घराचा शोध	१७८४. शिक्षणासाठी वीस हजार रुपये
१७५९. कार्यालयीन कामकाजाची चौकशी	१७८९. शिवाजीरावांच्या निधनाचे वृत्त
१७७०. संपत्रावांना कर्ज फेडता यावे म्हणून आणखी काम	१७९०. शिवाजीरावांच्या निधनाने विषेण
१७७१. जयसिंहराव-पद्मावती आजारी	१७९१. प्रकृती पूर्ववत नाही
१७७२. अनुमतीशिवाय इतरत्र नोकरी सोडून जाऊ नये	१७९२. मराठा समाजासाठी केलेल्या कार्याची प्रशंसा
१७७३. युवराज-युवराजी अस्वस्थ	१७९४. प्रतापसिंहरावांची चौकशी
१७७५. पद्मावतींना कर्करोग	१८०४. संपत्रावांच्या मुलाला खरमरीत सडेतोड उत्तर
१७७६. मुलांच्या शिक्षणाबद्दल दक्ष	

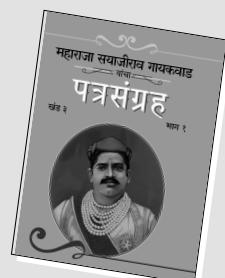
महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समितीचे
पहिल्या टप्प्यातील खंड

मराठी ग्रंथ

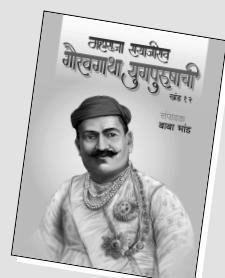
- महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा
भाषणसंग्रह
संपादक : डॉ. रमेश वरखेडे
१. खंड : भाग १
२. खंड : भाग २

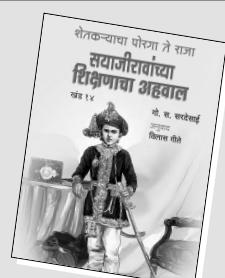
- महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा
पत्रसंग्रह
संपादक : डॉ. अंकनाथ पगार
३. खंड : भाग १
४. खंड : भाग २
५. खंड : भाग ३

१२. गौरवगाथा युगपुरुषाची
संपादक : बाबा भांड

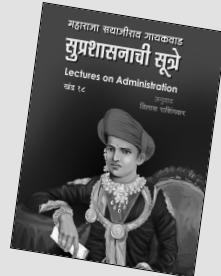
१४. शेतकऱ्याचा पोरगा ते राजा
सयाजीरावांच्या शिक्षणाचा अहवाल
- गो.स.सरदेसाई,
अनुवाद : विलास गीते
संपादक : बाबा भांड

१६. चांगल्या कारभाराची सूत्रे
 'मायनर हिंट्स'चा अनुवाद
 - टी. माधवराव
 अनुवाद : पुष्पा ठक्कर

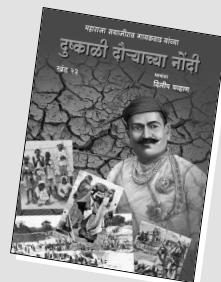
१८. महाराजा सयाजीराव गायकवाड
 सुप्रशासनाची सूत्रे
 अनुवाद : सुधीर राशिंगकर

२१. कैसरकडून सुलतानाकडे
 एडवर्ड गिब्बन यांच्या डिक्लाइन अॅण्ड फॉल
 आॅफ द रोमन एम्पायर ग्रंथावरील नोंदी
 - सयाजीराव गायकवाड
 अनुवाद : राजाराम रामकृष्ण भागवत

२३. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या
 दुष्काळी दौऱ्याच्या नोंदी
 भाषांतर : दिलीप चव्हाण

२५. बडोद्याचे राज्यकर्ते
 एफ. ए. एच. इलियट
 अनुवाद : विनायक परांजपे
 २६. आठवणीतले सयाजीराव
 संपादक : बाबा भांड
 अनुवाद : बन्सीधर / मीरा घांडगे

२७. महाराजांचे महाराष्ट्रातील सत्कार
 रा. शा. पाटील
 २९. महाराजा सयाजीराव गायकवाड
 समग्र साधन साहित्य व दस्तांची सूची
 मंदा हिंगुराव

ENGLISH BOOKS

Maharaja Sayajirao Gaekwad's Speeches & Addresses

Edited by : Prof. Avinash Sapre

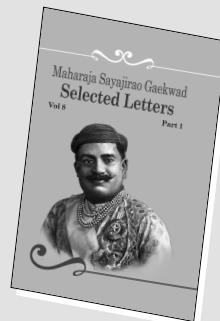
6. Volume : Part 1
7. Volume : Part 2

Maharaja Sayajirao Gaekwad's Selected Letters

Edited by : Dr. Eknath Pagar

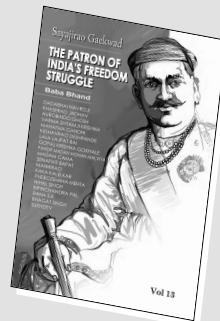
8. Volume : Part 1
9. Volume : Part 2
10. Volume : Part 3
11. Volume : Part 4

13. Maharaja Sayajirao Gaekwad
The Patron of India's Freedom Struggle

- Baba Bhand

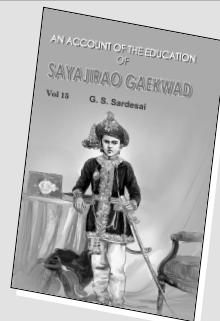
Translated by : Gayatri Pagadi

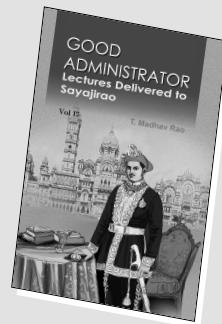
15. An Account of The Education of
Sayajirao Gaekwad

- G. S. Sardesai

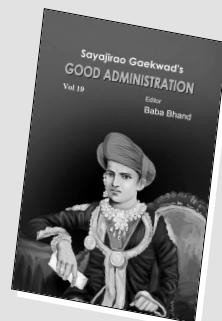
Edited by : Baba Bhand

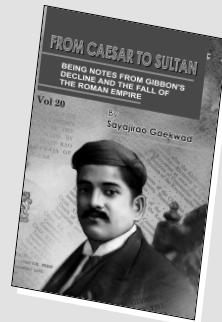
17. **Good Administrator**
Lectures Delivered to Sayajirao
Gaekwad
- *T. Madhav Rao*

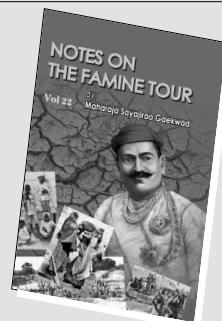
19. **Good Administration**
Lectures Delivered to Sayajirao
Edited by : Baba Bhand

20. **From Caesar to Sultan**
Notes on Gibbon's Decline And
Fall of The Roman Empire
- *Sayajirao Gaekwad*

22. **Notes on The Famine Tour**
by *Maharaja Sayajirao Gaekwad*
Edited by : Dr. S. B. Varade

24. **The Rulers of Baroda**
F.A.H. Elliot
Edited by : Manda Hingurao

28. **Women Empowerment in
the Era of Maharaja Sayajirao**
Mrs. Manda Hingurao

